

БГУ жарчысы Вестник БГУ

№ 1 (35)
2016

К.КАРАСАЕВ атындагы БИШКЕК ГУМАНИТАРДЫК УНИВЕРСИТЕТИНИН ИЛИМИЙ ЖУРНАЛЫ
НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ БИШКЕКСКОГО ГУМАНИТАРНОГО УНИВЕРСИТЕТА им. К.КАРАСАЕВА

ISBN 9967-410-59-0

Башкы редактор

А.И. МУСАЕВ

филология илимдеринин доктору, профессор

Башкы редактордун орун басары

С.И. ИСКЕНДЕРОВА

филология илимдеринин доктору, профессор

РЕДАКЦИЯЛЫК КЕҢЕШ

АКМАТАЛИЕВ А.А. - филология илимдеринин доктору, академик

БАЙГАЗИЕВ С.Б. - филология илимдеринин доктору, профессор

ИСАЕВ К.И. - философия илимдеринин доктору, профессор

КАНИМЕТОВ Ж.К. - педагогика илимдеринин доктору, профессор

МАВЛЯНОВ А.С. - техника илимдеринин доктору, профессор

САДЫКОВ А.С. - филология илимдеринин доктору, профессор

ИЛИМИЙ-РЕДАКЦИЯЛЫК КОЛЛЕГИЯНЫН МҮЧӨЛӨРҮ

АБДУЖАБАРОВ Х.А. - тарых илимдеринин кандидаты

АКМАТОВ Б.М. - филология илимдеринин кандидаты

АСАНОВА А.А. - филология илимдеринин кандидаты

ЕЛЕБЕСОВА С.А. - педагогика илимдеринин кандидаты

ИСМАИЛОВА Э.И. - философия илимдеринин доктору, профессор

ИШЕМКУЛОВ Т.И. - профессор

КОЗУЕВ Д.И. - филология илимдеринин кандидаты

МАШРАПОВ Т.Т. - тарых илимдеринин кандидаты

САВИН В.Е. - экономика илимдеринин доктору, профессор

СЕЙИТБАЕВ Б.Т. - саясий илимдеринин кандидаты

ТОКСОНБАЕВ Р. - педагогика илимдеринин доктору, профессор

ЧОГУЛДУРОВ М.Д. - география илимдеринин кандидаты

Илимий журнал 2003-жылы
негизделген

Журнал КРнын Адилет министрлигинен
2001-жылы 2-мартта каттоодон өткөн.
Каттоо күбөлүгү № 504

© К.Карасаев атындагы Бишкек
гуманитардык университети

Вестник БГУ БГУ жарчысы

№ 1 (35)
2016

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ БИШКЕКСКОГО ГУМАНИТАРНОГО УНИВЕРСИТЕТА им. К.КАРАСАЕВА
К.КАРАСАЕВ атындагы БИШКЕК ГУМАНИТАРДЫК УНИВЕРСИТЕТИНИН ИЛИМИЙ ЖУРНАЛЫ

ISBN 9967-410-59-0

Главный редактор

А.И. МУСАЕВ

доктор филологических наук, профессор

Заместитель главного редактора

С.И. ИСКЕНДЕРОВА

доктор филологических наук, профессор

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ

АКМАТАЛИЕВ А.А. - доктор филологических наук, академик

БАЙГАЗИЕВ С.Б. - доктор филологических наук, профессор

ИСАЕВ К.И. - доктор философских наук, профессор

КАНИМЕТОВ Ж.К. - доктор педагогических наук, профессор

МАВЛЯНОВ А.С. - доктор технических наук, профессор

САДЫКОВ А.С. - доктор филологических наук, профессор

ЧЛЕНЫ НАУЧНО-РЕДАКЦИОННОЙ КОЛЛЕГИИ

АБДУЖАБАРОВ Х.А. - кандидат исторических наук

АКМАТОВ Б. - кандидат филологических наук

АСАНОВА А.А. - кандидат филологических наук

ЕЛЕБЕСОВА С.А. - кандидат педагогических наук

ИСМАИЛОВА Э.И. - доктор философских наук, профессор

ИШЕМКУЛОВ Т.И. - профессор

КОЗУЕВ Д.И. - кандидат филологических наук

МАШРАПОВ Т.Т. - кандидат исторических наук

САВИН В.Е. - доктор экономических наук, профессор

СЕЙИТБАЕВ Б.Т. - кандидат политических наук

ТОКСОНБАЕВ Р. - доктор педагогических наук, профессор

ЧОГУЛДУРОВ М.Д. - кандидат географических наук

Научный журнал
основан в 2003 г.

Журнал зарегистрирован в Министерстве
Юстиции КР 2 марта 2001 г.
Свидетельство о регистрации № 504

© Бишкекский гуманитарный
университет им. К.Карасаева

УДК 811,51

Усманбетов Б.Ж.,
К. Карасаев атн. БГУ

МАХМУТ КАШГАРИНИН «ДИВАНУ ЛУГАТ АТ-ТҮРК» ЭМГЕГИНДЕГИ АЙРЫМ СӨЗДӨРГӨ ЭТНО-ЛИНГВИСТИКАЛЫК АНАЛИЗ

Орто түрк доорунда жазма эстеликтеринин бири Махмуд Кашгаринин «Дивану лугат ат-түрк» сөздүгүндөгү буюмдарга жана куралдарга байланыштуу айрым сөздөрдүн кыргыз тилине болгон катыштыгын аныктоо жана алардын турпатын, берген маанисин тастыктоо иретинде этно-лингвистикалык анализдер жүргүзүлөт.

Өзөктүү сөздөр: этно-лингвистика, семантика, этнография, этимология, этимон.

Кыргыз элинин материалдык байлыгы болгон улуттук буюм-тайымдар, дегеле жашоо тиричилигибизде колдонулуучу, керектелүүчү заттарга тиешелүү сөздөр кыргыз тилинин сөздүк корунда болобу, тилдин тарыхын чагылдырган байыркы жана орто кылымдагы жазма эстеликтерде болобу орчундуу орунду ээлейт. Бирок андай сөздөрдү бир нерсенин калдырып аты, аталышы катары жеңил-желпи кароого болбойт. Ал сөздөрдө, баарынан мурда, ошол элдин басып өткөн жолу, ой - санаасы, көркөмдүк дүйнөсү, илим-билими, айтор руху сиңирилгендигин эстен чыгарууга акыбыз жок. Ушул маселелерди камтыган түрк тилдери үчүн баа жеткис орток мурас катары эсептелген тарыхый жазма эстеликтердин бири болгон Махмуд Кашгаринин «Дивану лугат ат-түрк» эмгегин белгилей кетсек болот. Бул эмгектин баалуулугу боюнча орус окумуштуусу А.Н.Кононов «Бир катар түркий тилдердин фонетикасы өтө кылдат байкоолорунун сөздүн толук маанисиндеги алтын бүртүкчөлөрүнөн болуп, ошондой эле хакасдык түрктөр, түркмөн, огуз, йагма, чигил, кыргыздар тууралуу кол жеткис лингвистикалык, этнографиялык, фольклордук, географиялык, тарыхый маалыматтарды биздин заманга жеткирип берген бирден бир турпатка ээ чыгарма болуп эсептелет»- деп белгилейт (4,16-77).

Махмуд Кашгаринин аталган эмгеги боюнча жалпы тил илиминде (П.К.Жузе (1926, 1927, 1930); К.Броккельман (1918, 1921, 1928, 1930), О.Прицак (1950,1953,1955), Ю.Келли (1971, 1972, 1973, 1988), Р.Данкоф (1972, 1973, 1975, 1980), В.А.Звегинцев (1964), И.В.Стеблева (1965), С.Кляшторный (1974) ж.б.) теориялык маселелерине кайрылган болсо, түркологияда (Ж.Валидов (1920), А.Фитрат (1920),

А.З.Валида Тоган (1930), С.Ахаллы (1958), С.М.Муталибов (1947, 1957,1961), А.М.Демирчизаде (1964), Курышжанов (1972), В.П.Асланов (1972), Х.Г.Нигматов (1972) ж.б.) ар бир түрк тилдерине болгон катыштыгын изилдөөнүн объектиси кылып алышат. Ал эми кыргыз тил илиминде Махмуд Кашгаринин «Диваны» боюнча изилдөөлөр өткөн кылымдын 70-жылдарында колго алына баштаса да (Б.Орузбаева (1972), Б.Осмоналиева (1972), З.Мусаева (1975), өзгөчө 2011-жылдан баштап ар тараптуу изилдөөлөр активдеше баштайт. Алсак, 2011-жылы Г.Жамангулованын «Махмуд Кашгаринин «Диваны» жана баяндоочтун трансформацияланган формалары» [3], 2012-жылы И.Султаналиевдин «Махмуд Кашгаринин «Диван лугат ат-түрк» жана азыркы кыргыз тили» [11], 2015-жылы Т.Токоев менен Ж.Семенованын «Махмуд Кашгари - Барсканинин «Дивану лугат ат-түрк» сөздүгүндөгү атоочтук сөз жасоо, этиштердин структура - семантикалык, лексика-семантикалык топтору» [12] аттуу эмгектери жарык көрүп, жогорудагыдай кыргыз тил илиминде «Диван» боюнча ар тараптуу лингвистикалык изилдөөлөр жүрсө да түздөн-түз лексикалык өңүттө дагы эле болсо илимий изилдөөлөр жетишсиз. Ушул маселени эске алуу менен макалыбызда «Дивандагы» кездешкен буюмдарга жана куралдарга тиешелүү айрым сөздөрдүн кыргыз тилине болгон катыштыгы жана алардын лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрүн ачып берүүнү чечтик.

Ошондой эле белгилей кетчү нерсе айрым тиешелүү сөздөрдүн тастыктоо үчүн «Дивандагы» М.Кашгаринин түшүндүрмө маалыматтарына жана сапаттуу тилдик изилдөөнүн жана азыркы түрк тилдеринин материалдарын пайдалануу менен тие-

шелүү сөздөрдүн чыгыш тегин ачып берүүдө тарыхый, этнографиялык жана искусство таануу илимдеринин табылгаларына таянуу оң жыйынтыктарды берери шексиз.

Кыргыз тилинде *кийиз* сөзү «Жүндөн басып жасалган көбүнчө боз үйдүн жабдуулары катарында, алдыга салуу үчүн ж.б. максаттарда колдонулуучу материал» маанисин берет [5,314]. «Диванда» болсо бул сөздүн *кызыл/кедиз/кидиз* сыяктуу варианттары кездешет. Бул боюнча К.Сейдакматов: «Байыркы түрк тилиндеги кийиз сөзүнүн *кызыл/кед/кид* уңгулары *кий* (надевай) сөзүнүн маанисинде болушу ыктымал. Ошондо алгычкы кийиздин мааниси кийим катары колдонулуп, андан кийин жерге төшөлүүчү палас маанисине өткөн» - дейт [10,271]. Ушул сыяктуу *көн* (кожа) сөзүнөн *көнлек* (рубашка) сөзүнүн жасалгандыгы белгилүү [2, 34]. Ошондой эле «Диванда» *кийиз оймо* болуп да кездешет.М.: *Ол маңа оймо талкышты - ал маңа кийиз уйпалашты* [8,327]. Бул жерден *оймо* (орнаментированный, разукрашенный) аталышы азыркы кездешкен *ала кийизге* (орнаментированный войлок) туура келет. Эмне үчүн дегенде ала кийизге гана оймо, түр салынаары бизге белгилүү. Ал эми кыргыз тилиндеги ала кийиз аталышы да ушуга байланыштуу десек жаңылышпайбыз. Дагы «Диванда» *Ол кызка кизиз сырытты - ал кызга кийиз шырытты болуп кездешипши* [9,491], биздин оюуча азыркы шырдакты да кийиз аташы ыктымал. Мындагы сырытты сөзүнүн *сыры* (шыры (стега́ть, сшивать что-л., складывать в несколько слоев) эмгек процесси шырдакка гана колдонулуп, кыргыз тилинде *шырдак* (текимет, шитый в два слоя орнаментированный войлок) сөзү жаралган [13, 922]. Жыйынтыгында азыркы мезгилде кыргыз элинин материалдык байлыгы болгон кийиз, ала кийиз, шырдак байыркы мезгилден бери колдонулуп келе жаткандыгына күбө болобуз.

Көчмөндүлүктү башынан кечирген байыркы түрк элдери көчүп, конуп жүрүүгө ыңгайлашкан буюм-тайымдарынын дээрлик көпчүлүгү тери сырьёсунан жасалгандыгы бизге белгилүү. Бул боюнча Махмуд Кашгаринин маалыматтары жолугат. М: *бутык (>бут+ык)* кашгар тилинде «кичинекей чанач» маанисин берет. *Бутыкты* жылкынын бут терисинен жасалган чанач, анда кымыз сакташат» деп берет [7,638]. *Касук* «Ат терисинен жасалган, идишке окшош чанач, сүт жана кымыз сакталат. Ошол мезгилде тери иштетүүчүлүктү байыркы түрк элдери мыкты өздөштүрө илишкендиги тууралуу «Диванда»: *тева көнү* - ийленбеген төөнүн териси, *кагуш* (<кайыш) «Ийленген тери» [9,207]. иштетилген териге өң-түс берүү да (*сонач кесирлүү* - кызыл түстөгү чанач [7,628], теринин кургап кетишинен сактоо иретинде майлап туруу үчүн (*Ер кугуш йагмалды* «Эр терини майлады» [9,459] ж.б. сыяктуу иш процесстери жөнүндө маалыматтар орун алган. Ошондой эле териден кийим-кечектер, баш кийимдер жана бут кийимдер тигилген. Мисалы, көйнөк көңдөн болуп кездешип, баштапкы уңгусу көң (тери) болгондугун К.Дыйканов аныктаган [2,,94]. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө *чарыкты* «Бодо (кара) малдардын чылгый терисинен, көбүнчө баш терисинен жасалган бут кийим» деп берилсе [5, 686] «Диванда» ушул эле мааниде *чарук* болуп аталган [7,147]

ж.б. ушул сыяктуу көптөгөн мисалдарды келтирүүгө болот.

Махмуд Кашгарини айрым сөздөрдүн этимологиясын чечмелөөгө жетишкен. Мисалы, *йасгач* - камыр жая турган тактай, *йасы йагач* - жазы жыгач сөзүнөн келип чыккан - деп берет [9,61]. Дагы чублу сөзүн - чөөлү «тутмач» тамагына керектелген элек. Ал ичке чыбыктардын чөмүч сымал токулат [9,655] деп бергенине караганда *чуулы* сөзүнүн уңгусу *чыбык* экендигин баамдоого болот. Ушул сыяктуу *йалу* - көгөн, желе. Кымыз даярдоо үчүн бээни сааган учурда, кулундарын көгөндөп коюшат. Бир арканга байлашып, бээлер аларды тегеренип, саап бүткөнүн күтүп турушат [9,43] деп берип, бээни сааган учурду баяндап берген. Мындай көрүнүш азыркы мезгилде да кездешет. Ал эми *йалу* (желе, көгөн) болуп калышы лингвистикалык жактан этимону *жал* сөзүнөн пайда болгон дешке болот. Мындай биз, ошол мезгилде кулундардын коопсуздугуна карата желеге мойнунан эмес жалынан байлаган болуш керек деген жыйынтык чыгарууга болот. «Дивандагы» *соргу* идиши аталышы бул идиштен соруп суусундук ичкендиктен аталган десек жаңылышпайбыз. Бул тууралуу маалымдай кете турган болсок, өлкө-бүздүн Ысык-Көл өрөөнүнүн тейкейинде жайгашкан Туура-Суу айылынын батыш тарабында X-XI кылымга таандык чоподон жасалган ар кандай формадагы идиштердин ичинен бизди кызыктырган бир идишке көңүл бурдук. Ал идиштин формасы өтө чоң эмес бир жагында суу куюуга ылайыкташкан оозу, ортосунда көтөрүп жөрүүгү ылайыкташкан жуткасы жана сууну соруп иче тургандай узун чорчосу орун алган [1,,5]. Ушул маалыматка караганда бул суусундук идиши соргу идишин элестетип турат десек жаңылышпайбыз.

Ошондой эле *тамгалык* сөзүн ала турган болсок, «Диванда» Махмуд Кашгари: «Тамга коюлган падышанын орунтук жана кичинекей кумура» атайын бир кишиге жасалган. Негизги формасы - тамгалык белгиленген, тамга коюлган. Падыша өзүнүн кумурасын жана ичимдик дам куюлуучу кичинекей орундуна өз белгисин, мөөрүн койгон. Ошондон тартып кичинекей кумураны жана кичинекей орундукуту *«тамгалык»* деп аташкан. Себеби башка эч ким бул идиштен ичип, жебесин деп коюлган белгиси бар» деп этимонун ачып берет [7,893]. Ошол мезгилде эн тамгасын коюу себептери ар кандай болгон. Маселен, элдер, уруулар ич ара бири-биринен айырмалануу үчүн. Бул биринчиден, экинчиден жогорудагы башкарган падышанын буюм-тайымдарына, тамак-аш идиштерине өзүнүн коопсуздугу үчүн жана ар кандай буюмдарды жасаган чебер өзгөчөлөнүш үчүн же болбосо буюмдун сапатын көтөрүш үчүн өзүн туюндурган эн тамгасын коюшкан. Уруулардын эн тамгасы боюнча Махмуд Кашгари мисал катары өгүз уруусу жана анын ичинен жыйырма майда урууга бөлүнөрү тууралуу жана ар бирине тиешелүү тамгасы бар экендиги жөнүндө мындай дейт: «Жогорку тамгалар алардын жылкы жана башка малдарынын белгиси болгондуктан, аралашып кетсе, ушул белгилер аркылуу таанып алышат» - деп малдарына да эн тамгасын коюшкандыгын маалымдайт [7,141].

Азыркы мезгилде жылкычылыкта кездешкен укурук куралы тыбыштык өзгөчөлүктөрү менен түрк тилдеринде «аркан» маанисин берип келген. Ал эми

кыргыз тилинде «Учуна илмек кылып аркан же жип байлап алып жылкы кармоо үчүн колдонулчу узун жыгач» болуп баштапкы маанисин сактап калган [5,644]. Укурук Махмуд Кашгаринин «Диванында» **укрук** - укурук деп берип, **Тагыч укрукун екмес. Теңизни кайгыкын багмас** - тоону укуругуң ийе албас, деңизди кайгыкын бөгөй албас деген макалын мисал катары келтирет. Эгерде макалга карай турган болсок, анда кыргыз тилиндеги укурукка туура келерин байкоого болот. Буга чейин укуруктун чыгыш тегин (этимонун) түрк тилдерине салыштыруу менен аркандык же аркан байланган таяк деген сыяктуу так эмес аныктамалар берилип келген [10,71]. Эгерде биз жөнөкөй гана муунга ажырата турган болсок, анда **уук - кур -ык** морфемаларга бөлүнөт. Баштапкы **уук** уңгусу азыркы кыргыз тилинде боз үйгө гана тиешелүү болуп, өнүмсүз катары кездешет. Мындан биз, боз үйдүн уугуна ассоциацияланган деген түшүнүктөн алыс болушубуз керек. Себеби байыркы түрк тилинде **уук** уңгусу өнүмдүү уңгу катары колдонулгандыгын эске алышыбыз шарт. М.: **уук//ук** «чатыр», **ук** «кепе», **сырук** (//шырык>сыр «краска»+ууг «узун таяк») «Бутактары жок, ичке өскөн узун жаш карагай», укурмак «Чүмбөтүү замбил» ж.б. Ал эми экинчи кур сөзү азыр деле кадимки кайыш сыяктуу териден тилинин алынган тасма манисин берет. Ошондо азыркы аркан, жип ордуна байыркы мезгилде кайыш тасма тагылган узун таяк маанисинде болгон деген жыйынтыкка келсек туура болот.

Ушул сыяктуу байыркы булактарыбызга этнолингвистикалык өңүттө изилдөөлөрүбүздү жүргүзсөк тилибизге жана тилибиздин тарыхына чоң салымын кошот деген ойдобуз.

Адабияттар

1. Архиологиялык альбом, КТМУ. - Б., - 2013, 184-бет.

2. Дыйканов К. Кыргыз тилинин тарыхынан [текст] / К. Дыйканов - Ф.: Мектеп, 1980, 154 бет.

3. Жаманкулова Г., Махмуд Кашгаринин «Диваны» жана баяндоочтун трансформацияланган формалары [текст] / Г. Жаманкулова - Б.: Бийиктик-2011, 255 бет.

4. Кононов А.Н. Махмуд Кашгарский и его «Дивану лугат ат-тюрк» [текст] / А.Н. Кононов // Советская тюркология, № 1, 1972, с. 3-17.

5. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү (КТТС). - Ф.: Мектеп, 1969, 778 бет.

6. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү (КТТС). - Ф.: Мектеп, 1984, 622 бет.

7. Махмуд Кашгари «Түрк тилдерини сөздүгү» [текст] / Кыргыз тилине которгондор: Т.Токоев, К.Кошмоков, I т. - Б., 2011, 906-бет.

8. Махмуд Кашгари «Түрк тилдерини сөздүгү» [текст] / Кыргыз тилине которгондор: Т.Токоев, К.Кошмоков, I т. - Б., 2012, 591 бет.

9. Махмуд Кашгари «Түрк тилдеринин сөздүгү» [текст] / Кыргыз тилине которгондор: Т.Токоев, К.Кошмоков, III т. - Б., 2013, 678-бет.

10. Сейдакматов К. Кыргыз тилинин кыскача этимологиялык сөздүгү [текст] / К. Сейдакматов - Ф.: Илим, 1988, 332 бет.

11. Султаналиев И. Махмуд Кашгаринин «Диван лугат ат-түрк» жана азыркы кыргыз тили [текст] / И. Султаналиев - Б., 2011, 89 бет.

12. Токоев Т., Семенова Ж.А. Махмуд Кашгари-Барсканинин «Дивану лугат ат-түрк» сөздүгүндөгү атоочтук сөз жасоо, этиштердин структура-семантикалык, лексика-семантикалык топтоору [текст] / Т. Токоев, Ж.А. Семенова - Б., 2015, 233-бет.

13. Юдахин К. К. Русско-киргизский словарь [текст] / К.К. Юдахин - М.: Сов. энциклопедия, 1965, 947 стр.

Ибрагимов С.,
К. Карасаев атн. БГУ

К. К. ЮДАХИН ЖАНА КЫРГЫЗ ЛЕКСИКОГРАФИЯСЫНЫН БҮГҮНКҮ АБАЛЫНА СЕРЕП

К. К. Юдахин «Кыргызча - орусча сөздүктүн» Сөз башында мындай дейт:

«Моя киргизоведческая работа выразилась главным образом в создании словарей. Два русско-киргизских словарей. (1944 и 1957) составлены при моем самом непосредственном участии. Автором двух кыргызско - русских словарей являюсь я» (9, 6-б).

1965- жылы Москвадан «Советская энциклопедия» басмаканасынан жарыкка чыгып, кыргыз лексикография илиминин дүбүртүн жана таскагын тюркология дүйнөсүнө гана эмес, советтик лингвистика коому аркылуу чет өлкөлөргө чейин даңазалаган К. К. Юдахиндин «Кыргызско - русский словарь» же «Кыргызча - орусча сөздүгү» 40 миң сөздөн турган (973-бет).

Сөздүктүн киришүү бөлүмүндө К. К. Юдахин Кыргыз билим берүү, илим жайылтуу коомуна, анын жетекчилигине, айрыкча К. К. Карасаевге, Дж. Шукуровго жана башкаларга өзүнүн ыраазычылыгын билдирип кеткен. Демек сөздүк түзүү улуттун сөзүн, демек маданий байлыгын жыйноо, аларды аздектеп башка элдин (орус ж. б) тилине которуу, көчүрүү, жеткирүү канчалык маанилүү экендигин айткан.

Демек баары бир улуу окумуштуу 2 чоң жана фундаменталдуу сөздүктөрдүн түзүүчүсү (автору) болуп кала берет. Бир нече илимий кызматкерлердин кол кабышы менен аткарылган бул сөздүктүн иш жүзүндөгү башкы автору болуп дагы К. К. Юдахин болгондугу биздин эсибизде (51 миң сөз)

К. К. Юдахин жашаган жана Кыргызстанга эмгегин өтөгөн доорду эске сала кетсек болот. Кыргыз элинин жашоосунун жаңы формасы - социализмдин орношу, анын жагымдуу натыйжасы катары элибиздин кат сабатынын ачылышы, жалпы баштапкы, кийин орто билимдүү калктын деңгээлине жетиши, айрыкча кыргыз жазмасынын араб, латын, орус графикасына өтүшү К. К. Юдахиндин көз алдында өткөн. Бул доордо элибиздин орус тилин билүүгө, көп улуттуу өлкөнүн башка элдерине өзүн таанытууга болгон ыкыласынын өтүмдүү жолу катары ушундай эки тилдүү сөздүктөрүн түзүү болгондугун моюнга алсак туура болчудай.

К. К. Юдахин кыргыз тилинин эки тилдүү котормо сөздүктөрүн түзүүнүн алгачкы кадамдары, алардын техникалык, лингвистикалык жоболорун бизге көрсөтүп, кыргыз лексикография илимине чыйыр салганын жадыбыздан кантип чыгаралбыз?

Окумуштуу агабыз сөздү кантип тандоо, сөздүккө жайгаштыруу, маанилерин ажыратуу жана түшүндүрмө берүү сыяктуу «азаптарын» бизге «аракетке колдонмо» катары бүгүн дагы үлгү берип келет.

Автор сөздүккө сунушталган сөздөр (словник) негизинен элдик фольклордон, эпостордон, макал-лакаптардан жана жаңыдан өнүгүп-өрчүп келе жаткан кыргыз жазма адабиятынын көркөм чыгармаларынан алынганын эскертет. Айрым сөздөрдүн, сөз айкаштарынын маанисин чечмелөөдө кыргыз карыяларынын, чечендеринин, колхозчулардын жардам - көмөгүнөн пайдалангандыгын мойнуна алат. Керегине жараша диалектилик өзгөчөлүктөрдү эске алып, аларды адабий тилдин нормасына тартууга кеңеш берет. Сүйлөшүү тили менен адабий норманын байланышын көздөйт. Адабий норма аркылуу орфографиялык сөздүк түзүү кезегин эскертип кеткен.

«Вульгаризм» түшүнүгү бардык тилдердин лексикасында бирдей үлгү менен которулбайт. (бото көз, кой көз, бок - мурун, катын, токол ж. б). Диндик терминдер аз кездешет. Макал-лакап, идиоматика, фраза, цитаттарды сөздүккө тартууда сак болуш керек дегенде ошол доордогу саясий этика сакталып тургансыйт. (но идеологическая выдержанность должна быть).

Кандай дегенибиз менен сөздүк түзүүнүн маанилүү маселелери, оош - кыйышы, тилге этият мамиленин зарылдыгын К. К. Юдахин бизге эскертип, өзү үлгү берип кеткен.

Улуу окумуштуунун 125 жылдык маарекесин белгилеп жатып, анын бизге калтырып кеткен сөздүк түзүү маданияты бүгүнкү күндөгү басылмаларда кандай сакталып жаткандыгына азыноолак экскурс жасап көрөлү.

«Кыргыз тилинин сөздүгү» - Б., 2010, 100 нуска

КР УИАнын Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун окумуштуулар кеңеши тарабынан сунуш кылынган.

Сөздүктүн (5) камтылган лексикалык бирдиктери пайдаланылган адабияттардын маалыматына караганда 1961-жылдан 2008-жылга чейин (дээрлик 50 жыл) Кыргызстанда басылып чыккан котормо, терминологиялык, энциклопедиялык окуу куралдары катарында сунуш кылынган, ошондой эле адистик багыттар боюнча басылып чыккан 102 сөздүктүн маалыматына таянганы көрүнүп турат. Ошондуктан

анын көлөмү 50 миңден ашык сөз жана сөз айкашынан турган салмактуу жана салабаттуу илимий эмгек катарында кыргыз лексикографиясынын тарыхый жолундагы көрүнүктүү орунду ээлеп калышына ишенгибиз келет.

Кыргыз тилинин ушул сөздүгү КР УИАнын Тил жана адабият институтунун Кыргызстандын Эгемен доорундагы аткарган күрдөөлдүү эмгеги жана сөздүктү түзүүгө катышкан аалымдардын татыктуу интеллектуалдык көрөңгөсү жөнүндө айтып турат.

К. К. Юдахиндин осуятын «Кыргыз тилинин сөздүгүн «бүгүн 2010-жылы түзгөн авторлор туура түшүнүп, жетекчиликке алгандыгы маанилүү деп түшүнсөк болор.

Сөздүк эгемен доор башталгандан берки чейрек кылымдын ичинде кыргыз тилинде жаңы түшүнүктөр, жаңы сөздөр, аларга байланышкан жаңы маанилер менен толукталып жаткандыгын эске алуу менен тийиштүү сандагы жана чектеги сөздөр менен толукталгандыгы байкалып турат. Мүмкүн болушунча совет доорунда бир аз көз жаздымда калган элдик үрп-адаттарга, каада-салттарга байланышкан, айрыкча устачылык, саймачылык, саяпкерчиликке байланышкан нукура кыргыз улутунун менталитетине мүнөздүү сөздөрдүн тартылышы жагымдуу көрүнүш демекчибиз. Айрыкча фразеологизм, идиома, макал-лакаптар кыргыз элинин тилинде сөзсүз жана кеңири колдонулуучу улуттук өзгөчөлүгү, балким артыкчылыгы деп таанысак туура болор. Алардын «Сөздүктө» колдонулушун авторлордун туура багыты деп түшүнүүгө болот. Ал эми илим, техниканын түрдүү тармактарына байланыштуу башка тилдерден өздөштүрүлүп, азыр колдонулуп бара жаткан сөздөрдүн сөздүккө тартылышын туура түшүнөбүз жана колдойбуз.

Эгемен доордо, өз алдынча мамлекет, анын өзөгүн түзгөн эл болуп турганда улуттук маанайыбызды өйдө көтөрүп, улутмандык ниетибизди ушундай жол менен даңазалоону туура деп түшүнүшүбүз керек деп айтаар элек.

Айтмакчы кыргыз тилинде **п, р, ф, х, ц, ш, ю, я** тыбыштары менен башталган сөздөр болгон эмес же өтө аз, балким сүйлөө практикасында диалектилик, говордук өзгөчөлүк болушу мүмкүн деп жүрөбүз. Чынында эле карасаңыз **п** дан башталган сөздөр сөздүктө 13 бет (1030-1043), **р** дан башталган сөздөр 9 бет (1049-1058) ченеминде орун алган. Алар негизинен эле орус же башка чет тилдерден кирген же өздөштүрүлүп жаткан сөздөр (*накт, парабол, персонал, пост, рапсодия, репортер*). Бирок булар бүгүнкү кыргыздын сүйлөө жана жазма практикасына сиңип кетип, активдүү колдонула баштады. Чынында эле бүгүнкү кыргыз жараны *палатка, пальто, парад, партизан, пресса, рагу, радио, редактор, рекорд, рюмка* деген сыяктуу сөздөрдүн кайдан өздөштүрүлгөнүнө кызыкпайт. Алар кадимки эле кыргыз сөзүндөй колдонулуп кетти. Ошондуктан буларга окшогон сөздөрдүн сөздүктөн орун алышын туура түшүнүшүбүз керек. Ааламдашуу доорундагы жаңы түшүнүктүн, жаңы сөздөрдүн каптап келе жатышы өзүнчө сөз.

Кыргыз тилиндеги колдонуудан чыгып бара жаткан, нукура кыргыз табитин, табиятын чагылдырган архаизм сөздөрдүн сөздүгүн өзүнчө түзүү зарылдыгы айттырбай күтүп тургандай.

«Кыргыз тилинин сөздүгүнүн» (5) чыгышы кыргыз тили коомчулугунун кийинки жетишкендиги деп таануу менен бир гана кечиккен өкүнүчүбүздү айта кетсек дейбиз. Сөздүктүн көлөмү өтө чоң. Журналдык ченем менен 1500 бет, салмагы 3 кг болсо керек. Жанында дайым алып жүрүүгө, ыкчам колдонууга ылайыксыз.

Авторлор өздөрү айткандай бул сөздүк - «биротоло бүткөн, өзгөрбөс, толукталбас эмгек эмес». Эмгектин толукталган, өркүндөтүлгөн басылмасынын чыгышына тилек жана үмүт коштойбуз.

Кыргыз тилинин академиялык кыскача сөздүгү. - Б., 2003, 100 нуска

Сөздүк (4) Мамлекеттик тил мыйзамынын 20 жана КРнын Улуттук илимдер академиясынын 50 жылдыгына арналган. Түзүүчүлөр: А. Акматалиев, Ж. Семенова, М. Касымгелдиева. КРУИАнын Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун Окумуштуулар кеңеши тарабынан басмага сунуш кылынган. Редакциянын аннотациясына таянсак «Бул китеп «Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүнө» (1969, 1984) мурда кирбеген архаизм, историзм, неологизм сөздөрдүн маанилери чечмеленип берилген, сөздүктөрдү толуктоо максатында жаралып отурат» (4-б).

Озунуп айта кетсек деги эле кыргыз тилинин лексикалык курамына сырттан келип кирген, мурунтан же жаңыдан колдонулуп жүргөн архаизм, историзм, неологизм сөздөрдүн өзүнчө же атайын сөздүк деңгээлинде такталып жана басылып чыгарылышынын зарылдыгы күн тартибинде турулушу керектиги тил коомчулугуна айтпасак да белгилүү. Улуу устатыбыз К. Карасаевдин «Өздөштүрүлгөн сөздүгү» (1986) мындай иштердин саамалыгы болгондугун танууга болобу? Ал эми андай эле зарылдык болсо бул сөздүктү жогоруда аталган «Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүнүн толуктамасы «деп эле чыгарсак не болмок? Жок, сөзсүз «Кыргыз тилинин академиялык кыскача сөздүгү» (алдын сызган биз – С. И) деген аталышта жарык көрүшү керек экен. Көрсө, «Сөздүктүн «академиялык» «деп аталып калышынын себеби жаңыдан киргизилген сөздөрдүн маанилерин «илимий принципте мүмкүн болушунча кеңири, ар тараптуу берүү аракетине байланыштуу» экен (түзүүчүлөрдөн, 4-бет). Ал эми академиялык сөздүк деген көрсө «Белгилүү бир тилдеги сөздөрдү толук камтыган, алардын негизги маанилерин ачуу үчүн цитаталар менен жабдылган кеңири түшүндүрмө сөздүк «экен, авторлор өздөрү ушундай аныктама беришет. (30-бет). Мындай шектүү, так эмес аныктамалардын өзү эле сөздүктүн мазмунун алдын - ала «ачыктап» тургандай. Сөздүккө жеке сөздөр гана эмес, сөз айкаштары, туруктуу сөз айкаштары, фразеологизмдер, чет тилдердин сөздөрү, техника, медицина ж. б. илимдердин тармагына байланышкан мурунку же жаңыдан пайда болгон атайын терминдер кеңири тартылган. Алардын кыргыз тилине, кыргыз тилинин лексикалык коруна кандай тиешеси бар эле? База, бомба, горизонт, десант, катастрофа, лайнер адаптация, алиби, барьер, велюр, заметка, котилка, корреляция, мадам, примитив, тромбоз, фетиш, харизма ж. б. д. у. с толуп жаткан сөздөр качан кыргыз сөзү болгон эле. Башка тилдердин дал ушул сыяктуу сөздөрүн тандап сөздүккө киргизүүнүн

жана алардын маанисин котормолоп коюунун зарылдыгы кыргыз жарандарына, окурмандарына бүгүн керекпи? Анда кеңири, тынымсыз колдонуп жаткан *амортизация, гербицид, номинация, мониторинг, субвенция, хобби, эйфория* сыяктуу чет тилдердин сөздөрүн эмнеге сөздүккө тарткан жокпуз? «Кыргыз тилинин академиялык кыскача сөздүгү» төл сөздөр менен эле чектелсе болмок же чет тилдердин сөздөрүн тартуунун чектүү принцибин тутунса болмок. Айталы *avia* (лат. *avis*) таптаза эле канаттуу же куш дегенди билдирет. Ал эми авиа аркылуу жасалган *авиабаза, авиабилет, авиабомба, авиамеханик, авиамодель* сыяктуу 20 га жакын «интернационалдык» түшүнүктө колдонулуп жүргөн сөздөрдүн бардыгын кыргыз тилинин сөздөрү деп бере берүүгө болобу? Ушундай үлгүдө жасалган *автозавод, автопоезд, автосервис же биомасса, биоритм, биоценоз* ж. б. д. у. с ондогон чет тилдердин сөздөрүнүн бул сөздүктө ылайыксыз санда, сапатта ордун алышын эмне шылтоо менен түшүндүрөбүз? (*дисбаланс, дискомфорт, дистрофия, дискредитация, жана контингент, контракт, контраст, контур* ж. б.)

Кээ бир сөздөргө берген аныктамалар так эмес: Мисалы, парадокс - пикирге кайчы келүүчү пикир деп түшүндүрүлөт дагы экинчи эле сүйлөмдө адаттагы традициялык көрүнүш деп улантылат. Кайра 2. Кабыл алынган түшүнүккө ылайык келбеген, адаттан тыш көрүнүш.

Башка бир сөздөргө берилген түшүндүрмөлөрдү карап көрүңүз. Маселен, тилмер - саяпкер, куштун жайын билген киши деген мааниде. (423-б). Тилмер деп биз көп тил билген, анын ичинде куштун тилин билген адамды дагы түшүнөбүз го.

Кеп 1. Аңч. Кеби менен катырылган куштун, айбанаттын териси. 2. Бир нерсенин сырткы калыбы - делет. Ал эми *кеп* лингвистикалык термин катары мүнөздөлгөн эмес., анын орус тилиндеги *язык - речь* - речевая деятельность үчилтигинен туура эмес которулуп жүргөнү өтө өкүнүчтүү.

Оксюморон, Аксиморон деп эки формада берилип кеткен. (32, 329-бб.)

Алгоритм, вавилон, лавсан, хамелеон, евнух, катастрофа, ашмушке, абжашик, варваризм деген сыяктуу сөздөрдүн түшүндүрмөсү так эмес.

Кыргыз тилинде п, р, ф, к, ц, ю, я тамга - тыбыштардан башталган сөздөр өтө аз же дээрлик жок деп жүрөбүз. Академиялык сөздүктүн авторлору бул жоромолдорду «четке кагып» п дан башталган сөздөргө 20 бетке орун берген (*пайтон, пакт, пандури, паритет, парламент, пацифизм, поток, простота* ж. б), р дан башталган сөздөргө 8-бет (*раздевалка, рок-н ролл, рикша, реп*, ж. б.: жана *щи, шипцы*, деген сөздөргө орун берилген. Булардын кыргыз тилинин сөздүгүнө атайын тандалып алынышы таң калтырат.

Кыскасы «Академиялык кыскача сөздүктүн» (4: сөз тандоо, аларды жайгаштыруу, пайдалануу, маанилерин түшүндүрүү принциптери кайсы бир урунттуу жобону сактабаганы өкүнтөт. Кандайдыр эске келген же каалаган сөздөрдү каттап коюп, ага жеңил мазмунда түшүндүрмө берип кутулуу аракети *академизм* деген сөздүн түз маанисине жанаштырып койбосо болду. (Академизм - илимдеги жана искусстводогу теориянын практикадан алыстап кетиши:

К. Кулалиева, А. Мамадиев. Кыргыз тилинин жыштык сөздүгү. -Б., 2013

Рецензенттер: Т. Садыков, К. Добаев Редактор: Б. Сагынбаева.

Баш сөзүн жазган (3: З. Дербишева «Бул сөздүк кыргыз лексикографиясындагы алгачкы саамалык» деп мүнөздөйт. Ушул сентенциянын өзү эле З. Дербишеванын кыргыз тили боюнча чыккан сөздүктөр боюнча толук маалыматы жок экендиги жөнүндө айтып турат.

Авторлордун жазганына ишенсек, алар түрдүү аталыштагы 11 текстке статистикалык талдоо жүргүзүп, аларда колдонулган ар бир сөздүн кездешүү санын, андан жалпы суммасын аныктап чыгышканын айтат. Тексттер тематикалык жактан төмөнкүдөй катышта бөлүштүрүлгөн.

Көркөм текст - 30. 7% Публицистика - 28. 5%
Илимий текст - 24. 8% Иш кагаздары - 16%

Ошондо 11 тексттердеги колдонулган сөздөрдүн жалпы саны - 513257 сөз формасын түзгөн. Алардын ичинен түрдүү сөздөрдүн саны 13658 сөз деген көрсөткүчтү берген. Ушундай сандык көрсөткүчтөр эле кыргыз тилинин жыштык сөздүгү катары түшүнүлүшү керек экен. (китептин аталышы да ушундай: Жыйынтык болбосоң коё кал...

Суроо туулат:

1. Кыргыз тилинин жалпы сөздүк курамы 513257 сөздөн турабы? Бул сан түрдүү сөздөрдүн көрсөткүчү эмес го. Алар колдонулган сөздөрдүн формалдык же тышкы саны.

2. Сөздүктө 13658 деген сан колдонулган түрдүү сөздөрдүн көрсөткүчү. Болгондо да көркөм, публицистика, иш кагаздары, илимий тексттердеги түрдүү сөздөрдүн жалпы суммасы.

3. Ушул чектелген көлөмдөгү тексттерден алынган элементардык статистикалык маалыматтар жалпы кыргыз тилиндеги сөздөрдүн колдонулуш жыштыгы боло алабы?

4. Алынган, силер берген маалыматтардын ишенимдүүлүгү канчалык? (оценка достоверности)

Китептин рецензенттери, методологиялык багыт берген К. Добаев, Т. Садыков, редактор Б. Сагынбаевалардын математикалык статистиканын теориясы менен тааныш болбогондугу бизди өкүнтөт.

«Бул сөздүк кыргыз тилинин жалпы лексикасын камтыбайт. Белгилүү максатка жана зарылчылыкка ылайык түзүлгөн алгачкы кадам гана болуп саналат» деп авторлордун чырылдап эскерткенине карабай аттуу-баштуу окумуштуулар баш ийкеп жупуну эмгекти «Кыргыз тилинин жыштык сөздүгү» деген амбициялуу аталыш менен кыргыз тилинин сөз байлыгына шек келтирип, басмадан чыгып кетүүсүнө ишарат кылганын карабайсызбы?

Бул сөздүктүн аталышы жана аткарылышы илимий принципке жооп бербейт.

К. К. Юдахиндин сөздүктөрү кийинки кездерде жана азыркы күндө ар кандай максатта, көз карашта жана түшүнүктө пайдаланылып, колдонулуп жана булардын негизинде түрдүү аталыштагы, максаттагы, форматтагы сөздүктөр чыгып жатат. Алар кандайдыр сөздүк түзүүнүн оңой жана ыңгайлуу жолуна түшүп алып, К. К. Юдахиндин сөздүктөрүн «майдалап» жибергенине өздөрү маани бербей жаткан

сыйт. Ким билет, балким азыркы күндө коомчулукта ушундай мазмундагы сөздүктөргө дагы муктаждык болсо керек. Бул жагынан «Раритет инфо» басмасы тарабынан чыгарылган төмөнкү эки басылманы атай кетсек болот. «Кыргызско - русский, русско-кыргызский универсальный словарь» (6: мектеп окуучулары, студенттер жана кыргыз-орус кош тилдүүлүгүн өздөштүрүүчүлөр үчүн арналган деп жүрөт. (Бишкек, 2003. Түзгөн В. Мусаева) Сөздүктүн эки бөлүгү бир китептин форматында түзүлгөн, ар бири 14 миң сөздөн турары гана эскертилип, сөздөрдүн котормосу К. К. Юдахин белгилей кеткен терминдик, маанилик, шарттуу кыскартуулар китептин эң башында көрсөтүлгөнү менен негизги тексттин эч бир жеринде колдонулбайт. Сөздөр жогоруда эскертилгендей сөзмө-сөз гана кийинки тилге которулуп, эч кандай мисалдар, сүйлөм, сөз айкашы түрүндө ар түрдүү булактан алынган көрсөтмө мисалдарсыз, коштомосуз калган.

Ошондо Птамгасынан башталган сөздөр жарым бет же 26 сөз, ал эми Р дан башталган сөздөр кыргыз тилинде таптакыр жок болуп чыккан. Калыбы автор п, р тамгалардан башталган жана колдонулуп жүргөн кыргыз тилиндеги сөздөр таптакыр жок, негизинен орус тилинин сөздөрү же орус тили аркылуу башка чет тилдерден өздөштүрүлгөн сөздөр деген ойдо калса керек. Бирок бул жагдайды сөздүктөн пайдалануучуларды, айрыкча орус тилдүү жарандарды эскертип койсо да болмок экен. Ушул эле сыяктуу К жана Г тамгалардын жумшак жана каткалаң болуп айтылышын, Ө, Ү, Н тамшгалардын тыбыштык угулушун, өзгөчөлүгүн орус тилдүү окуучулардын эсине сала кетиш ашык болбос эле (сөздүк тил үйрөнүүчүлөргө арналып жаткандан кийин).

Экинчи бир ушул мазмунда чыккан сөздүк «Современный кыргызско - русский словарь», «Азыркы кыргызча - орусча сөздүк» (7: деп аталат. Түзгөндөр Р. О. Бектурова, Ю. А. Иванов, Х. М. Шамбеталиева. (- Б.,»Раритет инфо», 2008. -546с). Бул сөздүктү түзүү максатында авторлор улуу окумуштуунун кыргызча-орусча сөздүгүнө көп күч жумшап анализ жүргүзүп, ашыкча материалдардан («архаизмдер, сейрек кездешкен сөздөр, фольклор», макал-лакаптар, сүйлөө жана диалектилик лексика: арылтып түзүшкөн. «Авторлордун «көз карашы боюнча «мындай материалдарды түшүндүрмө сөздүктө берсе туура болмок» деп К. К. Юдахинден өксүк таап жатканын кантелик. Мындай типтеги сөздүк 1965-жылдан бери чыга элек имиш. Негизинен К. К. Юдахиндин сөздүгүнүн күндөлүк турмушта көбүрөөк колдонулган сөздөрү гана көчүрүлүп алынган, (90%) шарттуу кыскартуулары, түшүндүрмөлөрү көрсөтүлгөн эмес. Сөздөрдүн сөзмө сөз котормолору гана берилет. «Авторлордун»айтымында ушундай түзүлгөн сөздүк бүгүнкү талаптардын баарына жооп берет жана пайдаланууга өтө ыңгайлуу. К.К. Юдахиндин сөздүгү 40миң сөздөн турса, бүгүнкү «авторлор «анын 25000 сөзүн алып, алардын орус тилиндеги 50000 маанидеги котормосун беришкен. Китептин 100 нуска болуп чыгарылышы балким ушундай мазмундагы сөздүктөр дагы керектир деген ойго келтирет. (Ырас канчалык даражада тез же узак мөөнөттө окуучулардын энчисине айланганын биле албадык).

Салабаттуу, жогорку, керек болсо өкмөттүк уюмдарга таянып же алардын макулдугу менен чыгып жаткан сөздүктөрдү көрүп жүрөбүз. Таянган тоосу бийик болгон бул басылмаларга кылапат айтуудан деги эле алыспыз. Алардын ички мазмуну, сөздөрүнүн котормолору, түшүндүрмөлөрү ж. б. жөнүндө унчукпай эле коелу, бирок басылмалардын аталышынан эле бир мисал келтире кетели «Юридикалык атоолоордун жана башка түшүнүктөрдүн орусча-кыргызча сөздүгүнүн» (11: титулдагы орусча котормосун караңыз «Русско-кыргызский словарь юридических терминов и иных понятий» (11). Кыргызчасындагы «Юридикалык атоолор» деген сөз айкашы «юридических терминов» деп которулган. Китептин аталышындагы «Башка түшүнүктөр» деген эмне? башка түшүнүккө юридикалык гана эмес, айыл-чарба, техника, ветеринария, медицина ж. б. тармактардын сөз- түшүнүктөрүн тартса деле боло берет ко. Сөздүк түзүү иши, айрыкча терминология, термин тандоо өзгөчө кылдаттыкты, тактыкты талап кыларын кимдер билбейт? Аттуу- баштуу мекемелердин жактырышы менен чыгарылган бул басылманын кыргызча минтип аталышы жана орусча тигинтип которулуп чыгышы бизди таң калтырат. Карасаңыз КР УИАнын Ч. Т. Айтматов атындагы тил жана адабият институту менен КР Президентине караштуу мамлекеттик тил боюнча Улуттук комиссиялары тарабынан сунуш кылынган жана КР ЖКнын Билим, илим, маданият жана спорт комитетинде жактырылган деп турат. Рецензенттер: окумуштуулар А.А. Акматалиев, Ч.И. Арабаев жана А. М. Молдоканов (улуттук комиссия), Ж. С. Карагулова (ЖКнын лингвистикалык экспертизасынын башчысы)

Эгемен доордогу демократия, сөз эркиндиги жана адам укугу деген сыяктуу чакырырыктардын өктөм жана жугуштуу таасирин акыркы кезде тил илиминин лексикография багыты боюнча чыгып жаткан айрым сөздүктөрдүн саны менен сапатынан байкоого болот. Ушул мазмунда «жазылган» жана жарыкка чыккан А. А. Джапанов деген автордун «Орус жана Кыргыз лексикографиясы» (2: (-Б., 2015, КРСУ жана КР Президентине караштуу Мамлекеттик тил боюнча улуттук комиссия, 100 нуска: деген, мазмуну жана аткарылышы боюнча өзгөчө амбицияга кол сермеген «эмгек» боюнча илимий коомчулук, тилчи адистер менен ой бөлүшкүбүз келет.

Автордун багытта масы боюнча «эмгек жалпы элге арналат(2-б: жана дагы М. В. Ломоносовдун (1711-1765) дүйнөдөн өткөндүгүнүн 250 жылдыгына арналат(3-б).» Орус тили боюнча Улуу Октябрь социалисттик революциясына чейинки чыккан сөздүктөрдөн баштап ушул күнгө чейинки сөздүктөрүнүн ар бирин атап, алардын мазмунун кыргызча сүрөттөп жазуунун кимге кереги бар эле. Аларды орус тилинде, орус окуучуларына түшүндүрүп жазып чыкса болмок экен. Кыргыз филологдорун даярдаган ЖОЖдордо деле орус лексикографиясынан минтип, мындай планда сабак өтүлбөйт. Киришүү бөлүмү А.А. Джапановдун аныктамасы менен ачылат. «Сөздүк - бир тилдеги сөздөрдү (кээде морфемалар же сөз айкаштарын: алфавит тартиби боюнча маанисин түшүндүрүп же башка тилге которуп, болбосо алар жөнүндө дагы башка маалымат берчү китеп (8-б).» Кийинки эле бетте (9-б) : «Кандайдыр бир тилдеги

сөздөрдү (же анын белгилүү бир катмарын: алфавит тартибине же башка бир өзгөчөлүгүнө ылайык системалаштырган, маанилерин ошол эле тилде түшүндүргөн же башка тилге которгон жыйнак сөздүк деп аталат.» Аныктамаларды мынчалык чачыратпай, тактап, бир мазмундуу формага келтирип койсо болмок. Андан ары Лексикография жөнүндө түшүнүк деген бөлүмдө төмөнкүлөр жазылган. Көрсө, «Бир тилдүү сөздүктөрдүн дайындалышы, мазмуну жана сөздүк макалаларынын түзүлүшү боюнча түшүндүрмө жана тарыхый, толук жана кыскача, жалпы жана жеке (дифференциалдык), адабий жана диалектилик, фразеологиялык жана терминологиялык, орфоэпиялык жана орфографиялык ж. б. сөздүк болуп ич ара бөлүнүшөт (18-б). Андан ары Кыргыз лексикография илимине, анын айрым сөздүктөрүнө арналган алешем обзор жана мүнөздөмө окуучунун көңүлүн окуган жерден эле кайт кылат.

Автор А. А. Джапанов андан кийин байыркы жана совет доорундагы орус тилинин сөздүктөрүн талдоого алат. Орус тилчи же орус тилинен адис болбогондон кийин алар жөнүндө автордун ой өрүшүнө бир нерсе айтуудан тартынабыз. Бирок, *церковнославян тили* деген кыргыз тилинде *чиркөөлүк славян тили* (38, 60, 64-б: жана В. И. Дальдын *жандуу уулу орус тилинин* түшүндүрмө сөздүгү (73-б: дегенди В. И. Дальдын кадимки улуу орус тили...деп эле жазып, түшүнүп жүргөнүбүздөн А. А. Джапановдун кабары жоктугуна өтө өкүндүк. Ал эми «Орфоэпиялык сөздүктө үч негизги принцип болуш керек дейт.»

1. Колдонулушунун үзгүлтүксүздүгү жана көпчүлүктүүлүгү.

2. Тилдик кубулуштун коомдук жактыруусу.

3. Тилдин өнүгүүсүндөгү тенденцияларына, тилдик системанын тарыхый кайра жаралуусуна факттардын дал келиши. (б

Булар эмне деген сентенция? Аталышы алысты чапчыган китепте ушундай жоболордун болушун кандайча түшүнсөк болот?

2-бап «Кыргыз лексикографиясы» деп аталат. Анын биринчи сүйлөмү минтип башталат. «Кыргыз тилинин лексикалык материалы боюнча сөздүк түзүү ишине биринчи жолу киришкен окумуштуу академик В. В. Радлов болгон «...бул сөздүк кыргыз лексикасы жөнүндөгү революциядан мурдагы *эң алгачкы* сөздүк катары чоң мааниге ээ (122-б). (Астын сызган биз - С. И.)

Андан кийин К. К. Юдахиндин «Кыргызча - орусча сөздүгү», М. Н. Богданованын, Х. К. Карасаевдин «Орфографиялык сөздүктөрү», К. Карасаевдин «Накыл сөздөрү (1982, 1987),»Кабус наама»сөздүктөрү боюнча обзор берилет. М. Кашкаринин «Диванынан «мурун, Р. Суртаев баш болуп түзгөн «Ишкердик боюнча орусча - кыргызча түшүндүрмө сөздүктөн «(2003: кабар берилет. Миң жыл мурунку жазылган сөздүккө орун ошентип, бүгүнкү сөздүктөн кийин берилет. Китептин андан кийинки баптарынын аталышына, аларда жазылган түшүндүрмө, баяндамаларына көз салсаңыз «бир кызыкка батасыз». Маселен «Кыргыз тилинин грамматикалык түзүлүшүн үйрөнүүдө окуу куралы катары кызматчы сөздөрдүн сөздүгү» дегени эмнеси? Кыргыз тилинин сөздүктөрү жөнүндө

сөз жүрөт дагы орус тили боюнча окумуштууларга шилтеме жасалат.

Автордун орус жана кыргыз лексикографиясына арналган бул эмгегине (Б. 2015, 100 нуска: көз жүгүртүп отуруп, анын өзү кабарлаган өздүк маалыматынан төмөнкүлөрдү окудук. Көрсө А. А. Джапанов 106 китептин, анын ичинен 28 сөздүк, 28 сүйлөшмө, 11 энциклопедия, 39 китеп, 30 дан ашык макаланын автору экен. Айрыкча анын илимдин көп тармактары боюнча терминологиялык сөздүктөрү (Мис. Политический, Архитектурный, Исторический и. др. русско-кыргызский словарь, 2006-2008 ж. б.: жана 26 эки, үч тилдүү сүйлөшмөлөрдү (кыргызско-русско-английский, кыргызско-русско-греческий, французский, ивритский ж. б.: түзүп, жарыкка чыгаргандыгынан эмне үчүн кыргыз, орус лингвистикалык коому сыртта калган? Көп тил билген (26 тил: полиглот, феномен окумуштуу жана кыргыз жаранынын мындай эрудициясына *татыктуу баа бериши* учурдун талабы го?

Айтмакчы А Джапановдун 2013-жылы басмадан чыккан «Чет тилдер сөздүгүн» (1-том, А-Б, КРСУ: эстебей кетсек болбос (1: Анын үстүндө ал китептин *пикирчилери* болуп Мусаев С. Ж., КР УИА нын Адабият жана искусство таануу институтунун директору К. Т. Токтоналиев, К. Зулпукаров, С. Н. Абдуллаев, И. Абдувалиев, Т. С. Садыковдордун ысымы көрсөтүлүп турат. Аталган окумуштуулардын атын автор атайын эле жазып койсо керек. Алардын бул китепти мурун карап көрүшү эле күмөндүү. Сөздүк улуу кыргыз элинин окумуштуу тилчилери Ж. Баласагын, М. Кашкардык, И. Арабаев, К. Тыныстанов, К. Карасаев, К. К. Юдахин, Б. М. Юнусалиев (Жунушалиев), Ж. Шүкүров ж. б. арналат экен. Сөздүктүн экинчи эле бетин ачсаңыз Назначение словаря, Состав слова, Структура словаря деп орусча текст менен улантылат. Көрсө чет тилдерден ки-

рип жаткан сөздөрдүн сөздүгү турбайбы, титулдагы «*чет тилдер сөздүгү*» эмес. Алар медицина, техника, биология, химия ж. б тармактардан кирген конгломерат экен.

К. К. Юдахин устатыбыздан кийин кыргыз лексикографиясынын учурдагы өрүшүндө ушундай көрүнүштөрдүн болуп кетиши биздин өксүтөрү бышык жана жеке факты катары өтө өкүндүрөт.

Илимий эмгек жаратууда мындай өзүм билемдик айрымдар түшүнгөндөй демократия же сөз эркиндиги эмес, охлократиянын эле өзү го.

Адабияттар

1. Кыргыз тилинин академиялык кыскача сөздүгү. -Б., 2003
2. Мусаева В (Составитель). Кыргызско-русский, русско-кыргызский универсальный словарь Б 2003
3. Суртаев Р. ж. б. Ишкердик боюнча орусча кыргызча түшүндүрмө сөздүк. -Б. 2003
4. Современный Кыргызско-русский словарь, азыркы кыргызча-орусча сөздүк / Түзгөндөр Р.О. Бектурова, Ю. А. Иванов, Х. М. Шамбеталиева -Б., 2008.
5. Кыргыз тилинин сөздүгү. Б. 2010
6. Кулалиева К., Мамадиев А, Кыргыз тилинин жыштык сөздүгү -Б., 2013.
7. Джапанов А. А. Чет тилдер сөздүгү - Б., 2013.
8. Юридикалык атоолордун жана башка түшүнүктөрдүн орусча-кыргызча сөздүгү Русско - Кыргызский словарь юридических терминов и иных понятий -Б., 2014.
9. Джапанов А. А. Орус жана кыргыз лексикографиясы. -Б., 2015.
10. Юдахин К. К. Киргизско - русский словарь. - М., 1965
11. Юдахин К. К. Русско - киргизский словарь. - М., 1957

УДК 82. 091

Нургазина А.Б.,
Павлодарский государственный университет

ФРЕЙМ КАК СПОСОБ РЕПРЕЗЕНТАЦИЙ ЗНАНИЙ В КОНЦЕПТЕ «ЖИЗНЬ»

В данной статье рассматриваются особенности фрейма как одного из способов представления знаний в концепте.

Ключевые слова: поэтическая картина мира, концепт, фрейм, терминалы, слоты.

The article deals with the peculiarities of the frame as a way of knowledge representation in the concept.

Key words: poetic worldview, concept, frame, terminals, slots.

Фрейм - это один из способов представления знаний. Этот термин еще не получил достаточно четкого определения, так как существует множество его интерпретаций и пониманий. Так, З.Д. Попова, И.А. Стернин понимают фрейм как «мыслимый в целости его составных частей многокомпонентный концепт, объемное представление, некоторая совокупность стандартных знаний о предмете или явлении» [Попова, Стернин 2007:73]. Фрейм выступает

также как один из способов представления и обработки знаний о ситуации, которые хранятся в сознании индивида в виде ментальных пропозитивных репрезентаций: «разум обычно интерпретирует данные восприятия в терминах ранее приобретенных и предназначенных для описания структур-фреймов. Фрейм - это один из способов представления стереотипной ситуации. Фреймы Т.А. ван Дейк соотносит с речевыми актами, утверждая, что, во-первых, ти-

пизированные последовательности речевых актов могут рассматриваться как культурно-обусловленные явления; во-вторых, речевые акты вполне могут интерпретироваться на основе заключенного во фреймы знания мира. Фреймы не являются произвольно выделенными кусками знания. Они являются единицами, организованными вокруг некоторого концепта. Но в противоположность простому набору ассоциаций, эти единицы содержат основную, типическую и потенциально возможную информацию, которая ассоциируется с тем или иным концептом [Дейк 1989:16].

Фрейм, являясь структурой сознания, выраженный в языке и через язык, представляет различные виды и количество знаний, объединяя их в одну систему и организуя их понимание. Фреймовый анализ позволяет рассматривать язык как порождаемое человеческой мыслью ментальное образование и одну из важнейших систем репрезентаций знаний человека.

Фрейм является универсальной категорией, объединяющей разнообразные знания человека, его опыт. Поэтому Н.Н. Болдырев характеризует фрейм как «модель культурно-обусловленного, канонизированного знания, которое является общим, по крайней мере, для части говорящего сообщества» [Болдырев 2001:33].

Моделирование фрейма позволяет представить его как древовидную структурную организацию, т.е. фрейм представляет собой сеть, состоящую из узлов и отношений: 1) вершинные узлы содержат данные, всегда справедливые для данной ситуации; 2) терминальные узлы или слоты наполняются данными из конкретной практической ситуации и часто представляются как подфреймы [Минский 1979:11].

Один и тот же узел нижнего уровня может входить в различные фреймы. Родственные соотношенные фреймы объединяются в системы и связываются межфреймовыми отношениями, существующими в памяти «как результат того, что разные фреймы включают один и тот же языковой материал» [Филмор 1988:72]. В слотах может содержаться информация различной степени сложности: от простого признака до специальных фоновых знаний или даже энциклопедических данных. Каждый слот со своим содержанием отражает стереотипные знания об определенной сущности в мире, а не является простым перечислением ее основных свойств.

Рассмотрим, как в поэтической картине мира А. Блока реализуется представление поэта о жизни. Оно проявляется в понятийных, концептуальных, смысловых блоках, которые определяют видение поэтом окружающего мира, понимание им его базовых сущностей. И это представление отражается в индивидуальном когнитивном пространстве поэта так же, как и знания поэта о мире, его ассоциации, находящиеся в ассоциативно-вербальной сети, его культурно-ментальные представления. В данном когнитивном пространстве каждый элемент ассоциативно-вербальной сети обладает определенным набором ассоциативных связей. Эти векторы ассоциаций могут быть «свободными» или «предсказуемыми». Предсказуемой является ассоциативная связь, в основе которой лежит культурный предмет (термин Н.В. Уфимцевой). Свободная связь непред-

сказуема, поэтому когнитивная единица - фрейм - это формирование в сознании автора индивидуальных ассоциативных представлений, репрезентирующая знания об авторе, его мировосприятии, творческой манере, менталитете.

Фрейм в поэтическом тексте А. Блока представляет собой сеть, верхняя часть которой оформлена в виде узлов - понятий «жизнь» - «смерть» - «жизнь - животворящее начало» раскрывает то понятие, которое концептуализируется в авторском контексте.

Вершинными узлами древовидного фрейма являются три узла, выражающие более общие понятия о жизни, переосмысленной в дискурсе А. Блока. Прототипом блоковского понимания концепта «жизнь» выступает слово «жизнь», определенное в толковых словарях как ограниченный временем отрезок, отпущенный человеку для бытия и существования на земле. На основании прототипа оформляются у поэта три представления о жизни: 1) жизнь воспринимается как однообразное, унылое, пустынное существование, навевающее безжизненную тоску; 2) жизнь - радостное бытие, несущее оживление, бодрость, человек оживает только в загробной жизни, пребывает в состоянии блаженства, так как «не в настоящем жизни смысл» [1, 118]; 3) жизнь - отрезок времени, отпущенный человеку. Эта жизнь «исполнена бури», оживленная, человек ощущает радость жизни, но в тоже время «жизнью шумящей нестройно взволнован, шепотом, криком смущен» [1, 2].

Концептуализация в поэтической картине А. Блока осуществляется в процессе осмысления поэтом поступающей информации, мысленного конструирования образа жизни, представлений о ней согласно символическим взглядам, установкам мистицизма, а также переосмысленному взгляду на жизнь как на «награду», дарованную человеку, переданную ему, чтобы он достойно, радостно прожил на земле, ощутил радость бытия (после отхода его от символизма и мистицизма).

Различная концептуализация понятия «жизнь» в разные периоды его жизни объясняется его установками, применяемыми им в ходе освоения окружающей жизни. Вершинные узлы дают знания об установках символистов, представителей мистицизма, характеризуют представления, полученные поэтом в символической среде.

Воспитанный в духе идеалистической философии, поэт, сталкиваясь с этими силами, не мог и не умел найти им объяснения подлинно реального, а потому и самый ответ на мучившие его вопросы переносил в область фантастики и мистики.

Символические и мистические мотивы ощущаются в восприятии им жизни в ранний период. Поэтому и дается им в этот период восприятие жизни как «страшного мира», как «тоскливой земной юдоли». В более поздний период, когда намечается отход от символистических взглядов и установок мистицизма, А. Блок приходит к реальному восприятию жизни. Вершинные узлы способствуют созданию фрейма «жизнь», представляющего собой набор основной информации, набору ожиданий блоковских представлений о жизни. В данной статье рассмотрим содержание терминалов первого уровня.

В терминале №1 признаки жизни раскрывают представление поэта согласно символистическим и

мистическим установкам, когда герой ощущает мрачное одиночество. Оно приобретает мистическую окраску, передающую особое мироощущение поэта, который жил мистическими предчувствиями и ожиданиями, ср.: *Миры летят. Года летят. Пустая/ Вселенная глядит в нас мраком глаз* [2, 181]; *Тихо грезить, замыкая Круг постылый бытия* [2, 230]; *На непроглядный ужас жизни Открой скорей, открой глаза, Пока великая гроза Всё не смела в твоей отчизне* [2, 166].

Терминал №2 содержит качественную оценку жизни как тяжелой, бедной, суетливой, пустой, ср.: *Успокоительны, и чудны, И странной тайной повиты Для нашей жизни многотрудной Его великие мечты. Но торжества не выносила Пустынной жизни суета* [1, 195]; *Как часто плачем - вы и я - Над жалкой жизнью своей* [2, 223]; *Я коротаю жизнь мою, Мою безумную, глущую...* [2, 158]; *Весь трепет этой жизни бедной* [Всё это было, было].

Терминал №3 характеризует среду, в которой проходит человеческая жизнь: *И будет жить, и будет видеть Тебя, сквозящую вдали, Чтоб только злее ненавидеть Пути постылые земли* [1, 89]; *Я и сам ведь не такой - не прежний, Недоступный, гордый, чистый, злой. Я смотрю добрей и безнадежней На простой и скучный путь земной* [2, 244]; *И те же ласки, те же речи, Постылый трепет жадных уст, И примелькавшиеся плечи... Нет! Мир бесстрастен, чист и пуст!* [2, 79]; *Я так устал от ласк подруги На застывающей земле* [2, 10]. Роль лирического героя, обитающего в этой среде, - *...Всё тот же гость усталый Земли чуждой, Бреду, как путник запоздалый, За красотой.* [1, 127].

Терминал №4 характеризует субъекта унылой, пустой жизни как мертвеца, вынужденного приспособляться к порядкам, царящим среди живых. Мертвец страдает, противопоставленный духовно мертвой толпе. Лирический герой, истрадавший человек, находящийся в непримиримом разладе с жизнью, весь мир воспринимает в мрачных тонах: *Забавно жить! Забавно знать, Что под лунной ничто*

не ново! [2, 76]; *Когда же сумрак поредел, Унылый день повлек Клубок однообразных дел, Безрадостный клубок* [2, 36]; *А жизнь идет Вверху - всё громче, всё нелепей* [2, 155].

Терминал №5 показывает, что и душа человека, воспринимается А. Блоком как сама жизнь, также мертвеет в этом мире, погибает, происходит неизбежное - смерть души: *Слетает в вихре и огне / Крылатый ангел от страниц Корана / На душу мертвенную мне* [1, 102]; *Прозрачным синеньким ледком Подернулась ее душа... Ушла - и нет другой души...* [2, 113]; *И вдруг - ты, дальняя, чужая, сказала с молнией в глазах: То душа, на последний путь вступая, Безумно плачет о прошлых снах* [2, 151]; *Сердце - крашеный мертвец. И когда настал конец, Он нашел весьма банальную Смерть души своей печальной* [2, 218]; *Душа боролась, погибала* [1, 100].

Таким образом, рассмотренные нами терминалы первого уровня или слоты, характеризуют жизнь как преходящую, земную.

Литература

1. Попова З.Д., Стернин И.А. Когнитивная лингвистика. - М.: АСТ: Восток - Запад, 2007. 314с.
2. Дейк ван Т.А. Язык. Познание. Коммуникация: / Пер. с англ. Т.А. ван Дейк. - М.: Прогресс, 1989. 312 с.
3. Болдырев Н.Н. Концепт и значение слова [Текст] / Н.Н. Болдырев // Методологические проблемы когнитивной лингвистики. Научное издание / Под ред. И.А.Стернина. - Воронеж: Воронежский гос. ун-т, 2001. - с. 25-36.
4. Минский М. Фреймы для представления знаний. - М.: Энергия 1979.
5. Филлмор Ч. Фреймы и семантика понимания / Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 23. Когнитивные аспекты языка. - М.: Прогресс, 1988. С. 52-93.

Источники

1. Блок А.А. Собрание сочинений в восьми томах. Т.1,2. - М.-Л.: Гослитиздат, 1960-1963.

Токошева Ж.А.
ОРКнын окутуучусу

МАХМУД КАШКАРИНИН «ДИВАНИ ЛУГАТ АТ-ТҮРК» ЭМГЕГИНДЕГИ ЖЕР - СУУ ЖАНА БАШКА ГЕОГРАФИЯЛЫК МААНИДЕГИ АТАЛЫШТАР

|| Бул макалада Махмуд Кашкаринин «Дивани лугат ат-түрк» эмгегиндеги жер-суу аттарынын колдонулушу тууралуу айтылат.

Ата - журтту, эл-жерди, өткөн тарыхты, республиканын аймагындагы түрдүү табигый, экономикалык, социалдык кубулуштарды, табиятты коргоо, жер-суунун аталыш тарыхын билүү ар бир адамдын күнүмдүк муктаждыгына айланууда (5-б.Борбугулов). Географиялык аттар аз убакыттын ичинде гана

пайда боло калган эмес. Географиялык аттардын келип чыгышы, топтолушу узак мезгилди - ондогон же жүздөгөн жылдарды, кээде ондогон кылымдарды өз ичине алат. Ошол мезгилдин ичиндеги тарыхый окуялар, ал жерде кандай элдер жашагандыгы, алардын турмуш-тиричилиги, ошол жердин

өсүмдүктөрү, жаныбарлар дүйнөсү, жер бетинин түзүлүшү жана башка өзгөчөлүктөрү менен байланыштуу болот (1-б. **Исаев**). Жер-суунун сүрөтү, бир болгон чоң окуядан тарта бир серпим макалга чейин ошол байыркы түрүн-түсүн, ошол байыркы маанисин-чындыкты сактаган (54-б. **Сыдыкбеков**). Мындан тышкары тарыхый географиялык жана этнографиялык маалыматтар да берилген. Махмуддун сөздүгүндө Жети-Суу жана Теңир-Тоо аймагы боюнча географиялык маалыматтар көбүрөөк кездешет. Төмөндө алардын аттарын келтиребиз: Яфгу-Арт, Куми-Талас, Занби-Арт, Арык-Торук, Ак-Сай, Ала, Аргу, Торуг-Арт, Кавак-Арт, Бедел-Арт, Барсхан, Баласагун тоолору, Кара-Жылга, Жоон-Арык, Бай-Жыгач, Кара-Сеңир, Кыпчак, Ак-Терек, Иле, Сигун-Самур, Улуг-Талас, Баласагун, Атлыг, Орду, Кочкор-Башы, Кенжек-Синир, Саплыг, Каяс, Урун-Каяс, Эки-Огуз, Чигил, Сулми, Жанбалык, Йаны-Балык, Узгенд, Йагма, Йулдуз-Көл, Көрүн-Көл, Каз-Суу, Терин-Көл, Ай-Көл, Йабаку-Суви ж.б. (17-18-б. **Ө.Караев**). Жогоруда айтылгандай, Махмуд Кашкаринин эмгегиндеги жер-суу аттарынын аталыштары байыркы мезгилде да, азыркы кезде да, «Манас» эпосунда да айтылып келет.

Арт - арт, дабан, ашуу (2.117-б.). Көргө түшсө түшүүгө, даван ашса ашууга, кара жер кучса кучууга баарыбыз тең көнөлүк! (370-б. **А.Жакыпбек**). Дабан (кээде адабияттарда - даван). Даваа (н) - ашуу бел («горный перевал») деген сөз. Кыргыздарда бул сөз бир кыйла кеңири таралып, ушул эле маанисинде ашуу деген сөзгө синоним болуп түшөт. Дабан компоненти катышкан топонимдер Кыргызстандын бардык территориясынан кездешет: Дабан (даван), Арча - Дабан, Даван - Сай, Жаман - Дабан, Жаңы - Дабан, Кара - Даван, Тегерек - Дабан, Шибө - Даван, Эски - Даван ж.б. (25-б. **Исаев**)

Ала - Ала Ферганага жакын бир жайлоонун аты (Алай) (2.181-б.). Уулу бала Чубакка Кичи Алайдан улам өрдөгөн сайын кокту-колот, жыбыт-жылгалаарын тааныштырып, түгөнгүс жомок айтып барат (187-б. **А.Жакыпбек**).

Ала - жердин аты, тарыхый топоним. Махмуд Кашкардын «Диван лугат ат-түрк» китебинде (IX кылым) Ферганага жакын жайгашкан жайлоо деп баяндалат. Анын Кыргызстандын түштүгүндөгү Алай өрөөнүн билдирери шексиз. Аты, ээлеген географиялык орду жана чарбачылыкта пайдаланылышы жагынан Ала менен Алай өрөөнүнүн окшоштугу ачык эле байкалат. Археологиялык табылгаларга, тарыхый маалыматтарга караганда жери кеңири, чөп-чары мол. Алай өрөөнү эзелтен эле атактуу жайлоо болгон, андан Батыш менен Чыгыш элдерин байланыштырган кербен жол өткөн. Айрым изилдөөлөр «Улуу жибек жолунун» негизги тармагы. Алай өрөөнү аркылуу өткөндүгүн көрсөткөн. Атоо башында байыркы түрк тилинде алаа («кызыл») формасында айтылып, кийин кыргыз тилинин ыкмасы менен «алай» түрүнө өткөн көрүнөт. Азыркы жакут (саха) тилинде лексема ушул мааниде. Алай өрөөнүн курчаган неогендин кызыл чопо, кум-таштары мындагы көп жерден аты болууга негиз болгон (мисалы, Кызыл-Суу, Кызыл-Агын, Кызыл-Тоо ж.б.) (23-б. **Борбугулов**).

Ак сай - Ак-Сай (2.181-б.). Ак-Сай жердин аты, тарыхый топоним. Махмуд Кашкар (XI кылым)

анын Уч (азыркы Үч-Турпан) округунун аймагына жакын экенин билдирет. Орто кылымдагы адабияттарда Ак-Сайга чектеш же жакын жаткан Торугарт ашуусу. Ат-Башы шаары, Арпа-Йасы талаасы, Таш-Рабат кербен сарайы ж.б. аталат. Буга караганда байыркы Ак-Сай азыркы Ак-Сай сыртына туура келери шексиз. Ак-Сай өрөөнүн жергиликтүү көчмөн эл эзелтен эле пайдаланып келген. Көк-Аргын менен Сары-Иймектен табылган неолит мезгилинин буюмдары буга ачык далил боло алат (14-б. **Борбугулов**)

Ак - Терек - Ак-Терек (2.181-б.). Ак-Терек - Тон районундагы суу. Тескей Ала-Тоонун түндүк капталынан агып түшүп, Ысык-Көлгө куят (20-б. **Борбугулов**).

Арук - Турук - Кашкар менен Фергананын ортосунда өтмөк, тоо ашуусу, тосмо (2.661-б.).

Арык торук - Арук-Торук. Фергана менен Кашкардын аралыгындагы бир ашуунун аты (2.153-б.). Арык-Торук (Aryq turguq) - жердин аты, тарыхый топоним. Махмуд Кашкар «Диван лугат ит-түрк» (11-к.) китебинде «Арик-Турукту» эки жолу эскерет. А дегенде аны «Фергана менен Кашкардын ортосундагы бийик жердин аты, өтүүгө кыйын бийик жол, даван» деп белгилейт. Азыркы топографиялык карталарда номен «Арктурк суу», «Арык-Торук» ашуу жана «Арык-Торук суу» болуп эки түрдө кезигет. Азыр Арык-Торук Махмуд Кашкар мындан 900 жыл мурун жазгандай Фергана менен Кашкардын ортосунда жайгашкан бийик тоолуу (3000-4000м.) жер. Негизин түштүк-батыштан түндүк-чыгышка 500 кмге созулган Арык-Торук суусунун тар капчыгайлуу эки өрөөнү ээлейт. Эки өрөөндүн ортосунда Арык-Торук ашуусу (3524м.) жайгашкан Алайкуу менен Үч-Таш тоолорунун капталдары тик, асказоока, корум таштуу. Жол Махмуд Кашкар жазгандай Арык-Торук даванын ашып эки тарапты көздөй бет алат. Архивдик документте (1880) Улуу Чаттан (азыркы Синьцзян - Уйгур автономиялык району) башталган жол «Арык-Торук» суусун бойлой, Саба-Жарды белин ашып, Алайкууга түшөт деп көрсөтүлгөн (41-б. **Борбугулов**). Кашкарлык Махмуддун сөздүгүндө «Арык Торук», «Качук-Арт» деген жерлердин аттары бар да алардагы «ашуу», «капчыгай» кыясы, «тике кеткен тоо жолу» дегендей маани берет. Алардын биринчиси Кашкарлык Махмуддун өзүнүн аныктоосу боюнча Кашкар менен Фергананын ортосунда болсо, экинчиси Өзгөн менен Фергананын ортосунан орун алган (116-б. **Караев**)

Бедел - Арт - ашуу, Бедел ашуусу (2.685-б.).

Бедел ашуусу. Какшаал кырка тоосунда Суук - Кыр жана Кара - Бел тоолорунун аралыгында. Деңиз деңгээлинен бийиктикте 4284м. Ашуудан Бедел суусунун сол куймасы Ыштын (Ак-Шыйрактын алабы) башталат. Беделден жыл бою кар-мөңгү кетпейт. Мойногу корумдуу, кумдуу келет, эки жак капталы тең тик. Беделдин бели эзелтен эл катташкан кербен жол болгон. Адабиятта VIII кылымдын экинчи жарымынан белгилүү. Үч-Турпандар бул белди Бадаларт деп да коюшат (57-б. **Борбугулов**).

Бадаларт - тарыхый топоним. Какшаал кырка тоосундагы ашуунун аты. Тан династиясынын тарыхына караганда бул ашуу Бода, Бада (Бодалин), Баньда деген аттар менен VII-VIII кылымдан бери эле белгилүү. Таншууда булар Үч-Турпан менен Ысык-Көлдүн ортосундагы тоолор деп каралат.

В.В.Бартольддун (1893) ою боюнча Бода (Бада) Какшаалдагы Бедел тоосун билдирет. Чынында бул Бада түрк тилиндеги бадал деген сөздүн калыбы болуу керек. Махмуд Кашкар өзүнүн «Түрк тилдеринин сөздүгү» (XI кылым) китебине «Бадаларт Үч (Үч-Турпан) Баласагындын (Барскоон) ортосундагы бир жай, өтүүгө кыйын чоку» экенин айкындайт. Үч-Турпандыктар Бедел ашуусун азыр деле Бадал-Даван дешээри жөнүндө саякатчы С.Сунаргулов 1879-жылы жазган. Ашуунун, тоонун, андан башталган суунун кыргызча аты башынан бери эле Бедел. Сибирдик тарыхчы И.Г.Андреев кыргыз жеринде Беделен деген адам жеткис аскалуу улуу тоо бар деп мындан 200 жыл мурда эле жазып кеткен. Орус саякатчысы Мохин 1820-жылы Беделди ашып, аны картага түшүргөн. Немец географы А.Гумбольдт Тянь-Шандагы эң белгилүү ашуунун бири Бедел деп белгилеген (1831). Бадаларт (Бедел) аркылуу түрк элдери эзелтеден бери катташып келген. Кербен жол, көптөгөн саякатчылар (1885-ж. Н.М.Пржевальский да) ушул ашуу менен өткөн (47-48-б. **Борбугулов**).

Иле - бир дарыянын аты (2.197-б.). Иле - Орто Азиядагы чоң дарыя. Анын эки башаты тең (Текес менен Күнөс) Тянь-Шандын түндүк капталдарынан башталат; алар кошулгандан кийин дарыя Иле аталып, Балхашка куйганга чейин болжол менен дагы 930кмдей агат (**Бартольд**). Аттарды Чабдардын белин ашырып, Иленин боюн бастырып, Уландын учун кыдыртып, алты күндүк жолдон кайра кое беришин (317-б. **А.Жакыпбек**).

Кавак - Арт - Кавак арт аттуу өтмөк Кашкар менен Өзчандын ортосунда (2.667-б.). Кабак кырка тоосу Ички Тянь-Шанда. Жумгал жана Миң-Куш (Мун-Куш) тектоникалык өрөөндөрүн бөлүп турат. Чыгышы бийик, зоокалуу, капталы тик, жонунда мөңгү бар; батышы жапыздап ашууга өтөт (109-б. **Борбугулов**).

Кашкар - Кытай Түркстанындагы шаар. Эң байыркы Кытай даректеринде Сулэ аталат. Кытайдын официалдуу документтеринде азыр да ушул эле аталыш колдонулат; Кашкар аталышы, Кытай транскрипциясында Чэши, алгачкы жолу Тан-Шуда айтылат. Кашкар саясий жана, кыязы, маданият жагынан да азыркы Кытай Түркстанынын эң маанилүү шаары болгон. Шаар тарыхы боюнча V–XI кылымда эле Абу-л-Футух Абд ал-Гафир (же Абд ал-Гаффар) б. Хусейин ал-Алма и ал-Каджгари (sic) жазган чыгарма болгон (417-б. **Бартольд**).

Корум - Аска - зоодогу корум таштар (2.693-б.). Ошерде жону чыккан корум ташты көрүп, Жолой Кошойду ошол ташка жанча чапмак болду (329-б. **А.Жакыпбек**).

Куз - тескей (2.573-б.). Кузгун - таш мөңгүсү - Ички Тянь-Шандагы цирк тибиндеги мөңгү. Фергана тоо тизмегинин түндүк-чыгыш капталында. Узундугу 2,7км, аянты 3,2км кв.. Арпа суусунун (Алабуганын негизги курамы) сол куймасы Кузгун-Таштын төрүнөн орун алган. Алабуганын алабында жайгашкан мындай типтеги жалгыз мөңгү. Башы деңиз деңгээлинен 4680м этеги 4000м бийиктикте. Негизинен бир калыпта кыймылсыз жатат (169-б. **Борбугулов**).

Очлож - Ож. Белгилүү бир шаардын аты (2.105-б.). Ош шаары болушу ыктымал (котормочулар). Ош - Кыргызстандагы байыркы шаарлардын бири. Кай-

сы жылдары пайда болгондугу белгисиз. Б.з.ч. 2-к. - б.з. 5 - 6 кылымында Оштун айланасы менен Чыгыш жана Батыш өлкөлөрүн байланыштырган Улуу Жибек жолундагы маанилүү калаага айланган (139-б. **Урстанбеков**).

Тамга - көл, дарыя, өрөөнгө куюлуучу суунун агымы (2.737-б.). Ошондой эле куйган жерди тамга дешет. Айтты: тамга сувы ташра чыкып таагы өтөр Артуч лары тегре укуп тизгин йатар

Куюлуучу суу ташрап чыгып тоого өтөр,

Арчалары тегеректе(ги) окшоп аттын тизгинине, катар жатар. Тамга - Жети-Өгүз районундагы суу. Ысык-Көлдүн куймасы. Тескей Ала-Тоонун түндүк капталынан Тар деген ат менен башталып, кууш капчыгай аркылуу түндүктү көздөй агат (271-б. **Борбугулов**).

Тараз - Орто Азиядагы Талас дарыясынын жана анын боюндагы шаардын арабча аталышы, бул шаар азыркы Олуя-Атанын жанында болушу мүмкүн. Шаар ислам дини келгенге чейин пайда болуп, согдулардын шаары болушу ыктымал. V–XI кылымда Таразда Баласагундагыдай эле согдуча жана түркчө сүйлөшкөн (М.Кашгарский 1. 31.). Эл жашаган жер (хорон) катары «Талас» биринчи жолу 568-жылы грек Земархтын элчилиги жөнүндөгү отчетто айтылат. (418-б. **Бартольд**).

Торугарт тиз - Кашкардагы жайлоонун аты (2.651-б.). Торугарт ашуусу - Торугарт кырка тоосунун чыгыш жагындагы Котур-Таш чокусунун (4199м) түштүк-чыгыш этегинде, деңиз деңгээлинен 3752м бийиктикте жатат. Чатыр-Көлдүн деңгээлинен 22м ге көтөрүңкү. Ашуудан башталган жолу Котур-Таш тоосун айланып өтүп, Нарын шаарына келет. Торугарт кырка тоосу Ички Тянь-Шанда, Фергана тоо тизмегинин түштүк-чыгышында. Узундугу 64 км туурасы 20 км. Чыгышты карай жапыздап, бөксө тоого айланат (1.287-б. **Борбугулов**). Кыргызстандын түштүгү аркылуу дагы бир жол - Торугарт кербен жолу кеткен. Ал Ферганадан Ат-Башыга чейин жогоруда айтылган жол менен келип жеткен да андан ары түштүк-чыгышты көздөй Таш-Рабат капчыгайы аркылуу Чатыр-Көлдүн жээги менен Торугарттан өткөн. Торугарт жергесинин аталышы топоним катары тээ байыртан бери келатканын баса белгилеп кеткибиз келет. Айталы Кашкарлык Махмуддун атактуу сөздүгүндө «Торугарт түз» деген жайлоо тууралуу маалымат бар (6.116-б. **Ө.Караев**).

Сырт - Өгүздөр кичинекей көлдү айтышат (2.601-б.). Сырт деген сөздүн жалпы эле тоо кыркаларын, кырка жондорду, ошону менен бирге бийик тоолуу өрөөндөрдү билдирүүчү мааниси абдан күнүрттөшүп кеткен. Бирок сырт жайлоолордо, Ысык-Көлдүн сырттарында деп кенири колдонула берет. СССРдин европалык бөлүгүнүн түштүк-чыгыш жактарында сырт термини жалпак дөңсөөлөргө карата колдонулса, Түркмөнстанда дөң, дөңсөө, дөбө маанисинде, ошондой эле түрк тилдеринин тобуна кирген бир катар элдерде мындан да башка маанилерде колдонулгандыгы байкалат. Л.З.Будагов тарабынан бул сөз арка («спина»), тоо кыркасы («хребет») маанилеринде которулса, Н.Г.Маллицкий Орто Азияда сырт деген ордуна көбүнчө бел, кыр, адыр деген территориялар колдонулгандыгын көрсөтөт. Огуздар кичине дөбө жана өрөөндөрдү да сырт дей

тургандыгы Махмуд Кашкари тарабынан да белгиленип кеткен. Ошентип, сырт негизинен «хребет», «спина» маанисиндеги жалпы түрк сөзү экендиги бардык окумуштуулар, изилдөөчүлөр тарабынан ырас талат. Бул термин Нарын өрөөнүндөгү Орто-Сырт аттуу топоним деп ачык көрүнөт (5.36-б.Исаев).

Ертиш - Эртиш (2.205-б.). Йемек талааларындагы бир дарыянын аты. Бир нече тармагы бар бул дарыя ошол жердеги бир көлгө куят. Бул дарыя «**ертиш суу**» деп аталат. Бул сөз «ертишмек» деген сөздүн тамыры «ертиш» сөзүнөн алынган болуп, суудан өтөөрдө «мени менен мелдеш, кана, ким тез өтөөр экен» деген маанини билдирген. Көкчө ошол үчүн Эртиш жээктеп аң уулап, акмалап жол тосуп жүрмөгү (4.216-б.А.Жакыпбек).

Суусуз жашоого мүмкүн эмес. Египетте, Индияда, Кытайда, байыркы Россияда суу «бардык нерсенин негизи» деп эсептелген. Энциклопедиялык сөздүктөрдө: Тунук суу - тазалыктын, асыл ой, ак сөздүн жана туура иштин символу. Ал эми суунун агымы - убакыттын өтүшү (8.48-б.Энци симв). Суу жөнүндөгү ой-толгоолор талашсыз. Суусуз жашоону элестетүү кыйын. Эмгектеги суулардын аталыштары канчалык деңгээлде кыргыз тилинде колдонулуп жаткандыгын көрөбүз.

Сүзүк суу - таза, тунук суу (2.679-б.). Ошондой эле бардык тунук жакут жана башка нерселердин баарына карата айтылат...көз алдына кырка чокулары ак карлуу улуу тоо, шаркылап, аккан тунук суу, боорундагы түркүн түмөн дарагы, көк арча, сеңселген кайың келди... (9.233-б.Касымбеков 2 т.). Эл тунган суудай мелтиреп, шырып эткен шоокум чыкпай дымпып, арман күү тыңшагандай өзөк сыздап укту (9.194-б.Касымбеков)

Саркынды суу - тамчылаган суу (2.843-б.). Кыргыз тилинде саркынды сөзү суунун азайып агышы, түгөнүшүн же тамчылап агып калгандагысын айтышат.

Тамынды суу - тамчылаган суу. Тамчыдан булак сызылат, булак өзөнгө чубурат. Өзөн дарыяга куят. Дарыя деңиз жыйат. Жер жүзүнүн алтыдан беш бөлүгүн ээлеген суунун - Улуу Атлантика, Муз михиттеринин да башталышы тамчы. Деле суу энеси - тамчы (3.3-б.Сыдыкбеков).

Буздук - мөңгү (2.803-б.). Мөңгүдөн чыккан булак бойлорунда ак өргөлөр түтүн булатат (11.44-б.Максимов).

Арт - арт, дабан, ашуу. Арук торук - Арук-Торук. Фергана менен Кашкардын аралыгындагы бир ашуунун аты. Бедел арт - ашуу, Бедел ашуусу Букаач арт - ашуунун аты. Кавак арт - Кавак арт аттуу өтмөк. Торыг арт тиз - Кашкардагы жайлоонун аты. Саркынды суу - тамчылаган суу. Сүзүк суу - таза, тунук суу. Тарым - кумга сиңип, же баткактуу сазга куюлуучу суу. Тамга - көл, дарыя. Туркуун суу - туруп калган суу. Теркин суу - саздак суу. Келгин - суунун көтөрүлүшү. Сүзүндү суу - сүзүлгөн таза суу. Тамынды суу - тамчылаган суу. Батруш суу - ылай. Ертиш - Эртиш. Тавушган өгүз - Ож шаарын кесип агуучу суу. Тазгуун - дарыя. Ефрат ж.б. ушул сыяктуу эле дарыя. Кызыл - Кашкардагы өрөөн. Корум - Аска - зоодогу корум таштар. Сиигун семур - аймактын аты, ал жерде Бугра Хан ууланган. Хузаар - түрктөргө караштуу бир жердин аты. Каргалыг - Тараз шаарына жакын жерде жайгашкан сепил. Чаглаа - Оштогу жайкы мал

жайылуучу жайлоо. Чурчаан (журжаан) - Кытайга бара жаткан жолго чейинки мусулмандардын чектеш жерлери. Бархаан - Төмөнкү Циндин аталышы. Сабраан - Өгүздөрдүн шаарларынын бири. Сахсыын - Булгарга жакын жайгашкан шаар. Бул Сувар шаары. Сытгун - Өгүздөрдүн шаарларынын бири. Тавгач - Мацин. Булгар - белгилүү түрк шаары. Кашмир - түрк жерлериндеги бир шаардын аты. Сувлаг - бир жердин аты. Ман кышлаг - Өгүз жерлерине караштуу бир аймактын аты. Барчук - Афрасияб тургузган шаар. Тартук - Йагма шаарларынын бири. Сугнак - өгүздөрдүн шаарларынын бири. Карнак - Өгүздөрдүн шаарларынын бири. Карачук - Өгүз шаарынын бири. Оч/ож - Ож (белгилүү бир шаардын аты). Өз - өзөн, жылга. Етил - Эдил (Волга). Ак сай - Ак-Сай. Бир жердин аты. Ак терек - Ак-Терек (Иле дарыянын бир кечүүсү). Ала - Ала Ферганага жакын бир жайлоонун аты (Алай). Ала йыгач - Ала жыгач. Иле - Бир дарыянын аты. Азгыш - бир жердин аты. Ертиш - Эртиш (дарыянын аты). Отлук - Оттук (бир жердин аты). Алгук - Кашкардагы бир айылдын аты. Аргу - эки тоонун арасы, капчыгай. Үрең - Үрең. Урум элинин түштүк чек арасына жакын бир жердин аты. Ашычан - Кытайга бара жаткан жолдо конуп өтөөр бир шаардын аты. Өтүкен - Өтүгөн. Татар талаасындагы бир жердин аты. Сырт - Өгүздөр кичинекей көлдү айтышат. Кенд - шаар. Кенд - өгүз жана ага караштуу аймактарда кенд сөзүн айыл катары түшүнүшөт. Тарк - түрктөргө караштуу бир шаардын аты. Талас - шаардын аты. Кериш - тоолордун башы. Кызыг - суунун, көлдүн жээги.

Жер-суу жана географиялык аталыштар кыска убакыттын ичинде пайда болуп аталып калган эмес. Бул географиялык аталыштар басымдуу бөлүгү өзгөрүлбөстөн күнү бүгүнкүдөй аталып, кээ бирлери тыбыштык өзгөрүүлөргө учураганын жогорку мисалдардан далилденди. Жогоруда айтылгандай, Махмуд Кашкаринин эмгегиндеги жер-суу аттарынын аталыштары байыркы мезгилде да, «Манас» эпосунда да, азыркы кезде да айтылып келет.

Адабияттар

1. Борбугулов М. Кыргыз жергеси. -Ф., 1990. 5-23-14-20-41-57-47-48-109-169-271-287-5ет.
2. Исаев О. Жер-суу аттарынын сыры. - Ф.: Мектеп». 1977. 1-25-36-бет.
3. Сыдыкбеков Т. Мезгил сабактары. Улуу сөз жөнүндө ой. Ф.: Кыргызстан. 1982. 54-3-бет.
4. Караев О. //Ала-Тоо. 1989. № 12 декабрь. 17-18-116-б.
5. Ашым Жакыпбек. Тенири Манас. - Б., 1995. 187-317-329-216-бет.
6. Бартольд В.В. Кыргыз жана Кыргызстан боюнча тандалма эмгектер. -Б., 1997. 417-418-б.
7. Урстанбеков Б., Чороев Т. Кыргыз тарыхы. -Ф., 1990. 139-б.
8. Энциклопедия символов. -М., «Торсинг», 2003. ст.Вода. 48-б.
9. Касымбеков Т. Келкел.- Ф.: «Мектеп». 1990. 2 т. 194-б.
10. Максимов В.А. Кыргыз оймолору. -Ф.: «Кыргызстан». 1986. 44-б.
11. Махмуд Кашгари. Түрк тилдеринин сөздүгү. -Б., 2012.

МАХМУД КАШГАРИНИН «ДИВАНЫ» ЖАНА КЫРГЫЗ ТИЛИНЕ БОЛГОН КАТЫШТЫГЫ

Макалада Махмуд Кашгаринин «Дивану лугат ат-түрк» эмгегиндеги айрым сөздөрдүн азыркы кыргыз тилине болгон катыштыгы жана лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрү каралат.
Өзөктүү сөздөр: түркология, семантика, лексика-семантика.

Дүйнөлүк алкактагы аалымдын аталган эмгеги батыш жана орус окумуштууларынын назарын эзелтен эле өзүнө буруп, өзгөчө кызыгуусун арттырып, бул эмгек боюнча иликтөөлөрдү жүргүзүүгө түрткү болуп келген.

«Азыркы мезгилге чейин түркология илиминде «Дивандагы» сөздөрдүн түрк тилдерине катыштыгы боюнча түрк элдеринин лингвисттери орчундуу илимий салымдарын кошууда. Ошол илимий салымдардын жыйынтыгы Махмуд Кашгаринин «Диваны» түрк элдери үчүн орток мурас катары таанылышында.

Махмуд Кашгаринин «Дивану лугат ат-түрк» аттуу эмгегиндеги маселелер боюнча жалпы тил илиминде болобу (П.К. Жузе (1926, 1927, 1930); К. Броккельман (1918, 1921, 1928, 1930), О. Прицак (1950, 1953, 1955, 1959), Ю. Келли (1971, 1972, 1973, 1988), Р. Данкоф (1972, 1973, 1975, 1980), В. А. Звегинцев (1964), И. В. Стеблева (1965), С. Кляшторный (1974) ж.б.), түркологияда болобу (Ж. Валидов (1920), А. Фитрат (1920), А. З. Валиди Тоган (1930), С. Ахаллы (1958), С. М. Муталибов (1947, 1957, 1961), А. М. Демирчизаде (1964), А. К. Курышжонов (1972), В. П. Асланов (1972); Б. Орузбаева (1972); Х. Г. Нигматов (1972) ж.б.) илимий изилдөөлөр жүргүзүлүп келген.

Кыргыз тил илиминде Махмуд Кашгаринин «Диваны» боюнча өткөн кылымдын 70-жылдарында башталса да (Б. Орузбаева (1972), Б. Осмоналиева (1972), З. Мусабаева (1975), өзгөчө 2011-жылдан баштап лингвистикалык ар кыл өңүттө изилдөө активдеше баштайт (Г. Жаманкулова (2011), И. Султаналиев (2012, 2015), Т. Токоев (2015)).

Ушул өңүттө «Дивандагы» буюм-тайымдарга жана курал-жабдыктарга байланыштуу сөздөрдүн канчалык деңгээлде азыркы кыргыз тилине болгон катыштыгын макалабызда белгилеп кетүүнү чечтик:

а) Үй буюмдардын аталыштарындагы төмөнкү сөздөр эч өзгөрүүсүз жеткен жана азыркы кыргыз тилинде колдонулууда: сеп (563) - **сеп** «Күйөөгө чыга турган кыздын себи», **үкөк** (175) - үкөк «Тамак-аш же башка нерселерди салуу үчүн колдонулуучу жыгачтан жасалган сандыкча», үтүк (159) - **үтүк** «Кийим-кече же башка жука материалдарды үтүктөө үчүн колдонулуучу прибор» ж.б.

Экинчи топко кирген сөздөр **фонетикалык өзгөрүүгө** учураган сөздөр: аркук (241) - **аркак** «Кездеменин ж.б. эриш жибине туурасынан өткөрүлгөн жиби», **бишик** (711) - бешик «Жаш баланы бөлөп, терметүүгө ылайыкталып, жыгачтан жасалган буюм», **йабу** (39-Зт.) - жабуу «Көрпөчө, ат жабуу», **йугуркан** (389) - жууркан «ортосуна жүн же кебез салынып, ичи-сырты кездемеден кабылып тигилген, жатканда жамынып жатуучу төшөкчө», **көөшик** (711)

- көшөгө «Көргөзбөй далдалап туруу үчүн үйгө тартылуучу узун жаңы парда», **сибек** (677) - шимек//шибек «Бешикке бөлөнгөн баланын сийдиги күлтүккө куюлуп туруш үчүн колдонулуучу малдын сөөгүнөн жасалган түтүкчө», **субургу** (839) - шыпыргы «Шыбактын, алтыгананын ж.б. баш жагы жазыраак, жаппагыраак формага келтирилип, шыпырууга ылайыкталып байланган тобу», **сувлук** (811) - суулук «Сүлгү; суу жолук, кол аарчы» ж.б.

Ошондой эле азыркы кыргыз тилине **эскирген сөз катары** төмөнкү сөздөрдү кароого болот: **аргы** - «Баштык, дорбо, калта (251), **буг** - Баштык, буюм байлоочу түйүн» (187,3т.), **буктай** - кийим салынуучу баштык» (365,3т.), **егрик** - «Ийрилген жип» (219), **ешүк** - жамынчы (165), **йазым** - төшөк, жата турган жер (33,3т.), **йап** - жыгачы, кийиз (7,3), **кабырчак** - кабыр (сандык) (855), **кача** - кийиз (333,3т.), **киз** - үкөкчө, кичинекей сандыкча (910), **кимишке** - кашгар кийизи (839), **кондагу** - буттун астына коюлуучу таканчык (841), **көбсөөн** - көрпө, төшөк (757), **кызыз** - жал, войлок, кийиз (637), **сарагук** - аялдардын жамынуучу төшөгү (833), **сарныч** - сандык сымал нерсе сактоочу нерсе (785) ж.б.

б) Үй-оокаттарга байланыштуу сөздөрдүн кыргыз тилине **өзгөрүүсүз** жеткени: **идиш** (145) - идиш «Тамак-аш, ар кандай продуктыларды куюу үчүн, салып коюу үчүн ж.б. максаттарда колдонулуучу чыны, табак, кап сыяктуу буюмдардын жалпы аты» ж.б.

Унгусу бир, бирок **фонетикалык өзгөрүүгө** дуушар болгон сөздөргө төмөнкүлөр кирет: **айак** (186) - аяк «Жыгачтан тегерек ойулуп жасалган идиш», **кашук** (667) - кашык «Тамак-аш сүзүп ичүүгө же бир нерсени сүзүп алууга ылайыктап жыгачтан же малдан жасалган үй буюму», **көнек** (683) - көнөк «Саан саганда, суу ташыганда колдонуу үчүн төөнүн терисинен ышталып жасалган идиш», кумган (761) - кумгаан «Колго суу куюу, кээде чай кайнатуу үчүн колдонулуучу, чоюндан жасалган чорголуу жана туткалуу идиш», **очак** (151) - очок «Казан асууга ылайыктап жерден оюлуп, же таш тизип жасалган кемеге, же кирпич коюп жасалган от жагуучу жай» ж.б.

Азыркы кыргыз тилинде **эскирген сөздөр:** **авран** - очок, тандыр. Темирчинин очогу (227), **андыг** - элек, калбыр, өткөрмө өңдүүлөрдүн тегерек кырдуусу (241), **ашыг** - казан (132), **барт** - суу иче турган идиш (599), **букач** - ылайдан жасалган кесе, же казан (623), **бутык** - кичинекей чанач (мешок) (658), **быргыг** - чанач ж.б. нерселердин бүктөлгөн, бырышкан жери (795), **дөлүк** - майдан жасалган оозу сынык идиш (кумура сыяктуу) (677), **ескү** - кесек элек, өткөрмө (259), **етлик** - эт илип коюучу илмек (215), **йесимен** - кумура, (59,3т) ж.б.

в) Чарбачылык иштерине колдонулуучу сөздөрдүн ичинен кыргыз тилине **өзгөрбөстөн** жет-

кендери: кетмен (767) - **кетмен** «Жер казуу, арык чабуу ж.б. иштерине колдонулуучу эмгек куралы» ж.б.

Фонетикалык өзгөрүүгө душар болгон сөздөр: **казык** (665) - кайык «Эки жак капталынан калак менен шилөө аркылуу же мотор аркылуу сууда сүзүп жүрүүгө ылайыкташып жасалган суу транспорту», **оргак** (243) - орок «Дан эгиндердин, чөп, куурай оруу үчүн колдонулуучу темири жарым ай сыяктанып, иймегирээк жасалган сабы бар эмгек куралы», **түвек** - түтүк «Камыштай ичи көңдөй зат, труба, шланг», **чыгрыг** - чыгырык «жип түрүлгөн тегерек жыгачтан жасалган нерсе» ж.б.

Азыркы кыргыз тилинде кездешпеген, **эскирген сөз** катары эсептелген сөздөр: **аргак** - кайырмак (277), **ыргак** - илмек (277), **багна** - тепкич (753), **баштар** - орок (785), **буруксу** - буурсун (369,3т), **емеч** - буурсун, жыгач соко, дыйкан шайманы (133), **сибак** - кол тегирмендин үстүңкү ташын айландырткан темир (677) ж.б.

г) Мал чарбачылыгында кездешкен сөздөрдүн **өзгөрбөстөн** кыргыз тилинде кездешиши: **камчы** (727) - **камчы** «Атты же башка унааны, чабууга айдоого ылайыкталып, өрүлгөн жана сапталган кайыш», **ком** (203,3т) - «Ком төөгө жүк артуу үчүн өркөгүнө, белине орой таңылган кабат-кабат кийиз же башка калың нерселер, чом», **көмөлдүрүк** (898) - Көмөлдүрүк «ээрди артка кетирбес үчүн аттын төшүнөн алып келип эки бутунун ортосунан өткөрүп, учу басмайылга, экинчи жагы ээрге бекитилүүчү кайыш», **тузак** (663) - **тузак** «Канаттууларды, жаныбарларды кармоо үчүн зымдан же башка нерселерден сыйыртмак кылып жасалган илмек, кылтак» ж.б.

Кыргыз тилине тыбыштык жактан **өзгөргөн сөздөр**: **бойундурук** (273,3т) - мойунтурук «Малдын, жылкынын мойнуна салынган аркан же кайыш», **ичлик** (219) - «Эердин артына салынуучу ичмек», **ийк** (7,3) - жип «Жүндөн, кебезден, кендирден жана башка буладан токуу, тигүү, сайма саюу ж.б. үчүн ийрилген, чыйратылган ар кандай жоондуктагы зат», **кутгун** (881) - «Куюшкан «ээрди алдыга жылдырбоо үчүн аттын куйругуна илинип, эки учу куткунга бекитилүүчү кайыш», **өртүк** (218) - «Үртүк, аттын мойнуна, көкүрөгүнө оролтуп, капталына, соорусуна түшүрө жабыла турган ат жабуу» ж.б.

Эскирген сөз катары кабыл алынган сөздөр: **азрым** - эердин капталына коюлуучу кийиз тердик, желдик (222), **артыг** - көлүккө артылуучу жүк (артынчаак) (207), **багырчак** - багырчак, эшекке токулуучу ээр (865), **беркее** - камчы, таяк, аны менен урууну токмоктойт жана эшекти кубалайт (741), **ботлуу** - төөнүн мурдуна өткөрүлгөн жыгач (чүлүк) (747), **бурундук** - тизгин (855), **езерлик** - үстүнө ээр коюлуучу жыгач, йанлык - чабандын баштыгы (71,3т), **йулар** - аттын тизгини, жүгөн (43,3т), **йунак** - тердик, буканын, эшектин ж.б. эердин алдына коюлуучу нерсенин баары (45,3т) ж.б.

Кыргыз тилиндеги буюм-тайымдарга тиешелүү сөздөр «Диванда» көп кездешет, бирок алардын **тыбыштык жактан өзгөрүүлөрүн** карап көрөлү: **казыш** (17,3т) - кайыш «Малдын же башка ири малдын терисинен даярдалып, ат жабдыктарын (жүгөн, куюшкан, басмайыл ж.б.) жасоо, кур же бир нерсеге боо кылуу, бир нерсени каптоо», **көңлек** (571) - көйнөк «Күрмө, кемсел же желетке сыяктуу сырт кийимдердин астына кийилүүчү жалаң кат кийим» ж.б.

Кыргыз тилинде **архаизмге** айланып кеткен сөздөр: **артыг** - аялдардын кемсели (207), бартуу -

күрмө (723), **бурук** - боо, бир нерсени ороп байлаган боо, мисалы кап байлаган, же шымдын боосу ж.б. (671), **йабтаг** - кийизден жасалган чоң эмес баш кийим. Кышта чабандар кийишет (61,3т), **кондук** - кийизден жасалган тумак, баш кийим (681), **кезинди тон** - кийилген тон (көп кийилүүчү) (775), **кезиш** - кур байлоо. Союлуучу нерсенин терисине байланат (643), **кезлик** - кичинекей бычак, аял кишилер жогорку кийимине кыстартып жүрүшөт (823) ж.б.

й) **Тыбыштык өзгөрүүгө** дуушар болгон сөздөр: **кабчаг** (811) - капкак «Сандыкты жаап туруучу капкагы», **Өтүглүг** (295) - өтүктүк (өтүккө керектелүүчү булгаары), **самдаа** (727) - сандал (орус тилине ушул формасында кирген) ж.б.

л) **Курал-жарактардын аталышы**. Кыргыз тилине **өзгөрбөстөн** колдонулуп жүргөн сөздөр: **бычак** (671) - бычак «Кесүү үчүн колдонулуучу миздүү, сабы бар аспап», **керки** (747) - керки «Балтадан кичине, балтага караганда мизи туурасынан (жалпагынан) келтирилип сапталган, жыгач чабуу, кыркуу үчүн колдонулган курал», **көрүк** (158) - көрүк «Темир усталардын териден жасаган от үйлөгүч шайманы» ж.б.

Кыргыз тилинде **тыбыштык өзгөрүүгө учураган** сөздөр: **базгаан** (757) - барскап «Темирчилик устанасында балкачы чаап тура турган чоң балка», **балдуу** (727) - балта жыгачты кесүү, жаруу жана сомдоо үчүн колдонулуучу жуп жагы миздүү, экинчи жагы уңгулуу темир курал», билегү - бүлөө «Бычак, устара ж.б. бүлөп курчутуу үчүн колдонулуучу жылма таш», **егди** (251) - ийди «Бир нерсе жонууга, кесүүгө колдонулуучу ийри бычак» ж.б.

Кыргыз тилине **эскирген** сөз катары эсептелген сөздөр: **баркуч** - кылычка окшогон жыгач, аны менен очоктогу нанды антарып бышырышкан (781), бычгут - кайгы, бычкан бир нерсени кескен шайман, **ир** (121) - теше турган аспап, үшкү, **канагуу** - дарыгер колдонуучу эки миздүү бычак, **кыпчур** (773), **кыфтуу** - кайгы (725), **сындуу** - кайчы (727), **тигүүч** - чеккич (625), **чакук** - балка (459,2.т.), **чекнее** - тигүүчү аспап, кездеме согуучу өрмөк (745), **чөгөн** - учу иймек таяк (701) ж.б.

Жыйынтыгында, «Диванда» 8000ге жакын сөз болсо, анын ичинен 210дун тегерегинде буюм-тайымдарга жана курал-жабдыктарга тиешелүү сөздөр. Анын 60 пайыздан ашыгы турпаты, мааниси өзгөрбөгөн же болбосо тыбыштык өзгөрүүгө дуушар болгон сөздөр түзөт.

Ал эми ошол сөздөрдүн уңгусунун 90 пайыздан ашыгы кыргыз тилине тикеден-тике катыштыгы бар десек жаңылышпайбыз.

Адабияттар

1. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү (КТТС). - Ф.: Мектеп, 1969.
2. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү (КТТС). - Ф.: Мектеп, 1984.
3. Махмуд Кашкари «Түрк тилдерини сөздүгү» /Кыргыз тилине которгондор: Т.Токоев, К.Кошмоков, I т. -Б., 2011.
4. Махмуд Кашкари «Түрк тилдерини сөздүгү» /Кыргыз тилине которгондор: Т.Токоев, К.Кошмоков, II т. -Б., 2012.
5. Махмуд Кашкари «Түрк тилдеринин сөздүгү» /Кыргыз тилине которгондор: Т.Токоев, К.Кошмоков, III т. -Б., 2013.

К ВОПРОСУ О СИНОНИМИЧЕСКОЙ СВЯЗИ КОНЦЕПТОВ «ЖИЗНЬ» И «СМЕРТЬ» С РЕПРЕЗЕНТАНТОМ КОНЦЕПТА «ДУША» В ПОЭТИЧЕСКОМ ТЕКСТЕ А. БЛОКА

В статье исследуются синонимические отношения концептов «жизнь» и «смерть» на материале поэзии А. Блока, вступивших в корреляционные связи не только друг с другом, но и со словом душа.

Ключевые слова: энантиосемия, аксиологическая амбивалентность, конверсные значения, когнитивная инференция.

Synonymic relations of concepts "life" and "death" correlating not only with each other but also with the word 'soul' are investigated on the material of A. Blok's poetic text

Keywords: enantiosemya, axiological ambivalence, conversion meanings, cognitive inferention.

Репрезентанты концептов «жизнь» и «смерть», антонимические по выражению противоположных понятий, могут в контекстуальных условиях вступать между собой в синонимические отношения в случаях развития у данных концептов противоположных энантиосемичных значений, позволяющих сблизить столь далекие понятия. Кроме того, в поэтическом контексте А. Блока концепты «жизнь» и «смерть» вступает в синонимические отношения со словом «душа» в случаях, когда душа рассматривается как «мифологический двойник человека, олицетворяющий его жизненную силу» [1, 124].

Функционирование антонимических понятий «жизнь» и «смерть» в одном синонимическом ряду, соотносительность их со словом «душа» объясняется двойственным характером синонимов, общностью их значения при различных дифференцирующих признаках, что обуславливает две функции синонимических слов: функцию дифференциации и функцию тождества. В синонимическом ряду общее значение актуализирует доминанта - главное слово синонимического ряда. Частные значения реализуют члены синонимического ряда. В таком ряду слова соединены тождественностью или предельной общностью лексических значений и отличаются разнообразными дифференциальными признаками (оттенками значений, сферой употребления, эмоционально-экспрессивными свойствами).

Анализ поэтического контекста А. Блока, направленный на выявление синонимических рядов со словами «жизнь» и «смерть», показывает, что в первую очередь, выделяется объемный синонимический ряд «жизнь - смерть», основанный на различных корреляционных, инклюзивных, отношениях пересечения, связей сильной и слабой дизъюнкции доминанты и членов синонимического ряда между собой.

Концепты «жизнь» и «смерть» функционируют в составе одного синонимического ряда вследствие развития в их семантической структуре конверсного энантиосемичного значения, когда происходит варьирование лексических значений до полярно-противоположных.

Поляризация значения в семантической структуре слова или энантиосемия понимается как «явление, где одно и то же слово совмещает в себе два

прямо противоположных друг другу значения» [Словарь лингвистических терминов].

Такое явление, понимаемое как энантиосемия, ученые относят к языковым явлениям, когда в семантике многозначного слова возникают конверсные значения. По мысли В.Н. Прохоровой и Е.В. Зуевой, «при этом в лексическом значении конверсиров выделается общая сема, обозначающая какое-то отношение между двумя (или более участниками), а также дифференцирующие семы, различающие статус участников отношений» [2, 23].

Однако энантиосемия возникает и в речи. Многосторонность человеческих эмоций, сложный состав их приводит к возможности неоднозначного понимания и толкования слова в тексте. Одно и то же слово оказывается в состоянии выразить противоположные: положительное (мелиоративное) и отрицательное (пейоративное) - значения. «Слово выступает в речи не только как знак какого-то понимания или представления, - пишет Д.Н. Шмелев, - оно отягощено грузом как устойчиво закрепленных за ним, так и индивидуально возникающих в речи ассоциаций» [3, 10].

По нашим наблюдениям, варьирование лексических значений в функционально-семантическом поле противоположности происходит не в словах с внутрисловной антонимией, а в контексте, в котором поляризуется информационный потенциал лексической единицы. Энантиосемия в речевой деятельности связана с аксиологической амбивалентностью человеческих эмоций и средств их выражения - лексических значений. В.И. Жельвис утверждает, что «сложный состав эмоций приводит к возможности неопознанного использования слова в контексте» [4, 4].

Расширение семантики слова и варьирование в нем полярно противоположных значений связано в речемыслительной деятельности человека индивида с сознательным и целенаправленным использованием культурной информации, заключенной в языковых знаках, используемых в какой-либо ситуации. Но поскольку человечество не в состоянии переработать обширную информацию, оно использует только ту ее часть, которая значима в данной ситуации, имеет ценность для субъекта. В свою очередь, культурная информация, порождаемая широким

спектром взаимодействий сознания с окружающим миром, включает в себя: а) содержательный (смысловой); б) прагматический (ценностный) и в) синтаксический аспекты. Следовательно, культурная информация содержит сведения а) об отражаемой действительности, б) о практической ситуации, где данная информация может быть применима и о ее валентности, как потенциальном свойстве вступать в линейные отношения с другими элементами подобного когнитивного ряда. Именно благодаря этим свойствам культурная информация может восприниматься разными субъектами, передаваться и обогащаться за счет ее переосмысления и многочисленных интерпретаций.

Реализация амбивалентных свойств культурной информации исходит «из понимания смысла как субстанционального феномена, который можно извлекать из окружающей действительности, преобразовывать в другие когнитивные структуры и передавать». Смысл в таком его понимании предстает как некое открытое когнитивное образование (форма, структура), которое можно расширять или суживать, добавлять или усекать [5, 140].

В поэтическом тексте актуализируется особая культурная информация - эстетическая, которая в отличие от информации фактуальной, семантической, не делает упор на передачу опыта, фактов, а нацелена на передачу оценок опыта отношений. Культурно-эстетическая информация относится не к содержательно-фактуальной, а к информации второго рода, которую Н.В. Арнольд характеризует как «все то многообразие значений, символов, а также воздействий, которое может выражать и оказывать текст» [6, 9].

Содержательно-фактуальная информация, отражаясь в сознании адресата, приобретает статус поверхностного смысла. Глубинный же смысл текста, который является произведением многочисленных поверхностных смыслов, преломленных в речевой тактике целого текста, можно понимать как совокупность информации, выраженную речью и при ее участии сформированную в сознании человека. Воспринимая текст как предметно-смысловое образование, читатель продуцирует его смысл (поверхностный и глубинный) в соответствии со своим информационным тезаурусом, опираясь на объективный фактор - семантику текста [7, 81].

Глубинная смысловая информация в поэтическом тексте представляет собой информацию о видении мира, с которым мы столкнулись в данном тексте, о том, какие фрагменты знания и оценок в нем закреплены [8, 12]. Такая информация «представляет собой концепцию мира, т.е. авторский вывод о том, каков этот мир, каковым он должен или не должен быть» [9, 144].

Глубинная смысловая информация актуализируется в имплицитном виде и реализуется в случае столкновения концепта с личностным опытом индивида, который с целью выражения своего авторского отношения к событию, ситуации, выражения своего мировоззрения расширяет смысл слова - концепта, варьирует его значимость составляющую. Культурная информация, актуализирующаяся в поэтическом тексте через призму мировоззрения автора, его творческих установок способствует наращиванию

глубинного смысла слова. В данном случае культурно-эстетическая информация выражается не вербально, а в имплицитном виде, с помощью фактуального содержания, а также оформляясь как концептуальная информация, т.е. представляющая собой индивидуально-авторское понимание отношений между явлениями действительности или воображаемой реальности.

Индивидуально-авторское понимание «жизни» как «смерти», а «смерти» как «жизни» интерпретируется в свете символистических взглядов, его увлечения в ранней юности мистицизмом. Для А. Блока способом обретения иной жизни является смерть. Ее наступление становится некой наградой для лирического героя. Анализ ряда примеров показал, что, касаясь тем «жизнь-смерть», поэт стремится в своем творчестве вырваться за грань земного мира, почувствовать мир иной, прикоснуться к нему. Именно поэтому в ранней лирике А. Блока намечается следующий парадокс в авторском толковании понятий жизни и смерти:

а) земная жизнь - мертвенная, т.е. физическое существование для Блока - своеобразная «недо-жизнь»: *Земля мертва, земля уныла...* [1, 75];

б) физическая смерть, хотя и является разрушительницей тела, однако одновременно выступает и своеобразной дверью к иной, истинной, идеальной жизни - поэтому желанна лирическим героем: *Пусть разрушается тело и страсти земные бушуют... Дух пролетит над пустыней бесплодных терзаний* [1, 63]; *Готовься в путь! Близка могила, - Снежи, поэт! Земля мертва, земля уныла, - Вдали - рассвет* [1, 75].

Для А. Блока смерть - это этап перехода на новый уровень жизни, в иную форму бытия. Смерть как умирание физической оболочки является обязательным условием осознания человеком себя в иной реальности и служит в онтологическом мировоззрении поэта как бы «перевалочным пунктом»: *Мы вместе ждали смерти или сна. Томительные проходили миги. Вдруг ветерком пахнуло от окна, Зашевелился лист Священной Книги. ...Пришел наш час - запомнить и любить, И праздновать иное новоселье* [1, 218].

Поэт полон мистических предчувствий; он видит за краем кратковременной земной жизни, сна, иной мир: *Всё отлетают сны земные, Всё ближе чуждые страны* [1, 139]; *Я, наконец, смертельно болен, Дышу иным, иным толплюсь, Закатом солнечным доволен И вечной ночи не боюсь...* [2, 94].

Ожидание смерти сопровождается томлением, желанием: *Каждый вечер, лишь только погаснет заря, Я прощаюсь, желанием смерти горя* [1, 85]. Блок осознает непохожесть «того мира» на здешний, земной: *Страны холодные, немые, И без любви, и без весны* [1, 139].

И в то же время главным для поэта является тот факт, что неизбежный переход в иной мир прекращает томления, которые терзают человека на протяжении всей его земной жизни: *Там - мать сына не узнает, Потухнут страстные сердца... Там безнадежно угасает Мое скитанье - без конца...* [1, 139].

Стремясь показать все великолепие неземного мира, поэт сравнивал его с весной - временем года, когда пробуждаются силы природы, обновляется и воскресает все безжизненное: *Ангел розовый укажет, Скажет: «Вот она: Бисер низлет, в нити вяжет - Вечная Весна»* [1, 139].

А. Блок в своем поэтическом дискурсе выражает культурно-эстетическую информацию в образной форме, наращивая в концептах «жизнь» и «смерть» новые смыслы «в целях самовыражения и художественного воздействия на адресата» [10, 431].

Формирование авторского смысла, выражающего результаты авторской концептуализации понятий «жизнь» и «смерть» происходит в ходе актуализации поэтом индивидуальных ассоциативных значений, возникающих в результате речемыслительной и оценочной деятельности поэта, в результате тончайших ассоциаций, сближающих между собой различные понятия и вовлекающих несовместимые понятия в синонимические отношения. И в этом случае значения, выраженные в словах «жизнь» и «смерть», могут быть сигналом или знаком другого значения. Цепи ассоциаций мыслительных образов могут быть многозвенными и варьироваться, переходя и в значения противоположного характера.

Литература

1. Капица Ф.С. Славянские традиционные верования, праздники и ритуалы: Справочник. 2-е изд. - М.: Флинта-Наука, 2001.
2. Зуева Е.В. Семантика противоположности в лексике английского языка // Актуальные проблемы лексикологии. - Л., 1991.

3. Шмелев Д.Н. Современный русский язык. Лексика, 1977.

4. Жельвис В.И. Эмотивный аспект речи. - Ярославль, 1990

5. Алефиренко Н.Ф. Поэтическая энергия слова. Синергетика языка, сознания и культуры. - М.: Academia, 2002.

6. Арнольд И.В. Стилистика современного английского языка. - Л., 1973.

7. Болотнова Н.С. Лексическая структура художественного текста в ассоциативном аспекте. - Томск: Изд-во Томск. гос. пед. ун-та, 1994.

8. Кубрякова Е.С. Размышления о судьбах когнитивной лингвистики на рубеже веков // Вопросы филологии, 2001 №1(7).

9. Чумак-Жунь И.И. Эмоционально-эстетическое восприятие и информативность поэтического текста // Вопросы когнитивной лингвистики, 2012 №1.

10. Болотнова Н.С. Филологический анализ текста. - Томск: изд-во Томск. гос. ун-та, 2006.

11. Словарь лингвистических терминов. Словарь литературоведческих терминов. - М., 2002.

Источники

1. Блок А.А. Собрание сочинений в восьми томах. Т.1,2. - М.-Л.; Гослитиздат, 1960-1963.

Койчукулова Ж.,
Исабаева Ы.,
ЖАГУ

ВЛИЯНИЯ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РОСТА НА РАЗВИТИЕ ОБРАЗОВАНИЯ

Адамзаттын экономикалык каражаты билим берүү чөйрөсүнүн эффективдүүлүгүн жана ишмердүүлүгүн жогорулатат.

Таяныч создор: экономика, билим берүү, жанылануу, капитал, эффективдүүлүк, ишмердүүлүк, профессионалдуулук, сапат. Человеческий капитал способен повышать эффективность и деятельность в сфере образования.

Ключевые слова: экономика, образование, реформа, капитал, эффективность, деятельность, профессиональность, качество.

Human's capital can heighten effective activities in the sphere of education.

Key words: economic, education, reform, capital, effectiveness, activities, professional, quality.

Тесная связь между образованием и экономическим развитием выявилась еще в начале индустриальной эпохи. На эту взаимосвязь в свое время обратили внимание У. Пэтти, А. Смит, Дж. С. Милль, другие видные экономисты и педагоги, в том числе российские. В середине 1860-х гг. перед органами местного самоуправления, появившимися в результате политики великих реформ императора Александра II, встала весьма непростая задача - определить основные направления средств скудного местного бюджета, а также выбор приоритетов. Бесспорным было то, что в России необходимо существенно поднять и народную грамотность, и народное хозяйство. У каждого подхода были как свои сторонники и про-

тивники. Сторонники первого считали, что основные бюджетные средства необходимо вложить в местное хозяйственное развитие, с тем чтобы, создав экономический задел, использовать его будущие доходы на образовательные цели. Сторонники второго подхода считали необходимым не откладывать вопросы народного просвещения в долгий ящик, отдав приоритет именно им. В конечном итоге победила вторая точка зрения. Уже в конце 1860-х гг. расходы земств на народное образование начали стремительно расти. Опыт земской школы был изучен ведущими русскими экономистами и педагогами В.П. Вахтеровым, А.И. Чупровым, И.И. Янжулом и др., которые выявили прямую взаимосвязь

между уровнем развития народного образования и экономическими успехами страны. Успехи эти были действительно налицо. К началу XX в. по темпам экономического развития Россия существенно обогнала ведущие европейские государства, незначительно уступая лишь Канаде и США. В выдержавшем два издания сборнике «Экономическая оценка народного образования» (СПб., 1896, 1899), обосновывая экономическую ценность образования, ученые отмечали, что Россия в целом еще далека от признания образования в качестве одного из главнейших источников народного богатства, что промышленное развитие страны должно идти параллельно с развитием профессионально-технического образования. Однако такое образование нельзя рассматривать в отрыве от широкого начального образования масс. Изучение взаимосвязи между образованием и экономическим развитием привело к появлению в середине XX в. научно обоснованной теории человеческого капитала и экономики образования как отрасли экономического знания. Ведущая заслуга в этом принадлежит американским экономистам, нобелевским лауреатам Теодору Шульцу и Гарри Беккеру. Одна из главных работ Т. Шульца, «Теория человеческого капитала», инициировала в 1980-х гг. активную деятельность по мотивации инвестиций в профессиональное и техническое образование со стороны международных финансовых системных институтов. Главными функциями высшего образования он считал обнаружение таланта, обучение и научную работу. Весомый вклад в разработку проблем человеческого капитала внес Г. Беккер, основоположник теории «экономического империализма» и самый цитируемый из современных экономистов. Основная идея, заложенная в исследованиях Г. Беккера, состоит в том, что человек в своем общественном поведении особенно при принятии жизненно важных решений, руководствуется прежде всего экономическими соображениями, порой даже бессознательно. Рынок идей и побуждений подчиняется в целом тем же закономерностям, что и рынок товаров: спрос, предложение и конкуренция. Это касается и таких вопросов, как вступление в брак, создание семьи, обзаведение детьми, учеба, выбор профессии. Экономической оценке и измерению, по его мнению, поддаются многие психологические явления, как, например, удовлетворенность-неудовлетворенность материальным благосостоянием, проявления зависти, альтруизма, эгоизма. Наиболее значительный экономический труд Г. Беккера - монография «Человеческий капитал: теоретический и эмпирический анализ главным образом в области образования», изданная в 1964 г. содержит базовую модель теории человеческого капитала. В книге убедительно доказана экономическая целесообразность и необходимость крупных государственных и частных капиталовложений в человеческий фактор, который отнюдь не склонны недооценивать предприниматели и о котором в свое время говорили теоретики социалистической экономики. По мнению Г. Беккера, осуществление крупных вложений в подготовку студентов (будущих специалистов) и рабочих, в медицинское обслуживание, (особенно детское), в социальные программы, направленные на сохране-

ние, поддержку и расширенное воспроизводство кадров, равноценно крупным инвестициям в создание или приобретение новых машин, оборудования и технологий. Работа Г. Беккера «Человеческий капитал» стала основой для многих исследований в данной области. Ее справедливо относят к классике современной экономической науки. В беккеровском русле построены работы Й. Бен-Порэта, М. Блауга, Э. Лэзера, Р. Лэйарда, Дж. Псахаропулоса и ряда других авторов. Изучая процесс качественного совершенствования людских ресурсов, теория человеческого капитала образует один из центральных разделов современного анализа предложения труда. С созданием этой теории, по мнению известного российского исследователя Р.И. Капелюшников, произошел серьезный сдвиг в экономике труда. Наиболее существенное значение имели выделение капитальных, инвестиционных аспектов в поведении агентов на рынке труда, переход от текущих показателей к показателям, охватывающим весь жизненный цикл работников, признание человеческого времени в качестве ключевого экономического ресурса. Теория человеческого капитала синтезировала такие, на первый взгляд, разнопорядковые явления, как вклад образования в экономический рост, спрос на образовательные и медицинские услуги, возрастная динамика заработка, различия в оплате мужского и женского труда, передача экономического неравенства из поколения в поколение. За последние годы исследования по этой проблематике существенно расширились тематически, составив по сути новую отрасль - экономику образования, включающую исследования профессиональной подготовки и ее особенностей, послешкольного и послевузовского образования, медицинского обслуживания, миграции населения, информации относительно цен и семейных доходов, распределения времени в семье, связанного с новым подходом к поведению главы семьи. Установлена классификация человеческого капитала по формам, в которых он воплощен. В нем выделяются живой капитал, который включает знания, здоровье, воплощенное в человеке; неживой капитал, который создается, когда знания воплощаются в физических, материальных формах; институциональный капитал, представляющий институты, содействующие эффективному использованию всех видов человеческого капитала. Большой интерес представляют исследования Ричарда Истерлина, выявившего связь между распространением образования в различных странах и началом экономического роста. Ученый установил, что заметный рост национальной экономики начинает проявляться, как правило, через 25-30 лет после начала образовательной реформы. Применительно к России эта закономерность дает основание утверждать, что успехи советской индустриализации, имевшие место в 1930-е гг., были в существенной мере обеспечены деятельностью отечественной земской школы, осуществившей в начале XX в. переход ко всеобщему начальному обучению. Артур Мэддисон, автор исследования «Динамические силы капиталистического развития», вывел зависимость, согласно которой увеличение ассигнований на образование на 1% ведет к увеличению валового внутреннего продукта страны на

0,35%. Нельзя не отметить исследований профессора Гарвардского университета Джейкоба Минсера, которого известный историк экономической науки М. Блауг считает непосредственным предшественником Т. Шульца и Г. Беккера. На обширном фактическом материале Дж. Минсер доказал, что получать образование материально выгодно прежде всего для самих учащихся. По его подсчетам, каждый лишний год обучения увеличивает доход человека, занятого вне сферы сельскохозяйственного производства, на 7%. Согласно оценкам Дж. Минсера, объем инвестиций в подготовку на производстве сопоставим с объемом инвестиций в формальное образование. Нормы ее отдачи также не уступают нормам отдачи формального образования. Формирование человеческого капитала имеет немало общего с накоплением физического или финансового капитала. Оно также требует отвлечения определенных средств от текущего потребления ради будущих выгод. Однако аналогию между человеческим и обычным капиталом, по мнению Р.И. Капелюшникова, нельзя считать полной. Во-первых, в современном обществе человек, в отличие от станка или пакета акций, не может быть предметом купли-продажи (такое возможно было лишь в рабовладельческой экономике). Как следствие, на рынке устанавливаются только цены за «аренду» человеческого капитала (в виде ставок заработной платы), тогда как цены на его активы отсутствуют. Это серьезно усложняет анализ. Во-вторых, человеческий капитал способен повышать эффективность деятельности в рыночном и внерыночном секторах доход от него может принимать денежную и неденежную формы. В результате потребительские аспекты вложений в человека оказываются не менее важными, чем производственные. Важное теоретическое значение имеет введенное Г. Беккером различие между специальными и общими инвестициями в человека, вошедшее впоследствии в основу транзакционной теории фирмы. Специальная подготовка наделяет работников знаниями и навыками, представляющими интерес лишь для фирмы, где они были получены. В ходе общей под-

готовки работник приобретает знания и навыки, которые могут найти применение на других фирмах. Общая подготовка косвенным образом оплачивается самими работниками, когда, стремясь повысить квалификацию, они соглашаются на более низкую в период обучения заработную плату; им же достается и доход от общих инвестиций. Напротив, специальная подготовка финансируется по большей части самими фирмами, которым поступает основной доход от нее. Понятие специального человеческого капитала помогло объяснить, почему среди работников с продолжительным стажем работы на одном месте текущая ниже и почему заполнение вакансий в фирмах происходит за счет внутренних продвижений по службе, а не за счет наймов с внешнего рынка. Благодаря теории человеческого капитала вложения в человека во многих странах мира стали рассматриваться как источник экономического роста, не менее важный, чем обычные капиталовложения. По оценкам Т. Шульца, Э. Денисона, Дж. Кендрика и других исследователей, осуществивших количественную оценку вклада образования в экономический рост, на протяжении XX в. накопление человеческого капитала опережало темпы накопления физического капитала. Опыт мирового экономического развития позволяет сделать вывод, что экономический прогресс человечества все больше будет определяться увеличением вложений в конкретного человека, в его интеллект, здоровье и профессиональное мастерство.

Литература

1. Балдоржиев Д.Д. «Экономическая теория» Уч.пособие. -Смоленск, 2002.,396 стр.
2. Борисов Е.Ф. «Основы экономики», 2009.
3. Видяпина М. «Экономическая теория» 2011, 714 стр.
4. Куликов Л.М. «Экономическая теория», 2010, 432 стр.
5. Шульц Т. «Вложения в человеческий капитал: роль образования и научных исследований». - М., 1971.

Кожокулова К.С.,
БГУ им. К.Карасаева

АНГЛИЙСКИЕ ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ С ЦВЕТОВЫМ КОМПОНЕНТОМ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ

Изилдөө иште фразеологиянын бирдиктери менен англис жана орус тилиндеги фразеологиясынын өңдүү компоненттерине арналган. Башында фразеологиянын негизги тушунуктору каралган, фразеологиянын айрымчылыктары жана белгилери, ошондой эле компоненттик тус менен англис жана орус тилиндеги фразеологиянын бирдиктеринин систематизациялары чыгарылып, алардын салыштырмалуу анализи берилген.

Статья посвящена комплексному исследованию фразеологических единиц с компонентом цвета в английской и русской фразеологии. Сам цветовой образ несет в себе достаточно информации для его изучения. В начале рассмотрены основные понятия фразеологии, особенности и признаки фразеологизмов, а так же произведена систематизация английских и русских фразеологических единиц с компонентом цвета, дан их сравнительный анализ. На основе ана-

лиза вывод, что в английском и русском языках встречается много фразеологизмов с компонентом цвета, но не все цвета нашли отражение в русской фразеологии.

Ключевые слова: символика, цвет, менталитет, аспект, фразеологизм, система цветообозначений, динамика цветов.

The article is devoted to complex research of phraseological units with a component of color in English and Russian phraseology. The color image bears in itself enough information for its studying. At the beginning the basic concepts of phraseology, feature and signs of phraseological units are considered, and systematization of English and Russian phraseological units with a component of color is also made, their comparative analysis is given. On the basis of the analysis the conclusion that in English and Russian languages meets many phraseological units a component of color, but not all colors found reflection in the Russian phraseology.

Структурно-семантические свойства английских фразеологизмов с цветовым компонентом, в теоретическом плане можно считать вкладом в лингвистику цвета как активно развивающееся научное направление, нацеленное на изучение динамики цветов, аспектов цветоименования, функционально-прагматического потенциала цвета. Сложность феномена цвета осознавали еще античные мыслители, размышления и концепции которых свидетельствуют о сочетании наглядного и абстрактных свойств цветов, давая ценную информацию о цветах античности и их об символик.

С давних времен в культуре всех народов начала складываться определенная гамма любимых цветов. Национальные цвета исторически объяснимы и традиционны, они соответствуют характеру и темпераменту народа, окружающей его природе: красно-желто-черные цвета испанцев и спокойные белоголубые цвета финнов. От окружающей природы, темперамента народа, обычаев и традиций, эстетических норм и религиозных воззрений зависело распространение того или иного цвета в costume и предметах быта, в произведениях искусства, в речи: в идиомах, пословицах и поговорках. Национальные цвета английского флага: красный, голубой, белый, кыргызский флаг: красно, желтый, впрочем, то же самое можно сказать и об американском флаге. Вероятно, поэтому очень много фразеологических единиц связано именно с этими цветами.

Цель работы: определить английские фразеологизмы с цветовым компонентом, особенности их структурно-семантической организации и функционирования в речи.

К достижению названной цели ведёт решение следующих задач.

1. Определить корпус английских фразеологизмов с цветовым компонентом.
2. Выявить влияние цветовых компонентов фразеологизма на формирование их семантики.
3. Определить особенности функционирования английских фразеологизмов с цветовым компонентом.

Проблема имен цвета, их семантики и прагматики уже очень длительное время находится в фокусе исследовательского внимания. Рассматриваются теоретические основания исследования цвета, естественнонаучная и гуманитарная рефлексия относительно феномена цвета, система цветообозначений как результат когнитивных операций, цвет рассматривается как объект интегративного изучения лингвистических дисциплин, открытость цветообозначений как результат их денотативной неопределенности, исследуется семантическое поле цвета английс-

кого языка как многослойное образование, а также языковая картина мира как часть концептуальной картины мира производится классификация цветообозначений на различных основаниях как источник дополнительной информации о компонентах поля [Алефиренко Н.Ф. Принципы исследования фразеологической семантики. Фразеология. - Т., 2002, стр. 77-127].

Происходит анализ функционально-прагматических особенностей цветообозначений. Идеи цвета интересовали В. Лейбница, великого немецкого философа-энциклопедиста. Он исходил из того, что первичное познание материальных объектов определяется их «фигурой и цветом, тем, что доступно чувству зрения». Он полагал, что цвета можно подразделить «на крайние из которых один белый положитель, а другой черный - отрицателен и на средние, которые мы называем еще цветами в узком смысле и которые возникают благодаря преломлению света».

Интерес для исследования представляют взгляды немецкого философа И. Канта, который неоднократно обращается к проблеме цветовосприятия в работе «Критика способности суждения», разграничивает объективные и субъективные ощущения, приводя следующий пример: «Зеленый цвет лугов, относится к объективному ощущению в качестве восприятия предмета органом чувства; но то, что он приятен, к объективному ощущению, посредством которого не создается представление о предмете». Иными словами, речь идет об индивидуальности чувственного вкуса [И.Кант «Критика способности суждения». 1790: 97-128].

Так же часто отмечается приоритет формы перед цветом, подчеркивая необходимость субстанциального экспериментирования цветами и звуками. Строго научное физическое знание исходит из того, что каждый цвет представляет собой световую волну, имеющую определенную длину, то есть цвета являются элементарной составляющей света как субстанции, а не частью видимого мира. Это означает, что органы чувств не способны сообщать человеку объективные данные об окружающем мире, так как он не может видеть электромагнитные колебания, а только их субъективный признак - цветовой спектр. Данный подход открыл принципиальную возможность изучения эмоционального компонента в восприятии цвета, поставив его в один ряд с параметрами светлоты, насыщенности и тона. Промежуточная точка зрения рассматривает цвет как самостоятельную психологическую категорию, относя его к объективной реальности, но не давая ответа на воп-

рос о корреляции цветового образа и окружающего мира.

Во главе угла гуманитарной парадигмы знания стоит тезис о единстве человека и мира, обусловленном одухотворенностью как человека, так и природы. Проблема ведения цвета интересно представлена в мистике и теологии, трактующих цвета как уплотненный свет, как первые признаки проявления бытия, как форму проявления духовного света и разграничивающих духовные и земные цвета. Начало научной рефлексии относительно феномена цветового значения нового времени можно отнести к трактату великого немецкого классика [И. В. Гете «Учение о цветах», - М., 1780, стр. 24-43] и, в частности, к его тезису о «чувственно-нравственном действии цвета». Введя в учение о цвете понятие полярности и установив изначальную противоположность света и тьмы в более точном выражении света и несвета.

Система цветообозначений как результат когнитивных операций

И сегодня не утратил своей актуальности вопрос о специфике цветовой категоризации и цветовых универсалиях, об основных и неосновных цветах, о динамике цветовой палитры. С проблемой изучения цветообозначений в лингвистике тесно связана гипотеза язык и образ мышления народа взаимосвязаны: язык задает соответствующее мировоззрение, познание мира зависит от языка. Овладевая языком носитель усваивает определенное отношение к миру, отраженное в структурах родного языка. Поскольку языки по-разному классифицируют окружающую действительность, то и их носители различаются по способу: отношения к ней. Мы выделяем в мире явлений те или иные категории и типы не потому, что они самоочевидны, напротив, мир предстает перед нами как калейдоскопический поток впечатлений, который должен быть организован нашим сознанием, а это значит в основном языковой системой, хранящейся в нашем сознании. Именно культурная коннотация придает культурно-значимую маркированность не только значениям цветов, символам или метафорам, но и смыслу всего текста, в котором они употребляются.

Англоязычные фразеологические единицы с компонентом white

Древнейшие символические значения белого в основном позитивны: благо, радость, чистота, невинность, честность:

- "white hot"- впечатляющий, волнующий;
- "to mark with a white stone"- отметить какой-либо день как особо счастливый;
- "white hope"- перспективный человек;
- "white lie"- ложь во благо;
- "white-haired/white-headed boy"- любимчик;
- "to be whiter than white"- быть предельно честным, нравственным;
- "lily-white reputation"- незапятнанная репутация;
- "white hands"- честность, незапятнанность, невинность;
- "white light"- в объективном освещении.

Если проанализировать данный цвет то можно отметить что белый - цвет благородства, знатности, величия, привилегированности. Поэтому и символы государственности включают этот цвет. "White Rose"

эмблема Йоркского королевского дома, "Whitehall (Palace)"- резиденция британского правительства или само правительства, "Whitehall Street"-улица в Лондоне, где располагаются государственные учреждения, "The White House"- резиденция правительства США или само правительство, "white-collars"-служащие компаний (которые не заняты физическим трудом), "white paper"- правительственное сообщение, "white-tie"- правительственный прием, "white knight"- спаситель [Гуревич А.Я. Человек и культура. - М., 1990, стр. 218].

Англоязычные фразеологические единицы с компонентом blue

Проводя анализ Голубой (синий) цвет. Голубой цвет ассоциируется с королевской властью и благородством происхождения: "blue blood"-представители королевской фамилии или люди очень высокого происхождения, "blue book"- официальный британский правительственный документ на определенную тему; список лиц, занимающих государственные должности в США, "Dark Blue and Light Blue"- команды Оксфорда и Кембриджа, с чем-то первосортным: "blue ribbon (reband)" (англ/амер)-главный приз. Для английского менталитета традиционной считается ассоциация термина "blue" со строгостью, смиренным и консервативностью "to cry the blues"- "прибедняться", "blue devils"- "уныние", "blue study"- "мрачное раздумье".

- ♦ once in a blue moon - очень редко
- We only go out once in a blue moon. - Только мы выходим из дому очень редко.
- ♦ to cry the blues - (американский сленг) - прибедняться
- He likes to cry the blues. - Он любит прибедняться.
- ♦ blue blood - а) аристократическое происхождение, "голубая кровь"; б) венозная кровь.
- They were blue-blooded aristocrats. - У них было аристократическое происхождение.[Красавский Н.А. М., 2002.- Стр. 23-37].

Красный - цвет жизнетворного тепла, цветом милосердия, радости

- "red coat"-британский солдат времен Американской Революции (амер);
- "red alert"- предупреждение о вероятной опасности (о воздушной тревоге);
- "to be/go on red alert to"-быть готовым встретиться с опасностью;
- "red-eye flight"- ночной полет;
- "to catch/take red-handed"- поймать с поличным;

Англоязычные фразеологические единицы с другими цветовыми компонентами

Делая выводы нужно отметить, что прилагательный "black" означает "черный", "секретный", "злой", "нелегальный" ("black money"- "грязные деньги", "black market"- "illicit traffic in rationed, prohibited or scarce commodities", "blackmail"- "extortion of payment in return of silence", "a black-bag job"- "an illegal clandestine entry into somebody's premises by a law enforcement agency or a private detective").

- ♦ black dog - тоска зеленая, дурное настроение, уныние
- This boring film made him a black dog. - Этот скучный фильм навел ему тоску зеленую (привел его в уныние).

• black and blue black and blue - в синяках
He's been beaten black and blue by a gang of thugs.
- Он был до синяков избит в бандой головорезов.

• To beat black and blue - избить до синяков, живого места не оставить

He's been beaten black and blue by a gang of thugs.

• black and tan - черный с рыжими подпалинами [Гуревич А.Я. Человек и культура. - М., 1990, стр. 218].

Иными словами, цвета не существуют сами по себе объективно внешнем мире независимо от живых существ, наделенных способностью их воспринимать. Цветовая категоризация имеет комплексный характер и определяется особенностями структуры мира, характеристиками человека как биологического существа, спецификой когнитивного механизма, а также культурно-специфическим выбором тех или иных категорий цвета в качестве базовых. Цвета являются категориями ума, которые не существуют в мире вне и независимо от видящих существ. Цвета возникают в результате нашего взаимодействия с миром, они не существуют вне нас. Цветовая категоризация также включает когнитивные механизмы, без которых невозможно объяснить существование центральных непервичных цветов, таких, как оранжевый.

Интерес для направления исследования представляет трактовка цветообозначения как открытого процесса, допускающего различия в его протекании у разных людей. По результатам данного исследования доказано, что не все цвета участвуют в образовании фразеологизмов в английском и русском языках. Доказано, что народная мудрость отражает в основном только главные цвета цветового спектра. Преобладают с компонентами white - белый, blue - синий, red - красный, black - черный, yellow - желтый, которые занимают важное место в лексико-фразеологической системе языков. Представленные цвета отражают восприятие человеком многоцветного мира. Можно акцентировать внимание либо на сходстве "similarity", либо на различии "distinctiveness", причем в каждом случае акценты могут быть расставлены по-разному. Категоризация цвета, представляет собой процесс распределения цветового сигнала с учетом для каждого говорящего координат цветовосприятия. Значительное перемещение фокуса в определенной цветовой области позволяет говорить о новом предпочтении. Таким образом, соотношение с тем или иным культурным кодом составляет содержание культурно-национального значения.

дуют с компонентами white - белый, blue - синий, red - красный, black - черный, yellow - желтый, которые занимают важное место в лексико-фразеологической системе языков. Представленные цвета отражают восприятие человеком многоцветного мира. Можно акцентировать внимание либо на сходстве "similarity", либо на различии "distinctiveness", причем в каждом случае акценты могут быть расставлены по-разному. Категоризация цвета, представляет собой процесс распределения цветового сигнала с учетом для каждого говорящего координат цветовосприятия. Значительное перемещение фокуса в определенной цветовой области позволяет говорить о новом предпочтении. Таким образом, соотношение с тем или иным культурным кодом составляет содержание культурно-национального значения.

Литература

Алефиренко Н. Ф. Принципы исследования фразеологической семантики. Фразеология. - Т., 2002.

Гуревич А.Я. Человек и культура: Индивидуальность в истории культуры. - М., 1990.

Красавский Н.А. Образы эмоций в русской языковой картине мира. //Русский язык в школе. - М., 2002. - Стр. 23-37.

Маслова В.А. Введение в лингвокультурологию. - М., 1997.

Степанов Ю.С. В трехмерном пространстве языка: Семиотические проблемы лингвистики, философии, искусства. - М., 1985.

Иммануил Кант «Критика способности суждения»: -Н., 1790.

Токошева Ж.А.
ОРКнын окутуучусу

МАХМУД КАШКАРИНИН «ДИВАН ЛУГАТ АТ-ТҮРК» СӨЗДҮГҮНДӨГҮ АСТРОНОМИЯЛЫК ТҮШҮНҮКТӨР

Бул макала Махмуд Кашкаринин «Дивани лугат-ат түрк» сөздүгүндөгү астрономиялык сөздөрдүн азыркы кыргыз тилинде колдонулуп келе жаткандыгы тууралуу сөз болот.

В данной статье рассматриваются астрономические слова в труде «Дивану дугат ат-турк» Великого тюрколога Махмуда Кашкари которые употребляются без изменения в современном кыргызском языке.

This article discusses astronomical terminology, unchanged in modern Kyrgyz language, in Mahmoud Kashgari's great work "Divanu lygat at- turk".

Кыргыздар алмуздактан улуу табиятка жандаш, шайкеш мамиледе жашаган. Элибиздин табиятты ыйык көргөнү - жаратылыштын кубулуштарын пир туткандыгынан, асмандагы жылдыздарга, мезгилге карата ар бир айга, жылдырга аяр ат койгонунан, дүйнө таанымнан дапдаана көрүнүп турат.

Табиятка сыйынган кыргыздар энелик доордон бери Асмандагы элүүдөй жылдызга ат таап койгондугу бөлөк элдерге салыштырып көргөндө өзгөчө сыймыктануучу көрүнүш. Асмандагы ай, жылдыздар бабаларыбыздын географиялык картасы, компасы жана элдик календары болгон. Көчмөн элдер, кыргыздардын ата-бабалары, он эки жылдык айбанаттар циклин биринчи ойлоп табышкан. Алар байыртан келаткан өздөрүнүн жыл эсептөөсүн (календарын) түзгөн. Ай, жылдыздардын жылышына карай бир күндүн, айдын, жыл мезгилинин эсебин билишкен. Ай, жылдыздардын абалына байкоо жүргүзүү менен адамдын мүнөзүн, тагдырын аныкташкан, ыңгайлуу учурун болжол жолго чыгышкан, жоого аттанышкан, жашоо-тиричилигин өткөрүшкөн (9,23-б.).

Байыркы замандарда эл арасында жылдыз санатычтар өтө барктуу болушкан. Алардын ай, жылдыз-

дарга карата айткан божомолдоолоруна эл башчылары, кол башчылары өтө маани берип, журт которуп көчүп, сапарга чыккан, казатка аттанган. Алар ааламдагы жылдыздардын кыймылын байкап, ар бир адамдан же элдин тагдырын же келечегин алдын ала айтып берген (24-б. Мураталиев). Кыргыздардан биз космогондук түшүнүктөрдүн башталмаларын да табабыз, албетте бул өткөн заманда койчулардын турмушунун образынан келип чыккан. Аларга Темир казык, Алтын казык (Полярная звезда), Үркөр (Плеяда), Чолпон (Венера), Жетиген (Большая медведица), Кербен-Саба (4 жылдыздан турган топ жылдыз), Кош-Өгүз жылдыздары белгилүү болгон, Дастара-Кундуз жылдызы алып келүүчү жылдыз деп эсептелген, мындан тышкары Кербен жол, Куш жолу (Млечный путь) д.у.с. жылдыздарды билишкен (100-б. Абрамзон) Айрым жылдыздардын аталыштарын Махмуд Кашкаринин эмгегиндеги аталыштарды кыргыз тилиндеги аталыштарга окшоштугун көрүүгө болот.

Ай - ай (2.181). Айтышат: «толон ай» - толгон ай. Толон ай - толгон ай (2.699-б.).

Айдың - ай нуру ачык айлуу түн (2.239-б.). Ошол замат ордунан туруп, жүзүмдүн кара көлөкөсү баскан сөөрү жакты карап, ай нуруна ак жүзү кылайып, кете албай токтоп калды (221-б. Касымбеков 2 т.). Ай толукшуп, жолун тоскон чарым булуттарды тепчип баратты (6.402-б.).

Күн - күн (2.597-б.). Мисалы, айтышат: «күн тугды» - күн тууду. Макалда мындай деп келет: «Күнгө бакса көз камар» - күнгө караса, көз уялар. Күн көзүн көргөн суукка тонбойт, хан көзүн көргөн арам өлбөйт (макал).

Касырку - куюн, шамал (2.837-б.).

Есин - желаргы, шамал. Түнкү сыдырым желге те шыңга теректин башы гана акырын шуулдайт (222-б. Касымбеков 2 т.).

Чыгрыысы - көк асман

Йел көгөөн - көк желе (асмандагы жаа, жез кемпир көгөнү), Асан-Үсөн. Күн нурунун жарыгы тунук айнекин кырына же хрусталь вазасына түшкөндө андан бир нече түстөгү нурлардын чыкканын көрөбүз. Мындай түстөр жайында жаан жаагандан кийин күн ачык тийип калса да пайда болот. Муну эл ичинде күндүн желеси же асан-үсөн деп аташат (71-б. Мамбетакунов). Аксаргыл, таза сары, көгүш, рауша боёктор көл бетинен чагылып, желе тартып, ажайып керемет (499-б. А. Жакыпбек).

Булут - булут (2.619-б.). Мисалы, айтышат: «кара булыт» - кара булут. Дагы айтышат: «кара булытыг йиел ачар, урунч биле йел ачар» - кара булут (жел) шамал ачар, кара менен (эл) аймак (эшигин) ачар. Көздөгөнүнө жетүү үчүн бир нерсе сарптоого үндөйт. Дагы айтышат «булыт тек сачы» - чачы булуттай коюу. Айтты:

Агды булыт күграйү йагмур толы секрийү

Калык аны үкрийү канча барыр белгүүсүз

Ооду булут күркүрөдү (күн),

Жамгыр толуп (андан) төктү,

Аба аны жүргүздү козгонду

Кайда барары белгисиз (2.619-б.).

Кырагу - мөндүр, кыроо (суук күндөрү асмандан түшкөн муздар). Төө куштун жумурткасындай мөндүр сабап келди. Мөндүр сабап өткөн соң чагылган дагы чагылды (522-б. А. Жакыпбек).

Бузлук - мөнгү (2.803-б.). ...Кырка чокулары ак мөңгүлүү улуу тоонун жашыл өтөгү (222-б. Касымбеков 1 т.). Жүз жайсаң жээкке келип караса, тоодон мөңгү бузулуп, Оркун кочкул жошолонуп кирип турган кези экен (96-б. А. Жакыпбек).

Саркым - аяз суук. Ошентип кыштын кыраан чилдеси кирип келди (195-б. А. Жакыпбек).

Бучкаг - ааламдын төрт тарабынын бири (2.801-б.). Дагы «йер бучкагы» - деп коюшат. Алманбетти куттуп, төгөрөктүн төрт бурчунан хандар, элчилер, баатырлар белектери менен келишти (77-б. Жусупов). Эзелтен мал менен өскөн кыргыз баласы боз үйүн дайыма дөңсөөгө тигет. Анткени ал жерден малга көз салууга жана төгөрөктүн төрт бурчун көрүп турууга: асманды, жылдыздарды, булуттарды, кокту-колоттордун төбөлөрүн, терebelди көрүп туруу ыңгайлуу. Алмамбет кайра тартканда төрт тарабы баягыдан бетер кооз көрүндү, мындай табият сулуулугун мурда байкабаганына өкүндү (80-б. Жусупов).

Ерин туз - Тараза жылдызынын аты (2.171-б.). Таң кылайып атканда, тараза жылдыз батканда Каркыранын мелмилдеген буурул жайыгынан үстүнөн керней үнү бапылдады, сурнай үнү такылдады (322-б. А. Жакыпбек).

Кара куш - деп Юпитер жылдызын да айтышат (2.583-б.). Айтышат: «Кара куш тугды» - Юпитер жылдызы тууду, чыкты Таң атар алдында жылдыз жаркырап чыгат.

Бакыр сукум - Марс(тын) аталышы. Кызгылт түсү менен жезге окшоштугу бар болгону үчүн ушундайча аталат.

Үлкөр - Үркөр жылдызы (2.203-б.). Согушта «үлкөр черик» деп аталган бир айла бар. Жоокерлер ар тараптан топ-тобу менен менен чогула баштайт. Алардын бир бөлүгү илгерилесе, башкалары да анын соңунан илгерилайт. Бул айла колдонулганда жеңилиш аз болот. Жылдыздар тобунун эң ирдүүсү Үркөр (элек жылдыз). Байыркы элдер Үркөрдүн батыш тараптагы көк жээкке жакындаганынан жаздын келгенин билген («Үркөр жерге түшпөй жер кызыбайт»); жайдын аягында бул топ жылдыз таң атаарда гана көк жээктен бир аз жогорулап көрүнгөн («Аяк оонада Үркөр таң менен бирге чыгат»); жайдын аягында «Үркөр таң алдында чыгып, шүүдүрүм түшүп, жер кындайт; күзүндө Үркөр көк жээктен бийиктеп кетет (25-б. Мураталиев).

Чолпон жылдызы кыргыздар ыйык жылдыздардын бири катары көрүшкөн. Кыргыздар жайлоого чыгар мезгилде байкап турушкан. Эл ичинде «Чолпон көрүнсө - жүк артуу керек» деген ооздон оозго өтүп келаткан накыл сөз бар. Ошентип, илгерки көчмөн ата-бабаларыбыз күн ысый электе, салкында көчүп жүрүшкөн (1.25-б. Мураталиев). Таңкы Чолпон так маңдайга келген экен (639-б. Касымбеков 1 т.).

Жыл мезгилдери. Жыл мезгилинин ар бирине - жаз, жай, күз, кышка токтолуп, ар биринин бөтөнчөлүктөрүн ачып берет. Бирок ошентсе да «Сөздүктө» жаздын адам өмүрү жана табият үчүн эң маанилүүлүгү, өтө артыкчылыгы, ролу көтөрүңкү тон менен сыпатталат. Жаз - жаңылануунун, тазалануунун, жашылдануунун символу (15-б. Акматалиев М. Каш).

Ергуз - эргуз (2.203-б.). «ергуз сув» - эрте жазда кар, муздардын эрүүсүнөн пайда болгон сары суу.

Айтты:

Йай барубану ергүзи акты агын мундузы

Тугды йарук йулдузы тыңла сөзүм күлкүсүз
Жаз келди (кар) эриди,
Акты агын муздары,
Тууду жарык жылдызы,
Тыңда сөзүм (дү) күлкүсүз.
Жай мезгили.

Төксиин - төрт кырдуу аркан түрү(2.757-б.) Айтты:

Текме чечек үгүлди бокукланып бүгүлди

Төксиин түгүн токулды йазгалимет йуркашур

Жайды сүрөттөп, мындай дейт:

Ар түрдүү чечек (гүлдөр) үйүлдү (ачылды),
Боготолуп бүгүлдү (алардын боготу),
Төрт кырдуу аркан сымал болуп токулду,
Бир заматта жаркырап ачылышар.

Ашуунун аркыраган ызгаар шамалы Акбалтанын сакалын сапырып, көзүнөн жаш агызат [3.188 б.]. Жаз аяктап, жай ысыгы жакындаганда, мөңгү эрип, ашуулар ачылганда, тоолор кийимин жаңыртып, гүл жайнаганда Манас чоролору, колу менен Таласка аттанды [3.195 б.].

Сандувач - булбул (2.897-б.).

Айтты:

Сенден качар сундилач менде тынар каргылач
Татлыг утар сандувач еркек тышы учрушур.

Жай менен кыштын талашып-тартышуусунда,
жай кышка кеп салат:

Сылан короз сенден качар,

Менде тынар чабалекей,

Таттуу ырдар булбул,

Эркек ургаачысы (чогуу, шерик-шерик менен)
учушар.

Бул жайдын келиши менен башталат.

Күз - күз (2.575-б.). Жүгөрү орулуп, көк жашан аңызга коё берилген мал Ак-Жол түзүнө толуп кеткен күз башы убак [5.125 б.]. Күн кыскарып, чөп саргарып, күз жышааны билинди [1.389 б.].

Кыш - кыш мезгили (2.583-б.). Макалда мындай деп келет: «Кыш коногу от» - кыштын коногу от.

Томлуг - суук, ызгаар, үшүкчөл (2.797-б.).

Айтты:

Томлуг келип капсады кутлуг йайыг тепседи

Карлап ажун йапсады ет йин үшүп емиришүр
Ызгар келип каптады,
Кутту жайды тепседи,
Каарлап дүйнө жабылды,
Эт, ийин үшүп титиреди.

Барс - түрк санак жылынын (12 жылдын) бирөө (2.603-б.) (жолборс жылы). Жыл саноодо түрктөр жаныбарлардын 12 түрүн алып 12 жылдын атын ошол жаныбарлардын аттары менен аташкан.

Сычгаан - чычкан (2.759-б.). Сычгаан йылы - чычкан жылы, он эки жылдын бири, түрк жыл санагы боюнча.

Жогорудагы келтирилген мисалдардан «Дивандагы» астрономиялык түшүнүктөрдүн аталыштары азыркы кыргыз тилине окшош айтылып келет. Түгөлбай Сыдыкбеков: «Байыркы түрк сөзүнүн жыйнагы» азыркы кыргыз тилине салыштыра келгенде алардын өзөгү эң жакын», - деп таамай айткан. (36-б. Сыдыкбеков Т.). Айрым сөздөрдүн тыбыштарынын алмашылып айтылганы мисалдардан ачык көрүнөт.

Адабияттар

1. Абрамзон С.М. Кыргыз жана Кыргызстан таарыхы боюнча тандалма эмгектер. Б., 1999. 100-б.

2. Акматалиев А. Махмуд Кашкаринин «Түркий тилдер сөздүгү» Б., 2008. 15-б.

3. Ашым Жакыпбек. Тенири Манас. Б.: «Кыргызстан» 1995. 322-499-522-96-195-389-188-195-б.

4. Жусупов К. Манас. Б., 1995. 77-80-б.

5. Касымбеков Т. 1 т. Ф.: «Мектеп». 1990. 402-222-639-б.

6. Касымбеков Т. 2 т. Ф.: «Мектеп» 1990. 221-222-125-б.

7. Махмуд Кашгари Түрк тилдеринин сөздүгү. Б. 2008. 181-699-239-171-583-203-597-837-801-619-757-575-797-897-603-759-б.

8. Мамбетакунов Э. Табият таануу. Б.: «Кыргызстан» 1998. 71-б.

9. Мураталиев Б.А. Менин жерим. -Б.: Кыргызстан. 2013. 23-24-б.

10. Сыдыкбеков Т. Мезгил сабактары. -Ф.: Кыргызстан, 1982. 36-б.

Sarimsakova N.

Kh. A. Yasavi International Kazakh-Turkish University

DEFINING POLITICAL DISCOURSE ANALYSIS

The article defines Political Discourse Analysis and indicates its distinctive features. It discusses the importance of analyzing discourses in the political sphere. Also, it provides with some examples of rhetorical devices used in political speech.

Key words: political discourse analysis, political speech, distinctive features, manipulation, persuasion, rhetorical devices.

В статье дается определение анализа политического дискурса и описываются характерные черты такого типа анализа. Рассматривается значение и важность анализа дискурса в политической сфере. Также, приводятся примеры использования риторических средств в политической речи.

Ключевые слова: анализ политического дискурса, политическая речь, характерные черты, манипуляция, убеждение, риторические средства.

Politicians are the top officials who make up the image of the whole nation. They represent their own

country and very often the first impression about this country is based upon its politicians. Words and actions

of officials influence the way other people judge about his or her country. Moreover, political speech is not only the way to convey ideas and describe the reality, but rather a tool for manipulating and provoking other people for the actions. This concept has greatly contributed in the development of a new area in the field of Discourse Analysis - Political Discourse Analysis.

Political Discourse Analysis emerged in 1970 and very often is referred as Critical Discourse Analysis. Prominent figures who have made great contributions in the development of this field are Ruth Wodak, Michel Foucault, Norman Fairclough, Teun Van Dijk and others.

The study of political discourse is very topical now, because through this type of discourse we get the reflection of the political state of our country. Political debates, pre-election campaigns, inauguration speeches, annual presidential messages and press conferences, summit and UN performances of the top state officials and so on. All of them carry the important message that every ordinary person should be able to understand and analyze.

The "father of discourse" as he is often referred to Teun Van Dijk, defines Political Discourse Analysis (PDA) as an ambiguous term, but its most common interpretation is that PDA focuses on the analysis of 'political discourse'. Nevertheless, we still need to determine which discourse is political and which is not. Dijk states; "the political discourse is identified by its actors or authors, viz., politicians" and "the vast bulk of studies of political discourse is about the text and talk of professional politicians or political institutions, such as presidents and prime ministers and other members of government, parliament or political parties, both at the local, national and international levels". As well, Dijk gives a definition to 'politicians', saying that "politicians are the group of people who are being paid for their (political) activities, and who are being elected or appointed as the central players in the polity". (Fairclough 1995; van Dijk 1993b).

In his other work Dijk defines "political discourse" as "the discourse of politicians". Having thus, limited the range of political discourse to the "professional" realm of the activities of politicians, the next observation is that such discourse is a form of *institutional discourse*. That is, only those discourses of politicians are considered that are produced in institutional settings, such as governments, parliaments or political parties. This means that an informal conversation of a politician with his or her friends does not count as a political discourse: the discourse must be produced by the speaker in her professional role of a politician and in an institutional setting. In a more action-oriented way, we may also say that discourse is political when it accomplishes a political act in a political institution, such as governing, legislation, electoral campaigning, and so on (for institutional discourse, see e.g., Drew, Wootton 1989; Drew, Heritage 1992; Sarangi, Roberts 1999).

Importance of Analyzing Political Discourse

Now when political discourse is defined and its characteristic features are named, there is still a question why to analyze it? It might seem that political speeches are no more than just pieces of information conveying a general idea about the current political state of the country and its relations with other countries. Nevertheless, the importance of such informative messages should not be underestimated, because all of them have a certain goal and aimed at getting a certain effect.

Political discourse is a tool that is intended to persuade and encourage the audience for the actions. Political power at its first stage is achieved through the language. Skillful usage of the language helps a politician to reach out to the people and inspire them to support his or her own point of view.

What is meant by manipulation is urging people to accept somebody's point of view and opinion as their own, no matter if those views are right or wrong. The crucial thing is that those ideas are beneficial to the speaker, one who delivers his or her political speech. Political discourse when used appropriately is very effective in decreasing people's critical thinking and forming beneficial public opinion. At the same time it is very effective in establishing the power over the way people think and accept the reality.

While conducting the research on the language functioning in political discourse there are two main problems that arise- *language of the power* and *the power of the language*. Each of them can be defined in the following way; the language of the power - is about what kind of language devices are used by government officials and it is the subjects of linguistic research. The power of the language deals with finding out how this language impacts the mass consciousness.

The speech of a politician should be able to touch the right chord in the mass consciousness, his expressions should fit public opinion and coincide with the views of the recipients of his or her message.

Rhetorical devices in Political Speech

What makes the speech of a politician so impressive and urging? They are different rhetorical devices, the right choice of words and even the right choice of pronouns may have a different effect on the recipient. Thus, for example, instead of using "I" many politicians use "we", "our" and "us" this way breaking the distance between the speaker and the listeners, showing that the speaker shares the views of his listeners.

Rhetorical Devices are defined as "a technique of using language that will increase the persuasiveness of a piece of writing" or as given in another source "a technique that an author or speaker uses to convey the listener or reader a meaning with the goal of persuading him or her towards considering a topic from a different perspective".

Rhetoric is the ancient art of argumentation and discourse, thus, rhetorical devices would be used as tools to manipulate the language, effectively transmitting the speaker's message to the audience. The art of persuasive speaking was mastered by Roman and Greek orators, who used multiple techniques to win over their audiences, in venues from the law courts to public assemblies.

Most rhetorical devices are still called by the Greek and Latin names, as for example "hyperbole" from Greek "*hyperbolos*" which means *excess, exaggeration, throwing beyond*, or "metonymy" from Late Latin "*metonymia*" that means *a change of name*. Most of these devices are presented in the speeches of modern politicians, including some of the most famous American Presidents of recent memory. John Fitzgerald Kennedy is one of these most prominent politicians who is well known not only as the 35th president of the United States but also as a skillful orator. Below are some very good examples, of the usage of stylistic devices that Kennedy used in his Inaugural Address on January 20, 1961.

John F. Kennedy's Inaugural address from 1961 contains a number of flourishes common to classical oratory. He employed *hyperbole* when he declared;

*"Let every nation know, whether it wishes us well or ill, that we shall **pay any price, bear any burden, meet any hardship, support any friend, oppose any foe**, in order to assure the survival and the success of liberty."*

Former President Kennedy uses *hyperbole* by exaggerating America's strength. By exaggerating and saying that America can "pay any price" or "bear any burden," Kennedy creates an exaggerated sense of pride in the reader for their country. Kennedy tries to convey that America has the strength to press through difficult times, and his use of hyperbole makes him successful. Instead of just saying that America is strong, he exaggerates to say that it can meet any hardship, and while the reader knows that in actuality this is not true, the hyperbole helps create an image of strength.

Here is another part of the same speech by John F. Kennedy in which he used another rhetorical device called *amplification*. The main purpose of amplification is to focus the reader's attention on an idea that is very important, indicating the essential topic of his speech.

In amplification, writers repeat something they've just said, while adding more details and information to the original description. And in this case the speech of Kennedy comes as a perfect example;

"Let both sides explore what problems unite us instead of belaboring those problems which divide us."

Let both sides, for the first time, formulate serious and precise proposals for the inspection and control of arms, and bring the absolute power to destroy other nations under the absolute control of all nations.

Let both sides seek to invoke the wonders of science instead of its terrors. Together let us explore the stars, conquer the deserts, eradicate disease, tap the ocean depths, and encourage the arts and commerce."

The repetition of *"let both sides"* in former President Kennedy's speech amplifies his desire for peace and unity. When he says "let both sides" for the first time, Kennedy explains that he wishes for unity instead of division. As he repeats the phrase for a second and third time, he adds on that all sides of the word should succeed together in scientific discoveries and other accomplishments. By using amplification on his first idea, he places greater emphasis on peace and unity: the big picture of what he is trying to say.

One more stylistic device that is used in Kennedy's Inaugural speech is *antithesis* due to which his speech became impressive and memorable:

*"Let us never **negotiate out of fear**, but let us **never fear to negotiate**."*

Here, Kennedy uses *antithesis* with inverting statements, to show that America will not be threatened by opposition, but at the same time, they are willing to negotiate. By inverting the first statement into the second one with an antithesis, he creates a very memorable and clever sentence and which is successful in displaying his view of what America should be.

Metaphor which is considered one of the most used rhetorical devices is also masterfully used in John F. Kennedy's Speeches. Here the example of the usage of metaphor that is found in the same Inaugural address:

*"The energy, the faith, the devotion which we bring to this endeavor will light our country and all who serve it. And the glow from that **fire can truly light the world**."*

The metaphor that Kennedy uses here compares the energy, faith, and devotion used to uphold freedom, to a fire that lights America. Kennedy then goes on to say also that this "fire can truly light the world." He uses this metaphor to show Americans that their efforts to create unity and freedom will not only affect America, but the entire world as a whole (*Examples of Rhetorical devices in Famous Speeches HubPages* 2012).

Words have a great power when used skillfully, and this concept is also true when it comes to defining discourse in the political sphere. The study of political discourse analysis deals with establishing the actual reason and goal of the language used in political speech.

References

1. Van Dijk, T. A. 1993b. Principles of Critical Discourse Analysis. *Discourse and Society* 4 (2): 249-83.
2. Van Dijk, T. A., Ed. 1985. *Handbook of Discourse Analysis*. Vol. 3. Discourse and Dialogue. London: Academic Press.
3. Fairclough, N. L. 1995. *Critical Discourse Analysis: Papers in the Critical Study of Language*. London: Longman.
4. Harris, S. 1991. Evasive action: How politicians respond to questions in political interviews. In P. Scannell (ed) *Broadcast talk*: 76-99. London: Sage.

Мырзакулова К.Ш.,
Келешбаева А.Д.,
ЖАГУ

ЗНАЧЕНИЕ МЕТАФОР ДЛЯ ПОЛНОГО ПОНИМАНИЯ ЧИТАТЕЛЕМ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ РОБЕРТА БЕРНСА

Макалада Роберт Бернедин чыгармаларындагы метафоралардын мааниси жана стилистикалык каражаттардын мисалдары берилген.

Данная статья рассматривает значение метафор в произведениях Роберта Бернса и даются примеры стилистических приемов.

The article deals with the metaphor meaning in Robert Burns' works and there are given examples of stylistic devices.

Метафора, делая некоторое буквальное утверждение, заставляет увидеть один объект как бы в свете другого, что и влечет за собой "прозрение" читателя. Рассмотрим функции метафоры и ее перевод в художественных текстах.

Для полного понимания внутреннего мира писателей через их произведения, мы постараемся рассматривать метафору и все языковые явления, связанные с ней не только «вширь» т.е. её взаимодействия с другими фигурами речи: сравнения, олицетворения и т.п., но и «вглубь». Другими словами, рассмотрим достаточно глубоко природу функций метафоры, их происхождение и взаимодействие.

Исходя из понимания полифункционального образа поля, можно попытаться определить и функции метафор, связывая их с выдвиганием той или иной семы, параллельно функционирующей с семой «образ». Это, прежде всего, функция номинативная. Здесь можно сделать попытку выделить подвиды, отмеченные ранее в лингвистической литературе: - конкретизирующую, - обобщающую, - иллюстративную. Следующей функцией, которую мы выделяем, является эстетическая функция метафор, выполняющая которую языковые единицы наиболее полно должны соответствовать своему назначению или индивидуальному идеалу. И, наконец, четвертая функция - эмоционально-оценочная, которая в совокупности с двумя предыдущими выделяется лингвистами отдельный класс прагматических функций образных единиц языка, в данном случае метафор. Таким образом, при переводе метафор или слов и свободных словосочетаний с метафорическим содержанием с одного языка на другой лингвист должен руководствоваться многоаспектностью образной информации, обусловленной полифункциональностью образных единиц языка, в частности метафор. Метафорическое образное средство экспрессивно, хотя степень экспрессии различна. Если это лексическая метафора, метафора-название, то она несёт ослабленный «мёртвый» образ. В словарях нет пометки «перенос». Такая метафора тяготеет к номинативному полю. Если это общестилистическая метафора, то есть узкая, устоявшаяся, принятая в конкретном языке, она несёт больше экспрессии. Это отражено в словарях пометой «перенос (figurative)». Индивидуально-стилистические метафоры образуют ядро образного поля, так как в них наиболее очевидно представлена сема «образ», «образное впечатление». Словарь не отражает этой экспрессии. Как было сказано ранее, образные метафорические языковые средства входят в ядро экспрессивного языкового поля. В связи с этим нам представляется целесообразным в плане перевода рассмотреть, как представлена образная информация и сопутствующая ей экспрессивная информация образных единиц оригинала в переводе, совпадает ли образ и его экспрессия с этими же стилистическими категориями в переводе, соответствует ли сила экспрессии образа подлинника силе экспрессии образа в переводе. В просмотренной литературе по переводу метафор подчеркивается, что живой образ (то есть образ с наивысшей экспрессивной активностью) воссоздается в переводе, вымерший образ (образ с наименьшей силой экспрессии то есть сведенный к нулю в лексической ме-

тафоре) передается по смыслу. Как показывает исследование, этот аспект плана содержания образа при передаче на другой язык предстает несколько в ином свете: не обнаруживается столь прямой зависимости «вымершего» - «невывершего» образа английского языка от его передачи-непередачи на русский язык.

Метафоры занимают одно из важных мест в поэтической речи, поскольку, по словам Б.Томашевского, художественная речь всегда производит впечатление «некоторой новизны в общении со словами», чтобы придать индивидуальной картине мира эффект неожиданности, вызывать эмоциональный отклик у читателя, спровоцировать в нем работу воображения, порождающую новый смысл. Метафора, утверждает Б.Томашевский, возникает там, где «предмет, означаемый прямым значением слова, имеет какое-нибудь косвенное сходство с предметом переносного значения».

По мнению исследователей, именно метафора делает поэзию поэзией, так как с ее помощью создается особый образный мир, свойственный поэтическому видению мира.

Роберт Бернс создал особый метафорический мир. Для творчества шотландского поэта характерно чрезвычайно частое употребление растительной, то есть флористической метафоры. Флористическая метафора Бернса глубинна, ярка и вызывает особый интерес переводчиков. Д.Е.Эртнер и К.А.Андреева в своей статье «Флористическая метафора в стихотворениях Р.Бернса и их русских переводах» считают, что это связано с его сельским происхождением (отец его был фермером). Поэт был близок миру природы и глубоко понимал ее суть. Этим и объясняется своеобразие его мышления. Метафору Бернса можно понять только в пределах данного контекста. Ее индивидуальность подчеркивает незаурядность таланта поэта.

Старые шотландские баллады, посвященные феодальным усобицам, рыцарским распрям, кровной мести и т.д., мало занимали Бернса и почти не отразились в его творчестве. Он высоко ценил своих шотландских предшественников - поэтов Рамзея (1686-1758) и Фергюсона (1750-1774), чье творчество, однако, сохранило лишь свое локальное значение. Но особенно близки ему по духу песни, рождавшиеся в среде трудового народа - плясовые и застольные, колыбельные, святочные, песни о труде, о дружбе, любви и разлуке. Обращаясь к ним, он умеет по-новому переосмыслить старую фольклорную символику или - если речь идет об исторических темах и образах - насытить их современным содержанием.

Так, в знаменитой застольной песне Бернса «Джон Ячменное Зерно» - традиционный образ святочной песни - образ трех царей-волхвов - перевоплощается в образ злодеев-деспотов и тиранов, а сам Джон Ячменное Зерно оказывается в подтексте символом извечной непобедимости и жизнестойкости народа.

Судьба Джона Ячменное зерно изображена так, что ее можно понять и буквально, и метафорически, причем двойной смысл придает особую прелесть лукавому, насмешливому тону всей истории (Приложение 1). Тема возделывания земли, вращения колоса становится в этом стихотворении ключевой.

Идея реализуется в системе мотивов произведения: земледельческих орудий - плуга и сохи; травы, ячменного колоса и зерна; воды, солнца, времен года и др. Но кроме номинативного, символы Бернса полны метафорического смысла. Само название стихотворения глубоко метафорично. Джон - очень распространенное имя, символизирующее простого деревенского парня. И этим именем поэт наделяет ячменное зерно - символ английского хлебопашества. В начале John Barleycorn посажен в землю: "Ploughed him down", "Put clod upon his head". Далее он "...got up again...". Позднее он отцветает: "...grew wan and pale", "He faded into age". Потом его срезают "...cut him by the knee" и обрабатывают. Впоследствии он оживает в вине через метафору жизни, смены поколений. "Put clod upon his head" - метафора возникновения новой жизни нового поколения, когда семя бросают в землю, и оно прорастает. Это значение акцентируется строкой "he grew thick and strong", что тоже построено по принципу переноса значения с «живого» на «неживое». Маршак почти «дословно» передает метафоры:

Все так же буен и упрям,
С пригорка в летний зной...

Далее Бернс одушевляет времена года, с помощью метафор усиливая экспрессивность образа. В строке «the cheerful Spring came kindly on» - употребление таких прилагательных, как: «веселый, яркий, бодрый» и наречия «мягко, естественно», не совсем обычно при описании времени года. «Травой покрылся горный склон» - «травя» в этом смысловом ряду - зелень, свежесть, весна, молодость; «покрылся» - новизна, начало жизни; «горный склон» - возвышенность места, чистота гор, свежесть воздуха. Все это присуще весне, как ее описывает Бернс, времени пробуждения, оживания природы.

Необходимо отметить также, что во второй строфе упоминается вода «showers - to fall» - «В ручьях воды полно». Функция образа состоит не только в том, что он воссоздает картину весны, но и как своеобразная метафора жизни, ведь именно вода - место зарождения жизни, символ всего живого, источник бытия. В четвертом стихе Бернс употребляет «sultry suns of Summer» - вновь персонифицируя время года, а множественное число «suns» - создает метафору зноя, летней жары, в то время как само лето - является метафорой расцвета жизненных сил. Это значение акцентируется следующей строкой «he grew thick and strong», что тоже построено по принципу переноса значения с «живого» на «неживое». В пятом стихе поэт награждает осень такими эпитетами, как "sober" - рассудительный, здравый; "entered", "mild" - тихий, спокойный, более присущими человеку, нежели времени года. В этом случае осень выступает метафорой конца жизненного пути: "dropping head", "began to fail".

В третьем стихе у Бернса - "head", "armed", "pointed spears"; у Маршака - «Грозит он копьями врагам» - являются метафорами колоса (перенос значения по форме), когда в нем самом уже зреют зерна, из которых и произрастут следующие поколения. Тема смерти закрепляется мотивом оружия, служащим для убийства, и таким образом, являющимся метафорой внезапно обрывающейся жизни: "a

weapon long and sharp", "cut him by the knee". Далее, в следующих трех строфах, Бернс метафоризирует смысл жизни человека, который должен пройти «огонь, воду и медные трубы» для того, чтобы стать подлинным героем. В этом, как и во многих других стихотворениях, прослеживается приверженность поэта Шотландии, ее обычаям и традициям, идеализация ее героев, способных на подвиг: "hung him up before the storm", "turned him over and over"; "filled up with water to the brim", "sink or swim". И конечное упоминание огня - "scorching flame". Чтобы усилить сложившееся впечатление, поэт использует названия органов тела человека: "bones", "heart's blood". Последнюю метафору Маршак переводит как:

Бушует кровь его в котле,
Под обручем бурлит.

Перед нами и в том и в другом случае - метафора вина по цвету. Заметим, что Бернс основывается на поверье, которое гласит: для того, чтобы "быстрее бегать, надо съесть коленную чашечку своего врага". Поэт в стихотворении упоминает: "three kings", "enemies" - «трех королей», «недрузи», «злодеи» «безжалостно». Враги выпили вино-кровь, и к ним перешла храбрость "молодца": "was a hero bold", "of noble enterprise", "will make your courage rise". Это значение усиливается метафорой: "will make the widow's heart to sing". В переводе:

За кружкой сердце у вдовы
От радости поет.

Обыгрывается влияние вина на людей, которые топят в нем свои печали: - «Он гонит вон из головы докучный рой забот». Заканчивается стихотворение оптимистичной метафорой надежды на бесценное будущее, надежды, что у людей останется хотя бы веселье и то единственное, что у них есть - стремление и желание жить: "then let us toast J.B. each man a glass in hand" и: «Так пусть же до конца времен не высыхает дно...» Соха, плуг являются метафорой жизни, ее зарождения, носителем мотива смены поколений.

В произведениях Бернса часто встречается метафора, основанная на уподоблении цветка и живого существа

The tender flower that lifts its head elate;
Helpless must fall before the blasts of Fate:
Sunk on the earth defaced its lovely form.

Unless your shelter ward the impending storm. ("The Rights of Women")

"The tender flower" - «нежный цветок» представляет собой яркий пример метафоры. На основании контекста мы догадываемся, что речь идет о девушке. Прилагательные "tender" - «мягкий, нежный», "helpless" - «беспомощный» отождествляются с женским началом. В метафорическом сочетании "the blasts of Fate" - «вихри Судьбы» просматривается аналогия с природным началом: вихрь, сильный ветер так же разрушителен, губителен для цветка, как фатум, рок для юной девушки.

В стихотворении "To a Mountain - Daisy" девушка и постигшая ее участь отождествляются с цветком, а именно с «горной маргариткой». В первых пяти стихах Бернс описывает цветок и его гибель. В шестом стихе «цветок» и его судьба отождествляются с участью девушки: "sweet flow ret of the rural

shade". Благодаря метафоре "...is laid low in the dust" мы понимаем, что человек гибнет не только в буквальном смысле (смерть), но и в переносном: он может утратить честь, достоинство, что для поэта равнозначно смерти. Таким образом, нам открывается замысел всего стихотворения.

Литература

1. «Роберт Бернс о себе» // «Новый мир», 1954, №6, стр.195.
2. А. Твардовский. Роберт Бернс в переводах С. Маршак. «Статьи и заметки о литературе». -М., 2010.
3. <http://s-marshak.ru/>

Шамурзаева Т.Т.
КГУ им. И. Арабаева

О НЕКОТОРЫХ ПРИЕМАХ ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ В НЕЯЗЫКОВЫХ ГРУППАХ

В статье речь идет о приемах обучения русскому языку в неязыковых группах, направленных на развитие и совершенствование у студентов языковой и коммуникативной компетенций.

Ключевые слова: обучение русскому языку; неязыковые группы; лексический материал; ситуативно-тематический принцип; речевая ситуация, коммуникативный подход.

The article presents some of the methods and techniques of teaching the Russian language in non-linguistic groups, which directed to develop and improve the students' linguistic and communicative competences.

Keywords: learning the Russian language; non-linguistic groups; lexical material; situational and functional language; speech situation, communicative approach.

На сегодняшний день одной из важнейших задач вуза является языковая подготовка студентов. Особенно актуальна эта цель при обучении различным формам владения русским языком студентов, окончивших общеобразовательную среднюю школу с кыргызским языком обучения. Решение этой задачи во многом зависит от эффективности «Практического курса русского языка», входящего в качестве обязательного общеобразовательного курса стандартов профессиональной подготовки специалистов на уровне бакалавриата.

Для того чтобы поднять преподавание практического курса русского языка на новый качественный уровень, соответствующий условиям и потребностям современного общества преподаватели-руссисты интенсивно используют новейшие технологии, позволяющие обеспечивать интерактивность обучения, моделирование творческой обучающей среды, дифференциацию и индивидуализацию обучения.

Преподавание русского языка в неязыковых группах представляет собой комплексный процесс обучения основным видам и формам речевой деятельности. Он предполагает охват всех аспектов языка (фонетического, грамматического, лексического, стилистического) в едином процессе, однако особое место среди других должен занимать лексический аспект, в частности, диалог и монологическая речь.

Мы знаем, что монологическая речь и диалог - основные формы общения. Однако следует уточнить, каким разновидностям монологических высказываний следует обучать на разных этапах, и каковы психолингвистические характеристики монологических сообщений, определяющих процесс их продуцирования. Этого требуют практические цели и коммуникативная направленность преподавания русского языка на всех этапах обучения. В обучении языку

необходимо учитывать всю сложность лексической системы в целом и слова как компонента этой системы.

Объем лексического материала, подлежащий усвоению по одной или другой специальности, определяется целями обучения русскому языку на факультете, требованиями, предъявленными студентам в их будущей работе по специальности. При этом особенно актуальным остаётся отбор лексического материала по специальности, создание лексического минимума, позволяющего с большей точностью установить тот круг лексики, который необходим для данного профиля, охарактеризовать его количественную и качественную стороны. Такой минимум, на наш взгляд, составит научно-обоснованную базу для формирования навыков по всем видам речевой деятельности, а также для создания программ и учебных пособий по русскому языку с учётом будущей специальности студентов.

Для обеспечения высокой эффективности обучения русскому языку студентов нами составляются syllabus и учебно-методические комплексы, полностью соответствующие требованиям Типовой программы по дисциплине. Студентам предлагается корректировка знаний, умений и навыков в пределах 4-х видов речевой деятельности: чтения, аудирования, говорения и письма. Курс нацелен на развитие и совершенствование языковой и коммуникативной компетенций в пределах основных сфер общения. В задачи курса входит дальнейшее развитие у студентов языковой и коммуникативной компетенций на основе языка специальности.

Содержание syllabus и УМК, на наш взгляд, должно соответствовать потребностям студентов. Поэтому обучающие тексты, тексты для развития речи, тексты для подготовки самостоятельной работы, тексты для контроля знаний, умений и навыков

и упражнения тренировочного, закрепляющего и контрольного характера подбираются с учетом факультета и будущей специальности студентов. В этой связи нами ведется работа по составлению учебных пособий, методических рекомендаций, которые ежегодно обновляются и дополняются.

Одним из принципов организации лексикологии является ситуативно-тематический, которым мы руководствуемся при планировании и проведении наших практических занятий. Как известно, ситуация - есть такая динамичная система взаимоотношений общающихся, которая благодаря ее отраженности в сознании порождает личностную потребность в целенаправленной деятельности и питает эту деятельность [3]. Ситуативная обусловленность обучения иноязычной речевой деятельности относится сегодня методистами-сторонниками коммуникативного подхода - к основным закономерностям обучения русскому как неродному.

Обычно учебный материал делят на разные темы. Тем для разговоров много. Такими темами могут быть, например, «Знакомство», «Семья», «Моя родина - Кыргызстан», «Образование в Кыргызстане», «Компьютер в учебном процессе», «Искусство в жизни человека» и др. Каждая тема может быть разбита на разные ситуации. Например, знакомство может произойти в университете, на работе, в гостях или на улице. Характер диалогов меняется в зависимости от того, кто знакомится и каковы социальные роли участников знакомства. В.Г. Костомаров и О.Д. Митрофанова считают, что обучение, которое исходит из коммуникативных ситуаций, оказывается особенно успешным при усвоении устной речи [2].

В соответствии с данными темами нами была разработана система текстов, на основе которых построена соответствующая система профессионально-ориентированных упражнений, обеспечивающих поэтапное взаимосвязанное формирование знаний, навыков и умений в устной речи.

Следует заметить, что текст как единица речи рассматривается как результат говорения или письма, продукт речевой деятельности с одной стороны, и как основная коммуникативная единица, которой человек оперирует при восприятии и порождении речевого высказывания. Поэтому отбор учебных текстов производится нами в соответствии с критерием отнесенности к той или иной сфере общения. В этой связи в текстовый материал нами были включены тексты, отражающие учебную, социально-бытовую и социально-культурную сферы языковой коммуникации: «Бишкек - столица Кыргызстана», «Простор для развития личности», «Русские и кыргызские народные пословицы и поговорки», «По родному краю», «Каким должен быть специалист», «Мой университет», «В мире кыргызской музыки», «Выдающиеся личности Кыргызстана», и др. Несомненно, данные тексты необходимо использовать в качестве речевых ситуаций и языкового материала для обучения говорению, чтению, слушанию и письму. Кроме того, тексты, отобранные по тематическому принципу (с учетом уровня знаний языка), на наш взгляд, являются ценным материалом для развития нравственной и эстетической культуры студентов.

В процессе обучения по каждой теме нами используются различные интерактивные методы обучения. Под интерактивным обучением имеем в виду специальную форму организации познавательной деятельности. Комфортные условия обучения (обучение в диалоговом режиме) позволяют студенту почувствовать свою успешность, свою интеллектуальную самостоятельность, что делает процесс обучения русскому языку в неязыковых группах более продуктивным. Эффективными считаются следующие приемы работы: выполнение заданий группами, одинаковыми или разными по уровню подготовки; «мозговой штурм», «деловая корзина», учебные кейсы, «чтение с остановками», ролевая игра.

Обучение практикой действия - ролевые игры и диспуты - весьма эффективные методы обучения и патриотического воспитания. Проиллюстрируем сказанное ролевой игрой на тему: «Моя родина - Кыргызстан», «Город, в котором я учусь». Для проведения данной ролевой игры студенты делятся на две команды. Команды готовят вопросы, ответы на которые покажут, хорошо ли студенты знают свою родину, свой край, город, его достопримечательные места. Вопросы могут быть следующими:

- Какова площадь нашей республики?
- Какова численность населения Кыргызстана?
- Что вы знаете об истории нашей столицы?
- Сколько раз менялось название нашей столицы?
- Знаете ли вы легенду о возникновении Бишкека?

После проведения такой работы студентам предлагается написать сочинение о столице, родном крае, используя прозвучавшие материалы.

Приведем еще один пример ролевой игры в «Диспутном центре» на тему «Русский язык в политических реалиях Кыргызстана». Участники диспута: ученые-лингвисты, этнографы, политологи, писатели, журналисты и т.д. В зависимости от подготовленных материалов студенты рассказывают по подгруппам: ученые-лингвисты, этнографы, журналисты, писатели, политологи. Затем проводится командная работа в подгруппах: выбирается форма выступления (телепередача, радиопередача, интервью, беседа, конкурс и др.), распределяются роли, составляется мини-сценарий выступления. Очередность выступлений определяется по жребию. Критерии оценки объявляются заранее по следующим параметрам: форма выступления, раскрытие содержания, свобода изложения, артистизм, грамотность речи. После выступлений традиционно проводится обсуждение, и выставляются баллы. Такая форма работы, на наш взгляд, развивает умение работать в команде, повышает чувство ответственности, стимулирует активность, способствует совершенствованию русской речи.

Успех обучения русскому языку в неязыковых группах зависит от направленности обучения, которая может быть преимущественно грамматико-орфографической или преимущественно коммуникативной. Грамматическая направленность выражается в том, что большая часть учебного времени на занятиях русского языка расходуется на изучение теории языка и речи и формирование у студентов частноречевых умений и навыков (как изменить слово при склонении, при спряжении и т.п.). И мень-

шая часть времени отводится на формирование и развитие общеречевых умений и навыков (говорение, чтение, слушание и письмо) [1].

Как показала многолетняя практика, грамматико-орфографическое направление в организации учебной деятельности дает на занятиях по русскому языку незначительные результаты в практическом овладении языком. И наоборот, интенсивное обучение речевой деятельности с учетом промежуточных целей в говорении, чтении, слушании и письме (при строго ограниченном времени на обучение теории) успешнее приводит к коммуникативной и речевой компетенциям студентов. Кроме того, в процессе речевой практики повышается и нормативность речи, так как студенты лучше осознают теорию языка как необходимый инструмент в речи, которым надо уметь пользоваться практически. Следовательно, приоритетным в обучении русскому языку в национальных группах должно стать коммуникативное направление.

В этой связи, мы полагаем, что на занятиях обучения русскому языку в неязыковых группах необходимо использовать разнообразный занимательный материал: кинофильмы, телепередачи, газеты, журналы, песни и др. Обилие такого материала позволит студентам постепенно погружаться в культуру той страны, язык которой они изучают, узнать интересные или просто важные факты из ее истории, познакомиться с ее географией. Несомненно, использование обучающих игр, создание речевых ситуаций, дискуссий, разнообразит учебный процесс, благодаря которому обучение становится интересным, эффективным и познавательным.

Обязательным элементом современного занятия является применение техсредств. Различного рода компьютерные презентации, схемы, графики, вирту-

альные путешествия и т. д., сделанные педагогом с привлечением студентов, придают учебному процессу большую информативность и эмоциональную насыщенность, познавательность, интерес. Занятия с применением новых технологий пробуждают в студенте исследователя, желающего знать больше, и учат добывать эти знания самостоятельно. Таким образом, реализуется одна из главных задач образования: воспитать не только грамотную, но и активную, ищущую, творческую личность.

Как показывает практика преподавания русского языка в неязыковых группах использование на занятиях по русскому языку различных инновационных технологий, приемов современной методики преподавания русского языка способствуют развитию у студентов не только языковых знаний и коммуникативных умений, но и прогностических способностей, т.е. способностей смоделировать свое поведение в предложенной педагогической ситуации, предопределить реакцию участников делового общения.

Литература:

1. Алдыназарова Р.М., Касенова Н.А. Использование фильмов на занятиях по русскому языку в техническом вузе // Научно-теоретический журнал. Филологические науки. - №2 (13), - Тамбов, 2012. - С. 14-16.
2. Костомаров В.Г., Митрофанова О.Д. Методическое руководство для преподавателей русского языка иностранцам. - М.: Русский язык, 1976.
3. Пассов Е.И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению. - 2-е изд. - М.: Просвещение, 1991. - С. 95.
4. Щукин А.Н. Методика преподавания русского языка как иностранного. - М.: Высшая школа, 2003.

Мырзакулова К.Ш.,
Келешбаева А.Д.,
ЖАГУ

НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ В ОРФОГРАФИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА В ПРОЦЕССЕ ПРАВОПИСАНИЯ И ЧТЕНИЯ

Бул макалада англис тилиндеги орфографиянын жазуу жана окуу процессиндеги өзгөчөлүктөрү жана студенттерге болгон кыйынчылыктары каралган. Бул макалада корсотулгон мисалдар студенттерге англис тилиндеги сөздөрдү туура жазуу жана окуу ыкмаларын корсотот.

Данная статья рассматривает особенности орфографии английского языка и трудности с которыми сталкиваются студенты в процессе правописания и чтения. Примеры и исключения, указанные в статье помогают студентам овладеть навыками правильного чтения и правописания английских слов

This article identifies some peculiarities of English orthography and difficulties which students meet with in the process of writing and reading. The examples and exceptions, given in the article can help the students to possess the skills in correct writing and reading of English words.

Орфография английского языка - это совокупность законов и правил, которые регламентируют написание слов. Английская орфография одна из

самых сложных, так как произношение слов совершенно не совпадает с его написанием. Слова в английском образуются не по фонетическим принципам

(как слышим, так и пишем), а по морфологическим законам, чаще всего морфемным способом - присоединение к корню суффикса и приставки.

Сначала рассмотрим основные базы английского правописания, которые необходимо знать студентам:

При добавлении к слову с конечными «-ll» суффикса «-ful», одна согласная опускается: Will + ful = willful. Присоединяя суффикс, начинающийся с гласной (-ed, -ing, -er и т.д.), к слову с нечитаемой «е» на конце, эта буква тоже исчезает: Love + ed = loved. Если к слову с нечитаемой «е» на конце присоединяется суффикс, начинающийся с согласной (-ment, -ful, -ly, -ness и др.), то «е» сохраняется: Engage + ment = engagement. Исключения: awful, wholly, duly, truly. Односложное слово удваивает последнюю согласную, если оно заканчивается на гласную+согласную, а добавляемый суффикс начинается с гласной: Cut + ing = cutting, Rob + er = robber. Односложное слово НЕ удваивает последнюю литеру, если добавляются те же суффиксы, а слово заканчивается на две согласные или гласные: Wish + ed = wished. Сохраняется «е», когда добавляются «-ous» и «-able» к слову на «-ge» или «-ce»: Courage + ous = courageous, Change + able = changeable. Добавляя суффиксы, слова на «-ee» не теряют ничего: Agree + ment = agreement, See + ing = seeing. Единицы, с окончанием «у» при присоединении суффикса, начинающегося на согласную Заменяется на «i»: Carry + ed = carried, Beauty + ful = beautiful. И наоборот, при добавлении «-ing», конечные «-ie», меняются на «у»: Lie + ing = lying, Die + ing = dying. Слова с последней согласной и «у», присоединяя «-ing» сохраняют «у»: Marry + ing = marrying.

Одна и та же буква (или последовательность букв) может обозначать разные звуки, когда находится в разных позициях. К примеру, диграф gh обозначает звук /f/ в конце односложных, одноморфемных слов, например cough /kɒf/. В начале слога он обозначает звук /k/, как в слове ghost (произносится /gɒst/). Более того, часто положение буквы (или букв) в слове запрещает определённое произношение. Так, диграф gh не может произноситься как /f/ в начале слога и не может произноситься как /g/ в конце слога. Таким образом, студенты должны знать произношение и правописание слов cough ghost не подчиняются правилам.

Другие особенности произношения связаны с происхождением слов. К примеру, буква y в начале или середине слова означает звук i в некоторых заимствованных из греческого словах, в то время как обычно этот звук обозначается буквой i. Так, слово myth произносится /miθ/ греческого происхождения, а pith произносится /piθ/ - германского. Ещё примеры: th обозначает /t/ (обычно обозначается буквой t), ph для /f/ обычно f и ch для /k/ (обычно с или k) - использование такого написания часто указывает на греческое происхождение слов.

Буквы также используются для того, чтобы различать омонимы, которые иначе имели бы одинаковое произношение и написание, но разные значения. Слова hour и our произносятся одинаково /aʊ(?)r/ на некоторых диалектах, а различаются орфографически добавлением буквы h. Другой пример - омофоны plain и plane, оба произносятся /pleɪn/, но отличаются орфографическим представлением гласного /ei/.

Некоторые буквы не имеют лингвистической фун-

кции. В древнеанглийском и среднеанглийском /v/ был аллофоном /f/ между двумя гласными. Удаление исторического конечного нейтрального гласного в конце слов, таких как give and have, фонетически разделяет /v/. Английская орфография не развивалась вместе с произношением, поэтому существует общее графотактическое ограничение слов, оканчивающихся на v. Слова, которые пишутся с конечным v (например, rev и Slav), сравнительно редки.

Одна буква может исполнять несколько функций. Например, буква i в слове cinema и обозначает звук /i/ и указывает на то, что буква s должна читаться /s/, а не /k/.

В рамках генеративного подхода к английскому правописанию можно выделить двадцать основных гласных в ударных слогах, объединённые в четыре категории: ненапряжённые (Lax), напряжённые (Tense), долгие (Heavy), напряжённые-г (Tense-R). (Эта классификация основана на орфографии, поэтому не все орфографически ненапряжённые гласные обязательно являются фонетически ненапряжёнными).

Напряжённые звуки отличаются от ненапряжённых с помощью «немое» e (англ.), добавляемого в конце слова. Таким образом, буква a в hat - ненапряжённый /æ/, но когда добавляется e в слове hate, буква a - напряжённый /ei/. Аналогично, долгие и напряжённые-г гласные вместе следуют образцу: буквы a в sag - долгий /a:/, буквы a, после которых стоит немое e в слове sage - /keɪ/.

Существует ещё один способ указывать на напряжённые и напряжённые-г кроме немое e: добавляется дополнительная орфографически гласная буква, образуя диграф. В этом случае первая гласная обычно является главной, а вторая - «указатель». Например, в слове map буква a - ненапряжённая и произносится /æ/, но добавление i (диграф ai) в слове main указывает что буква a напряжённая и произносится /ei/. С помощью этих двух способов получают слова, которые пишутся по-разному, но одинаково произносятся, например tape (немое e), main (диграф i) и Maine (оба способа). Использование двух разных способов позволяет различать слова, которые иначе были бы омонимами.

Дефис (-) имеет два значения. Дефис после буквы означает, что буква должна быть в начале слога, например j- в jumper и ajar. Дефис перед буквой означает, что буква не должна быть в начале слова, например -ck в sick и ticket.

Частные правила имеют приоритет над общими, например «с- перед e, i или u» имеет приоритет над общим правилом для «с».

Правила «в конце слова» продолжают действовать даже если для словоизменения к слову добавляется окончание, например catalogues. И еще:

* В некоторых словах -ed не является морфемой и не следует этому правилу произношения. Ср. snaked (/sneɪkt/, «полз как змея») - ed является окончанием прошедшего времени глагола и naked (/neɪkd/, «голый») - ed является частью корня).

** В некоторых словах -es не является морфемой и не следует этому правилу произношения; ср. два произношения слова axes: /æksɪz/ («топоры») - es является окончанием множественного числа и /æksɪz/.

В английском языке есть слова, которые можно

записывать с использованием над буквенных (диакритических) знаков. В основном эти слова заимствованы, обычно с французского. Однако над буквенные знаки в распространённых словах все реже используются, даже в очень официальных текстах. Наиболее сильна тенденция к сохранению над буквенных знаков в словах с не типичной для английского морфологией и поэтому воспринимаемых как слегка иностранные. Например в словах *café* и *râté* произносится конечная *e*, которая согласно общим правилам должна быть «немой». Примеры: *appliqué*, *attaché*, *blasé*, *bric-à-brac*, *brochen*, *café*, *cliché*, *crème*, *crepe*, *facade*, *fiancé(e)*, *flambé*, *naïve*, *naïveté*, *né(e)*, *papier-maché*, *passé*, *pinata*, *protégé*, *raison d'être*, *résumé*, *risqué*, *uber-*, *vis-à-vis*, *voilà*.

Раньше в некоторых заимствованных из французского словах (как *rôle* или *hôtel*) использовались надстрочные знаки. Сейчас их происхождение почти забыто и надстрочные знаки не употребляются (*role*, *hotel*). В некоторых случаях есть региональные отличия, например штрих в слове *élite* исчез в США, но сохраняется в Англии.

Для не успевших войти в английский или используемых нестандартно иностранных выражений обычно используется курсив с соответствующими знаками: *adiós*, *coup d'état*, *crème brûlée*, *pièce de résistance*, *raison d'être*, *über* (*übermensch*), *vis-à-vis*.

Раньше для указания на зияние было обычным использование тремы, например *coöperate*, *daïs*, *reëlect*. Журналы *The New Yorker* и *Technology Review* используют его до сих пор. В современном английском это становится все более редким, диакритические знаки опускаются (*cooperate*) или заменяются на дефис (*co-operate*). В заимствованных словах, например, *naïve* или *poël*, они сохраняются.

Изредка знак ударения используется в поэзии и сценариях чтобы показать что данный обычно безударный слог должен стать ударным для достижения драматического эффекта или чтобы выдержать размер стиха. Часто ударение встречается в суффиксе «-ed» в архаичных или псевдоархаичных текстах и указывает на то, что буква «e» должна полностью произноситься, как в слове *curséd*.

В старых текстах (в основном британских) распространено использование лигатур в некоторых словах латинского или греческого происхождения, как например *archæology*, *diarrhæa* и *encyclopaedia*. В

британском английском они заменяются на диграфы «ae» и «oe» («*encyclopaedia*», «*diarrhoea*», но «*economy*», «*ecology*»), а в американском английском на «e» («*encyclopedia*», «*diarrhea*», но «*raean*», «*amoeba*», «*oedipal*», «*Caesar*»). Иногда несколько вариантов допустимо, например в Англии используются и *encyclopedia*, и *encyclopaedia*.

Таким образом в английской орфографии есть исключения в которых студенты делают наибольшие ошибки, например: Слова с «ough»

В английском языке есть буквосочетание *ough*, оно произносится, как минимум, десятью различными способами, шесть из которых показаны во фразе *Though the tough cough and hiccough plough him through*. Роберт Хайнлайн использовал её в романе «Дверь в лето», чтобы проиллюстрировать сложности автоматического чтения и распознавания речи. *Ough* само по себе тоже является словом, это возглас отвращения, аналог русского «фу».

though: /ou/ как в *toe*

tough: /of/ как в *cuff*

cough: /of, / как в *off*

hiccough (нераспространённый вариант слова *hiccup*): /up/ как в *up*

plough: /au/ как в *cow*

through: /u:/ как в *boo*

References:

1. Cameron, L. 2001. Teaching languages to young learners. Cambridge University Press.
2. Cullen, B. 1998. Music and song in discussion. The Internet TEST Journal 4.
3. Demirel, O. 2004. Teaching modern foreign languages: Language passport, language biography, language dossier. 2nd ed. Ankara, Turkey: Pegem A Publishing.
4. Harmer, J. 1991. The practice of English languages teaching. Harlow, UK: Longman.
5. Johnstone, R. 2002. Some implications for languages policy. Strasburg, Council of Europe.
6. Mustafa, S. A book for young learners.
7. Sharpe, K. 2001. Modern foreign languages in the primary school. London:
8. Doff A. Teaching English. A Training Course for Teachers. - Cambridge: Cambridge University Press, 1988.

Болотова Ч.М.,
магистрант КГУ им И. Арабаева

КОМПЕТЕНТНОСТНЫЙ ПОДХОД ПРИ ОБУЧЕНИИ СИНТАКСИСА РУССКОГО ЯЗЫКА

В статье раскрываются компетентностные подходы к изучению русского языка в современном образовании. Компетентностный подход к обучению синтаксиса позволяет выявить уровень владения обучаемого языком.

В статье приведены примеры анализа работы над синтаксическими конструкциями, способствующими становлению речевых умений.

Ключевые слова: компетентностный подход, дидактический материал, стратегия методической системы, языковая компетенция, синтаксис русского языка

Изучение русского языка в Кыргызстане имеет давнюю традицию. Принцип развития речевых навыков всегда признавался ведущим. Анализ учебников и практики проведения занятий позволяет отметить, что в основном преобладают такие виды работ, как беседа в связи с прочитанным текстом, беседа на темы, интересующие учащихся, заранее подготовленные сообщения, и доклады, сочинения - устные и письменные. Широко в практике используются задания вопросно-ответного характера, вопросы по тексту, задания, связанные с выполнением заданий, направленных на языковую форму. С изменением содержания образования меняются и требования соответственно времени.

Целевые установки в современном образовании связаны с понятиями коммуникативности, компетентности и компетенции, предполагающие не только объем приобретенных знаний, но и самые способности как совокупность их к получению различных компонентов образования.

Успешная реализация задач компетентностного подхода к обучению, при котором ученик приобретает определенный способ деятельности с языковым материалом, становится реальностью, если: конкретизировано научное представление о стратегии развития системы формирования языковой компетенции учащихся; определены структурные элементы компетентностного обучения учащихся в процессе работы над предложениями (в число заданий включаются вопросы, требующие выявления специфических признаков изучаемых языковых единиц, сопоставления их с внешне сходными явлениями на основе дифференциации; в качестве дидактического материала используются тексты, требующие аналитической оценки; в организации учебного процесса учитывается необходимость постановки заданий проблемно-познавательного характера, требующих трансформации приобретенных знаний, использования их в новых учебных ситуациях).

Компетентностный подход к обучению русскому языку позволяет выявить уровень владения обучаемого языком, что является показателем развития языковой личности (уровень специальных знаний, владение способами действий с языковым материалом и способность к использованию приобретенных знаний в нестандартных ситуациях).

Стратегия реализации методической системы формирования языковой компетенции учащихся состоит в отборе дидактических средств (постановке заданий с учетом трудностей усвоения языковых понятий учащимися, сложностей самостоятельного их применения в нестандартных ситуациях; использование заданий на дифференциацию внешне сходных явлений, на классификацию изученного).

Реализация системы формирования языковой компетенции учащихся направлена на формирование умений мобилизовать знания, управлять своей деятельностью, осваивать новые способы действия с учебным материалом и на этой основе приобретать знания. Критериями сформированности языковой компетенции учащихся являются умения опознавать языковую единицу, сопоставлять ее с внешне сходными единицами, овладевать способами действия и на этой основе приобретать новые знания.

Компетентность - непосредственный результат образования, выражающийся в овладении учащимися определенным набором способов деятельности. Поскольку освоить деятельность (в отличие от действия) через подражание невозможно, учащийся начинает управлять своей деятельностью, используя (интегрируя) различные результаты образования (знания, умения, навыки), формируя собственный «ресурсный пакет», необходимый для формирования компетенции.

Компетенция в образовании - совокупность знаний, навыков, умений, формируемых в процессе обучения той или иной дисциплине, также способность к выполнению какой-либо деятельности.

Документы о концепции модернизации образования определили предметные компетенции, являющиеся конкретизированными целями и для обучения русскому языку в школе, а именно: формирование языковой, лингвистической, коммуникативной и культурологической компетенций, что заложено в новых программах для основной средней школы при использовании учебников, которые не менялись и не дополнялись в связи с новыми требованиями.

В настоящее время в практике преподавания русского языка наметились тенденции к созданию новых технологий, в частности технологий, связанных с построением дидактико-методических систем обучения русскому языку.

Большие возможности для языкового и умственного развития учащихся содержит обучение грамматике родного языка, которое обогащает их знанием основных законов и правил системы языка, морфологических и синтаксических средств выражения мысли, способствует развитию логического мышления школьников, является основой формирования практических речевых и правописных навыков.

В X-XI классах завершается изучение русского языка учащимися кыргызских школ. Главная цель - закрепить речевые знания, умения и навыки, полученные в предшествующие годы, и усовершенствовать их настолько, чтобы ученики могли уверенно пользоваться русским языком в жизненно необходимых ситуациях общения [3]. М.Р. Львов отмечает, что для ребенка хорошая речь - залог успешного обучения и развития. Кому не известно, что дети с плохо развитой речью всегда отстают, нередко оказываются в числе неуспевающих по разным предметам [1, 6]. Это, прежде всего, усвоение литературного языка, подчиненного норме, умение отличать литературный, «правильный», язык от нелитературного, от просторечия, диалектов, жаргонов. Огромный учебный материал, тысячи новых слов, множество сочетаний, синтаксических конструкций учащиеся не могут самостоятельно усвоить. Необходима система учебных воздействий на учащихся, нужна планомерная работа, четко и определенно дозирующая материал.

Учащиеся в процессе обучения овладевают чтением и письмом, которые являются такими речевыми навыками, которые опираются на систему языка, на знание фонетики, графики, лексики, грамматики, орфографии. Письменная речь сложнее устной, она имеет свои особенности в построении фраз (например, размеры предложений всегда больше, чем в устной, чаще используются сложноподчиненные предложения.

Современный русский язык определяется в программе как «предмет научного изучения». В языкознании существуют различные точки зрения на принципы классификации и определения тех или иных синтаксических явлений на основе единства содержания и формы. Это нацеливает обучающихся отбирать в процессе работы над материалом и на практике выделять существенное, делать правильные выводы и обобщения.

Термин «синтаксис» происходит от греческого слова «syntaxis», что в переводе означает «составление». Синтаксис - учение о системе и способах языкового оформления мыслей на данном языке в целях общения людей между собой. Под системой понимаются основные конструктивные типы предложений, характерные для данного языка [4, 5]. Синтаксис изучает связную речь. Предложение - основная единица связной речи, которая характеризуется определенными смысловыми и структурными признаками. Под смысловыми признаками подразумеваются прежде всего предикативные отношения между главными членами предложения. К структурным признакам относятся характер построения и интонации разных типов предложений, порядок слов, типы грамматической связи слов в предложении. Учение о предложении занимает центральное место в синтаксисе, отражая смену разных направлений в отечественном языкознании.

В русском языке сложные предложения, по сравнению с простым предложением, выражают, как правило, более сложное познание окружающей действительности, познание более сложных связей явлений в самой действительности, признание более сложных связей явлений в самой действительности и потому представляют собой более позднее языковое явление, более высокое достижение речевой культуры. Рассматривая развитие синтаксиса простого и сложного предложения, следует отметить, что «Сначала человек воспринимал, осознавал и в языке выражал простыми предложениями различные стороны действительности разрозненно, обособленно. Постепенно он стал понимать их взаимосвязи, в результате чего появились в языке сложные предложения» [4, 221].

Сначала появились сложносочиненные предложения, затем сложноподчиненные. Сложносочиненные предложения выражают более простые связи; сложноподчиненные предложения - более сложные взаимоотношения между явлениями, о которых говорится в предложении.

Необходимо усвоить несколько определений сложных предложений, которые сводятся к тому, что сложное предложение характеризуется как соединение двух или нескольких простых предложений, связанных между собой по смыслу, грамматически и интонационно и составляющих одно целое высказывание. Составные элементы сложного предложения принято называть простыми предложениями, поскольку для тех и других характерны общие признаки предложения: наличие смысловой и грамматической взаимосвязи слов и словосочетаний, входящих в предложение, наличие главных членов предложения-подлежащего и сказуемого в двусоставном предложении и одного из главных членов предло-

жения в односоставном предложении как организующих центров предложения и выявления смысла высказывания, т.е. предикативных отношений. В зависимости от смысловых взаимоотношений, в которые вступают простые предложения в составе сложного, принято различать два типа синтаксической связи: сочинение и подчинение.

При сочинении предложения объединяются в одно целое на основе простейших смысловых связей, а именно: соединения, разделения или противопоставления. Эти смысловые взаимоотношения выражаются сочинительными союзами, которые могут и опускаться при ясности взаимоотношений простых предложений, входящих в состав сложного.

При подчинении простые предложения объединяются в сложные на основе более сложных логических связей, показывающих более высокую степень развития языка, связанную с высшими формами мышления, а именно: целевых, причинных, следствия, условия и др. Это находит грамматическое выражение в более сложных средствах соединения предложений союзами и союзными словами, которые, так же как и при сочинении, могут опускаться при ясности взаимоотношений главного и придаточного предложений.

Возможно комбинированное употребление в одном сложном предложении сочинения и подчинения его составных элементов, т.е. частей сложного предложения.

Работа над текстом позволяет провести анализ работы над синтаксическими конструкциями. Например, текст «Кровяные пластинки (тромбоциты): *Тромбоциты имеют вид мельчайших бесцветных телец округлой, овальной формы или неправильной формы.*

В 1 кубе мм крови их содержится от 200 до 300 тысяч.

Тромбоциты содержат в себе особое вещество, которое выделяется при их разрушении. Под влиянием этого вещества растворимый в плазме белок превращается в нерастворимый, который закупоривает раны. В результате этого кровотечение прекращается. Процесс превращения жидкой крови в густую называется свертыванием. Тромбоциты принимают активное участие в свертывании.

При работе над текстом необходимо уделять особое внимание словарной работе с переводом на родной язык. Учащимся следует объяснить значение таких слов, как *закупоривать-закупорить; свертываться-свернуться, свертывание.*

Вопросы к тексту

1. Что представляют собой тромбоциты? 2. Каково содержание тромбоцитов в крови? 3) Что такое свертывание крови и каково участие тромбоцитов в этом процесс?

Упражнение 1. Замените все причастные обороты в тексте придаточными предложениями со словом **который**.

Упражнение 2. Сделайте из сложного предложения простое, заменив конструкцию **зависит от того, что конструкцией зависит от чего?**

Окраска эритроцитов зависит от того, что в их цитоплазме присутствует гемоглобин.

Упражнение 3. Составьте фразы со словом: в зависимости от чего? приходится на что? путем чего?

Упражнение 4. Составьте сложные предложения из данных конструкций:

При свертывании растворимый в плазме белок превращается в нерастворимый. Тромбоциты содержат в себе особое вещество. Особое вещество выделяется при разрушении тромбоцитов.

Даже такие простые примеры позволяют провести работу как над словарной работой, так и над составлением новых фраз по заданному.

Словарная работа позволяет пополнить лексический запас, образование новых синтаксических конструкций позволяет проводить работу над конструированием, перефразированием, над последовательным становлением речевых умений и навыков и порядка нарастания языковых и операционных трудностей.

Обращение к программам русского языка показывает, что на протяжении длительного времени языковеды оперировали такими терминами как знания, умения и навыки, достижение каждого из которых преследовало определенную цель. На современном этапе развития образования актуальным становится понятие компетентность, которое понимается прежде всего как способность человека.

Компетентностный подход к обучению русскому языку позволяет ответить на вопрос, как ученик владеет языком, на каком уровне: языковом (владение нормами литературного языка), лингвистическом (знания о языке, его устройстве), коммуникативном (владение языковыми средствами), социокультурном (владение культурой речи и этикой общения на национально-культурной основе). И от определения уровня компетентности учитель должен строить свою работу на уроке.

Литература

1. Львов М.Р. Речь младших школьников и пути ее развития.-М.: Просвещение, 1975.

2. Программы по русскому языку, объяснительному и литературному чтению на русском языке для V-IX классов школ с кыргызским языком обучения.-Бишкек, 2011.

3. Программы по русскому языку, объяснительному и литературному чтению на русском языке для X-XI классов школ с кыргызским языком обучения.-Бишкек, 2015

4. Руднев А.Г. Синтаксис современного русского языка.-М, 1968.

Сулайманов М.Ж.,
магистрант КГУ им И.Арабаева

ПОНЯТИЕ «СИТУАЦИЯ» В ЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

В статье освещаются некоторые вопросы овладения диалогической речью на фоне учета особенностей родного языка обучаемых. Особое внимание уделяется речевым ситуациям как средству развития речи.

В статье приведены различные точки зрения лингвистов, определяющих значение речевых ситуаций как модели построения реального контакта.

Ключевые слова: дискуссия, диспут, полемика, диалогическая речь, ситуация, неподготовленная речь, интерферирующее влияние родного языка.

Время с особой остротой требует от членов общества нового мышления - нового мышления-гибкого, многостороннего - и новых коммуникативно-речевых умений, в частности умения вести дискуссию, диспут, полемику, ставить вопросы и подходить к их решению диалектически.

Дискуссия, диспут, полемика- понятия однопорядковые, несущие в основе своей мысль о публичном обсуждении какого либо вопроса. При всех различиях в этих понятиях общим для них является аспект общения, который можно назвать дискуссионной речью. Социальный заказ общества, трудность овладения этой разновидностью речи ставят перед методистами задачу разработать данный аспект обучения. «Главной целью обучения русскому языку в X-XI классах является закрепление речевых знаний, умений и навыков, полученных в предшествующие годы, и усовершенствовать их настолько, чтобы ученики могли уверенно пользоваться русским языком в жизненно необходимых ситуациях общения»[3, 3]. Обращение к анализу учебников для среднего звена обучения в кыргызской школе позволяет сделать вывод о том, что мало уп-

ражнений направленных на обучение как монологической, так и диалогической речи.

Овладение диалогической речью как одной из основных форм речевого общения является существенным элементом обучения русскому языку в кыргызской школе. При этом важное место должно быть отведено диалогическим умениям выражения собственных мыслей при формировании устной речи. Исследование проблемы обучения диалогической речи на русском языке учащихся 5-6 классов сопряжено с рассмотрением ряда актуальных вопросов, вытекающих из сути взаимодействующих в учебном процессе двух разноструктурных языков: кыргызского и русского.

В процессе обучения учащихся-кыргызов диалогической речи на русском языке закономерным представляется учет особенностей родного языка обучаемых. Однако возникающие трудности при усвоении иноязычных речевых механизмов обусловлены не только интерференцией со стороны родного языка учащихся, но и со стороны русского языка, т.е. первого неродного. Постоянной проблемой становится

ся последовательная реализация задач личностно-ориентированного образования через формирование и развитие навыков диалогической речи на русском языке учащихся 5-6 классов.

Перед учителем русского языка стоит одна из задач повышения эффективности и качества обучения продуктивной и рецептивной формам неподготовленной диалогической речи на русском языке учащихся-кыргызов в условиях двуязычия. Эту работу приходится проводить учителям русского языка в условиях слабой информационной и методической базы, отсутствием научно-обоснованной разработки методики обучения учащихся кыргызской школы диалогической речи на русском языке. Также необходимо учитывать тенденции современной языковой политики по формированию у молодого поколения способности межкультурной коммуникации.

В рамках формирования и развития навыков и умений неподготовленной речи в форме диалога следует разрабатывать систему тренировочных упражнений, определяющих стратегическую цель; предупреждение и преодоление межъязыковой интерференции со стороны родного и русского языков на всех уровнях.

Обучение диалогической речи на русском языке в 5-6 классах кыргызской школы может быть эффективным, если оно:

- базируется на целенаправленном использовании комплекса дидактических средств, предусмотренных концепцией личностно-ориентированного подхода к формированию иноязычных речевых навыков и умений;

- основывается на предупреждении и преодолении интерферирующего влияния навыков со стороны родного и русского языков на формируемые стереотипы речи;

Как известно, решение проблемы поэтапного формирования у школьников языковых и речевых навыков и умений при обучении иностранным языкам является необходимым компонентом в исследованиях.

Следует отметить, что особая роль в преодолении интерференции со стороны родного языка принадлежит переводным упражнениям, особенно на синтаксическом уровне, при выполнении которых необходимо стремиться к выработке навыка путем постепенного усложнения лексической наполняемости предложений.

Обучение диалогической речи связано с обучением активному говорению, которое в современных условиях становится интеллектуальным видом иноязычной речевой деятельности с акцентом на доказательное рассуждение и обоснованность приводимых в речи логических аргументов. Это дает учителю основание для организации учебной деятельности школьников гораздо более эффективно.

В методической литературе постоянно наблюдается повышенный интерес к вопросам, связанным с развитием у учащихся неподготовленной речи на иностранном языке, и в частности, к речевым ситуациям как средству ее развития. Обращение к работам, изданным ранее, позволяет сделать вывод, что диалогическая речь, создание речевых ситуаций, их реализация были объектом внимания многих ученых.

Под ситуацией обычно понимают обстановку, совокупность обстоятельств (явлений, предметов)

действительности. Однако не все ситуации действительности содержит стимул к речи.

А.А.Леонтьев речевую ситуацию определяет как «совокупность условий, речевых и неречевых, необходимых и достаточных для того, чтобы осуществлять речевое действие по намеченному нами плану» [1,58].

Е.И.Пассов считает, что «речевая ситуация есть такая динамичная система взаимоотношений общающихся, которая, основываясь на отражении объектов и событий внешнего мира, порождает потребность к целенаправленной деятельности в решении речемыслительной задачи и питает эту деятельность» [2,169].

В.Л.Скалкин выделяет типичные коммуникативные ситуации, под которыми понимает некое воображаемое построение или модель реального контакта, в котором реализуется речевое поведение собеседников в их типичных социально-коммуникативных ролях (ТКС). Примерами ТКС могут служить разговор покупателя с продавцом, зрителя с кассиром театра, беседа матери с сыном по поводу его учебы в школе, учителя с учеником, беседа бывших одноклассников, беседа коллекционеров, встреча близких друзей и т.д. [4,178].

По характеру отношений между коммуникантами общение может быть официальным и неофициальным. Официальное общение возникает между людьми, отношения между которыми складываются при выполнении ими некоторых социальных функций (учитель-ученик, пассажир-кассир, начальник-подчиненный). Сюда могут быть отнесены совещания, интервью, инструктаж, переговоры. Официальный характер присущ публичному общению в любой его форме.

Неофициальное общение характеризуется непринужденностью, раскованностью, нередко фамильярностью как в поведении индивидов, так и в тоне их речи, свободной в выборе языковых средств. При неофициальном общении содержание высказываний индивидов, как правило, заранее не продумывается, им свойствен неподготовленный характер. В отличие от официального общения, в условиях которого используется официально-деловой стиль устной речи, при неофициальном общении широкое применение находит разговорный язык в различных его вариантах, включая профессиональный жаргон.

Целесообразно различать два вида неофициального общения -деловой разговор и свободную беседу. Первый можно рассматривать как необходимое звено в неречевой деятельности, как средство решения вытекающих из невербальных действий проблем (например, обсуждение между членами семьи способа проведения летнего отдыха, выбора профессии для оканчивающего школу сына, речевое сопровождение работы в саду, в доме, при уходе за домашними животными и т.д.

Внешняя форма диалога и характер его протекания позволяют выделить ряд разновидностей диалогического общения: беседу, расспрос, дискуссию. Беседа - сбалансированная форма общения, при которой осуществляется двусторонний обмен информацией. Она не строится на модели «вопрос-ответ», хотя они занимают в ней не последнее место. В беседе большую роль играют реплики-оценки и реплики, меняющие ход разговора.

Иначе выглядит структура расспроса. Здесь основной формой реплики является вопрос и ответ. Расспрос принимает различные формы в разных ситуациях, например, дознание, вопросы к докладчику и т.п., суть дискуссии в том, что собеседники придерживаются различных точек зрения по определенному вопросу. Речевой стимул говорящего определяется стремлением доказать, аргументировать свою точку зрения, убедить в ней своего оппонента. В зависимости от характера общения дискуссия также принимает различные формы (ср.: диспут, дебаты, спор, ссора).

В.Л.Скалкин представляет следующую методическую модель коммуникации следующими видами: 1) официальный индивидуальный контакт, 2) деловой (неофициальный разговор); 3) свободная (неофициальная беседа); 4) групповая официальная беседа; 5) монолог в групповой беседе; 6) публичное общение [4, 179].

Шубин Э.П. вводит понятие сферы устного общения, которое можно определить как совокупность речевого побуждения человека, отношений между собеседниками и обстановки общения [7, 23].

Исходя из данного определения, выделяют 8 сфер устного общения, которые, как предполагается, присущи любому современному языковому коллективу [4, 179]. Это сервисная (ср.: социально-коммуникативные роли покупателя, пассажира, пациента, абонента, посетителя, столовой и т.д.; 2) семейная (ср.: социально-коммуникативные роли отца, матери сына, дочери, сестры и т.д.; 3) профессионально-трудовая (ср.: роли руководителя, подчиненного, ученика, коллеги, сотрудника, попутчика и т.д.; 4) социально-культурная (ср.: роли знакомого, друга, сотрудника, попутчика и т.д.; 5) общественной деятельности (ср.: роли члена общественной организации или избирательного органа, публициста и т.д.; 6) административно-правовая (ср.: роли посетителя госучреждения, заявителя, истца и т.д.; 7) игр и увлечений (ср.: роли коллекционера, садовода, умельца, рыболова, любителя животных и т.д.; 8) зрелищно-массовая работа (ср.: зритель в театре, цирке, кино, телезритель и т.д.).

Из отмеченного следует, что в реальных условиях устная речь всегда увязана с конкретной ситуацией общения. Моделирование иноязычной речи в учебных целях есть по существу ответ на вопросы: кто, с кем, и о чем говорит, где, в каком виде и какой сфере общения; какова социально-коммуникативная роль и позиция собеседников; каковы пределы их коммуникативной общности [2, 18].

Э.Ю.Сосенко считает, что выбор наиболее эффективной системы упражнений – одна из центральных проблем методики. Он отмечает наиболее общий подход к построению систем упражнений в работе А.А.Миролюбова, который опирается на положение теории речевой деятельности. «Выделяются три особенности речевой деятельности, которые могут лечь в основу создания систем упражнений:

- 1) различие процессов порождения высказывания и распознавания высказывания;
- 2) различие устной и письменной речи;
- 3) различие монологической и диалогической речи» [6, 57].

В русле обучения диалогическому общению школьников, пожалуй, немаловажное место занимает и функциональная грамотность в противовес простой грамотности. При обучении иноязычному общению по современным требованиям коммуникативной компетентности в сфере межкультурной коммуникации «функциональная грамотность является интегрированным показателем, позволяющим охарактеризовать функционирование личности, как в повседневной жизни, так и в профессиональной деятельности, в связи с чем проблема становления функционально грамотной личности в современной образовательной системе должна и может решаться не только в общем, но и в контексте каждой образовательной области и каждого учебного предмета.

К проблеме ситуации возможен двусторонний подход:

- 1) с точки зрения стимула к речевой деятельности;
- 2) с точки зрения способов речевой ситуации на эти стимулы.

В связи с этим важно выяснить, какой должна быть ситуация, чтобы она служила стимулом к речи, с одной стороны, и каковы способы речевой реакции на нее – с другой.

Т.Е.Сахарова выделяет следующие четыре вида ситуаций, обозначенных по принципу парного противопоставления:

- 1) микро- и макроситуации;
- 2) естественные и искусственно воссозданные ситуации;
- 3) ситуации, определяемые формой переживания и внешними обстоятельствами, которые в них отражаются;
- 4) экстралингвистические и лингвистические ситуации [5, 183].

Обращение к учебным программам по русскому языку для 5 класса кыргызской школы позволяет сделать вывод, что даны требования к диалогической речи и дан примерный перечень ситуаций общения для организации диалогов. В основном, это микроситуации, т.е. это сервисная форма общения (ср.: социально-коммуникативные роли покупателя, пассажира, пациента, абонента, посетителя, столовой и т.д. Конечно, с таким ограничением ситуаций общения мы не сможем подготовить определенную аудиторию к полилогу, развернутому и неподготовленному монологу, умению вести дискуссии, научные и деловые споры. Необходимо расширять устную практику учащихся, которая могла бы дать возможность актуализировать для определенной аудитории и для определенного обучающегося сообщения и беседы по темам учебной программы, говорить и на темы, не связанные с пройденными, широко обсуждать прочитанное и увиденное, беседовать о различных событиях жизни в нашей стране и за рубежом, и таким образом превратить язык в подлинное средство общения.

В обучении диалогической речи на русском языке, руководствуясь вышеотмеченными важнейшими аргументами развития личности, мы считаем необходимым формировать у школьников навыки и умения быстрого и правильного структурного оформления предложений, содержащих конкретную суть высказывания.

Литература

1. Леонтьев А.А. Слово в речевой деятельности. М., 1965
2. Пассов Е.И. Ситуация, тема, социальный контакт // Иностранные языки в школе, 1977, №1
3. Программы по русскому языку, объяснительному и литературному чтению на русском языке для V-IX классов школ с кыргызским языком обучения. - Бишкек, 2011
4. Скалкин В.Л. Теоретические основы учебника устной речи для взрослых (на материале английского языка) : Автореф. дис....канд. пед. наук. Киев, 1972.

Киев, 1972.

5. Сахарова Т.Е. Проблема ситуации при обучении диалогической речи // В кн. Общая методика обучения иностранным языкам. Хрестоматия, М.: Русский язык, 1991.

6. Сосенко Э.Ю. Классификация упражнений и их система. // русский язык за рубежом, МГУ, 1975.

7. Шубин Э.П. Языковая коммуникация и обучение иностранным языкам. - М., 1972.

Khamzaeva G.,

The 2nd course of master degree

ENGLISH BORROWINGS IN MODERN KYRGYZ LANGUAGE

This article is dedicated to a problem of active borrowing of English words in Kyrgyz language due to a quick development of science, technology, culture, economy and production relations. A number of examples from different spheres is given in this article. The classification and their origin are also considered. Negative and positive sides of this phenomenon are analyzed in the end of the article.

Keywords: foreign, terminology, slang, adaptation, innovation

Nowadays due to a rapid development of science and technology English words appear in Kyrgyz language in the same rapid way. It's not a new phenomenon as in the course of history Kyrgyz people have been carrying on trade and maintaining social and cultural relations with lots of foreign countries. Vocabulary is the most accessible sphere for different kinds of external impacts, the sphere where all changes are reflected that happen in life of a society.

There are several reasons why borrowings appear:

- it is necessary to give a name for a new notion or a thing.
- a new notion should be expressed not by a word combination or a sentence but by one word. In this way word *sniper* appeared in Russian language instead of descriptive word combination *меткий стрелок*
- social-and-psychological factors. Very often people consider that a foreign word sounds more beautiful and it is more fashionable to use adopted word as it shows that you are well informed about all novelties. [2,187]

This process couldn't but influence Kyrgyz language as new goods and notions appeared but there hadn't been any name in Kyrgyz for them yet. People had to invent new words very quickly and borrowing proved to be the best method. Borrowing is a process of taking a foreign word (in our case English word) and its subsequent penetration into Kyrgyz language by means of transliteration. There are many borrowings from different languages such as French, German, Italian but today more and more English words appear as mostly English speaking countries lead in many spheres such as:

- **computer technologies:** *file, monitor, byte, processor and many others.*
- **finance and economy:** *broker, dealer, budget, balance, banknote and others*

- **politics and diplomacy:** *president, prime minister, parliament, liberalism, impeachment and others*

- **sport:** *sprinter, football, basketball, wrestling, tennis and others*

More and more words now occur in the sphere of social networks. Nowadays this sphere develops extremely rapidly as internet communication has mostly displaced all previous types of communication, sometimes even real one. Many words such as *follower, blogger, chat, tweet, repost, like, selfie* have become an integral part of speech especially among young people.

Today in Kyrgyz language one may see lots of examples of borrowed words. Such adaptation happens in the following ways: by addition of Kyrgyz suffixes, shortening, play of words, declension etc. Such method doesn't make new words more understandable but it helps to "domesticate" them and make them sound more native. With a help of Kyrgyz grammar they are easily integrated into the system of Kyrgyz language. [1,41]

In most cases the process of adaptation is a long one and gradual. Some elements remain not to be fully adapted. For there may be some differences in pronunciation, they may not be declined. If a borrowed word is adapted by grammatical system of a language (nouns take case and number forms, the signs of grammatical gender appear) then it extends the opportunity of new derivatives formation. This way inanimate nouns with subject and material lexical meanings may form different adjectives with Kyrgyz suffixes -дуу(дүү, туу, түү): кластер-кластердүү, футбол-футболдуу, хит-хиттүү; some nouns form relative adjectives with suffix: -тик(дык, дик, тук): президент - президенттик, Уэльс-уэльсдик.

It is impossible to control the process of language development to the full extent. The appearance of new foreign words points to the fact that society keeps up with the times, trades and communicates with developed

countries rather actively. However excessive borrowing may not always be reasonable, for example when we use some borrowed word instead of existing Kyrgyz one and thus form favourable conditions for slang formation. In this way we clutter up our speech with useless words and their abundance make it sound absurd. It is necessary to look after our language and especially after the words we use. The language we use shows the level of our education, culture, our social status. The most important thing is not a quantity but quality of new words, especially when we use them correctly and appropriately.

Nowadays the language that influences Kyrgyz the most is English. It is unsurprisingly because English has become an international language and is used all over the world. With the help of the Internet and the mass media, especially such channels as MTV, Animal Planet, CNN, and BBC, the number of English slang words are increasing. English is usually considered as a language that can be easily learnt and this way understood. More and more people, both youth and grown-ups, use these words in their speech. These words are used in all sorts of activities: politics,

English borrowings on TV

Mass Media is a source of a big number of foreign words. We can see and hear a lot of English words on TV. The biggest part of borrowings comes from:

- the names of some channels
- new kinds of programs invented in the USA and the UK
- new types of films
- sports programs
- music programs

The titles of some channels contain English letters or words. For example: Euro sport, National Geographic channel, Mtv, Kino club, Kino hit, Animal planet, A-one, KidsCo TV. A big part of entertaining programs were invented in the USA. That's why the names of some types of programs are English. We can name capital show, talk show, reality show, paranormal show and they have come into Kyrgyz speech from TV.

English borrowings in newspapers and magazines

During last several decades we can see intensive infiltration of borrowings into our language. In our project work we investigate the emergence of such borrowings, the reasons of the emergence and some sources where we can meet them.

In my part of the work I should:

- analyze all the magazines in Kyrgyz Mass Media
- identify and count the number of English words

- look through some magazines and count the English borrowings among all of the words.

Lots of people read magazines and newspapers every day. And I have tried to indicate the most used magazines and have noticed that many of them have English names.

English borrowings in the names of the shops and some goods

Vocabulary is the most mobile and most rapidly growing part of the language. Vocabulary of the language is particularly sensitive to all changes of economic structure, production, culture, science, life and so on. Modern Kyrgyz, with specific features of its sound and grammatical structure and vocabulary, appears to us as a product of long historical development, in which language has changed due to various reasons. Vocabulary of a language is changing constantly. This mobility is directly related to social activities of people. Trade is one of the oldest methods of language exchange

Borrowings have always come to the language through a variety of goods trade. And today, new products bring its contribution to linguistic borrowing

There are a lot of sources of borrowings. Among them I can name

- Names of the stores
- Product names
- household appliances
- the names of cafes and restaurants

Every day people go shopping and find English words everywhere. Firstly, I would like to highlight the names of the stores in our area in the title of which there are some English words and letters.

According to these research works we can see that modern Kyrgyz language can be hardly imagined without English words.

Sources:

1. Гурьева Т.Н. Словарь иностранных слов. - М: ООО "Мир книги", 2003.
2. Дьяков Д.И. //Причины интенсивного заимствования в современном русском языке.// Язык и культура. - Новосибирск - 2003.
3. Зеленин А.В. //Англоамериканизмы в русском и некоторых европейских языках.//
4. Надель-Червинская М.А., Червинский Б.П. Большой толковый словарь иностранных слов. - 1998.
5. www.wikipedia.org
6. <http://www.philology.ru/>
7. <http://yazykoznanie.ru/>

Турдубаева А.М.
ЖАМУ

К.ЖАНТӨШЕВДИН «КАНЫБЕК» РОМАНЫНДАГЫ ТЕКСТТИК АНТОНИМИЯЛАР

Бул макалада К.Жантөшевдин «Каныбек» романындагы бүтүндөй бир татаал сүйлөмдү, экинчи бир татаал сүйлөмгө, ал тургай бир абзацты, экинчи бир абзацка карама-каршы мааниде салыштырып жазган тексттерден мисал катарында алып, лингвистикалык иликтөө жүргүзүүгө аракет кылдык.

Тилдик айрым бирдиктердин (сөз, сөз айкаштарынын) семантикасынын карама-каршылыгын анто-

нимия деп атап келишет (5:25). Гректин «anti - каршы + опума - ат» деген сөзүнөн алынган. Антоним-

дер - тилдик кубулуш. Бирок алардын негизинде объективдүү дүйнөдөгү предметтердин, кубулуштардын, алардын сын-сыпатынын ортосундагы абсолюттук жана салыштырмалуу карама-каршылыктар жатат (3:150). Антонимдер антонимдик деңгээлине карай толук, толук эмес жана контексттик антонимдер болуп бөлүнөт. Контексттик антонимдердин колдонулуш чөйрөсү боюнча оозеки жана көркөм кепке (көркөм чыгарма) көбүрөөк мүнөздүү келет (6:132).

Күндөлүк турмушта, жашообуз өзү антонимден турат десек жаңылышпасак керек. Анткени кыргыз эли илгертеден бери жашоонун өзүн карам-каршы коюп келет. Алсак, «айдын он беши - *жарык*, он беши - *караңгы*», «*кулкү менен ый кошо жүрөт*» деп айтылып келет. Бизди курчап турган чөйрөнүн өзүндө бири экинчисинен кичирээк, дагы бирөө үчүнчүсүнөн чоңураак, бири-биринен сапаты жагынан жакшыраак болгон заттардан, кубулуштардан турат. Аба ырайы бир күнү суук, бир күнү ысык, дагы бир күнү сугураак, ысыгыраак, суунун агымы бирде катуу, бирде жай экени күндө эле байкалат. Мына ушунун өзү тилибизде бирине экинчисин карама-каршы коюу менен антонимдерди пайда кылат (7:113).

Жазуучу К.Жантөшев «Каныбек» романында сүйлөм тутумунда гана антонимдерди колдонбостон, бүтүндөй бир сүйлөмдү ал тургай бир текстти (абзацты) экинчи бир текст (абзац) менен салыштырып антоним катары колдоно алган. Алсак, Казандай кылып оронгон элечегине саймалуу ак жибек тартмасын тартынып, тартманын сол жагынан түркүм жибек жиптен жасалган чачысын булактатып, тартманын оң жагынан келиштире тартылган үкүсүн сөнсөлтүп, алтын менен жалатып жасалган үзөңгүсүн чирене теминип, кара лампук чапандын эки этегин бош коюп, жашыл тубар көйнөктүн этегин үзөңгүгө карай булактатып, күмүш ээр токум токулган боз айгыр үйүрүнө карап азынаса, тизгинин катуу силкип коюп, чачылуу шуру буйла тагылып, төөнүн төрт бутунан башкасы көрүнбөгөн оймолуу жабуусун жаап, жүк үстүнө килем жайдырып, анын үстүнө каркыра сайдырган чоң кара атанды жетелеп, Түлкүбектин зайыбы- Күмүш чубалжыган көчтүн эң алдында келе жатат (1:11).

Мына бул уй териси менен тамандалган эски кийиз өтүгүнө жыгач үзөңгүнү шыкай теминип, көйнөгүнүн жамандыгын көрсөтпөөгө аракет кылгандай, эски кара чапанын эки этегин тизесине карай улам кымтыланып, колундагы сынык сабоо менен кашаң тору атты улам карс эттире бир чаап, чиркешилген беш төөнү жетелеп келаткан Каныбектин энеси - Ажар (1:11) Бул эки аялдын сырткы көрүнүшүн, кийимин, минип бараткан аттарын, аттарынын жасалгаларына чейин карама-каршы коюп, бай-кедей деген мааниде сүрөттөп бере алган. Үзөңгүлөрүн эле салыштырып көрөлү «алтын менен жалатып жасалган үзөңгүсүн чирене теминип» байдын аялы Күмүш кележатат, Күмүштүн күнү Ажар «жыгач үзөңгүнү шыкай теминип» кележаткандыгын сүрөттөгөн.

Ал эми кийинки тексттерди салыштыралы: Бөрүбай молдонун уулу шыпылдап, каз моюнданган сары жез чайнекти оң колуна кармап, чоң сары чылапчында улам бир кишиден экинчи кишинин алдына жылдырып, сууну этияттык менен кичине-

ден чубуртуп куюп бүтүп, дасторкондорду жайганда, он эки карыш чоң казанга бышкан тай эти, ичи ак калай менен жалатылган чоң кызыл жез чараларга салынып, меймандардын алдына коюлганда, үч чоң бычак кармаган үч жигит үч чаранын жанына отура калышып, устукандарды шылып жиберешти да, кайра барып иреге тарапка отурушту. (1:82-83).

Күлүкан азыраак атала жарма жасап, жаман чачка куюп, керегенин аягына кыстартып койду. Жаман кабын кагып, бардыгер унун Каныбек менен Ажар үчүн нан жасоого жуура баштады. А кичинекей балдары болсо, кандайдыр бир бактылуу тойго жолугушчудай, бүгүн аябай тоюшчудай болушуп жарданып, Күлүкандын маңдайында отурушат (1:83). Жазуучу биринчи абзацта байлардын тай союп тамактанганын сүрөттөсө, кийинки абзацта кедей-кембагалдардын атала, нанга да жарыбагандыгын карама-каршы мааниде сүрөттөп жазган.

Ал эми төмөнкү мисалда байлар менен кедейлердин малдарынын жайытка жайгашуусун дагы антонимия кылып салыштырып көрсөткөн: Малдуулардын бардыгы тегиз чөбү кенен, суусу мол чоң жайлоодо, жайыт жетишпей калган орто жана кедей чарбалар бөксө жайлоодо (1:491).

Каныбектин түнкүсү менен күндүзү кылган ишин күндүзү- түнкүсүн түгөй кылып өз ара антонимдик катышта чагылдырган: Күндүзү бийик кырга, чокуларга чыгып, жол чала баштады. Түнкүсүн кирпич көзүн какпайт, ат жалын кармап өбөктөп, түптүз терең ойлогорго түшөт (1:102).

Бакирахун дагы күндүк кызмат кылып, күнүмдүк тамагын таап турган, жашы отуздан ашып калган *чарчы бойлуу, бузугур сакал кара киши*. Анын зайыбы Хадчахан, *ичке бойлуу, сулууча келген кара каш*, жашы жыйырмадан жаңы гана ашкан (1:113). Табиятынан эркек менен аялдын сырткы келбети бири-биринен айырмаланып, өздөрүнө тиешелүү болгон кулк-мүнөзгө, оң-келбетке, бой түзүлүшкө ээ экендиги белгилүү. Ошол эркек менен аялдын дене түзүлүшүн да карама-каршы коюп К.Жантөшев аялы Хадчахан менен күйөөсү Бакирахундун сырткы келбетин бири-бирине салыштырып сүрөттөй алган.

Ошондой эле, төмөнкү сүйлөмдөрдү салыштырып көрсөк: 1. Жин-Ху-А Ли-Чандын энеси, жашы кыркка барып калган ичке бойлуу, кууш көз, кыйгач каш, ак жүздүү аял. 2. Куу турмуштун запкысынан, анын жашы алтымышка барып калган сыяктанып турат (1:386) бир эле аялдын оор турмушту башынан өткөрүп, турмушунун келишпестигинин айынан сырткы келбетинин өзгөрүп кеткендигин, өзүнүн жашы кыркка болсо, эрте эле карып калгандыгын антоним кылып бере алган.

Айнысахан бүтүн Кашкарды басып чыккан сулуу, бирок акылы тайкы, кыялы чукул, оомарак. Супахан озунуп бир нерсени айта салса, талашып отурбай ыгына көнө калат.... «Айнысахандай акылдуу келинди Мекеге беш кыдырып барсам дагы таппаймын. Башка аялдарынды Айнысахандын басып кеткен изине да тенебеймин» - деп, Супахан Зуннахунга көп айтат (1:135). Жазуучу Зуннахундун аялдарынын бири Айнысахандын чыныгы кулк-мүнөзүн, акылы тайкылыгын биринчи сүйлөмдө баяндаган. Ал эми экинчи сүйлөмдө Айнысахан кайненеси Супахандын тилинен чыга албаган, ал эмне

десе ошого макул болгондуктан, Супаханга жагып, аны акылдуу деп эсептегендигин салыштырган.

Эмилахун дүнүйөгө кароо, катынга касап, бирөөгө оңой менен жакшылык кылбаган кара мүртөз адам эле. Бирок Алтынкөкүл Раушанды көргөндөн тартып ал бүтүндөй өзгөрүлдү. Эмилахундан боорукер, Эмилахундан мейримдүү жана Эмилахундан март киши жок болуп калды (1:139). Мында дагы бир эле адамдын баштапкы жана кийинки мүнөзү карама-каршы коюлган. Сараң, кызыл камчы, кара мүртөз Эмилахун сулуу, келишкен Алтынкөкүл Раушанга жетүү үчүн боорукер, мээримдүү, март болуп чыга келгендигин б.а. кескин түрдө өзгөрүп, жаман адамдан жакшы адамга айланып бараткандыгын сүрөттөгөн.

Мурунку убакта, *жөө самтырап кой артынан жүрө турган болсо, эми ат минип, укурук сүйрөтүп жылыкчы болгон* (1:276). Ошону менен *узун элдин учуна, кыска элдин кыйрына* Каныбектин даңкы жайылган. Мурунку убактагы *«тур ары, самтыраган өлүгүңдү көрөйүн кул»* деген кыз, келиндер, эми *«кагылайын Каныбек, бери кел»* деп калган (1:276). Кыргыз эли койчу менен жылкычыны карама-каршы койгон. Жылкычылыкты жогору баалаган, ошол үчүн «жылкычынын бир жегенин кан жебейт, бир жегенин ит жебейт» деген накыл кеп калган. К.Жантөшев да чыгармасында Каныбектин кой баккан кези менен жылкычы болгондон кийинки учуруна элдин жасаган мамилесин көрсөткөн.

1. Адамга мал табылышы оңой, адамга адамдын табылышы кыйын, Каныбек балам! Бир учук жипче дүнүйөсү жок, жакын санашар эч кимиси жок кул бала элең. 2. Эми айланаңа карачы! Алачык да болсо өз үйүн бар, ак жоолукчан зайыбың бар. Кечээ жалгыз үй элең, бүгүн экөө. Каралашары жок кокой башың эле, мына улуу, кичүү бир туугандарың! (1:294). Биз белгилеген 1-2-сүйлөмдө *жазуучу жалгыз үй элең - бүгүн экөө, кокой башың эле - мына улуу, кичүү бир туугандарың* деген антонимиялар мааниси боюнча өз ара карама-каршы коюлган сөздөрдүн түгөйлөрү толук антоним боло албаса да, өзүнчө бир эмоциялык ыраң-боекчо жаратып, алардын таасирдүүлүгүн арттырып (6:14) кепте семантикалык каршылыгын ачып бере алган. Жогорудагы биз мисалга алган сүйлөмдөр сыяктуу эле, Каныбектин коңшусу, эмчектеш иниси Алымдын эжесинин жашоосунун оңолгондугун да мурунку абалы менен кийинки абалын антоним кылып салыштырган: 1. Жезден жетим болуп чоңойсо, эжең бир ыштандык бөзгө жетпей чоңойгон. 2. Эми болсо, короодо эки жүздөн ашуун кой, отуз чакты кара турат (1:419).

Ал эми кийинки сүйлөмдөрдө: 1. Чыканагына кош жаздык койдуруп, эки бутун иреге жакты көздөй учкаштыра сунуп, кара ала шайы төшөктүн үстүнө бөйрөгүн таянып Карабек жатат. 2. Анын жогорку жагында, эскирип калган жашыл баркыт топусун кырданта кийип, өзүнүн өнөрү менен бектердин арасында отруганына корстон болгонсуп, жер жүзүндө өзү гана жаактууда жок акынсып..., ырчы бакалактап ырдоодо (1:298) Жазуучу адамдардын социалдык абалын карама-каршы койгон т.а. датканын уулу Карабек менен ырчы семантикалык жактан толук мааниде карама-каршы мүнөзгө ээ боло албаса да, контекстте өз ара антонимдик катышты уюштура алган.

К.Жантөшев чыгармасында адамдардын социалдык абалын, кулк-мүнөзүн, өң-келбетин гана бири-бирине салыштырып антонимдик катышта колдонбостон, мейкиндик, кубулуштарды да карама-каршы мааниде колдонуп, көркөмдүк боектуулугун арттыра алган. Алсак, 1. Күмүш нурун чачып, асманда ай калкамандап, батышка кетип баратат. 2. Жер бетиндеги сандаган гүл түмөндөгөн чөптөр бетиндеги күмүш бубагын тизген берметтей жаркылдатып, бозоюна макул деген кыздан бетер желге баштарын ийкешет. (1:303). Бул сүйлөмдөрдө асман менен жерди салыштырып сүрөттөгөн. Ал эми төмөнкү сүйлөмдөрдө жаш өзгөчөлүгүнө карата жаш балдар менен карыган кемпир, чалдарды карама-каршы коюп, алардын үнүн сырттан тыншаган адам жашын даана ажырата алат, б.а. жазуучунун айтканы боюнча көз алдың элеси тартылат, үндөрү, кулакка угулгансыйт: 1. Жабуусуна боруккан баланын үнү угулуп, термелген бешик кычырайт. 2. Кээ бир үйдөн өрү кетип, карылыгы жетип, эти жашып, уйкусу качып уктабай, күркүлдөп жөтөлгөн абышка, кемпирдин үнү угулат (1:304). Төмөнкү сүйлөм да ушул сыяктуу мисал боло алат: Байланган музоо мөөрөп, иттер улуп: *эңкейген кемпир, чалдар, бешиктеги балдар ыйлап*, айыл арасы чууга толду (1:338). Бир эле адамдын сырткы келбети менен кийген кийимин карама-каршы коюп сүрөттөгөн: 1. Боюна бүткөн келбетине, мүчөсүнөн көрүнгөн сөөлөтүнө караганда *бай* сыяктанат. 2. Үстүндөгү кийимине караганда алда кандай *кул* сыяктанат (1:330). Жогорудагы сүрөттөө туюк болсо дагы, окуган адамдын көз алдына сымбаты келишкен, чымыр денелүү адам, бирок кийген кийими жупуну экендиги тартылат.

Ошол мезгилдеги кыргыздардын кышкыга камдануусун дагы К.Жантөшев чеберчилик менен карама-каршы коюп салыштырган: 1. Колунда барлар куржундап талканын камдап, семиз жылкы сойдуруп этин майда тууратып, аны аябай кургатып гүл азык кадмайт. 2. Гүл азыкка күчү келбегендер талканын камдап, талканы жоктор көрүнгөнгө малай болуп, кызмат таппаганы ар кимден талкан сурап күн өткөрөт (1:335).

К.Жантөшев буюмдарды да антонимдик түгөй кылып, алардын сырткы көрүнүшүн да көркөм чеберчилик менен салыштырып сүрөттөгөндүгүн көрөбүз: 1. Буусун оозунан бурулдатып, кирекечтин нарындай моюнун созуп, чоргоосун куураган марал кулактын жалбырагындай телпейтип, тасторкондун четинде чоң жез чайнек турат. 2. Котурапейдин жумурткасынын жарымындай болуп, чайнек алдында үч кичинекей көк ала чыны турат (1:419). 1. Бирде Каныбек Анарханды жаш чагындай сүйүп жаш чагындай эркелетет... Бирине бири жаман айтпай, бирин-бири сыйлашып, үй-жай куруп, бала-чакалуу болушуп өмүр сүрүшөт. 2. Бирде Каныбек Анарханды сүйбөйт. «Башында тилимди алган эмессин, эми жубан болгонунда сени эмне кылмак элем? Түрмөдөн чыгаргандыгың үчүн ыраакмат!» дейт да көздөн кайым болот. Анархан ыйлайт... кылган кылыктары, чыгымдалган каражаттары үчүн Керимахун өлөрчө урат. Бул кордукка чыдабай Анархан өлөт... (1:457). Жогорудагы мисалдардан көрүнүп тургандай, жазуучу К.Жантөшев адамдын ички сезимин дагы антонимдик түгөй кылып *сүйөт-сүйбөйт* морфологиялык антонимдер б.а. бир уңгулуу антонимдерге (3:151)

сөз жасоочу морфемалардын жалганышы аркылуу уюштуруп, адамдын ички туюмунда эгер сүйсө жашоосу кандай болорлугун, эгер сүйгөнү баш кошуудан баш тартса жашоосу кандай болорлугун элестетүүсүн карама-каршы коюп, мыкты сүрөткерлигин көрсөтө алган десек жаңылышпайбыз.

Жыйынтыктап айтканда, антонимдердин көркөм текстте көрүнүштөрдү, түшүнүктөрдү алардын ар түрдүү белгилерин бири-бирине карама-каршы коюп образдуу берүүдө стилдик ролу зор (3:152). Белгилүү жазуучу К.Жантөшев «Каныбек» романындагы окуяларды, эпизоддорду сүрөттөөдө антонимияларды чеберчилик менен колдоно алган. Тексттерди бири-бирине карама-каршы коюп, өнүктүрүп отуруп көркөмдүгүн арттырган жана окурмандары көбөйүп, чыгарма төрт жолу басылып чыккан.

Адабияттар

1. Жантөшев К. «Каныбек». Роман, Биринчи китеп. Төртүнчү бас. - Ф.: Адабият, 1991. - 590 б.

2. Абдулдаев, Э. Азыркы кыргыз тили: Фонетика. Орфоэпия. Графика жана орфография. Лексикология жана фразеология - Б.: Кыргызстан, 1998. - 256 б.

3. Жалилов, А. Азыркы кыргыз тили: I бөлүк: фонетика, графика, орфография, лексикология / А.Жалилов -Б.: Кыргызстан, 1996. -232 б.

4. Исмаилова Д.Н. Кыргыз тилиндеги антонимдердин семантика-грамматикалык табияты. ф.и.к., дис... автореф. - Б., 2015. - 26 б.

5. Оморев, А. Лингвистикалык терминдердин сөздүк- справочниги / А.Оморев, Н. Осмонова. - Бишкек-Жалалабат, 2004. - 250 б.

6. Сапарбаев, А. Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы. - Б.: «Кыргызстан - Сорос» фонду, 1997. - 328 б.

7. Кыргыз тили: 10-кл. түзгөндөр:Өмүралиева С., Сапарбаев А. ж.б. -Б.: «Полиграфбумресурсы», 2013. - 232 б.

Турганбаева У.Ж.,
Ж.Баласагын атн. КУУ

«МАХМУД КАШГАРИНИН «ДИВАНУ ЛУГАТИ-Т ТҮРК» СӨЗДҮГҮНҮН ИЗИЛДЕНИШИНЕ СЕРЕП

Макалада Махмут Кашгари жана анын «Түркий тилдер сөз жыйнагынын» жалпы тил илиминде, анын ичинде кыргыз тил илиминде изилдениши, которулушу сыяктуу маселелер каралды.

Түйүндүү сөздөр: Махмут Кашгари, тил илими, сөздүк, диван, түрк тилдери ж.б.

Лингвистикалык, тарыхый, этнографиялык гана булак эмес, жалпы түрк элинин улуу эстелиги, кемибес кенчи болгон Махмут Кашгаринин «Дивану лугати-т түрк» («Түрк тилдеринин сөз жыйнагы») сөздүгү тил илиминин тарыхында өзүнүн байыркылыгы жана энциклопедиялык баалуулугу менен теңдешсиз мааниге ээ. Сөздүк XI кылымда жаралып, бизден болжол менен 1000 жыл чамасы аралык бөлүнүп тургандыгына карабай, жалпы тил илиминде, түрк тил илиминде ага болгон кызыгуу күч алып келет. Сөздүктүн жаралышы, тили, тилиндеги бөтөнчөлүктөрү, камтыган мазмуну, түзүлүшү, тарыхы, түрдүү тилдерге которулушу ж.б. маселелер боюнча көптөгөн илимпоздор илимий баалуу пикирлерин ортого салып келишет.

Акыркы убакта кыргыз тилчи-илимпоздору сөздүктү которууга көп эмгек жумшап, анын кыргыз тилинде жарык көрүүсүнө чоң салым кошушууда. Бул боюнча кийинки бөлүмдө өзүнчө сөз болмокчу. Чындыгында, кыргыз тилинде толук вариантты буга чейин жок болуп келген, эми минтип кыргызча котормосу жарыкка чыккандыктан, андагы тарыхый фактыларга талдоо жүргүзүп, тилиндеги фонетикалык, лексикалык, морфологиялык өзгөчөлүктөрдү изилдеп, илимий баа берүүгө кезек келип жетти го деп ойлойбуз.

Махмут Кашгаринин «Түркий тилдер сөздүгү» - азыркы жандуу түрк тилдеринин баарына тиешелүү эстелик. Анын ичинде кыргыз тилине да тиешелүү

экендигин бабабыз өз эмгегинде да айтып кеткен: «Мен түрк, түркмөн, өгүз, чыгыл, ягма, кыргыздардын шаар кыштак, жайлоолорун көп жыл бою кезип чыгып, алардын сөздөрүн, макал-лакаптарын жыйнадым...»

Генеологиялык бөлүштүрүүлөрдө Н.А.Баскаков түрк тилдерин Батыш Хун бутагы жана Чыгыш Хун бутагы деп бөлүштүрүп, кыргыздарды Чыгыш Хун бутагынын кыргыз-кыпчак тобуна кошуп караган. Аалым жашаган доордо кыргыздар өзүнчө эл болуп бөлүнбөстөн, түрк элинин бир салаасы, бир уруусу гана болуп, тилдеринде олуттуу фонетикалык, лексикалык, морфологиялык өзгөчөлүктөр учурабаганын сөздүктөн көрүүгө болот. Демек, сөздүк жалпы түрктөргө, анын ичинде кыргыздарга да түздөн-түз тиешелүү.

Түрк калктарынын тарыхынын иликтөө багытындагы эң олуттуу эмгектер академик В.В.Бартольдго (1869-1930), анын замандаштары В.В.Радловго (1837-1918), Иосиф Марквартка (1864-1930), Н.А.Аристовго, С.Е.Маловго (1880-1957), кийинки доордон украин чыгыш таануучусу О.Прицакка, азербейжан чыгыш таануучусу З.М.Бунятовго, өзбек тарыхчылары Б.А.Ахмедовго, орусиялык оумуштуулар Ю.С.Худяковго, Е.А.Давидовичке, Э.Р.Тенишевге, А.Б.Халидовго, Д.Д.Васильев ж.б. изилдөөчүлөргө таандык.

Кыргыздарда да түрк калктарынын тарыхы жана этнографиясы, Караканийлер доорунун саясий тарыхы

хы жана этнографиясы, кыргыз топторунун Караханийлер доорунда эле Чыгыш Теңир-Тоого жайгашкандыгы, орто кылымдардагы Теңир-Тоо тарыхы ж.б. тууралуу ар кыл иликтөөлөр (А.Н.Бернштам, С.М.Абрамзон, Ө.К.Караев ж.б.) жүргүзүлүп келген.

Жогорудагы изилдөөчүлөрдүн баары өз эмгектеринде Махмут Кашгари жана ал жазып калтырган сөздүк жөнүндө кеп кылып өтүшкөн.

Белгилүү түрк окумуштуусу М.Көпрүлүзаде өзүнүн макаласында (1933) «Диван» жөнүндөгү алгачкы кабар Европада 1904-жылы Венгер академиясы тарабынан жарык көргөн. «Лингвистикалык жыйынтыктагы» маалымат болсо керек. Анда түрк тилдери жөнүндө XI-XV кылымда жазылган эмгектердин тиркемесинде «Диван» түрк-араб тилинде жазылган алгачкы эмгек катары белгиленет» деп жазат.

1927–28-жылдары өзбек окумуштуусу А.Фитрат «Дивандагы» ыр-макалдарды өзбекче которсо, 30-жылдардын башында Г.С.Ходжаевдин жетекчилиги менен азербейжан тилине которулуп, 1939-жылы аяктаган, 11 папкадан турган варианты, тилекке каршы жарык көргөн эмес. 60-жылдары А.Демирчизаде баштаган А.Жапаров, Ж.Эфендиев өңдүү авторлор тобу уланткан, бирок ал да жарык көргөн эмес. Жакында «Дивандын» азербейжанча котормосу жарыкка чыкты.

1958-жылы түркмөн окумуштуусу С.Ахаллынын «Махмут Кашгаринин сөздүгү жана түркмөн тили» аттуу эмгеги жарык көрүп, «Диван» менен түркмөн тилиндеги окшоштуктарга жана айырмачылыктарга токтолгон.

Өзбек окумуштуулары С.Муталлибов, А.Абдрахманов, К.Махмудовдор изилдеп бир катар эмгектерин жарыялашкан.

1966-жылы чыгыш таануучу, араб тили боюнча адис, түрколог Т.А.Боровкова Махмуда Кашгаринин «Дивану лугат ит-түркүнүн» тилинин грамматикалык очерки» аттуу кандидаттык диссертациясын жактаган. Орус окумуштуусу И.И.Умняков М.Кашгаринин чийген дүйнөнүн картасын кенен чечмелеп чыккан.

1971-жылы Өзбек ССРинин Фергана шаарында Махмут Кашгаринин «Дивану лугат ит-түрк» аттуу эмгегинин 900 жылдыгына карата Бүткүл союздук конференция ачылып, андагы окулган докладдар, билдирүүлөр 1972-жылы чыккан «Советская тюркология» журналынын №1 санына жарыяланган. Анда жарык көргөн билдирүүлөр «М.Кашгаринин «Диваны» Ж.Баласагындын «Кутадгу билигиндей» эле жалпы түрк элдеринин орток мурасы» деген пикирде болгон.

Кыргыз тилинде «Диванды» кыргыз тили менен салыштырып изилдөөдө академиктер Б.М.Юнусалиев, Б.Ө.Орузбаева жана тилчи-илимпоздор С.К.Кудайбергенов, Б.Осмоналиева, К.Саматовдордун атын атап кетүүгө болот.

М.Кашгаринин залкар эмгегин кыргызча которуу да өткөн кылымдын 80-жылдары колго алынып, анын айрым бир үзүндүлөрүн тарыхчы Т.Чоротегин тарабынан «Ала-Тоо» журналына жарыяланган. 1998-жылы «Махмут ибн Хусейин ал-Кашгаринин «Дивану лугати т-түрк» эмгеги (1072-1077-жж) Теңир-Тоо жана Ички Азия түрк элдеринин тарыхы боюнча булак катары» аттуу тарых илимдери боюнча докторлук диссертациясын коргогон. Анда эмгек-

тин жалпы эле илимде изилдениши, сөздүктү изилдөөчүлөр, М.Кашгари жашаган доор кеңири илимпоз Т.Чоротегиндин эмгегине кеңири объект болуп бере алган. 1990-жылы жарык көргөн «Махмут ибн Хусейин ал-Кашгари жана анын түркий тилдер сөз жыйнагы» эмгегинде китептин алгач ким аркылуу табылгандыгы, анын түп нуска эмес көчүрмө вариантта бүгүнкү күнгө жетип келиши, «Дивандын» жазылыш тарыхы жана мазмуну, котормолору жөнүндө алгылыктуу ойлорун жаратып, бир топ баалуу материалдарды далилдеп жазган.

Д.Б.Саттаркуловдун Махмут Кашгаринин «Дивани лугат ит-түрк» эмгеги жана кыргыз тили (Түштүк-батыш говорундагы фонетикалык, лексикалык жалпылыктар жана айырмачылыктар) аттуу кандидаттык диссертациясын 2002-жылы ийгиликтүү коргогон. Бул илимий эмгекте М.Кашгаринин «Диванын» кыргыз тилине салыштыруу менен, андагы кыргыз тилине тикеден-тике байланыштуу сөздөрдү айкындап, анын негизинде орто кылымдагы кыргыз тилинин сөздүк курамы тууралуу маалыматтарды берген; «Дивандын» фонетикалык өзгөчөлүктөрүн аныктаган; андагы үндүүлөр, үнсүздөр системасын жана кыргыз тилиндеги үнсүздөр законунун берилишин, басым, муун, интонацияларга анализ жүргүзгөн. «Дивандагы» материалдарга таянуу менен кыргыз тилиндеги айрым сөздөрдүн алгачкы уңгусун аныктоого бир топ аракеттерди жасаган. Иште М.Кашгаринин «Дивани лугат ит-түрк» эмгегинин фонетикалык жана лексикалык системалары кыргыз тилинин материалдары менен комплекстүү изилдөөгө алынган. Аталган эмгек сөздүккө кыргыз тилинде тилдик деңгээлдердин негизинде талдоо жүргүзгөн биринчи диссертациялык эмгек болуп саналат десек жаңылбайбыз.

Кыргыз тилинде сөздүк алгачкы жолу 2011-жылы Т.Токоев, К.Кошмоков тарабынан К.Рифат басып чыгарган арабча түпнускадан түздөн-түз которулуп, Махмут Кашгаринин сөздүгүнүн араб тилиндеги түп нускасы менен чогуу берилген котормосу үч том болуп жарык көрдү.

Ага куйрук улай 2013-жылы И.Абдувалиев, Т.Ахматов, А.Оморов, И.Султаналиев, М.Толубаев тарабынан улуу данышмандын сөздүгүнүн котормосу өзүнчө вариантта кыргыз тилинде жарык көрдү. Албетте, бул котормолордун жалпылыктары да, айырмачылыктары да бир топ. Котормочулардын айрымдары негиз кылып алган нускалары казак тилинен, өзбек тилинен, уйгур, түрк тилинен, да бири арабчаны негиз кылып алышкан. Аталган эки варианттын биринде которулган сөз кайсы сөздүн котормосу экенин дароо эле баамдоого болот, ал эми бир вариантында ал нерсени байкоого бир топ кыйынчылык жаралат. Эмнеси болсо да кыргыз илимпоздору кыргыз тилинде М.Кашгаринин «Диванын» сүйлөтүп, бул эки варианттагы котормону жарыкка чыгаруу менен абдан зор эмгек жасашты деп айтууга болот, ал эми варианттардын көптүгү, илимий иштин такталуусуна, илимий-теориялык көз караштардын бир бүтүмгө келүүсүнө көмөк көрсөтөт эмеспи.

Тилчи И.Абдувалиев да М.Кашгаринин «Түрк тилдер сөзүнүн жыйнагына» болгон көз караштарын «Махмут Кашгари (Барскани)», «Махмут Кашгаринин сөздүгү жана сөз тутум маселеси» сыяктуу бир топ

макалаларында билдирген жана ага карата кызыгуусу артып, изилдеп жүргөнүн илимпоздун жетекчилиги астында жазылып жана корголуп жаткан диссертациялык иштердин көбөйгөнүнөн улам байкоого болот.

Филолог И.Ш.Султаналиев да эмгекти которуу учурунда сөздүктүн баалуу кенч, зор байлык экендигин байкап, ага бар күчүн жумшап, андагы тилдик өзгөчөлүктөрдү азыркы кыргыз тили менен салыштыруунун үстүндө үзүрлүү эмгектенип жүрөт. Окумуштуунун «Махмут Кашгаринин «Дивани лугат ит түркү» (2011), «Махмут Кашгаринин «Дивани лугат-ит түркүнүн тили» (2015) аттуу эмгектери жарык көргөн. Ал эмгекте сөздүктүн изилдениши, башка тилге которулушу каралып, фонетикалык өзгөчөлүктөрү, фонетика-лексикалык курамы, сөздүктөгү өтмө жана көп маанилүү сөздөр, архаизмдер, эскирген, аз колдонулган, унутулган сөздөр жана алардын маанилери ачылып берилген. Тилдин морфология жана синтаксис бөлүмдөрүндөгү айрым бир маселелерге кеңири токтолгон. Тилчи И.Ш.Султаналиев өзүнүн докторлук диссертациясында М.Кашгаринин сөздүгүндөгү фонетикалык, лексикалык өзгөчөлүктөрдү карап, алардагы айырмачылыктарга токтолуп иштеп келет.

2015-жылы изилдөөчү Давлатова С.Ж. «Махмут Кашгаринин «Түркий тилдер сөз жыйнагындагы» куранды мүчөлөр» аттуу филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын алуу үчүн жазылган диссертациясын ийгиликтүү коргогон. Аталган диссертацияда сөздүктөгү атооч сөздөр жана этиш сөздөрдү жасоочу мүчөлөрдү иликтеп, ал мүчөлөрдүн байыркы жана азыркы учурда берген маанилерин, алардын өнүмдүү жана өнүмсүз экендигин талдап, изилдөө жүргүзгөн.

Кыскача айтканда, М.Кашгаринин «Түрк тилдер сөз жыйнагы» аттуу жалпы түрк элдерине орток баалуу мурасын изилдеген илимий изилдөөлөр абдан көп, алардын баарына сереп салып, санактап олтурууга биздин чакан макаланын көлөмү жол бербейт. Биз бул макалада урунттуу деп эсептеген айрым бир гана эмгектерге токтолдук.

Махмут Кашгаринин XI кылымдагы түрк урууларынын тилдеринин фонетикасын, морфологиясын, лексика жана диалектилик өзгөчөлүгүн иликтөө менен чектелбестен, жазуунун орфографиясы, орфоэпиясына байланыштуу маселелерди да ийгиликтүү чечет. Түрк тилдеринин тыбыштык системасына жана орфографияга байланыштуу маселелер ырааттуу түрдө болбосо да, эмгектин ар кайсы бетинен орун алганын көрүүгө болот.

Учурда Махмут Кашгаринин «Дивану лугати-түрк» сөздүгүнүн фонетикалык түзүлүшүн, лексикалык маанисин, морфологиялык өзгөчөлүгүн чечмелеп, изилдөө ишин келечек илимпоздордун алдына милдет кылып коюп олтурат. Бул маселелер такталып, иликтенбеген күндө М.Кашгаринин баалуу мурасынын барк-баасы кемип, аны окуп-үйрөнүү ишинде кыйынчылыктар жаралышы айтпаса да түшүнүктүү. Жалпы эле түрк тилдеринин тарыхын, салыштырып изилдөө методун, этнографияны, этимологияны окуп үйрөнүүдө аталган эмгектин орду зор жана бул эмгектин али колго алынып изилдене элек жактары өтө көп.

Адабияттар

1. Абдувалиев И. Филология маселелери. -Б., 2012.
2. Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. -М., 1969.
3. Саттаркулов Д.Б. Махмут Кашгаринин «Дивани лугат ит-түрк» эмгеги жана кыргыз тили (Түштүк-батыш говорундагы фонетикалык, лексикалык жалпылыктар жана айырмачылыктар). -Б., 2002.
4. Султаналиев И.Ш. Махмут Кашгаринин «Дивану лугати-түркүнүн тили» ?Б., 2015.
5. Чороев (Чоротегин) Т.К. Махмуд ибн Хусейин ал-Кашгаринин «Дивану лугати т-түрк» эмгеги (1072-1077-жж) Теңир-Тоо жана Ички Азия түрк элдеринин тарыхы боюнча булак катары. докт. дисс. автореф. - Б., 1998.

Турдубаева А.М.
ЖАМУ

К.ЖАНТӨШЕВДИН «КАНЫБЕК» РОМАНЫНДАГЫ БИР УЃУЛУУ АНТОНИМДЕРДИН КОЛДОНУЛУШУ

|| Бул макалада К.Жантөшевдин «Каныбек» романынан уңгусу бирдей антоним сөздөрдү иргеп алып талдоого аракет кылдык.

Бири-бирине карама-каршы мааниде колдонулуучу сөздөр антонимдер (грекче anti «каршы», «карама-каршы» жана opima «ат», «наам» деген сөздөрдөн алынган) деп аталат (3:172).

Антонимдер тутуму боюнча дайыма экиден кем эмес түгөйдөн туруп, маанилик жактан карама-каршы түшүнүктөрдү билдирген сөздөр аркылуу уюшулганына карабастан, ал түгөйлөр өз ара тыгыз байланышта болот. Бири-биринен ажыратып жиберүүгө мүмкүн болбогон мындай тыгыз байланыш антонимдерди уюштуруучу түгөйлөрдүн ортосундагы семантикалык жалпылыкка негизделет (7:120).

Антонимдик түгөйлөр бири-бири менен өз ара байланышта болгондуктан бир сөз түркүмүнө кирген сөздөр болушат.

Окумуштуу А.Жалилов антонимдерди түзүлүшүнө карай үчкө бөлөт (4:151).

1. Түрдүү уңгулуу антонимдер. Булар - карама-каршы мааниде келген ар түрдүү уңгулуу сөздөр. Морфологиялык жактан тубаса жана туунду сөз түрүндө бо-

лот:чын - калп, кел - кет, март - сараң, начар - мыкты, кемчил - жетиштүү, кемеңгер - акылсыз, кедейлик - байлык, кастык - достук, кадырла - кордоо ж.б.

2. Бир уңгулуу антонимдер. Бул типтеги антонимдерди окумуштуу бирдей уңгуларга карама-каршы маанидеги куранды мүчөлөрдүн жалганышы аркылуу уюшулат жана туунду сөздөрдөн турат деген пикирин айткан: кайраттуу-кайратсыз, кайрымдуу-кайрымсыз, туура - натуура, адептүү - бейадеп ж.б.(4:152).

3.Энантисемия. Бул бир эле сөздүн ичиндеги карама-каршы маани: баюу «көбөйүү» (тажрыйба байыды) - «азаюу» (уй байыды), түшүү «чыгуу» (машинага түш) - түшүү (машинадан түшүү), тароо «белгилүү (пайда болуу)» *кабар тарады) - «жок болуу» (ачуусу тарады) ж.б. Сөздүн семаникалык структурасындагы мындай карама-каршы маанилер контекст аркылуу билинет (4:152).

Биз дагы бул макалада К.Жантөшевдин «Каныбек» романынан бир уңгулуу антонимдерди таап, иликтөөгө аракет кылдык.

Күндүз учпай түндө учкан үкүлөрдүн дабышы, кээ бир жандыктардын үнү, качкындар үчүн эчен ирет коркунуч туугузду (1:87). Бул сүйлөмдө антонимдик түгөй учпай-учкан, уңгусу уч, этиштин терс формасынан (-ба) кийин жалгануучу чакчылдын (-й) формасы аркылуу уюшуп, этиштин өткөн чагын уюштурган (-ган) мүчөсүнүн (2:181) жалганышы аркылуу бир уңгулуу антонимдик түгөй боло алды.

Секирип түшүп, секирип чыкма ташы татаал жолдон, катуу жаандуу караңгы түн эмес күндүзү жүрүү кыйын эле (1:88). Бул сүйлөмдө жардамчы жана негизги этиштердин жардамында уюшулган атномимдик түгөйлөр секирип түшүп - секирип чыкма. Эки сөз айкашында тең окшош «секирип» деген негизги этиштен тургандыктан талдоого алдык, ал эми жардамчы этиштер түшүп - чыкма «секирип» деген негизги этишти толуктап антонимдик түгөйлөрдү уюштура алды. Мурунку кейпи кетип каны качкан беттерине кан жүгүрө баштады (1:90). Мында каны качкан - кан жүгүрө деген сөз айкаштары антонимдик түгөйлөрдү түзөт, анткени каны качкан деген сөз айкашы ачкалыктан, жаны кыйналгандыктан оңу кубарып, купкуу болуп калган адамдын кийин бетине кан жүгүрүп оңоло баштаганын, бети кызарып, өңүнүн өзүнө келе баштагандыгын билдирип жатат.

- Сен экөөң Улуу-Чаттын ичинен башка жерди көрө электирсиңер. Мен болсом көп жашадым, көптү көрдүм, -деп, мергенчи терең улутунду... (1:93). Биринчи сүйлөм менен экинчи сүйлөм карама-каршы мааниде тактап айтканда эч жерди көрө электиги айтылса, кийинки сүйлөмдө көптү көргөндүгүн билдирип жатат.

- Эр карыса да, ой карыбайт эмеспи!...(1:111). Бул сүйлөмдө карыса - карыбайт антонимдик түгөйлөрдүн уңгусу кары морфологиялык мүчөлөрдүн -са, -й,-т жалганышы аркылуу жана этиштин (-ба) терс формасынын уланышы аркылуу уюшулду. Ал убак күнбү же түнбү, эгер түн болсо түндүн ортосубу же таңга жуукпу, күн ачыкпы же жаап жатабы, күндүз жүгүрүп жүрүп чарчаган Каныбек кызык уйкудабы, ойгообу, ал бир аз эс алууга болобу же болбойбу, анда Супахандын кымындай жумушу жана андай ой анын башына келмек тургай түшүнө да кирбейт (1:134). Жаназа акыны алса сооп эмес, албаса күнөө эмес(1:235). Мында алса-албаса

антонимдик түгөйлөрдүн уңгусу ал деген бирдей уңгудан турган этиштик антонимдер деп карадык, кийинки сөзгө этиштин терс формасын уюштуруучу (-ба) мүчөсү уланып антонимди жаратууга көмөктөштү. Ошондой эле, сооп-күнөө динге байланыштуу сөздөрдөн турган зат атоочтук антонимдер менен өз ара байланышта болуп карама-каршы мааниде колдонуу менен жазуучу чыгармасынын көркөмдүк боектуулугун арттыра алган. Төмөнкү мисалдарда бир эле өл деген уңгуга бир нече мүчөлөрдүн уланышы аркылуу бир нече антонимдик түгөйлөрдү уюштура алган: Эгер бирин өлтүрүп бирин өлтүрбөй калса, анда уйгурлардын адаты боюнча, эри өзү айыштуу болот же өлөт (1:169). Ошондуктан, бүгүн мени сен өлтүрөсүң же сени мен өлтүрөм,... (1:463). Өлсөм өз колдору менен бир чуңкурга көөмп коюшар, өлбөсөм бир караны көрөрмүн (1:497). Мында өлтүрүп-өлтүрбөй, өлтүрөсүң-өлтүрөм, өлсөм-өлбөсөм бири-бири менен антонимдик катыштарды түзө алды.

. Бастыр, эңсең улак сеники, эңе албасаң меники! (1:264) Эңсең- эңе албасаң этиштик антонимдик түгөйлөр дагы бирдей, окшош уңгудан уюшулду. Улакты көрсө да, көрбөсө да эл дүр этип сүрүлгөн тарапка айлана чабышып, жандын бардыгы жүрөт (1:266).Мени сен башкарбайсың. Сени мен башкарам. Тапсам ичесиң, таппасам карап отурасың (1:170). Болор-болбос эмени шылтоолошуп, көздөрүн кысып сүйлөшкөнүн байкайсыңбы? (1:275). «Кулду кул десе өлгүсү келет, бийди кул десе күлкүсү келет» деген макалды эсине алып уялган жок, чал өзүнүн даанышмандыгы аркасында жашырган сырларын билип отургандыгына жана Жолойдун осуятын эсине түшө калгандыктан уялды (1:333). Мен адамгерчиликке карасам да, сен карабадың! (1:374). (5:135). Баланча тарап жеңилип, бастанча тарап жеңди, түкүнчө болуш болду, ал болуштун чыгымы үчүн мынчадан чыгым түштү»...(1:567). Жогорудагы сүйлөмдөрдө белгиленген уңгулары бирдей сөздөргө ар түрдүү мүчөнүн жалганышы менен грамматикалык жол аркылуу уюшулган этиштик антонимдерге мисал боло алат: көрсө- көрбөсө, өлтүрүп-өлтүрбөй, болор-болбос, башкарбайсың-башкарам, тапсам-таппасам, уялган жок- уялды, карасам- карабадың, жеңилип- жеңди. «Бектин суроосуна бектер дароо жооп кайтара албай ойлоно калышкандыктан, бек эместер озунуп сөз айталбай баштарын төмөн салып жер карашты» (1:19). Жазуучу бул сүйлөмдө «бек эместер» деген сөздүн ордуна башка сөздү колдонсо деле болмок, бирок «бек эместер» деген сөздү «бектер» деген сөзгө антонимдик катышта колдонуп, көркөм-боектуулугун арттырган. Сөздөрдүн өзү эле антоним болбостон, мааниси карама-каршы анткени бек дегенде мартабасы жогору, жашоо шарты да жакшы, малдуу бай адамды туюндурса, «бек эмес» дегенде көз алдыбызга бекке караганда мартабасы, жашоо шарты төмөнүрөөк, мал-мүлкү да азыраак адам элестелет, бирок кедей жакырга караганда жашоосу жакшыраак адамдар, анткени боз үйгө кедей жакырлар бек, датка, бийлер алардын ишенген адамдары гана кошулуп отургандыгы чыгармада берилген.

К.Жантөшев «Каныбек» романында бир уңгулуу антонимдерди бир эле сөздөн турган антонимдик түгөйлөрдү эле колдонбостон, эки же андан көп

сөздөрдөн турган көбүнөсө татаал этиштерден уюшулган антонимдерди да колдонгон: Мен тойго баратам, учуп барып, учуп кел! - деп бакырган Супахан, Каныбектин дарбазадан кандай тызылдап чыгып кеткенин байкабай да калды (1:136). Жусупахундун ушунетип бузулуп кетиши, үйгө келсе келип, келбесе жок, кайда барып эмне кылып жүргөндүгү белгисиз болушу, Зыядахандын жанына батат (1:169). Ошондуктан, өзүндү алдап жаткан душманды сен да алдашың керек, алдай албасаң анда алданасың (1:437). Мен тойго баратам, учуп барып, учуп кел! - деп бакырган Супахан, Каныбектин дарбазадан кандай тызылдап чыгып кеткенин байкабай да калды (1:136). Бул сүйлөмдө учуп барып - учуп кел карама-каршы мааниде айтылып жаткан татаал этиштердин негизги этиштери бир сөздөн турганы менен жардамчы этиштери каршы багытта айтылып жатат бар+ып - кел.

Мейлиң изде, сен табуунун аракетин кыл, мен таптырбоонун аракетин кылайын (1:506). Жогорудагы сүйлөмдөрдө белгиленген татаал этиш аркылуу уюшулган антонимдик түгөйлөрдүн негизги этиши уңгулары бирдей сөздөн туруп, жардамчы этиштер гана карама-каршы маанидеги сөздөр аркылуу уюшулган этиштик антонимдерге мисал боло алат: учуп барып-учуп кел, келсе келип-келбесе жок, алдай албасаң-анда алданасың, табуунун аракетин кыл, - таптырбоонун аракетин кылайын.

Бир эле уңгудан грамматикалык каражаттар аркылуу жасалып, бири экинчисине карама-каршы мааниде колдонулса, алар морфологиялык антонимдерге жатат (3:174). Кыргыз тилинде антонимдердин грамматикалык жол, ыкма аркылуу жасалышы өтө активдүү мүнөзгө ээ. Антонимдердин бул түрү сөз жасоочу мүчөлөрдүн жардамы аркасында жасалат, б.а, уңгу түрүндө турган сөздөр сөз жасоочу мүчөлөрдүн жардамы менен жаңы лексикалык мааниге ээ болуп, өз ара антонимдик катышты түзүшөт. Мындай туунду антонимдердин жасалышынын эки түрдүү жолу бар:

1. Бир эле уңгуга карама-каршы маанидеги ар башка мүчөлөрдүн жалганышы аркылуу жасалат. (антонимдердин бул түрү «бир уңгулуу антонимдер» деп да аталат).

а) -луу жана -сыз мүчөлөрүнүн жалгануусу аркылуу (6:135) дагы антонимдердин уюшула тургандыгын окумуштуу А.Сапарбаев белгилеп кеткен.

К.Жантөшевдин «Каныбек» романынан -луу, -сыз мүчөлөрүнүн жалгануусу аркылуу да антонимдик катыштарды уюштура алган. Алсак, Жандуу, жансыз дебей баарын чыдап көтөргөн кара жердей күчтүү макал эмеспи? (1:500). Мындай даражалуу кишилер эмес, даражасыз Эргеш сыяктуу сасык байлар сыйлаган беле? (1:563). Бул мисалдарда жандуу-жансыз, даражалуу-даражасыз карама-каршы маанидеги сөздөр десек жаңылышпасак керек.

Жазуучу бул чыгармасында бир уңгулуу антонимдерди сан атоочтор менен этиш сөздөрдү өз ара айкалыштырып колдонуу алган. Антонимдер боюнча изилдеп көп эмгектерди жаратып келе жаткан илимпоз Б.Усубалиев сан атоочтук антонимдерге бир-миң антонимдери кирет, бул сөздөр тике мааниде эмес, көп-аз деген өтмө мааниде кепте бирге жыш колдонуунун натыйжасында контексттик антонимдерден нагыз антонимдерге өтүп бараткандыгы айкын сезилип турат. Бир сөзүнө башка сөз эмес, миң сөзүнүн

каршы коюлушу, биринчиден кыргыз элинин санга карата көз карашы [бир мезгилде сандын акыркы чектери (башталышы жана аягы) катары бир-миң кабыл алынышы мүмкүн], экинчиден, уйкаштык маселеси менен шартталат (7:410) деген көз караштары бар. Бирок К.Жантөшев чыгармасында бир уңгулуу сан атоочторду кайталоо аркылуу этиш менен айкалыштырып бир уңгулуу антонимдерди уюштура алган: «... Ажардын башына бир күндө миң келип, миң кетет (1:583). ... мындай таттуу кыялдардын миңи келип, миңи кетет (1:451). ...Керимахундун башына бири келип, бири кетүүдө (1:456). Бул мисалдардагы миң келип- миң кетет, миңи келип-миңи кетет, бири келип- бири кетүүдө бири-бири менен антонимдик катышты пайда кылды.

К.Жантөшев бир уңгулуу тактоочторду кайталоо аркылуу да этиш менен айкалыштырып бир уңгулуу антонимдерди түзө алган: Береги отурган шордуулар курсагы бирде тойсо да, бирде тойбой опкок өскөндөрүнө карабастан, эмне үчүндүр салтанаттуу отуруп, куюлган кымызды адептүү ичишүүдө... (1:295). Тамакты убагы менен ичпей, кээде тойсо, кээде тойбой, кээде тамдын боору бурчуна же ат сарайдын алдына жатып жүрүп абдан жүдөйт (1:410). Жогоруда келтирилген мисалдарда «бирде, кээде» деген тактоочтор менен «тойсо-тойбой» деген карама-каршы маанидеги этиштер менен айкалышып бир уңгулуу сөз түркүмдүк аралык (5:23) антонимдер уюшулду. Жазуучу абстракттуу зат атоочтор менен этиштин айкашуусунда да антонимдерди жараткан: -Садагаң болоюн Алым, ак жолуң ачылып аман барып, аман кел (1:369).

Жыйынтыктап айтканда, К.Жантөшев «Каныбек» романында бир уңгулуу антонимдерди жыш колдонгондугу байкалат. Антонимдик түгөйлөр негизинен, бирдей сөз түркүмдөрүнө таандык болушат, бирок кепте сөз түркүмдүк аралык антонимдер да учурайт, бул чындыктагы карама-каршы кубулуштардын, касиет-сапаттардын ж.б. бири-бирине өтүп турушу менен шартталат (5:23). Жазуучу да чыгармасында бирдей сөз түркүмдөрүнөн, сөз түркүмдүк аралык бир уңгулуу сөз, сөз айкаштарынан антонимдерди жарата алган.

Адабияттар

1. Жантөшев К. «Каныбек». Роман, Биринчи китеп. Төртүнчү басылышы. - Ф.: Адабият, 1991. - 590 б.
2. Абдувалиев И. Кыргыз тилинин морфологиясы. - Б., 2008. - 284 б.
3. Абдулдаев Э. Азыркы кыргыз тили: Фонетика. Орфоэпия. Графика жана орфография. Лексикология жана фразеология. - Б.: Кыргызстан, 1998. - 256 б.
4. Жалилов А. Азыркы кыргыз тили: I бөлүк: фонетика, графика, орфография, лексикология. - Б.: Кыргызстан, 1996. - 232 б.
5. Исмаилова Д.Н. Кыргыз тилиндеги антонимдердин семантика-грамматикалык табияты. ф.и.к., дис... автореф. - Б., 2015. - 26 б.
6. Сапарбаев А. Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы. - Б.: «Кыргызстан - Сорос» фонду, 1997. - 328 б.
7. Усубалиев Б. Кыргыз филологиясы жана филологдору. - Б., 2007. - 410 б.

МЕТОДЫ КЛАССИФИКАЦИЙ ПРОСТЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ ПО РАСПРОСТРАНЕННОСТИ

В данной статье исследуются частные вопросы сопоставительного синтаксиса, касающиеся простых предложений немецкого и кыргызского языков

Мысль претворяется в жизнь через предложение. Единицей общения является предложение. Основная функция предложения коммуникативная, т.е. функция сообщения, передачи сведений о действительности. Предложение всегда находится в определенном контексте, который фактически дополняет и уточняет непосредственно выраженное в данном предложении содержание. Как говорящий человек, так и человек слушающий никогда не имеют дела с отдельным изолированным предложением. Они образуют и воспринимают каждое предложение как звено речевого потока, как момент непосредственно данной жизненной ситуации, - и поэтому содержание каждого предложения осмысливается ими не только на основе его непосредственно выраженной лексико-грамматическими средствами семантики, а в свете самого контекста. [Адмони В.Г., 1955: с.180]

Стремление к максимально полному отражению объективной действительности обеспечивается в языке, с одной стороны, расширением рамок предложения, его большой емкостью, а с другой стороны, всем контекстом в широком смысле слова.

В зависимости от конкретных условий, в которых протекает процесс речевого общения, речевая деятельность берет на себя преимущественную задачу, раскрыть содержание предложения.

В некоторых случаях расширяется объем самого предложения, в других случаях, напротив, контекст позволяет построить предложение даже без языкового выражения [Е.И.Шендельс, 1958: с.218]

Если предложение состоит только из подлежащего и сказуемого, то оно называется простым нераспространенным предложением (der einfache nicht erweiterte Satz), например:

Dienkopp zimmerte und flickte - Динкопп жыгач эмеректерди ондоду [Strittmatter, 1984: 74]

Er hat die Arbeit beendet - ал жумушту бутурду
Dshamilja schwieg - Жамиля унчукпай отурду [Aitmatov, 1989: 30]

Если предложение кроме подлежащего и сказуемого включает второстепенные члены предложения, то оно называется простым распространенным предложением (der einfache erweiterte Satz).

Например: Der Frost knackt in den Bäumen vor dem Fenster [Strittmatter, 1984: 74]

Von Zeit zu Zeit horchte er auf; dann erstarbte er vollends mit weit geöffneten Augen - [Aitmatov, 1989: 34]

В состав простых нераспространенных предложений входят только те члены, которые необходимы для выражения основного логико-грамматического отношения, организующего предложение [Адмони, 1955]

Например: *Studenten studieren, sie sind Studenten - студенттер окуп жатышат, алар студенттер* и т.д.

В простом нераспространенном предложении есть все члены (и составные части этих членов), которые необходимы для оформления соответствующего логико-грамматического типа предложений, но нет ни одного члена предложения сверх этого. Артикль в подобных предложениях (например: *das Buch ist interessant - китеп кызыктуу*) является не членом предложения, а лишь служебным компонентом предложения, т.е. имеет чисто служебное, хотя и существенное значение при существительном.

Например: *Das Buch ist interessant - китеп кызыктуу*

Сложная глагольная форма (напр.: *sie ist gefahren - ал кетти*) является единым образованием, в целом образующим простое сказуемое в соответствующем предложении. В простое нераспространенное предложение основных логико-грамматических типов предложения обязательно входит, таким образом, подлежащее и сказуемое.

О простом нераспространенном предложении мы можем говорить и в том случае, когда то или иное слово, выступающее необходимым членом предложения, имеет при себе элементы, являющиеся формально отдельными словами и отдельными членами предложения (определениями), но фактически сливающиеся с тем словом, к которому они относятся, в одну смысловую цельность (фразеологические сращения, единства) [В.В.Винаградов, 1947].

Например: *Sie geht spazieren - ал сейилден журуп, er tritt den Urlaub an - ал омыскада*

Обилие нераспространенных предложений объясняется конкретными стилистическими причинами (эмоционально повышенное, напряженное повествование), но характерна сама возможность столь «сгущенного» употребления данной формы предложения.

Распространенные предложения включают в свой состав, помимо необходимого минимума главных членов предложения, и другие члены предложения, что делает предложение более емким, позволяет ему более широко и полно отразить соответствующее отношение объективной действительности. Распространение предложений совершается двумя способами - путем введения второстепенных членов и путем введения в предложение однородных членов (как главных, так и второстепенных).

Первый способ распространения предложения состоит в том, что в состав распространенных предложений, помимо главных, необходимых членов предложения, входят второстепенные члены, так или иначе уточняющие и раскрывающие значение

необходимых членов и зависящие от них. Слова, образующие второстепенные члены предложения, образуют с теми словами, к которым они относятся, подчинительные словосочетания, носящие название синтаксических групп.

Синтаксические группы в составе предложения могут получить чрезвычайно большое развитие, так что общая емкость распространенного предложения

может достигать огромных размеров. Именно здесь предложение становится наиболее «полным».

Литература:

1. Адмони В.Г., 1955: с.180
2. Айтматов Ч.Т., 1989: с.34
3. Виноградов В.В., 1947: с. 167
4. Шендельс Е.И., 1958: с.218

**Абышбаева А.А.,
И.Арабаев атн. КМУ**

К. ЖАКЫПОВДУН «КУТ КИТЕП» ЖЫЙНАГЫНДА БЕРИЛГЕН НАКЫЛ СӨЗДӨРДҮН ЖАШ МУУНДАРДЫ ТАРБИЯЛООДУҢУ РОЛУ

Бул илимий макалада белгилүү жазуучу-акын К.Жакыповдун «Кут китеп» жыйнагында берилген накыл сөздөрдүн жаш муундарды тарбиялоодогу ролун, анын тарбиялык маанисин ачып көрсөтүүгө аракеттер жасалган.

Өзөктүү сөздөр: сөз, сөздүн керемети, касиет-кудурети, накыл сөздөр, учкул сөздөр, ойтүрмөктөрү, «Аян ырлар», «Кут китеп» жыйнактары, санат-насаат сөздөрдү, дидактика ж.б.

Илгертен кыргызда сөздү терең баалап, барктап, сөзгө өтө чоң мани берип келгендиги, кичүү муундарыбыз куттуу, касиеттүү сөздөрдөн тарбияланып, таалим алгандыгы нукура чындык. «Сөзүң өлгөнчө өзүң өл» деп ата бабаларыбыз да бекеринен айтылбаса керек, бала төрөлгөндөн баштап эле, бешикте жаткан кезинен тарбиялык мааниси өтө чоң бешик ырын угуп таасирленишкен.

Жаасы келсе жан чыккан, каарланса канн чыкканкор шерлер да өлүмдөн эмес, учурунда нарктуу-салттуу сөздөн айбыккан, анны аттап кете алганэмес. «Сөз бакан адам эл багат», «Сөз баштаган көч баштайт» дегендей сөздүн керемет касиет-кудурети аркылуу адам акылын арбап, он сегиз миң ааламды багынтууга болоруна ишенбей коё албайсын. Белгилүү окумуштуу Константин Юдахин: «Кыргыздар сүйлөсө эле ыр сыяктуу төгүлүп турат», - деп бекеринен тамшанып айтпаса керек.

Ар бир айтылган накыл сөздүн өзүнчө бир айтып бүткүс касиети бардай.

Ушул касиети менен накыл сөз мурастары муундан-муунга, атадан-балага аздектелип асыл байлык катары шам чырактай жанып жан дүйнөсү жарыктанат деп ойлойм.

Атадан балага, муундан муунга өтүп, адамзаттын өлбөс-өчпөс рухий байлыгына айланган учкул сөз ойтүрмөктөрү ар бирибиздин жүрөгүбүздүн түпкүрүнөн орун таап, күнүмдүк жашообузда соолбос башатыбыз, акыл кошчу насаатчыбыз, кеңешчибиз жана сынчыбыз, мезгил талабы койгон чиеленген суроолорго туура жооп табууда тутунган туубуз катары сезилет.

Мына ушундай сөз бакан сөз кадырлаган инсандар кылымдар арасында кыргыз элине тоодон аккан тунук булак сыяктуу учугу уланып, улам бири биринен өнөр көчүн өткөрүп алып келе жатышат. Атадан балага оозеки түрүндө сөздөрү жетип олтурган: Токтогул ырчы, Жээнчене чечен, Бука ырчы,

Көкөтөй чечен, Жусуп Баласагын, Жеңижок ырчы, Куйручук, Арстанбек, Көлдүк акелер тобу, Калыгул олуя ж.б. айткан санаттары, накыл сөздөрү биз үчүн турмуш сабактарына айланды. Мына ошондой элдик даанышмандардын орду кур калбайт экен, кийинки учурларда да эл арасында чыгып жаткан жазуучу-акындардын катарында Кубатбек Жакыповдун «Аян ырлар», «Кут китеп» жыйнактары кызуу талкууларды жаратууда. Айрыкча акындын «Кут китеп» жыйнагындагы накыл сөздөр, санат ырлары окуган, уккан адамды кайдыгер калтырбайт. Акын ал санатнасаат сөздөрдү заманбап түрүндө элге берип жаткандыгы менен кызыгуу жаратат. Сөзүбүз куру болбосун үчүн анын накыл сөздөрүнөн мисал тартсак:

«Өнөр кенч, ачкычы арыбаган аракетте», «Билим алган сайын, билбестигинди билесин», «Китепти аягына чыгыш үчүн эмес, сабак алыш үчүн оку», «Билгенин билбегенге үйрөтүү - сооптордун жакшысы», «Атадан алтын калганча, акылкалсын», «Устаттык чоң жоопкерчилик, анткени, сенин шакиртиң- сенин «кол тамган», «Арыктын нугу туура болсо, суу жаясың, илимдин нугу туура болсо, туу саясын». «Китеп окугандар көп, бирок андан сабак алгандар аз» ж.б.

Бул айтылган накылсөздөр жаштарды билим алууда алдыдагы тоскоолдуктардан тайманбай өтүүгө, инсан катары кандай гана турмуштук кыйынчылыктар болбосун, бирөөдөн жардам күтпөй, өзүбүз аракеттенип, терең билим алууга умтулуп, улуулардын ишин улантып, жоопкерчиликтүү болууга үндөйт.

Адамдын он сегиз миң ааламда ээлеген орду, ыйман тазалыгы, өз эли-жерине болгон терең сүйүүсү, эмгекчилдиги, муундар аралык мамилеси жөнүндөгү маселеге көңүл буруп, жүрөк кылдарын козгой турган бийик сезимдерди билдирүүдө дал ушундай кыска, бирок нуска сөздөр өтө зарыл. Өсүп келаткан жаштарды тарбиялоодо, тарбиялык мааниси өтө зор: «Беттеген ишинди баштаардан мурда беш жолу жакшы жа-

гын, бир жолу жаман жагын ойлоп көр. Ошол ой, ишти баштатат же таштатат». «Эгерде келгенде керсейип кирген адам, кеткенде ой басып чыкса, бүгүнкү сабак максатына жетиптир де». «Бала тарбиялоонун камын төрөлгөндө эмес, төрөлгөнчө көр». «Ар бир ата-эне өмүр бою өзүлөрүн тарбияласын, балага андан артык таалимдин кереги жок» сыяктуу айтылган накыл сөздөрүнүн таасирин айтпасак да түшүнүктүү.

Байыртадан элибиздин салтында сөздөн күчтүү, сөздөн ыйык курал болгон эмес. Сөз кунсуз, ага баа жетпейт, ал өтө кымбат. Илгери кепке жыгылган адам эл алдында сөзгө жыккан кишинин астына ат тартып, үстүнө тон жапчу экен. Аны сыңарындай: «Эне тилде сүйлөгөндөн уялгандарга айтарыбыз: Эч нерсе эмес, биз деле арабызда силердин төрөлүп калганыңарга уялып жүрөбүз», - деп жазат акын. Ушул таамай айтылган калетсиз, акыйкат сөз адамды жер менен жексен кыла турган касиетке ээ экендигин, тилди чанган жаш муундардын намысын ойгото турган керемет айтылган сөз экендигин белгилегим келет.

Ыйман, ынсап, адал, арам, кусур, кесир, убал-сооп, адамкерчилик, акыйкаттык тууралуу асыл ой түрмөктөрү «Манас» эпосу баш болгон элдик оозеки чыгармалардан, акын-төкмөлөрдүн ыр саптарынан миндеген жылдардан бери агын суудай аягы үзүлбөй келет. Кубатбек Жакыповдун жазган накыл сөздөрүн баамдап карап көрө турган болсок: «Көнүлдүн кирип кетирүүчү эң жакшы «каражат» - кечирим». «Оронорум кепин болгон соң, оокатты неге жыйнадым, жатарым сыз жер болгон соң, алкымды неге тыйбадым». «Жаназага анын жакындары көрсүн деп барабыз, анан кантип Жаратканга жагабыз», «Улуулуктун учугу жөнөкөйлүктө», «Байлыкты акыл башкарса - өргө, акылды байлык башкарса - көргө». «Ичкилик менен итчиликтин уйкаштыгын карасаң» деп жазат. Бул саптардан алынган таасын сөздөрдөн так эле ушул ыйман, ынсап, адал, арам, кусур, кесир, убал-сооп, адамкерчилик, акыйкаттык тууралуу таамай айтылганын байкайбыз.

Ал эми акындын «Уча табак тартылат улуусуна меймандын, ушак айың айтылат, пастыгынан ыймандын», «Жукпас адам белгиси жумурткадан кырыздейт, муктаж адам белгиси, жумуш сурап пул издейт» же «Ажырашар катынды, ардактасан коркок дейт, арбак урган жакырга, чапан жапсаң боркок дейт». «Коомго эң коркунучтуу инсандар - илим-билимдүү ыймансыздар», «Чындык сынбайт. Тескерисинче аны канчалык ийген сайын анын серпилүү күчү көбөйөт», «Арамдан жыйылган байлыкка чардаганча ач-жылаңач зарлаган артык» ж.б. накыл сөздөрү бүгүнкү күндүн көзү менен бүгүнкү күндүн сөзү катары айтылгандыгы менен анын баасын арттырат. Биз жогордагы сөз кылган К. Жакыповдун «Кут китеп» жыйнагынан алынган мисалдар окурмандарга багыт берүү үчүн гана алынгандыгын айткыбыз келет. Жыйнактын маани-маңызын терең талдап түшүнүү үчүн, бир эмес, бир нече жолу окуп чыгып, бешиктеги баладан бели ийилген карыга чейин турмуштук көйгөйлүү суроолоруна көркөм жооп аларына терең ишенебиз.

Кыргыз элибизде эзелтеден айтып келе жатышкандай: «Куттуу жер куру калбайт» - демекчи эл болгондон кийин арасында өнөр адамдары, баатырлары, башчылары, жакшылары ыңгайына жараша, заманына карата кайталанып келип кете берет экен да, алардын үзүрүн эл көрөт тура. Болгону ар нерсе өз учурунда дегендей мындай тарбия-таалими курч сөздөрдү билим берүү уюмдары, маалымат каражаттары аркылуу калк арасына жеткирсек идиреги барлар изги сөздөн жан дүйнөсүнө азык алып, жашообузга жакшылык дагы да тамырын терең жаят беле?... - деген аруу тилек менен жазуучу-акын агабыз Кубатбек Жакыповдун мындан аркы өмүрүнө жемиштүү чыгармачылык ийгиликтерди тилеп сөзүбүздү жыйынтыктайлы.

Адабияттар

1. Жакыпов К. «Ыйман наама», - Б., 2014.
2. Нускаев К. «2200 макал-лакаптар жыйнагы», - Б., 2003.

Узбекова С.М.,
БГУ им. К. Карасаева

СТРУКТУРА ПРОСТЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ В НЕМЕЦКОМ И КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКАХ В СРАВНИТЕЛЬНОМ АСПЕКТЕ

Данная статья содержит материалы по сравнительной типологии и описание синтаксического строя простых предложений в немецком и в кыргызском языках.

Ключевые слова: сравнительная типология, синтаксические категории, междоимение, предложение

Предложение является грамматически организованным словом или сочетанием группы слов, выражающих определенную законченную мысль. Его природа и грамматическая организованность характеризуется, с одной стороны, наличием интонаций сообщения, а с другой стороны, свойством синтаксических категорий, выступающих в качестве его составных частей. Немецкий ученый Е.И. Шендельс отме-

чает, что слова предложения приобретают синтаксическую функцию, являясь членом предложения или частью члена предложения [Е.И. Шендельс, 1958].

В синтаксисе кыргызского языка утверждается, что, слова, являющиеся строительным материалом предложения в зависимости от их синтаксических функций, делятся на члены предложения и на слово, грамматически не являющимися членами предложе-

ния (обращения, вводные слова, междуметия) [Абдыкул Жапар, 1992].

Например: *Балам, ынтымак болбой, ии онолбойт*

В приведенном примере слово "балам" является обращением и междуметием, а все остальные - членами предложения.

Структурное многообразие предложения, его типологические разновидности обусловлены качеством и спецификой его составных частей, которые выступают в виде синтаксических категорий. Эти составные части, являющиеся строительным материалом предложения, представляют собой материальную оболочку предложения и выражают его специфику.

Природа предложения обусловлена синтаксическими категориями, словами, которые составляют его скелет, и поэтому в основу анализа предложения положено изучение свойств его составных частей, т.е. тех самых синтаксических категорий, что и порождает необходимость членения предложения. *Только этим путем, - утверждает А.Жапар, через скрупулезное изучение отдельных составных частей может быть раскрыта тайна природы предложения. В этом заключается роль членения предложения*" [Абдыкул Жапар, 1992].

Все слова в предложении в зависимости от их форм и соответствующих им синтаксических отношений, выполняя различные синтаксические функции, делятся на члены предложения, а при отсутствии таких синтаксических отношений - на слово, грамматически не связанные с членами предложения.

Основным ядром, центром предложения являются члены предложения. *Члены предложения - это синтаксические категории, возникающие в предложении на основе форм словосочетания и отражающие отношения между структурными элементами предложения* [Виноградов В.В., 1955]. Иначе говоря, все слова, выполняющие функции членов предложения, в составе предложения взаимосвязаны между собой и находятся друг с другом в таких отношениях, в которых одни стоят в зависимом положении, а другие выступают в качестве глагола, независимого члена. Они вступают между собой в определенные синтаксические отношения, и эти отношения обуславливают синтаксические функции того или иного слова или комплекса слов. Например: *Die Taube sitzt dort still auf dem Dach.*

Жакишы журсон, жетесин мураска, жаман журсон, каласын уятка.

В приведенных примерах все слова находятся между собой в определенных синтаксических отношениях и каждое из них, является членом предложения. Но один из этих слов выступает в качестве главного, а другие - зависимого члена. Например, слова *журсон, жетесин, каласын, sitzt* - являются сказуемыми, слова *жакишы, жаман, dort, still, auf dem Dach* - обстоятельствами, слова *мурат, уятка* - дополнениями, *die Taube* - подлежащим. В зависимости от характера синтаксических отношений этих слов, корректируются и различия их синтаксических функций. Важным признаком членов предложения является возможность их отвечать на вопросы, исходящие от других членов предложения.

Например: В немецком языке: *Sei fleissig und lernst gut, Kinder! Fleissig und gut* - отвечают на вопрос *wie?*, *seid, lernst - was macht ihr?*, *Kinder* - не отвечает на воп-

рос, заданный от других членов предложения, а следовательно также не является членом предложения.

Например: В кыргызском языке:

Эл менен болгула, элден ажырабагыла, балдар

В этом предложении комплекс *эл менен* через *болгула* отвечает на вопрос *ким менен?*, слово *болгула* - на вопрос *эмне кылалы?*, слово *элден* - на вопрос *кимден?*, а слова *ажырабагыла* - на вопрос *эмне кылалы?*. Слово же *балдар* не отвечает на вопросы, заданные от других членов предложения, а, следовательно, и не является членом предложения. Слова, не являющиеся членами предложения, то есть грамматически с ними не связанные, например, обращения, междуметия, вводные слова, не вступают в синтаксические связи с определенными группами слов (с членами предложения), поэтому они и не отвечают на вопросы, задаваемые через другие слова, входящие в состав предложения. Задать также вопросы не представляется возможным, ибо они не вступают в синтаксические отношения с членами предложения. Они относятся ко всему предложению в целом. В этом и заключается их специфика [Абдыкул Жапар, 1992].

Например: *Schade, aber ich muss schon gehen*

Kan, барганда жакишы болмок экен

Слова *schade, kan* - не вступают в синтаксические отношения с какими - либо другими словами в предложении, поэтому не отвечают ни на какие вопросы: они являются словами, не связанными с членами предложения, на нем основана эта способность и их отличие от членов предложения.

Члены предложения в зависимости от функциональных особенностей подразделяются: главные и второстепенные. Главные члены составляют основное ядро предложения, а второстепенные, будучи зависимыми, от главных членов предложения возникли и употребляются только в связи с ними.

К главным членам предложения относятся подлежащее и сказуемое. Подлежащее, являясь одним из главных членов предложения, независимым грамматически от других членов предложения, выступает как название предмета или явление в форме именительного падежа и определяется сказуемым. Сказуемое также является одним из главных членов предложения, зависящим от подлежащего. Сказуемое обозначает действие состояние, признак, свойство, качество, количество которым, обладает подлежащее.

Например: *Die Kinder spielen* - балдар ойноп жатышат.

Члены предложения, которые находятся в грамматической зависимости от главных членов и служат для их пояснения, являются второстепенными членами предложения.

Например: *Die Kinder spielen im Hof* - балдар ко-роодо ойноп жатышат.

Второстепенные члены предложения, в зависимости от своих семантико-грамматических особенностей подразделяются на определения, дополнения и обстоятельства.

Литература:

1. Адмони В.Г., 1955: с.180
2. Айтматов Ч.Т., 1989: с.34
3. Виноградов В.В., 1947: с. 167
4. Шендельс Е.И., 1958: с.218

ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКАЯ РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ НАЦИОНАЛЬНОГО ХАРАКТЕРА КЫРГЫЗОВ И РУССКИХ

В данной статье были рассмотрены и проанализированы кыргызские и русские фразеологические выражения, отражающие в национальном сознании некоторые положительные и отрицательные черты характера человека, которые ценятся или осуждаются в соответствующих культурах.

Ключевые слова: фразеологические выражения, пословицы и поговорки, национальный характер, национальное сознание, менталитет, контекст культуры, коллективность.

Термин *фразеологизм* относится к семантически связанным сочетаниям слов и предложений. «В отличие от сходных с ними по форме синтаксических структур, они не производятся в соответствии с общими закономерностями выбора и комбинациями слов при организации высказывания, а воспроизводятся в речи в фиксированном соотношении семантической структуры и определённого лексико-грамматического состава» [1].

Фразеологизмы наиболее ярко и точно передают специфику национального характера того или иного народа. В целом система образов, зафиксированных во фразеологическом составе кыргызского и русского языков, обусловлена особенностями материальной, социальной и духовной культуры и свидетельствует о ее национально-культурном опыте и традициях [2]. Национальный характер - это совокупность специфических физических и духовных качеств, норм поведения и деятельности, типичных для представителей той или иной нации [3: 291]. В языке закрепились и фразеологизировались именно те речевые обороты, которые ассоциируются с культурно-национальными эталонами. За системой фразеологических единиц стоит культура народа [4]. Лингвисты выделяют следующие типы фразеологических единиц: фразеологические сращения, фразеологические единства, фразеологические сочетания и фразеологические выражения (Ш. Балли, В. В. Виноградов, С. И. Ожегов, В. Н. Телия, Н. М. Шанский, Д. Н. Шмелев и др.). Н. М. Шанский отмечает, что фразеологические сращения и фразеологические единства как эквиваленты слов нередко объединяются в одну группу. В таких случаях их называют обычно идиомами, или идиоматическими выражениями (*во всю Ивановскую; ломиться в открытую дверь; стереть в порошок* и т.д.). Им противостоят фразеологические сочетания и фразеологические выражения, не «являющиеся семантически неделимыми эквивалентами слов, а представляющие собой семантически членимые обороты, значение которых целиком соответствует значению образующих их слов (*насупить брови; заклятый враг; борьба за мир; счастливые часов не наблюдают* и др.) [5: 200]. Фразеологические выражения - это «устойчивые в своем составе и употреблении фразеологические обороты, которые не только являются

семантически членимыми, но и состоят целиком из слов со свободными значениями». К ним обычно относят фразеологические выражения коммуникативного характера, которые всегда являются целым высказыванием - ставшие крылатыми цитаты (*любви все возрасты покорны*), пословицы, поговорки (*без труда не вытащишь и рыбку из пруда*), а также фразеологические выражения номинативного характера - устойчивые словосочетания-клише, номинативно-терминологические сочетания (на данном этапе; трудовые успехи; поджигатели войны; высшее учебное заведение) [5:203]. Мы в данном исследовании по выявлению основных черт национального характера рассмотрим кыргызские и русские фразеологические выражения - пословицы и поговорки.

Пословицы и поговорки каждого народа отвечают едва ли не на все вопросы, которые ставит перед человеком жизнь. Рассмотрим основные ситуации, где широко используются фразеологизмы, отражающие характер, нрав, достоинства и недостатки человека, терпение, сдержанность, отношение к слову, труду, богатству и бедности, близкое и дальнее родство и т. д.

Количество и качество фразеологизмов, отражающих положительную или отрицательную оценку тех или иных человеческих качеств, можно считать показателем этических норм, правил социальной жизни и поведения в обществе, отношения нации через ее культуру и язык к миру, другим народам и культурам. Например, в кыргызском языке такое качество, как *трудолюбие*, не имеет отрицательной оценки: *эл эмгегин жер жебейт* (не присвоит народ чей-либо труд); *адамды кийиминен тааныбайт, ишине тааныйт* (о человеке судят не по одежде, а по труду); *мээнетчи катуу болсо, татканың таттуу болот* (у того, кто усердно работает будет достаток).

В русском языке *трудолюбие* характеризуется как положительно, так и отрицательно: *не сиди сложа руки, сделал дело - гуляй смело; хочешь есть каша, так не сиди на печи; всех дел не переделаешь; от трудов праведных не нажить палат каменных; дело не волк, в лес не убежит*. Однако в русском сознании действует принцип «*работа не главное*», что отражает нелюбовь к напряженному систематическому труду, восприятие работы как не главного

источника благосостояния, материального благополучия. Работа рассматривается как важная часть жизни, но не главная ее цель, не главное и не единственное средство обеспечения благополучия: *работа не волк, в лес не убежит; работа дураков любит; от работы кони дохнут; пусть лошади работают*. Г. Гачев отмечал, что русский человек не любит работать весь день, он любит перекуры, любит долго обедать на рабочем месте, праздновать в коллективе в рабочее время (Русский народ, с. 17).

В кыргызских фразеологизмах осуждаются ленивые люди. К ведущим праздный образ жизни отношение негативное, презрительное: *убакытты бекер өткөрүү, убакытты текке кетирүү* (провести время без пользы.); *алма быш, оозума түш* (букв. поспей яблоко, да в рот само упади); *оро албаган орок тандайт* (тот, кто не умеет косить, думает, что все дело в серпе); *иши жоктун ашы жок* (у кого нет работы, у того нет и еды); *иштебеген тиштебейт* (кто не работает, тот не ест).

В кыргызском и русском языках *правдивость* в большинстве случаев оценивается положительно: *ак ийилет, сынбайт* (правда гнется, но не ломается); *сөздү чын токтотот* (лишь истина оставит кривотолки); *чындык эсерде калбайт / правда выйдет наружу; бетке айткан сөздүн заары жок* (не горчит правда, сказанная в лицо); *адилет сөз ачуу / правда горька; ак сөз - ачык сөз* (правдивые слова - откровенные слова); *лучше горькая правда, чем сладкая ложь*. Но вместе с тем, в русском и кыргызском языках к правде относятся и с недоверием, в неё часто не верят, тогда как *ложь* в некоторых ситуациях даже приветствуется: *сладкая ложь лучше горькой правды; ложь во имя правды; правдою жить - что огород городить; прямой, что дурной; прямой, что слепой: ломит зря; туура сөз тууганга жакпайт* (родные не хотят знать правду, потому что она горька). Это свидетельствует о том, что кыргызы, как большинство восточных людей осторожны, недоверчивы. Кроме того, кыргызские этические нормы не позволяют в некоторых ситуациях говорить правду, например, не принято откровенно распространяться о положении своих дел, чтобы не омрачать настроение собеседника или не выглядеть в его глазах неуспешным, а также давать прямой отказ на ту или иную просьбу, прямо сообщать плохие вести и т.д.. Поэтому американский культуролог Э. Холл относит все восточные народы к типу культуры с высоким контекстом коммуникации, в которой во многих ситуациях не принято говорить правду [6].

Положительная оценка таких качеств, как *предусмотрительность, осторожность*, представлены в кыргызских фразеологизмах несколько богаче, чем в русских: *сактыкта кордук жок / бережёного Бог бережёт; сактансаң сактаймын, сактанбасаң отко кактаймын* (бережёного - сберегу, небережёного - спалю).

Высоко оценивается в кыргызском менталитете *красноречие*. По мнению кыргызов, умение красиво, к месту сказать слово является важной характеристикой ума человека: *адамды сөзүнөн тааны* (человека узнай по его речам); *анык чечен акындар жазгы жааган жамгырдай* (из уст настоящих

акынов речь льется, как весенний дождь); *малга жарды болсоң да сөзгө жарды болбо* (пусть у тебя мало будет скота, но пусть речь твоя не будет бедна); *көзүң чалыр болсо да, сөзүң кыңыр болбосун* (пусть дурна твоя внешность, но слова твои пусть не будут дурны); *хорошую речь хорошо и слушать; красную речь красно и слушать*. Однако в русском и кыргызском языке осуждается *болтливость*: *красноплый заговорит, всех слушателей переморит; ради красного словца не пожалеет родного отца; лишнее говорить - себе вредить; язык без костей - мелет; язык до Киева доведёт; акылдуунун сөзү кыска - айта келсе - нуска* (у умного речь коротка, но умна); *аркандын узуну жсетет, сөздүн кыскасы өтөт* (веревка должна быть длинной, а речь короткой); *көпкөн жигит көп сүйлөйт, чечен жигит эп сүйлөйт* (зазнавшийся джигит много говорит, а все без толку, красноречивый - говорит к месту).

Немногословность, сдержанность в речи оценивается положительно в обоих языках: *аз сүйлө, көп тыңда / меньше говори, больше слушай; ойноп сүйлөсөң да ойноп сүйлө / говори да не заговаривайся; оозуна аалы жетпеген - осол* (тот, кто не может сдержать свой язык - глупец); *көп сөз - көмүр, аз сөз - алтын* (много слов подобно углю испачкают, мало слов подобно золоту ценится); *слово - серебро, молчание - золото; меньше говори, да больше делай!*

Гостеприимство является универсальной ценностью. Проявление гостеприимства у каждого народа будет отличаться национально-культурной спецификой, связанной с условиями быта, обычаями, традициями и т.д. Существует много фразеологических выражений, отражающих правила, ритуалы гостеприимства. Так, в следующих кыргызских назидательных выражениях отражены правила гостеприимства: *уйго канча бут кирсе, ошоно кут кирет* (сколько в доме гостей, столько даст Бог счастья); *коноктун алдына аш кой, эки колун бош кой* (поставь перед гостями угощения, пусть едят, сколько хотят); *куттун уйдөн куру чыкпайт* (из благословенного дома не уходяй без подарков).

Русское гостеприимство отражается в следующих фразеологических выражениях: *не красна изба углами, а красна пирогами; чем богаты, тем и рады; доброму гостю хозяин рад; первому гостю первое место и красная ложка; хоть не богат, а гостям рад; не гостям хозяина, а хозяину гостей благодарить*. В старой Руси гостя, заглянувшего к вечеру, надо было оставить ночевать.

У кыргызов негативное определение гостеприимства связано с тем, что по обычаю в гости могут явиться без предупреждения, в любое время суток, да еще и на неопределенное время. А хозяевам, как бы они себя не чувствовали, не принято показывать свое недовольство приходом в дом гостя. Человечность (адамкерчилик), по мнению кыргызов, особенно проявляется (проверяется) в их отношении как к званым гостям, так и к незваным, т.е. в отношении к людям в любых ситуациях (в данном случае - с приходом неожиданных гостей). Кыргызы по отношению к гостям должны проявлять терпение, сдержанность, оказывать вежливое отношение к ним., быть учтивыми. Например, фразеологическому выражению *конок бир*

тунөсө - кут, эки тунөсө - жут (если гость заночевал один день - счастье, а если два дня - бедствие) можно дать следующее объяснение: кыргызы для гостей должны готовить богатый стол: здесь не обойдешься приготовлением одного блюда, часто, что закалывают скот, поэтому на загостившегося 2 или 3 дня затрачиваются большие расходы - это и сравнивается с бедствием).

Отрицательная характеристика гостеприимства отражается в следующих русских фразеологических выражениях: *зови гостей меньше, так хлеба будет больше; хорош гость, коли редко ходит; на незваного гостя не припасена и ложка; званый - гость, а незваный - пес (не черт его нес)*.

Во фразеологических выражениях отражаются и правила гостеприимства (приема гостей, поведения в гостях и т.д.): *чакырган жерден калба, өзүң басып барба / на незвано не ходи, на неслано не ложись; чакырылбаган конок шытырылбаган жерге отурат / незваные гости с пиру долой; что поставят, то и кушай, а хозяина в доме слушай; үй ээсинин кабагы коноктун сүйгөн тамагы / хозяин весел, и гости радостны; конок койдон жоош / у себя, как хочешь, а в гостях, как велят; в гости ходить - надо и к себе водить*. Происхождение поговорки незваный гость хуже татарина имеет исторический контекст: монголо-татарское нашествие на Русь, отсюда и такая неодобрительная характеристика незваного гостя, пришедшего без приглашения или не вовремя. *Богатство* является неоднозначной культурной ценностью, часто ассоциируется с пороками и преступлениями, на которые люди идут ради его накопления: *от трудов праведных не наживешь палат каменных*. Погоня за богатством не рассматривается православием в качестве угодной Богу деятельности, а богатство - свидетельства благодати. В стремлении к богатству и мирскому успеху всегда кроется возможность нарушения этических заповедей - в этом православие следует установкам первоначального христианства. Однако богатство может быть праведным лишь тогда, когда оно служит праведным целям: *дорога милостыня в скудости*. Противоположность богатству - честная бедность и даже нищета считались атрибутом праведности и даже святости. К бедным выражается сочувствие: *у богатого телата, у бедного ребята*.

Кыргызский язык, как и русский изобилует назиданиями, выражающими отрицательное отношение к богатству, в которых подчеркивается его вредное влияние на человека. Сходство в отношении к богатству у кыргызов и русских - в пренебрежении к нему (богатству). В понимании кыргызов и русских богатство имеет переходящий характер: *байлык колдун кири* (богатство, что грязь на руках - быстро смывается), *деньги что вода; деньги дело наживное. К бедным людям в кыргызских и русских фразеологизмах выражается сочувствие, подчеркивается переходящий характер бедности: бирде жигит жөө жүрөт (иногда верхом, иногда пешком); байлык колдун кириңдей, жууса кетет* (богатство как грязь на руках: быстро сходит); *байлык мурат эмес, жоктук уят эмес* (богатство еще не почет, бедность не порок); *кедейлик кемтик эмес / бедность не порок*. В кыргызских фразеологических выражениях положительно характеризуется богатство, добытое собственным трудом: *мал баккан*

ток болот, мал бакпаган жок болот (тот, который возится со скотиной будет сыт, а кто нет - тот пропадет); *жаашта берсин мээнетти, карыганда берсин дөөлөттү* (кто в молодости трудится, к старости будет богат); *содоагер санаасы менен байыйт* (торговец богатеет трудом своим).

В кыргызском языке существуют фразеологические выражения, в которых описываются негативные черты характера человека, формирующиеся под воздействием богатства: *бай боорун тааныбас, соода жокко карабас* (богатый родственников не признает); *бай даңкы менен, кедей күчү менен* (богатый своей славой добивается успехов, а бедняк своим трудом); *байдын ниети кара, колу ак, кедейдин колу кара, ниети ак* (у богатого душа черна, руки белы, а у бедняка руки черны, да душа чиста); *байлык адамды эсиртет, эсирген адамдын кесири көпкө тиет* (богатство портит человека, а его вред достается многим).

В русском языке существует большое количество фразеологических выражений, в которых одобрительно оценивается такая черта характера, как умение копить богатство: *копейка рубль бережет; денег наживешь - без нужды проживешь; денежка рубля бережет, а рубль голову стережет*. Отрицательные черты характера богатых людей описываются в следующих русских фразеологических выражениях: *умом туп, да кошель туг; богатый ума купит; тот и умен, кто богато (или: красно) наряжен; на богатого ворота настезь, на убогого запор; рубль есть - и ум есть; нет рубля - нет и ума; богатый хоть врет, и то впрок идет; богатый врет - никто его уймет; от трудов праведных не наживешь палат каменных*.

Большую ценность как для кыргызов, так и для русских представляет *коллективность (соборность)*: *ынтымагың болбосо ит менен кушка жем болосуң* (если нет согласия, то станешь кормом для собак и птиц); *бөлүнгөндү бөрү жейт* (отделившегося волк съест); *эл ыйык, элден чыккан - суюк* (народ - святыня, кто оторвался от народа - бессильный); *один в поле не воин, семеро одного не ждут*. Коллективизм кыргызов особенно проявляется в поддержании как ближнего, так и дальнего родства. Высокая оценка ценности родства объясняется условиями жизни народа, его бытом. Так, в старину кыргызы были кочевниками и жили родоплеменными отношениями. В суровых условиях кочевой жизни (совместное владение родовыми пастбищами-джайлоо, выпас скота, перекочевка с одного места на другое, охрана своих пастбищ от набегов врагов и т.д.) можно было выжить только сообща. И мнение старейшин рода всегда играло большое значение в решении того или иного вопроса. Отсюда и существование столько кыргызских пословиц и поговорок положительного содержания, призывающих к сплочению, дружбе, взаимопомощи, согласию, поддержанию родства: *туугандын өзү таарынса да, боору таарынбайт* (родство обязывает прощать обиду); *тууган бир жакшылыкта, бир жамандыкта* (родство познается в радости и в горести); *тууганга душман болбо, душманга тууган болбо* (не враждуй со своими родичами, не завязывай родства со своими врагами).

В традиционной русской культуре культуре *соборности* отражена в деревенских коллективных посиделках, в хороводах, хоровом пении, коллективном застольном пении людей. В быту соборность проявляется в установке на взаимопомощь людей, в том числе и в расчете на помощь незнакомых (*мир не без добрых людей*). [7]

Коллективизм кыргызов и русских проявляется и в высокой оценке дружбы: *достун каны башка жаны бир* (у друга кровь другая, но душа родная); *досуң миң болсо да аз, душманың бир болсо да көп* (если у тебя тысяча друзей - все равно мало, если у тебя есть хоть один враг - все равно много); *жүз сом күткөчө, жүз дос күтөйүн/ не имей сто рублей, а имей сто друзей; новых друзей наживай, а старых не утрачивай; не держи сто рублей, держи сто друзей*. Однако кыргызы родственные отношения ставят выше дружбы, в понимании кыргызов родство надежнее дружбы: *дос айрылат, тууган кайрылат* (дружба заканчивается, а родство нет); *дос, жолдошуң бир жылдык, куда сөөк миң жылдык* (друг - на один год, а сваты (родственники) - на тысячи лет).

В семейных, родственных отношениях кыргызы превыше всего ставят *уважение старших* по возрасту: дети должны почитать своих родителей, тогда и их собственные дети будут оказывать им почет (*ата-энеңди урматтасаң өз балаңдан сый көрөсүң*), жена должна почитать мужа (*аялды башынан; аял жакшы, эр жакшы*), свекровь и свекра (*кайнатаңды кандай көр*), старшие дети в семье должны служить примером для младших (*агасын көрүп иниси өсөт, эжесин көрүп, сиңдиси өсөт*), младшие дети в семье должны уважать старших и во всем слушаться их (*улууну урматта, кичүүнү сыйла*), не враждовать с родными (*агайыңды жат көрүп, жакыңды кайдан табасың*).

В русских фразеологических выражениях также высоко оценивается сплоченность в семье: *на что и клад, коли в семье лад; вся семья вместе, так и душа на месте*, но русские к родственным связям относятся с легкой иронией, иногда и с враждебностью: *родных много, а пообедать не у кого* (или: *а голова одинока*); *вместе тошно, а розно скучно; деревенская родня, как зубная боль* (докучает); *седьмая вода на киселе*.

В традиции жить большими семьями, в тесной связи поколений, во взаимной заботе поколений также отражается соборность сознания русских. «Общественное сознание резко не одобряет помещение родителей в дома престарелых («при живых детях»), ориентирует поведение русского человека на учет интересов родителей, заботу о них до старости. Родителей принято брать «к себе», съезжаться с ними, обменивать квартиры, чтобы в старости родители жили с детьми. Родители считают своим долгом до старости проявлять заботу о своих детях, посильно помогать им материально, сидеть с внуками, освобождать своих детей от обязанностей ухода за их детьми, брать эти заботы на себя. Есть шутливая родительская поговорка: *вот внуков до пенсии доведем, тогда отдохнем*» [7:57].

Терпение, сдержанность оцениваются в кыргызских и русских фразеологических выражениях по-

ложительно. Эти черты характера необходимы, чтобы выдержать удары судьбы, преодолеть препятствия, выпадающие на долю человека, добиться намеченной цели: *сабырдуу болсоң озорсуң, сабырсыз болсоң осолсуң* (если будешь терпеливым, то продвинешься вперед, если будешь несдержанным, то пропадешь); *сабырдуунун багына алма бүтөт, сабырсыздын башына кайгы бүтөт* (у терпеливого будет удача, а у нетерпеливого - печаль); *эл менен эрегише, эр менен жоолаша* (не соперничай с народом, с тем, кто сильнее тебя); *таза болсоң суудай бол, баарын жууп кетирген, күчтүү болсоң жердей бол, баарын чыдап көтөргөн* (если хочешь быть чистым - будь как вода, которая все смывает, если хочешь быть сильным - будь как земля, которая все выносит); *оң колуңдун ачуусу келсе, сол колуң менен арачыла* (злобу правой руки закрой левой: будь терпеливым, сдержанным); *сабырдын түбү - сары алтын* (терпение приведет к удаче); *терпи, казак, атаман будешь; Бог терпел да и нам велел; час терпеть, а век жить; на хотенье есть терпенье; терпению - спасенье, без терпенья нет спасенья; не потерпел, не спасешься; терпенье и труд все перетрут; утро вечера мудренее*.

В результате проведенного исследования были выделены определенные качества личности и социальные отношения, признанные в данных обществах как более или менее важные. Во многих разделах наблюдается совпадение или незначительные различия в количестве и экспрессивных свойствах фразеологических единиц, отражающих следующие ценностные понятия: *коллективность, красноречие, сдержанность, терпение, трудолюбие, правдивость, материальное благополучие*. Наиболее важными для кыргызов являются такие понятия, как близкое и дальнее родство, коллективность, гостеприимство, красноречие, пренебрежительное отношение к богатству; терпение; осторожность; людское мнение. Положительными характеристиками людей русские считают соборность (*коллективность*); *поддерживание близкого родства, гостеприимство, дружелюбие; пренебрежительное отношение к труду, богатству, сдержанность в речи*.

Литература

1. Лингвистический энциклопедический словарь (ЛЭС). - М., 1990.
2. Веренич Т. М. Черты национального характера во фразеологической картине мира (на материале французского и русского языков) [Текст] // Филология и лингвистика в современном обществе: материалы междунар. науч. конф. - М., 2012. - С. 51-53.
3. Грушевицкая Т.Г., Попков В.Д., Садохин А.П. Основы межкультурной коммуникации. / Т.Г. Грушевицкая, В.Д. Попов, А.П. Садохин. - М., 2003.
4. Шанский Н.М. Фразеология современного русского языка. / Н.М. Шанский. - М., 1985.
5. Шанский Н. М. Лексикология современного русского языка. / Н.М. Шанский. - М., 1972.
6. Садохин А.П. Введение в теорию межкультурной коммуникации. / А.П. Садохин. - Издательство «Высшая школа», 2005. - 305 с.
7. Прохоров Ю.Е., Стернин И.А. Русские: коммуникативное поведение. - М., 2006. - 193 с.

Шакенбаева Г.К.
К. Карасаев атн. БГУ

ТЫШ КИЙИМДЕРИНИН АТАЛЫШТАРЫ ЭТНОЛИНГВИСТИКАЛЫК АСПЕКТИДЕ

Этнолингвистика өз алдынча илимий багыт катары 19-кылымдын 70-жылдарында этнография илиминен өнүгүп, АКШда кеңири кулач жая баштаган. Ал Американын түндүгүндөгү, анан Борбордук Америкадагы индей уруусундагы элдерди ар тараптан изилдөөдөн улам келип чыгат. Кийинчерээк советтик окумуштуулардын бир катары да бул маселеге өзгөчө көңүл бурушкан. Мындай илимпоздордун катарына алгачкылардан болуп Ф.И.Буслаев, А.А.Потебнялардын, кийинкилерден И.Рахимовдун, Ж.И.Толстойдун ж.б. изилдөөлөрүн киргизүүгө болот. Ал эми кыргыз тил илиминде болсо тил менен башка илимдердин фактыларын, ыкмаларын аралаш колдонулушуна көңүл бурулган атайын иликтөөлөр эми гана өөрчүп өнүгүүдө. Алсак, А. Сыдыков, А. Өмүралиева ж.б.

Кыргыздардын сырт кийимдерине көйнөк, кош этек *көйнөк, чыптама, шым, кемсел, ичик, чапан, кементай, чепкен, тон* кирет. Булардын көпчүлүгү сырткы кийим деп эсептелип, кийилүү максатына карата кездемелер да тандалат, жарашыгына карата сайма же оймолору жаш өзгөчөлүгүнө ылайыкташат. Бирок көйнөктөргө сайма түшүрүлгөн эмес. Азыркы театр кийимдеринде да көйнөккө сайма түшүрүлүп жүрөт. Аялдардыкы жеңи жана жакасы, этеги кооз көрүнүү үчүн бүйүрмөлөнгөн, бир канча кош этектен турган. Бул чыптама, кемсел менен өңдөш же, контрастык түстө болгондуктан, кооз баш кийим менен бирдикте өтө салтанаттуу, көркөм көрүнгөн.

Чыптама - кыз-келиндер үчүн да, эркектер кийүү үчүн да ылайыкташкан орто кийим. Анын *чермий, өпкө кап, өпкө тон, пинжеск* сыяктуу аталыштары бар. Муну жылуу күндөргө ылайыктап, адеми кийим катары жасаса, суук күндөрү дем алуу органдарын, көкүрөктү ызгаардан сактоо максатында жүн салып шырып жасашкан.

Жайкы чыптамалар кооздук үчүн тигилип, аны ар кандай саймалар, оюулар менен шөкөттөшкөн. Анын жакасынын жээгине суу жүгүртүп, андан ары жагын бойлото *кыял, кош кыял*, кийинчерээк, ар кандай өсүмдүктөрдүн көчөтүн түшүрүп саймалашат. *Илме* же, машинанын ыгы менен саймалоо тегиз, бир кылка болушун камсыз кылат. Адатта келин - кыздардын чыптамасы саймаланып, мүмкүн болушунча, топу, шөкүлөнүн түсүнө шайкеш келген. Иш чыптамасы шырылып тигилгендиктен, эркектердики да, аялдардыкы да саймаланган эмес.

Азыркы театр өнөрүнө, дегеле, улуттук элементтери менен кийинүүчүлөрдө бул кийимдин да, сайманын да түрлөрү ар кандай формага, вариантка ээ болуп келе жатат. Эгерде мурунку учурлардагы кыз - келиндердин чыптамасы кызыл же жашыл түстөгү кездемелерден болсо, азыр жарашыгына, кийилип жаткан максатына, кийимдин түсүнө карата өзгөрүүдө. Көйнөккө жараша өтө айырмаланбаган түстү, кээде ак жука кездемеден да тандалып, ар кандай тиликтери менен сайманын түрлөрү менен

кооздолууда. Кандай да болбосун, сайманын *илме* түрү колдонулуп, көпчүлүк учурда машинанын саймасы пайдаланылууда. Мындай сайма тез да, тегиз да аткарылгандыгына байланыштуу симметриялуулугу, кооздугу менен айырмаланат. Ал эми колдон аткарылган түрү өтө көп кынапталган жумушту сарп кылгандыктан, жеке аткарылуучу буюмдарда колдонулуп, кымбат бааны талап кылат.

Театр кийимдери катары эркектердин да ар кандай узундуктагы чыптамалары тигилип, саймаланып келе жатат. Албетте, мындай эркек чыптамалардын кооздолгон варианты күндөлүк кийим катары колдонулбай атайын артисттик өнөргө тиешелүү чөйрөдө гана пайдаланылат.

Кызыл тукаба чыптамасы анын денесин чыпыйтып кучактап турат (Ш.Бейшеналиев).

Шым - кыргыздын эзелтеден келе жаткан адагында саймаланбай кийилген, эркектердин шымы жаш өзгөчөлүгүнө ылайык түстөгү кездемелерден тигилген. Азыркы учурда театр өнөрүнө байланыштуу кийимине айланган шым ар кандай түстө, тиешелүү көркөмдүктөгү сайма түшүрүлүп кооздолуп келе жатат. Мындай учурда шымдын багелегине, жанындагы тилигине сайма түшүрүлүп жүрөт. Театр шымдарынын жердиги баркыттан, жоо кийимине ылайыкталыш керек болсо жаргактан (замш) тигилип, аны кийүүчү инсандын келбетине ылайык саймаланат. Маселен, баатырдык чыгармалардын каармандарына байланышкан образга арналган кийимдердин шымы болсо, тизесине, санына арстан, жолборс, ажыдаар ж.б. сүрөтү салынып саймаланат. Мындай сайманын көчөтүнүн түшүрүлүшү - анын айбатын, таасирдүүлүгүн ж.б. чагылдыруучу кыйытма ойду туюндурат.

Мындай көчөттөрдү саймалоодо басма сайманын колдонулушу маанилүү болгон, анткени жаргакка түшүрүлгөн учурда анын сайма көрүнүктүү болуш үчүн жибек жиптин пайдаланылышы ачыктыкты, образдуулуктун таамай берилишин камсыз кылган.

Бурмалуу саадак, бугу шым (Тоголок Молдо).

Бүктөөсү жанбаган ак шым (Т.Сыдыкбеков).

Кемсел // кемсал // кемзир - жеңи чыканакка чейин келген кыска, көйнөктүн үстүнөн кийилүүчү кийим. Кийилүү максатына карата жеңинин узун же кыска болушу белгиленген. Эгерде иш кийими катары эсептелсе, анда жеңи каруудан келген узундукта болгон, атайын сырт кийим деп эсептелсе, анын жеңи узун болгон. Ушуга карай кийимдин кийилүүчү сезону да аныкталган. Кыска жеңдүүсү жылуу мезгилге ылайыкташкан.

Өзбек тилиндеги «Кийим-кечак номлари» деген изилдөөдө М.Асомиддинова кемселди француз тилинен орус тили аркылуу кирген деген ойду айтат (аталган эмгек, 25-26-бб.). В.Радловдун «Опыт словаря тюркских наречий» сөздүгүндө орус тилинен түрк тилдерине кирген деп белгиленет (В.Радлов В. Т.2. СПб.1899, 45-б.). Бүгүнкү күндө кыргыз тилин-

де кемселдин камзол түрүндө учураы жана ал сөз кыргыз тилине орус тилинен кирип, ал эми орус тили бул сөздү 18-кылымдын башында немец тилинен кабыл алынгандыгын белгилеген (Ж.Мамытов. Көркөм чыгарманын тили. - Ф., 1990.-56-б.). Орус тилинин этимологиялык сөздүгүндө камзол сөзү өз кезегинде италия тилинен алынып түпкү чыгышы боюнча латын тили менен байланыштуу экендигин ырастайт (Н.М.Шанский, В.В.Иванов, Т.В.Шанская. Краткий этимологический словарь.-139-б.). ...Тик жака кызыл манат камзол кийип, белине чымкый көк ботокур оронгон. Даяр коюп койгон ак быязы камзолду Бекназардын ийинине жапты (Т.Касымбеков. Сынган кылыч). Албетте, бул сыяктуу кийим аттарынын келип чыгышын изилдөөдө тектеш жана тектеш эмес тилдерди салыштырып кароо керек.

Кемселдин дайыма кийилүүчү түрү кооздолгон эмес, сый кийим катары кийилүүчү түрүнүн жакасы, жеңинин учу саймаланган. Тигилиш ыгына, кездемеге карата *беш бел, кымкап кемсел, лампик кемсел* деп бөлүнгөн. Ага *ийрек, бармак боочу, мүйүз, бүркүт, ит куйрук, ээк* сыяктуу көчөттөрдүн элементтери колдонулган.

Азыркы учурда бул кийим да өркүндөтүлүп, кийилүү чөйрөсүнө карай кооздолуп келет. Кыска жеңинин ар түрдүү формасы, тилигинин болушу, тиликтин түз же, жарым тегерек абалында болушу да кооздугуна жараша ишке ашып келет. Саймалоодо бардык учурда жээгине ийри же түз абалындагы суу жүгүртүү сөзсүз ишке ашат да, аны бойлото жарашыгына ар кандай көчөттөр менен саймаланат. Кемселдин боюндагы тиликтердин болушу, анын жээгине сайманын түшүшү да кийилүүчү чөйрөгө жараша чыптама сыяктуу сый модалуу кийим же театр өнөрүнө ылайык болушуна жараша жасалат.

Чапан, чепкен - сырт кийимдин түрлөрүнө кирет. Чапан же кемсел деп аталган түрү жазда, күздө же салкын мезгилдерде кийилет. Көбүнчө трайке, баркыт, тукабадан (аялга же эркекке ылайыкташканына карата) эки кат кездемеден тигилет. Адатта жөн мезгилде кийиле тургандары сайма, оймо менен көркөмдөлбөйт. Салтанатка, мейманга кие турган аялдардын чапандары *чычкан изи, ит куйрук, бычак учу* көчөттөрү менен саймаланган. Алар да максатына, тигилген кездемесине ылайык эркек, аялына карата ажыратылган.

Азыркы учурда чапандын баркыттан тигилген, саймаланган саймаланбаган түрлөрү бар. Алардын түсү, түрлөрү, саймасы да жаш өзгөчөлүгүнө, кийилүүчү чөйрөсүнө жараша айырмаланат. Көбүнчө массалык түрдө тигип, саймалап сатууга чыгарып келе жатышат. Бул болсо, кыргыздардын улуттук катыш каада-сына жараша пайдаланылууда.

Театр өнөрүнө байланыштуу тигилген чапандардын эркек жана аял формасына карабастан, ар кандай узундукта, ар кыл тиликтери менен, аркасына да сайма түшүрүлүп келе жатат. Аркасына түшүрүлгөн сайма көбүнчө өсүмдүктөрдүн шагын, мөмөсүн элестетет.

Каным ээсе бирөөнүкүнөн жалаңтык бейкасам чапан сурап келди (Ш.Бейшеналиев). *Бир маалда боз чепкенин желбегей жамынып, кепичти жалаң кийип бирөө чыкты* (Ж.Бөкөнбаев).

Кементай - илгерида жоокерчиликте кийиле турган сырт кийим. Жердиги кийизден, кийгенге жеңил, жылуу болгон. Кайырма жакасынын ар кандай чон-

дукта, жазылыкта болгондугу белгилүү, ал жарашыгына карата бычылып, *илме сайма* аркылуу кызыл жип менен көчөт түшүрүлсө, ал эми четине ак же сары өң менен *секиртме сайма* менен суу берилет.

Азыркы учурда кементайды театр кийими катары да, салтанаттуу сырт кийим катары да кезиктирүүгө болот. Азыр узун, жамынып жүрүүгө да, кийип алууга да ылайыкталган, ак кийизден адемпил тигилген, ар кандай саймаланган түрлөрүн юбилейлерге, тойлорго арнап жасашат. Кементайдын этегин, жакасын, жеңин жээктете суу берип, өтө эндүү эмес формада саймалашат. Керегине жараша далысына сайма салышат. Көбүнчө *секиртме сайма* менен суу жиберет. Топчу пайдаланбастан, чачылуу бүчү тагылган.

Дал - дал болуп кементай туш-тушунан бөлүнүп («Сейтек»). *Көк жамынчы кементай, бөктөрүнчөк бөктөрүп* (Тоголок Молдо).

Тон - кышкы сырт кийим. Мунун эл арасында кеңири таралган түрлөрү: *бостун, өпкө тон, ак тон, сары тон* ж.б. Адатта тондун сары болушу анын боегуна байланыштуу ишке ашкан. Ышкын түп менен боёонун натыйжасында ушундай түскө жеткиришкен. Тондун чекелерин кара кыжымы, чий баркыт менен кыюулап *чыраш* саймасы менен кештеленген. Тонго да айрым учурда бүчү тагылган.

Бостон // *пустин* - *пуст* - фарсча - тажикче тери дегенди туюндурат. Кыргыз тилинде *бостун* // *пустин* формасында кабыл алынган. Сайма мунун четтерине түшүрүлгөн.

Түштүк кыргыздарда шырылган халат формасындагы *чапан* да *тон* деп аталат. Анын кандай кездемеден тигилгенине карата *пашайы тон, парча тон, кымкап тон* ж.б. аталган. Бул жөнүндө маалыматтарды К.И.Антипинанын «Особенности материальной культуры и прикладного искусства южных киргизов» деген эмгегинен кеңири кезиктирүүгө болот. (Фрунзе, 1962, 118-б.).

Аш - тондуу нуку, *той-тондуу нуку* (макал). *Жалгыз аттуу жасарыччаак, жасаман тондуу күрөшчөөк* (макал).

Ичик - бул элдик кийим. Ал түрүнө карата *эркек ичик, аял ичик* деп экиге бөлүнгөн. Жаш сүлөөсүн, түлкү, суур өңдүү аң терилеринен аял ичик тигилет. Ал эми *карышкыр ичик, кашкулак ичик* эркектерге таандык. Ичиктердин ички бети аң терилеринен болсо, тышы ар кандай кездемелерден тигилген. Аялдардын ичиги кыжымдан, баркыттан болсо, эркектердики көпчүлүк учурда трайкеден болгон.

Алардын көбүнесе жакасына, жеңдерине, *бастырма сайма* менен *оттук, ит таман, топу баш гүл, ийрек, мүйүз* көчөттөрү түшүрүлөт.

Кайырма жакка түлкү ичик желбегей салып жамынып («Олжобай менен Кишимжан»). *Бардыгы кулакчындарын алкымына бүйрө байлап, тон, ичиктерин сыртынан куушура курчанышкан* (А.Убукеев).

Белдемчи - аялдардын белден ылдый көйнөктүн үстүнөн кие турган кийими. Ал жалаңкат эмес, эки кат, б.а., таз баркыт, баркыт, чий баркыт, ноту, трайке, лампик кездемелеринен ичтелип тигилген. Жердигине карата кызыл, жашыл, ак, саргыч, көгүш түстөгү жиптер менен кештеленип, сайманын *секиртме, сирке* төктү түрлөрү менен *көзчө, чычкан изи, тап бердирме, бадамча* көчөттөр аркылуу кооздолгон.

Көпчүлүк учурда белдемчинин белине, этегине, сайма түшүрүлгөн, *илме* же *илмедос* менен *кочкорок* көчөтү түшүрүлгөн (Антипина. 1962, 241-б.), айрым

учурларда *кайкалак* түрүндө кооздолуп, лирообраздуу *тай туюк*, *тогуз дөбө* көчөттөрү түшүрүлгөн (Махова Е.И. Материальная культура киргизов, 58-б). К.И. Антипинанын монографиялык эмгегинде бир гана кыргыз элине тиешелүү болбостон, белдемчи деп аталбастан, мындай формадагы кийимдер Европа, Прибалтика, Түштүк Азияда ж.б. элдерде болуп келгендиги белгиленет.

«Одежда в виде распашной юбки существовала в прошлом у многих народов (у русских (понева), у народов Прибалтики, украинцев, румын, что указывает на ее архаичность. Упоминание «бельдемчи» в комплексе женской казахской одежды дает основание говорить о наличии ее прошлом у казахов. Подобные одежды носят народы юго - восточной Азии. Так, распашная юбка бытует у народности мяо. Одежда типа «бельдемчи» до настоящего времени сохраняется «в качестве праздничной и обрядовой» у тибетских монголов. Г.Г.Гансен описывает несколько форм распашных юбок, которые носили в Монголии. Сохранялась она и в одежде монголо - китайских офицеров. Наличие ее в костюме китайские воины, бывшие в Восточном Туркестане. Упоминание «бельдемчи» как боевой одежды имеется в народном эпосе «Манас» (Антипина, 244-б).

Тарыхый маалыматтарда белдемчи эркек жоо кийими катары белгилүү болуп келген. Улуттук салттуу кийим катары азыркы мезгилдерде бул аялдардын кийими болуп саналып, жылдын маалына карата салкын мезгилдерде кийилүүчү кийимдин түрлөрүнө кирет. Кемсел же чыптама менен ансамбль катары пайдаланылган да, кыргыз кыз - келиндеринин, аялдарынын дене мүчөсүнүн көркүн чыгарып, дүйнөлүк кийим модасындагы жарым корсетти элестетет. Денеге, белге ылайыкталып, ченеп тигилгендиктен, белдин турпатын, ичке болушун, субагай көрсөтүшүн камсыз кылат. Бизге келген маалыматтарга караганда, белдемчинин бели шырылып тигилип, кээси саймаланып, кээси жөн гана шырык менен шөкөттөлгөн.

Азыркы учурларда белдемчинин өркүндөтүлгөн түрлөрүн иштеп чыгышты. Театрдык кийим катары да, жөн гана салттуу салтанаттуу кийим катары кий-

ип жатышат. Моданын ыгына жараша саймалап, жердигин көйнөк менен шайкеш келтирип, ага түстөш жиптердин тандалышы да өзүнчө көрктүүлүктү пайда кылат. Жарашыгына, боюна ылайык өлчөмдө тигилет.

Эне белине тартынган этеги бүйүрмө, көк ала белдемчиси менен уулунун бети-башын сүрттү («Жаш ленинчи»). *Абышкалар карсылдап, белдемчисин кемпирлер белге тартып арчындап* (Тоголок Молдо).

Ошентип, кыргыз элинин кийим - кечеси, жашоо ыкмасы, амалы, турак жайы ж.б. бардыгы көзгө көрүнүп турган көркөм чебер искусствосунун антологиясы катары тизмектелип, элдин көз алдынан өтүп турган. Ошого байланыштуу жашоо жайларын ылайыкташкан, көчмөн турмушка шартташкан үй тиричилиги болгон, кийим кечесин ж.б. ылайыкташтырышкан. Бара - бара көркөмдүк табити өнүгүп, ар кыл кооздукту, жаратылыштык көрүнүштөрдү оймого, саймага, таарга, килемге көчүрүшкөн. Мунун да элдин өзүнө тиешелүү философиясы болгон. Чыгыш элдерине мүнөздүү болгон жаратылыштык кубулуштардын адам аң-сезимине, таанып - билүүсүнө табиятынан берген таасиринен улам ыңгайлашуусу, анан табышмактуу сырларын чыгармачылык менен өздөштүрө алуусунан улам ар кыл кол өнөрчүлүккө пайдалана алышкан.

Адабияттар

1. Антипина К.И. Особенности материальной культуры и прикладного искусства южных киргизов. - Ф., 1962.- 345-б.
2. Махова Е.И. Материальная культура киргизов. - Ф., 1959, 41-58-б.
3. Асомиддинова М. Узбек тилиндеги кийим-кечак номлари. - Ташкент., 1981, 135 б.
4. Радлов В. Опыт словаря тюркских наречий. Т.2. СПб. 1899,
5. Мамытов Ж. Көркөм чыгарманын тили. - Ф., 1990. 256-б.
6. Шанский Н.М., В.В.Иванов, Т.В.Шанская. Краткий этимологический словарь. -М., 1980, 139-б.
7. Сыдыков А.Н. Вопросы этнолингвистики. - Б., 2008, 95 б.

Мухамед Рызк Амин Фатхи,
БГУ им. К.Карасаева

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ НАГЛЯДНОСТИ НА ЗАНЯТИЯХ АРАБСКОГО ЯЗЫКА В РУССКОЯЗЫЧНОЙ АУДИТОРИИ

В статье рассмотрены особенности использования наглядности на уроках арабского языка, которые состоят в том, что в своей профессиональной деятельности педагог использует наглядные материалы (схемы, таблицы, рисунки...), то есть иллюстрационные комментарии, которые должны, с одной стороны, упростить усвоение и понимание предмета, а с другой - являться дополнительным источником познания.

Ключевые слова: наглядность, визуальная наглядность, учебники по иностранному языку, наглядные пособия, иллюстрации, картинки.

In article the features of use of presentation at the Arabic language lessons which demonstrate that in the professional activity the teacher uses presentations (schemes, tables, drawings ...), that is illustrative

comments which have to simplify assimilation and understanding of a subject and must be an additional source of knowledge.

Key words: *presentation, visual presentation, textbooks on foreign language, visual aids, illustrations, pictures.*

Изучение арабского языка - одного из древнейших и наиболее распространенных языков мира приобретает особую актуальность в настоящее время. Основной причиной этого является растущее влияние арабских стран на общемировые политические процессы. Ближний Восток - родина арабского языка - на протяжении долгих лет был и остается ареной борьбы крупнейших держав мира за контроль над стратегическими энергетическими ресурсами.

Арабский язык занимает лидирующие позиции среди основных языков мира также благодаря его тесной связи с исламом - одной из ведущих религий на земле. Не будет преувеличением, если сказать, что арабский язык является основой ислама. Именно на нем написан Коран - Священная Книга мусульман, мудрые высказывания (хадисы) пророка Мухаммеда и составлены основные мусульманские богословские трактаты.

Проблема наглядности в обучении иностранным языкам была актуальной во все времена. В последние годы в связи со стремлением человечества к «обществу без границ», приобщению к культурному наследию и духовным ценностям народов мира знание иностранного языка как инструмента межкультурной коммуникации, стало престижно и востребовано. Поэтому заметно расширилась область наглядности, и усложнился её инвентарь: от предметов и картинок, жестов и движений до видеофильмов и компьютерных программ, при помощи которых преподаватель моделирует фрагменты объективной действительности. Общеизвестно, что эффективность обучения зависит от степени привлечения к восприятию всех органов чувств человека. Чем более разнообразны чувственные восприятия учебного материала, тем более прочно он усваивается.

Основная цель образования - дать знания и навыки молодому поколению. Использование технических и других дополнительных средств позволяет упростить процесс обучения, что приведет к большей эффективности, быстрым результатам, скорейшему достижению целей образования.

Как показала практика, обучение арабскому языку будет более результативным и эффективным и обеспечит успешное формирование коммуникативной компетенции при условии комплексного использования видеоматериалов в сочетании с разработанными дидактическими материалами, составленными и использованными в соответствии с предлагаемой методикой. Исходя из поставленной цели, можно сформулировать следующие задачи: 1) при выборе материалов необходимо провести анализ учебной видеопродукции в рамках интересующей нас тематики; 2) проанализировать теоретические исследования по проблеме исследования; 3) разработать принципы отбора и использования видеоматериалов в учебном процессе; 4) разработать методическое обеспечение к видеокурсу.

Принцип наглядности играет особую роль в обучении арабскому языку. При освоении арабского языка в русскоязычной аудитории возникает задача

- создать систему отражения объективного мира в формах второго языка. В условиях обучения при отсутствии иноязычной среды объективный мир моделируется с помощью наглядности. Используя различные средства наглядности: предметы, макеты, картины, жесты, движения, диафильмы, кинофильмы и т. п., учитель в учебных целях моделирует фрагменты объективной действительности, которые ассоциируются учащимися с соответствующими иноязычными формами в процессе осуществления учебной коммуникации. Очень важно использование наглядности и технических средств при обучении учащихся арабскому языку как неродному, особенно на ранних стадиях преподавания, когда педагогу трудно донести значения слов и предложений нового языка до обучающихся.

Наглядность является не только важным средством семантизации, но и средством овладения ситуативной обусловленностью речи. С помощью наглядности создаются учебные ситуации, в которых отрабатывается устная коммуникация, и осваивается таким образом речевая реакция на объективную действительность и жизненные ситуации.

Кроме того, средства наглядности могут быть использованы в качестве ориентировочных опор и при обобщении языковых явлений, где они проявляют себя так же, как при обучении другим учебным предметам.

Каждый учитель за свою педагогическую практику неоднократно слышал рекомендации в свой адрес больше использовать средства наглядности на уроке. Много сил и времени он тратил на то, чтобы наполнить свой кабинет различными наглядными пособиями: картинами, таблицами, схемами, макетами. Пожалуй, нет кабинета, где не было бы технических средств обучения: магнитофоны, проигрыватели, телевизоры, диапроекторы, а в последнее время и компьютеры. При использовании технических средств обучения учащийся подвергается их воздействию, возникают ассоциации, связанные с темой занятия.

При объяснении материала можно размещать на доске карточки с новыми словами, а рядом с ними соответствующие картинки. Учащиеся читают слова и по картинке догадываются об их значении. Пользуясь картинками, мы заставляем учащихся работать, и активизируем их моторную память.

Основную трудность при овладении арабским языком представляет выработка навыков и умений аудирования и говорения. Причем, говорению невозможно научиться без аудирования. Они вместе образуют один акт устного общения. Аудирование является производным, вторичным в процессе коммуникации, оно сопровождает говорение и синхронно ему. Развитие навыков аудирования как вида речевой деятельности является одной из самостоятельных задач обучения арабскому языку.

Начинать обучение аудированию следует с таких упражнений, когда учащиеся не только слышат, но и видят говорящего. На начальном этапе они нацеливаются на повторение услышанного, а не на про-

верку понимания. Не всегда обязательно требовать ответную реакцию. Это даже может иногда помогать обучению аудированию - ученик будет стараться обдумать ответ вместо анализа услышанного и более глубокого его понимания. Воспроизведение речи - это уже конечный результат, т.к. говорение является самым сложным аспектом языка. Хорошие результаты дают упражнения в слушании с целью узнавания, различения, сопоставления.

На среднем и старших этапах обучения наряду с развитием произносительных навыков важным становится развитие навыков аудирования. Здесь можно использовать аудиозаписи диалогов по пройденным темам, новости, отрывки из телевизионных программ (в том числе и религиозных) на арабском языке. Особый интерес у студентов вызывают международные арабские спутниковые каналы. После прослушивания (просмотра) материалов на арабском языке целесообразно задать студентам вопросы и провести беседу, чтобы узнать насколько хорошо был понят и усвоен материал. Использование аудио- и видеоматериалов не только способствует развитию произносительных навыков и навыков аудирования, но также является важным фактором, повышающим мотивацию к изучению арабского языка.

На каждом практическом занятии по арабскому языку полезно использовать аудио- и видеоматериалы для развития произносительных навыков и навыков аудирования. На начальном этапе обучения можно использовать аудиозаписи сур Корана для развития правильных произносительных навыков арабского литературного языка.

Говоря о роли технических средств в обучении аудированию, преимуществах одних и недостатках других, можно с уверенностью сказать, что ни одно из них, взятое в отдельности, не может полностью обеспечить успех обучения, и только правильное их сочетание, отвечающее особенностям изучаемого вопроса и познавательной деятельности учащихся, дает возможность достигнуть оптимальных результатов.

Принцип наглядности обучения - это один из самых интуитивно понятных принципов обучения, который вытекает из сущности процесса восприятия, осмысления и обобщения материала учащимися.

Средства наглядности помогают созданию образов, представлений, мышление же превращает эти представления в понятия. Иллюстрации способствуют развитию внимания, наблюдательности, эстетического вкуса, культуры мышления, памяти и повышают интерес к изучению иностранного языка.

С развитием современных технологий компьютер становится средством обучения, способным наглядно представлять самую различную информацию. Новые информационные технологии воздействуют на все компоненты системы обучения: цели, содержание, методы и организационные формы обучения, средства обучения, что, в свою очередь, даёт отличную возможность решать сложные и актуальные задачи педагогики, а именно: развитие интеллектуального, творческого потенциала, аналитического мышления и самостоятельности человека.

Компьютерный курс содержит большое количество мультимедийных лекций и позволяет резко облегчить усвоение обширного материала за счет ком-

плексного воздействия видеоряда, звука (музыка, шумы), а также чисто компьютерных возможностей диалога с учеником, контроля усвоения пройденного материала.

Существующие на сегодняшний день компьютерные программы позволяют выводить на монитор информацию в виде текста, звука, видеоизображения, игр. Обучение с помощью компьютера дает возможность организовать как самостоятельную работу каждого ученика в отдельности, так и групповую работу вместе взятых учащихся группы.

Электронные издания учебного назначения, обладающие всеми особенностями бумажных изданий, имеют ряд положительных отличий и преимуществ. В частности: компактность хранения в памяти компьютера, диске или иных цифровых носителях, мобильность, возможность оперативного внесения изменений и дополнений, удобство пересылки по электронной почте.

Известно, что учитель в процессе своей работы должен не только передавать учащимся определенный объем информации, но и стремиться сформировать у своих подопечных потребность самостоятельно добывать знания, применяя различные средства.

Интернет создает уникальные возможности для изучения иностранного языка, так как он создает естественную языковую среду. Сначала вспомним особенности предмета «иностранный язык». Основная цель - формирование коммуникативной компетенции, которая предусматривает формирование способности к межкультурному взаимодействию. В наше время именно эта цель является максимально востребованной учащимися.

Под интернет-технологиями имеется в виду использование разнообразных электронных сетевых образовательных ресурсов, а также коммуникационных технологий, обеспечивающих быструю передачу информации на любые расстояния, общение между партнерами. При этом часть материала может быть предложена учащимся на электронных носителях информации или в различных условиях доступа к сети Интернет.

Литература:

1. Абдурахманов А.И. Учебник арабского языка. - Изд. 2., - Махачкала: Изд. Дом «СИМОЛПРЕСС», 2009
2. Баранов Х.К. Арабско-русский словарь. М.: Валерий Костин, 2005. - 944 с.
3. Болотов В.Н., Лебедев В.Г. Методические рекомендации по организации промежуточного и итогового контроля по арабскому языку / Сборник учебно-методических материалов к ООП Теология. - Ч.1. - М.: ИПК МГЛУ «Рема», 2009
4. Борисов В.М. Русско-арабский словарь. - М.: Сам Интернешнл, 1993.
5. Гайнуллин Н.А. Тесты к учебному пособию «Арабский язык: вводный курс» - М.: МИУ, 200
6. Ибрагимов И.Д. Арабский язык. Учебное пособие по теме: «Социальные проблемы». - М.: АСТ: Восток - Запад, 2007
7. Ковалев А.А., Шарбатов Г.Ш. Учебник арабского языка. - 5-е изд., - М.: Вост. Лит., 2008
8. Кузьмин С.А. Учебник арабского языка: для первого года обучения. 2-е изд. - М.: Вост. Лит., 2003

КЫРГЫЗ ЭЛИНИН МАТЕРИАЛДЫК МАДАНИЯТЫ ЖӨНҮНДӨ

Элдин этникалык мурастарынан болгон кол өнөрчүлүгүнө, каада-салтына кайрылышкан изилдөөчүлөр аларды ар түрдүү жагдайдан иликтөө жүргүзүп келишет. Изилдөөчүлөрдүн бир тобу, айрыкча тарыхчылар, этнографтар, маданият таануучулар кол өнөрчүлүктү жана анын тармактарын кыргыз элинин этногенезисине байланыштырган жагдайда карашып, ошол проблема боюнча бир топ баалуу жыйынтыктарды чыгарышат. Алсак, ал жөнүндө: Махова Е.И. Материальная культура киргизов, как источник для изучения их этногенеза, 44-59-бб; Иванов С.В. Киргизский орнамент как этногенетический источник, 59-74-бб; Виноградов В.С. Киргизское народное музыкальное творчество, как источник изучения проблемы происхождения киргизов, 84-90-бб; Чепелявецкая Г.Л. Вышивка, 78-95-бб.; Махова Е.И., Черкасова Н.В. Орнаментированные изделия из войлока, 13-30-бб; Махова Е.И. Узорная циновка, 31-47-бб; Антипина К.И., Махова Е.И. Безворсовое узорное ткачество, 48-58-бб; Антипина К.И. Ворсовое ткачество, 59-77-бб; Иванов С.В., Махова Е.И. Художественная обработка металла, 96-122-бб; Айтбаев М.Т., Иванов С.В. Тиснение по коже, 123-131-бб.; Черкасова Н.В. Резьба по дереву, 132-138-бб; Китепте: Труды Киргизской археолого-этнографической экспедиции. 5 том, 1968. Ошондой эле А.Н. Бернштамдын, А.М. Абрамзондун, Б.В. Бартольдун, М.В.Рынди́ндин, А.Акматалиевдин, К.И. Антипинанын эмгектеринде да кыргыз элинин материалдык маданияты жөнүндө кеңири маалыматтарды табууга болот.

Изилдөөчүлөрдүн башка бир тобу, лингвисттер, кол өнөрчүлүктүн түрлөрүн, т. а., андагы сөздөрдү, терминдерди жыйнашып, аларга тилдик жагдайдан анализ жүргүзүшөт: М. Юсупова. Кыргыз тилиндеги маданий материалдык терминдер, Б. Усманбетов. Кыргыз тилиндеги кол өнөрчүлүк терминдери (ат жабдыктар материалдары боюнча).

Кол өнөрчүлүккө тике тиешеси болбогону менен, кесиптик - тармактык лексикага, терминдерге байланышкан иштер кыргыз тил илиминде Т. Дүйшоналиева, А. Биялиев, Т. Назаралиев, Т. Базаркулова, М. Юсупова, А. Исабекова, И. Абдувалиев, Ж.Жумалиев, А. Жапанов, тектеш жана тектеш эмес тилдерде Толыкина 1954, Литвинов 1955, Трубаев 1963, С.Ибрагимов 1959, Манатов 1955, Баратов 1971, Отаров 1974, Р. Рахимова 1983 ж.б. тарабынан аткарылган. Ошентсе да кол өнөрчүлүктүн бардык тармактарын күргүштөтө бириктирип, жалпы карабай (албетте, алардын өз ара байланышта турган тармактары экендигин жокко чыгарбайт) айрымдарын, маселен, саймачылык өнөрүнө байланыштуу лексиканы алардан өзүнчө бөлүп изилдөө зарылдыгы алдыда. Тил илиминде бул темага кайрылган эмгектер жок эмес, бар. Маселен, Т.Дадаханова «Лексика вышивального искусства узбекского языка», В.Я. Матвеева «Лексика украинского художественного

промысла, вышивания, ткачество, ковроделия Полтавской области», С.Усманова «Лексика орнаментации текстиля в таджикском языке», М.Д. Истамова «Лексика швейного и вышивального искусства в Самаркандских говорах таджикского языка» ж.б. С.Усманова менен Т.Дадаханова изилдөөлөрүн адабий тилде учуроочу фактылардын негизинде жүргүзүшсө, М.Д.Истамова, В.Я. Матвеевалар аймактык, б.а., диалектилик факты-материалдарга таянышат. Ошону менен бирге окурмандардын кеңири чөйрөсүнө жана үйрөнүштүргө ылайыкталып популярдык мүнөздө жазылган эмгектер да жарыяланган. Алсак, Васильева, А.А. Заволокина, Н.П. Беркасова, Л.В. Сычева, В.Н. Филатова, А.Г. Батаршина ж.б.

Биз бул макалада болсо этнографтардын буга чейин жыйнап жарыялаган эмгектериндеги кол өнөрчүлүккө, саймачылыкка тиешелүү факты-материалдарына жана өзүбүз топтогон материалдарга таянып, кыргыз саймасына тиешелүү аталыштарды жалпы кыргыз тилинин масштабынан, айрым учурларда диалектилик өзгөчөлүктөрдү белгилөө менен, этнолингвистиканын элементтерин колдонуп карап, алардын семантикасын ачып берүүдө философиялык, психологиялык мүнөздөгү түшүндүрмөлөр менен коштойбуз. Мына бул жагынан алганда, изилдөөбүз тил илиминдеги этнолингвистика деген түшүнүккө жакындап кетет.

Этнолингвистика өз алдынча илимий багыт катары 19- кылымдын 70-жылдарында этнография илиминен өнүгүп, АКШда кеңири кулач жая баштаган. Ал Американын түндүгүндөгү, анан Борбордук Америкадагы индей уруусундагы элдерди ар тараптан изилдөөдөн улам келип чыгат. Кийинчерээк советтик окумуштуулардын бир катары да бул маселеге өзгөчө көңүл бурушкан. Мындай илимпоздордун катарына алгачкылардан болуп Ф.И.Буслаев, А.А.Потебнялардын, кийинкилерден И.Рахимовдун, Ж.И.Толстойдун ж.б. изилдөөлөрүн киргизүүгө болот. Ал эми кыргыз тил илиминде болсо тил менен башка илимдердин фактыларын, ыкмаларын аралаш колдонулушуна көңүл бурулуп изилдөөнүн объектинине айланып жатат.

Кол өнөрчүлүк - адам баласынын көркөм дүйнөсү. Ошондуктан сайма жана оймо өнөрү адамдын көзү көрүп, акылы туйган көркөм талдоосунун абстракттуулуктан конкреттүү кооздукка айланган түрү деп эсептейбиз. Оюм, андан көчүрүлгөн сайма, акындык, музыка жаратуучулук ж.б. шык өнөрү сыяктуу өзүнчө бир жаратылыштан берилген сезимдердин өзгөчө топтомунан жаралат. Оймо өнөрү, саймадагы түстөрдүн, жиптердин тандалып, шайкеш келиши өзүнчө эле куюлушкан ыр саптарындай, комуздун күүсүндөй ыргак берет. Муну ар бир сезимтал адам баамдай алат. Оймо, сайма, терме бекеринен сүрөтчүлүк өнөрү менен ченелбейт. Анткени кыргыз элинде сүрөтчүлүк өнөрүнөн мурда кол

өнөрчүлүгүнүн ушул тармактарында тарап, бара-бара элдин арасында эстетикалык табити, шыгы бар адамдардын колунан жаралган буюмдар да калыптанып, тараган. Оюм, чийимдер чырмалган чийде, терилип согулган таарларда, шырдактарда, ала кийиздерде, килемдерде жана башка көчөттөр катары салынып, анын ар биринин геометриялык тактыгы болбогону менен, симметриялык шайкештиги, кыналыша келген бурчтары менен ийиле созулган мүйүзчөлөрү өзүнчө бир гармонияны түзгөн. Мындай оюмдар оймодон саймага же, анын тескерисинче, көлөмүн кичирейтип, чоңойтуп көчүрүлгөнү менен жалпы окшоштугу бирдей аталышка алып келген. Маселен, *кош мүйүз, көчкөр мүйүз, ит куйрук, карга тырмак, кыял, куш канат* ж.б. толуп жаткан аталыштар жалпы колдонмо өнөрүнө мүнөздүү болгондуктан, алардын жаралышын, аталышын прагматикалык, тилдик өнүгтө талдоого алууга арзыйт. Саймачылыкты кол өнөрчүлүктүн түрү катары изилдеп, анын түрлөрүн, аткаруунун технологиясын ж.б. чагылдырылган көптөгөн адабияттар болгону менен, булардын аталыштары лингвистикалык иликтөөгө муктаж жана ошол себептен аны учурдагы актуалдуу маселе деп эсептейбиз.

Кесиптик лексиканы аныктоонун негизи болуп В. Виноградовдун «сөздүн мааниси сөз түркүмүнө, грамматикалык категорияга, контекстке, башка сөздөр менен болгон байланышына багыныштуу болот» (В. Виноградов. Избранные труды. Лексикология и лексикография - М.: Наука, 1977, - с. 165) деген концепциясы алынды.

Кесип сөздөрү менен сөздүк атоо кызматынын чегин ачып, чек коюуда негизги критерийлердин бири кызмат аткаруудан келип чыга тургандыгы эске алынды. Кесип сөздөрүнүн дээрлик көпчүлүгү сөз катары кызмат аткарат, биздин жашоо-турмушубуздагы коммуникативдик кызмат аткаруу менен, айлана-чөйрөбүздөгү жашоо амалын туюндурган номинация болуп эсептелет. Ошол эле учурда изилдөө максатына жараша терминдик атоо катары кош маанилүү негизди түзөт.

Кесиптик лексика белгилүү бир кесип иштерине мүнөздүү болуусу менен илимий терминдерге жакыныраак келет. Бирок ошол эле учурда өзгөчөлүгү да бар. Кесиптик сөздөр терминдерге ылайык бир маанилүүлүк, системалуулук, стилдик нейтралдуулук деген талаптарга жооп бере албайт. Алар адам баласынын жашоосун камсыз кыла турган чөйрөнү түзүп тургандыктан, тиешелүү деңгээлде пикирлешүүнүн терминге караганда активдүү абалын билдирип турат. Ошондуктан биз таяныч жасап келген орус жана түрк, анын ичинде Б. Орузбаева, Т. Дүйшөналиева, А. Исабекова сыяктуу кыргыз лингвистеринин пикирлерине таянуу менен (В.В. Виноградов, Г.О. Винокур, Д.С. Лотте, Реформатский, Л.А. Булаховский, Р.А. Будагов, Н.А. Баскаков ж.б.) кесиптик терминдерди өзгөчө сөздөр эмес, аларды өзгөчө функциядагы сөздөр катары карап, терминге мүнөздүү өзгөчөлүгүн чагылдырууга басым жасадык.

Эгерде тармактык илимдердин түшүнүгүн билдирген терминдер десек, анда алар ошол тармакта гана колдонулган, бир маанилүү кызмат аткаргандыгы менен айырмаланмак. Д.С. Лоттенин пикири боюнча, терминдер орток абалда болгондо (илим-

дердин аралыгында бирдей түшүнүктү туюндурган учурда) гана эки же андан ашык мааниге ээ болот. Ал эми сөз атоо, пикир алышуудан тышкары учурда ошого жакындатылган мааниде терминдик да кызмат аткарып кала тургандыгы белгилүү.

Көркөм кол өнөрчүлүктүн түрлөрүнүн ичинен эң кеңири тараган өнөрлөрдүн бири - *саймачылык*. Кандайдыр бир заттын сөлөкөтүнө окшош элементтерин кездеме, тери, кийиз, таар ж.б. бетине ырааттуулук жана ыргактуулук менен кайталанып көчөттөрдү түшүрүү *сайма өнөрү* (КТТС, 514-б.) деп аталат. Бул баалуу өнөрдү кыргыз кыз-келиндер зор шыктануу менен кармап келишкен. Эл ичиндеги адеми буюмдардагы ар кандай сайма көчөттөрү бүгүн да көөнөрбөй, ошол чеберчиликтин чыныгы уздугу жана талантын тастыктап, улам өркүндөтүлүп, байытылып келе жатат.

Кыргыз тилинде сайма өнөрүнүн башка тилдердегидей эле аталышы өнөрдүн өзү менен кошо жаралган. Тектеш жана-тайымдары адам акыл-эсинин продуктысы катары бааланып келе жатат. Саймачылык кесипке байланыштуу сөздөр менен бирге анын дено-татынын жаралышы да байыркы мезгилдерге таандык, т.а., саймачылык өнөрү - материалдык маданияттын кийинчерээк өнүккөн формасы. Адам баласы алгачкы учурда буюмдарды, кийимдерди ж.б. прагматикалык максатта колдонсо, бара-бара андай практикалык максаттардын калыптанышынан улам өркүндөтүлгөн, кооздук тектеш эмес тилдердеги изилдөөлөргө караганда адам баласынын эстетикалык табити жаралгандан бери ар бир улуттун өзүнө жараша көркөм өнөрү пайда болуп, дегеле адам баласынын колунан жаралган буюм деталдары ойлонуп табыла баштаган. Алды менен кийимдердин, буюмдардын деталдарын бириктирип тигүү - тикмечилик, тигүүчүлүк өнөрү пайда болгондон кийин, алардын формаларын өзгөртүп, кооздоп пайдалануудан улам акырындап эстетикалык-маданий татым калыптанып, чийме жана сайма өнөрү келип чыккан. Натыйжада, тигүүчүлүк менен саймачылык кол өнөрчүлүктүн бир салаасы болуу менен кошо алардын жасалыш максаты, аткарылыш формасы, маданий эстетикалык жагы боюнча өз ара айырмалана баштаган. Ошентсе да сайма өнөрү ага абдан жакын, анын жаралышына өбөлгө болгон бычмачылык менен тикмечиликтин натыйжасы катары бир системанын алкагында турат. Ошондуктан оймочулук, саймачылык, бычмачылык, тикмечилик дегендер кол өнөрчүлүктүн биринен бири көп ажыратпай турган бүтүмдөй бир тарамдары болуп эсептелет. Дүйнө элдеринин баарында маданий мурас катары учуроочу сайма өнөрү ар бир элдердин жеке өзгөчөлүгүнө ылайык дифференцияланат жана алар айлана - чөйрө, жаратылыштык түзүлүшү, жашоо образы таасир эткен аткаруучуга, анын фантазиясына жараша элдик оозеки чыгармачылык сыяктуу тынымсыз өнүгүп отурган.

Кыргыз элинин ак мөңгүлүү бийик Ала-Тоонун арасында, ар түркүн кооздукка оролгон ландшафтан орун алышы, жашоо образы анын маданий мурастарына, ошонун ичинде саймачылык өнөрүнө да белгилүү даражада таасирин тийгизген. Кыргыз эли жашаган жердин рельефи, андагы жаратылыштык көрүнүштөр флора - фаунасы кыргыздын оймо-чиймесинде, саймачылыгында айныксыз чагылдырылган.

Кыргыздын нукура эски саймаларында чөптүн бүрлөрү, жаныбарлардын дене түзүлүшүндөгү айрым бөлүктөрү (мис., *омуртка, мүйүз, куйрук* ж.б.) жаратылыштык көрүнүштөр (мис., *ай, күн, булак* ж.б.), жана абстракттуу ой чабытынан улам *кыял, кош кыял* ж.б. көчөттөр оймолуу буюмдарда да, саймаларда да көлөмүнө жараша кичирейтилип же чоңойтулуп көчүрүлүп жүрө берген. Булар бир саймада эмес, оймодо, өрмөктүн, килемдин, шырдактын ж.б. элементтеринде улуттук форма катары муундарда улантылып жашап келет жана элибиздин жашоо шартын, абалын, ой-санаасын ар башка түстүк түшүнүктөр аркылуу билдирип, өзүлөрү кармаган буюмдардын ажарын чыгарып турат.

Ошону менен бирге сайманын эмнеге, кандайча, кайсы түстөр менен сайылышы да мезгилге, жашоо шартына жараша тандалган. Эң алгачкы сайманын материалдык негизи өтө байыркы колдонгон буюмдардан, көп учурда териден, ийленген териден тандалып алынган. Теринин бетине түшүрүлгөн сайманын элементтери алгач кесилген көк, табигый боектор болгон, кийин жип колдоно баштаган. Сайманын жердиги катары тери менен кошо кийиз, ак таар да пайдаланылган. Кийиздин, таардын бетине түшүрүлө турган саймалар дагы өзүнө ылайык түрдүү түстөгү жиптерди талап кылган. Аларды боё үчүн табигый түстөрдү, жаратылыштык боекторду пайдалана башташкан, мисалы ышкын түптөн алынган түс саргыч күрөң өңдү берген. Бара-бара өсүмдүктөрдөн алынган боёктор оюу, сайма материалдарынын түс берүүчү куралы катары кызмат өтөй баштаган.

Кийинчерээк Улуу Жибек жолунун мезгилинен баштап кытай буюмдарынын, чүпүрөк түрлөрүнүн, баркыт жана кытай жибектеринин таралышынан улам түр жиптери менен кооздоо сайма иштеринин сапатына таасир эткен, анын эстетикалуу болушунда маанилүү роль ойногон. Жиптердин тандалышы, ал сайыла турган негизги жердиги менен айкаша келиши да маанилүү, б.а., териге, таарга, кийизге түшүрүлчү саймаларга караганда кездемеге сайылуучу саймалардын жиптери да, түстөрү да ажыратылган. Жиптерди пайдаланууда түстөрдүн интеграциялык ролу да чоң болгон. Мисалы, сайма сайыла турган чүпүрөктүн өзүнөн жип чубап сайылган саймалар да, жердиги менен анын бетине түшүрүлгөн сайманын өзгөчө бир кооздук берүүчү, көзгө тартылып туруучу эстетикалык белгиси көрүнүп турган. Муну менен уздар сайманын интеграцияланган жана дифференцияланган белгилерин ажыратып берүү аркылуу көчөт түшүрүүдөгү эң чоң чеберчиликти көрсөтө алышкан.

Кийинки кездерде, айрыкча түрдүү элдердин, улуттардын жана маданияттардын өз ара жакындашып, машина саймаларынын улам өркүндөп, кол саймаларынын акырындап четке суурулуп чыга баштаган мезгилде кыргыз уздарынын да эстетикалык - маданий татымдары өзгөрүүгө дуушар болууда. Азыркы соода-сатык байланышына жана өлкөгө келип жаткан чет элдик туристтердин табитине жараша сайма көчөттөрүндө жана түстөрдүн айкашуусунда, саймалоонун ыктарында көптөгөн өзгөрүүлөр жүрүп, андагы байыркы мотивдер, элементтер колдонуудан акырындап калып баратат.

Ошентип, бу айтылгандар, кыргыз элинин саймачылык өнөрү ар кандай доорлорду камтуу менен ал коомдук өнүгүштөн, өндүрүштүн деңгээлине жараша өнүгүп - өзгөрүүгө дуушар болуп отурган деп айтууга негиз берет.

Кыргыз элинде саймачылар кийимдерди, үй-буюмдарын саймалашканы менен аларды ич ара бөлүштүрүлүп өзүнчө терминдер менен аташкан эмес, жалпысынан, үй-буюмдарын айрыкча туш кийиз сыяктуу чоң буюмдарды саймалагандарга карата гана саймачы деген термин колдонулган. Майда барат буюмдарды саймалоону аларды жасаган ар бир уз өз өнөрүнө жөндөмүнө жараша ишке ашырган жана алар саймачы деп да аталбаган. Бирок ошого карабастан кыргыз уздары сайманын жердигине, буюм теримдерине, саймалоо ыктарына, көчөттөрүнө жана башкаларына чоң маани беришип, аларды өздөрүнчө атоого аракеттенишкен. Мына ошондуктан кыргыз уздары сайманын жердигине, буюм-теримдерин саймалоо ыктарына, көчөттөрүнө кыргыз тилиндеги саймачылык лексикасынын маанисине карата төмөнкүдөй бир катар лексика-семантикалык топторго ажыратып кароого болот: 1. сайманын жердигин, материалын атоо; 2. саймачылыкта колдонулуучу буюм-теримдердин аталышы; 3. эмгек процесстеринин аталышы; 4. сайма саюу ыктарын атоо; 5. саймачылыктагы өң-түстүн атоолору; 6. сайма көчөттөрүн атоо; 7. саймалана турган продукциянын аталышы.

Жердиги деп сайма түшүрүлө турган материал аталат жана андай материалдар негизинен түрдүү кездемелердин аталыштарын туюндурган терминдер болуп эсептелет. Алардын жердигине азыркы учурда гүлдүү эмес, бир түстөгү материалдар тандалып алынат: *чыт, жука чыт, калың чыт, сатин, парча, бейкасам, чийбаркут, тазбаркут, баркыт, трайке, башайы, нооту, мата, кыжымы, саксак, ламтик, тери, таар, булгаары, жсаргак, макмал, момозий, тукаба, болотнай, торко кийиз* ж.б. Булар саймаланган буюмдардын колдонулуш максатына жана сайманын түрлөрүнө жараша тандалат. Мисалы, тушка тартыла турган буюмдардын мүнөзүнө жараша жердик иргелет. Жууркандын же төшөктүн четине сайылуучу сайманын жердиги чыттан же сатинден болгон. Анткени алар жасалуучу буюмдун мүнөзүнө карата калың же жукалыгы эске алынган. Эгерде туш кийизге ылайыкталса, анда анын көп жылдык пайдалануусу эске алынып калыңыраак жердик тандалган.

Саймадагы эң алгачкы жердик болуп *тери, ийленген тери* кызмат өтөгөн. Теринин бетине, тагыраак айтканда, *тери шым, тери тон, кандагай* сыяктуу кийимдердин беттерине тилинген көктөн, кайыштан оюулар түрүндөгү сайманын алгачкы элементтери түшүрүлгөн. Бут кийимдерге ылайыкталган териден болгон жердик азыркы учурда сувенир буюмдарга гана айланып келет. Тери менен кошо кыргыздын эң байыркы нукура жердик материалы болуп мал чарбачылыгы кезинде *кийиз*, анын түрлөрү кызмат өтөгөн. Кийиздерден болгон *жердик, жабык баш, текчелерге, баш кийимдерге* карата тандалган.

Буларга карата колдонулуучу жиптер да жердигине карата, б.а., жердигинин калың-жукалыгына, материалдын сапатына, түсүнө, көчөтүнө карата тандалган. Андай жиптердин катарына *жүн жип,*

кебез жип, чарык жип, жердигинен чубалган жип, кийинки учурларда болсо анын жибек жип, мулина, онунчу жип сыяктуу түрлөрү колдонула баштады.

Өндүрүш өркүндөп, тери, көк менен кийиздин ордуна түрдүү маталар, кездемелер, кебез, жибек жиптер пайда боло баштагандан тартып кыргыз уздарынын саймасында *тери, кийиз, таар* сыяктуу жердиктерден тышкары кездеменин жогорудай *чыт, сатин, парча, бейкасам, баркыт, пашайы, нооту* сыяктуу түрлөрү; саймалоодогу материалдары иретинде жиптин *жылы-ма жип, жибек жип, мулина жип, онунчу жип, парач жип* дегендер колдонула баштады. Өз кезинде булар саймачылыктын өнүгүшүнө түрткү болуп, анын сапатынын жакшыруусуна да таасирин тийгизип жатат.

Кыска жип күрмөөгө келбейт (макал). Жиптин учу жанды (Т.Сыдыкбеков). *Жиптин учун бышыктап кой* (К.Жантөшев).

Кыргыздын оюм-чийимдеринин эн байыркы кездерден башталган башаттарын биз бүгүнкүгө чейин сакталып келе жаткан көркөм кол өнөрчүлүк буюмдарынын, атап айтканда, ала кийиздин, туш кийиздин, түрдүү кийим-кечектин, буюм-теримдеринин беттеринен көрө алабыз. Алар колдонулуу багытына, жердигине жараша ар түрдүү мезгилдерде

өзгөртүлүп берилсе да, негизги мотивдер анча көп өзгөрүүгө учураган эмес, байыркы мезгилдерде кандай болсо азыркы күндө да ошондой эле конфигурацияларда жолуга берет.

Адабияттар

1. Абдувалиев И. Кыргыз тилинин кесиптик лексикасы: байыркы катмар. - Б.: АДД, 2007, 40-б.
2. Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. - Ф.: Кыргызстан, 1990, - 179-б.
3. Акматалиев А. Усталар жана уздар. - Ф.: Адабият, 1990, - 192-б.
4. Антипина К.И. Особенности материальной культуры и прикладного искусства южных киргизов. - Ф.: Киргизгосиздат, 1962, - 288 с.
5. Иванов С.В. Киргизский орнамент как этногенетический источник // Труды Киргизской археолого-этнографической экспедиции. - Ф.: Илим, 1959, - Т. 3, с. 59-73.
6. В. Виноградов. Избранные труды. Лексикология и лексикография - М.: Наука, 1977, - с. 165
7. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. - Ф.: Мектеп, 1969, 778 б.

УДК 418.02

Мамбаева С.К.,

Кыргызско-Турецкий университет Манас

МЕДИАЛИНГВИСТИКА И МОБИЛОГРАФИЯ В ОБУЧЕНИИ ПЕРЕВОДА

Ежедневно развивающиеся информационные технологии во всем мире произвели подлинную революцию второй половине XX столетия. С появлением сети интернет, сотовой связи, протоколы мгновенной передачи текста, звука и видеоизображения на расстоянии вывели человеческую цивилизацию на качественно новый уровень ее развития, заставили кардинально пересмотреть принципы работы во многих сферах, в том числе и в преподавании и лингвистике.

Сетевые средства массовой информации по ряду показателей опережают традиционные, ежеминутно расширяют свою целевую аудиторию, а в условиях ускоряющегося темпа жизни постепенно становятся приоритетными и достаточными для все большего числа людей. Этот процесс необратим, а значит, следует его исследовать, изучить пути использования мобилографии и медиалингвистики, и других новых технологий и определить ее перспективы в обучении языкам и тем более в переводческой деятельности. А широкое распространение мобильных технологий оказало серьёзное влияние на массовую коммуникацию, изменив существующие сценарии взаимодействия и спровоцировав появление новых языковых игр.

Ключевые слова: лингвистика, перевод, медиалингвистика, мобилография

Глобальные изменения в мировом сообществе приводят к изменениям в содержании и организации в особенности высшего образования. Оно приобретает ярко выраженную инновационную направленность, которая тесно связана с изменениями в методологической и технологической составляющей подготовки современных специалистов. Развитие высшего образования сегодня связывают с потенциалом новейших средств обучения, а одним из важнейших условий повышения качества профессионального образования является его информатизация. Информатизация общества инициирует формирование информационно-коммуникатив-

ной среды, в которой главным ее ресурсом становится человек, способный приобретать, сохранять, работать с информацией, творчески ее применять в жизни и в профессиональной деятельности, а также участвовать в процессах поиска и создания новых знаний. Подготовка такого специалиста возможна только новыми средствами, ориентированными на опережающее его развитие как индивидуума, для которого знание становится важным источником интеллектуального, личностного и профессионального развития [1].

Возрастающая роль информационно-коммуникационных технологий (ИКТ) и рост интереса к

медиалингвистике, у будущих переводчиков, в современном языковом образовании вызвала необходимость формирования лингвомедийной компетенции студентов как составной части лингвометодической компетентности будущего переводчика-синхрониста, которая становится интегральной характеристикой личности, выражающейся в способности и готовности студента применять оптимальные методы и приемы в профессионально-переводческой деятельности с использованием информационно-коммуникационных технологий, таких как - медиалингвистика и мобилография.

«Языковые игры - это целостные и внутренние сложные, объемные, многослойные и многовекторные системы коммуникации, построенные и развивающиеся по определенным правилам. Эти правила исторически и культурно сложились и постоянно формируются в обществе, воздействуя на людей»[2].

Новые средства коммуникации, включающие поисковые системы, локальную и дистанционную публикацию текста, видеоматериалы и программное обеспечение, электронную почту, интерактивные web-сервисы (форумы, журналы, гостевые книги, чат и мультимедийные конференции), ведут к качественному изменению преподавания в целом, а также способствует взаимодействию участников учебного процесса благодаря высокой степени интерактивности, легкости записи и воспроизведения сообщений, возможности модификации и широкого распространения материалов, высокой степени социализации в сообществах по интересам [3].

Анализируя практический опыт преподавания переводчикам можно увидеть следующее, а именно то, что использование мобильных средств общения в учебном процессе позволяет осуществить переход от дисциплинарной схемы обучения, в которой источником знания является учебное пособие, интерпретатором знания - преподаватель, координатором учебного процесса - администрация, к информационной схеме, где интерпретатор знания - сам обучающийся, координатор учебного процесса - преподаватель, источники знания распределены в пространстве и представлены бумажными и электронными книгами, базами данных, компьютерными программами и другими ресурсами. Таким образом, интегрируя очное (в классе, библиотеке) и виртуальное (в локальной или глобальной сети) взаимодействие участников, учебный процесс позволяет реализовать информационную схему обучения, в которой возможна организация эффективной самостоятельной и исследовательской работы студентов в групповых электронных проектах и индивидуализация обучения. Ключевым, в данном случае является вовлечение в процессы познания всей личности студента на уровне творческого, диалогического мышления и социальной активности. Теперь рассмотрим что такое медиалингвистика и как его использовать при обучении переводчиков.

Медиалингвистика начинает рассматриваться как медийное речеведение, фокусом которой выступают медиатекст и медиадискурс, а также различные аспекты медиаречи. Очерчиваются основные разделы медиалингвистики, сопряженные с ведущими категориями медиатекстов: канал распространения, институциональный тип текста (журналистский, рекламный, PR-текст), типологические характеристики изданий,

адресант и адресат, код (язык), функционально-жанровая и стилистическая характеристика текстов, информационное поле и др.[4]. Возникновение медиалингвистики как самостоятельного научного направления естественно отражает динамику языкового развития в условиях информационного общества, при которых сфера массовой коммуникации получила приоритетное значение в плане значительного увеличения общего объема речевых практик. Современные средства массовой информации непрерывно производят и распространяют огромный поток текстов, освещающий все стороны и аспекты жизни общества - от политики, экономики и финансов до культуры, образования, спорта, погоды, и т. д. И если до 2000 года функционирование языка в сфере масс медиа изучалось представителями самых различных направлений науки о языке - социолингвистики, психолингвистики, когнитивной лингвистики, то в последующий период сложились необходимые предпосылки для того, чтобы объединить все исследования языка СМИ в рамках одной специальной дисциплины - медиалингвистики [5].

Впервые термин медиалингвистика был использован в 1998 году в англоязычном варианте как *media linguistics* в работе британского исследователя языка средств массовой информации, в статье Джона Корнера «The Scope of Media Linguistics».

Главной теоретической составляющей медиалингвистики можно считать особую концепцию медиатекста (впервые использован термин медиатекст Т. Г. Добросклонской «Вопросы изучения медиатекстов». М., МГУ, 2000.), которая так или иначе присутствует практически во всех исследованиях медиаречи. Суть данной концепции состоит в том, что ключевое для традиционной лингвистики определение текста как «объединённой смысловой связью последовательности знаковых единиц, основными свойствами которой являются связность и целостность» 2, при переносе в сферу масс медиа значительно расширяет свои границы. Здесь концепция медиатекста выходит за пределы знаковой системы вербального уровня, приближаясь к семиотическому толкованию понятия «текст», которое подразумевает последовательность любых, а не только вербальных знаков.

В настоящее время основная масса переводов приходится на перевод информации из СМИ, и в первую очередь из интернета и мобильных устройств. При обучении переводчиков необходимо постоянно быть в курсе всех нововведений в СМИ, в медийном языке и соответственно в мобилографии, из которых черпаются последние новости и события в жизни общества и даже страны в целом.

А что же такое мобилография и когда появился этот термин? «Мобилография - это, прежде всего, искусство коммуникации. Она родилась в связи с появлением прибора, объединяющего в себе средства получения и Мобилография рождает новую медиасреду», - отмечает Дмитрий Резван, автор термина «мобилография» в России [6]. Специфические возможности мобильных устройств связи, в том числе способность оперативно создавать и отправлять фотографии, привели к формированию новых языковых игр, тесно связанных с массмедийностью. В их числе «мобилография (от лат. mobilis - «подвижный», и греч.

урафн - «писать») - разновидность фотографического искусства, при котором в качестве инструмента используются электронные приборы со встроенной цифровой фотокамерой первоначально не предназначенные для профессиональной фотосъемки, такие как мобильные телефоны, карманные персональные компьютеры и другие устройства. Отличительная особенность жанра - запечатление трудновоспроизводимых ситуаций и «цифровой стиль» из-за низкой разрешающей способности камеры». Благодаря насыщенной эмоциональности мобилографии, её доступности, а также развитию социальных сетей, этот тип социальной коммуникации приобрел большую популярность, в первую очередь, как способ невербального общения (в соцсетях таких как Twitter, Instagram, Facebook также в мобильных программах как Watsup, IMO, Viber, Hangouts и др) [7].

Мобилография становится частью медиалингвистики и этот специфический вид медиатекста развивается в различных информационно-коммуникативных направлениях и становится точкой пересечения социальной, приватной коммуникаций, эстетического общения и реальности массмедиа. Такая сложная природа данного феномена требует пересмотра жанровой системы, прежде всего, медиатекста. Как отмечал М. Бахтин: «Богатство и разнообразие речевых жанров необозримо, потому что неисчерпаемы возможности разнообразной человеческой деятельности и потому что в каждой сфере деятельности вырабатывается целый репертуар речевых жанров, дифференцирующийся и растущий по мере развития и усложнения данной сферы» [8]. Мобилография, которая первоначально тесно связана с повседневностью и находится в процессе становления, изначально осознавая себя на стыке разных типов коммуникации, активно и последовательно использует вербальные и невербальные знаки, представляет собой новый речевой жанр.

На своих же уроках для переводчиков, будь то лекция или практическое занятие, я в основном использую все средства информационной технологии, например домашние задания скидывая прямо на мобильное устройство студента, отправляя лекции на электронную почту и т.д. Что дает возможность сокращения затраты времени для того чтобы размножить *handouts* копии. При желании студент может распечатать свой материал, а если нет, то держать в электронном варианте на своем мобильном телефоне, табе или ноутбуке. Вплоть до недавнего времени мы считали что использование гаджетов студентами

нежелательно! Но если взять на вооружение рост интереса студента, когда скидываешь лекционный или практический материал прямо на мобильное устройство студента, они уже более ответственно относятся к своим устройствам и стараются закачивать не игры и развлекательные программы, а уже программы для перевода, словари на языках, и различного типа, такие как толковые, фразеологические, идиоматически и синонимические и другие словари.

И есть необходимость учитывать то, что медиатексты становятся частью преподаваемого предмета, например: в значительном количестве медиатекстов употребление иноязычных заимствований мотивировано стремлением сохранить более экономичную языковую форму, что становится плюсом для тех студентов которые изучают языки. И надо заметить, что медиатексты переходят из электронного варианта в ежедневные газеты и журналы. Да *пуристы* языка начнут возмущаться тем, что происходит засорение языка иноязычными заимствованиями, но это жизнь и необходимость нашего современного общества.

Литература

- [1] Мосина М.А. Интеграция современных образовательных педагогических и информационно-коммуникационных технологий в процессе лингвометодической подготовки будущего учителя иностранного языка // *Фундаментальные исследования*. - 2013. - № 11-8. - С. 1699-1703; URL: <http://www.fundamental-research.ru/ru/article/view?id=33406>.
- [2] Засурский И.И. Масс медиа второй республики. - М., МГУ, 2000
- [3] Мосина М.А., 2013, с1709
- [4] Крупнов В.В. Язык современной прессы. Англо-русский словарь - справочник. - М., Высшая школа, 1993, стр.125
- [5] Добросклонская, едвалингвистика: вчера, сегодня, завтра, 2014.
- [6] Борознова А. Мобилография. Твоя часть жизни. [Электронный ресурс] // URL: <http://www.fotovideo.ru/practice/review/32675/>
- [7] Васина Е.В. Мобилография как фактор трансформации системы речевых жанров. Международный научный семинар «Актуальные проблемы современной медиалингвистики и медиакритики в России и за рубежом» (Белгород, НИУ «БелГУ», 2-3 апреля 2014 г.) <http://journ.bsu.edu.ru/files/medialingva> 2014. pdf
- [8]. Бахтин.М Философия и социология науки и техники. М., 1986;стр.87

*Абдыкалыкова А.А.,
И.Арабаев атындагы КМУ*

К.ТЫНЫСТАНОВДУН ГРАММАТИКАЛАРЫНЫН ТЕОРИЯЛЫК ЖАНА ПРАКТИКАЛЫК МАСЕЛЕЛЕРИ

Бул илимий макалада профессор К.Тыныстановдун грамматикаларынын: морфология (1934) жана синтаксисин (1936), анын илимий теориялык жана практикалык маселелерин, бүгүнкү күндөгү ролун, маанисин аныктоого, ачып көрсөтүүгө аракеттер жасалган.

Өзөктүү сөздөр: теориялык жана практикалык маселелер, грамматика, морфология, синтаксис, сөз түркүмдөрү, негизги жана кызматчы сөз түркүмдөрү, сүйлөм, модалдык маанилер, интонация, баш жана айкындооч мүчөлөр, термин, терминология ж.б.

Кыргыз тилинин теориялык жана практикалык маселелери, грамматикага (морфологияга, синтаксиске) тиешелүү традициялык маселелер илимий-нормативдик аспектиден кандайча аныкталып, такталганын, териштирилгендигин терең териштирип аныктоодо профессор Касым Тыныстан уулунун лингвистикалык концепцияларын, тилдик көз караштарынын методологиясын иликтөө өзгөчө мааниге ээ.

Азыркы кыргыз тилиндеги нормативдик грамматикалык маселелердин дээрлик бардыгы профессор Касым Тыныстан уулунун окуу китептеринде териштирилген. Кыргыз тилинин морфологиялык системасынын элементардык негиздери алгач анын 1927-жылы жарык көргөн «Биздин тил» аттуу окуу китебинде каралган. Анда кыргыз тилинин тыбыштык системасы такталгандан кийин морфологиянын айрым маселелери берилген, морфологиялык системасынын тигил же бул маселелери анын кийинки эмгектеринде да улам тереңдетилип, такталып улантылган. Биз бул макалада кыргыз тилинин грамматикалык материалдары камтылган «Биздин тил» (Т., 1927), «Эне тилибиз» (1-2 бөлүк); «Кыргыз тилинин морфологиясы» (Ф., 1934), «Кыргыз тилинин синтаксиси» (6-7-8-жылдар үчүн) (Ф., 1936) окуу китептеринин бүгүнкү окулуп жүргөн кыргыз тилинин грамматикалары менен өз ара салыштыруу аркылуу грамматикалык маселелердин К.Тыныстанов тарабынан аныкталышын ачып көрсөтүүгө аракеттенебиз.

Профессор К.Тыныстанов өзүнүн окуу китебинде (1934) сөздөн тартып, сөз түркүмдөрүн, алардын бөлүнүшөрүн, түрлөрүн ж.б. маселелерди өзүнүн алы жетишинче, дареметинин барынча чечүүгө аракеттенген. Анда сөздөрдү экиге бөлөт: атоочтор жана этиштер.

К.Тыныстановдун морфологиясында маани берүүчү сөз түркүмдөрүн экиге бөлүп карайт. 1-топко зат, сын, сан, ат атоочторду кошуп, 2-топко этиш сөздөрдү өзүнчө карайт.

Окумуштуу сөз түркүмдөрүн мындай бөлүштүрүүдө этиш сөздөрдүн жеке өзүнө мүнөздүү болгон өзгөчөлүктөрүнө таянган болуш керек. Бирок мындай бөлүштүрүү азыркы эмгектерде колдонулбайт. Анткени маани берүүчү сөз түркүмү жана кызматчы сөздөр деп экиге бөлүп окутуу жана иликтөө практикалык жактан алгылыктуу.

Азыркы кыргыз тилиндеги сөздөр эки чоң топко бөлүнөт: Маани берүүчү же негизги сөздөр жана кызматчы сөздөр (Сартбаев К.К.):

Маани берүүчү сөздөр өз ара төмөнкүдөй сөз түркүмдөрүнө бөлүнөт: *зат атооч*; *сын атооч*; *сан атооч*; *ат атооч*; *этиш*; *тактооч* (Тактооч деген терминди атаган эмес, бирок аныктамасын берген - А.А.).

Кызматчы сөздөр өз ара төмөнкүдөй топторго бөлүнөт: жандоочтор, байламталар, бөлүкчөлөр. Өзгөчө сөз түркүмү катарында сырдык сөздөр менен тууранды сөздөр эсептелет. Жогоруда көрсөтүлгөн сөз түркүмдөрүнөн тышкары, кыргыз тилинде өзүнчө бир топ болуп эсептелген модалдуу сөздөр бар.

К.Тыныстанов *зат атоочко* биз жогоруда жазгандай, кыска түшүнүк берген китебинде зат атоочтордун грамматикалык категорияларын да карап өтөт.

Азыркы кыргыз тилинде зат атооч проф.А.Турсунов тарабынан жазылган. Азыркы эреже боюнча зат атоочтор заттардын жана жалпы эле заттык маанидеги түшүнүктөрдүн атын билдирет. Зат атоочтордун бере турган маанилери өтө бай. Алар жаратылыштагы көрүнүштөрдүн (чагылган, шамал, өрт), конкреттүү заттардын (бала, эне, казан, көгүчкөн, түлкү) жана коомдук турмуштагы көрүнүштөрдүн (революция, социализм) аттарын билдирет. Ошондой эле абстракттуу маанидеги сапаттык, кыймыл-дык түшүнүктөрдү атап көрсөтөт. Зат атоочторго ким? эмне? деген суроолор берилет. Ким? деген суроо адамга, адам менен байланыштуу сөздөргө берилет. Эмне? деген суроо адамдан башка бардык жандуу, жансыз заттарга берилет.

Заттардын сынын, белгисин, өңүн, сапатын көрсөтүүчү атооч сөздөрдү *сын атооч* дейбиз. М: Жакшы бала. Жаман бала. Жашыл чөп. Чоң китеп. Кичине китеп ж.б. К.Тыныстанов окуу китебинде (1934) ушундай аныктама берген.

Ал эми «Азыркы кыргыз тилинде» сын атооч бөлүмүн профессор Б.Ж.Уметалиева жазган. Азыр да окумуштуу, илимпоз К.Тыныстановдун сын атооч боюнча жазган жогорудагы эрежеси, негизинен, сакталган.

Заттардын сын-сыпатын, өңү-түсүн, даамын, тулкусун, формасын, көлөмүн, ченемин көрсөтүп, кандай? кайсы? деген суроолорго жооп берип турган сөздөрдү сын атоочтор дейбиз.

Заттардын санын, тартибин көрсөтүүчү атооч сөздөрдү сан атооч дейбиз. М.: Бир китеп, эки калем. Он такта. Алтынчы күн. Жетинчи ай (1934, 39-б.) ж.б. Окумуштуу сан атоочко берилген эрежени жогорудагыдай жөнөкөй, түшүнүктүү, жалпак тилде айткан. Кийинчерээк сан атоочту Н.Чечейбаева изилдеп чыккан. Сан атооч абстракттуу сандык түшүнүктөрдүн атын, заттын санын, иретин көрсөтүп канчанчы? неченчи? канчоо? нечөө? деген суроолорго жооп берет. Азыркы кыргыз тилиндеги сан атоочтор лексика-семантикалык жана грамматикалык өзгөчөлүктөрүнө карай бга бөлүнөт. Алар: *эсептик сан*, *иреттик сан*, *жаммама сан*, *чамалама сан*, *бөлчөк сан*, *топ сан*.

Зат атоочтордун, сын атоочтор жана сан атоочтордун ордуна колдонулуучу жана ал атоочторду сурамжылап аныктоочу сөздөрдү ат атооч дейбиз. Маселен: сүйлөөчү өзүнүн энчилүү атын айтуунун ордуна, - «Мен» деп, угуучунун атын айтуунун ордуна - «Сен» деп, сөзгө алынып жаткан заттын ордуна - «Бул» деп колдонот. Сүйлөөчү кишинин атын аныктаганда, -ким деп, кишиден башка заттын атын аныктаганда, -эмне деп, сын атоочту аныктаганда - кандай деп, сан атоочту тактаганда -эче деп колдонот. Ат атоочко мына бул сөздөр таандык: мен, сен, биз, сиз, бу (бул деп да айтылат) (1934, 39-б.).

Этиш жана анын грамматикалык категориялары морфологиянын негизги маселелеринин бири. Ошондуктан түркологияда буларга айрыкча көңүл бурулуп келе жатат. Этишти башка сөз түркүмдөрүнөн айыруучу да ушул грамматикалык категориялары. Алар: мамиле, ыңгай, чак жана жак категориясы.

К. Тыныстанов этишке кеңири токтолуп, башка сөз түркүмдөрүнөн өзүнчө бөлүп карап, мисалдар менен терең түшүндүрүп берген. Анын калтырып кеткен эмгегиндеги бул эрежелерди, мисалдарды, этиш боюнча жазган мүнөздөмөлөрү азыркы күндө да окутуу иштеринде колдонулуп келе жатат. Анын этишке өзгөчө көңүл бургандыгы да этиштин, биринчиден, кыймыл-аракетти билдирип, атоочтордон өзгөчөлөнүп тургандыктан, экинчиден, чындыгында эле башкалардан айырмаланып, негизги өзөктү түзүп турганын көрө билгенинен го. Ал этишти түзүлүшү жагынан 3 түргө бөлгөн. 1. Уңгу этиш. 2. Курама этиш. 3. Улама этиш.

Андан кийин этиш бөлүмүн филология илимдеринин доктору С. Кудайбергенов изилдеп чыккан. Ал этиш боюнча «Кыргыз тилинде этиштин жасалышы», «Кыргыз тилиндеги элестүү этиштер» деген ж. б. эмгектерин жазган.

К. Тыныстанов этишти категорияларга бөлгөн эмес, бирок анын бөлүп көрсөткөн тилек этиштери азыр каалоо-тилек ыңгай деп, шарттуу этиштерди шарттуу ыңгай деп, ниет этиштерди ниет ыңгай деп атаган. К. Тыныстанов жазган этиштин чактары деген термин азыр да колдонулуп жатат. Бирок азыр этиштин чак категориясы деп аталып, бөлүштүрүүсүнө бир аз гана айырма бар.

Кызматчы сөздөр же маани бербөөчү сөздөр деген терминди К. Тыныстанов *кайырмалар* деп атаган.

Аталган «Кыргыз тилинин морфологиясы» окуу китебин илимий-педагогикалык өңүттөн талдоо иштерин биз окуу китептерин иштеп чыгууга коюлуп жаткан азыркы талаптардын негизинде жүргүзүп, азыркы талаптарга канчалык деңгээлде жооп бере тургандыгын салыштырдык.

«Советтик Кыргызстан» гезитинин 1989-жылдын 30-майындагы санына профессор Т. К. Ахматовдун «Кыргыздын тунгуч окумуштуусу» деген макаласы чыгып, анда К. Тыныстановдун синтаксис окуу китеби тууралуу да маанилүү маалыматтар берилген. Т. Ахматов: «Бул окуу китебинде кыргыз тилинин синтаксистик түзүлүшү берилген. Ошону менен бирге кыргыз адабий тилинин орфографиясын тилдик фактыларды келтирүү менен, так туюнтмаларды берүү аркылуу өзүнүн алгылыктуу эрежелерин сунуш кылган. Кошмо сүйлөм, жөнөкөй сүйлөм жана татаал сүйлөм деп берилип, аларды так айтылган эреже, мисалдар менен жабдыган. Татаал кошмо сүйлөм, себеп, салыштырма, танапташ, натыйжалаш, шарттуу, кайчылаш, учураш, божомол, чечме деген түрлөргө бөлүнгөн. Бир сөз менен айтканда, кыргыз тилинин синтаксистик курулушуна тийиштүү өзгөчөлүктөр бүт камтылып, алар эне тилибиздин ички ресурстарынан алынган терминдер менен аталган. Азыркы учурда бул терминдердин кыйласы өзгөртүлгөн. Бирок, К. Тыныстанов тарабынан аныкталган фактылар өзгөрбөгөндүгүн эч ким тана албайт. Ошондуктан кыргыз тилинин тыбыштык түзүлүшүн, грамматикалык өзгөчөлүгүн аныктаган биринчиликти К. Тыныстановдун өзүнө бергенибиз калыстык деп ойлойм» (Ахматов Т. К., 1989) дейт.

Бүгүнкү күндүн деңгээлинен алып караганда, 30-жылдардагы синтаксис маселелерин К. Тыныстанов тарабынан канчалык даражада аныкталганын тактоо зарылдыгы келип чыгат. Иштин жүрүшү К. Ты-

ныстанов тарабынан аныкталган синтаксистик категориялар азыркы кыргыз тилиндеги фактыларга салыштыруу аркылуу жүргүзүлөт. Бул үчүн жөнөкөй сүйлөмдүн синтаксиси боюнча Ы. Жакыпов, А. Жапаров, М. Мураталиев, А. Турсунов жана Б. Тойчубекованын монографиялык эмгектерине таяндык.

Бул маселе боюнча К. Тыныстановдун «Кыргыз тилинин синтаксиси» (6-7-8-жылдар үчүн) окуу китебинде грамматикалык материалдардын берилиши жана өзгөчөлүктөрүнө иликтөө жүргүздүк. Анда «Сүйлөм жөнүндө жалпы түшүнүк» деген бөлүмдө «Сүйлөнгөн сөздөр (речь) ойду, сезимди билдирүү үчүн жана аларды бирөөгө түшүндүрүү үчүн жумшалат. Айрым ойду түшүндүрүү үчүн кээде аз, кээде көп сөз колдонулат. Кай бир айрым ойду айтуу үчүн кээде бир гана сөз жетишет. М.: Түн. Эл уктаган. Мен жалгыз отурам. Эпкинүү иштеп жатам. Самаган максатым сынакта биринчиликти алуу.

Бүткөн айрым ойду билдирүүчү сөздү же сөздүн тизмегин сүйлөм дейбиз. Речь тизмегине катышкан айрым сүйлөмдөрдүн чектери болот. Билинип турат. Сүйлөм кезинде бир аз аяндай калабыз же токтой калабыз. Сүйлөмдөрдүн чектери жазууда тыныш (.,?!) менен белгиленет, жазууда ал тыныштар, биринчиден, ал ойду түшүндүрүүдө, экинчиден, жеңил жана так окууда жардам кылышат» (1936, 28-б.). Бул сүйлөмгө карата берилген К. Тыныстановдун эреже, мисалдары көрүнүп тургандай, азыркы кыргыз тилиндеги аныктамаларга салыштырмалуу абдан эле жөнөкөйлүгү менен байкалат.

Сүйлөмдөрдүн интонациялык маанилерине карата бөлүнүштөрү тыныш белгилери аркылуу гана берилген (*жай, илентүү, суроолуу*). Кандай гана сүйлөмдү албайлы, алардын модалдык маанилери, грамматикалык жактан толук уюштурулушу интонациянын ушул үч түрүнүн негизинде турары белгилүү. Келтирилген мисалдардан сүйлөмдүн негизги өзгөчөлүгүн алардын чеги катары гана көрсөтүлгөндүгүн байкайбыз. Ал эми сүйлөмгө берген аныктамасын алсак, кийинки мезгилдердеги окуу китептеринде деле сүйлөмдүн сөз жана сөз тизмектеринин түзүлө тургандыгын берген. М.: «Грамматикалык жактан уюшулуп, бүткөн бир айрым ойду билдирүүчү сөз же сөздөрдүн тизмеги сүйлөм деп аталат» (1936, 33-б.).

Оозеки речте ар бир сүйлөмдүн аягында бир аз тыным болот. Ал эми жазууда сүйлөмдүн аягына тиешелүү тыныш белгилер (чекит, суроо, илеп) коюлат. Бул салыштыруу аркылуу К. Тыныстанов тарабынан иштелген эрежелердин (1936, 1973) 70-жылдарга чейин өз калыбын өзгөртпөй, окуу куралдарында берилип келе жаткандыгын көрүүгө болот.

Кыргыз тилин синтаксистик түзүлүшүнүн эң негизги маселелеринин бири болуп, сүйлөмдүн айкындооч мүчөлөрү эсептелет. Айкындооч мүчөлөрдүн сүйлөм ичиндеги мааниси, алардын аткарган функцияларына карата классификацияланышы, синтаксис терминдеринин иштелип чыгышы, негизинен, 1936-жылдагы К. Тыныстановдун түзгөн синтаксисинен башталат. Алсак, 1936-жылы чыккан синтаксисте баш мүчөлөр, айкындоочтор деп аталат, ал кийинки китептердин авторлору аларды улам жакшыртып, улам толуктап жүрүп отурушкан. М.: Т. Ахматов менен К. Бакеевдин синтаксисинде баш

мүчөлөрдөн башкаларды айкындооч мүчөлөр деген эки топко бөлүшкөн. Кийинчерээк бул терминдер дагы толукталып, башка авторлор тарабынан иштелип, мектептерде 50-жылдарга чейин колдонулуп келген. Ал эми айкындооч мүчөлөрдүн маселелеринин жана терминдеринин иштелишине жана толукталышына А.Жапаровдун көп жолу басылган 6-7-класстарга арналган «Кыргыз тилинин грамматикасы» аттуу педагогикалык окуу жайлары үчүн жазган окуу китебинде (1952-1962) синтаксистик терминология эки эседен артык байыды десек жаңылбайбыз. М.: Бышыктооч алгачкы чыккан грамматикаларда өзүнчө синтаксистик категория катары бөлүнгөн эмес. Автор бул категорияны өзүнчө бөлүү менен гана чектелбестен, аны орун бышыктооч, мезгил бышыктооч, максат бышыктооч деген түрлөргө бөлүп көрсөткөн. Ал эми толуктоочту тике жана кыйыр толуктооч деп эки түргө бөлгөн.

Сүйлөм ичинде ээ менен баяндоочтон башка да мүчөлөр болот, бул сөздөр айкындооч деп аталат, анткени булар баш мүчөлөрдү айкындап турат.

К.Тыныстановдун түзгөн синтаксисиндеги айкындооч мүчөлөрдүн бөлүнүшүн карап көргөнүбүздө ээ менен баяндоочтун зонасына карай шарттуу түрдө тике жана кыйыр айкындоочтор деп экиге ажыратылган. Жана алардын сүйлөмдөгү баш мүчөлөрүн кайсынысына таандык экендигин сүйлөмдөн маанисине гана байланыштуу белгилүү болорун көрсөтөт. Сүйлөм толук мааниге жетиши

үчүн көп учурларда баш мүчөлөрдүн маани жактан тийиштүү айкындооч мүчөлөр менен толуктанып келиши талап кылынат. Ал эми айкындооч мүчөлөр ээ менен баяндоочтун зонасынан ээлеген орду, синтаксистик функцияларына карата аныктооч, толуктооч, бышыктооч болуп үчкө бөлүнөт деп караган. Андан сырткары сүйлөмдүн түрлөрүн, алардын бөлүнүштөрүн, аткарган кызматтарын дээрлик иштеп чыккан.

Жыйынтыктап айтканда, бул окуу китептеринде профессор К.Тыныстанов кыргыз тилинин грамматикасын (морфология, синтаксис), негизинен, негиздеп берген. Андан кийинки тилчи-окумуштууларыбыз бүгүнкү күнгө чейин канчалаган курстук, дипломдук иштер, каидаттык, докторлук диссертациялар жакталбасын, монографиялар, эмгектер жазылбасын, баары «Кызыл» профессор К.Тыныстановдун жазган окуу китептерин негиз кылып алышат.

Адабияттар

1. Бактыбаев Ү., Бакеев К. Кыргыз тилинин морфологиясы. 5-6-класстар үчүн. - Ф.: 1939
2. Батманов, И.А. Части речи в киргизском языке. - Ф., 1936.
3. Жапаров А. Кыргыз тилинин синтаксиси. - Ф., 1979.
4. Тыныстанов, К. Кыргыз тилинин морфологиясы. 5-жана 6-жыл үчүн тил сабактары. - Ф., 1934.
5. Тыныстанов, К. Кыргыз тилинин синтаксиси (6-7-8-жылдар үчүн) - Ф., 1936.

ББК 84.4 АНГЛ
Ж-33

*Japarova G.T.,
University of Economy and Enterprise*

THE IMPORTANCE OF CULTURE IN TRANSLATION

This paper first illustrates the crucial interplay between culture and language and then emphasizes the role of culture in translation. Within the scholars in the field of translation studies a myriad number of individuals have theorized about the role of culture in translation and each of them has his/her own viewpoint, this study has tried to review them briefly and at the end some strategies for the translation of culture-specific items have been proposed.

Keywords: Culture, Translation, Culture-Specific Items, Aitysh.

In studying the language of a society of better to say country, it is not a good idea to focus just on the language and the process of communication. Indeed there are other structures that help us better in understanding a country more than language. One of these structures can be regarded as culture. In this way knowing about the culture of a society takes us beyond our purpose. We know that a nation's culture flourishes by interacting with other cultures. Cultural variety opens our eyes to human rights, but cultural variety can only be recognized through discussions. Generally, Language is an expression of culture and individuality of its speakers. It influences the way the speakers perceive the world. So focusing on the

issue of translation from one language to another, the culture of both languages in the process of translation is influential. Of course one should consider that to what extent the culture is in the text and to what extent the language is in culture.

As a matter of fact, a good translator should be familiar with the culture, customs, and social settings of the source and target language speakers. He should also be familiar with different styles of speaking, and social norms of both languages. This awareness, can improve the quality of the translations to a great extent. According to Hatim and Mason (1990), the social context in translating a text is probably a more important variable

than its genre. The act of translating takes place in the socio-cultural context. Consequently, it is important to judge translating activity only within a social context.

Wittgenstein once said, "The limits of my language are the limits of my world" (1958, p. 53). Language, as a part of the cultural core, is at the heart of culture. What people do with language - narrative, poetry, songs, plays, etc - are soft expressions of a culture; they are faces of culture. Languages are systems of verbal symbols - vocal and/or written, organized by particular rules (grammar) & used by particular rules (grammar) and used by particular communities in order to develop and communicate their thoughts and affections.

The first definition is presented by Catford (1965, p. 20). He states that translation is the replacement of textual material in one language by equivalent textual material in another language. In this definition, the most important thing is equivalent textual material. Yet, it is still vague in terms of the type of equivalence. Culture is not taken into account. Nida and Taber (1969) explain the process of translating as, translating consists of reproducing in the receptor language the closest natural equivalent of the source language message, first in terms of meaning and secondly in terms of style. Translation, involving the transposition of thoughts expressed in one language by one social group into the appropriate expression of another group, entails a process of cultural de-coding, re-coding and en-coding. As cultures are increasingly brought into greater contact with one another, it is the cultural aspect of the text that we should take into account.

As translators we are faced with an alien culture that requires that its message be conveyed in anything but a strange way. Sugeng Hariyanto in "The Implication of Culture on Translation Theory and Practice" states:

Related to translation, culture manifests in two ways. First, the concept or reference of the vocabulary items is somehow specific for the given culture. Second, the concept or reference is actually general but expressed in a way specific to the source language culture. In practice, however, it is suggested that a translator should take into account the purpose of the translation in translating the culturally-bound words or expressions. The translation procedures discussed should also be considered.

The inclusion of cultural perspective in the definition of translation unfortunately does not continue. The later ones keep on not touching this matter. See the following definition:

"Translation involves the rendering of a source language (SL) text into the target language (TL) so as to ensure that (1) the surface meaning of the two will be approximately similar and (2) the structure of the SL will be preserved as closely as possible, but not so closely that the TL structure will be seriously distorted (McGuire, 1980, p. 2).

Alfred Louis Kroeber and Clyde Kluckhohn define culture as: Culture consists of patterns, explicit and implicit of and for behavior acquired and transmitted by symbols, constituting the distinctive achievement of human groups, including their embodiment in art facts; the essential core of culture consists of traditional (i.e., historically derived and selected) ideas and especially their attached values. Culture systems may, on the one hand, be considered as products of action, on the other hand,

as conditioning elements of future action. (cited in Salehi, 2012) Misiaczek (2005) reports from Bell (1991): Apart from an excellent knowledge of both the source and the target language, which comprises vocabulary and word formation, grammar, spelling and pronunciation, the translator also has to possess so-called sociolinguistic competence, which helps him to understand the text within its context, to determine its functions and predict who is going to receive it. (Palusziewicz-Misiaczek, 2005, pp. 243-244).

Aaly Tutkuchev is an *akyn*, a title given to the masters of a form of musical improvisation. Kyrgyz and Kazak akyns discover their own ancient form of rapping.

In one of its most popular forms, called *aitysh*, the music is a contest between two performers who sit several feet apart and duel in sung verse, each cuing off the other's words and ideas in a mixture of rhythmic singing, chanting and exclaiming.

"It's all about improvising on whatever topic comes up," said Alagushev Balai, who co-authored a book on the music. "Who has the sharpest verses with the most musicality and rhythm and wisdom and wit?"

The akyns began as the oral carriers of history, myth and philosophy for Central Asia's pre-literate nomads. And they have been known to versify for hours at a time on subjects from the beauty of the universe to the pleasures of consuming a cup of tea. Kyrgyz akyns play a three-string instrument called a *komuz*, which is made of apricot wood, while Kazaks have a two-string instrument to accompany their spontaneous rhyming.

They also sing Kyrgyzstan's epic poem, the *Manas*, which runs to about half a million lines, making it the world's longest. The *Manas*, featuring a ninth-century superhero, is an ode to the country's determination to be independent. Other performers, called *manaschis*, devote themselves exclusively to reciting or singing parts of the *Manas*; it would take months to sing it all in one go.

The akyns, however, were also extemporaneous preachers who lectured in sung verse on the political and moral issues of the day, adapting old legends or codes for the country's latest ruler.

"We have about 60 students now," said Sadyk Sher-Niyaz, a businessman who created the foundation and school.

There are also annual *aitysh* competitions between Kyrgyz and Kazak performers in which the singers exchange gentle insults about each other and their countries while tossing witty asides to the audience. The soaring, traditional hats of the Kyrgyz are a particular target of the Kazaks.

Sung in the Kyrgyz or Kazak languages, it is almost impossible to catch the pithiness of the verses in translation.

"During an *aitysh*, akyns sing their songs in turns," said Balai. "It is a musical dialogue, like a debate. Another form of dialogue is called *alym sabak*, which means catch the line. This is when one akyn starts an argument and the second one should continue it starting a new rhythm or following the competitor's one."

For the last month, many of the akyns have been campaigning in the country's parliamentary elections, taking their version of a stump speech from village to village.

Asked if the akyns were supporting the incumbent president and government-backed parties, Sher-Niyaz

said, "Oh no, we're with the opposition now." Aaly'saitysh verses "Jalkooluk", "Laziness" are translated into English.

Жалкоолук

Маасысы жок кепиччен,
Жуурканга башын бекиткен.
Жан багып мештин түбүндө,
Жатып алып жеп-ичкен.
Чак түшкө чейин ойгонбой
Чакырган жерден кечиккен.
Ток урган жандай секирип,
Той десе чуркап жетишкен.
Жаштар укса айтайын,
«Жалкоолук» деген кесиптен.

Laziness

Without shoes with overshoes,
Head hidden to bed.
Take caring under the stove,
Lying on eating -drinking.
Not waking up before the lunch,
Late from inviting place.
As current beating and skipping,
Running for wedding and to be in time.
If youths listen I will tell,
From profession "Laziness".

As frequently emphasized by different translation scholars, the issue of culture and its complex relationship with language in terms of culture-specific items are among the most thorny issues that a translator or interpreter may face. Accordingly, the issue will be also important to those people who are going to teach and/or evaluate

how to translate different texts or pieces of speech from language into another.

References

- Bell, R.T. (1991). Translation and translating. London: Longman.
Brislin, R. W. (1976). Translation: Application and Research. New York: Gardner Press Inc.
Catford, J.C. (1965). A Linguistic Theory of Translation. London: Oxford University Press.
Hatim, B., & Mason, I. (1990). Discourse and the Translator. Longman: Longman Group Limited.
Kramsch, C. (1998). Language and culture. Oxford: Oxford University Press.
Kroeber, A. L., & Kluchohn, C. (1952). Cultures: A critical review of concepts and definitions, Peabody Museum Papers, 47 (1), Cambridge, Mass: Harvard University.
McGuire, S.B. (1980). Translation Studies. Methuen London and New York.
Munday, J. (2001). Introducing translation studies: Theories and application. New York: Routledge.
Newmark, P. (1981). Approaches to translation. Oxford: Pergamon Press.
Newmark, P. (1995). Paragraphs on translation, Clevedon/Philadelphia/Adelaide:
Nida, E.A., & Taber, C. R. (1969). The theory and practice of translation. Leiden: E.J. Brill.
<http://sputnik.kg/culture2015.03.17/>
www.shookum.kg/tilmechtik-zhana-kotormochuluk
page 80 2008/

Өзлем Өзюрт,
БГУ

ЛОКАТИВДИК ПРЕДИКАТТАР ЖАНА ЛОКАЛИЗАТОРЛОРДУН КЫРДААЛДЫК ТИПТЕРИ

|| Бул макалада мейкиндик катыштарынын парадигмасы жөнүндө сөз болот.

Кырдаалдык мейкиндик катыштардын семантикасынын алып жүрүүчүсү, биринчи кезекте, локативдик предмет болуп саналат. Эреже катары, локативдик катыш локативдик предикат менен белгиленген пропозициянын бир гана тарабы. Демек, локативдик предикаттар катары локативдик пропозицияларды белгилеген жана милдеттүү актант-локализаторду (Lok) болжолдогон предикаттарды, башкача айтканда, предмет же аракеттин болмушунун ордун билдирген жана *локалдашкан предмет же кырдаал кайда жайгашкан? локалдашкан предмет кайда, кайдан, эмне менен жүрөт?* жана башка суроолорго жооп берерин түшүнөбүз. Негизинен булар этиштер, бирок атоочтук предикаттардын бир катары да бар.

Базалык ККга ылайык локациянын, адлокациянын, делокациянын жана транслोकциянын, алардын маанилеринин жөнөкөй предикаттарын бөлүп алууга болот.

Предикаттар синтаксистик локативдик конструкцияларды түзүп, алар мейкиндик семантикасынын калган бардык тилдик бирдиктерин интеграциялайт. Демек, кырдаалдык катыштар мейкиндик катыштардын башка типтеринин арасынан жектөөчү болуп саналат. Тигил же бул локативдик ККны чагылдыруу үчүн арналгандыгы локативдик предикаттардын негизги типтеринин жана синтаксистик локативдик конструкциялардын бөлүнүшүнүн жана классификациясынын критерийлеринин бири.

Локативдик предикаттын семантикасында камтылган кырдаалдык катыштын конкреттүү тиби *локализатордун* семантикалык тиби менен колдоого алынат.

Локация кырдаалы предметтин ордун же мейкиндиктеги аракетти белгилөөнү талап кылат. Адлокацияда локализатор локалдашуунун объектиси жайгашкан же ээлеген орунду билдирет: *столго коюу, креслого отуруу, - адлокациянын пункту*. Делокацияда локализациянын объектиси ордун бошоткон же андан алынган орун, *креслодон туруу, столдон алуу – делокациянын пункту*. Транслокация катыштары, оболу, *трассанын* координаттарын болжолдойт: *талаа менен баруу*.

Транслокативдик предикаттар, кыймыл трассасынан сырткары, көпчүлүк учурда орундун координаттарын болжолдоп, андан кыймыл же *старт, кыймыл багытынын* координаты, ошондой эле кыймылдын *максаты же финиши* келип чыгат. Аны менен транслокациянын фазасы катары кызмат кылган бир нече базалык мейкиндик катыштар синтезделет: *үйдөн чыйыр жол менен кетүү* – делокация + транслокация; *үйгө чыйыр жол менен жакындоо* – транслокация + делокация; *үйдөн жумушка чыйыр жол менен баруу* – делокация + транслокация + адлокация. Кырдаалдык катыштардын бир нече типтерин синтездөө жөндөмүнө жараша *гибриддик* мейкиндик предикаттардын ар кандай типтерин бөлүп алууга болот. Түрк тилдеринде да, орус тилинде да транслокативдик предикаттардын ичинен гибридик предикаттарды көрүүгө болот.

Траслокациянын фазасы катары делокациянын спецификасы болуп мурунку орундук жайгашуунун пункту менен мейкиндик катыштын ажырымы сөзсүз түрдө бул ажырымдын ыкмасы жана андан аркы кыймыл катары кыймылды (кандайдыр трасса боюнча же кайсы бир багытта) болжолдойт, ал имманенттүү түрдө, конкреттүү айтымда координатын баштапкы, стартовый түрү гана чагылдырылса да (*токойдон чыкты, салыштыргыла: бул чыйыр жол менен токойдон чыкты*), татаал транслокативдик предикаттын семантикасында жайгашат. Делокациянын өзүндө мейкиндик катыштарды ажырымы – делокативдик предикаттын негизги мазмуну (*Мен креслодон турдум*). Транслокациянын фазасы катары окшоштукта адлокация кайсы бир пункттан кайсы бир багыт боюнча кайсы бир трассадан кыймылдын натыйжасы катары финишке жетүүнү болжолдойт (*жумуштан кыска жол менен*) *үйгө келди* – транслокация, салыштыргыла: *креслого отурду* – адлокациянын өзү. Мында адлокация локациянын мейкиндик катышынын баштапкы фазасы болуп саналат, ал эми делокацияны локациянын бүтүүчү фазасы катары караса болот. Демек, делокация жана адлокация локация менен транслокациянын ортосундагы байланыштыруучу каражат катары кызмат кылат.

Делокация жана адлокация бир эле катыштын жайгашкан орунду алмаштыруунун эки тарабы катары кызмат кылат. Бирок адлокация локациянын жаңы мейкиндик катышынын белгиленген учурун эсепке алса, делокация – башка тарабын, башкача айтканда, мурдагы мейкиндик байланыштардын ажырымын карайт. Салыштыргыла: *баланы бешик-*

тен алды – делокация жана *баланы колуна алды* – адлокация. Мурунку мейкиндик катыштардын ажырымы ошол эле убакта жаңысынын орношун билдирет, себеби эч нерсе мейкиндиктен тышкары келип чыкпайт, жашабайт. Бири-бирин алмаштырып туруучу мейкиндик катыштардын динамикасы ар дайым өзгөрүп туруучу дүйнөнүн диалектикасын, мейкиндик жана андагы баар алган заттар, окуялар ортосундагы мамилелердин диалектикасын чагылдырат.

Транслокация өзү транслокативдик катыштын негизги, ортодогу фазасы катары объект менен локализатор белгилеген мейкиндик ортосундагы мейкиндик катыштардын өзгөчө тибин болжолдойт. Бул катыштар локацияга белгилүү бир мейкиндикте локалдашуунун объектисинин жайгашкан орду бериле тургандыгы мааниси боюнча да жакын: *Ал жол менен бара жатат* – демек, ал жолдо. Катыштардын эки тибинин маалыматтары бир катар концепцияларды айырмаланат, себеби локалдашкан объект локализатор мейкиндиктеги белгилеген чектерди кесип өтпөйт (*Асан бакчада сейилдеп жүрөт*). Алар *лативдикке* карама-каршы интралокалдык катары аныкталып, айрым мейкиндиктин чектерин басып өтүүгө байланышат (*Асан бакчага кирди; Асан бакчадан чыкты*) [Геньер 1988:324; Гак 1996:8].

Интралокалдык жана *лативдик* катыштардын сунушталган аныктамаларында алардын дифференциялык белгиси катары бул катыштардын *топологиясы* кабыл алынат: локалдашкан объектинин жана локализаторунун мейкиндештиги / мейкиндештик эместиги. Чындыгында, локалдашкан объект локализатор белгилеген мейкиндиктин чегинде жайгашкандыктан, бул транслокация менен локацияны өз ара бириктирет. Ошол эле сыяктуу, локализаторлор белгилеген делокация пункту жана адлокация пункту мейкиндиктин чектеринде локалдашкан объект жайгашпагандыктан, адлокацияны жана делокацияны өз ара бириктирет. Бирок бул адлокацияны да, делокацияны да өз алдынчалыктан баш тартууга негиз болууга кызмат кылбайт (цитата алынган эмгекте *жакындашуу* жана *алыстоо* терминдери пайдаланылат).

Биздин көз карашыбызда, *кырдаалдык* мерчемде локация жана транслокация ар типтүү катыштардан болуп саналат. Транслокация багытталган кыймылдын ортолук фазасы катары кызмат кылганда, алардын айырмачылыгы абдан ачык чагылдырылат: *Ал жол менен баратат / үйдөн токойго!*. Убакыттын улам кийинки учурларында объект трассанын жаңы чекитине жетип, дайындоо пунктуна улам жакындоо менен старт пунктунан алыстайт, алар вербалдуу болушу мүмкүн, же түшүнүктүү болсо, контекстен түшүрүлөт. Объектинин локациясында старттын, трассанын, фиништин же кыймыл багытынын көрсөтмөлөрү жок жана болушу мүмкүн эмес. Багыты жок кыймылда гана (*Асан бакчада / бакчаны бойлой сейилдеп жүрөт*) бул катыштар чындыгында абдан жакын. Бирок *бакчаны бойлой* трассасынын координаты менен айкалышта *бакчада* ордунун координатынан айырмаланып, бул учурда аларды айырмалоочу кызмат кылат. *Транслокативдик* предикаттардын, трасса локализаторунун атайын жөндөмө маркерлеринин болушу, биздин көз карашыбызда, бул катыштын өз алдынчалыгын тастыктоо кызматын аткарат.

Финиш транслокациясынын координаттарынан сырткары транслокативдик катыштардын өз алдынча семантикалык компоненти катары көп учурда атайын морфологиялык каражаттар аркылуу *кыймылдын* багыты локализаторун бөлүп алабыз. Бул локализаторлордун семантикалык жакындыгында алардын ортосунда олуттуу айырма бар: кыймылдын *финиш* координаты объектинин умтулушун, ага жетүү ниетин болжолдойт. Кыймыл *багытынын* координаты локалдашуунун объектиси багыт алган ориентирди көрсөтүп, бирок мында ага жетүү ниети андалбайт.

Ар башка тилдерде локативдик семантикалык структуралар предикаттар менен берилип, алардын семантикасында ошол динамикалык мейкиндик катыштар ар башкача айкалышып калышы мүмкүн. Мисалы, орус тилинде адлокацияны (*положить, сесть*), делокацияны (*взять, встать*) жана делокация + адлокацияны (*переложить, пересесть*) билдирген этиштер бар. Түрк тилдеринде бир эле убакта эки кырдаалды билдире алган этиштер дайыма эле туура келе бербейт: *Он переложил нож оттуда сюда* орус тилинде, сөзмө-сөз орусчага которгондо муну билдирет: *Он, нож оттуда взяв, сюда положил*. Орусча *пересел* мааниси 3 предикат менен берилет. Встав с места, где сидел, пойдя, на другую скамью сел “.

Ар башка системадагы тилдердин мейкиндик предикаттардын жана локализаторлордун негизги семантикалык типтеринин универсалдуулугунда жөндөмөлүк же тигил же бул тилдин дээрлик башка грамматикалашкан формаларына бекемделген мейкиндик ролдорунун репертуарларында ар бир тил семалык курамдын өзгөчөлүктөрүндө жана локативдик предикаттардын комбинатордук мүмкүнчүлүктөрүндө өзүнүн бөтөнчөлүгүн чагылдырат. Локализатордун каноникалык формасы.

Бардык каралып чыккан кординаттар түрк тилдеринде, эреже катары, мейкиндик жөндөмөлөр аркылуу типтүү маркерлөөгө ээ: жатыш жөндөмө *орун* координатын берсе, түрк тилинде өнүккөн табыш жөндөмө *трассаны*, локализатордун чыгыш жөндөмөсү кыймылдын *стартын* жана *делокациянын* *пунктун*, ал эми барыш жөндөмө - адлокациянын *финишин* жана *пунктун* маркерлейт. Негизги кырдаалдык катыштарды мейкиндик жөндөмө формалары менен ырааттуу маркерлөө түрк тилдеринин өтө бөтөнчө өзгөчөлүгү жана кыязы, бүтүндөй алтай тилдеринин жалпы типологиялык өзгөчөлүгү болуп саналат.

Жөндөмө формаларындагы локализатору же алардын функционалдык окшоштуктары (мейкиндик тактоочтор формасында ж.б.) **каноникалык жактан маркерленген** деп аталат. Бул мейкиндик катыштарды чагылдырууга дээрлик адистештирилген формалар. Алардагы мейкиндик маанилер контексттик жактан дээрлик эркин.

Каноникалык жактан маркерленген локализатордун мазмунун негизинде *каноникалык локативдик* конструкциялар обочолонот. Аларда локализатор жагдайлык функцияда кызмат кылат. *Жагдай*

терминин семантикалык катары бааласа болот: жагдай жагдайлык катыштарды чагылдырган сүйлөмдүн элементи. Терминди колдонуунун салтында көп учурда сүйлөмдүн семантикалык жана синтаксистик структурасында жагдайдын милдеттүү эместиги болжолдонот. Аны менен бирге ал башка салттардын *сирконстанта* түшүнүгү менен жакындашат. Биздин оюбузда, жагдай (локативдик, темпоралдык, казуалдык, мүнөздөөчү ж.б.) сүйлөмдүн структуралык жана номинативдик минимумуна кириши мүмкүн: *Үй (кайда?) жайгашкан; Жыйналыш (канчага?) созулду; Ал өзүн (кантип?) алып жүрөт; Ал (эмнеден?) титиреп жатат*.

Орус тилинин мейкиндик конструкцияларын талдоодо ушул эле негизде А.Г.Гак *баштапкы* (канондук) жана *экинчи* (канондук эмес) конструкцияларды карама-каршы коёт [ТФГ 1996:21].

Индоевропа тилдеринде кырдаалдык маанилердин жөндөмө формалар менен маркерлөөсү сейрек учурларда гана кездешет. Орус тилинде канондук маркерленгенден сүйлөмдүк-жөндөмөлүк айкалыштагы формадагы локализаторлор эсептелет.

Бир катар мейкиндик этиштер конструкцияларды түзүп, аларда локализатор *канондук эмес* формада кызмат кылат. Бул адистешпеген форма, анын мейкиндик мааниси конструктивдик жактан шартталган. Негизинен, мейкиндикти басып өтүүнүн мейкиндик предикаттары локализаторду – *мейкиндикти* (*же бөгөттү*) *жеңип өтүүнү* талап кылып, ал аракеттеринин түз объектиси катары кызмат кылат: *бүтүндөй дүйнө жүзүн айланып чыгуу, дайраны кечип өтүү*. Мындай конструкцияларда кыймылдын старт, трасса жана финиш маанилериндеги локализаторлор жок, себеби *мейкиндикти жеңип өтүү* координатасы өзүндө старт жана финиш көрсөтмөсүн камтып, кыймылдын трассасы болуп саналат. Ошол мейкиндик тарабынан ээленген тегиздик локативдик предикаттын аракет жааты, кыймылдын максаты жана мазмуну аны жеңип өтүү болуп саналат: *тоону ашып өтүү* ж.б., локалдашуунун объектиси бөгөттүн “аркы тарабында” болуп калса, локативдик предикаттын аракети бүткөн болот.

Адабияттар

1. Агеева Р.А. Категория пространства и способы ее выражения в языке // Сборник научно-аналитических обзоров. – М., 1984.
2. Ахундов М.Д. Концепции пространства и времени: истоки, эволюция, перспективы. – М., 1982.
3. Владимирский Е.Ю. Выражение пространственных отношений // Русский язык за рубежом. – М., 1979.
4. Всеволова М.В., Владимирский Е.Ю. Способы выражения пространственных отношений в современном русском языке. – М., 1982.
5. Гак В.Г. Функционально-семантическое поле предикатов локализации. – Санкт-Петербург, 1996.
6. Теньер А.Н. Выражение пространственных отношений в системе склонения существительных. – Л., 1974.

Сыдыков А.Н., филология илимдеринин доктору,
К.Карасаев атындагы БГУнун профессору

КЫРГЫЗ АЛФАВИТИН РЕФОРМАЛОО ЗАРЫЛЧЫЛЫГЫ

Макалада кыргыз алфавитинин бүгүнкү акыбалы, ошондой эле кандай кемчиликтер кеткен жана аларды кантип оңдоо керек экендиги жөнүндө сөз болот.

Негизги сөздөр: алфавит, тамга, тыбыш, жазма, кириллица, “урун”, латын, араб, тил, эреже.

В статье рассматривается сегодняшнее состояние кыргызского алфавита, а также какие ошибки были допущены и как их надо исправлять.

Ключевые слова: алфавит, буква, звук, письменность, кириллица, “урун”, латинский, арабский, язык, орфография.

Дүйнө жүзүндө бардык элдерде алфавитти реформа кылуу 3 багытта жүрүп келген:

Биринчиси, жана негизгиси – тилин жана элин сактап калуу багыты.

Экинчиси, бийлик жана байлык элитасы өз элин манкурт кылуу багыты (алибетте, мындай учурларда сырткы күчтөрдүн таасири чоң болгон).

Үчүнчүсү, метрополиянын колониялдык элге өз алфавитин, жазмасын, керек болсо тилин таңуулоо максатында жүргүзүп келген багыты.

Алфавитти реформа кылуу дүйнөлүк тил илиминде кеңири орун алган прогрессивдүү же регрессивдүү көрүнүш болгон. Мисалга алсак, орустар мындан миң жыл мурун (Киевская Русь) *кириллицага* өткөндө регрессивдүү көрүнүш болгон, анткени ага чейинки “урун тамгасы” менен жазылган 6 миң жылдык тарыхы жок кылынган. Россия XVIII кылымда гана прогрессивдүү жолго түшө баштаган (М. В. Ломоносов, Российская грамматика, 1755 г.).

Кыргыз эли да миң жылдай мурун, Карахан доорунда, ушундай эле окуяга дуушар болгон. Айрымасы: орустарга латын тамгаларынын негизинде Библияны окутуу үчүн *кириллица* таңууланган болсо, кыргыздарды ислам дининин алкагында кармап туруу үчүн *араб тамгасы* таңууланган. Экөөнүн тең максаты бирдей: улуттун тарыхый эс-тутумун жоготуп, өздөрүнө баш ийдирип алуу. Бүгүн да бул көрүнүш кеңири жайылып бара жатат.

Мына ушул өнүгтөн алып караганда кыргыздардын жазма салты болгонбу же болгон эмеспи деген талаш бүгүнкү күнгө чейин уланып келет. Бул суроонун ичинде “эгерде жазмасы болсо, анда кайсы тамгаларды колдонгон” деген ой бүтүм турат. Түркологдор бир ооздон кыргыздын тамгасы болгон, демек жазмасы да болгон деген тыянакка келишкен. Буга мисал катары ташка чегилип, бүгүнкү күнгө чейин жеткен *урун* (орусча: руны) тамгаларын, андан кийин араб графикасынын негизинде жазылган Ж. Баласагандын, М. Кашгардын ж.б. эмгектерин келтиришет [1; 2; 6; 11].

Э. Р. Тенишевдин теориясы боюнча байыркы түрк орхон-енисей жазууларынын тили – бул жазуу тараган жерлердеги уруулардын оозеки сүйлөшүү тилдери менен катар жашаган кандайдыр бир өлчөмдө жалпылыкка ээ жазма адабий тил [10].

Ал эми маданият таануучулар, тарыхчылар, саясатчылар европалыктардын көз карашына таянып, кыргыздардын жазма салты болгон эмес деген жыйынтык чыгарышат. Европалык окумуштуулар XIX

кылымда америкалык индеецтердин, Азия жана Африка өлкөлөрүнүн элдеринин маданиятын изилдеп чыгышып, “жазмасы жок” (демек, тамгасы да жок) деген бүтүм чыгарышкан. Ошонун ичине кыргыз элин да киргизишкен [4].

Бул ой бир жагынан алганда туурадай көрүнүп турат. Анткени, Европа өлкөлөрүнүн артыкчылыгы калыптанган жазма салтынын негизинде акын – жазуучуларынын, окумуштууларынын, динтаануучуларынын эмгектери сакталып калышында жана өнүгүүгө өбөлгө түзүлүшүндө.

Экинчи жагынан алып караганда ошол эле Европанын окумуштууларына жана саякатчыларына Орхон-Енисей, Талас эстеликтериндеги ташка чегилген жазуулар, башкача айтканда, *урун* тамгалары (V-VIII к.), араб тамгасынын негизинде жазылган Ж. Баласагандын, М. Кашгардын (XI к.), Захриддин Бабурдун, Алишер Навоинин (XV–XVI к.), Молдо Нияздын, Молдо Кылычтын, Тоголок Молдонун (XIX к.) ж.б. чыгармалары белгисиз болгон.

Демек, кыргыз элинин илгертен эле жазмасы да болгон, тамгасы да болгон деген жыйынтык чыгарууга болот.

Тилекке каршы, V–VIII кылымдарда пайдаланылган *урун* тамгалары биздин заманга чейин жеткен жок. Себеби, Орто Азия элдери, ошонун ичинде кыргыз эли, ислам динин тутуна баштагандыгына байланыштуу араб тамгаларын колдоно башташкан. Жазуу эрежелерине араб тилинин, өзгөчө фарсы адабий тилинин тийгизген таасири зор болгон. Мисалы, X–XI кылымдарда өмүр сүргөн Рудаки, Фирдоуси, Омар Хайям сыяктуу улуу акындар өз чыгармаларын араб графикасы менен жазышкан.

Жыйынтыгында, түрк тилдеринин, айрыкча кыргыз тилинин тыбыштык, сөз айкаштык өзгөчөлүктөрүн билдире албаган чалагайым “чагатай” жазмасы келип чыккан. (Чагатай – XIII кылымдагы Орто Азиянын өкүмдары, Чыңгызхандын экинчи уулунун аты – А.С.). Бул жазманы кыргыздар XX кылымга чейин колдонуп келишкен.

1924-жылы араб алфавити белгилүү өлчөмдө кыргыз тилинин тыбыштык өзгөчөлүгүнө ылайыкташтыруу менен кайрадан иштелип чыккан. Бул реформанын негизинде туңгуч улуттук газетабыз “Эркин Тоо” жарык көргөн жана жазма адабий тилибиздин калыптанышына биринчи кадам ташталган. Бирок араб алфавити кыргыз тилинин тыбыштык түзүлүшүн толук ча-

гылдыра алган эмес, айрыкча, кыска үндүүлөр менен созулма үндүүлөрдүн айрымасын араб тамгалары менен берүү кыйла кыйынчылыктарды жараткан.

Коммунисттик партия ошол кезде эле СССРдин (Союз Советских Социалистических Республик) аймагында жашаган бардык элдерди “формасы боюнча улуттук, мазмуну боюнча социалисттик” аттуу утопиялык коомду курууга бириктирүү максатында иш жүргүзө баштаган. Россия падышачылыгынын мурунку колониялары автономиялык же социалисттик республика болуп жарыяланып, көпчүлүгүнүн, өз жазмасы болбогондугуна байланыштуу *кириллицага* өткөзүү демилгеси колдоого алынган. Бул талкуу Кара-Кыргыз автономиялык областында 1925-жылы башталган. Бирок түрк тилдүү элдердин басымдуу көпчүлүгү *латын* тамгасын колдонууну ылайык көрүшкөн. Бул чечим 1926-жылы Бакы шаарында өткөн конференцияда кабыл алынган.

Ошентип, 1928-жылы латын графикасына өтүү прогрессивдүү көрүнүш болгон. Элдин сабатсыздыгы жоюлган, окуу китептери жазылган, жазма адабиятыбыз калыптанган. Латын тамгалары кыргыз тилинин тыбыштык өзгөчөлүктөрүнө дээрлик жооп берген. Тилекке каршы, саясий окуяларга байланыштуу латын жазмасын сактап кала албадык.

Большевиктердин дүйнөлүк революция жана коммунизди куруу идеясын ишке ашырууга бөгөт болууда деген шылтоо менен дин жолунда жүргөндөр (ал кезде бүгүнкүдөй ашкере динчилдер деле жок эле – А.С) же жөн эле күнүмдүк турмушунда араб тамгаларын колдонгондор “панисламисттер” деп аталып, латын графикасы менен жазып, түрк элдери биримдикте бололу деген идеяны жактагандар “пантүркисттер” деп караланып, куугунтукка алына баштаган. Аягы 1937–1938-жылдары “эл душмандары” деген жалган жалаа жабылып, кандуу репрессия менен бүткөндүгү элдин жүрөгүндө кетпес так болуп кала берди.

Мына ошол “коммунизмди куруу экспериментин” ишке ашыруу үчүн орус тили идеологиялык курал катары пайдаланылган. Советтер Союзу деген мамлекеттик атоону түшүндүргөн сөз айкашынын негизинде *совет эли* аттуу саясий-этникалык термин пайда болгон. Демек, СССРдин чөлкөмүндө жашаган бардык элдер (ошонун ичинде орус эли да) өздөрүнүн улуттук өзгөчөлүгүн, тарыхый эстутумун жоготуп, *совет эли* деп аталышы керек эле. Атап да жүрдүк, 1991-жылга чейин. Бул дүйнөлүк геосаясатта дайыма колдонулуп келген тажрыйба. Салыштырып көргүлө: Америка Кошмо Штаттарында англис тилинин уюткусунда пайда болгон термин – *америка эли*, Рим империясында латын тилинин базасында – *урумдуктар* (римляне), Осмон дөөлөтүндө түрк тилинин негизинде – *осман дили*, Орто Азияда – *чагатай* тили ж.б.д.у.с. (Кыстырма: бүгүнкү күндөрү паспортубузга “улутубузду жазбай эле койбойлубу” деген сөз ошол сасыткы саясатын саркындылары – А.С).

1939–1940-жылдары узак талкуудан кийин Кыргыз тили менен жазуусун илимий изилдөө институту тарабынан (1936-жылы негизделген) И.А. Батманов, А. Токомбаев, Ж. Шүкүров, К.К. Юдахин сыяктуу окумуштуулардын, жазуучулардын, коомдук ишмерлердин түздөн-түз катышуусу аркылуу даярдалган кыргыз жазуусун орус графикасына (же кириллицага) өткөзүү жөнүндөгү долбоор Кыргыз ССРинин Компартиясынын Борбордук Комитетине сунушталган.

1941-жылы январь айында долбоор Кыргыз ССРинин Жогорку Советинин 4-сессиясында талкууланып, кыргыз жазуусун жаңы алфавитке өткөзүү жөнүндө Закон кабыл алынган. Кыргыз ССР Жогорку Советинин Президиуму 1941-жылы 12-сентябрда жаңы алфавиттин эрежелер жыйнагын, 1953-жылы 30-майда жазуу эрежелеринин такталган жаңы текстин атайын Указ менен бекиткен [7].

Анда орус алфавитинин бардык тамгалары пайдаланылсын жана мурунчул *н* менен эринчил *ө, ү* тыбыштары орус тилинде жок болгондуктан кошумча тамга катары киргизилсин деген чечим кабыл алынган.

Кыргыздар айтмакчы, ээрге отурганда эле кыйшык отурганбыз. Талдап көрөлү. Эмне үчүн жогоруда аталган тыбыштардай эле орус тилинде жок, бирок өз алдынча фонемалык касиети бар *Қ қ* жана *Ғ ғ* тамгалары алфавиттин курамына кирбей калган?

К.К. Юдахин, К. Карасаев өндүү авторлор кыргыздар үндөштүк законуна ылайык ансыз деле жоон үндүүлөр (*а, о, у, ы*) келген сөздөрдө *қ* тыбышын кыйналбай эле айтышат, ошон үчүн алфавитке ашка жүк башка жүк кылбай бир эле тамганы (*к*) калтыралы деген сунушун таңуулашкан. Бул пикир бүгүнкү күнгө чейин айтылып келет. Башка түрк элдери, мисалы, казактар, өзүбектер, азербайжандар, балкарлар, карачайлар айтылган тамганы өз алфавитинде сактап калышкан [6; 11].

Алфавиттин долбоорун даярдагандар тарабынан кыргыздын түпчүл *К, Ғ* жана *К, Г* тыбыштары эки башкача жасалары, бөлөк үнсүздөрдө мындай касиет жок экендиги, тилдин сингармонизм (үндөштүк) законун так ушул аталган үнсүздөр кармап турары, оозеки чыгармачылыкта кеңири кездешкен тыбыш экендиги (айрыкча, “Манас” эпосун айтууда), түпкүрдөн бери келе жаткан сөздөрүбүздүн айтылуу эрежесин сактап калуу керек экендиги сыяктуу жүйөлүү себептер эске алынган эмес. Анын үстүнө жазуу эрежеси сөзсүз түрдө айтылуу эрежесине таасирин тийгизери анык эмеспи [9].

Орус алфавитинин кээ бир тамгалары, мисалы, *в, ъ, ю, ь, щ, ф, ц* кабыл алынган сөздөрдү жазууда пайдаланылат деген эреже киргизилет дагы, *я, ё, е, ю* тамгаларынын статусу такталбай кыргыз тилинин төл сөздөрүн жазууда колдонууга жол берилет.

Жазууда *а, о, у, э* үндүү тыбыштары *й* тыбышанан кийин келсе, *я, ё, ю, е* (М.: аяк, туюк, кие, коён ж.б.), созулма *оо, уу* үндүүлөрү *й* тыбышынан кийин келсе, *ёо, юу* түрүндө жазылат (М.: боёо, баюу ж.б.) деген эреже киргизилет [5; 6; 8].

Жыйынтыгында, морфологиялык принцип бузулуп, көп сөздөрүбүздү уңгу-мүчөгө ажырата албай калдык. Мисалы, эреже боюнча: *таята*, туурасы: *тайата* – бул сөз эки уңгудан турары балага деле түшүнүктүү болуп турат. Ошондой эле, баюу-байуу, тоюу, тойуна, тойума, кие-кийет, (салыштыр: кийим, кийем, кийесин, байыйым, байыйсың, байыйт ж.б.). Бул эрежени киргизүүдө авторлор араб, фарси, татар тилдерин билгендиги жана ошол тилдердин эрежелерин пайдалангандыгы байкалып турат.

Орус тилинде аталган тамгалар *ј* (йот)тыбышы аркылуу айтылып, үнсүздөрдүн жана үндүүлөрдүн жумшарып кетүүсүн шарттайт. Мисалы: дядя, тетя [транскрипцияда: [д“адъ], [т“отъ]]. Ошол үчүн бул тыбыш өзүнчө тамга катары орус алфавитине киргизилген эмес.

Ал эми кыргыздар жасалуу орду боюнча эки башка фонеманы, тактап айтканда, *j* тыбышы менен *й* тыбышын жаңылыш алмаштырып алышкандыктан “йоттошкон тамгалар” жөнүндө талаш бүгүнкү күнгө чейин уланып келет.

Орустар жумшак үнсүздөрдү туура жазуу жана айтуу үчүн *ь* (ичкертүү) жана *ъ* (ажыратуу) белгилерин алфавитке кошумча тамга катары киргизишкен. М.: мать, подъезд, беречь, съезд ж.б.

Кыргыз тилинин жазуу эрежесин түзүүдө орус тилинин мындай өзгөчөлүгүн “билбей калуу” да таасирин тийгизген. Анткени биз жумшак үнсүз деп “звонкий” (б, в, г, д, з) үнсүздөрдү түшүнүп алганбыз [3].

Орус тилинде дагы бир эреже бар: сөздүн башында *Э* жазылат, башка жерлеринде *е* колдонулат деген. Бул эрежени да кыргыз тилине түздөн түз которуп алганбыз. Айрыкча, *е* тамгасы же кыска үндүүлөрдүн санында жок, же созулма үндүүлөрдүн санында жок, бирок, ичке үндүүлөрдүн катарында кеңири колдонулууда.

XX кылымдын 50–70-жылдарында мектептерибиз, институттарыбыз көбөйүп, Илимдер Академиясы ачылып, дүйнөгө таанылып, *кириллица* кыргыз эли үчүн прогрессивдүү ролду ойной баштады. Кыргыз тилине мүнөздүү эмес, кээ бир тыбыштарды (в, ф, я, ю, ё) өздөштүрө алдык. Бул биздин байлыгыбыз. Бирок, шашылыш кабыл алынган алфавитке кемчиликтер да калды. Бүгүнкү күнгө чейин талаш маселелерди туудуруп келе жаткан көрүнүштүн тамыры 1941-жылы сентябрь айында кабыл алынган жазуу эрежесинде.

Жогоруда айтылган кемчиликтерди жоюу биздин ыйык милдетибиз. Демек, кыргыз алфавитин реформа кылуу зарыл деп эсептейбиз.

Реформанын максаты: XIX–XX кылымдарда сүйлөгөн тилибизди элибиздин эс-тутумунда сактап ачуу жана адабий тилибизди мындан ары жаңы баскычка көтөрүү жана өнүктүрүү.

Биринчиден, кыргыз тилинин колорити, өзгөчөлүгү сакталып калат.

Экинчиден, жазуу эрежесинин (орфографиянын) фонемалык, морфологиялык, тарыхый (же салттуу) принциптери толугу менен ордуна келет.

Үчүнчүдөн, көөнө кыргыз тилинин сөздөрү бузулуп жазылууга жана айтылууга дуушар болбойт.

Төртүнчүдөн, бирден бир байлыгыбыз “Манас” эпосу баш болгон элдик оозеки чыгармаларыбыз, акын-жазуучуларыбыздын, окумуштууларыбыздын эмгектери оригиналда кандай болсо так ошондой айтылып, окулуп, жазылып, транскрипцияланып дүйнөгө таанылып турат.

Бешинчиден, 150 жылдан бери кириллица менен жазылып жыйналган миллиондогон тонна байлыгыбыз келечек муун үчүн ошол бойдон сакталып калат.

Алтынчыдан, техникалык жактан аткаруу эч кандай татаалдыкты түзбөйт.

Жетинчиден, башка графикага өтөбүз десек, бүгүнкү күнгө чейин топтогон байлыгыбыз архивде чаң басып, окумуштуулардын гана прерогативасы болуп калат.

Ой толгоо. Экономикалык жактан алып караганда мамлекеттик бюджетке чоң жүк болбойт.

Убакыт жагынан алып караганда процесс 15–20 жылдын ичинде аяктайт.

Саясий жагынан алганда элибиз башка өлкөлөрдүн, өзгөчө түрк тилдүү өлкөлөрдүн (Түркия,

Өзбекстан, Казахстан) таасиринде калбайт жана сиңип кетпейт (мисалы, Армения жана Грузия өз алфавитин сактап калуу менен бирге улуттук иденттүүлүгүн да сактап кала алышты). Орус тили тарабынан таңуулоо же сиңирип кетүү коркунучу жок.

Идеологиялык жактан алганда элди эл катары кармап турууга чоң мүмкүнчүлүк түзүлөт, мамлекеттин кызыкчылыгына доо кетпейт. Андан тышкары, келечек муундарга эч качан колдонуудагы тамгаларыбызды бөтөн элдердин тамгаларына (мисалы: латын, араб ж.б.) алмаштырбагыла деген мурас калтырышыбыз керек.

Сунуш: азыркы кыргыз алфавитин 2 (эки) топко бөлүү керек. 1- топ 28 тамгадан турат. **Кк** жана **Фф** тамгалары алфавитке киргизилет. 2 – топко Вв, Ее, Ёё, Жж, Фф, Цц, Щщ, Ъ, Ь, Юю, Яя – баары 11 тамга кирет да алфавиттин аягында өзүнчө жайгаштырылат. Реформанын экинчи этабында кабыл алынган тамгаларга ылайыктуу жазуу эрежеси кайра каралып чыгат.

Долбоор

Кыргыз тилинин алфавити

1. Кыргыз тилиндеги тыбыштар 36 тамга менен белгиленет:

Аа, Бб, Вв, Гг, Дд, Ее, Ёё, Жж, Зз, Ии, Йй, Кк, Лл, Мм, Нн, ң, Оо, Өө, Пп, Рр, Сс, Тт, Уу, Үү, Фф, Хх, Цц, Чч, Шш, Щщ, Ъ, Ь, Юю, Яя.

2. Бул тамгаларды шарттуу түрдө 2(эки) топко бөлүүгө болот:

1) топ: Аа, Бб, Гг, Дд, Жж, Зз, Ии, Йй, Кк, Лл, Мм, Нн, ң, Оо, Өө, Пп, Рр, Сс, Тт, Уу, Үү, Хх, Чч, Шш, Ъ, Ь, Ээ – баары 26 тамга. Аталган тамгалар кыргыз тилинин тыбыштык өзгөчөлүгүнө толук жооп бере албайт.

2) топ: Вв, Ее, Ёё, Жж, Фф, Цц, Щщ, Ъ, Ь, Юю, Яя – баары 11 тамга. Бул тамгалар чет тилдерден кирген сөздөрдү жазууда гана колдонулат. Булардын ичинен - Ее, Ёё, Юю, Яя (йоттошкон тамгалар) – чет тилдерден келген сөздөр менен катар кыргыз тилинин сөздөрүн жазууда да колдонулуп жүрөт. Эреже аркылуу чек коюу керек.

Эскертүү: Ее жана Жж тамгалары өзгөчө статуска ээ. Ошондуктан талкууну талап кылат.

3. Кыргыз тилиндеги **К к** (кы) жана **Ф ф** (фы) тыбыштары өзүнчө тамга менен белгиленген эмес. Бул тамгаларды сөзсүз түрдө алфавитке киргизүү керек.

Сунуш

4. Кыргыз тилинин алфавитин 2 (эки) топко бөлүү сунушу киргизилет:

1) топ – кыргыз тилинин тыбыштык өзгөчөлүгүнө толук жооп бере турган тамгалар:

Аа, Бб, Гг, **К к** (кы), Дд, Жж (дж), Зз, Ии, Йй, Кк, **К к** (кы), Лл, Мм, Нн, ң, Оо, Өө, Пп, Рр, Сс, Тт, Уу, Үү, Хх, Чч, Шш, Ъ, Ь, Ээ – баары 28 тамга.

2) топ – Вв, Ее, Ёё, Жж, Фф, Цц, Щщ, Ъ, Ь, Юю, Яя – баары 11 тамгадан турат да чет тилдерден кирген, бирок кыргыз тилинде кеңири колдонулуп жүргөн сөздөрдү жазууда пайдаланылат. Мисалы: *вагон, телевизор, жюри, фабрика, цемент, борщ, съезд, тюль, юрист, химия, Владимир, Яковлев, Москва, Ярославль, ж.б.*

Эскертүү: кыргыз тилинин төл сөздөрүн жазууда колдонулбайт.

5. 1 - топтун тамгалары жазуу эрежелери менен такталат.

2 - топтун тамгалары орус тилинин эрежесине ылайык колдонулат.

Эскертүү: 2 топ тең алфавиттин корунда калат, бирок эки башка саналат жана окутулат.

Адабияттар

1. Акматов Т.К. Звуковой строй современного киргизского языка. – Фрунзе, 1970.
2. Батманов И.А. Современный киргизский язык. Часть 1. Фонетика. – Фрунзе, 1970.
3. Грамматика киргизского литературного языка. – Фрунзе: Илим, 1987.
4. Данияров С.С. Становление киргизской советской культуры (1917-1924). Фрунзе, 1983. – С. 60.
5. Карасаев Х.К. Орфографиялык сөздүк. – Ф: Кыргыз Совет энциклопедиясынын Башкы редакциясы, 1983. – 576 б.

6. Карасаев Х.К. Кыргыз тилинин орфографиялык сөздүгү. – Б.: Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору, 2009: - 640 б

7. Кыргыз Советтик Социалисттик Республикасы: Энциклопедия / Башкы ред. Б. Ө. Орузбаева. – Ф: Кыргыз Совет энциклопедиясынын Башкы редакциясы, 1983. – 496 б (353-356 б).

8. Мусаев С.Ж. Кыргыз тилинин жазуу эрежелери: Прак.-колдонмо. – Б., 2004.

9. Сыдыков А.Н. Сопоставительная фонетика русского и киргизского языков: Уч. пособие для студентов-филологов. – Б.: БГУ, 2006. – 148 с.

10. Тенишев Э.Р. Древнекиргизский язык: Б.: Кыргызстан, 1997. – 56 с.

11. Юдахин К.К. Киргизско-русский словарь. М., 1965.

*Жумакеева Э.Б.,
БГУ им.К.Карасаева*

К ВОПРОСУ О МЕТОДОЛОГИИ И МЕТОДИКЕ СОПОСТАВИТЕЛЬНОГО АНАЛИЗА ФУНКЦИОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧЕСКОЙ ЭКСПЛИКАЦИИ НЕОДОБРЕНИЯ И НЕДОВОЛЬСТВА В АНГЛИЙСКОЙ И КЫРГЫЗСКОЙ РАЗГОВОРНОЙ РЕЧИ

Данная статья рассматривает методологию и методы сопоставительного анализа; противопоставления речевых действий одобрения и похвалы, оппозитивные речевые действия неодобрения и недовольства.

Ключевые слова: Функционально-семантическое поле (ФСП), ядро, ближняя и дальняя периферия, аналитико-идеалистическая методология, синтетико-прагматическая методология

В науке и в научном поиске имеются две основополагающие методологии и, соответственно, вытекающие из них конкретные методы, приемы и способы исследовательского анализа теоретического и практического материала. Это, во-первых, аналитико-идеалистическая методология научного поиска, заключающаяся в расчленении (анализе) и соединении в идеале («по правилам») адекватного представления о свойствах объекта анализа. Во-вторых, это синтетико-прагматическая методология, предполагающая соединение (синтез) познаваемых исследователем конкретных, реальных и непосредственно, или опосредованно, наблюдаемых (прагматичность) свойств объекта анализа.

Но поскольку язык как объект научного изучения не существует изолированно и вне связи с человеком, а характеризуется строгой антропоцентричностью, т.е. функционирует только в связи с самим человеком, то поскольку его прагматическая основа имеет реальное существование в человеческом коллективе. Язык также представляет такую сложную семиотическую систему, которая синтезирует в себе и через себя все основные опыты познавательной (практической и научной) деятельности человека.

Для нашего лингвистического исследования языковых средств, выражающих различные речевые дей-

ствия (одобрение-похвалу; неодобрение-недовольство), которые отличаются наличием психолингвистических компонентов, более приемлема так называемая синтетико-прагматическая методология. Именно данная методология дает возможность использовать адекватные средства научного познания, представляющие собой «...специальные методы и приемы исследования, которые обеспечивают поиск истины на пути от конкретных явлений и фактов речи к сущности и законам языка» [Карлинский А.Е., 2009, с. 15].

Языковые средства, выражающие речевые действия неодобрения и недовольства в английском и русском языках, представляют собой, также как и языковые средства, выражающие в означенных языках речевые действия одобрения и похвалы, системные явления – они принадлежат ФСП речевых действий неодобрения и недовольства. Поскольку речевые действия неодобрения и недовольства в обоих привлекаемых языках: английском и кыргызском – в своей онтологической сущности по признаку коррелятивности (оппозитивности) являются подобными аналогичным речевым действиям одобрения и похвалы, то они также репрезентируются через четырехчастную структуру ФСП, включающую в себя: 1.ядро, 2.центр, 3.ближнюю периферию и 4.дальнюю периферию.

При рассмотрении ФСП речевых действий неодобрения и недовольства возникает задача рассредоточения и распределения языковых средств с семантикой неодобрения-недовольства по четырем частям поля и выявление их качественных, также и количественных, признаков и свойств.

Для такого распределения языковых средств с негативной семантикой по четырем частям ФСП речевых действий неодобрения и недовольства являются приемлемыми критерии, по которым рассредоточение языковых средств с позитивной семантикой по лингвистическому пространству поля: 1.негативность, 2.предназначенность, 3.однозначность, 4.повторяемость и 5.серийность. Означенные критерии, релевантные и действенные для обоих изучаемых языков: английского и кыргызского, позволяют в определенном их иерархически организованном составе отнести то или иное языковое средство с негативной семантикой к той или иной части поля: к ядру, центру, ближней периферии или к дальней периферии.

Критерий, или семантический признак негативно-сти является присущим всем специализированным лексемам (типа: плохо, отвратительный, пакость и др.) или же высказываниям, в которых осуществляется отрицательная оценка предмета речи: события, факта или объекта обозначения.

Семантический критерий предназначенности предполагает, что употребленная специализированная лексема (типа: гнусный, подло, предательство) или же высказывание могут быть использованы в данной речевой ситуации только со строго очерченным негативным значением.

Семантический признак однозначности также обусловлен структурой речевой ситуации и предполагает только однозначно негативное толкование языкового средства, другого толкования, позитивного или же нейтрального, содержание речевой ситуации, и, соответственно, речевого контекста, полностью исключает.

Семантический признак повторяемости ориентирован на экспликацию того или иного языкового средства с негативной семантикой в некоторой узально-нормированной, но не частотной, речевой ситуации.

Семантический признак серийности продвигает предыдущий признак повторяемости в сферу узально-нормированной частотной речевой ситуации, когда употребление того или иного языкового средства с семантикой негативной оценки является предопределенным лингвистическим фактом.

Различный качественный и количественный состав здесь, в ФСП речевых действий с негативной семантикой, как и ранее в ФСП речевых действий с позитивной семантикой, обуславливает каждую составляющую четырехчастной структуры поля: 1.ядро, 2.центр, 3.ближнюю периферию и 4.дальнюю периферию.

Ядро ФСП речевых действий неодобрения и недовольства в обоих анализируемых языках, как и ранее в поле речевых действий с положительной семантикой, составляют цельнооформленные специализированные лексем с позитивными значениями, актуализированные в структуре законченного высказывания, оформленного в соответствии с правилами интонационно-фонетического оформления эмфатического негативного смысла. Например, в английском языке:

1) "He had a spot of bother with the police."

- У него были неприятности с полицией. [Глазунов С.А., 2000, с. 77]

2) "And diamonds," continued John eagerly. "The Schnlitzer-Murphys had diamonds as big as walnuts."

"That's nothing." Percy had leaned forward and dropped his voice to a low whisper. "That's nothing at all. My father has a diamond bigger than the Ritz-Carlton Hotel."

А какие алмазы бывают, - мечтательно продолжал Джон. - У Шнитцлеров-Мэрфи были алмазы с грецкий...

- Дребедень. - Перси склонился к приятелю и глухо зашептал: - Побрякушки. У моего отца алмаз побольше, чем отель «Риц-Карлтон».

[Fitzgerald F.S., 2011, p. 12-13]

Или в кыргызском языке:

- Жок-жок, энеке, ойдо жокту айтпаңызчы. Байкемдер уктай беришсин. Өзүбүз эле... - Чоң энесинин колундагы чаканы алып жууна кетти.

- Нет, нет, бабушка, не говори попусту. Пусть брат с семьей спят. Мы сами как-нибудь... - Он взял ведро из рук бабушки и начал мыться. [Медералиев Ж., 1989, 22 б.]

3)- Кап, келсе балким жолугат белек. Кыскасы сенден башка бирөөнү эми жолуктурбайм го. -

- Жаль, если бы он пришел и повстречался нам. Короче, видимо, кроме тебя я никого не повстречаю. [Акматов К., 2007, 91 б.]

Специализированный характер лексем в английских высказываниях: 1): bother; 2):nothing, а также и в кыргызских: 3): жок-жок, и 4):кап -, указывает на негативность оценки со стороны говорящего, и, соответственно, этому на отрицательное их значение. Актуализация означенных специализированных английских и кыргызских лексем подтверждается эмфатической интонацией в обоих языках: в английском языке это мелодика с интерпозиционным ударением, а в кыргызском – с препозиционным ударением в синтаксической структуре высказывания.

Отнесенность означенных актуализированных лексем в законченных английских и кыргызских высказываниях к ядерной части поля подтверждается наличием всех пяти семантических признаков языковых средств принадлежности к ядру ФСП речевых действий неодобрения и недовольства: 1.негативности, 2.предназначенности, 3.однозначности, 4.повторяемости и 5.серийности.

Центр ФСП речевых действий неодобрения и недовольства в обоих сравниваемых языках заполняется цельными словосочетаниями, актуализированными в составе законченного высказывания, построенного по правилам негативно-эмфатического интонирования мелодической структуры соответствующего языка: английского или кыргызского. Приведем некоторые примеры:

4) "But you were wrong, weren't you?"

"All right, all right, so I was wrong. Can't you change the subject?"

- Но ведь ты был не прав, не так ли?

- Ну виноват, виноват, только хватит на эту тему. [Глазунов С.А., 2000, с. 11]

5) "All my ambitions plans are blooey."

-Все мои честолюбивые планы рухнули. [Глазунов С.А., 2000, с. 63]

6) Асанбек олтурган жеринде далдайды.

- Түбүнө жеткен мына бул, – деди начальник алачанын жаза...

Асанбек застыл на месте - Вот кто повинен в его бедах, - сказал начальник, разведя руками [ЖоошбаевК., 2002, 285 б.]

7) – Картайганда бала-чакага шүмшүк көрүнмөй болдум го! Мындан көрө кетмен чаптырып салганы жакшы эмеспи.

- На старости лет я своим детям стал в тягость. Уж лучше бы мне работать на поле с кетменем. [Айтматов Ч., 1985, 15 б.]

Все вышеприведённые цельные словосочетания проявляют семантику негативной оценки в составе высказываний: 5): were wrong; 6): are blooey; 7): түбүнө жеткен; 8): шүмшүк көрүнмөй болдум го! – и оформлены по правилам эмфатического интонирования в своих языках. В английском языке – это мелодика с нисходящей интонацией с эмфатическим выделением словосочетания посредством акцентного его ударения [см.: Трахтеров А.Л., 1976, с. 222; Гатиатулина З.З., 1979, с. 35]. В кыргызском же языке – это мелодика с ровным тоном, но с нисхождением тона к концу высказывания, акцентное ударение при этом ставится на актуализированное словосочетание, независимо от его местоположения в структуре высказывания: в примере 7): түбүнө жеткен – стоит в препозиции, а в примере 8): шүмшүк көрүнмөй болдумго! – стоит в постпозиции в структуре высказывания [ср.: Сыдыков Ж.К., 1990, с. 156; Жолдошбек уулу А., 1996., 73 б.].

Все вышеприведенные высказывания с актуализированными словосочетаниями с семантикой негативной оценки в английском и кыргызском языках: 5)-8) – обладают четырьмя семантическими признаками, которые позволяют идентифицировать их как принадлежность центра поля: 1. негативность, 2. предназначенность, 3. однозначность и 4. повторяемость. Здесь отсутствует только один семантический признак серийности, который показывал бы многократную частотность употребления высказывания в аналогичных речевых ситуациях. Отсутствие семантического критерия у вышеозначенных словосочетаний объясняется, к примеру, в германском английском языке малой степенью их парадигматизации в лингвистическом пространстве поля [см.: Гухман М.М., 1972, с. 44; Кубрякова Е.С., 1972, с. 173].

Таким образом, выявляется, что для негативной оценки предмета речи посредством актуализирован-

ных в структуре речевой ситуации интонационно-фонетических средств в обоих анализируемых языках, аналитическом германском английском языке и агглютинативном тюркском кыргызском применяется сходная интонационная схема (модель): восхождение частоты основного тона + (ударение) + нисхождение частоты основного тона. Но пока наши такие умозаключения носят предварительный характер, мы должны в дальнейшем нашем анализе языковых средств, актуализирующих интонацией и мелодикой негативную оценочность, найти их подтверждения, с использованием более обширного пласта фактического языкового материала.

Литература

- 1) Айтматов Ч. Бетме-бет // Повесттер жана ангемелер (өспүрүмдөрүчүн) Ч. Айтматов, Т. Сыдыкбеков, К. Жантошев, ж.б. / түз. М. Адамкулова. – Фрунзе: Мектеп, 1985. 3-44 б.
- 2) Акматов К. Архат: Роман. – Бишкек: Малекеттик тил жана энциклопедия борбору, 2007. – 352 б.
- 3) Гатиатулина З.З. Сравнительная типология родного (татарского) и английского языков: Курс лекций. – Казань: Казанск. гос. пед. ин-т, 1979. – 108 с.
- 4) Глазунов С.А. Новый англо-русский словарь современной разговорной лексики. – 2-е изд., стереотип. – М.: Русский язык, 2000. – 776 с.
- 5) Гухман М.М. Процессы парадигматизации и историческая типология словоизменительных систем германских языков // Историко-типологические исследования морфологического строя германских языков / отв. ред. В.Н. Ярцева. – М.: Наука, 1972. – с. 39-69
- 6) Жолдошбек уулу А. Немис жана кыргыз тилдеринин салыштырма типологиясы. – Бишкек: Чүй университети, 1996. – 280 б.
- 7) Жоошбаев М. Кара курттун уюгу. Роман. – Бишкек: б.у.и., 2002. – 330 б.
- 8) Кубрякова Е.С. О соотношении парадигматических и словообразовательных рядов в германских языках // Историко-типологические исследования морфологического строя германских языков – М.: Наука, 1972. – с. 172-188
- 9) Медералиев Ж. Боортолгоо. Ангемелер. – Фрунзе. Адабият, 1989. – 120 б.
- 10) Сыдыков Ж.К. Фонетическая структура современного кыргызского литературного языка и диалектов. Фрунзе: Илим, 1990. – 176 с.
- 11) Трахтеров А.Л. Практический курс фонетики англ.яз. Учеб. для ин-тов и фак. ин.яз. – М.: Высшая школа, 1976. – 312с.
- 12) Fitzgerald F.S. The Diamond as Big as the Ritz // Фицджеральд Ф.С. Алмазная гора (на англ. И русс.яз.). – М.: Эксмо, 2011. – 222 с.

ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫЙ АНАЛИЗ ОБРАЗА ГОРЫ В УСТОЙЧИВЫХ ЕДИНИЦАХ КИТАЙСКОГО И КЫРГЫЗСКОГО ЯЗЫКОВ

В данной статье рассматриваются лингвистические и культурологические особенности образа горы в поговорках и пословицах китайского и кыргызского языков. У каждого народа бывает свой подход, свое воззрение и понимание по отношению к чему либо. Сравнение пословиц и поговорок двух языков показывает как много общего имеют эти языки, что в свою очередь, способствует их лучшему пониманию и сближению.

Китай или Срединное царство, как с непамятных времен именуют его китайцы, - страна, раскинувшаяся на необъятных просторах Восточной и Центральной Азии. Здесь около пяти тысяч лет назад зародилась одна из древнейших цивилизаций, которая оказала влияние на развитие народов Востока, в том числе и Кыргызстана. Две наши страны – Кыргызстан и Великий Китай испокон веков живут в добрых и дружеских отношениях. Нас объединяет не только географическая близость, но и подлинное добрососедство, насчитывающее не одно столетие экономических, исторических и культурных связей и сотрудничества. Для дальнейшего взаимопонимания между нашими странами необходимо развивать языки двух стран – кыргызский и китайский, путем их взаимодополнения, сравнения и тщательного анализа. Как нам известно, и китайские и кыргызские народы с древних времен имеют очень тесную связь с природой. К примеру, в Китае горы издавна считались священными обителями духов и отшельников – монахов. Например, гора Восточный пик Тайшань, считалась даже местом паломничества императоров. Кроме того, горы являлись неотъемлемым объектом в религиях даосизма и шаманизма в Китае. В древности в горах даосисты и шаманисты стремились познать Истину, потому что горы являют собой место, где ничто не порождено людским умствованием и озабоченностью, ничто не несет на себе печати натуги, напряжения и насилия. Их часто называли «бессмертными», потому что они питались редкими травами и экзотическими эликсирами и доживали до 300 – 400 лет. Горные районы, где эти мудрецы обитали стали рассматриваться как священные места, в качестве пунктов доступа к небесной сфере, а также обителей духов и божеств. Следующие пять гор были высоко почитаемы даосами в древние времена:

- Тайшань, даосская гора на востоке провинции Шаньдун, 1545 метров;
- Хэн Шань Бэй, даосская гора на севере провинции Шанси, 2017 метров;
- Хуа Шань, даосская гора на западе провинции Шаньси, 1997 метров;
- Хэн Нан Шань, даосская гора на юге провинции Хунань, 1290 метров;

Говоря об образе горы, нельзя также не упомянуть произведения китайских авторов, посвятивших горам многочисленные произведения. Одним из таких авторов был поэт Ли Бо. Ли Бо особенно любил

подниматься на горы Эмей, Дайтаньшань, на самый пик гор Ушань. В это время он создает стихотворение «О том, как Юань Даньцю живет в горах»; «Смотрю на водопад в горах Лушань»; и другие, в которых воспел красоту и особенность гор в Китае. Одним словом, горы для китайцев – это место, где можно найти уединение и достичь великий покой бытия.

Кыргызы с древнейших времен верили в одухотворенности природы и преклонялись ей. Особое место в жизни кыргыза занимают горы – его основная среда обитания. Дары поднебесных гор кормили кыргызов, высота вершин вдохновляла их на подвиги и масштабные дела. Поэтому испокон веков кыргызы жили среди гор, дышали воздухом гор, пили «слезы гор» и чувствовали себя свободными и защищенными. Для кыргызов горы – понятие стержневое, фундаментальное. Потому что, кыргызы с древнейших времен обитали в межгорьях Алтая и на берегу священной матери – реки Энесай, и у подножий великого Ала – Тоо и Тянь – Шаня, среди Алтайских хребтов и вершины мира – Памира. Они боготворили горы, тянулись к горам и никогда и ни при каких обстоятельствах не покидали их. Ибо горы были для кыргызов не только высокой обителью, но и были защитницами, природными щитами от врагов и иноземных завоевателей. Основатель древней нации кыргызов – Манас Великодушный, хотя и облюбовал легендарный Талас для своей орды, но и плоть от плоти горцем, наделенным необычайным величием духа и необъятной широтой души.

Кыргызстан богат большим количеством священных гор, считающихся священными не только в Средней Азии, но и во всем мире. Примером служат горы: Сулайман Тоо в Ошской области, «горный храм» Саймалуу Таш, гора Кунграман у истоков реки Чу, Чолпон – Ата при реке Коксу, Алабаш – Ата на реке Теке-се, гора Дунгюреме в юго – западной части Прииссыккуля, Кочкор – Ата в Кочкорской долине и многие другие. Жизнь кыргыза находилась в тесной связи с горами. Притяжение гор, их высокое, неотразимое обаяние оказалось настолько мощным, что люди обычно не возвращались назад. Они навсегда оставались там, осваивали горы, несмотря на трудности. Они своим трудом и жизненным опытом воздействовали на жизнь гор, а горы – на жизнь и привычки, мировосприятие и характер своих обитателей. Этим и объясняется содержание большого числа пословиц и поговорок, идиом и фразеологизмов об образе горы в обоих языках.

1. 刀山火海 -dao shan huo hai – (букв) море подобно огню, гора подобна ножу. Кырг: От менен ойнобо – не играй с огнем. Обозначает опасность и риск. Огонь в кыргызском языке символизирует трудности и опасность.
2. 千山万水-qian shan wan shui – (букв) тысяча гор, десять тысяч вод. Кырг: Жол азабы көр азабы. Имеется в виду, трудности пути подобны мучениям при смерти.
3. 江山如画-jiang shan ru hua – (букв) горы и реки как нарисованные на картине. Используется для обозначения прекрасных родных земель. Кырг: Токой тоонун көркү, эр – элдин көркү.
4. 移山倒海-yi shan dao hai –(букв) своротить горы, обрушиться на моря. Колоссальная энергия и грандиозные силы для преобразования природы. Кырг: Тоону томкоруу, ойду омкоруу. Своротить горы, перевалить холмы.
5. 人山人海-ren shan ren hai – (букв) народу видимо – невидимо. Люди как гора и как море. Идиома обозначает людское море. Используется для обозначения большого собрания людей.
Кырг: Кумурскадай көп эл – Народу много подобно муравейнику. В кыргызском языке большое скопление людей сравнивается со скоплением муравьев в муравейнике.
6. 执法如山 - zhi fa ru shan – (букв) строго блюсти, соблюдать законы. Подразумевает в высшей степени строгого исполнения законов, без никаких изменений. Кырг: Мыйзам дегендин укуругу узун болот – У закона укрючина длинная, везде достигнет.
7. 东山再起 - dong shan zai qi – (букв) вновь прийти к власти; снова стать у власти, вновь вернуться к общественной деятельности. Кырг: Жыгылган курөшкө тойбойт – Победженный борьбой не насытится/ хочет снова взять верх.
8. 军令如山 -jun ling ru shan –(букв) чрезвычайно строгий военный приказ, непоколебимый как гора, который обязательно надо выполнить. «Ru Deng сделал доброе дело - навестил свою мать, хотя это простительно, но он, все же забыл военный приказ, никто не слушает главнокомандующего».
Кырг: Тоодой бийик ой- толкуган элди токтотот. Подобно горам великая мысль может остановить взволнованный народ.
9. 山高水长- shan gao shui chang – (букв) высокий как гора, длинный как река. Идиома подразумевает высокую нравственность или глубокое, далеко идущее влияние. Также указывает на крепкую дружбу или доброту. Кырг: Толубайдай сынчы бол, Токтогулдай ырчы бол – будь таким критиком как Толубай, будь таким певцом как Токтогул. Толубай и Токтогул – лица исторические, очень влиятельные, известные народу своими выдающимися человеческими качествами.
10. 坐山观虎斗 - zuo shan guan hu dou – «Следить за борьбой тигров»; оставаться сторонним наблюдателем и ждать своего часа. Кырг: Сабырдын түбү – сары алтын. Основа (результат) терпения – чистое золото.
11. 坐吃山空 - zuo chi shan kong –(букв) сесть в гору и напрасно проедать еду. Бездельничать и проедать старые запасы (сбережения). Означает как складывание в большую кучу богатства, так и поедание всего накопленного запаса. Кырг: Алма быш – оозума түш - (букв) Яблоко созрей, в рот мне упади.
12. 泰山北斗 - tai shan bei dou – 泰山(taishan)- название горы в Китае, 北斗(beidou)- созвездие Большой Медведицы, самое яркое созвездие на небе. Значение: пользоваться глубоким доверием у всех, все питают большое доверие к кому – либо, человек, перед которым все преклоняются все. Кырг: Ала – Тоодой эмгек сиңирүү – (букв) Служить народу как Ала –Тоо. В кыргызском языке Ала-Тоо – название самой высокой горы. Когда речь идет о чем – нибудь большом, высоким и благородным, то часто сравнивается с горами Ала-Тоо. Ала-Тоо – (букв) переводится как «Пестрые горы»
13. 安如泰山 -an ru tai shan – (букв) незыблемый как гора Тайшань. Надежный (незыблемый) как гора Тайшань, невозможно расшатать, поколебать; очень устойчивый. «Тот, который незыблемый как гора Тайшань, неоднократно достигнет счастья». Кырг: Ала-Тоодой бийик бол, Ысык – Көлдөй терең бол. Букв: будь высок, как гора Ала-Тоо, будь глубок, как озеро Иссык – Куль.
14. 重于泰山- zhongyu taishan –(букв) важнее даже чем гора Тайшань. Часто используется для обозначения первостепенной важности, необходимости чего – либо. Кырг: Опол тоодой иш (нерсе) жасоо. Совершить дело, которое по важности равносильно высокой горе.
15. 福齐南山- fu qi nan shan- (букв) счастье как гора Нанишань. Обычно употребляется для выражения слов пожелания. Кырг: Ала-Тоодой бакыт (букв. Счастье, как гора Ала-Тоо)
16. 山颓木坏 -shan tui mu huai –(букв) гора обвалилась, дерево сломалось. Обозначает кончину великого, выдающегося человека. Кырг: Тоо кулады – (букв. Гора обвалилась) .

Устойчивые единицы (поговорки и пословицы) об образе горы в обоих языках многозначны и ярки. Они обозначают различные аспекты жизни. Анализ собранного материала показал, что и китайский, и кыргызский языки очень богаты пословицами и поговорками на тему горы, которые широко употребляются в современной речи. Сравнение устойчивых единиц двух языков показывает как много общего имеют эти языки, что в свою очередь, способствует их лучшему взаимопониманию и сближению. В кыргызском языке пословицы и поговорки на тему горы в основном используются для обозначения могущества, величественности, толерантности, первозданности, естественности и большого размаха. Образ горы в кыргызском языке используется в основном в положительном смысле. Следует отметить, что некоторые пословицы и поговорки в обоих языках нельзя понимать в буквальном смысле, даже если известно значение каждого слова и ясна грамматическая функция. Поэтому, в процессе перевода на русский язык таких пословиц, мною были предприняты попытки максимально точно и понятно передать их смысл. Правильное и уместное использование этих пословиц и поговорок придаст речи неповторимое своеобразие и особую выразительность.

Литература

1. Бернс К. «Загадки восточной мудрости. От Заратустры до Мао»
2. Васильев Л.С. «Дао и даосизм в Китае»
3. Ли Бо «Избранное»
4. Нускаев К. «Кыргызские пословицы и поговорки»
5. Юдахин К. «Пословицы и поговорки кыргызского языка»
6. 汉语成语小词典
7. 俗语辞典. 商务印书馆, 1998年, 北京。
8. 汉语成语词典. 1994年 四川辞书出版社。

*Турдакун кызы А.
БГУ им. К.Карасаева*

ОСОБЕННОСТИ ПРОЯВЛЕНИЕ ЛИЧНОСТНОЙ НАПРАВЛЕННОСТИ ВЫБОРА ПРОФЕССИИ В СТАРШЕМ ШКОЛЬНОМ ВОЗРАСТЕ

В статье рассматриваются особенности проявления личностной направленности выбора профессии. Выбор профессии и овладение ею начинается с профессионального самоопределения

Профессия – род трудовой деятельности человека, владеющего комплексом специальных теоретических знаний и практических навыков, приобретенных в результате специальной подготовки, опыта работы. Разнообразие человеческих профессий велико, и большинством из них, по мнению психологов и педагогов, может овладеть каждый. Но равно верно и то, что в один момент времени человек может делать что-то одно. А так как жизнь ограничена, он может сделать лишь несколько отдельных дел. Чтобы «стать действующим» человек должен расстаться с бесконечностью, который он овладел лишь в возможности, так как реально он может не все, а лишь что-то. Так возникает проблема выбора будущей профессии.

Согласно, И.Кону профессиональное самоопределение человека начинается далеко в его детстве, когда в детской игре, ребенок принимает на себя разные профессиональные роли, и проигрывает связанное с ним поведение. Если внимательно присмотреться к этим играм, то нетрудно заметить, что дети в них легко и охотно идут на всевозможные символические замещения реальных атрибутов профессиональной деятельности. (Например: стул – «прилавок», бумага – «деньги»). Заканчивается профессиональное самоопределение в ранней юности, когда уже необходимо принять решение, которое повлияет на всю дальнейшую жизнь человека.

Самым важным, неотложным и трудным делом становится для старшеклассника выбор профессии. Психологически устремленный в будущее и склонный даже мысленно «перепрыгивать» через незавершенные этапы, юноша внутренне уже тяготеет к школе; школьная жизнь кажется ему временной, ненастоящей, преддверием другой, более богатой и подлинной жизни, которая одновременно манит и пугает его. Он хорошо понимает, что содержание этой будущей жизни, прежде всего, зависит от того – сумеет ли он правильно выбрать профессию.

Самым важным, неотложным и трудным делом становится для старшеклассника выбор профессии. Психологически устремленный в будущее и склонный даже мысленно «перепрыгивать» через незавершенные этапы, юноша внутренне уже тяготеет к школе; школьная жизнь кажется ему временной, ненастоящей, преддверием другой, более богатой и подлинной жизни, которая одновременно манит и пугает его. Он хорошо понимает, что содержание этой будущей жизни, прежде всего, зависит от того – сумеет ли он правильно выбрать профессию.

Выбор профессии и овладение ею начинается с профессионального самоопределения. На этом этапе ученики должны уже в полне реально сформировать для себя задачу выбора будущей сферы деятельности с учетом имеющихся психологических и психофизиологических ресурсов. В это время у учащихся формируется отношение к определенным профессиям, осуществляется выбор учебных предметов в соответствии с выбранной профессией.

Под влиянием ближайшей перспективы перехода к самостоятельной трудовой жизни формируется характерная для старшева школьного возраста направленность на будущее.

Подавляющее большинство выпускников школы более и менее четко намечают свое будущее.

Но значительное число их ко времени окончания школы так и не определяют свой жизненный путь. А отсутствие ясно осознанной линии в вопросах профессионального самоопределения может привести к сложным переживаниям, связанным с разочарованием в выбранной профессии, тяжелым внутренним конфликтам. Это связано с большим издержкам и для молодого человека, и для общества. Здесь отрицательно сказывается еще не преодоленная окончательно односторонняя психологическая установка на приобретение после окончания школы только высшего образования – если это не удастся осуществить, то часто наспугует состояние растерянности и безразличия к будущему. Старшие школьники не могут правильно ориентироваться в профессиях и по той причине, что о большинстве профессий они пока еще ясного представления не имеют. Не знают и того, какие требования предъявляет данное профессия к человеку, каких качеств она от него требует.

Профессиональное самоопределение – существенная сторона общественного процесса развития личности. Выявление особенностей проявления принципа детерминизма в процессе самоопределения предполагает анализ двух систем.

С одной стороны, это личность как сложнейшая саморегулирующая система, а другой – система общественного ориентирования молодежи решении вопроса о сознательном выборе профессии. Данная система включает в себя целенаправленное влияние школы, семьи, общественных организаций, литературы, искусства на мотивы выбора профессии. Такая совокупность средств профессиональной ориентации, призвана обеспечить решение задач профессионального просвещения и консультирования учащихся, пробуждение профессионального интереса и склонностей, непосредственной помощи в трудоустройстве и преодолении трудностей этапа профессиональной адаптации.

Процесс профессионального самоопределения обусловлен возникновением, расширением деятельности субъекта, реализующей его связь с факторами профориентации. Самоопределение вплетено в эту деятельность как ее компонент. Личностные предпосылки самоопределения. Структурные элементы личности, как ближайшие психологические предпосылки профессионального самоопределения, различны по характеру их функций. Всю совокупность важнейших личностных предпосылок самоопределения можно свести к двум основным группам:

1) Особенности личности, обеспечивающие возможность успешного решения проблемы выбора профессии, но прямо не участвуют в активизации

этого процесса. В эту группу относятся волевые черты характера, а также такая черта как трудолюбие. Сюда же следует отнести и наличие некоторого трудового и жизненного опыта, уровень общей жизненной зрелости человека,

2) Эту группу психологических предпосылок самоопределения образуют различные компоненты направленности личности, динамизирующие процесс профессионального самоопределения и обуславливающие избирательность реагирования. Сюда относится потребность в профессиональном самоопределении, возникшие у человека учебные и профессиональные интересы и склонности убеждения и установки, ценности и идеалы, и представления о жизненных ценностях. Компоненты второй группы благодаря своей связи с познавательными потребностями обладают функцией обуславливания сферы деятельности привлекательной для человека.

Исследования Е.А.Климова[5,с.36-40] показывают, что старшеклассники стремятся выбрать этот вид деятельности, который соответствовал бы их пониманию собственных возможностей. Поскольку зачастую понимание собственных возможностей у школьников не адекватно показателям, то на пути выбора их ожидают неудачи. Объективно и полно оценить себя старшеклассники не в состоянии. В самооценки у них нет единой тенденции: одни склонны переоценивать себя, другие наоборот.

У старшеклассников самооценка служит двум целям:

1) Самовоспитанию ;
2) Прогнозированию будущей профессии. Выбирая профессию, старше школьники в большинстве случаев ориентируются на уровень выраженности у себя первую очередь нравственно – волевых, затем интеллектуальных и только потом организаторских качеств. Подростки же слабо апеллируют к самооценке, то есть они не осознают должным образом ее роли в выборе профессии. Представления подростков о самих себе неглубоки, приблизительны, планы и намерения динамичны. Сама проблема выбора профессии серьезно их не волнует. Для старшеклассников – выпускников выбор профессии – серьезный шаг. Но проблема в том, что они слабо ориентируются в научных основах профессионального самоопределения, прежде всего, психологических. Адекватная самооценка доступна незначительному числу учащихся. В основном они склонны либо к переоценке себя, либо к недооценке. Заниженная самооценка также неблагоприятно сказывается на выборе профессии и на развитии личности.

Можно выделить 3 уровня адекватности самооценки:

1) Высокий уровень присущ тем учащимся, чья самооценка интересов, способностей, личных качеств полностью совпадает с оценкой учителей и родителей. Это подтверждается деятельностью с достигнутыми успехами ученика в различных видах занятий.
2) Средний уровень наблюдается в том случае, когда учащиеся частично переоценивают или недооценивают свои возможности по сравнению с оценкой взрослых. Профессию школьники выбирают на основе познавательного интереса к школьным предметам без учета своей пригодности.
3) Низкий уровень имеет место тогда, когда заметно резкая переоценка или недооценка своих интересов, способностей, личных качеств по сравне-

нию с оценкой учителей, родителей. По существу, выбор профессии на данном уровне самооценки совершается необоснованно.

Самооценка как феномен самопознания не дается человеку от природы. Она формируется в процессе развития личности и имеет разную степень объективности и полноты. Формирование самооценки, ее полноты и адекватности одна из задач профессиональной ориентации.

В 9–11 классах предметом внимания учащихся должны быть профессионально значимые качества. Необходимо практиковать в школе активные формы и методы работы, которые повысили бы уровень знаний и представлений учащихся о психологии личности, о том, что такие способности, интересы, потребности, темпераменты, черты характера. Вооружение учащихся необходимым объемом профориентационных знаний, активизация интереса к изуче-

нию и пониманию человека как субъекта труда, самопознанию и проверке своих возможностей – все это будет способствовать формированию объективной самооценки.

Литература

1. Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни. - М., 1991.
2. Божович Л. И. Проблемы формирования личности, Под ред. Д.И. Фельдштейна М., - изд-во «Институт практической психологии» Воронеж: изд-во НПО «МОДЭК», 1995, 326-332 стр.
3. Выготский Л.И. Психология развития ребенка. -М., Изд-во смысл, изд-во КСМО, 2003.
4. Климов Е.А Как выбирать профессию. -М., 1990, 121-125стр.
5. Климов Е.А Развивающийся человек в мире профессий. -Обнинск, 1993, 36 -40 стр.
6. Кулагина И.Ю., Коллоцкий В.Н, Развитие человека от рождения до поздней зрелости. -М., 2003, 315-341 стр.

УДК 37:370

Sultana Begzada Kayumoghli
Bhu University, Master degree

THE SENTENCE STRUCTURE IN MODERN ENGLISH LANGUAGE

A sentence is a group of words containing a subject and a predicate that expressing a complete thought. Sentences have structure that can be represented by phrase structure trees containing syntactic categories and the concept of structure is fundamental to the study of syntax. Sentences are organized according to two basic principles: constituent structure and syntactic dependences.

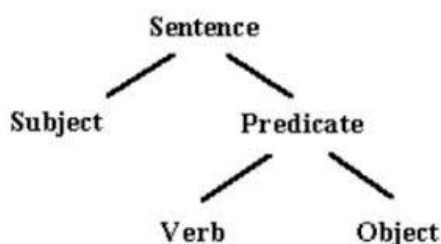
Keywords: Sentence definitions, Structure definition, sentence structure, Sentence Construction, Basic Sentence Patterns and Sentence analysis

SENTENCE DEFINITIONS

A *sentence* is the largest independent unit of grammar; it begins with a capital letter and ends with a period, question mark, or exclamation point. Or the sentence is traditionally (and inadequately) defined as a word or group of words that expresses a complete idea and that includes a subject and a verb.[3] principally and according to *traditional grammarians*, a sentence is “a group of words containing a *subject* plus a *predicate* and expressing a complete thought. [4]

A basic sentence is a complete thought or idea – *subject + predicate*. It's also known as a simple sentence.

✓ **Subject (Noun Phrase)** – one of two main parts of a sentence containing the *subject* noun or a pronoun – a person, place or thing – often accompanied by modifiers. Therefore, the noun or pronoun is who or what the sentence is about.

✓ **Predicate** – One of two main parts of a sentence containing the verb, object, or phrases governed by the verb.

Example: Henry plays video games too much.
SN V Obj N
Predicate

Where “*Henry*” = subject noun, “*plays*” = verb, and “*video games*” is the object noun. Therefore, the words, “*plays video games too much,*” make up the predicate. The object of a sentence is the noun or pronoun directly related to and affected by the subject’s action (verb). The object is NOT who or what a sentence is mainly about; it’s not the focus of the sentence. [5&13]

▪ **The General Characteristics Sentence** is the second linguistic unit falling under *syntax*. Sentence, as well as phrase, must be considered on a separate level of linguistic analysis. Among various definitions given to the sentence the most general one is following: *sentence is the minimal syntactic structure used in speech communication, distinguished by predication and built up of words according to a definite syntactic pattern*. This definition focuses on three aspects of the sentence: *pragmatic, semantic and structural*. The sentence is a means of *communication*, in contrast to a phrase which performs nominative function. *Intonation* is a specific feature of the sentences as a unit of communication. In the *semantic aspect*, the sentence is characterized by its

specific category of predication which establishes the relation of the named phenomena to actual life. The center of *predication* is a *finite verb*. *Predication* is performed through the *verbal categories* of *tense* and *mood*. The *structural* aspect is confined to the fact that every actual sentence is built up according to a *definite syntactic pattern*. The variety of such *patterns* is specific of a particular language, but their number is always finite. [9]

STRUCTURE DEFINITION

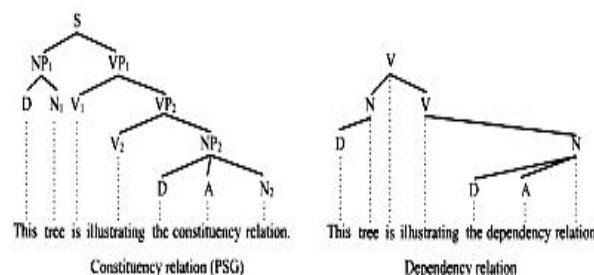
The concept of *structure* is fundamental to the study of syntax. But it is a very general concept that can be applied to any complex thing, whether it's a *bicycle*, a *commercial company*, or a *carbon molecule*. When we say of a thing that it is *Complex* we mean, not that it is complicated.

- it is divisible into parts (called *constituents*),
- there are different kinds of parts (different *categories* of constituents),
- the constituents are arranged in a specifiable way,
- that each constituent has a certain specifiable *function* in the structure of the thing as a whole

When anything can be analysed in this way, we say that it has *Structure*. In considering structure it is important to note that, more often than not, the constituents of a complex thing are themselves complex. In other words, the parts themselves consist of parts, which may in turn consist of further parts. When this is so we may speak of a *Hierarchy* of parts and of *Hierarchical Structure*.

A *bicycle* consists not just of its components but, much more importantly, in *the structure that results from fitting them together in a particular way*.

SENTENCE STRUCTURES

Sentences are organized according to two basic principles: constituent structure and syntactic dependencies.

✓ **Constituent structure:** refers to the hierarchical organization of the subparts of sentence

✓ **Syntactic dependencies:** there are dependencies among elements in the sentence. In other words, the presence of a particular word or morpheme can depend on the presence of some other word or morpheme in a sentence. There is a direct object in a sentence depends on whether the verb is transitive or intransitive. [6]

No.	Examples	Syntactic dependencies
1	What will Max <i>chase</i> ?	The verb <i>chase</i> is <i>transitive</i> , yet there is <i>no direct object</i> following it. There is a “gap” where the direct object should be.
2	Where has Pete <i>put</i> his ball?	The verb <i>put</i> selects a <i>direct object</i> and a <i>prepositional phrase</i> , yet there is no PP following <i>his ball</i> .
3	Which dog do you think <i>loves</i> bones?	The embedded verb <i>loves</i> bears the <i>third-person-s</i> morpheme, yet there is no obvious subject to trigger this agreement.

Sentence structure is normally displayed by means of a *tree diagram* (the so-called ‘phrase structure’) and by a system of *re-write rule* one can move from an initial unit (the entire sentence) to the individual elements (a so-called ‘terminal string’). [7]

Chomsky offered the view that *grammar* is a *set of rules* for forming sentences. A *sentence* consist of a *noun phrase* (NP) followed by a *verb phrase* (VP). In turn, the VP consists of a *transitive verb* (V₁) and an NP; the last NP consists of a *Det* and a *N*. In early 80’s Chomsky set up a new model of grammar, Government and Binding (GB), which presents *phrases* and *sentences* as developing out of the lexical properties of words. Each word may project a phrase i.e. it may grow into a phrase. *Phrase Structure Rules* are no longer necessary, being predictable from the lexical properties of words.

▪ **Phrase-Structure Rules and Tree Diagrams:** We have formulated all phrase-structure rules: e.g.: *The boy with red shorts kicked the ball.*

- S → NP Aux VP
 NP → (Det) (AP) N (PP)
 VP → V (NP) (PP) (Adv) (CP)
 PP → PREP (NP)
 AP → Adj (PP)
 CP → Comp S

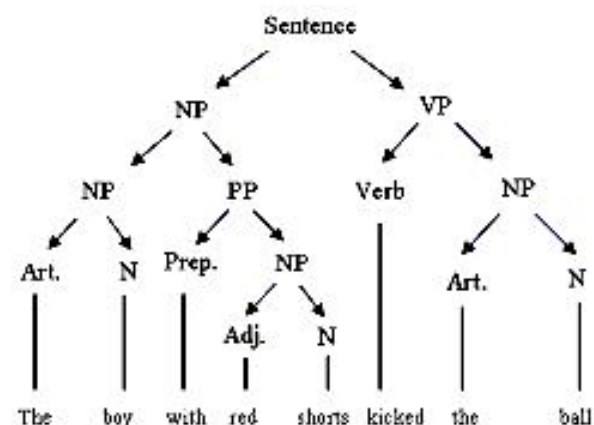

Figure 1.1.2.

These represent the fact that a sentence has an NP and a VP; that an NP has an N; that a VP has a V; and that a PP has a PREP.

▪ **Information Structure:** one category of information structure is the distinction between *given*

and *new information*. **Given information** is information currently in the forefront of the addressee's mind; **new information** is information just being introduced into the discourse. Consider the following two-turn interaction:

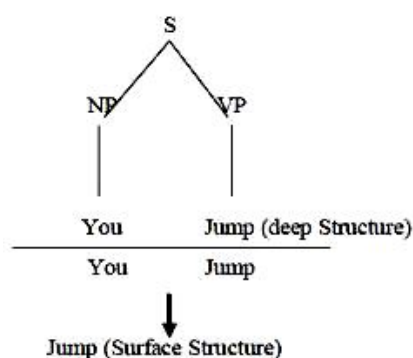
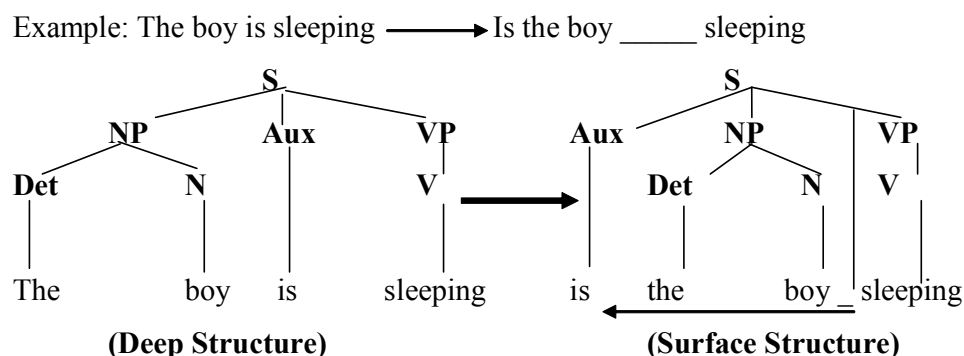
Alice: Who ate the pizza?

Dana: Erin ate the pizza.

In Dana's answer, the *noun phrase* "Erin" represents *new information* because it is being introduced into the discourse there; by contrast, "the pizza" in the reply is *given information* because it can be presumed to be in the mind of Alice, who has just introduced it into the discourse in the previous turn. [2]

According to the *Brno theory* of functional sentence perspective created by Firbas, the interpretation of the information structure of a sentence relies on *specific syntactic, semantic, contextual, and in spoken language prosodic criteria*. [1]

▪ **Transformational Rules:** A way to capture the relationship between a *declarative* and a *question* is to allow the *phrase structure rules* to generate the structure corresponding to the declarative sentence, and have another formal device, called a **transformational rule**, move the *auxiliary* in front of the *subject*. Take the first *auxiliary verb* following the *subject NP* and move it to the left of the *subject*.

Questions are generated in two steps.

1. The phrase structure rules generate a basic structure.
2. Aux movement applies to produce the derived structure.

The basic structures of sentences, also called deep structure, are specified by the phrase structure rules.

The structures that result from the application of transformational rules are called **surface structures**. The phonological rules of the language (pronunciation rules) apply to surface structures. *If no transformations apply, then deep structure and surface structure are the same.* If transformations apply, then surface structure is the result after all transformations have had their effect. Much syntactic knowledge that is not expressed by phrase structure rules is accounted for by translations, which can alter phrase structure trees by moving, adding, or deleting elements. [6]

▪ **Structure Dependent Rules:** transformations act on structures without regard to the words that they contain. They are structure dependent. This is a further demonstration that rules are structure dependent. The rule allows *that* to be omitted when it precede a sentence complement but not in subject position, as illustrated by these pairs:

I know that you know *I know you know*
That you know bothers me. **You know bothers me.*

▪ **Sentence Construction:** includes rules and methods for writing. The **structure of a sentence** includes the use of **noun, verb, adverb, etc.** There are rules and methods in structuring sentences. There are *four types of sentence* (syntax) depending on the *structure*. They are: *simple, compound, complex and compound-complex*.

1. **Simple Sentences:** contains a subject (noun/ noun phrase) and a predicate (verb/ verb phrase). It communicates one complete idea as an independent clause. It's a complete sentence.

E.g.: The President flew to Camp David.

Subject Predicate

2. **Compound Sentences:** is the logical combination of two complete thoughts or independent clauses to form one sentence. It is usually linked by a **coordination conjunction** (*for, and, nor, but, or, yet and so*) and use a comma before coordinating conjunction that connects two independent clauses or use a semicolon to connect two closely related or parallel independent clauses.

E.g.: -The new art show opened today; and the crowd was immense.

Independent Clause Conj Independent Clause

3. **Complex Sentences:** includes a *dependent clause* linked to *two independent clause* by a *subordinating conjunction* (*after, although, as, because, before, if, since, though, unless, until, when, whenever, where, while*) of some kind to form a complete sentence. And use a *comma* following an introductory *subordinate clause* to separate it from the *independent clause*. When the subordinate clause follows the independent clause, no comma is needed. [5&13]

E.g.: When the new art show opened at the museum, the crowd was immense.

Dependent Clause Independent Clause

4. **Compound-Complex Sentences:** is a compound sentence with one or more *independent clauses* and *dependent clauses*. Conjunctive adverbs (*also, finally,*

furthermore, however, next, thus, still, then etc.) and semicolons are used to join clauses together.

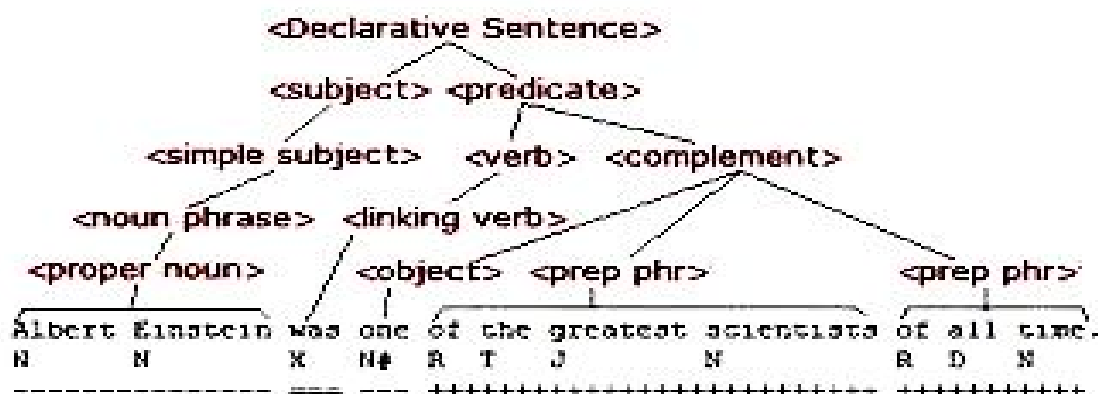
E.g.: When the play ended, the curtain closed, and the audience applauded.

Dependent Clause Independent Clause Independent Clause

▪ **Kind of Sentence:** as the sentence is being structured, thought is given to *purpose* of the sentence. While writing, one must consider both the *purpose* and the *structure* of sentences. For example: a simple sentence (*structure of single noun and verb*) may be

declarative, exclamatory, imperative or interrogative depending on the need of the writer.

- Simple sentence- Declarative sentence
= The dog barks.
- Simple sentence- Exclamatory sentence
= I love football!
- Simple sentence- Imperative sentence
= Please, go to store.
- Simple sentence- Interrogative sentence
= Will you jump rope?

▪ **Basic Sentence Patterns:** contain a *subject* immediately followed by the *verb*. The remaining sentence elements occur in post-verbal position; non-obligatory adverbials are alternatively placed before the subject in initial position. Lists the following unmarked sentence patterns:

1. SV The sun is shining.
2. SVO He'll get a surprise.
3. SVC He's getting angry.
4. VSA He got through the window.
5. SVOO He got her a splendid present.
6. SVOC Most students have found her reasonably helpful.
7. SVOA He got himself into trouble.

▪ **Sentence Patterns and Sentence Length:** The sentences in the examples are short. The same patterns, however, can occur in long sentences. Examples:

1. The quaint little restaurant, located in the Winnipeg Lakes District, should appear in tourists' guidebooks. { restaurant – S; should appear – V (Pattern: S – V) }

2. The businessman, sensing the trend, bought stocks in the new corporation.

{ businessman – S; bought – V; stocks – O (pattern: S – V – O) }

3. Their mother, a former teacher, is very competent in helping them with their homework. { mother – S; is – LV; competent – C (pattern: S – LV – C) }

SENTENCE ANALYSIS

Have presented the definitions of the sentence from the point of view of the *three types of grammar*, we now look at the sentence analysis or more accurately what kind of statements does each type of grammar would make about a particular sentence in English. Example: The student did the homework.

▪ **Traditional Grammar Analysis:** Analytically, the vertical line indicates the elements to the left are the *subject* of the sentence and on the other hand the elements to the right are the *predicate* of the sentence. Again, the slanted line indicates that the element to the left is the *verb* of the sentence and the element to the

right is the *object*. Then, the words are identified individually by *parts-of-speech*. For instance, *student* and *homework* are *nouns* the former is *subject* and the second is *object*, *the* as an *article* and *did* as a *verb*. Example: The student did the homework.

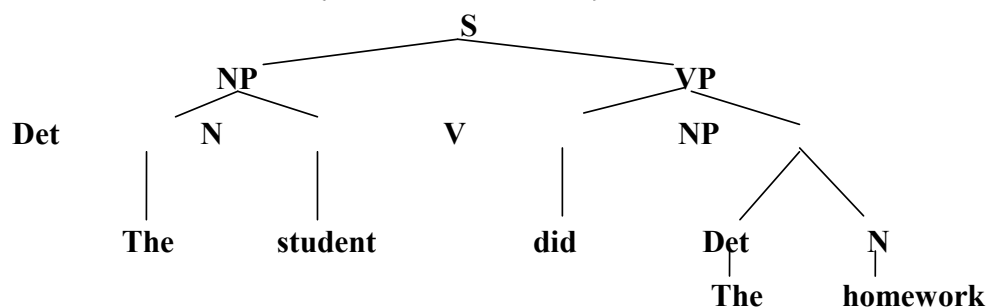
▪ **Structural Grammar Analysis:** The sentence pattern of this sentence according to *structuralists* is (**Det+ N+ Tran. V+ DO**). Analytically, **Det** would stand for *determiner* (*the*) and **N** for *nouns* (*student* and *homework*) and **Tran. V** for *transitive verb* (*did*) and **DO** for *direct object* (*the homework*). Yet, we have two *nouns* one *functions* as the *subject* and the other as the *object* of the *transitive verb*. It is worthy to note that there is also one more way of analysing the sentence from the point of view of structuralists which is with the use of the *Immediate Constituent Analysis (ICA)*.

Example: The student did the homework.

▪ **Transformational Generative Grammar Analysis-** After diagramming the sentence, we then can either explain its analysis from top to down or from bottom up. In the former case **S** stands for the whole *sentence*, **NP** for *noun phrase*, **VP** for *verb phrase*. Yet, the *sentence S* consists of two elements: a *noun phrase* (**NP**) and a *verb phrase* (**VP**). Furthermore, the *noun phrase* consists of two elements: an *article* or *determiner* (**Det**) and a *noun* (**N**); the *article* is the word (*the*) and the *noun* is the word (*student*). Again, the *verb phrase* (**VP**) consists of two elements: a *verb* (**V**) and a *noun phrase* (**NP**); the *verb* is (*did*) and the *noun phrase* is (*the homework*). Once again, the *noun phrase* (**NP**) consists of two elements: a *noun* (**N**) which is (*homework*) and an *article* (**Det**) which is (*the*). In the latter case, from bottom up the analysis would be something like this: (*the*) is an *article* (**Det**), (*student*) is a *noun* (**N**), (*did*) is a *verb* (**V**), (*the*) is an *article* (**Det**) and (*homework*) is a *noun*. *Articles* and *nouns* are combined to make *noun phrases* and the *verb* and the following *noun phrase* are combined to form a *verb phrase* and finally the former *noun phrase* and the *verb phrase* are combined to form a sentence. [8&10]

Example: The student did the homework.

$S \rightarrow NP + VP$, $NP \rightarrow Det + N$, $VP \rightarrow V + NP$, $V \rightarrow T + V$, $T \rightarrow \text{past}$
 $Det \rightarrow \text{the}$, $N \rightarrow \{\text{student, homework}\}$, $V \rightarrow \text{do}$, $Past \rightarrow -ed$

§ **Analyse Sentence Structure:** Research on syntax has been particularly intensive in the last 50 years or so. By and large one can recognize three main aims in the analysis of sentence structure contained in this recent literature.

- 1) to reveal the hierarchy in the ordering of elements
- 2) to explain how surface ambiguities come about
- 3) to demonstrate the relatedness of certain sentences

CONCLUSION

Sentences have structure that can be represented by *phrase structure trees* containing *syntactic categories*. Phrase structure trees reflect the speaker's mental representation of sentences. Ambiguous sentences may have more than one phrase structure tree.

Phrase structure trees reveal the linear order of words, and the constituency of each syntactic category. There are different kinds of syntactic categories; *phrasal categories*, such as NP and VP, are decomposed into other syntactic categories; *lexical categories*, such as Noun and Verb, and *functional categories*, such as Det, Aux, and Comp. The internal structure of the phrasal categories is universal. It consists of a *head* and its *complements*. The particular order of elements within the phrase is accounted for by the *phrase structure rules* of each language. The sentence is headed by Aux, which carries such information as tense, agreement, and modality. Phrase structure rules characterize the basic phrase structure trees of the language, the *deep structures*.

Transformational rules account for relationships between sentences such as declarative and interrogative

pairs including *wh-question*. Much of the meaning of a sentence is interpreted from its deep structure. The output of the transformational rules is the *surface structure* of a sentence, the structure to which the phonological rules of the language apply.

Structure dependent that movement rules may not move phrase out of certain structures such as coordinate structures.

BIBLIOGRAPHY:

1. Chamonikolasova, Jana. (2009). Analysing Sentence Structure and Function. Volume 35. Brno Studies in English. PP:(18-19).
 2. Finegan, Edward. (2008). Language Its Structure and Use. 5th Edition, University of Southern California, USA. PP: (6-7,251).
 3. Iriskulov, A.T., (2006), Theoretical Grammar of English, Tashkent
 4. La-Palombara, (1976). An Introduction to Grammar: Traditional, Structural and Transformational. Cambridge, Massachusetts: Winthrop Publishers, (Inc.p.76).
 5. Learn English: LEO Network: English Grammar- Simple Sentence Construction. 2006. PP: (19-20).
 6. Moliere, J.B., Savantes, Les femmes. (1672). Syntax: The Sentence Patterns of Language. PP: (153-154,156-157).
 7. Raymond, Hickey. Level of language. P. 85.
 8. S. Alduais, Ahmad Mohammed. (2012). Sentence Analysis from the Point of View of Traditional, Structural and Transformational Grammars. PP: (215-217).
 9. Vikulova, EA. (2014). Theoretical Grammar Of The Modern English, Ekaterinburg, Ural University Publishing, PP: (66- 74)
- Internet Resources:
1. www.hmars.com/journals
 2. <http://grammar.about.com/od/rs/g/sentterm.htm>
 3. <http://www.learnenglish.de/grammar/sentencetext.htm#Object>

Өзлөм
 Өзюрт, БГУ

М.КАШГАРИНИН “ДИВАНУ ЛУГАТ-Т ТҮРК” СӨЗДҮГҮНҮН ИЗИЛДЕНИШИ

Макалада М.Кашгаринин «Дивану лугат-т түрк» сөздүгүнүн түркологияда, кыргыз тил илиминде изилдениши жана которулушу жөнүндө сөз болот.

Тилдин тарыхынын элдин тарыхы менен байланыштуу экендиги тилдин коомдук табияты менен шартташкан. Тил өзгөчө коомдук көрүнүштөргө жатат. Тил коомдук көрүнүш болгондуктан, ал коомдун өнүгүшү

менен тыгыз байланыштуу. Башка коомдук көрүнүштөргө караганда тилдин спецификасы бөтөнчөлүктөрү менен мында: тил адамдардын байланыш куралы катарында, өз ара пикир алышып,

түшүнүп туруунун куралы катарында, турмуш жагынан кишилердин ишинин бардык тармактарында биргелешип иштөөнү жолго коюу мүмкүнчүлүгүн берүүчү курал катарында коомду тейлеп турат. Мына ошентип тилдин тарыхын ал тилдин ээси болгон элден, элдин тарыхынан ажыратып кароого болбойт (К.Сартбаев, 1987, 161-162 бб).

Махмуд Кашгари эмгегинде түрк тилинде сүйлөгөн элдер тууралуу, алардын орун алган аймагы, кайсыл эл менен коңшулаш жашагандыгы, достук мамилесинде болушу, каада-салттары, маданияты ж.б.жөнүндө сөз кылгандыгы бул эмгекти энциклопедиялык эмгек катары кароого болот.

Махмуд Кашгаринин атактуу “Түркий тилдер сөз жыйнагынын” табылышы жана аны басмадан чыгаргандар тууралуу кыскача токтоло кетели. Бул баалуу эмгек биринчи жолу Түркиядан табылган. Аны китеп дүкөнүнөн китепкөй аалым Али Эмири (1857-1923) таап алат да, андан соң Бильге Клисли Рифат 1915-1917-жылдары Анкарадан басып чыгарат. К.Рифат (1973-1953) Килис шаарында туулуп башталгыч билим алган. Ал 1888-жылы Стамбулда мугалимдер мектебин аяктап, лицейлерде, араб, түрк тилдеринен сабак берген, кийин Стамбул университетинин адабият факультетинде иштеген. Килистик мугалим Рифат түрк адабиятынын тарыхы боюнча эмгектердин автору жана араб, перс тилдеринен бир нече адабий эстеликтерди которгон. Анын эң көрүнүктүү эмгеги “Диван лугат ит-түрк” болуп калды. Окумуштуу өзү билемдик кылып жазма нускага бир катар оңдоолорду, кошумча белгилерди киргизгенине карабастан, сөздүктүн андан аркы жашоосуна эбегейсиз эмгек сиңирген. Дал ушул басма нуска немец, түрк, өзбек тилдерине которууга негиз болгон.

“Дивандын” жазма нускасынын (көчүрмөсү) Түркиядан табылып, басма нускасынын жарык көрүшү менен эле дүйнө жүзүндөгү түркологдордун көңүлүн өзүнө бурган. Алсак, орус окумуштуусу В.В.Бартольд (1869-1930) 1921-жылы “Махмуд Кашгаринин Сөздүгүнүн мазмунуна сереп (обзор) жана ага көчүрмөлөр” деген макаласын арнаган. Ошондой эле С.Е.Малов (1880-1957) да кайрылып, “Байыркы түрк жазуу үлгүлөрү” (1926), “Байыркы түрк жазма эстеликтери” (1951) аттуу эмгектеринде пайдаланган.

1927-1928-жылдары өзбек окумуштуусу А.Фитрат “Дивандагы” ыр-макалдарды өзбекчеге которсо, 30-жылдардын башында Г.С.Ходжаевдин жетекчилиги менен азербайжан тилине которулуп, 1939-жылы аяктаган, 11 папкадан турган варианты, тилекке каршы, жарык көргөн эмес. 60-жылдары А.Демирчизаде баштаган А.Жапар, Ж.Эфендиев өңдүү авторлор тобу уланткан, бирок ал да жарык көргөн эмес.

1958-жылы түркмөн окумуштуусу С.Ахаллынын “Махмуд Кашгаринин сөздүгү жана түркмөн тили” аттуу эмгеги жарык көрүп, “Диван” менен түркмөн тилиндеги окшоштуктарга жана айырмачылыктарга токтолгон.

Атактуу сөздүктү өзбек окумуштуулары С.Муталлибов, А.Абдрахманов, К.Махмудовдор да изилдеп бир катар эмгектерин жарыялашкан. Алсак, 1967-жылы өзбек окумуштуусу С.Муталлибов М.Кашгаринин “Дивану лугат ит-түрк” (Котормо, түшүндүрмөлөр, изилдөөлөр) аттуу докторлук диссертациясын жактаган.

Көрүнүктүү советтик араб таануучу, өзү палестиналык араб, Казань университетинин тарбиялануучусу, Азербайжан мамлекеттик университетинин профессору П.К.Жузе (1871-1942) “Дивандын” жазылган

мезгили, доору, жаралышы ж.б. боюнча кыйла баалуу маалыматтарды берген.

Белгилүү чыгыш таануучу, араб жана түрк тилдерин изилдеген Т.А.Боровкованын “Грамматический очерк языка “Дивану лугат-ит-түрк” Махмуда Кашгари” (1966), Х.Г.Нигматовдун “Морфология тюркского глагола по материалам словаря Махмуд Кашгарского” (1970), казак түркологу В.У.Махпировдун “Собственные имена в памятнике Х. В. “Дивану лугат ит-тюрк” М.Кашгарского” (1980), А.Р.Рагимовдун “Дивани-лугати-тюрк” Махмуд Кашгари и лексика азербайжанского языка” (1985), ж.б.Эмгектери да “Кашгари таануу” илимине кыйла салым кошушкан. Алсак, Рагимов Ариф Рагим оглы диссертациясынын “Диван” жана азыркы азербайжан адабий тилинин лексикасы” аттуу экинчи бөлүмүндө “Дивандын лексикасын азыркы азербайжан тилинде эч өзгөрүүсүз сакталган сөздөр, фонетика-морфологиялык, семантикалык жактан өзгөрүүгө учураган жана мааниси сакталган уңгу түрүндөгү сөздөр деп төрткө бөлгөн.

1966-жылы чыгыш таануучу, араб тили боюнча адис, түрколог Т.А.Боровкова Махмуд Кашгаринин “Дивану лугат ит-түркүнүн” тилинин грамматикалык очерки” аттуу кандидаттык диссертациясын жактаган. Орус окумуштуусу И.И.Умняков М.Кашгари чийген дүйнөнүн картасын кенен чечмелеп чыккан.

1971-жылдын 7-9-октябрында Өзбекстандын Фергана шаарында ССР Илимдер Академиясы менен Махмуд Кашгаринин “Диван лугат ит-түрк” сөздүгүнүн 900 жылдыгына арналган түркологдордун Бүткүл союздук конференциясы түрк лексикографиясынын ата-сы Махмуд Кашгаринин “дивану лугати-т түркүн” изилдөөгө олуттуу салым кошкон маанилүү этаптардан болуп калды. Анда А.Н. Кононов, С.Г.Кляшторный, М.Ш.Ширалиев, А.М.Демирчизаде өңдүү жыйырмадан ашык белгилүү илимпоз окумуштуулар катышып, докладдарды жасашкан. Ферганадагы конференцияда Кыргызстандан Б.Орузбаева, Б.Осмоналиева, Ө.Караевдер катышып, мазмундуу доклад жасашкан. Бул конференциянын материалдары Азербайжан ССРинин борбору Баку шаарында чыгуучу “Советская тюркология” журналынын бүтүндөй бир санын ээлеп, толугу менен басылып чыккан.

Бүгүнкү күнгө чейин “Дивану лугати-т түрк” тууралуу англис, немец, түрк, орус ж.б. тилдеринде жарык көргөн илимий изилдөө иштери, монографиялар бир канча, ага кошумча басма сөздө, интернет булактарында жарыяланган макала, эскерүүлөр, чакан илимий изилдөө иштери миңдеп саналат.

Жогоруда айтылгандардан сырткары, чет өлкөлөрдө жана мурунку Советтер Союзунун аймагында “Диван лугат ит-түрккө” тиешелүү көптөгөн изилдөө иштери жүргүзүлгөн. Алардын бири 1972-жылы Улуу Британияда жарыкка чыккан Дж.Клозендин “13-кылымга чейинки түрк тилдеринин этимологиялык сөздүгү” аттуу эмгеги болуп эсептелет. Бул эмгекте 1941-жылы сөздүктүн Бесим Аталай тарабынан даярдалган факсимилесинен көптөгөн материалдар камтылган.

1982-1985-жылдары Америкада Роберт Дэнкофф жана Дж.Келли тарабынан “Диван лугат ит-түркүн” англис тилине которулуп чыгышы жазма нускага таянып, жаңы илимий түшүндүрмөлөр жана Индекс менен жабдылгандыктан, Кашгари таануу илиминдеги эң маанилүү эмгектерден болуп калды.

Жогоруда көрүнүп тургандай, “Диван лугат ит-түрк” өзүнүн кайталангыс баалуу мазмуну менен

өткөн кылымдын 20-30-жылдарынан баштап эле дүйнө жүзүндөгү түркологдордун көңүлүн өзүнө буруп, жүйөлүү кызыгууларды жараткан. Кыргыз окумуштуулары бабабыздын баалуу мурасына салыштырмалуу кеч кайрылышты. Тарых илимдеринин доктору, профессор Тынчтыкбек Чоротегиндин “Диван лугат ит-түрк” боюнча докторлук диссертациясын жактап, 1990-жылы китебин чыгарышы бул багыттагы жана барандуу салым болуп эсептелет. Ага чейин 1975-жылы КМУнун кыргыз тил илими кафедрасынын окутуучусу Зеби Мусабаева академик Б.М.Юнусалиевдин жетекчилиги менен “Махмуд Кашгаринин “Диван лугат-ит түркүндөгү омонимдер” аттуу кандидаттык диссертациясын өзбек тилинде жазып коргогон. Ошондой эле 2002-жылы Д.Б.Саттаркулов проф.Т.Акматавдун жетекчилиги менен “Махмуд Кашгаринин “Дивани лугат ит-түрк” эмгеги жана кыргыз тилиндеги лексикалык жалпылыктар жана айырмачылыктар” аттуу темада кандидаттык диссертациясын коргогон.

2010-жылды Кыргыз Республикасынын Кыргыз улуттук илимдер академиясынын Ч.Айтматов атындагы Тил адабият институту проф.А.А.Акматалиевдин жетекчилиги менен “Кашгаринин жылы” деп жарыялап, бүтүндөй эки жылга жакын М.Кашгаринин “Диван лугат ит түркүн” изилдөө боюнча атайын пландуу изилдөө иштери жүргүзүлүп, бир катар олуттуу иштер аткарылды. Буга мисал катары отуздан ашык окумуштуу, илимпоздордун макаласын камтыган “Махмуд Кашгари жана кыргыз маданияты”(2011) аттуу жыйнакты жана Г.Т.Жаманкулованын “Махмуд Кашгаринин “Диваны” жана баяндоочтун трансформацияланган формалары” аттуу эмгегин көрсөтүүгө болот.

2011-жылы Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын академиги А.Акматалиевдин демилгеси менен, Бишкек гуманитардык университетинин окумуштуулары: филология илимдеринин доктору Таалайбек Токоев менен Кубатбек Кошмоковдордун Сөздүктүн 1-томун, 2012-жылы 2-тому, 2013-жылы 3-томун кыргызча которуп чыгарышып, өлкөбүздүн маданий турмушундагы көрүнүктүү окуя болуп калды. Ошондой эле 2013-2014-жылдары Улуттук илимдер академиясынын кызматкерлери Абдувалиев Ибрай, Толубаев Мамыр, ЖАМУнун окутуучусу Оморов Айтмамат, КУУнун доценти Султаналиев Ишенбектердин биргелешкен аракетинин натыйжасында “Диван лугаттын” кыргызча толук котормосу жарык көрдү, башкача айтканда, кыргыз окумуштуулары кеч которушса да, Сөздүктүн эки бирдей вариантын жарыкка чыгарышып, өзгөчө иш кылышты.

Эски жазма эстеликтерди туура окуу жана которуу талыбаган эмгекти жана билим, тажрыйбаны талап кылары белгилүү. Буга чейин “Диван лугат ит түркү” Б.Аталай түркчө (1939-1941), С.Муталлибов өзбекчө (1960), Ибрахим Мути, Имин Турсун ж.б. уйгурча, А.Егеубай казакча (1997), З.Ауэзов орус тилине (2005) которушкан. Алар 1917-жылы Түркиядан чыккан К.Рифаттын басма нускасынан алышкан. Ал эми кол жазманын факсимилеси 1990-жылы гана чыккандыктан, түп нускадан которууга А.Егеубай менен З.Ауэзова гана мүмкүнчүлүк алышкан. А.Егеубай түп нускага эмес, басма нускага (1917) жана Ташкенттен чыккан басылмага гана таянган. З.Ауэзова түп нускага кайрылган жана англис, араб тилдерине эркин сүйлөгөндүтөн, англис тилиндеги Р.Денкофф, Дж.Келлилердин котормосу, илимий изилдөөлөрү эске алынып, өз алдынча жакшы которгон. Мурунку котормолордон айырмаланып, сөздөрдүн маанисин орусча так

берген. Бир гана кемчилик ал түрк тилдерин жакшы билбегендиги көрүнүп турат. Ошондой эле басма ишинен кеткен техникалык каталар бар.

Жогоруда белгилегенибиздей, түрк жана чет тилине которгон авторлор жалпы эле түркология илимине баалуу салым кошушту десек болот. Көз майын корутуп окуп чыгуу, жети миңден ашык сөздүн ар бирин чечмелеп, маанисин тактап чыгуу эмне деген эмгек. Бирок илим деген илим. Ал тактыкты сүйөт. Анан да “талкуудан тактык жаралат” деген учкул сөз бар эмеспи. Ошондуктан биз котормолордогу айрым бир байкоолорубузду ортого салалы.

“Диванды” биринчи немец тилине которгон Карл Брокельман болгон (1928). К.Брокельман (1868-1956) Ростокто төрөлгөн. Ал 1886-жылы Росток университетине өтүп, араб, байыркы еврей, армян, санскрит, европа жана түрк тилдерин үйрөнгөн. 1890-жылы университетти бүткөн соң, Страсбургда гимназияда араб тилинен сабак берген. 1893-жылы докторлук диссертациясын жактаган да, Стамбулга барып байыркы кол жазмаларды изилдеген. Мекенине кайтып, Берлин университетинде иштеген. 1918-жылы Галль университетине, 1932-жылы Бреслау университетине ректор болгон. Түрк, сирия, аккад, копт тилдери боюнча лекция окуган. К. Брокельман немец жакынкы чыгыш коомунун ардыктуу мүчөсү, чыгыш таануучулардын англис, француз коомдорунун мүчөсү, көптөгөн академиялардын корреспондент-мүчөсү. Ал араб, эски өзбек, түрк жана башка тилдери боюнча бир катар эмгектерди жазып, Чыгыш элдеринин тарыхы, адабияты боюнча изилдөөлөрдү жүргүзгөн. Алардын эң маанилүүлөрүнүн бири – “Диван” болуп саналат. Сөздүктүн немецче котормосу индекс болуп саналат да, айрым учурларда М.Кашгаринин “Диванынан” мисалдар келтирилет.

Түрк окумуштуусу Бесим Аталайдын (1882-1965) 1934-1943-жылдары “Диванды” түрк тилдерине которушу маанилүү этаптардан болуп калды. Ал жазма нускага таянуу менен көптөгөн маанилүү тактоолорду киргизген. Б.Аталай Кутахе областынын Ушак каласында туулган. Башталгыч жана орто билимди медреседен алып, 1906-жылы Стамбулда окуусун бүткөн соң, Турциянын түрдүү шаарларында перс, араб, түрк тилдерин окутат. Анкара университетинин профессору болот. Ал Түрк лингвистикалык коомун негиздөөчүлөрдүн бири. Ошондой эле ыр, драма, аңгеме жыйнактарынын автору, элдик оозеки чыгармаларды жыйнап, басмадан чыгарган. Б.Аталай “Диванды” түркчө которуп, 1-тому 1939-жылы, 2-тому 1940, 3-тому 1941-жылы, индекси 1943-жылдары Анкарада жарык көргөн.

Б.Аталай кириш сөзүндө “Диванды” изилдегендер, К.Брокельмандын кошкон салымы, которуудагы кыйынчылыктар, тутулган ыкмасы, өзүнө чейинки К.Рифат, Бай Атифтердин иштеген иштери, кетирген кемчиликтери тууралуу жазып келип, мындай дейт: “Эгер мен жалгыз болсом, Тил курулушундагы бай китепканадан пайдаланбасам, Чыгыш түркчөсүн жана орусчаны эң жакшы билген иним Бай Абдулкадыр Инан болбосо, отуз беш жыл бою түрк тилин окубасам, сүйүү, каалоо менен киришпесем, анда мен бул ишти мынча жакшы жаза албайт болчумун. “Дивану лугат ит түрк” бир казына, бул китептин үстүндө иштөө үч-төрт кишинин колуна келбейт. “Дивандын” үстүндө жүздөгөн адамдар иштеш керек (1939, 1-т., 36-б.).

Атактуу эмгекти басмадан чыгарган Килисли Рифат, кийин котормочу Бесим аталай дагы текстин ай-

рым жерлерин калыбына келтириш үчүн коп эмген кылышкан, бирок окумуштуулар бул оор иш алар тарабынан ойдогудай аткарылган деп айтыш кыйын экендигин кыйытышат. Алар айрым жерлерин божомолдоп оңдошсо, айрым жерлерине кошумча белгилерди коюп жиберишкен. Буга, “Дивандагы” сөздөрдүн көпчүлүгү азыркы түрк тилинде кездешпегендиги, ошондуктан авторлордун аны так чечмелеп окуй алышпагандыгы да себепкер болгон. К.Рифат айрым сөздөрдү болжолдуу эле калыбына келтирсе керек, же М.Димашкы көчүргөндө (1266-ж) харакаат коюлбагандыктан ката кеткен. М: сирил, сарул (З.А.), сырылды (С.М.). Бул сөздөр түрк тилдеринде жок, берген мааниси – сүртүлдү (өзб., кырг.), сүрүлдү(каз.).

К.Рифат омонимдерди бир жерге берип, топтоп койгон, чындыгында эки башка берилишит керек эле. Ошондуктан окумуштуулар бүгүнкү күнгө чейин “Диванда” канча сөз камтылганын так айта албай келишүүдө.

Б.Аталай “Диванды” жөн гана которуп койбостон, жазма жана басма нускаларды салыштырып текстологиялык иликтөө жүргүзгөн, Бай Атиф, Бай Килисли кетирген кемчиликтерди оңдоп, калтырып кеткен айрым сөздөрдү калыбына келтирген. Б.Аталай: “Сөздөрдү алгач эски араб тамгалары, андан соң жаны тамгалары менен жаздык, бул иштин бир аз узарышына алып келсе да, биздин туура эмес окуган сөздөрүбүздүн жанына арабча жазылышы кийин, бизден кийин да тууралап жазууларына жардам болог” – дейт (1-т., XXXI Б.). Бул жазуу тартиби сөздүктү башка түрк тилдерине оодарган котормочулар үчүн бүгүнкү күнгө чейин колдонулуп келе жатат.

Андан кийинки “Дивандын” котормосу үч томдук түрүндө (1960, 1961, 1963) Ташкентте өзбек тилинде жарык көргөн. Төртүнчү тому – индекс. Анын автору Салих Муталлибов 1900-жылы Ташкент шаарында төрөлгөн. Атасы мугалим болгондуктан, алгачкы сабатын үйүнөн алган, андан соң медреседен уланткан. Ал чыгыш адабиятын иликтеп, араб, перс тилдерин билген.

1927-30-жылдары Самарканддагы педагогикалык академияны аяктаган да, 1944-жылы кандидаттык диссертациясын, 1967-жылы Махмуд Кашгаринин “Девону лугат-ит-түркү” (котормо, Түшүндүрмөлөр, иликтөөлөр) аттуу докторлук диссертациясын жактаган. 1960-1967-жылдары “Диван лугат-ит-түркүн” өзбекче котормосунун үч томдугу жана индекси Ташкенттен жарыкка чыккан. Анда түрк уруулары жөнүндө маалымат, макалдар жана орус тилинде грамматикалык түшүнүктөр ж.б. берилген. Советтер Союзундагы түрк тилдүү элдер “Диван” менен биринчи жолу С.Муталлибовдун котормосу аркылуу таанышышты.

С.Муталлибов өзүнүн кириш сөзүндө, кошумча материалдарында “Диван” жана анын автору, эмгек жаралган доор, ж.б. маалыматтар менен катар, өзбек жана орус тилдеринде сөздүктүн фонетика-лексикалык, грамматикалык байлыгы, түзүлүшү тууралуу кеңири илимий макаласын берип, андагы макал-ылакаптарды өзүнчө бөлүп көрсөткөн.

Кашгарлык Исмаил Дамолла “Диванды” уйгурчага 1946-жылы эле которо баштап, 1-тому бүткөн. Бирок аягына чыкпай калган. Кийин “Диван лугаттын” уйгурча котормосун Ибрахим Мути, Имин Турсун жетектеген авторлор тобу ишке ашырышып, 1981-жылы 1-тому 10.000 нуска менен чыгып, экинчи тому 1983-жылы, үчүнчү тому 1984-жылы жарык көргөн. Ошентип уйгур котормочулары да М.Кашгаринин

улуу мурасын жандардырууга өздөрүнүн чоң салымдарын кошушту. Авторлордун эмгеги мактоого арзыйт. 2008-жылы үч томду бириктирип, латын тамгасы менен транскрипциялап, түстүү шрифттер менен, полиграфиялык жактан мыкты жасалгалап басмадан чыгарышып, эң сонун иш кылышты. “Дивандын” уйгур тилине которулушу чоң мааниге ээ, себеби көөнө түркий тилдеринин лексикалык байлыгы уйгур тилинде да арбын сакталып калган.

Ибрахим Мути, Имин Турсун ж.б. авторлор бул эмгеги менен “Диванды” уйгурча сүйлөтүп, чоң иш жасашкан. Мында алар кириш бөлүмүндө уйгур элинин тарыхына кеңири токтолушуп: “Атактуу уйгур аалымы М.Кашгари”, 840-жылы уйгурлардын тышкы тогуз уруусунан болгон йагмалар менен карлуктар Иле, Жети-Суу менен Чу райондорунда, илгерки уйгур кагандыгынын түндүк аймагында Баласагынды борбор кылган бир акимчилик курду” (1981, 1-т., 2-б.), “9-кылымдын аягында уйгур, карлук урууларынын башчылыгы менен чоң бир акимчилик түзүлдү. Бул акимчилик “улук”, «кең», жана “күн батыш жак” деген маанилерди билдире турган “кара” наамы менен “кара хандар” деп аталды” (1-т., 3-б.), “Идикут же Карахандар доорунда маданий жашоонун гүлдөшү менен бирге, илимий адабият мурунку тогуз уйгур (тогуз гуз) үрп-адаты боюнча дагы да өнүктү” (1-т., 6-б.), “Карахандар байыркы уйгур маданиятын билдирип, Чыгыш араб-ислам падышачылыгына таасир көрсөткөн эле” (1-т., 10-б.), - деп Карахандар династиясын бир гана уйгурлар негиздеп, ал доордогу илим жана маданият, тил жана дин өндүү коомдук көрүнүштө бир гана уруга тиешелүүдөй сүрөттөшөт. Андан ары: “...Карахандар туюнткан уйгур тили, адабияты же маданияты түрк элдеринин жалпы-орток тил, адабиятына же маданиятына үлгүлүк ролун ойноду”- дешет (1-т., 10-б.). эгер андай болсо, эмне үчүн М.Кашгари уйгур тилин таза, негизги тилдерине кошпой жатат? Ал: “Кыргыз, кыпчак, өгүз, тохсы, йагма, чигил, ограк, чарук уруулары бир түрдүү таза түрк тилдеринде сүйлөшөт”, “Тилдердин жеңили өгүз тили, ал эми тохсы жана йагма тилдери таза жана туура”, “уйгурлардын... өз ара сүйлөшө турган дагы бир өзгөчө тили бар”, -деп жатат?

Илимий принцип боюнча сөз жандуу тилдин контекстинде жашаш керек, башкача айтканда, колдонулуш керек. Тилекке каршы, уйгурча котормосунда биринчи жазылып турган сөздөрдүн басымдуу бөлүгү азыр жандуу колдонулбайт. Мындай которулган сөздөр баштан аяк кездешет, анын баарын келтирүү мүмкүн эмес, ал үчүн сөздүктү кайра баштан аяк көчүрүп чыгышыбыз керек. Мындай мамиле илимий принципке жатпайт. Муну биз М.Кашгари “атактуу уйгур аалымы экендигин” тастыкташ үчүн, “Дивандын” тилин азыркы уйгур тилине жасалма жакындатуу деп түшүнөбүз.

Биз “Түркий тилдер сөз жыйнагы” – бул жалпы түрк элдери үчүн бирдей орток мурас экендигин унутпашыбыз керек.

1997-жылы “Түрик Сөздигин” Аскар Егеубай казакчага которуп, Казак Республикасынын Президенти Нурсултан Назарбаевдин жолдомосу менен Алмата шаарында үч томдук болуп басылып чыкты. Муну менен А.Егеубай жалпы түркологияга зор салымын кошту. Сөздүктүн тили азыркы казак тилине да кыйла жакын болгондуктан, ал бир катар сөздөрдү так жана элестүү которгон.

Андан кийин 2005-жылы атактуу казак жазуучусу Мухтар Ауэзовдун небере кызы, чыгыш таануучу

Зифа-Алуа Муратовна Ауэзова 1990-жылы Түркия Маданият министрлиги даярдаган факсимиледен биринчи жолу толугу менен орус тилине которулуп, Алмата шаарында басмадан жарык көрдү. Бул котормо айрым техникалык, тилдик мүчүлүштүктөрүнө карабастан, мурункуларды кайталабастан, өз алдынча, арабча сөздөрдүн мааниси так которулган. Сөздүктүн мыкты чыгышына З.-А.-М.Ауэзованын орус, араб, англис тилдерин жакшы билиши жана 1982-1985-жылдары “Диван лугат ит-түрктү” англис тилине которушкан Р.Дэнкофф менен Дж.Келлинин баалуу илимий тактоолорун пайдаланышы өбөлгө болгон. Бул котормого анын өмүрлүк жолдошу, араб жана түрк тилдери боюнча адис доктор Роберт Эрмерс баалуу салымын кошуп, Индексин түзүшкөн. Котормодо кыскача фонети-

ка, лексикалык, тарыхый, библиографиялык маалыматтар менен катар, түрк сөздөрүнүн алфавиттик индекстери, нерселердин тематикалык аталыштары, түрк тилдеринин тизмеси, ыр жана макалдардын үзүндүлөрү катышкан сөздөрдүн индекстери берилген.

Адабияттар

1. Артыкбаев К. Адабияттын алгачкы башатына көз чаптырсак // Кыргызстан маданияты. – 1967. №13.
2. Ауэзов З.А. Диван лугати-түрк. –Алмата., 2005.
3. Тенишев Э.Р. указатель грамматических форм к «Дивану тюркских языков» Махмуда Кашгарского // Тр. Языкознания А.Н. Каз ССР. Т.3. Вопросы казак.и уйгур. Языкознания. – 1963, с. 190-212.
4. Чороев Т.К. Махмуд ибн Хусейин ал-Кашгари жана анын «Түркий тилдер сөз жыйнагы».- Ф., 1990.

УДК 37.091.33=111

Zholdoshbaeva Y.K., Duishembieva Z.S.
JASU

COOPERATIVE LEARNING FOR DEVELOPING STUDIES

This article is about how develop Students speaking, writing and listening skills.

Бул статья студенттердин сүйлөө, угуу, жазуу көндүмдөрүн калыптандыруу жөнүндө

Это статья о том как развивать устной и письменной речи студентов.

Key words: cooperative learning, simple syllabus for students and teachers, an activity involving, mutually searching for understanding solutions, formal cooperative learning.

Түйүндүү сөздөр: биргелешип, өнүгүү, оозеки, үйрөнүү, активдүү.

Ключевые слова: активный, развивающий, устный, совместный, изучение.

Cooperative learning is a topic frequently mentioned in conversations about improving education, regardless of the discipline or level of instruction. Some recent definitions of cooperative learning include:

1. Activities involving a small group of learners who work together as a team to solve a problem, complete a task, or accomplish a common goal.

2. The instructional use of small groups so that student's work together to maximize their own and each other's learning.

3. A task for group discussion and resolution (if possible), requiring face –to-face interaction, an atmosphere of cooperation and mutual helpfulness, and individual accountability.

4. Cooperative learning is a working in groups of two or more mutually searching for understanding solutions or meanings or creating a product.

5. Small group activates provide students with opportunities to verbally express their understanding of what they have learned as opposed to only interacting with material by listening and reading.

Formal cooperative learning is students working together for one class period to several weeks to achieve shared learning goal and complete jointly specific tasks and assignments Any course requirement or assignment may be reformulated to be cooperative. In formal cooperative learning groups teachers:

1. **Make Preinstructional Decisions:** In every lesson you

a. Formulate objective

b. Decide on the size of groups

c. Choose a method for assigning students to group

d. Decide which roles to assign group members

e. Arrange the room and

Arrange the materials students need to complete the assignment.

2. **Explain the Task and Cooperative structure:** In every lesson you

a. Explain the academic assignment to students

b. Explain the criteria for success

c. structure positive interdependence,

d. explain the individual accountability,

e. explain the behaviors you expect to see during, the lesson.

3. **Monitor and Intervene:** While you:

a. conduct the lesson,

b. monitor each learning group

c. intervene when needed to

d. improve taskwork and teamwork,

e. bring closure to the lesson.

4. **Evaluate and Process:** You:

a. assess and evaluate the quality and quantity of student achievement,

b. ensure students carefully process the effectiveness of their learning groups,

c. have students make a plan for improvement,

d. have students celebrate the hard work of group members.

All cooperative learning (formal, informal, base groups) is characterized by give basic elements:

1. **Positive Interdependence:** Group members perceive that they need each other in order to complete the group's task ("sink or swim together"). Instructors may structure positive interdependence by establishing mutual goals (maximize own and each other's productivity), **joint rewards** (if all group members achieve above the criteria, each will receive bonus points), **shared resources** (members have different expertise), and **assigned roles** (summarizer, encourager of participation, elaborator).

2. **Individual Accountability:** Assessing the quality and quantity of each member's contributions and giving the results to the group and the individual.

3. **Promote (Face-To-Face) Interaction:** Group members promote each other's productivity by helping, sharing, and encouraging efforts to produce. Members explain, discuss, and teach what they know to teammates. Instructors structure groups so that members sit knee-to-knee and talk through each aspect of the are working to complete.

4. **Interpersonal and Small Group Skills:** Groups cannot function effectively if members do not have and use the needed group processing by assigning such tasks as (a)

list at least three members actions that helped the group be successful and (b)

list one action that could be added to make the group even more successful tomorrow. Instructors also monitor the groups and give feedback on how well the groups are working are working together.

5. **Group Processing:** Groups need specific time to discuss how well they are achieving their goals and maintain effective working relations ships among members. Instructors structure

Sample Group Activities

A.1 Measures of Center. Each group of students is given some different data sets (e.g., prices of running shoes, fat content of fast foods, Olympic medals, temperatures for a month). These may either be plots of data or sets of numbers that students can use to first construct simple plots. They are given the following instructions:

1. In your group, discuss each of the four measures of center you read about in Chapter

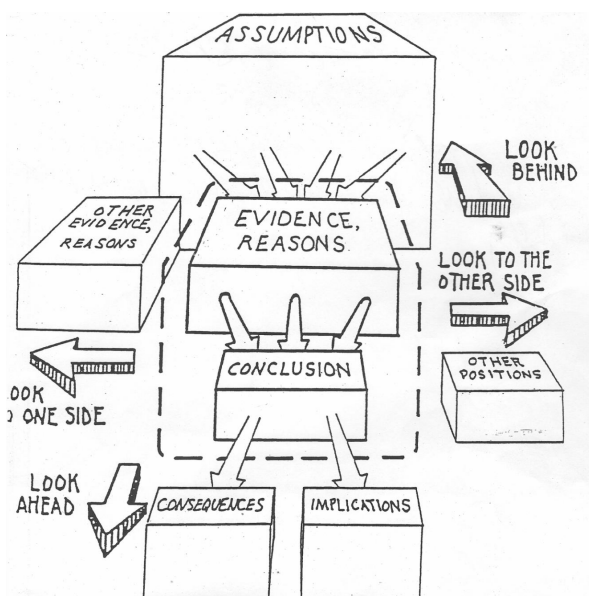
Make sure that everyone understands what each measure is and how it is calculated.

2. Discuss the advantages and disadvantages of using each of the four measures to summarize a data set.

3. For each of the distributed data sets, determine which measure of center would be most appropriate as a single number summary and why.

4. Turn in one written summary of your discussion. Be sure to include description of each measure and how it is calculated, advantages and disadvantages of each measure, and a discussion of which measure of center is most appropriate to use in representing each data set and why.

A.2 Coke vs. Pepsi – This activity was developed by the NSF-funded CHANCE project. For this activity you will need some large bottles of Coke and Pepsi and many small paper cups. Students are asked to select one person in their group who they think can distinguish between Coke and Pepsi. They are asked to design and conduct an experiment to determine how well this person can actually distinguish between the two types of drinks. After

the experiment is completed, groups share their methods and results in a class discussion. Characteristics of good experiments are highlighted and students are asked to consider which results they most trust.

A.3 Monte Hall – This activity is designed to help students empirically test the wisdom of their intuitive ideas about chance events. They are given the following scenario:

Suppose you're on the game show, Let's Make a Deal, and you're given the choice of three doors. Behind one door is a car; behind the other two doors, opens another door, say Door Number 3, which has a goat. He then says to you "Do you want to pick Door Number 2?". Is it to your advantage to switch your choice?

1. Discuss in your group whether you should switch or stay with your original choice, or whether it makes no make no difference. What assumptions does your answer depend on? What other assumptions might you make and how would they affect your answer? Summarize your discussion in a paragraph.

2. Carry out an experiment to test your decision. For example, one person can serve as the host, Monte Hall, and the other group members as contestants. The host takes three cards, each representing a door. On the back of each is a goat (on 2 cards) or a car. The host lays out the three cards, blank side up, making sure he/she knows which one has the car on the other side. After each game, the cards are rearranged and the game is played again, keeping track of the strategy used (switch or stay) and the result.

Conclusion

Cooperative group learning includes a wide variety of activities that that may be implemented in several different ways in teaching American Study. These activities offer ways for students -to become more involved in learning and to develop improved skills in working with others. Perhaps as more statistics faculty begin to experiment with the use of small-groups and to evaluate their effectiveness in improving student learning, we will be able to develop a core of research to inform us as to the best types of activities to use in helping students learn particular statistical concepts. I often use cooperative learning activities during my classes and I

see good results of it. Participating in different seminars and conferences I take good sides for professional development.

References:

- Artzt, A. and Newman, C. (1990), How to Use Cooperative Learning in the MaT. Class, Reston,
Davidson, N. (1990), Cooperative Learning in Mathematics: A Handbook for Teachers, Menlo Park: Addison Wesley.
Dietz, E.J. (1993), "A Cooperative Learning Activity on

- Methods of Selecting a Sample",
The American Statistician, 47, 104-108.
Goodsell, A., Maher, M., and Tinto, V. (1992), Collaborative Learning: A Sourcebook for Higher Education, University Park, PA: National Center on Postsecondary Teaching, Learning and Assessment.
Johnson, D., Johnson, R., and Smith, K (1991), Cooperative Learning: Increasing College Faculty INS.. No. 4, Washington, DC: The George Washington University.
<http://elc.byu.edu/drupal/nodi/137>

Козуев Д. И.
Бейшенова Ж. Б.
БГУ им. К. Карасаева

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ПОДЛЕЖАЩЕГО В АНГЛИЙСКОМ И КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКАХ

Подлежащее является главным словом в предложении. Без подлежащего не может быть четко выражен любой мысль. В данной статье глубоко рассматривается главное слово предложения в лингвистике английского и кыргызского языка – подлежащее.

Ключевые слова: Предложения, подлежащее, подлежащее-существительное, подлежащее – местоимение, подлежащее-числительное, подлежащее-инфинитив, подлежащее-герундий, подлежащее-прилагательное.

Английский язык и кыргызский язык, подобно другим языкам мира, будучи средством общения, возникли в разных определенных исторических условиях и развивались в продолжении длительного периода времени, являясь продуктом ряда эпох. Но какой бы язык не был, к какому типу или группу языков ни относился, какие бы особенности не имел в строе и на каком бы уровне развития ни находился – язык является важнейшим средством общения. Все, что доступно человеческому познанию, регистрируется, выражается, сообщается, воспринимается другими людьми только посредством языка.

В языке все вышеуказанные практически осуществляется при помощи предложения, так как только предложение выражает определенную законченную мысль, отрезок мысли, тем самым обеспечивая обмен мыслями между людьми. Для того чтобы правильно представить сущность предложения, необходимо выяснить, что составляет основу специфику предложения. Выяснение этого вопроса непосредственно связано с определением сущности его составных частей, их роли и места, их функции, взаимоотношений, связи с частями речи, являющимися строительным материалом и так далее. Как известно, главные члены предложения является ядром и основной базой предложения в двух языках. Изучение свойств главных членов предложения является выявлением динамики предложения и анализом предложения с сугубо научной точки зрения. Как нам известно, со школьных образовательных программ, главные члены предложения состоит из подлежащего и сказуемого. Оба члена предложения взаимосвязаны и взаимообусловлены, но по своему грамматическому оформлению значительно различаются между собой по языкам.

Подлежащее стало предметом интереса и исследования науки еще с тех времен, когда в языке еще не существовало деления частей речи. Его определение, способы выражения, взаимодействие с другими членами предложения и его роль в системе языка до сих пор находятся под наблюдением и изучением ученых.

Тема данной научной статьи – лингвистический анализ подлежащего в английском и кыргызском языках. В статье более тщательно исследованию подвергнут сопоставительная типология подлежащего в английском и кыргызском языках.

Подлежащее с давних времен является объектом изучения науки. Подлежащее пользуется заслуженным авторитетом в грамматике каждого языка. И интерес к нему среди ученых-лингвистов, языковедов не охлаждает. Об этом свидетельствуют многочисленные исследования различных сторон подлежащего, противоречия в его определении и роли, проведенные и проводимые этими учеными. **Подлежащее (The Subject, ээ)** – член предложения, обозначающий предмет, лицо или понятие, о котором что-либо утверждается в предложении. Подлежащее можно характеризовать, как член предложения, отвечающий на вопросы Who? – Ким? и What? – Эмне? Оно обозначает большей частью лицо или предмет, реже – процесс, действие и состояние. Для обозначения этого члена предложения часто используется также термин «субъект», который, однако, даже в кыргызском языке чересчур многозначен и в силу этого всегда удобен, хотя и является междоусловным.

Подлежащее может выражаться такими частями речи, как существительное, местоимение, числительное, глаголом (инфинитивом, герундием).

Подлежащее-существительное. Именем существительным (The Noun, зат атооч) называется часть речи, которая обозначает предмет. Предметом в грамматике называют все то, о чем можно спросить «Who is this?» - «Бул ким?» или «What is this?» «Бул эмне?» - a girl – кыз, a book - китеп.

В предложении подлежащее может выражаться как нарицательными существительными (существительные, обозначающие общие названия всех предметов)

There is a big tree in that garden. – Бул бакчада чоң дарак бар.

The black pen is on the table. – Столдун үстүндө кара калемсап бар.

так и собственными (существительные – наименования предметов, единственных в своем роде)

John lives in Great Britain, in Liverpool.- Джон Улуу Британияда, Ливерпульда жашайт.

Labour Day is celebrated in most countries on the first of May.- Баардык өлкөлөрдө Эмгек күнү биринчи майда белгиленет.

Сюда входят и личные имена, и составные географические названия, и названия учреждений, предприятий и так далее.

Если в кыргызском языке подлежащее-существительное почти всегда стоит в именительном падеже, то внимательное изучение падежных форм существительных в современном английском языке показывает, что английскому языку подобное падежное различие не свойственно. И в данном случае отсутствие особой падежной формы у существительного при употреблении его в функции подлежащего ведет к тому, что оно непосредственно предшествует сказуемому (если при сказуемом нет определительных слов). Данное правило остается в силе и тогда, когда прямое дополнение выносится на первое место.

This play Herbert wrote.

Beaufort was fairly typical as far as southern towns went.

Подлежащее – местоимение. Местоимение (The Pronoun, ат атооч) – часть речи, лишенная собственного лексического значения и употребляемая вместо имени существительного, прилагательного, имени числительного или наречия, не называя предмет (явление и так далее), или его характеристику, а лишь указывая на них (их отношение к иным предметам, явлениям и так далее).

В английском языке подлежащее-местоимение и подлежащее-существительное «объединены» под общим названием «местоименные существительные». К местоименным существительным относят местоимения личные:

He is a good pianist. – Ал жакшы пианист.

She is a really nice girl. – Ал чыныгында жакшы кыз.

вопросительные:

Who can help you? – Ким сага жардам берет?

I have no idea what colour to use in my room. What colours do you like? – Болмөмдү кандай оңго боерүмдү билбей жатам. Кандай оң сага жагат?

неопределенные:

Someone is laughing. – Кимдир бирөө күлүп жатат.

отрицательные:

Our support service will leave nobody without answer. – Биздин колдообуз эч кимди жардамсыз калтырбайт.

указательные или неопределенно-указательные:

This is our secretary. – Бул биздин секретарыбыз.

Подлежащее-местоимение обычно опускается при формах повелительного наклонения. Наличие местоимения в этом случае служит целям логического подчеркивания, противопоставления:

Listen to me, please!

В том случае, когда субъект неясен и мыслится в виде воображаемого собеседника, в английском языке употребляют в качестве подлежащего местоимение «one» или «they»:

One might be interested in him.

They say, it would be a fine idea.

Подлежащее-числительное. Числительное (The Numeral, сан атооч) – самостоятельная часть речи, обозначающая количество или количественный признак, порядок предмета при счете, отвечающая на вопрос «который?», «сколько?»

В качестве подлежащего в основном выступают количественные числительные:

Five volunteered to help us. – Бешөө жардамга келишти.

Three are absent. – Үчөө келген жок.

Кроме того, в определенных случаях подлежащим могут быть выражены и порядковые, и даже дробные числительные.

The third was even worse. – Үчүнчүсү анданга жаман болчу.

Подлежащее-инфинитив. Инфинитив (The Infinitive) - (неопределенная форма глагола) представляет собой неличную глагольную форму, которая только называет действие, не указывая ни лица, ни числа. Инфинитив отвечает на вопросы «что делать?», «что сделать?». Формальным признаком инфинитива является частица «to», которая иногда опускается.

Инфинитив также может служить подлежащим в предложении. В этой роли он стоит обязательно в начале предложения, перед сказуемым, и может переводиться или неопределенной формой глагола или существительным:

To lie is bad. – Калп айтуу – жаман.

Подлежащее-герундий. Герундий представляет собой неличную форму, выражающую название действия и обладающую как свойствами существительного, так и свойствами глагола. В русском языке соответствующая форма отсутствует. Функции герундия во многом сходны с функциями инфинитива, также сочетающего свойства существительного со свойствами глагола. Герундий, однако, имеет больше свойств существительного, чем инфинитив.

Обладая свойствами существительного, герундий может служить в предложении подлежащим:

Smoking is not allowed here. – Таеки чегүү бул жерде болбойт.

Flying makes me sick. – Учүү маалында менин жүрөгүм айланат.

Указанные выше части речи – самые распространенные, «утвержденные на роль подлежащего, актеры». Но нужно отметить, что в качестве подлежащего могут выступать и другие части речи. А вернее, в качестве подлежащего может выступать любое слово любой части речи в любой грамматической форме, если в предложении о нем выносится суждение как о языковой единице.

«Wow» was heard from the other side of the street. (междометие)

«To» may be the Preposition and the Particle in the sentence. (частица)

Подобные примеры можно объединить в группу субстантивированных слов. Субстантивированные

слова – это слова любой части речи, которые в предложении приобретают предметное значение и отвечают на вопросы «кто?» и «что?». Субстантивироваться может практически любая часть речи. И это расширяет диапазон способных выступать в качестве подлежащего частей речи. Таким образом, получается, что субстантивация является инструментом, которым подлежащее пользуется в целях «самовыражения».

We need fast. – Бизге ылдамы керек.

В кыргызском языке подлежащее может еще выражаться прилагательным. **Подлежащее-прилагательное.** Прилагательное (The Adjective, сын атооч) **самостоятельная часть речи**, обозначающая не процессуальный признак предмета и отвечающая на вопросы «какой?», «какая?», «какое?», «какие?», «чей?» и т.д. В русском языке прилагательные изменяются по **родам, падежам и числам**, могут иметь **краткую форму**.

Сүлүү сүлүү эмес, сүйгөн сүлүү. – Not beautiful is beautiful, and loved.

Акылдуу ишине ишенет, алдуу күчүнө ишенет. – Smart believes its case, strong -his strength.

Таким образом, можно сделать вывод о том, что подлежащее – интересный с точки зрения исследований член предложения. И несмотря на то, что самые основные способы его выражения рассмотрены, на исследованиях в этой области рано ставить точку. Потому что кончается изучение способов его выражения в его универсальном определении. А это, как известно, только начало, над которым ученые все еще «бьются».

Литература

1. Батманов И. А. Грамматика киргизского языка. – Ф., 1940.
2. Вельчинская В.А. Грамматика английского языка. – М., 2009.
3. Жакыпов Ы. Азыркы кыргыз тилинин синтаксиси. – Ф., 1975.
4. Ли Ч.Н., Томпсон С.А. Подлежащее и топик: новая типология языка. – В кн.: Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 11.-М., 1982
5. Смирницкий А. И. «Синтаксис английского языка». – М., 1957.

*Аймира Марат кызы,
Кыргыз-Түрк “Манас” университети*

ЧАГАТАЙЧАНЫН СОҢКУ ДООРУНА ТААНДЫК ҮЧ ДАСТАН

Чагатайчанын соңку доору жергиликтүү тилдик өзгөчөлүктөрдүн басымдуулук кыла баштаган мезгилине туура келет. Бул иште Кыргыз улуттук илимдер академиясынын “Кол жазмалар” фондунда 130-K337 деген инвентардык номер менен катталып турган, XX кылымдын башында Үмөт Түгөлбай уулу тарабынан жазылган үч текст негиз катары алынды. Иште тексттердин автору, кыскача мазмуну, тилдик өзгөчөлүктөрү тууралуу сөз кылынат.

Ачкыч сөздөр: *Чагатайча, “Кыз Жибек”, “Муңдук-Зарлык”, “Көр уулу”*

The last era of Chagatai coincides with the time when the peculiarities of local language start to predominate. This work has been based upon three texts written by Umot Tugolbay Uulu in beginning of the 20st century, which are registered in the fund “Manuscripts” of the Kyrgyz National Academy of Sciences under the inventory No. 130 - K337. The text discusses the author of the texts, the short content of the texts and peculiarities of the language.

Key words: *Chagatai language, “Kyz Zhibek”, “Munduk-Zarlyk”, “Kor uulu”*

Последняя эра Чагатайского совпадает со временем, когда особенности местного языка начинают доминировать. В этой работе за основу брались три текста, написанные Умотом Туголбай уулу в начале XX века, которые зарегистрированы в фонде “Рукописи” Кыргызской национальной академии наук под инвентаризационным номером 130-K337. В работе говорится об авторе текстов, об их кратком содержании и особенностях языка этих текстов.

Ключевые слова: *Чагатайский язык, “Кыз Жибек”, “Мундук-Зарлык”, “Кор уулу”*

Киришүү

Чагатай тили эски түркчөнүн уландысы катары Орто Азияда XV-XX кылымдарда колдонулган орток жазма адабий тил болуп саналат. XV кылымдын башында Тимуриддердин үстөмдүгү учурунда өнүгө баштаган чагатай тили 600 жылдай Орто Азиядагы түрк элдеринин адабий жана расмий тили катары колдонулган. XV кылымдын экинчи жарымынан тарта Алишер Навоинин чыгармалары менен классикалык түзүлүшкө ээ болгон бул тил Бабурдун доорунда Ин-

дияда да колдонулган (Eckman, 1988: 2-7). Кеңири географиялык аймакта колдонулган чагатай тили XVIII кылымдан тарта жергиликтүү диалекттердин өзгөчөлүктөрүн өз ичине сиңире баштаган. Мындай көрүнүштүн акыры жергиликтүү тилдердин өз алдынча колдонула башташы менен аяктаган.

Сөз кылына турган “*Көр оглы*”, “*Жанчар хан падыша газалы*”, “*Кыз Жибек*” аттуу дастандар да дал ушул өткөөл мезгилге таандык кол жазмалар болуп саналат. Аты аталган үч дастан бир китепче-

нин ичине көчүрүлүп алынганы менен, тилдик өзгөчөлүктөрү боюнча алып караганда, бири-биринен кыйла айырмаланып турат. Бул китепчеде тексттердин кайсыл доордо жазылгандыгы жана кимге таандык экендиги тууралуу эч кандай маалымат берилген эмес.

1. Дастандардын автору жана анын чыгармачылыгы

Үмөт Түгөлбай уулу 1883-жылы Талас районундагы Арал айылында туулган. Атасы чөйрөсүнө белгилүү ырчы, комузчу жана жашоосуна тың дыйкан адам экен. Апасы Такен да сөзмөр, жамакчы, жомокчулугу бар, колунан бардык иш келген уз, оюмчу болгон экен.

Үмөт жети жашка келгенде атасы кайтыш болот. Ошондон тарта таякелеринин колунда чоңоёт. Таякеси аны Нурхумбет молдого окууга берет. Жаш Үмөттүн зээндүүлүгүн байкаган таятасы ага орус-тузем мектебинен орус тамгасын да таанытып, табигый билимдерди өздөштүрүүсүнө чоң түрткү болот. Үмөт 13 жашка чейин таякелеринин колунда өсүп, диний билим алат. 1896-жылы Таласка кайтып келет. Таласка келип, Кулдан ажынын балдары Сүйүнбай, Мааке жана Алымбай молдолордон сабак алып, билимин тереңдетет.

1907-жылдан тартып айылдагы оокаттуу адамдардын балдарын окута баштайт. 1912-1913-жылдары Нурхумбет молдонун жазып берген катынын негизинде Олуя-Атадагы дин мектебине кирип, аны эң жакшы бүтүрүп, атайын күбөлүккө ээ болот.

Мугалимдиги менен катар Үмөт молдо 1910-жылдардан тартып санжыра жазууга аракет кылган. 1916-жылы оң уруусунун санжырасын эл оозунан толук жазып алган. 1918-жылдан тартып Үмөт молдо өз демилгеси тегерек-четтеги балдарды окута баштаган. 1927-жылы Талас өрөөнүнүн көкүрөк жагында биринчи жолу мектеп салдырган.

1937-жылы 54 жаштагы Үмөт Түгөлбай уулу да НКВДнын кара тизмесине илинет. Ай сайын суракта суракта жүрүп, акыры 1941-жылдын башында окуучуларга Молдо Кылычтын, Арстанбектин ырларын, И. Арабаевдин эмгектерин окутуп, алардын чыгармаларын эл арасында жайылтып жаткандыгы; молдочулук, табыпчылык кылып элди дарылап, сыркоо адамдардан мал-мүлк алып байыгандыгы; айыл жашоочуларын мечитке чакырып, намаз окууга үндөгөндүгү; Чүйдө, Таласта ар кандай шектүү элементтер менен байланыш түзүп, эл аралап тыюу салынган китептерди тараткандыгы үчүн деген айып менен камакка алынган. 1943-жылдын август айында актык кагазы колуна тийгенден кийин 60 жаш курагында Молдовановка түрмөсүндө дүйнөдөн кайткан.

Үмөт молдо китепти аябай баалаган. Анын китепкана иретинде колдонгон жер төлөсү болгон. Ал жерде болжол менен миңдин тегерегинде ар түркүн китептер болгон. Огузунчу жылдардын орто ченинен тартып Үмөт молдо НКВДнын кара тизмесине катталганын сезип, китептеринин көпчүлүгүн мечиттин чатырына бекитет. 1938-жылы биринчи ирет камалганда НКВДнын кызматкерлери Үмөт молдонун китепканасынан жүзгө жакын китеп алып кетишет. 1941-жылы экинчи жолу камалганда дагы бир жолу келишип, үч атка китептеринин баарын жүктөп кетишет. Ошентип,

Үмөт молдонун өмүр бою чогулткан китептери ар кимге таламайга түшүп, жок болгон. Ал эми китепканасынын бир бөлүгү мечит ураганда кошо өрттөлгөн. Учурда Үмөт молдонун турак жайы, мектеби, мечити турган жерлер айдоо аянттарына айланган (Үмөтов, 2001: 18-32).

Учурда Кыргыз улуттук илимдер академиясынын Тил жана адабият институнун “Кол жазмалар” фондунда Үмөт молдонун 1927-1931-жылдар аралыгында жазган эмгектери сакталып турат. Бул материалдар 1943-жылы май, август айларында тиркелген.

2. Дастандардын кыскача мазмуну 2.1. “Көр оглы” дастаны

Аты аталган дастандын тексти Кыргыз улуттук илимдер академиясынын Кол жазмалар фондунда “Көр оглы жана Асан кан” деген ат менен катталган. Дастандын ички мазмуну тууралуу маалымат берерден мурун сюжети дагы кененирээк баяндалган өзбектердин “Далли ханынан” сөз кылуу кажет.

2.1.1. *Өзбектердин “Далли хан” дастанынын кыскача мазмуну*

Байыркы убакта Көр уулу Теке-Евмит жеринде бек болгон. Бала кезинде олуялардын: “Бала каалайсыңбы же атпы?” – дегенде, атты тандаган экен. Ошондон улам жүздөн ашык аты болгонуна карабай, такыр балалуу болбоптур. Кийинчерээк Хасан хан менен Аваз ханды багып, бала кылып алат. Эрзурумдан келген кербендерден Даллинин сулуулугу тууралуу угуп, уулу Авазга алып бергиси келет. Жигиттеринен кимисинин алып келерин сурайт. Кыйын тапшырма болгондуктан, эч кимден үн чыкпайт. Анда Хасан хан атасынын сөзү жерде калбасын деп, жолго аттанмакчы болот. Иштин өтө кыйын экенин түшүнгөндө, качайын деп, атасынан Кыратын кошо берүүсүн суранат. Көр уулу Хасандын эр жүрөктүгүнө баа берип, жанынан жакын көргөн Кыратын берүүгө макул болот. Хасан Даллини алып келүүгө сапарга аттанат. Бир кербен сарайга келет. Ал жактан Даллинин аттарды аябай жакшы көргөнүн жана атасына белек кылуу үчүн аттарды сатып алганын угат. Эртеси күнү ат сатуучусунун кейпин кийип, базарга чыгат. Базардан Даллихандын атасынын кызматчыларынын бири болгон Көсөгө жолугат. Көсө анын атын сатып алууну каалайт. Хасан хан ага атынын баасы Даллиханга тең келерин айтат. Көсө баарын падышага айтып барат. Падыша кызматчысына Хасанды чакырып, мас кылып, куулук менен атын арзан баада сатып алуусун буйрук кылат. Хасан хан муну түшүнөт да, баарын мас кылып, Көсөнүн үйүнөн чыгып кетет. Жолдо бара жатып, Даллинин кыздарын көрүп калат. Кыздар ага Даллиге аттын аябай жагарын, хан сарайдын жанындагы базарга келүүсүн айтышат. Хасан алар айткандай кылат. Атына базардагылардын баары суктанышат. Даллихан да аябай таасирленет. Хасан Даллиден суу берүүсүн өтүнөт. Кыз ага сууну сунуп жатканда, Хасан билегинен кармап, атка мингизип алып качат. Падышанын жоокерлери алардын артынан кууп жөнөшөт. Жолдо жүргөндө Хасан менен Даллихан бири-бирин сүйүп калышат. Ошентсе да Хасан Даллиге аны бир тууганына алып бериш үчүн качырып кеткенин айтат. Ошол учурда жоокерлер аларды кууп жетишет. Хасан хан жалгыз күрөшүп жатып, жарадар болот. Муну көргөн Даллихан Хасандын ордуна атасынын аскерлери менен салгылаша

баштайт. Көр уулу асманда учуп бараткан турналардан уулунун жарадар болгонун билип, кырк жигити менен жолго чыгат. Кошуун жолдо эс алып жаткан кезде Аваз сапарын улантат. Душмандарды таап, алар менен салгылашат. Хасан хан Даллиге согушуп жаткан жигиттин Аваз экенин айтат. Көп өтпөй Көр уулу жигиттери менен келип, душмандарды кырып, Хасан менен Даллини алып, Чембилге кайтат. Көр уулу Даллиханга: “Сени уулум Авазга алып берүүнү ойлодум эле, бирок сен кимге чыккың келсе, ошону танда,” – дейт. Далли Хасан ханды тандайт.

“Көр оглы жана Асан кан” дастаны да, жалпысынан алганда, мазмуну жагынан өзбектердикине окшош. Ошого карабай, эки дастанды бири-биринен айырмалап турган өзгөчөлүктөр да учурайт. Мисалы, “Көр оглы жана Асан канда” диний жагы басымдуулук кылып турат. Көр уулу Даллихандын жашыруун түрдө мусулмандыкты кабыл алганын угуп, жигиттерине аны капырлардан куткаруу милдетин тапшырат. Ал эми “Далли ханда” Көр уулу Даллиханды уулуна алып берүү үчүн качырат. “Көр уулу жана Асан канда” Хасан хан Далли тууралуу айтылгандарды угуп, аны жактырып калат. Ошондой эле бул вариантта Хасан чыгарманын башынан аягына чейин негизги каармандын ролун ойноп, эрдиктери тууралуу сөз болот. Ал эми “Далли ханда” Хасан Даллини Аваз ханга алып берүү үчүн жолго чыгат. Жолго чыгарда коркуп, ар кандай шылтоолорду издейт. Атасы макул болбойт деген үмүт менен атын сурайт. “Көр оглы жана Асан кан” дастанында Хасан хан шаардын дарбазасынан кирип жатканда көптөгөн кыйынчылыктардан өтөт. “Далли ханда” мындай бөлүм жок. “Далли хандагы” Хасан хандын Көсөгө жолугушу, Көсөнүн куулук кылышы сыяктуу окуялар “Көр уулу жана Асан канда” берилген эмес. Аты аталган чыгармалардын ортосунда дагы бир айырма бар: “Далли ханда” Көр уулу душмандарын кырып, өз жерине кайтса; “Көр оглы жана Асан канда” Көр уулу капыр падышаны мусулман кылып, шаарына мечит курдуруп, бир канча күн ал жерде калган соң Чембилге кайтат (Turkmenli, 2006: 3-15).

Жогоруда айтылган айырмачылыктарды эске албаганда, аты аталган эки дастан мазмуну жагынан бирдей болуп саналат. Мындан бул эки чыгарманын өз убагында бир эле булактан жазылып алынганын, бара-бара айырмалана баштаганын билүүгө болот.

2.2. “Жанчар хан падыша газалы” дастаны

“Жанчар хан падыша газалы” дастаны ушундай аталыш менен башталганына карабай, Кыргыз улуттук илимдер академиясынын Кол жазмалар фондунда “Мундук жана Зарлык” деген ат менен катталган. “Жанчар хан падыша газалы” кыргыздардагы “Мундук жана Зарлыктан” мазмуну боюнча айырмаланбайт. Бул эки чыгарма болгону тилдик өзгөчөлүктөрү менен айырмаланып турат (Акматалиев, 1998: 289-297). “Жанчар хан падыша газалынын” казак элинде “Зарлык”, “Шаниар”, “Алтын Айдар”, “Кисс-и Муңлык-Зарлык”, “Хикаят Рияле-и Муңлык-Зарлык” деген сыяктуу бир нече варианты кездешет (КСЭ, 1976: 214).

2.2.1. “Жанчар хан падыша газалынын” кыскача мазмуну

Байыркы мезгилде Жанчар хан аттуу бир падыша болот. Анын 60 аялы болсо да, эч биринен баласы болбойт. Ошондуктан Жанчар хан: “Ким мага кызын берип, балалуу болорума кепилдик берсе, ага каалаган

нын берем”, – деп жар чакырат. Ошол мезгилде Шодур деген бир чал болот экен. Анын жалгыз бир кызы болот. Анын түшүнө кырк чилтен кирип, падышага барып, кепилдик берүүсүн айтат. Шодур ханга барып, кырк чилтендин айтканын кылат. Жанчар хан чалдын кызы Канчайымга үйлөнөт. Канчайымдын боюна бүтүп, эгиз төрөйт. Эгиздердин бири кыз, бири уул болот. Аны уккан падышанын 60 аялы Канчайымдын балдарын мастан кемпирге берип, алардын ордуна күчүктөрдү салып коюшат. Жанчар хан Канчайымдын бала эмес, күчүк төрөгөнүн угуп, жигиттерине аялын өлтүрүүгө буйрук берет. Ал эми мастан кемпир балдарды бир жарга алып барып, өлтүрөйүн деп жатканда бир марал келип, эгиздерди ага берүүсүн суранып жалбарат. Ошентип, марал балдарды чоңойто баштайт.

Жанчар хандын жигиттери Канчайымды өлтүргөнү токойго алып бара жатышканда, аларын башындагы Барын аттуу жигиттин ага боору ооруп, күчүктөрү менен коё берет. Арадан жылдар өтөт. Бир күнү Жанчар хан аң уулап жүрүп, Зарлыкты көрүп калат да: “Менин эмнеге ушундай уулум жок? Мен өлгөндөн кийин байлыгым кимге калат?” – деп кайгырып, тагдырына нараазы болот. Зарлыктын тирүү экенин билип калган хандын 60 аялы мастан кемпирди кайра чакырып, Зарлыкты өлтүрүүгө жумшашат. Мастан кемпир Мундук менен Зарлык жашаган үңкүргө барат. Мундуктун жалгыз калганын көрүп, кызга Күлбөс хандын сулуу кызы бар экенин, атасы Зарлыктын ошол кызга үйлөнүшү керек экенин айтып ишендирет. Мундук буларды агасына айтып берип, аны макул кылат. Зарлык Күлбөс хандын кызы Куралайга үйлөнүү үчүн жолго чыгат. Күлбөс хандын өлкөсү аябай алыс болот. Мастан кемпир Зарлыктын мындай узун сапарга чыдай албай, өлөрүн ойлойт. Бирок Зарлык бардык кыйынчылыктарга туруштук берип, Күлбөс хандын өлкөсүнө барат.

Күлбөс хан Зарлыкты көргөндө аны шылдыңдап күлөт. Зарлык буга ачууланып, Күлбөс хандын жигиттери менен салгалыша баштайт. Баарын жеңген Зарлык падышаны да өлтүрө турган болгондо, Күлбөс хан кызын берүүгө макул болот. Ошол убакта Кара дөө аттуу бир дөө жашачу экен. Ал Күлбөс хандын Куралайды Зарлыкка берерин угуп, кызды уурдап кетет. Зарлык Куралайды куткаруу үчүн дөө менен согушуп, аны өлтүрөт. Куралай экөө баш кошушат. Тойдон кийин Зарлык аялы менен Мундукка кайтып келет.

Бир күнү аңчылыкка чыккан Жанчар хан Мундук менен Зарлыкты чоңойткон маралды көрөт. Аны өлтүрөйүн десе, марал улам качып кете берет. Марал Зарлыкка барып, атасынын Жанчар хан экенин айтат. Зарлык атасы менен таанышат. Экөө бирге Мундукка барышат. Мундук апасын таап келмейинче, эч жакка барбай турганын айтат. Окуянын чын-төгүнүн билген Жанчар хан 60 аялын 60 төөнүн куйругуна чачынан байлатып сүйрөтөт. Мастан кемпирди сабатып өлтүрөт. Андан соң Канчайымды таап, андан кеңирим сурайт. Мундукту да алып, үйүнө барышат. Зарлык атасынын ордуна такка отурат. Баары бактылуу жашап калышат.

2.2. “Кыз Жибек” дастаны

“Кыз Жибек” дастаны тексттин айрым жерлеринде “Кыз Йибек” деп жазылган. Бул чыгарманын түрдүү варианттары кездешет. Жалпысынан алганда, варианттар мазмуну жагынан окшош болгонуна карабай,

айрым айырмачылыктарга да ээ. Бул текстте Төлөгөн ногой уруусуна кирген аргын элинен чыккан Базарбайдын уулу болсо, башка бир вариантта кыргыз башкаруучусунун уулу деп берилген. Дагы бир вариантта (Kose, 1996: 71) Кыз Жибек Төлөгөндүн өлүмүн угуп, өзүн-өзү өлтүрсө, ногой вариантында Кыз Жибек Төлөгөндүн бир тууганы Сансызбайга турмушка чыгат (Kose, 1997: 243). Бул кол жазмада тексттин аягы жок. Ошого карабай, тексттин акырына жакын Кыз Жибек менен Сансызбайдын жолугушуп, бири-бирин жактырып калышканынан ногой вариантына окшош болгонун айтууга болот.

2.2.1. “Кыз Жибек” дастанынын кыскача мазмуну

Аргын элинде Базарбай аттуу бир бай адам жашайт. Анын Төлөгөн жана Сансызбай деген эки уулу болот. Ошол эле учурда Ак-Жайык деген жерде жашаган Сырлыбайдын Кыз Жибек аттуу кызы болот. Төлөгөн 17ге толгондо апасынын көз жашына карабай, бир кыз таап үйлөнөм деп, жигиттери менен жолго чыгат. Ошол мезгилде Сырлыбайдын Карчыга деген вазири Төлөгөндүн үйлөнүү үчүн жолго чыкканын угуп, ага жолугат. Карчыга Төлөгөнгө эң күлүк атын берсе, аны бир сулуу кызга үйлөндүрөрүн айтат. Төлөгөн бул сунушка макул болот да, Карчыга менен бирге Кыз Жибекти көрүү үчүн жолго чыгат. Жолдо баратып, бир нече көчкө туш келет. Эч биринен Кыз Жибекти көрө албайт. Ошентип жүрүп отуруп, бир көчтөн Жибектин апасына жолугат. Ал кызынын курбулары менен эрте чыгып кеткенин айтат. Муну уккан Карчыга менен Төлөгөн анын аркасынан жол алышат.

Бир нече жол жүргөндөн кийин Кыз Жибектин артынан кууп жетишет. Төлөгөн Кыз Жибек менен көрүшөт. Жибек Төлөгөнгө ал сыяктуу бир нече жигиттин үйлөнүү максатын көздөп келгенин, бирок макулдугун ала албаганын айтат. Анда Төлөгөндүн маанайы чөгүп, Карчыгага барат да, көп санда ат сатып аларын жана бул кабарды элге жеткиришин суранат. Көптөгөн кишилер келип, Төлөгөнгө аттарын сатышат. Төлөгөн бул аттарды алып, Сырлыбайга барат. Сырлыбай Төлөгөндү жактырып, ага кызын бермекчи болот жана андан белгилүү өлчөмдө калың төлөөсүн сурайт.

Бул учурда Төлөгөндүн душмандары Кыз Жибекке Төлөгөндүн кандай болсо да ага үйлөнөрүн, атасынын макулдугун алдын ала алып койгонун жеткирип барышат. Муну уккан Жибектин ачуусу келип, бир ай бою Төлөгөн менен сүйлөшпөй коёт. Төлөгөн Карчыганы чакырып, Кыз Жибекти чакырса, дагы 3 күлүгүн берерин айтат. Анда Карчыга Жибекке барып, аны Төлөгөнгө алып келет. Жибек Төлөгөндөн кечирим сурап, аны сынайын деп ойлогонун айтат. Алар үч ай бою ойноп-күлүшөт. Бир күнү Төлөгөн үйүнө кайтуу үчүн кам көрө баштайт. Ошол учурда Жибек жаман түш көрүп, анын жеңесине айтып берет да, андан Төлөгөндү жолго чыкпоого макул кылышын өтүнөт. Жеңеси Төлөгөнгө барып, Кыз Жибектин айткандары менен бөлүшөт. Төлөгөн кандай болсо да жолго чыгарын айтат. Бир нече убактан кийин кийин Төлөгөн үй-бүлөсүнө барып, төлөй турган калынын топтойт. Иниси Сансызбайга бир нерсе болуп кетсе, Кыз Жибекке үйлөнүшү керек экенин айтат. Ошентип, Төлөгөн кайрадан жолго чыгат. Ошол кезде Кыз Жибекти жактырып жүргөн Бекежан Төлөгөндүн кайтып келе жатканын угуп, анын жолунан тосуп алат да, жарадар кылат. Андан соң Төлөгөндү ээн талаада таштап, Кыз Жибекке сүйүктүүсүнүн өлгөнүн айтат.

Төлөгөн алсыз жатканда, асманда учуп бараткан алты кушка абалы тууралуу айтып, иниси Сансызбайга жеткирүүсүн суранат. Куштар Сансызбайга Төлөгөндүн сөздөрүн жеткирип барышат. Муну уккан Сансызбай дароо жолго чыгат. Ал Кыз Жибекке жеткенче, калмактар Жибектин элин басып алышат. Кураң аттуу бир калмак Кыз Жибекке үйлөнөм деп чыгат. Ангыча Сансызбай Жибекти таап, ага жолугат. Жибек Сансызбайды Төлөгөнгө аябай окшотот. Эки жаш бири-бирин жактырып калышат.

3. Тилдик өзгөчөлүктөр

“Көр оғлы”, “Жанчар хан падыша газалы”, “Кыз Жибек” чыгармалары карлук-кыпчак-огуз тобундагы түрк элдери жашаган аймакта жазылган. Дастандар чагатай тилинин негизги өзгөчөлүктөрүн чагылдыруу менен бирге айрым түрк тилдеринин элементтерин да өз ичине камтыйт. Ушул жагынан алганда, бул чыгармалар чагатай тилинин акыркы доорун чагылдырган маанилүү булак болуп эсептелет.

Тексттердин аралаш тилде жазылышынын себебин көчүрүп алган кишинин кыргыз улутунан болуусунан башка төмөнкүдөй түшүндүрүү да мүмкүн. Чыгармалардын тексти ар түрдүү түрк элдеринин өкүлдөрү тарабынан көчүрүлүп, улам кийинки көчүрмө эски варианттагы айрым өзгөчөлүктөрдү сактап калышы ыктымал. Демек, тексттеги мындай абалга төмөнкүдөй баа берүүгө болот:

1. Чыгарманын өткөөл доорго таандык болушу;

2. Тексттин көчүрмөсүн жазган адамдын түрк тилдеринин белгилүү бир тобуна кириши.

3.1. Фонетикалык өзгөчөлүктөр

Аты аталган дастандардын фонетикалык өзгөчөлүктөрү түрк тилдерин классификациялоонун негизги критерийлери боюнча төмөнкүдөй абалда:

p ~ л / з ~ ш тыбыштарынын дал келиши боюнча:

p ~ л жана з ~ ш тыбыштары чуваш тилин орток түркчөдөн бөлүп турат. Мисалы; чувашчадагы *xır* жана *cul* орток түркчөдө *qız* жана *tas* сөздөрүнө дал келет. Бул жагынан алганда, дастандардын тексти орток түркчөнүн өзгөчөлүктөрүн чагылдырат.

ayaq~xadaq~atax~adaq~azax сөзү боюнча: Бул сөз боюнча алганда, текстте халач, якут, тува, хакас ж.б. тилдерде кездешкен *xadaq*, *atax*, *adaq*, *azax* формаларынан өзгөчөлөнүп, карлук, огуз жана кыпчак топторундагы *ayaq*/*ayax* формасы колдонулган.

taglıq~daglıq~tūlu~tōlu~tavlı~taglıq~taglı~daglı сөзү боюнча: Текстте *dağ* жана *-lı* морфемалары бирге учурабагандыктан, өз алдынча каралып, тексттерде 11 жолу *tag*, 3 жолу *dag* жана 34 жолу *+lı*, 2 жолу *-lıq* формаларынын колдонулушу табылган:

tag ustidin bir top atlıq korindi “моо үстүнөн бир топ атчан көрүндү” (27a/13).

gast eyledim dagı colni “моо менен чөлдү кыдырдым” (8b/9).

parvaz qılıp qarlı tagdın ötermen “кар баскан тоону учуп өтөм” (13a/1).

Жогорудагы мисалдардын биринчиси боюнча караганда, тексттер өзбек жана уйгур тилдерин ичине алган *taglıq* группасына, ал эми экинчи жана үчүнчүсү боюнча караганда түрк, азербайжан, гагауз жана түрк тилдерин ичине алган *daglı* группасына кирет.

Дастаны фонетикалык жактан түрк тилдеринин үч башка тобунун өзгөчөлүгүн камтыйт: *огуз*, *карлук* жана *кыпчак* тобу.

Карлук тобуна кирген өзбек жана уйгур тилдери чагатай тилинин органикалык уланышы болуп сана-

лат. Ушундан улам карлук тобунун тилдик өзгөчөлүктөрүн азыркы түрк тилдеринин ичинен өзбекче, уйгурча жана тарыхый түрк тилдеринин ичинен чагатайча менен байланыштыруу керек.

Тексттердеги кыпчакча өзгөчөлүктөр кыргыз жана казак тилдеринен кириши ыктымал. Болжолу белгилүү өлчөмдөгү кыпчак тобунун өзгөчөлүктөрү кол жазманын көчүрмөсүн алган адамдын текстти жазууда өз эне тилин кошо колдонушунан келип чыккан.

Огуз, карлук жана кыпчак тобун бири-бирине эң эле жакындаштырып турган территория болуп Өзбекстандык чек арасындагы Аму-Дарыя аймагы эсептелет (Johanson, 1998: 84). Өзбек тилинин диалектилери этникалык жактан үчкө бөлүнөт: *чагатай*, *кыпчак* жана *огуз*. Өзбек-огуз диалектиси түркмөн жана азербайжан тилдери менен тыгыз байланышта (Камал, 1957: 11). Ушуга байланыштуу тексттеги огуз жана кыпчак топторунун өзгөчөлүктөрүн, бул тилдерди бириктирип турган аймактын эске алынышы менен, түркмөн жана кыргыз тилдери менен байланыштырууга болот.

Сөз башында *д- < т-* жана *г- < қ-* тыбыштарынын алмашуусу, *ж-* үнсүзүнүн колдонулушу тексттеги огуз жана кыпчак топторунун эң негизги өзгөчөлүктөрүнөн болуп саналат. *Ол* жактама ат атоочунун колдонулушу текстке огуз тобунун өзгөчөлүктөрүнүн түркмөн тили аркылуу өткөндүгүн айгинелеп турат.

3.2. Морфологиялык өзгөчөлүктөр

Дастандардын текстинде чагатайча өзгөчөлүктөр менен бирге кыпчак жана карлук тобуна таандык кээ бир өзгөчөлүктөр берилген. Бул жагынан алганда тексттердин тили белгилүү бир стандартка таянбайт. Бир эле грамматикалык элементтин түрдүү формада колдонулганын байкоого болот.

Текстте чагатай тилинин негизги өзгөчөлүгү болуп саналган жана ошондой эле өзбек, уйгур тилдеринде колдонулушу жагынан бирдей болгон *н* инфикси учурабайт. Ушуга карабастан *н* инфиксинин кыпчак жана огуз тилдериндегидей колдонулушу боюнча айрым мисалдарды кездештирүүгө болот. Мисалы: кып.-ог. *arqasina* “аркасына” (14a/2), карл. *atasiga* “babasina” (21b/7).

Жандоочтор боюнча караганда, текстте огуз-кыпчак өзгөчөлүктөрү байкалат. Биргелик маанисин туюндурган жандоочтордо (*бирле*, *билен*, *биле* “менен”) бул абал дароо көзгө урунат. Булардын ичинен *биле* түркмөн тилинде кездешет жана бул жандоочтун тексттеги колдонулушу түркмөн тилиндегиге дал келет. Калган эки жандооч түркмөнчөдө да, өзбекче жана уйгурчада да бар.

Этиштин жак мүчөлөрү боюнча алганда, тексттерден үч башка түрк тилинин өзгөчөлүгүн көрүүгө бо-

лот. Мисалга алсак, учур чактын жакталышында 1-жактын жекелик саны үчүн үч түрдүү форма колдонулган: *-ым*, *-мын*, *-мен*. Булардын ичинен *-ым* мүчөсү огуз тобуна, *-мын* кыпчак тобуна жана *-мен* көбүнчө карлук тобуна таандык өзгөчөлүк болуп эсептелет.

Морфологиялык жактан анализ жүргүзгөндө тексттерде кээде карлук-кыпчак, огуз-кыпчак, огуз-карлук элементтери кездешсе, айрым учурларда огуз-кыпчак-карлук топторуна таандык өзгөчөлүктөр бир эле грамматикалык түзүлүштө алмашып колдонулган.

4. Жыйынтык

Жогоруда айтылган бардык өзгөчөлүктөр чагатайчанын ордуна азыркы түрк тилдерине таянган жаңы жазуулар колдонула баштаган учурду чагылдырып турат. Дастандардын ичинен “*Көр оглында*” чагатайчага таандык тилдик көбүрөөк өзгөчөлүктөр сакталган. Ошол эле учурда түрк тилдеринин огуз тобуна тиешелүү тилдик өзгөчөлүктөрдү көрүүгө болот. Мисалга алсак, түркчөдөгү *isterim* “*каалайм*” (19a/1), түркмөнчөдөгү *bile* “*менен*” жандоочу жана огуз тобуна тиешелүү атоочтуктун *-дык* формасы *kordigim* “*мен көргөн*” ж.б. Муну менен катар кыпчак тобунун айрым өзгөчөлүктөрү да кездешет. Сөз башында *ж<й* өзгөрүүсүн мисал кылууга болот. М.: *cigit* (<*yigit*) “*жигит*”, *serge* “*жерге*” ж.б.

“*Жанчар хан падыша газалы*” жана “*Кыз Жибек*” дастандары “*Көр оглынан*” айырмаланып, чагатайчага караганда кыпчак тобунун (кыргыз, казак, ногой) тилдик өзгөчөлүктөрүн көбүрөөк камтып турат.

Аралаш тил менен жазылган бул үч дастан чагатайчанын соңку доорунун өзгөчөлүктөрүн камтыйт жана XX кылымдын башындагы чагатайчанын түзүлүшүн чагылдырып турат. Ошол жагынан алып караганда, чагатай адабий тилинин акыркы доорунда жазылган бул чыгармаларды изилдөө аркылуу өткөөл мезгилдин өзгөчөлүктөрүн аныктоого, ошону менен бирге Орто Азиядагы түрк тилдерине тиешелүү элементтердин ошол доордогу абалын белгилөөгө болот.

Адабияттар

1. Акматалиев А. Балдар фольклору. -Б., 1998.
2. Камал Ф. Хозирги замон узбек тили. Ташкент, 1957.
3. Совет казак энциклопедиясы. Алматы, 1976.
4. Үмөтов Э. Үмөт молдо. Бишкек, 2001.
5. Eckman J. Çağatayca El Kitabı. İstanbul, 1988.
6. Johanson L., Csato E. A. The Turkic Language. New York, 1998.
7. Kose N. Kızıbek Destanı. Ankara, 1996.
8. Kose, N. Kızıbek Destanının Nogay Varyantı Üzerine. İzmir, 1997.
9. Turkmenli D. Özbek Dalli Destanında Dil ve Üslup. Ankara, 2006.

НЕМИС ТИЛИН ОКУП ҮЙРӨНҮҮДӨ ЫРЛАРДЫ ОКУТУУНУН ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Макалада ырлардын көркөм окутушун, алардын тематикалык берилиши, мазмундук өзгөчөлүгү, аларды окуп-үйрөнүүнү уюштуруу, студенттин чыгармачыл ишмердүүлүгүн өркүндөтүү каралган.

Статья включает в себя песни художественно-тематическое представление семантических признаков, а также их обучение, а также обеспечило повышение творческой активности студента.

Article includes songs artistic and thematic presentation of semantic features, and their training, and provided for the improvement of the student's creative activity.

Заманага жараша азыркы учурда чет тилдер бири-бирине атаандаштык менен өнүгүп жаткан учуру болгондуктан, немец тилин да атаандаштыкта калып кетпегендей кылып, аз да болсо өз салымыбызды кошуп жаткан кезибиз. Немис тили же англис тили адистигинде окуп, билим алып жаткан студенттердин немецтердин ырларын окуп үйрөнүүсү, алардын эстетикалык сапаттарын өнүктүрүп, ички дүйнөсүн байытып, дүйнөгө болгон көз караштарын өстүрөт. Ал өнүгүүдө ырларды окуп үйрөнүүнүн башкы милдети бул – ырлар боюнча маалыматтарды алуу, билимди өркүндөтүү, көркөм окууну үйрөнүү, чыгармачылык фантазиясын байытуу жана эмоционалдык-экспрессивдик сезимдерди туюп билүүнү үйрөнүү.

Бүгүнкү күндө ырларды окутууда өзүбүзгө белгилүү болгондой студенттердин ишмердүүлүгүнө ырды жаттодон, анын мазмунун түшүнүүдөн, ыр эмне жөнүндө экенин билүүдөн, аны тартынбай көркөм окуп берүүдөн турса, ал эми окутуучу ырды кара сөз менен түшүндүрүп, анын мазмунун чечмелеп берүү, ырга ылайык суроолорду берүүдөн, ырдын берилишине карай көркөм окуп берүүдөн иш-аракетин жүргүзөт. Кара сөз менен берилген текстке караганда ырларды көркөм окуу студенттер үчүн бир топ ыңгайлуу. Бул өзгөчөлүктү ишке ашырууда окутуу менен студенттердин ортосунда бир топ ишмердүүлүктөр аткарылат. Мисалы, окутууну алгач ырды көркөм окуп бериши керек, ырды эмоционалдык абалын табууну үйрөтүш керек, ырда берилген жаратылыш кубулуштары (добуштар, үндөр, жыттар) баамдалган же берилген образдуу сөз, сөз айкаштарын табууну, образдуу окууга багыттап керек. Ырды окууда тыным, сезимди, эмоцияны, психологиялык басымдарды жасоону үйрөтүүсү зарыл.

Жогоруда белгилеп өткөн ар бир ишмердүүлүктү студенттер так аткарышка гана ыр уккулуктуу аткарылды деп айтса болот. Дүйнө жүзүндөгү ыр жазган акындардын баарынын жан дүйнөсү окшош болоору шексиз. Анткени биз немис тилиндеги ырларды окуп үйрөнүүдө жыл мезгилдери жөнүндө тамсилдер жана лирикалык ырларды көбүрөөк билүүгө аракеттенебиз “Der Herbst” – “Күз” жөнүндө ырды окуп үйрөнүүдө анын темасы эле айтып тургандай башка лирикалык ырларга салыштырмалуу күздү дароо эле элестетебиз. Күздө боло турган жаратылыш кубулуштары көз алдыбызга тартыла түшөт.

Der Herbst

Es ist Herbst
Es ist Herbst
Bunte Blätter fliegen
Bunte Blätter rot und gelb
Auf der Erde liegen
Fallen, fallen, rotes Blatt, gelbes Blatt, rotes Blatt
Ist der Baum kein Blatt mehr hat
Weges flogen alle.

Ырда окулгандай күз келип, бак дарактардын жалбырактары сары, кызыл, түскө алмашып, сапырылып-жер бетин каптап калганын элестеттик. Ырды окуп берип жаткан окутуучу ырдан жаратылышты баяндаган сөздөрдү, акындын жаратылыштын сүрөттөлүшүнө болгон мамилесин, анын жаратылышка болгон толкундоосун, маанайын, сезимин билдирип берүүсүн студенттердин ишмердүүлүгүнө чоң жардам берет. Көркөм окууну үйрөнүүдө эпикалык, лирикалык ырларды алууга болот. Эпикалык ырларга “Der Hai und der Delphin”, “Das Pferd und der Esel”, “Das Huhn und der Karpfen”, “Fuchs und Gans”.

Жогоруда аты аталган ырларды “Жаныбарлар дүйнөсү” деп атап алууга да болот. Ушундай ырларды окуп үйрөнүүдө каармандарды талдоону, мүнөздөөнү үйрөтүү керек.

Мисалы: Немис элинин акыны Н.Н. von Fallersleben “Wettstreit” деген ырын алсак, ырдагы каармандар алгач окулуп жатканда билинбейт, бирок алардын сайрап же кыйкырып добуш чыгарганын так көркөмдөп окуп берсе, дароо эле башкы каармандар көз алдыбызга келип, жадакалса жыл мезгили да сүрөттөлө түшөт. Сөзүбүз куру бекер болбош үчүн “Wettstreit” ырынан көркөмдөп окуп бере кетиш керек.

“Wettstreit”

Der Kuckuck und der Esel
Die hatten grossen Streit,
Wer wohl am besten Sänge
Zur schönen Maienzeit.
Der Kuckuck sprach “Das kann ich”
Und hub gleich an zu schrein “Kuku”
“Ich aber kann es besser!”
Fiel gleich der Esel ein “La, La, La”.
Das klang so schöng und lieblich,
So schon von fern und nah

Sie sangen alle beide,
"Kuku, kuku, ia!"

s 36. Edith Georg Reginu Hansel

Немис тилин окуп, үйрөнүп жаткан студенттерге ыр жаттоо тапшырмасын көбүрөөк берүү менен алардын сөз байлыктарын, угуусун көркөм окуусун жакшыртууга болот. Курс жогорулаган сайын лирикалык ырлардын да санын көбөйтүү керектигин айта кетсек, себеби: жетиштүү деңгээлде ырды көркөм окууну, ырдагы каармандарды табууну, толкундатууну, сезимдерди байкоону үйрөтүп алышат. Буга мисал кылып J.W. von Goethe нин "Heidenroslein" ырын көркөм окуп беребиз.

"Heidenroslein"

Sah ein Knab ein Roslein stehen,
Roslein auf der Heiden.
Was so jung und morgenschon,
Life er schnell, es nah u sehn,
Sahs mit vielen Freuden.

Roslein, Roslein, Roslein rot,
Roslein auf der Heiden.
Knabe sprach Ich breche dich,
Roslein auf der Heiden.

Бул ырды Roslein J.W von Goethe бойго жетип, баралына жетип калган кызды роза гүлүнө салыштырып, аны "кыз" ордуна "гүл" деп атаганы, аны кол жеткис

кылып, бакчада эмес жар башында өскөн роза деп бергени, жаш жигиттин аны көрүп калганы, суктанганын, аныкы болушун каалаганын өтө таасирдүү, эмоционалдуу, сезимталдуу кылып, сүйүүнү эң жогорку деңгээлде сүрөттөп берген. Бул ырды көркөм окуп жатканда, албетте, угуучулардын көз алдында өсүп турган роза гүл элестетет, аны алуу абдан кыйын экени сезилет. Көркөм окулуп жаткан ырлар ишмердүүлүктү ан сайын өстүрөт. Элестетүү, сүрөттөө менен студенттер анын сүрөтүн тартууга да болот. Ырдын саптарында жолукпаган башка сөз айкаштарын табууга же ыр саптарын колдонуп сүрөт тартуу ишмердүүлүгүн өркүндөтсө болот. Ырга таянып, ырдын мазмунун сүрөттөлүшүнө таянып, жекече билдирген оюн, баяндамасын жаратууга болот. Немис тилин үйрөнүп жатып атайын окууну үйрөтүү деген сабакта ырларды окутууну уюштуруу, аны көркөм окууну үйрөтүү башкы максат болгондуктан, анын көйгөйлүү жактарын таап, ушул макаланы жазууну туура таптык.

Адабияттар

1. Edith Georg, Regina Hansel "Gedichne für Kinder" Z.Auflage.
2. Тимахова О.В. "Обучение младших школьников выразительному чтению лирических стихотворений" 2004.
3. Дик Р.Ф. "Как стать лучшим учителем" 2006.
4. Бекбоев И.Б. "Инсанга багыттап окутуу технологиясынын теориялык жана практикалык маселелери" 2014.
5. Гете Й.В. "Ырлар жыйнагы".

Myrzakulova K.SH, Kerimberdieva A.D
Department of English
language and literature, JASU

PECULIARITIES OF CELEBRATING NEW YEAR IN KYRGYZ AND AMERICAN CULTURE

This article deals with the peculiarities of celebrating New Year in Kyrgyz and American culture.

Макалада америка жана кыргыз маданиятындагы Жаңы жылды майрамдоонун өзгөчөлүктөрү каралган.

Данная статья рассматривает особенности празднования Нового Года в американских и кыргызских культурах.

The start of New Year's Day, many people make New Year's resolutions. These are usually promises to themselves that they will improve something in their own lives. Common New Year's resolutions are to stop smoking or drinking alcohol, to lose weight, exercise more or to live a healthier lifestyle. Their promises don't depend on their nationality, country, condition and religion. So as other countries have similarity and differences of celebrating, American and Kyrgyz culture have the same traditions.

There are various traditions and holidays in Kyrgyzstan like in other countries around the world. Holidays are very important for Kyrgyz people, because they bring people together. One of the most popular and most spirited Great public festivals in Kyrgyzstan is Nooruz.

Kyrgyz people began New Year from Nooruz and waited successes in further life. New Year Ceremonies done by our ancestors were developed long time ago. Kyrgyz people burnt out the branch of «archa» (fir) and smoked own houses as well as all members of family saying: «Alas-alas, ar baleden kalas» that means «Away all disasters and misfortunes». At that ceremony they hoped that Nooruz bring to their houses happiness, prosperity and good luck. All members of family prepared new clothes for holiday preferred gaudy colors: red, white and blue.

Mother Umair inspires the traditional dish sumolok that women made during this spring night. Just few people know how to cook this now. Judging by the legends and stories wheat's grains should plant on wet material seven days before holiday and always should water. By Nooruz

it comes up. So, wheat is ground again adding flour, rice and nuts, then mix by water. This mixture is cooked for 24 hours.

Necessarily, forty-one stones should be added to this porridge. Why stones... well there is another New Year legend about this. One poor woman decided to cheat own kids when nothing left to eat. She put stones into copper and began to cook them saying that soon it get ready. Children couldn't wait and fell asleep as well we their mother. But she glanced at copper in the morning and it was full of delicious food such as heaven's gift. Since that stones are cooked in ritual copper... Every family should cook sumolok. Everyone should taste it at least just a little. Even strangers were treated by sumolok with wish of Peaceful and Wealthy Year. Neighbors were treated by these foods. People wished to each other happiness, health, prosperity and honesty. Nooruzis celebrated in spring as a National New Year in Kyrgyzstan.

The celebration of Nooruz that originates from Persia has to be reinvented from the stories that went on from mouth to ear. The word itself literally means «new day» (Persian two words «NOW»(new) and «ROOZ» (day)) in Persian (Farsi) language and the festival marks the beginning of the solar year as well as the New Year on the Iranian and several other national calendars. At its core, the Nooruz festival celebrates the awakening of the natural life. This awakening symbolizes the triumph of good, winning against the evil forces of darkness that are represented by the Winter. Nooruz is the point when the oppressive presence of the cold Winter finally begins to retrieve with the commencement of the lively and hopeful Spring. This symbolic and poetic change corresponds to the mathematical instance of the sun leaving the zodiac of Pisces and entering the zodiacal sign of Aries, also known as the Spring Equinox. People have applied the Nooruz spirit to every dark challenge that has come their way. This spirit has made Nooruz far more than just a New Year celebration!

Kyrgyzstan celebrates this festival during more than 10 years. In this day Kyrgyz people say to each other good wishes in every town, in every village, in every family independently of nation. This worldly holiday, namely New Day gathers a large number of people in city center. A lot of yurtas (traditional nomad's tent «bozui» by name) are placed at the Center Square. And nowadays holiday celebration is held over almost same scenario. It starts early in the morning and ends late in the evening. Then theatrical performances are presented like concert of folklore groups, performance of dance groups etc.

People dress up and sing, dance, and play national instruments. Girls dance that national dance which is called «Dance of the flowers». Boys play a national instrument called «Komuz». During that time, people in the street of different nations, sexes and ages walk, talk, dance national dance, eat, play, and enjoy the holiday or just have good time with their families. At the same time from the early in the morning trade-fair, sale of farm products and consumer goods are gone off at the old Square.

People also invite their relatives, friends and neighbors for dinner. Nooruz is also known as a time for sharing. It's a time when people share their dreams, thoughts and hopes. Usually people cook various kinds of national dishes. One of them is Beshbarmak (word-for-word translation is «Five fingers»)- combination of meat cut into small particles and noodles. Up to now Kyrgyz People eat this by hand; the name of Beshbarmak came from this.

Simultaneously, festive actions are held in different regions of town and Republic. Then in afternoon Nooruz celebration goes on at Republican Race Track «Ak-Kula» where national equestrian sport games are taken place such as «Kok-Boryu», «Odarysh», «Kyzkuumai» etc. In the evening concert of songsters and dance groups is held at the Ala-Too Square. Finally, come to night holiday show finishes by fireworks.

Nooruz is one of the most amazing, special holidays Kyrgyz people celebrate each spring.

In the United States, people begin celebrating the new year on December 31, New Year's Eve. Many people have parties, and sometimes masquerade balls, where guests dress up in costume and cover their faces with masks to hide their identity. According to an old tradition, guests unmask, or remove their masks, at midnight.

Government offices, organizations, schools and many businesses are closed in the USA on New Year's Day. Public transit systems do not run on their regular schedules. Where large public celebrations have been held, traffic may be disrupted by the clean-up operation. In general, public life is completely closed down.

As for American people on January first, Americans may relax at home or visit friends, relatives, and neighbors. New Year's Day get-togethers are often informal, but generally there is plenty to eat and drink as loved ones and friends wish each other the best for the year ahead.

In the United States, it is believed that black-eyed beans are very lucky. It is American custom on New Year to prepare special dinner with different cuisines to gather for family feasts.

A special soul food with rice which is popularly called Hoppin' John is consumed with black eyed beans. During the party people also, have cakes and champagne which is considered very auspicious.

Comparing with Kyrgyz people many American people enjoy the tradition of watching the New Year's festivities in Times Square in the heart of New York City. This celebration is telecastlive on news channels across the nation. Traditionally, at one minute before midnight, a lighted ball begins to drop slowly from the top of a pole that is attached to a building. As the ball drops, all the people in Times Square—and many television viewers as well—count down the final minute of the year. At the stroke of midnight, the ball reaches the bottom of the pole, and a huge "Happy New Year" sign lights up. Then Times Square is filled with cheers and noisemakers. Confetti is dropped from windows above, and revelers hug, kiss, and wish each other a "Happy New Year!"

The tradition of counting down the last minute or final seconds of the year is a highlight of New Year's Eve, not only in Times Square, but at parties and get-togethers throughout the nation. The excitement grows as partygoers watch the clock and count 10! 9! 8! 7! 6!...and shout "Happy New Year!!" at exactly midnight, heralding in the new year. Some towns and cities host a "First Night" celebration, a large community street party featuring food, music, and other entertainment. First Night parties provide a safe and, often, alcohol-free environment for people of all ages to socialize, celebrate, and "ring in the New Year" together.

At New Year's Eve parties, people often sing a traditional Scottish song, "*Auld Lang Syne*," just after the clock strikes midnight and the cheers of "Happy New Year" subside. *Auld Lang Syne* was written in the 18th century by the Scottish poet Robert Burns, and may be based on an earlier poem by another Scottish

poet. The expression “auld langsyne” means “the old days gone by.”

Many families and friends watch television together enjoying the Tournament of Roses Parade, which precedes the Rose Bowl football game—both held in Pasadena, California. The parade was started in 1890, when Professor Charles F. Holders suggested to the Pasadena Valley Hunt Club that they sponsor a parade to showcase the winter beauty and sunshine of the area. The parade was to be “an artistic celebration of the ripening of the oranges” at the beginning of the year. The first parade consisted of decorated, horse-drawn carriages. Motorized floats were added a few years later, and prizes were given for the most beautiful floats.

The theme of the Tournament of Roses varies from year to year, and the parade now includes thousands of participants in marching bands, on horseback, and on the floats. City officials and celebrities ride in the cars pulling the floats, and a celebrity is chosen to be the grand marshal. The queen of the tournament, along with her court, rides on a special float, which is always the most elaborate, being made from more than 250,000 flowers. Prizes are still given for the best, most beautiful floats.

Thousands of spectators line the parade route, arriving early in the morning or camping out overnight in

order to secure the best spot for viewing the parade, which begins at 8 a.m. Spectators and participants alike enjoy the pageantry associated with the occasion. Preparation for next year’s Tournament of Roses begins on January 2. Watching football games and parades is not the only tradition on New Year’s Day. Americans, like people in many countries, also promise to better themselves in the new year. Some Americans even write down their

New Year’s resolutions—promises to themselves for improvement in the coming year.

In conclusion we can say that American people celebrate The New Year on December 31st and Kyrgyz people celebrate on March 21st. Government offices, organizations, schools and many businesses are closed in USA and in Kyrgyzstan. People of both countries visit friends, relatives and neighbors.

Literature:

<http://www.timeanddate.com/holidays/us/new-year-day>
<http://www.123newyear.com/newyear-traditions/unitedstates.html>
<http://americanenglish.state.gov/resources/celebrate-holidays-usa#child-366>
<http://www.human-g.com/aika.html>

УДК: 81’2

А.Г.Эсенова, Г.Н. Набижанова,
ЖАГУ

ХАРАКТЕРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ АНТРОПОНИМОВ В НЕМЕЦКОМ ЯЗЫКЕ ПРИ ПЕРЕВОДЕ

В данной работе исследованы закономерные межъязыковые соответствия, возникающие при переводе имен собственных.

Бул макалада антропонимдердин туура которулушу көрсөтүлгөн.

In diesem Artikel gebraucht man richtige Übersetzung die Namen der Personen.

Ключевые слова: антропонимы, ономастика, межъязыковые соответствия, собственные имена, перевод, транслитерация, транскрипция.

Антропонимдер, онамастика, тийиштүү аттары, котормо, кантип которулат, копиялоо.

Anthroponomy, Onomastik, sprachübergreifende Compliance, Eigennamen, Übersetzung, Transkription.

Имена собственные играют очень важную роль в познании истории, культуры, языка народа той или иной страны. Они являются универсальным и специфическим средством, позволяющим в определенной степени представить социальный статус, духовный мир, национальные особенности как именуемого, так и именующего. Общетеоретическое значение ономастики обусловлено универсальным характером имен собственных. Они свойственны всем языкам мира, так же, как и немецкому языку.

И так именование человека называется антропоним. Ранее собственные имена и антропонимы в том числе считались не связанными друг с другом словами, которые включали в словари, опираясь, в основном, на традиции лексики. И только во второй половине прошлого столетия лексику собственных имен на-

чали изучать как отдельную систему. Антропонимика в немецком языке имеют двучленную систему, то есть используются фамилия и имя. В древнегерманском языке люди использовали только лишь имя. На сегодняшний день существует противопоставление имени и фамилии, ведь существование оппозиций в лингвистике языка основной элемент. Каждый из членов такой оппозиции (имя и фамилия) имеет свою систему, которой присущи свои связи и противопоставления. Цель моей работы исследование закономерных межъязыковых соответствий, возникающих при переводе имен собственных. Изучение основных особенностей передачи собственных имен. В научной литературе имена собственные подразделяются на несколько групп, в том числе на группу антропонимов. В переводоведении термином антропонимы на-

зывают группу собственных имен, обозначающих имена, отчества, фамилии, прозвища людей, клички, псевдонимы. Имена собственные людей, употребляясь в качестве индивидуальных обозначений, обладают рядом признаков, присущих именам нарицательным. Так, некоторые собственные имена имеют определенную семантику, например, имена: Rose, Heide, Erika, Wolf (Надежда, Любовь) (Kruger-Eorenzer) [105], фамилии Schmidt, Bach, Nachbar (русские - Жеребцов, Мельников; (Kruger-Eorenzer) [111-145] (прозвища, клички, специфика которых состоит именно в наличии семантики: Karl der Gropе. Иван Грозный. Работая со специальным словарем Kruger-Eorenzer «Немецкие выражения и их смысл», я обнаружила, что некоторые имена собственных могут постепенно сближаться, а затем и переходить в имена нарицательные. Так, например, историко-литературной основой перехода имени собственного в нарицательное может стать наличие у соответствующего известного исторического лица или литературного персонажа определенных, специфических поведенческих, моральных и других отличительных черт: Xanthip (Ксантиппа) — вздорная женщина (по имени жены древнегреческого философа Сократа); Penelope (Пенелопа) — образец женской верности (по имени жены героя древнегреческого эпоса Одиссея); фамилию Сатанинского воспринимают, как (в нем. варианте – Sataninski), ассистента редактора из фельетона «Саванарыло», ассоциативно представив себе сатану. И русское «сатана» и немецкое „der Satan“ восходят к древнерусскому Catana [9- 565] а так же Mephisto (Mephistopheles) — черт, воплощение злых, разрушительных сил (по имени героя немецких народных легенд и трагедии Гете «Фауст» [15-66]); в фельетоне «Журналист Ошейников» — начальник речного госпароходства, «показывающий неисчерпаемые образцы ударной, подлинно водничьей работы» [2- 274], носит и соответствующую фамилию — Каюткин (в нем. варианте — Kajutkin). Эта фамилия понятна не-мецкому читателю, т.к. основу ее составляет слово «каюта», заимствованное из немецкого „die Kajute“ [8, с. 216]. Такая же ситуация и с фамилией актив-ной, «цепкой» общественницы госпредприятия Шакальской (транслитерация Schakalskaja) из рассказа «Счастливый отец». Слово «шакал», положенное в основу, заимствовано через немецкое „der Schakal“ в XVIII в. [10, с. 395]. Отелло — символ ревности, ярости (по имени героя одноименной трагедии Шекспира [3]. В настоящее время нарицательными становятся имена героев кинофильмов: например, Paparazzo (мн. число Paparazzi) — скандальный фотограф-репортер из фильма Феллини «Сладкая жизнь», Rambo — герой американских боевиков (Рэмбо). Ср. также в русском языке: Остап Бендер, дядя Степа, Хлестаков. Переходу в нарицательные существительные подвержены и названия товарных знаков и фирм: Lego, Parker, Ford, Opel. Фамилия бюрократа Канцелярцкина пере-ведена как Kanzleikin, однако авторы в этом случае могли с успехом использовать транслитерацию, т.к. и русское «канцелярия» и немецкое „die Kanzlei“ заимствованы от лат. “cancellaria” [8, с. 250]. Антропонимические системы языков обнаруживают исторически сложившиеся, традиционные различия. Как прежде говорилось в немецком языке антропонимы состоят из двух частей: имя и фамилия, при этом имя может, в свою очередь, состоять из нескольких слов (имен): Erich Maria Remarque. В русском языке постепенно установилась трехименная

антропонимическая система, включающая имя, отчество, фамилию, при этом в абсолютном большинстве случаев имя состоит из одного слова (имени). Что касается фамилий, то они в обоих языках могут быть как однословными (большей частью), так и состоять из двух слов: Ebner-Eschenbach, Смирнов- Сокольский, Сухов. Отличительной особенностью немецкого языка является наличие в имени предлога von (фон), указывающего на сословную или географическую принадлежность лица: Johann Wolfgang von Goethe, Hofmann von Hofmannswaldau. В некоторых источниках говорится, что имена людей (Vornamen) большей частью появились раньше фамилий и с течением времени некоторые из них стали использоваться и как фамилии, например: Abraham, Arnold, Aradt. Функционирование одних и тех же имен в двух качествах не должно вводить в заблуждение при переводе, необходимо лишь выяснить их функцию в переводимом тексте. В немецком языке много заимствованных имен; даже самое «типично немецкое имя» Hans является сокращенной формой от заимствованного Johannes. Некоторые заимствованные имена пришли из Библии: Johannes, Michael, Andreas, Martin. в наше время процесс заимствования продолжается. Приживаются и находят распространение те иноязычные имена, произношение и написание которых совпадают, например, Edwin, Edward. Сокращенные и ласкательные формы в настоящее время даются новорожденным как полные имена, например: Bernd (Bernhard), Bert (Berthold), , Fritz (Friedrich), Heinz (Heinrich), на русском например: Виталий (Витя) Анастасия (Нстя) , причем некоторые уже получили статус полных имен: Fritz, Heinz, Wolf, Kurt, Elke. Поэтому при передаче имен собственных необходимо уточнить, употреблено имя как полное или как сокращенное. Сокращенные имена в немецком, как и других языках, используются в неофициальном общении. От неофициальных сокращенных имен следует отличать ласкательные имена (Kosename, Koseform), используемые в кругу семьи и дружеского общения. Так, по аналогии с ласкательными формами на -i: Mutti, Vati, Opi, образуются ласкательные имена на -i: Kurti, Rudi, Tinii, Ebi (Eberhard), Gabi (Gabriele), Gunni (Gunther), Uti (Ute), на рус. Машенька, Дашенька, Витенька и другие. Присоединение -i в настоящее время рассматривается как одно из важнейших средств образования уменьшительно-ласкательных имен, причем средства универсального в том отношении, что формант -i присоединяется как к именам, так и к фамилиям. Иногда вместо i присоединяется формант y: Daniel — Danny, Anna - Anny. Для правильного понимания текста и, соответственно, правильной передачи имени необходимо знать, что некоторые сокращенные формы могут относиться к разным именам, причем как к лицам женского, так и мужского пола, например, имя Chris может быть сокращением от Christa, Christel, Christine (ж. р.), а также Christian, Christoph (м. р.). И так одной из задач при передачи имени собственного является также сохранение его классифицирующей функции по половому признаку. Приступая к передаче имен собственных, необходимо уточнить их возможное значение и функцию в переводимом тексте. В зависимости от специфики обозначаемого, степени близости имен собственных нарицательным, наличия традиции различные группы антропонимов передаются по-разному. Существуют три способа передачи имен собственных: перевод, транслитерация, транскрипция.

Для правильной передачи имен собственных на другой язык необходимо располагать определенными сведениями и учитывать ряд факторов. Так, фамилии хотя и остаются с незапамятных времен в первоначальной графической форме, могут, тем не менее, иметь варианты: Schmidt - Schmid - Schmitt; - Scholz(e); как указывается в «Словаре немецких личных имен и фамилий» под редакцией Т. С. Александровой, Д. О. Добровольской, Р. А. Салахова.

В заключении хочу подчеркнуть, что при переводе важно не нарушать норм языка, на который он осуществляется. Необходимо в сложных ситуациях пользоваться разнообразными словарями, не полагаясь на собственное восприятие. И так в ходе прове-

денной работы я заметила, что приступая к переводу собственных имен, необходимо установить их возможное значение и функцию в переводимом тексте. А в зависимости от специфики различные группы антропонимов передаются по-разному.

Литература

1. Илья Ильф, Евгений Петров. Собрание сочинений в 5 т. – М., 1961. – Т. 1.
2. Der bessere Wortschatz, Synonym-Worterbuch. – Neuer Pawlak Verlag, 1996.
3. Роганова З.Е. Перевод с рус. языка на немецкий. – М., Высшая школа,
4. Worterbuch der deutschen Gegenwartssprache. Herausgegeben von Ruth Klappenbach– 1978.

Satybaldieva G.A.
Mirzahidova M.I.
Jalal –Abad State University

GRAMMATICAL MEANING AND IT'S PROBLEMS IN TRANSLATION

В статье раскрывается сущность и содержание проблемы грамматического значения и формы при переводе.

Ключевые слова: грамматическая форма, грамматическое значение, перевод, языковые единицы, слово, структура, система, инфинитив.

Keywords: grammatical form, grammatical meaning, translation, speech units, word, structure, system, infinitive.

Every word in the text is used in a particular grammatical form and all the words are arranged in sentences in a particular syntactic order. Grammaticality is an important feature of speech units. Grammatical forms and structures, however, do not only provide for the correct arrangement of words in the text, they also convey some information which is part of its total contents. They reveal the semantic relationships between the words, clauses and sentences in the text, they can make prominent some. Part of the contents that are of particular significance for the communicants. The syntactic structuring of the text is an important characteristic identifying either the genre of the text or its author's style.

Though the bulk of the information in the original text is conveyed by its lexical elements, the translator should not overlook the semantic role of grammatical forms and structures. The importance of the grammatical aspects of the source text is often reflected in the choice of the parallel forms and structures in translating language.

For example: *The Industrial Revolution brought into being the industrial proletariat and with it the fight for civil and political rights, trade union organization and the right to vote.*

Промышленная революция вызвала к жизни промышленный пролетариат и вместе с ним борьбу за гражданские и политические права, пред-юнионы и право голоса.

In many cases, however, equivalence in translation can be best achieved if the translator does not try to mirror the grammatical forms in the source text. There are no permanent grammatical equivalents and the translator can choose between the parallel forms and various

grammatical transformations. He may opt for the latter for there is never an absolute identity between the meaning and usage of the parallel forms in source language and translating language. For instance, both English and Russian verbs have their infinitive forms. The analogy, however, does not preclude a number of formal and functional differences. It can be said that the English infinitive has perfect forms, both active and passive, indefinite and continuous, which are absent in the respective grammatical category in Russian. The idea of priority or non-performed action expressed by the Perfect Infinitive is not present in the meaning of the Russian Infinitive and has to be rendered in translation by some other means.

For example: *The train seems to arrive at 5. - Поезд, видимо, приходит в 5.-Менимче, поезд саат 5те келет. -Менимча, поезд саат 5 да келади.*

The train seems to have arrived at 5. - Поезд, видимо, пришел в 5.

- Менимче поезд саат 5те келди.-Менимча поезд 5да келди.

A dissimilarity of the English and Russian Infinitives can be also found in the functions they perform in the sentence. Note should be taken, for example, of the Continuous Infinitive, which in English denotes an action following that indicated by the Predicate:

For example: *Parliament was dissolved, not to meet again for eleven years.*

Парламент был распущен и не созывался в течение 11 лет. Парламент таркатылып, акыркы 11 жылда чакырылган эмес. Парламент таркатилип, охирги 11 йилда чакирилган эмес.

He came home to find his wife gone.

Он вернулся домой и обнаружил, что жена ушла. Ал үйүнө келгенде, аялынын кеткендигин байкап калды. У хотинининг кетганини уйига келганида пайкади.

A similar difference can be observed if one compares the finite forms of the verb in English and in Russian. The English and the Russian verbs both have active and passive forms, but in English the passive forms are more numerous and are more often used. As a result, the meaning of the passive verb in the source text is often rendered by an active verb in the translation:

For example:

This port can be entered by big ships only during the tide.

-Большие корабли могут заходить в этот порт только во время прилива. -Чоң кемелер суу көтөрүлгөндө гана ушул портко кире алат.

(The sentence can certainly be translated in some other way, e.g.

Этот порт доступен для больших кораблей только во время прилива.)

A most common example of dissimilarity between the parallel syntactic devices in the two languages is the role of the word order in English and in Russian. Both languages use a «direct» and an «inverted» word order. But the English word order obeys, in most cases, the established rule of sequence: the predicate is preceded by the subject and followed by the object. This order of words is often changed in the Russian translation since in Russian the word order is used to show the communicative load of different parts of the sentence, the elements conveying new information leaning towards the end of non-emphatic sentences. Thus if the English sentence «*My son entered the room*» is intended to inform us who entered the room, its Russian equivalent will be: «*В комнату вошел мой сын*» but in case its purpose is to tell us what my son did, the word order will be preserved: «*Мой сын вошел в комнату*».

The predominantly fixed word order in the English sentence means that each case of its inversion (placing the object before the subject-predicate sequence) makes the object carry a great communicative load. This emphasis cannot be reproduced in translation by such a common device as the inverted word order in the Russian sentence and the translator has to use some additional words to express the same idea.

For example: Money he had none.

-Денег у него не было ни гроша.

-Анын бир тыйын да акчасы жок болгон.

The refusal to use a parallel structure in the target text may involve a change in the number of independent sentences by using the partitioning or the integrating procedures described above. Here is another example of such translations, for example: *The two boys flew on and on towards the village speechless with horror.*

-Мальчики бежали вперед и вперед по направлению к деревне. Они онемели от ужаса. - Балдар айылды көздөй

It should be noted that a parallel form may prove unsuitable because of its different stylistic connotation.

For instance, both English and Russian conditional clauses can be introduced by conjunctions or asyndetically. But the English asyndetically form is bookish while its Russian counterpart is predominantly colloquial. As a result, it is usually replaced in the target text by a clause with a conjunction.

For example: *Had the Security Council adopted the Soviet proposal, it would have been an important step towards the solution of the problem.*

Если бы Совет Безопасности принял советское предложение, это было бы важным шагом к решению проблемы.

The translator usually finds it possible to make a relatively free choice among the possible grammatical arrangements of translating text, provided the basic relationships expressed by the source language grammatical categories are intact.

Every word in the text is used in a particular grammatical form and all the words are arranged in sentences in a particular syntactic order. Grammaticality is an important feature of speech units. Grammatical forms and structures, however, do not only provide for the correct arrangement of words in the text, they also convey some information which is part of its total contents. They reveal the semantic relationships between the words, clauses and sentences in the text, they can make prominent some. Part of the contents are of particular significance for the communicants. The syntactic structuring of the text is an important characteristic identifying either the genre of the text or its author's style. Though the bulk of the information in the original text is conveyed by its lexical elements, the translator should not overlook the semantic role of grammatical forms and structures. The importance of the grammatical aspects of the source text is often reflected in the choice of the parallel forms and structures in translating language.

In different communicative situations the language users select words of different stylistic status. There are stylistically neutral words that are suitable for any situation, and there are literary (bookish) words and colloquial words, which satisfy the demands of official, poetic messages and unofficial everyday communication respectively. Source language and translating language words of similar semantics may have either identical. The translator tries to preserve the stylistic status of the original text, by using the equivalents of the same style or, failing that, opting for stylistically neutral units.

Literature

1. Komissarov V.N. "Linguistics of the translation". -M., 1980.
2. Lilova A.A. "Introduction in theory of translation". -M., 1985.
3. Fedorov A.V. "Essential principles of general theory of translation". -M., 1983.
4. Shveizer A.D. "Translation and linguistics". -M., 1973.
5. Chernyahovskaya L. "Translation and semantic structure". -M., 1976.
6. Gutner M.D. "Textbooks for translation from English into Russian languages". -M., 1982.
7. Barhudarov L.S. "Language and translation". -M., 1975.

Торомаматова М.М.,
Мамасидикова М.
ЖАМУ

ПРОБЛЕМЫ ХУДОЖЕСТВЕННОГО СТИХОТВОРНОГО ЭКВИВАЛЕНТНОГО ПЕРЕВОДА

В этой статье рассматриваются некоторые проблемы художественного стихотворного перевода и особенности которые должны учитываться при переводе.

Бул макалада поэмалардын корком которулушундагы проблемалары жана эске алууга зарыл болгон озгочолуктору каралган.

This article deals with the problems of literary poetical translation and peculiarities which should be focused on.

«Перевод стихов- высокое и
Трудное искусство. Я выдвинул
Бы два –на вид парадоксальных, но
По существу верных положения:
Первое. Перевод стихов невозможен.
Второе. Каждый раз это исключение.»

С.Я Маршак

«Не слова нужно переводить, а силу и дух.»

И.А Бунин

Поэтическая организация художественной речи, то есть стихосложение, по мнению Г. Гаччиладзе, накладывает отпечаток своей специфики и на принципы поэтического художественного перевода. Правда, в данном случае также нужно учитывать вышеуказанные требования к эквивалентному художественному переводу, однако они регламентируются строгими рамками поэзии. В связи с этим некоторые теоретические принципы здесь практически реализуются в ином порядке и требуют уточнения и конкретизации.

Известный переводчик М. Лозинский считает, что при переводе иноязычных стихов на свой язык, переводчик также должен учитывать все их элементы во всей их сложной и живой связи, и его задача – найти в плане своего родного языка такую же сложную и живую связь, которая по возможности точно отразила бы подлинник, обладала бы тем же эмоциональным эффектом. Таким образом переводчик должен как бы перевоплотиться в автора, принимая его манеру и язык, интонации и ритм, сохраняя при этом верность своему языку, и в чем-то и своей поэтической индивидуальности. Необходимо помнить, что перевод выдающегося литературного произведения сам должен являться таковым.

По мнению С. Л. Сухарева–Мурышкина, переводчик должен установить функциональную эквивалентность между структурой оригинала и структурой перевода, воссоздать в переводе единство формы и содержания, под которым понимается художественное целое, то есть донести до читателя тончайшие нюансы творческой мысли автора, созданных им мыслей и образов, уже нашедших свое предельно точное выражение в языке подлинника.

Переводческая перспектива нужно особенно при поисках стилистических эквивалентов.

Сохранение стиля – требование весьма проблематичное и неосуществимое в полной мере. Как мы упо-

минали выше, работа в этом направлении велась в основном двумя методами:

А) путем сохранения формальных приемов подлинника,

Б) путем поисков своих соответствий чужеземному.

Первый метод недостаточно считается с различиями в восприятии одной и той же формы и традициями отдельных литератур, второй опирается на малодоступное для восприятия аналогии. Согласно этой методике, следует просто замешать чужие языковые формы аналогичными своими. Однако замена языковых форм возможно только при наличии общего знаменателя (познавательной или стилистической общности понятий), а общий знаменатель стилистических типов зависит от индивидуальных условий, которые с трудом поддаются учету. Это особый случай художественного преобразования реальности: стиль подлинника и есть тот объективный факт, который переводчик субъективно преобразует.

Двойственность эстетической нормы переводческого искусства приводит к расхождениям критиков при оценке конкретных переводов, красоту и верность часто противопоставляют как взаимоисключающие качества. Но они могут стать взаимоисключающими, только если красоту понимать как красоту, а верность как дословность. Стилистический и эмоциональный блеск, демонстрация собственного языкового мастерства, быющего на эмоциональный эффект, нельзя рассматривать как эстетические качества – это всего лишь признаки переводческой безвкусицы. И наоборот, близость к подлиннику сама по себе не может служить мерилом качества перевода – она лишь указывает на метод. О качестве перевода, как и всякого произведения искусства, свидетельствует не метод, который во многом обусловлен материалом и этапом развития культуры, а способ применения этого метода переводчиком, так же как в оригинальной литературе наивно было бы, например, утверждать, что романтизм как метод лучше классицизма, но в каждую эпоху можно отличить мастера от эпигона по тому, как он владеет методом.

Перевод как целое тем совершеннее, чем лучше удалось переводчику преодолеть его противоречивость. Вот почему к искусству перевода, кроме требований общих для переводной и оригинальной литературы, предъявляется еще специфическое требование: переводчику необходимо примирить противоре-

чия, вытекающие из двойственного характера переводного полностью с установкой на вольность, нельзя отказать в художественности.

1. Перестраивающий (содержание, форму).

2. Воссоздающий – т.е. воспроизводящий с возможной полнотой и точностью содержание и форму.

И именно второй тип считается почти единственным возможным.

Но содержание не может существовать до тех пор, пока для него не найдена нужная форма. Таким образом, нам представляется целесообразным общее рассмотрение характера и способов построения стихотворного текста, то есть его формальной структуры, в котором мы в основном будем опираться на данные книги, авторами которой являются Кузнец М. Д. и Скребнев Ю. М.

Группе студентов первых курсов был дан отрывок размером в двадцать строк из поэмы «England» на английском языке. За одну неделю испытуемые должны были сделать поэтический перевод этого текста. Целью исследования было выявление основных трудностей и ошибок поэтического перевода среди студентов, никогда ранее не занимавшихся литературным переводом и владеющих английским на базовом начальном уровне (1-курс).

Среди перечисленных в работе переводов есть примеры вполне удачного поэтического перевода, сравнимого с приведенным примером профессионального, результатом которого является точная передача смысла, стиля, содержания и атмосферы оригинала. Есть много удачных стилистических находок, точно передающих соответствующие детали оригинала. В общем и целом, отрывок поэмы «угадан» и довольно точно передан на русском языке. Вместе с тем имеют место и ряд ошибок.

Кратко прокомментируем основные проблемы, зафиксированные в ходе данного исследования.

- Неправильный перевод и искажение смысла

- Неправильный подбор нужного значения – часто переводится как «наглый», «хладнокровный», хотя по тексту очевидно, что речь идет о прохладной Англии.

- Неверный перевод имен собственных – Carlisle может стать Карлис, Карсил.

- Может присутствовать большая доля фантазии переводчика (так называемой «сталь, железо») и перевод становится уже отдаленно похожим на оригинал («неадекватным») – такой перевод можно назвать вольным,

- «ложные друзья переводчика» - утрачивается изначальный смысл слов (cool, fire),

- Второстепенные детали оригинала (такие, как например, хладнокровный, пыл, рвение) могут неоправданно усиливаться и выступать на первый план

1. Смысловые (семантические) ошибки могут быть обусловлены:

1. Отсутствием знакомства с грамматическими формами, употребляемыми в классической английской поэзии.

2. Наличием малораспространенных в современном «обиходном» языке слов и форм (в том числе устаревших)

3. Незнанием или непониманием смысла слов в нужном контексте (применительно к избранному образцу поэзии) или непониманием самого контекста, например художественной аллегории

2. Искажение смысла обусловлено причинами, описанными выше- это незнание подходящего смыс-

ла слов, непонимание художественного контекста на чужом языке.

3. С учетом вышеперечисленных проблем, непонимание в рифму для непрофессионального переводчика при переводе образца английской поэзии на взгляд автора данной работы может считаться наименее критичной ошибкой. Для профессионального перевода такое сводит на нет все достоинства точного перевода и годится разве что в качестве «подстрочника» (черновика для последующего художественного перевода).

4. Кроме того, существует проблема сложности подбора соответствующих возвышенных словоформ русского языка, так как нельзя «вульгарно» осовременить (упростить) возвышенный стиль старинного викторианского произведения!

England

England! With all the fouls; I love thee steel
I said at Carlisle; and have not forgot it.
I like the taxes when they are not too many
I like a sea cool fire; when not too dear.
I like a beef-steak too as well as any
Have no objection to a pot of beer.
I like the weather when it is not rainy
That is I like two months of every year.

Англия

В стране прекрасной,
В стране веселых развлечений
Бывал когда-то я
И видел ... - Англия мила мне.
Милы ее дороги без покоя
Милы чудесные поля,
Милы кафе и рестораны,
Мила погода с ливнями, дождями.
Да ... не могу забыть я, те же просторы,
В которых есть и недостаток, не скрою

Англия

Оо, Англия кереметтер дүйнөсү,
Шаттык менен көңүл ачуу өлкөсү,
Качандыр бир болгом анда,
Көргөм анын унутулгус жергесин.
Сүйөм сенин тынчы жок көчөлөрүң,
Сүйөм сенин көз талдырган талааларың,
Кафелерин, ресторанын,
Жада калса дыбырттап жаап коштогон
Серүүн турган аба-ырайын
Канткенде унута алам, мелжиген мейкиндигин,
Албетте жашыра албайм
Жетишпеген жерлерин.

Литература

1. Гаччиладзе Г.Г. Художественный перевод. -М.: Советский писатель, 1980.

2. Гумилев Н. Перевод стихотворный. Перевод- средство взаимного сближения народов. Сборник статей. -М.: Прогресс, 1987.

3. Долматовский Е. Василий Верещагин и Редьярд Киплинг // Наука и жизнь. -1979. -№6.

4. Задорнова В.Я. Восприятие и интерпретация художественного текста. - М.: Высшая школа, 1984. -152с.

5. Зверев А. Вглубь одного стихотворения // Иностранная литература. - 1992. - №1

6. Киплинг Р. Стихотворения. -Санкт-Петербург: Северо-Запад, 1994

7. Комиссаров В.Н. Теория перевода. - М.: Высш.шк., 1990. -253с.

8. Лозинский М. Искусство стихотворного перевода. Перевод- средство взаимного сближения народов. Сборник статей. -М.: Правда, 1990

Текешова М.Б.

КР УИАнын Ч.Айтматов атындагы

Тил жана адабият институту

Я.КАВАБАТАНЫН “ТООНУН ОНТООСУ” МЕНЕН Ч.АЙТМАТОВДУН “ТООЛОР КУЛАГАНДА” РОМАНЫНДАГЫ СОЦИАЛДЫК-РУХАНИЙ МАСЕЛЕЛЕР

Япон элинин белгилүү жазуучусу, Нобель сыйлыгынын ээси Ясунари Кавабатанын “Тоонун онтоосу” (1954) (“Стон горы”) романын окуп чыгып Ч.Айтматовдун сөз болуп жаткан романы экөөнүн ортосундагы темалык-идеялык үндөштүктү көрүп туруп, сөз кылбай кое албадык. Согуштан кийинки Япон элинин бир үй-бүлөсүнүн күнүмдүк жай жашоосун сүрөттөө менен, автор ошол туштагы коомдо болуп жаткан жагымсыз көрүнүштөргө басым жасаган. Руханий кыйроонун, адепсиздиктин себептери болгон аракеттик, баңгикорлукту баш каармандын кабатырлануулары менен ачып берген. Тоодой болгон ишкер адамдын ооруга чалдыгып, алыс эмес жердеги тоонун онтоосун угуусу албетте, образдуу-каймана мааниде коомдун илдетке чалдыкканынан кабар берет. Үй-бүлөлүк баалуулуктардын сакталбай, ажырашуулар, бойдон алдыруулар катардагы көрүнүшкө айланып баратканы авторду каты түйшөлткөнү байкалат. Окуя чыгыш маданиятына таандык кылдат, жымсалданып, аста-секин өнүктүрүлүп, кейипкерлердин ички кабатырлануулары сакура гүлүндөй назиктик менен сүрөттөлөт. Адам жашоосу табият менен жуурулушуп, “тоону онтооткон” тагдырлар, ага эринди тиштеп чыдаган, жана жеңип келе жаткан адамдардын чындыгы таасын тартылат.

Синго – бир үй-бүлөнүн кожоюну алтымыштан ашкан оорукчан адам. Өтмүшү менен бүгүнүн, келечегин көз алдынан өткөзүп, унутта калган окуяларга бүгүнкүдөн карап, аларды эске салып, жарат тырмаган жаңы маңыз киргизген ойлорго батат, кайгырат, онтойт бирок анын жагдайын туйган, түшүнгөн киши аз. Өзү да ачылып айта бербейт, баарын ичинде сактап, сезип-туюп тим болот. Жазуучу чыгармада окуяны жан дүйнөнү жаралаган, көңүл ооруткан талаш-тартышка алып барбай, чыгышка, чыгыш акылмандарына таандык даанышмандык менен үй-бүлөлүк курч жагдайлардан каармандарды алып чыккан. Баардык эмоцияларды ичке жашырып, үй-бүлө мүчөлөрүнүн көңүлүн карап, Синго тоодой болуп бекем жүрөт. Үй-бүлөдөгү өйдө-төмөн жагдайларды жай баян кылуу менен жазуучу мезгилдин сүрөтүн таасын тартып бере алган. Роман баш каарман Синго унутчаак болуп, оорусунун айынан уйкусу качып, түнкүсүн жалгыздыкта табият менен баарлашууга өткөнүнөн кабар берген, анын улгайган курактагы жан-дүйнөсүн таа-

сын чагылдырган үзүндүнү бере кетүүнү туура көрдүк;

«Кажется, будто с листа на лист падают капли ночной росы. Потом Синго услышал стон горы. Ветра нет. Вот-вот наступит полнолуние, все залито светом, и в сыром ночном воздухе чуть колышется тусклый контур деревьев, очерчивающий невысокую гору. Нет, колышется не от ветра.

Неподвижны и листья папоротника внизу под верандой, на которой стоит Синго. В иные ночи слышен шум волн на болотистом побережье Камакура, и поэтому Синго подумал, не стон ли это моря, но нет, это был стон горы.

Он был похож на далекий стон ветра, и в нем чувствовалась глубоко скрытая мощь, как в подземном гуле. Казалось, стонет у тебя в голове, и Синго, проверяя, не шумит ли у него в ушах, помотал головой. Стон прекратился. Стон прекратился, но Синго охватил страх. Он похолодел – а вдруг это весть, что настал его смертный час? Стон ветра? Стон моря? Звон в ушах? Синго нужно было все обдумать спокойно. Может быть, он слышал один из этих звуков, подумал он. Нет, то был в самом деле стон горы.

Точно пронесся дьявол и заставил гору застонать. Оттого что ночной воздух был полон влаги, гора, и так-то крутая, казалась мрачной, неприступной стеной. Гора подступала почти вплотную к дому. Синго и, хоть напоминала отвесную стену, походила скорее на половину огромного яйца. Рядом с горой и за ней высятся другие горы, **но застонала скорее всего именно эта гора, у дома Синго**» (Белгилеген биз – М.Т.) [1, 3-бет.] Ал Сингонун үйүнүн түбүндөгү тоо. Ага жакын тоо. Ал билген, сезген тоо. Роман дал ушул тоонун онтоосун уккан Сингонун чоочулоосу менен башталат. Жогоруда да айтылгандай романдын соңуна чейин окурман Синго-Тоонун онтоосун угуп, кыйкырыгын, сөзүн, ыйын эмес дал ошол оор онтоосун, ички кабатырланууларын угуп, туюп отурат.

Уулу Сюитинин кылык-жооругуна, анын натуура иштерине капаланып, келини Кикуконун жан кейиткен азабына ортоктош болуп, ага кошул-ташыл кызы Фусаконун үй-бүлөлүк жанжалдар соңу эки кызы менен үйүнө кайтып келиши албетте ансызда оорукчан кишини санаага салары бышык.

Я.Кавабата эң эле жөнөкөй турмуштук учурлар, моменттерди кылдат кармап, эң эле көзгө илине бербеген «майда» нерселерге чоң маани камтып усталык менен баян кыларын да айтпай кетүүгө болбос. Кошунанын ити келип Сингонун үйүнө күчүктөп, аны көрүп бала көтөрө албай жүргөн Кикуконун абалы баяндалып, адам башы менен күн карама салыштырылып, анан ал, жакшынакай күн карамалардын гүлдөп турган жеринен, бышып жетилбей бир бороондон кийин үзүлүп, тебелендиде калышы, Кикуконун Сюитиге ачууланып барып, көптөн күткөн баласын бойдон алдырышын берүүдө чебер колдонулгандыгын, дагы толуп жаткан текст алдындагы ача маанилерди, табият, андагы кубулуштар менен, адам жан-абалын каттап бергени өзгөчө көңүлдү бурат. Романда Ч.Айтматов драмага ачкыч катары колдонгон бизге тааныш Фудзияма да бар. Аны Я.Кавабата баш каарман Сингонун оюн-зоокту жакшы көргөн досторунун таржымалын айтып отуруп эске салат;

«– Тебе случалось взбираться на Фудзи? – сказал Синго.

– На Фудзи? На гору Фудзи? – На лице Судзумото было написано недоумение. – Нет, не случалось. А почему ты об этом спрашиваешь?

– Мне тоже не случалось. Так мы и состарились, ни разу не взобравшись на Фудзи.

– Что? Здесь какая-то двусмысленность, да?

– Не говори глупостей, – пренебрежительно бросил Синго.

Сидевшая за столом у двери и щелкавшая на счетах Хидэко тихонько прыснула.

Я убеждаюсь, что людей, которые оканчивают свои дни, так и не взобравшись на Фудзи, не повидав трех достопримечательных мест Японии, не так уж мало. Интересно, сколько процентов японцев взбиралось на Фудзи?

– Думаю, и одного процента не наберется» [1. 32-бет.]

Мындагы ыйык тоонун атын уккандагы чоочулоолор, таңырκοо, шексинүү же ача маани издөө да бекер жерден берилген эмес. Руханий абалга болгон тынчсыздануу, адамдык баалуулуктардын кунарсызданышы, коомдо жагымсыз көрүнүштөрдүн өсүшү, алардын адам тагдырына тийгизген таасири, бир үй-бүлөнүн драмасы аркылуу баяндалып берилген. Ч.Айтматовдун К.Мухаммеджанов менен биргелешип жазган “Фудзиямада катыр түн” драмасында классташтар илимдин доктору, агроном, мугалим, врач болуп, жа-

зуучу, актриса болуп, бирок, адам боло албагандыгы айтылат. Баарынан эң кыйыны, Адам болуу экендиги белгиленет. “Канткенде адам уулу адам болот?” – деген суроо коюлат. Бул драмада Фудзияма тоосу адамдын адамкерчилигин өлчөгөн тараза болуп берет.

Ясунари Кавабатада онтой баштаган тоо, арадан жарым кылым өтүп өтпөй кулап, кыйрап калганын көрүп отурабыз. “Тоолор кулаганда” (Түбөлүк колукту) романында да үй-бүлөлүк баалуулуктарды аз учуратабыз. Арсен жалгыз бой, кайра үйлөн, биринчиси менен отуңар тутанбай калды, кийинкиси менен жашап кетерсиң, деген жакындарынын кеп-кеңешине кулак асканы аз. Айдана да ажырашып кеткен, ал деле үй-бүлө куруп анын талаптарына жараша жашоону бир убак кыялданган болсо да, аны унутуп калгандай. Эми үй-бүлөлүк бакытка жетээрде көрө албастарга бактысын тартырып жиберип, кылымдардан бери зар какшап келе жаткан **түбөлүк колукту** менен, **кечил болуп кеткен мерген** жигиттин күйүтүн баян эткен уламышты жазуучу узакка сүрөттөп, бекер айтып отурбаса керек. Жазуучу бүгүнкү күндөгү үй-бүлөлөр менен өткөндөгү үйлөнүү-үлпөтүн каршы-терши коюп, аларды бактылуу жашоодон айрыган жагдайлардын эмнеде экендигин аныктап отурат. Душмандардын карасанатайлыгынан бир бирине жетпей калган кыз-жигит менен, бүгүнкү күндөгү сүйүүлөрүн акча менен шоу-бизнестин азгырыгына, жеңил-желпи нерселерге алмаштыргандарды салыштырат. Тоолуктардын тоодой бекем каада-салттарын, жазылбаган мыйзамдарын ааламдашуунун эпкин уратып, кыйратып жаткандыгын көрүүгө болот. Адамдардын жаратылыштын тең салмактуулугун бузуп, кумар жана акча үчүн, сейрек жандыктарды, Жаабарстарды атып жок кылгандары анысы аз келгенсип, тазалык менен түбөлүктүүлүктүн кол жеткис символу болгон, өмүрдүн булагы, таза суунун кампасы болгон “ак кар, көк муз” мөңгүлөрдү козгоп, тоону кулатып, талкалап, алтынын сыгып алып жаткандары жазуучуну тереңдөн түйшөлткөн болуу керек. Жаратылыштын талкаланган тагдыры, адамзаттын да тагдырын аныктайт эмеспи.

Я.Кавабата да Ч.Айтматов да адам тагдырларын, замана шартты, социалдык-руханий проблемаларды терең психологизм менен сүрөттөп ачып беришет.

Адабияттар

1. Кавабата Я. “Стон горы”. – royallib.ru 110 б.
2. Айтматов Ч. Чыгармаларынын жыйнагы: 6-том. Романдар /Түз. Абдылдажан Акматалиев. – Б.: Бийиктик, 2008. – 512 б.

Илларионова К. А.,
КГЮА, Юридический колледж

АВТОБИОГРАФИЧЕСКИЕ МОТИВЫ В ЦИКЛЕ РАССКАЗОВ Ю. БУЙДЫ «ПРУССКАЯ НЕВЕСТА» (на примере вступления и заключения)

В данной статье будет рассмотрена систематизация образов героев, автобиографические мотивы, которые использует Ю. Буйда в сборнике рассказов «Прусская невеста», также рассмотрение влияния этих образов на своеобразие стиля автора. Выявить, какие художественные приемы и средства создания образов героев использует Ю. Буйда в своих рассказах. Раскрыть, как трансформируется реализм на примере автобиографических мотивов приемах. Увидеть общие и специфические эстетические взгляды и особенности мировосприятия Ю. Буйды на основе анализа рассказов.

Ключевые слова: трансформация, художественная система, реалистическая система, реализм, мифологизация, рассказ, проза.

Ю.В. Буйда – писатель сложный и многоплановый, однозначным определением не поддающийся. Ю. Буйда своих героев ставит на край пропасти, хотя и дает им надежду на спасение, но и не сулит им спасение. Не потому что автору жаль героев или не хватает смелости завершить начатое, а потому что, чудо невозможно. Рассказы Ю. Буйды были напечатаны во многих журналах, которые сразу полюбили читатели. Позднее Ю. Буйда объединяет свои рассказы в сборник новелл «Прусская невеста». Проза Буйды свободна. Он создаёт мир, где герои бедны, убоги, но у них есть сила духа. Художественная идея рассказов Буйды, жизнь человека и человечества «обретает смысл и завершенность», это единственный способ постижения земной истории, возможность вовлечь в индивидуальный опыт жизнь предыдущих поколений.

Наблюдая за тем, как происходит трансформация реалистической художественной системы, можно сказать, что автор показывает свое стремление осмыслить идейно – художественную адекватность реалистической парадигмы в современной литературе. Основным считается характеров социальными обстоятельствами – «правдивое воспроизведение типичных характеров в типичных обстоятельствах» [2, 163]. В пределах конкретно-исторической модели действительности индивидуальная судьба человека связана с судьбой общества или всего человечества. Тем самым можно сказать, что мотивация характера в реализме сочетает психологические и социально-исторические детерминанты и основывается на типизации как главным принципе художественного обобщения. При этом типическое – это не только социально-классовое, но и общечеловеческое [4]. Противоречия, которые возникают в реалистической эстетике, изображаются в художественной действительности максимально. Исследователи выявляют противоречия, свойственные реалистической эстетике в конце XX века: изображение художественной действительности максимально ориентированной к документальной основе и мифологизации. Писателям-реалистам, стремящимся «с максимальной глубиной

постигать усложнившиеся отношения между характерами и обстоятельствами, приходится существенно обновлять творческий арсенал, стараясь по возможности использовать для решения собственных задач то, что наработано соперниками и соседями по художественному движению» [4]. Таким образом, в трансформации реализма находится мировоззренческая основа метода до «социального анализа» и «жизнеподобия» [3, 13]. Мировоззренческие истоки реалистической парадигмы исследователь предлагает усмотреть не в позитивистской философии, а «в заповеди любви к ближнему – в многовековой христианской традиции, обогащенной опытом Нового времени» [7]. Следовательно, трансформация реализма формирует внутри художественной системы множество стилевых направлений и синтезируется с классицизмом, сентиментализмом, романтизмом, модернизмом и реализмом. Стремление современной прозы к трансформации художественных моделей, форм и конструкций Т. Н. Маркова называет приметой эпохи художественной «переходности», рубежного бытия и смены художественных парадигм [1, 268]. К концу 1990-х годов интерес писателей к советскому прошлому не прекращается, но начинается, его пересмотр. Отсюда следует духовно-нравственная переоценка советского периода, выявление причин кризисного сознания человека рожают жанровые трансформации с ярко выраженным антиутопическим пафосом. Показательный пример жанрово-стилевого опыта представляет собой сборник рассказов Ю. Буйды «Прусская невеста» внутреннее единство, которое обретается на стыке исторической фактурности, мифологического сознания и натуралистичности повествования. Художественное время преломляется, соединя исторические послевоенные сороковые и шестидесятые.

«Прусская невеста» - сборник рассказов, действие которых происходит в послевоенном городке Восточной Пруссии, где герои, каждый из которых фигурирует в своем «титальном» рассказе, но продолжает прибывать второстепенным в других. «Образ автора» это способ, с помощью которого, автор реализует свое право собственности на мир, создаваемый в рас-

сказах. Рассказы которые печатались частями в разных местах в течении нескольких лет были собраны под одной обложкой, вызывает у читателя совсем иное чувство.

В сборнике рассказов «Прусская невеста» Ю. Буйда обрaмил свои рассказы двумя лукавыми «вместо» - «вместо предисловия» и «вместо послесловия», где пытается объяснить с читателем. Эта «рамка» представляет собою рассказы, написанные в том же стилистическом ключе, что и вся книга, но в них «вживлены» - в первом случае не совсем органично, во втором вполне естественно - куски «прямой речи». Буйда говорит здесь о себе, о побудительных мотивах к творчеству, об атмосфере, из которой выросли рассказы «Прусской невесты». Буйда – это не псевдоним, это фамилия. Семантика его фамилии в польском, и западнoбеларусских диалектах – «ложь, фантазия, сказка байка» идеально соответствует поэтике его прозы, как удачно подобранный псевдоним. Ю. Буйда родился в калининградской области через десять лет после войны. С детства Ю. Буйда видел улицы, которые были мощены булыжником или кирпичом и окаймлены тротуарами. Он не знал иного способа постижения этого мира, кроме сочинения этого мира. «Десяти-двадцати-тридцатилетний слой русской жизни зыбился на семисотлетнем основании, о котором я ничего не знал. И ребенок начинал сочинять, собирая осколки той жизни, которые силой его воображения складывались в некую картину... Это было творение мифа» [5]. Для Ю. Буйды послевоенная Восточная Пруссия это дома, церкви, кладбища с семисотлетней истoрией, куда были отправлены со всего Союза «беспричинные люди», чтобы на развалинах чужой жизни, начать новую жизнь, почти с нуля. Но с нуля не получилось, и каждый принес с собой тот дом, и тот мир, которым они жили до переселения. Жизнь, которую показывает в своих рассказах Ю. Буйда: бедна, истощена, незначительна и жестокость является привычным делом. Время как будто скачет от события к событию, между которым угнетающая чудовищной продолжительности пустота. Изображение «никакого», мелкого, пошлого, пьющего, жестокого народа видятся автору чуть ли не романтическими героями. Декорации, которые создавались столетиями созданные истoрией, наверняка были для другого (может быть, в самой основе и глубине точно такого же) спектакля, давят на родную, привычную драму. Они уж точно оказывали давление на разум чувственного и впечатлительного подростка, в этой драме живущего. Наменяя на другую жизнь, автор показывает чересчур наглядно, действительности которой есть где поселиться. «Той девочки, разумеется, никогда не

было. Это миф, один из мифов моего детства» — сказано в рассказе «Прусская невеста», он же «вместо предисловия». Та девочка рассыпалась облаком пыли, едва в ее гроб проник воздух реальности. Но «выпархивает из глазницы мотылек — черная бабочка сновидений».

Тем самым образ девочки выступает как метафора невесты. Она дважды изображена в сильной текстовой позиции – в названии сборника и названии первого рассказа, которое является ключом к пониманию авторского замысла в целом. С помощью стилистических фигур «свадьба - похороны», «воздушное платье», «похоронной процессией без покойника», «мертвой невесты» Ю. Буйда актуализирует идею взаимоперехода между полюсами «свое-чужое», «живое-мертвое». Также автор изображает мифологических героев Психею которую изображали в виде молодой девушке или бабочки, а Амура с крыльями. Посредством их перевоплощения Ю. Буйда передает возможность полета в образе «воздушного платья» девушки: «На ней было белое платье, сотканное... из той материи, из которой кроют крылья бабочек». Становясь крылатой бабочкой, Психея брачается со своим alterego – крылатым супругом. Прусская невеста превращается в бабочку во всем многообразии смыслов. В рассказе показан образ «мертвой невесты» («красавицы в гробу», «спящей красавицы»), хорошо известный в мировой культуре. Повествователь обручается с мертвой невестой – у героя остается снятое с девушки кольцо. Слово обручение заключает семантику круга: так преодолевается обрыв и происходит соединение начала с концом. Запись о браке сделана на обложке сборника, где значатся два имени: «Юрий Буйда» и «Прусская невеста». Также с помощью таких интертекстуальных связей Ю. Буйда дает понять, что нет обрыва историко-культурных связей.

Литература

1. Маркова Т. Н. Современная проза: конструкция и смысл. Монография. – М.: Изд-во Моск. гос. обл. ун-та, 2003. – 268 с.
2. Маркс К., Энгельс Ф. Соч., 2-е изд. – М., 1965. Т. 37; С. 163
3. Хализев. В. Е. Место и роль авангардизма, модернизма и классического реализма в русской литературе XX века // Русская литература XX-XXI веков: проблемы теории и методологии изучения: Материалы Международной научной конференции: 10-11 ноября 2004 г. / Ред.-сост. С.И. Кормилов. – М.: Изд-во Моск. Ун-та, 2004. – 472 с.; С. 13.
4. http://oobox.ru/literatura/1089153/transformatsii_khudozhestvennoy_sistemy_realizma_na_rubezhe_xxxi_vekov.html
5. <http://magazines.russ.ru/znamia/1999/7/ageev-pr.html>
6. <http://magazines.russ.ru/ural/2003/7/leid.html>
7. http://www.ipages.ru/index.php?ref_item_id=12829&ref_dl=1

ЖУСУП БАЛАСАГЫНДЫН «КУТ АЛЧУ БИЛИМ» ДАСТАНЫ БИЛИМДИН БУЛАГЫ

Улуу ойчул, акылман бабабыз Жусуп Баласагын жараткан бүткүл дүйнөгө таанымал «Куттуу билими» же «Кут алчу билим» дастанынын өмүр таржымалы миң жылды чамалап калды.

Мындан миң жыл мурда Жусуп Баласагындын бул акыл-насаатка карк, мамлекетти туура жана калыс башкаруудагы жалпы эле адамдын жашоо-тиричилигиндеги туура жолду көрсөтүүчү «Кутадгу билиг» дастаны жогору бааланып, Жусуп Баласагын хан тарабынан «Ак сарайдын улуу кеңешчиси», же болбо-со, биздин азыркы кездеги көз караш менен айтканда, «Ак сарайдын мамлекеттик катчысы» деген маанидеги Хас Хаджиб наамына татыктуу болуп, Карахандар мамлекетинин хан ордосунда кызмат өтөп калат.

Демек, мына ушундай акыл-эс, илим-билимге ээ, акылман, таланттуу акындын калеминен жаралган «Кут алчу билим» дастаны көп пландуу, ар тараптуу акыл насааттын, турмуш жана коом таануунун, өмүр, тиричилик туурасындагы акыл-ойдун, адамдардын бул турмуштагы ордун, саясий-социалдык, коомдук-экономикалык, моралдык-нравалык маселелердин өтө маанилүү жактарын камтыган философиялык кут табуунун энциклопедиялык жыйнагы болуп саналат.

Ошондуктан, Ж.Баласагындын «Куттуу билим» дастаны мазмуну менен баа жеткис чыгарма экенин миң жылга жакын убакыттын ичинде тарыхтын ар түрдүү сыноолорунан ийгиликтүү өтүп, илим жагынан үзгүлтүксүз даңазаланып, өзүнүн баалуулугун барган сайын жогорулатууда.

Демек, «Куттуу билим» дастанын азыркы кезде мектептерде окутула баштаган ыймандык педагогиканын негизин түзөт деп айтсак болот.

Биринчиден «Кутадгу билигге», жалпы адамзаттык ой-пикирди камтыган гуманисттик-прогрессивдүү идеялар көпчүлүк орунду ээлейт. Ар түрдүү кесиптеги адамдарды, илим, билимди, ыймандуулукту, адилеттүүлүктү, акылды, абийирдүүлүктү, чынчылдыкты, ынсаптуулукту, эмгекчилдикти даңазалайт да, ал аркылуу адамдарды мыкты сапаттарга ээ болууга үндөйт. Мисалы:

Ким китепти окуй билсе күтүнө,
Эки дүйнө жарык берер ишине (31-б.).
Илим менен – кырсык, кемтик түзөлөт,
Билим менен – эл кыйыры бүтөлөт (63-б.).
Билим болсо – жан кыйышпас дос саган
Илим болсо – кесиптешиң кошунаң (69-б.).
Тагдыр катаал болбойт десен өзүңдөй
Тилиң тиштеп, сак болгунун сөзүңө (60-б.).
Адамдын адаштырар көп душманы
Аларга жакындаса бузат аны
Бир душман – тили болот айтаар ушак,
Да бири – кур убада тарткан тузак
Үчүнчү – ичимдикке берилгендик,
Белгилүү анын арты тирүү өлүк.
Дагы бир жаман сапат – оройлугуң,

Бүтүндөй жүргөн жери – чатак мунун.
Да бири – заар сөзү көңүл калат,
Жаныңдан адамдарды кууп салат.
Болсо эгер пендесинде мунун баары,
Анда анын өмүр бою куураганы (72-б.).
Жаштык өтөт, өмүр өтөт элирген
Бу дүйнө – түш, сен да өтөсүң өмүрдөн.
Өмүрүңдү Ата журтка арнасаң,
Жыргап-куунап кор болбойсуң эч качан (64-б.).
Бактылуум, дөөлөтүңө чиренбегин,
Балаадан алыс болуп жүрсөм дегин.
Аккан суу, жүргөн желдей бакыт турбайт,
Эч качан айланпасы анын тынбайт.
Бакыт – кут өзгөрүлмө, бапа болбойт,
Жылмышып жерге түшүп, учса – конбойт (93-б.).
Кут бир келет – бакпасаң кетип калат,
Бак бир конот – үйлөсөң өчүп калат.
Бакытка колуң жетсе карма бекем,
Бошотсоң сага экинчи келбейт ишен (94-б.).
Ажал – бул тирүүлөргө ачык эшик,
Тирүүлөр кутулган жок качып өтүп.
Өмүр эмне, өлүм эмне – ойлочу –
Кайдан келдим, кайда барам – болжочу?
Бул дүйнөдө өлбөйм дебө түшүңгүн,
Ажал келсе таш-талканы ишиндин.
Байлыгыңа чиренбегин алданып,
Ажал келсе күнүң бүттү сен карып (125-б.).
Кеңешсең, акылдашкын адам менен,
Өз пайдасын эч качан көздөбөгөн.
Өзүмчүл өз пайдасын көздөп турар,
Ал кеңеш түз жолуңдан адаштырар.
Оюңда ишти жашырбай – элге салгын,
Ар ишти жүрөк менен тандап алгын.
Ишенгин жалгыз гана өзүңө өзүң
Чыкпасын башкаларга ашык сөзүң (278-б.).

[Ж.Б. 1993]

Буга окшогон гумандуу акыл-ой түрмөктөрү «Кутадгу билигге» өтө эле көп кездешет.

Автордун максаты дастанында турмуш чындыгынын бул же тигил көрүнүшүн көркөм чагылдыруу, же айтмакчы болгон оюн реалдуу тарыхый окуялар, адамдар, алардын иштеген иштери аркылуу баяндоо болбостон, кыялдан жаралган өлкө жөнүндө болуп, каармандарды да ал өзү атайын ойдон чыгарып алат.

Бул туурасында акын дастандын бет ачарындагы түшүндүрмөлөрүндө: «Бул китептин өзөгү айрым өзгөрбөс, түбөлүктүү түшүнүктөрдөн турат: биринчиси – адилет, экинчиси – дөөлөт, үчүнчүсү – акыл, төртүнчүсү – каниет делип, алардын ар бири не түркчө өз аттары берилген; адилетти Күнтууду Элик атаган, бул өкүмдар; дөөлөттүн аты Айтолду, ал увазир, акылга Акдилмиш деген ат берилген, ал увазирдин уулу, а Каниет болсо Өткүрмүш аталып, анын иниси делген. Мына ошол төрт символикалык каармандардын сүйлөшүүлөрүнөн, айтыштарынан,

полемикаларынан, суроо-жоопторунан келип, дас-тандын идеялык мазмуну терең социалдык-филосо-фиялык маанайда көркөм сүрөттөлүп берилет” [А.К., 1984. 294-б.].

Күнчыкты – бийлик ээси, адилет башкаруучу. “Өкүмдар жакшы болсо өлкө гүлдөйт, жыргалда баа-ры жашап, кырсык билбейт. Күнчыкты башкарганда эли байып, калыптыр кой, бөрүнү кошо жайып”. Анын Күнчыкты аталышынын себеби: бийлик ээси да Күн сыяктуу дайым бөксөрсөбөй, азайбай толуп турушу ке-рек. “Экинчи – Күн ааламга жарык чачат, адамга ну-рун төгүп турат жайнап”. Ошол сыяктуу адилет баш-каруучу да ак иши, адилдиги, баарына бирдей заң-өкүмү менен бүт элге тиешелүү. “Үчүнчү – Күн ас-мандан ысык айдайт, жер бетине миң түркүн гүлдөр жайнайт”. Адилет башкаруучунун бийлиги да ушул сымал “ жеткен жерге өмүр берип, жакшы зандан эл жырғап, чөл көгөрөт”. Ушул саптарга жооп берген үчүн адил башкаруучу поэмада Күнчыкты аталат. Башкаруучу катары Күнчыктынын сырткы көрүнүш белгилери да символикалык мааниге ээ. Аны поэма мындай сүрөттөйт: олтурганы үч буттуу күмүш так-та, колунда курч бычак, оң жагында бал, сол жагында уу, кабагы суз. Бул көрүнүш Күнчыктынын өз сөзү аркылуу төмөнкүчө чечмеленет: тактанын күмүштөн жасалып, өңү ак болушу тазалыктын, ак дилдин бел-гиси, үч буттуу болуу-туруктуктуун, бекемдиктин көрүнүшү.

Колундагы бычак курчтукту, чечкиндүүлүктү, тез-дикти түшүндүрөт. Оң, сол жагындагы бал менен уунун жөнүн Күнчыкты өзү:

“Таттуу шире эмнеге?-азап чегип,
Жүргөндөр чындык табат менден келип.
Анан ал шире татып, сый –урматтан
Күн болуп күлүп турат, жайнап чыккан.
Ал ууну-бузуктугун өзү туюп,
Чындыктан качкандарга берем куюп.
Аларга менин за?ым катуу, ачык,
Уу даамын таттырамын, кетпейт качып.
А менин кабак ачпай түнөргөнүм
Алсызды кулдай туткан көөдөк үчүн”, -

деп чечмелейт.

Айтолду- бийлик ээсинин жардамчысы-увазири. Образ адам башына бак конгондо келе турган дөөлөттүн символу катары алынган. Ошон үчүн ал Күнчыктынын кабарын угуп, аны өзү издеп келип, кызматына турат. Айтолду – дөөлөттүн келип токто-гон адамына бере турган баалуу белеги-пайдасы – байлык жана кубаныч, ал – “ байлык менен бийликке-өзөк”, дөөлөт келген адам түйшүктү билбейт. Бирок, айтолду – дөөлөттүн орчундуу кемчилиги бар – ал өзгөрүлмө, туруксуз .

“Бактым бар деп кубанба: келет , кетет,
Дөөлөт бар деп мактанба: толот, бүтөт”.

Дөөлөттү кармап токтотуп калуу ар кимдин колу-нан келе бербейт, бирок анын жолу бар .

Бул үчүн дөөлөттүн артынан кууп издебөө, бой көтөрүп мактанбоо , текеберлик кылбоо, бирөөгө жа-мандык кылбоо, топук кылуу, улууну урматтап , кичүүнү сыйлоо , адамды кордоп кейитпөө , алсызга бой көтөрүп чондук кылбоо, ичимдиктен, бекерлик-тен алыс болуу. Ушул негизги сапаттарга ээ болгон жана алардын дайыма так сактаган адам гана башына конгон дөөлөттү качырбай дайым токтотуп кала алат.

Дөөлөттүн адамга келиши жана кетиши жаңырган, толгон жана өчүп жок болгон айды эске салат. Ошон үчүн дөөлөт Айтолду деп аталат.

Акдилмиш- акыл ой ээси. Акыл адамдарга таан-дык сапат- касиеттердин эң баалуусу жана керектүүсү. Ал келип- кете турган байлык-дөөлөттөн айырмала-нып, адам менен кошо жаралат жана кошо жашайт, ошондуктан ал - ар бир адам үчүн түбөлүк кенч. Бул образдын төрт тарабы тең кемчилиги жок.

Анткени:

“Акылдуу бардыгынан бийик турат,
Көп сапаттын үстүнө акыл чыгат”.

“Акыл- чоң баа, мындан артык энчини эңсеп бол-бойт, жакшылыкты бир гана акыл берет”. Акылдын мааниси, пайдасы, жашоодогу орду, адам баласынын адамдык сапаттынын көрүнүшүндөгү ролу Акдил-миштин- акылдын мааниси жөнүндөгү Күнчыктыга айткан сөздөрүндө, өкүмдардын берген суроолору-на берген жоопторунда кенен айтылган. Акыл айрык-ча илим-билим менен бириккенде эң жогорку дең-гээлге көтөрүлөт.

Өткүрмүш – колунда барга каниет кылуунун эле-си. Өткүрмүштүн Күнчыктынын чакырыгынан баш тартып келбей коюусу аркылуу автор байлыктан, бий-ликтен баш тартып, бул дүйнөнүн жыргалчылыгын опосуз деп түшүнгөн образды берет. Бирок акын Жу-суптун өз ою - мындай философияга каршы. Ошон үчүн анын идеал каарманы Акдилмиш Өткүрмүштү оюнан кайтып, элге кошулууга чакырат.

Поэманын биз үчүн өзгөчө мааниси автор жарат-кан образдардын баасында эмес, чыгарманын мазму-нунда баяндалган суроолоруна таамай ой, эл түшүнүгүнө жакын туруп, тубаса чындыкка негиздел-ген философиялык корутундуларында жатат.

Поэма кара сөз менен жазылган чакан кириш сөздөн жана шарттуу түрдө глава деп атоого боло тур-ган 85 бөлүмдөн турат. Ар бир бөлүмдүн аты – наамы бар. Поэманын жалпы көлөмү кара сөз түрүндөгү ки-риш бөлүмдү эсепке кошпогондо, 6645 кош сап ырдан турат, б.а. 13290 сап ыр. Мындан сырткары китептин кириш сөзүнүн ыр түрүндөгү үлгүсү 77 кош сап ыр.

Поэманын автору чыгармасын Кашкардын ханы – Арстан хандын небереси, Али-Хасандын уулу Таб-гач Караханга тартуу кылат. Анын белегине ыраазы болгон хан акынга ордо кызматкерлеринин өзгөчө сыйлуу мансаптарынын бири – Хас Хажиб наамын берет.

Чыгарма бизге үч кол жазма түрүндө жетти. Би-ринчиси азыр Вена шаарында сакталган кол жазма. Ал уйгур тамгасы менен жазылган XV кылымга таан-дык. Афганистандын Герат шаарында 1439-жылы көчүрүлгөн нуска. Бул көчүрмөнү XIX кылымдын 20-жылдарында чыгыш изилдөөчү Хаммер деген адам Стамбулдан таап, Венага алып кеткен. Поэманын дагы бир көчүрмөсү Каирден, үчүнчүсү 1914-жылы На-мангандан табылган. Бул нуска азыр Ташкенде сак-талууда [С.А. 2001, 12-б.]

Поэмада жогору бааланган кесиптин бири- *илим-поздук*. Билимдүү адамды поэма билими жалпы журтка жол көрсөткөн, жакшы менен жаманды би-лип, ак жолду ажыраткан, акыйкаттын түркүгү деп эсеп-тейт. Элге караңгы түндө да туура жолду анык көрсөтүп турган жарык бул - билим. Ошон үчүн бир адамга билим алууга кеңеш берет, элди илимдүүнүн айтка-

нын кылууга үндөйт. Бул дастанда сүрөттөлүп берилген орчундуу маселелер туурасында профессор А. Касымжанов: «Поэманын каармандары – ак сарайдагы атак-наамдардын символу, табигый жана коомдук күчтөрдүн диний белги - жышааналары, белгилүү бир турмуштук позициялардын туюнтмасы, жашоонун маани-маңызын биргелешип издөөнүн, түшүнүүнүн катышуучулары. Поэмада көп нерсе сөзгө алынат: ак сарайдын турмуш-тиричилиги, ордо башы, хас хажибдик, аскер башчы, элчилик, катчы, ашпозчу, казыначы кандай болуш керек, мейман күтүү, узатуу, жар тандоо, бала тарбиялоо, көр оокаттын түйшүктөрүнөн кутулуу, өмүр менен өлүмдүн сыры, адамгерчиликтин маани-маңызы, адамдын бул дүйнөдөгү орду, илим-билимдин мааниси ж.б. толуп жаткан маселелер чечмеленет. Ар түрдүү кесипчилик даназаланат» [К.А. 1986.3-6.] – деп эң туура белгилеп жазат.

“Куттуу билимдеги” орчундуу маани берилип, көңүл бурулган түрдүү кесипчиликке мүнөздөмө берип, алар-

дын жашоодогу керектүүлүгүн белгиленген. Чынында чыгарманын жалпы көлөмүнүн басымдуу бөлүгүн акындын ушул темага арналган ой-пикирлери ээлейт. Акын өзүнүн турмуш, коом, оң терс сапаттар ж.б. жөнүндөгү түшүнүктөрү көбүнесе да ушул теманын айланасында, ага байланыштуу берет. Элдик педагогика да, элдик дидактика да тил (ойлоо) аркылуу пайда болуп, өнүгүп, түрдүү мезгилдерде сыналып, муундан-муунга тил аркылуу берилеп келгендиги, ошол эле учурда улуту мурас талаптарын, табылгаларын, тиддин өзүн сактоого, барктоого, колдонууга да кызмат кылып келген. Ал табылгаларды, ыйык мурастарды азыркы муундарга жеткирүү өзгөчө мааниге ээ болууда.

Адабияттар

1. Артыкбаев К. Тандалмалар. – Ф., 1984, 294-б.
2. Жусуп Баласагын. – Куттуу билим. – М., 1993, 28-б.
3. Касымжанов А. Рухий маданияттын башатында. // Кыргыз-мат. 1986. 7-авг.

УДК: 398.22

Маданова К.Ж. ОшМУ

“МАНАС” ЭПОСУНДАГЫ БАЙЫРКЫ ДИНИЙ ИШЕНИМДЕРДИН КӨРКӨМ ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ

Макалада «Манас» эпосундагы байыркы диний ишенимдердин көркөм чагылышы берилет.

Ачкыч сөздөр: «Манас» эпосу, дин, элдик оозеки чыгармачылык, тотемизм, фетишизм анимизм, теңирчилик.

Кыргыздар байыркы эл катары табиятка, отко, сууга, Көк теңирге сыйынып, табынып келишкен. Сыйынуу - айлана-чөйрөгө, жаратылыш кубулуштарынын, жан-жаныбарларга, арбактарга ж.б.у.с. көрүнүштөргө карата аткарылуучу диний – морфологиялык маанайдагы ырым-жырымдардын жыйындысы. Сыйынуу ар түрдүү болгон. Мисалы: магиялык, анимистик, тотемдик, фетиш, арбактарга, жаратылышка ж.б. Кыргыз элинин байыркы замандагы идеологиясында диний-морфологиялык көз караштар элдин турмуш-тиричилигинде зор орунду ээлеп келген [1.57].

“Манас” эпосунда жаратылыш кубулуштарына, арбактарга, касиеттүү жер-сууга, ж.б. сыйынуу өтө кеңири орун алган. Мисалы: “Көкөтөйдүн ашы” эпизодунда арбакка сыйынууга карата эл чогултуп, аш берүү ж.б. каймана аракеттер, же болбосо Жакыптын бала көрбөй зар какшап “Жараткан жапар кудайым” деп күн сайын сыйынганы, же болбосо “Көк теңир, Умай энеге сыйынуу жана башка ыр саптары “Манас” эпосунда кеңири орун алгандыгын далилдейт. Ар бир сыйынуунун өз ирети, ырым-жырымы калыптанган.

Эзелки мифологиялык башат алган кыргыз эпосунда диний-культтук түшүнүктөр өз ордун тапкан. Биз изилдөө объектиси катары исламга чейинки байыркы диндерди, атап айтканда, шаманизм, зороастризм, язычество, теңирчилик диндеринин элементтеринин эпостун мифологиялык дүйнөсүндө кездешүүсүн кара-

макчыбыз. Ар бир адамдын, коомдун, дегеле адамзаттын руханий турмушунда диндин, анын философиялык-мифологиялык жагдайларынын, үрп-адаттарынын, конфессионалдык салттарынын чоң орду бар. Адамзаттын узак эволюциясында дүйнөлүк диндердин негизги постулаттары иштелип чыккан. Элдик поэзиядагы бул багыттагы мотивдерди илимий изилдөөдө карап чыгуу өзгөчө кызыгууну туудурат. Элдик оозеки чыгармачылык маданий, адабий-эстетикалык, диний-конфессионалдык бирдиктүү контекстте өнүгөөрү айгыне. Сөз өнөрүндө диний-культтук түшүнүктөр, элестөөлөр нукура эстетикалык ордун тапкандыгы айрыкча мааниге ээ.

Фольклор өзгөчө, көркөм образда адам турмушун чагылдыруу менен коом турмушундагы өзгөрүүлөргө сезгич мамиле жасайт. Дин, жаратканга ишеним – абстрактуу ой жүгүртүүнүн өнүгүүсүндө маанилүү таяныч болуп, адамзаттык аң-сезимдин өзгөчө өнүгүү формаларына жатары белгилүү. Байыркы кыргыздар төрт табигый кубулушка сыйынышкан: Асманга, Жерге, Отко жана Сууга. Көк түрктөр жана кыргыздар Күндү – Теңир деп аташкан. (Ал эми байыркы шумерлер болсо – Дингер, монголдор Тенгри деп айтышкан). Асман атабыз, жер энебиз деп ошол күндөн бери айтылып келет [2.37].

“Манас” эпосунун поэтикалык байыркы көчмөн маданиятын эң түпкүрлөрүнөн өсүп чыккан жана көптөгөн тарыхый маданий катмарлардан куралган – мифологиядан баштап тарыхый фактыларга чейин.

“Манас” тарыхый баатырдык эпос деп эсептеп жүрүшөт. Чынында эле бул эпосто көптөгөн тарыхый окуялар чагылдырылып, бирок алар кийинчерээк фольклордоштурулуп кеткен. Ошого карабастан эпос тарых илимин толуктап турганы тандандырбай койбойт. Мындай тарыхый жана эпикалык маданият эстетиктеринин бири-бирин толуктап туруусу – бул түрк-монгол эпосторунун өзгөчө бир сапаттарынан болуп эсептелет [3,14].

Өрчүү жана калыптануу жолу боюнча “Манас” эпосу абдан байыркы жана көп катмардуу болуп эсептелет. Дин – адамзат аң-сезиминин өнүгүшүндөгү өзгөчө форма, анын тарыхында көптөгөн баскычтардан өткөн. Окумуштуулар Б.А.Рыбаков, З.Я.Голосовкер, Б.А.Успенский, Ш.А.Акмолдоева ж.б. эмгектерине ылайык язычество – бул “миңдеген жылдар бою өнүккөн жана татаалдашып жүрүп олтурган дүйнөгө көз караштардын системасы. Б.А.Рыбаковдун пикири боюнча язычество антикалык дүйнөнүн мифологиялашкан дини, алгачкы уруулук түзүлүштүн өкүлдөрүнүн элестөөлөрү, христианды жана мусулмандык динге чейинки диний көрүнүштөргө таандык болуп, андан өсүп чыккан дйнөлүк диндердин пайдалушуна чейинки алгачкы коомдук диний көз караштардын бардык стратегияларына жарактуу термин. Кыргыз эпосторунан буга мисал катары ак түскө, ата-бабанын арбагына, жер-суу элдерине, төрт түлүк малдын ж.б. пирлерине, колдоочуларын сыйынуу ж.б. кирет.

Мында диний ишенимдердин ар түрдүү психологиялык таанып-билүүчүлүк табиятына ылайык компоненттерин белгилеп кетүүгө болот, алар дини ишенимдердин маалымат берүүчү психологиялык жайгашуусу катары кездешүүчү мифопоэтикалык мазмунга ээ болуусу, абстрактуу-логикалык мааниси жана интуитивдик-мистикалык мазмуну. Ошону менен бирге эле кайсы доор болбосун диний мазмун тигил же бул өлчөмдө коомдук аң-сезимдин башка бардык формаларына кирип кеткен, алар кадимки күндөлүк аң-сезим, искусство, этика, укук, философия. Көрүнүп тургандай чыныгы тумушта диний түшүнүктөрдүн психологиялык жашоо формалары ар түрдүү жана көп санда. Мындай табигый психологиялык ар түрдүүлүк диний мазмундун аң-сезимине кирип кетүүчү өзгөчө күчүн шарттайт.

Ар бир диндин аң-сизмдик түзүмүндө кайсы бир деңгээлде мистикалык компонент жашайт. Биз сөз кылып жаткан кыргыз эпосторундагы диний түшүнүктөр изилдөө объектиси катары алынып отургандыктан, ата-бабаларыбыз тутунган байыркы диндер жана алардын элдик эпостордо көркөм-поэтикалык чагылышына көңүл бөлсөк.

Бул мистикалык компоненттин иликтөөгө алынган “Манас” эпосунда кездешкен эки жагдайда кароо максатка ылайыктуу деп ойлойбуз. Бул, биринчиден, чыгармалардын мазмунундагы диний мистикалык түшүнүктөрдүн берилиши, экинчиден, эпос айтуучулардын, манасчылардын экстаз абалында эпостун кармандары менен баарлашуусу. Бул эки аспект бири-бирин шарттап, манасчылык өнөрдөгү дааруу касиетин жана өзү “кайра жаратып” айткан чыгармадагы поэтикалык туундуга эпос айтуучунун чын дилден берилгендигин да көрсөтүп турат. Мистикалык баарлашуу адамдын Кудайды сезгендигин, өзүнүн берген суроолоруна кудайдын жообун угуп-билгендигин, Актан (же асмандан, Көкө Теңирден) ага эмне айтышаарын түшүнгөндүгүн билдирет. Жогортон келген

белги, манасчыга берилген эпосту элге төгүп айтуу миссиясы, ырчынын өмүрүндөгү эң жогорку чек, эң сыймыктуу, ыйык, баш тарта албай турган татаал жол болуп саналгандыгы көптөгөн манасчылар, алардын өмүр жолу, чыгармачылыгынан байкалат. Алардын милдети – жогортон жөнөтүлгөн жарык идеяларды адамзатка жеткирүү, алардын жүрөгүн ачуу, аң-сезимин жаркытуу.

Көп учурда эпостордо мурунку диний түшүнүктөр улам кейипкерлери менен аралашкан формада кездешкенин байкоого болот. Маселен язычество менен шаманизм диндеринин түшүнүктөрү, шаманизм менен ислам дининин аралашкан түшүнүктөрү теңирчилик менен исламдын аралашкан түшүнүктөрү бар. Бул, албетте, оозеки чыгармачылыктын табият менен да түшүндүрүлөт. Жаралгандан тартып көптөгөн доорлор оозеки жашоо менен кыргыз эпосу катмарланууга дуушар болгон. Анда алгачкы коомдогу окуялар, андан кийинки доорлордогу окуялар, сонку таарыхый-окуялар, коомдук аң-сезимде изин калтырган өзгөрүүлөр улам бир катмарды түзүп, баштапкы ядро болгон баатырдын мифке айланган эрдигинин айланасында топтоло берилип, азыркы учурда зор мифологиялык, тарыхый-баатырдык эпоско айлангандыгын байкоого болот. Элдин турмушунда ошол учурларда өтө чоң мааниге ээ болуп, аны сактап, өнүктүрүүчү, келечекке умтулуучу окуялар менен бирге эле чыгармада аларга рухий түс, боек берип турган диний-мифологиялык катмар да иштелип чыккан. Анда жалпысынан төмөнкү багыттарды байкоого болот, алар кудай жөнүндө түшүнүк, анын баяны; кудайдын эрки, же адамдарга шарты, талаптары; кудай тууралуу түшүнүккө байланыштуу адам, коом, дүйнө жөнүндө билимдер, ошондой эле кудай тууралуу түшүнүккө көз карандылыктагы диний-этикалык, диний-укуктук түшүнүктөр жана нормалар ж.б.

Бул багыттар эпикалык диний аң-сезимдин чөйрөсүн өтө жалпылап көрсөтүү менен анын чыгармадагы маанисин, ролун ачууга жардам берет. Ал эми эпостогу диний мазмундун мааниси жөнүндө айтсак, коомдогу бардык башка маалыматтарга салыштырмалуу диний мазмун чоң баалуулукка ээ. Бул анын адам-жашоосундагы маанилүү суролорго жооп издегендигине жана анын жооптору жалпыланган болуп адам аң-сезиминин татаал жана сезимтал жактарына: анын жан-дүйнөсүнө, акыл-эсине, элестөөлөрүнө, интуициясына, кайрылгандыгына байланыштуу экндиги белгилүү. “Манаста” исламга чейинки диндерге сыйынуу мындайча берилет:

Абалында түрк уулу,
Ойлонуп көр сен муну,
Отко, сууга табындың,
Ошончолук жаңылдың
Ырас десең эски дин
Ыйманыңдан кагылдың
Айды көрсөң чокуңдуң,
Намазым деп окуңдуң.
Күндү көрүп табындың... [4.51].

Мисалдардан көрүнүп тургандай байыркы ата-бабаларыбыз, табиятка, отко, күнгө, айга, сууга сыйынып язычество динин туткандыгы байкалат. Мунун баары кийинки доорлордо ислам дининин кириши менен сүрүлүп ташталгандыгы белгилүү. Ошентсе да баштапкы диндердин айрым элементтери, ритуалдары – али да болсо ислам дининин ритуалдарына аралаш сакталып колдонулуп жүргөндүгү маалым. Маселен шам жагуу, мазар деп эсептелген ыйык жерлер-

дин ээси бар кабылданып, алжердеги дарактарга ниет кылып, тилек айтып чүпүрөк байлоо, ошентип ыйык жер-сууларга зыярат жасоо.

Диний аң-сезимдин айкалышы жана өзгөчөлүгү эпикалык чыгармачылыкта айрыкча даана байкалат. Диний аң-сезим бул алгачкы жааматтын дүйнө тууралуу кудайлык компонент менен бирге алынган образдуу элестөөсү. Ал диндердин тарыхында алгачкы жер архаикалык адамзаттын жааматтык синкеттик аң-сезимине байланыштуу колдонулат.

Байыркы мифологиялык аң-сезимден айырмаланып диний аң-сезим жекечелик мүнөзгө ээ, б.а. коомдук аң-сезимдин формаларына (кадимки аң-сезим, мораль, илим, искусство ж.б.) каршы коюлуп, татаалыраак болуп өзүндө теологиялык жана догматикалык компоненттерди алып жүрөт. Социумдун мүчөлөрү аң-сезиминде түрдүүчө көлөмдө кездешет. Мындан айырмаланып мифологиялык түшүнүктөр жааматтык мүнөзгө ээ болуп, алгачкы жааматтык коомдун ар бир мүчөсүнүн аң-сезиминде жашаган. Кийинчерээк алгачкы коомдун соңку этаптарында жалпы социалдык дифференциянын жүрүшүнүн нугунда жөнөкөй адамдар менен культ чөйрөсүндөгү адамдардын, шамандардын, аярлардын, жайчылыктар башталган, кийинкилеринде мифологиялык маалыматтар көп болуп, өзгөчө ритуалдарды аткарышкан. Маселен “Манас” эпосунда далгычы тууралуу, анын маалымат берүүчү функциясы тууралуу саптар кездешет. Анда Агыдай аттуу далгычынын далы көрүп алдын ала боло турган ишке прогноз айткандыгы эскертилет.

Ошентип мифология байыркы доордун аң-сезимдик деңгээли болуп, андан диний аң-сезимдин бөлүнүп чыгышы көптөгөн миң жылдыктарды камтыган десек болот. Байыркы доорлордун тереңинде мифологиялык түшүнүктөр диний аң-сезимдин алгачкы формасы болуп, дүйнөнүн бүтүн бир түшүнүгүн туюнуп турган жана ал туюнууда диний, практикалык, илимий, көркөм таанымдар али бири-биринен бөлүнө элек болгондугун фольклордук материалдар тастыктап турат.

Фольклор – элдин тарыхый жагынан алганда эң баштапкы жааматтын көркөм-эстетикалык чыгармачылыгы, тил сыяктуу эле коомдук кубулуш. Ал мифологиядан өнүгүү алып андан айрым өзгөчөлүктөргө ээ, тактап айтканда, мифология дүйнө түзүлүшү тууралуу ыйык билим катары жашаса, фольклор көчмөн, жарымы көчмөн турмушта жашаган ата-бабабыздын ошол дүйнө түзүлүштүн көркөм-эстетикалык чагылдыруусу, б.а. көркөм өнөр болуп эсептелет. Элдик жомоктордо тарыхый фактыларга таянган уламыштарга караганда да баалуу, акылман ойлор камтылгандыктан өтө жогору бааланып аздектелип калгандыгы белгилүү. Фольклордук чыгармалардын мазмунунда тигил же бул түрдө мифологиялык элементтер сакталган, байыркы элдерде, анын ичинде кыргыз элинде фольклор жана мифологи жааматтык мүнөзгө ээ, б.а. элдин ар бир мүчөсүнүн аң-сезимине таандык.

Эпосто Коенаалы - Көкбөрүнүн баласы. Бала баатыр катары Манас дүйнөдөн кайткан мезгилде бир катар көрүнүктүү иштерди аткарат. Манастын өлгөндөгү зыйнатына Төштүк, Кошойду чакырат жана зыйнатка баргысы келбеген анжыяндык кырк эшенди зордук менен айдап келет. Коенаалынын баатырдыгы, балбандыгы Сайкалды Манастын зыйнатына алып келгенинен көрүнөт. Мурда Манас менен беттешип жеңилгенде Сайкал, эгерде Манас өзүнүн мурун дүйнөдөн кайтса кырк күн зыйнатына турууга жана тигил дүйнөлүк жары болууга ант берген. Манас

өлөрүндө Каныкей Ажыбайга ага кабарга жиберет, бирок бирок сайкал убадасында турбай, Ажыбайды сабап кайра кубалап, Манастын зыйнатына туруудан баш тартканда Коенаалы өзү кабарга жөнөйт

Сыр найза колго алганмын
Ошондо көмө сайганмын,
Кырк чоросун кыйратып,
Алмамбеттен башкасын

Ошондо байлап алганмын [5.24],- деп Сайкал өзү мактангандай, эч кимден эч качан жеңилбеген Манасты да манасты да кезегинде жеңген Сайкалдын капыстан качырып келип сайган найзасын бучкагына теңбей, анын өзүн тебетейдей бөктөрүп опоңой гана жеңип алып, Манастын зыйнатына келүүгө мажбурлайт. Дүйнөлүк эпикалык чыгармаларда өзгөчө түрк-моңгол эпосторунда эң соңку муундун өкүлү бала баатырдын өтө кыйын чыгышы, мурунку муундун эң кыйын баатыры аткара албаган ишти иштеп, алар жеңе албаган жоону оңой эле багындырып коюшуп тилтүү көрүнүш. Бала баатырдын атасын жеңген же өлтүргөн душманды (а.и. Сайкалдын тибиндеги аял баатырлары да) жеңип келүүсү якут, аатай, хакас элдеринин эпосторунда кездешүүчү мотивдерден. Мындай мотив орто Азиядагы түрк тилдеринде сүйлөгөн элдердин эпосторунда да учурайт. Мисалы: казактардын “Кобланды баатыр” эпосунда башкы каарман Кобландыны Көбүктүн кызы Карлыгач кулата саят. Кобландынын баласы алты жашар Бөкөнбай аны оңой эле жеңип, колго түшүрүп келет. Көпчүлүк эпикалык чыгармаларда мындай ал бала баатырлар өздөрүнүн кызуу кандуулугу, өз боюна ашкере ишенген баатырлыгы менен байкоостон, жаштайында каза болушат. Коенаалы дал ушундай кырдаалдын курманы болот. Каныкейдин кармаганына болбой дүйнөдөн өтүп бараткан аяш атам менен коштошом деп, колун катуу кармайт. Ошондо жаш бала Коенаалыга манасты көзү тийип, ал көп өтпөй курман болот. Көз тийүү мотивине Манасчы экинчи бир төмөнкүдөй мотивди кошот. Балага көзү өткөн Манас анын атасы Көкбөрүгө кайрылып аны аркы дүйнөгө жолдош кылып алып кетүүгө берүүсүн өтүнөт.

“Семетей” бөлүмүндө Манастын тигил дүйнөлүк жары Сайкал, жаш бала Коенаалы анын көрүндө бирге жатканы айтылат. Байыркы элдерге таандык Евразиядагы айрым археологиялык эстеликтерден уруу башчылар, өкүмдарлар менен ага тигил дүйнөдө кызмат кылууга аялы, жакын нөкөрлөрү көргө кошо коюлганы белгилүү. Ошол салт боюнча Манастын көрүндө Сайкал менен Коенаалынын кошо жатышына кандайдыр бир байланыш бар.

Анимизм – бардык нерселер менен кубулуштар сыйкырдуу, керемет күчкө эгедер, алардын үстүнө башкарып турган жандардын бар экендигине карата ишеним. Анимисттик көз караш боюнча бүт табигат ак санатай же кара санатай рухтар менен курчалган, ал эми табияттын кара күчтөрү фантастикалык рухий күч катары эсептелет. Кишилер тоо-ташта, балдарга, дарактарга, аска-чокуларга, күнгө, ай-жылдызга, жерге, сууга, отко, булактарга жана башкаларга сыйынышкан. Ошолордун эгесине арнап курмандык чалышкан. Анимисттик ойлоонуну элементтери “Манас” эпосунда да орун алган. Анимисттикдин негизги жоболорунун бири асман, жер жана суу эгесине, анын колдоочулугуна, зыян келтирүүчүлүгүнө ишенүү. Манастын төрөлүшү Жакыптын Теңир эгесине бала сурап жалынуусу жана арнап мал союп курман чалуусу менен мотивдештирилет. Каармандар бири-бири-

не болгон ишеничти, актыкты, берилгендикти далилдөө жана душмандар менен согуштарда жеңишке жетишүү үчүн Теңирге табынышат. Ошол себептен сюжеттик окуянын өнүгүшүндө, каармандын мүнөзүн берүүдө “төбөсү ачык көк урсун, төшү түктүү жер урсун” деген ишеним кайталанып отурат. Каармандардын ой-тилегинин ишке ашпай калышы, согуштан жеңилиши, айрым жаңылыштыктарды да Теңирдин каргышы менен байланыштырат. Эпостун “Манас” бөлүмүндөгү мындай архаикалык ишенимдер “Семетей” менен “Сейтеке” улантылат. “Манас” эпосунда образдарынын бири Эр Төштүктүн окуяларына байланыштуу чагылтат. Адам денеси менен жанынын айырмачылыгы, жандын түбөлүк өлбөстүгү, анын башка формада жашашы өңдүү түшүнүктөр да анимисттик ойлоонун табигый жемиши. Анимисттик ойлоонун өзүнчөлүгү катарында же бул көрүнүштүн руху жөнүндөгү түшүнүктөрдүн иштелиши жана ошого байланыштуу кыялый образдардын орун алышын көрсөтүүгө болот. Эпостогу анимисттик аң-сезимдин мыйзам ченемине ылайык бул фантастикалык- мифтик портреттик мүнөздөмөлөрү сырткы көрүнүшү, аткарган милдеттери боюнча биринен бири кыйла айырмаланып турат. Эпикалык баатырлар Алмамбет менен Чубактын жана башка элесин, монументүүлүгүн жаратууда да анимисттик катмар, образдар жана түшүнүктөр ийкемдүү түрдө кызмат кылат. Эпостун “Семетей” бөлүмүнүн негизги окуяларынын дээрлик баарына Кызыр, Кырк чилтендин колдоочулук кызматы көрүнөт. Каныкейдин Тайторуну чабышында анын биринчи келиши, Семетейдин Таластын суусун кечиши, Күлчоро- Кара Үңкүрдө түнөп калганда өзүнчө аян бериши сыяктуу эпизоддордо да анимисди көрүнүштөрү чагылдырылат. “Сейтек” поэмасында мындай анимисттик деменологиялык образдар, түшүнүктөр айрым гана окуялардын тутумунда берилип, пассивдүү катышат. Эпостогу салттык мотив боюнча жаңы төрөлгөн Сейтеке эчким ылайыктуу ысым кое албай турганда Кызыр ат коюп берет. “Семетей”, “Сейтек” бөлүмдөрүндөгү Айчүрөктүн түпкү теги, Семетейдин кайып болушу жана Желмогуз уулу Сарыбайдын окуяларын баяндаган эпизоддорду да анимисттик ойлоонун туундусу катары эсептөөгө болот.

Тотемизм - уруучулук коомдогу диний ишенимдердин жана каадалардын жыйындысы, диндин байыркы формасы. Анын негизги өзгөчөлүгү катары адамдардын тигил же бул уруунун, жаныбарлардын пайда болушун, тегин айрым жаныбарлар, өсүмдүктөр менен тикеден-тике байланыштуу түшүндүрүү, анын ыйыктыгына, кереметтүүлүгүнө ишенүү болуп саналат. Тотемдик түшүнүктөр урулук коом үчүн гана мүнөздүү болгон. Ошондуктан, тотемизм байыркы убакта дүйнөдөгү бардык элдерге тарап, аларга материалдык жана маданий турмушуна өз таасирин тийгизген. Бир тотемдин тукуму делинип эсептелген уруу же топ өз ич ара кыз алып, кыз беришпейт. Кээ бир элдер тотем жандыктын этин жешпейт. Тескерисинче, айрым элдерде тотем жандыктын этин касиеттүү күчкүбүт берет деген ишеним бар. Мына ушундай көз караштардын түрк, монгол, иран урууларындагы чагылдырылышына жылкы, бука, ит, бөөрү, төө, бугу, буура, короз жана башка жаныбарлардын культу менен тыгыз байланышкан. Байыркы чыгыш түрк- Орхон-Эни-Сай жазууларында кыргыз жана башка түрк элдери тарабынан тотем катарында урматталган жаныбар илбирс менен карышкыр жана башка жаныбарлар айтылат. Бөрү байыркы түрктөрдүн төтеми

болгонун И. Бичурин белгилейт. Ал эми бул салттуу түшүнүк “Манас” эпосторунда да колдонулат. Эпостун башкы каарманы Манасты туруктуу эпитеттеринин бири “көк жал”, “көк бөрү” болуп берилет. Кошойдун “кыргыздарды кырк уруу бөрү” сыпатында мүнөздөшү, Манастын көк бөрү болуп кубулган кыркы чилтенге жолугушу, анын батасын алып, дамамат кодоого ээ болуп жүрүшү өңдөнгөн мотивдер байыркы тотемдик ишенимдин эпостун жалпы мазмунуна, көркөмдүк деңгээлине образдык системасына белгилүү таасир тийгизгенин күбөлөйт. Түрк тилдеринде сүйлөгөн элдердин эпикалык эстеликтеринин баарында, а. и

Кыргыздардын тотемдик түшүнүгүдө кайберен эчки-теке, элик, аркар-кулжа, бугулардын пири, колдоочусу болуп саналат. Бул түшүнүктү мансчылардын эпостун лексикасында кеңири пайдаланышы, эпикалык каармандардын ууга чыгуу окуяларында кайталанышы анын фольклордук чыгарманын өзөгүндө тотемиздин белгилүү түрдө орун алгандыгын аныктайт. Кайып же кайберендин кереметтүүлүгүн көрсөтүү мотиви ага садага чабуу, курмандык жасоо ырым-жырымдары менен кошо коштолот. Маселен, Жакып кандын кыргыздарды топтоп, Алтайдан Ала-Тоого көчүүгө өз ара макулдашканын баяндаган окуяда алардын “кыбылага карашып, кол көтөрүп буркурап, Адил бааша тагы үчүн, Кайып Эрен бак үчүн” бата кылып мал сою жөрөлгөсү аткарылат. Кыргыздардын кайберенге, кийиктердин бири кайыптын, колдоочулук мүмкүнчүлүгүнө ишенүүсү башкы каарман Манастын образында колдонулат. Эпостун “Семетей” бөлүмүндө кайыптын, кайберендин колдоочулук милдети өзүнчө бир чоң ынтаа, күчтүү пафос менен билдирет. Мында адам баласы менен жаныбарлар дүйнөсүнүн ортосундагы биримдик, алака чоң философиялык жалпылоого көтөрүлүп чыгат. Маселен, Семетей менен Чыйырдыны алып Букарга качып барткан жолдо ыйык Байтерекке токтогондо тотемдик дарактын жана Бугунун колдоо көрсөткөн учуру эпосто мындайча сүрөттөлөт:

Атасынан баласын
Кодоп эле жүргөн пири экен,
Ошондо он эки айры ак бугу,
Чуркап жетип келди эле,
Бешиктеги беренин-
Семетейди көрдү эле.
Эмчегин берип ал бугу,
Мойнун гана бөлөк буруптур,
Бу баланын өзүнө
Эмчегин берип туруптур [6.52].

Бугу жөнүндөгү бул буюйыркы түшүнүк көп кылымдардан бери сакталып келаткан болууга тийиш. Кыргыздардын Ысык-Көлдө жашаган бугу уруусу өзүнүн чыгыш тегин бугудан алып, анын урматтап, ыйык эсептегени байыркы тотемдик түшүнүктүн калдыгы. Эпикалык башкы каармандардын миңген аттары, тулпарларынын күлүктүгү, чыдамкайлыгы, акылдуулугу, адамдын ишенимдүү жолдошу катарында сүрөттөлүш сапаттары, артыкчылыктары да дал ушул тотемдик нукта түшүндүрүлөт. Атап айтканда, эпостогу Манастын Аккула, Тайбуурул, Чубактын Көкала, тулраларынын туулушу, артыкчылыгы кайып менен тикеден-тике байланышта интерпретацияланат. Мындай мотив “Семетейде” да толук сакталат, башкача айтканда баатырдын тулпарлары Тайбуурулдун туулушу, артыкчылыгы ушундайча түшүндүрүлөт. Мааникердин теги “энеси аркар жел кайып, атасы тулпар чөл

кайып” катарында сүрөттөлүп ал эми эпикалык баатыр Чубактын Кокала сындуу тулпарын Кызыр ата өзү келип тартуулайт. Аны атайын чубак үчүн багып, даярдап жүргөндүгү баяндалат. Манас атасы Жакыпка тараынып кетип, ак сакалчан Кызыр менен эгиен айдаганда ал Манаска карача кандын жылкысында баатырга ылайык тулпар туулганына кабар берет. Тотемдик көз караштардын калдыктарынын бир көрүнүш катары жылкы, төөнүн пирлери, алардын кысталыш учурда ээлерин көөгөп жардам бергендигин көрсөтсө болот. Ошондуктан, эпикалык баатырлар манас көчкөндө, душмандарды жеңгенде ырымдап жылкы атап, Камбарбозду курмандыкка чалышат. Демек, малчылык менен оокат кылган адамдар үйүрдөгү мыкты жылкыларын Кабар ата, Камбар боз деп атоо салтка айланып калган. Мына ушундай эле түшүнүктү, тотемдик колдоочулукка ишенүү салты төөгө, уйга, койго таандык кылып сүрөттөө мотиви эпостук окуялардын жүрүшүндө көп эле жолу жолугат. Эпосто акбалтанын талаадагы жайылыгын төөлөрүн карап жүрүп, төл малы “Ойсул ата куу каймалдын өркөчүнөн Чубакты Табышын” баяндаган эпизод жана Кызырдын атайы Манасты тосуп туруп, ага желгенине жел жетпеген, басканына мал жетпеген “булуттай учуп сыдырган, төгөрөктүн төрт бурчун, төрт күн койбой кыдырган”, “кырк асый” Желмаянды тартууга беришин чагылдырган окуялар баатырдын төрөлүшүн, негизги каармандардын башка каармандардан айырмаланган мүлккө, колдоочулукка ээ болушун фантастикалык маанайда сүрөттөө гана эмес, ошондой эле тотемдик ишенимдер менен эпикалык каармандардын ортосундагы өтмөктөр байланышты да чечмелөөгө мүмкүнчүлүк түзөт. Баатырдык эпостун эволюциялык өнүгүшүнүн кийинки этаптарында мурунку тотемжырткыч айбандар менен кыраан куштардын аттары каармандардын кыймыл аракеттерин туюндуруучу көркөм каражаттардын милдетин аткарып калган.

Фетишизм - “Манас” эпосундагы - адамдарга тиешелүү сапаттарды буюмдарга, нерселерге да таандык кылып, алардын кереметтүү күчүнө ишенген көз караш. Фетиш нерселердин (мисалы: тумар, крест) адам тагдырына таасир берүүчү кереметине ишенүүдөн көрүнөт. Ошондой эле байыркы адамдардын дүйнө таануу жана түшүнүү жаатындагы мифологиялык-фантастикалык ой жүгүртүүгө негизделген идеологиянын өзгөчө бир формасы болуп эсептелет. Ал адамдарга гана мүнөздүү сапаттарды тигил же бул буюмга, нерсеге таандык кылып, алардын адаттан тыш керемети бар деген диний ишенимге таянган көз караш катары пайда болгон жана жашаган. Фетишизм көптөгөн элдердин коомдук аң-сезиминде туруктуу орун алып, алардын материалдык жана маданий өнүгүшүнө өз таасирин тийгизген. Диний мифологиялык мындай түшүнүктөр менен ишенимдер кыргыз элинде да жашап келген жана анын калдыктарын “Манас” эпосунан кенири жолуктурууга болот [7.114].

Фетишисттик көз караштар менен ишенимдер С.Орозбаковдо менен С. Каралаевдин варианттарында туруктуу орун алган, ошону менен бирге эпостун байыркылык негиздерин бекемдейт. Байыркы адамдар буюмду жана нерсенин керемет күчүнө табынышы жана ал ишенимдин бир айныксыз фактысы катарында эпикалык душмандардын бутка же бурканга сыйынгандыгын көрсөтүүгө болот. Эпостогу колдонулу-

шу, мааниси жагынан бут бурканга жакын, бирок экөөнүн айырмасы бар. Контекст боюнча буркан чоң ал эми бут көлөмү боюнча андан кичине. Ошондуктан аны кээде жанга салып жүрүүгө болот. “Манаста” бут жана буркан калмак-кытайлардын кудайынын сөлөкөтү катары сүрөттөлөт.

Бут же буркандын керемет касиетине ишенүү С. Орозбаковдо кенири орун алып, образдуу баяндалган. Атап айтканда, эпикалык башкы терс каарман Нескара арык каздырып жаткан эпизоддо бут жөнүндө маалымдалат. Буттун көрүнүшүндө “анын бултуюп, эки уурту дулдуюп” турушу, келбетин жана башын алтындан, көзүн көөхардан, колдорун забар менен зерден, тиштерин инжиден, эрди-мурду зумураттан жасалгандыгы сапатталат да, ага башын уруп, анын “айтканын” жасап турууга милдеттүү экендиги баяндалат. Ал эми аны жамандоо, ага терс мамиле жасоо адам баласына жамандык, кырсык алып келиши мүмкүн экендиги эскертилет. Архаикалык ой жүгүртүүнүн фетиштик мындай буюмдар кенири пайдаланбаса да, “Каныкейдин жомогу” сыяктуу айрым бир эпизоддордо эскерилет. Ошондой эле Коңурбай Семетей менен бетешээрде жеңишке жетишүү үчүн бурканына көмөк көрсөтүүнү сурап кайрылат.

Сырткы жасалышы, кооздолушу, формасы жана сымбаты жагынан алып караганда калмак-кытайлардын бут жана бурканына окшош келген фетиштик буюм, нерсе тул кыргыздарда да кенири колдонулганын эпостон жолуктурууга болот. Бирок, ага болгон ишеним мазмуну жана идеялык багыты бут менен буркандан кыйла айырмалуу. Тул байыркы кыргыздардын ишениминде туруктуу түрдө колдонулган жана кенири тараган. Эри өлгөн аялдын эринин келбетине, кебетесине окшоштуруп, жасап, өлгөн күйөөсүнүн кийимин жаап, көшөгө тартып, бурчка отургузуп, анын чоң ашын бергиче сактоочу сөлөкөтү тул катарында эсептелип, анын арбагын сыйлоо кастарлоо түшүнүгүн билдирген. Анткени, жан денеден бөлүнгөндөн соң ал өлбөй, улам өз үйүнө келип тууган-туушкандары анын арбагын канчалык сыйлап, урматтап жатканын байкап турат жана анын жарыкчылыкта калган адамдарга өзүнүн оң жана терс таасирин тийгизет деген ишенимге негизделген түшүнүктүн натыйжасы каттарында чыккан.

Байыркы ой жүгүртүүнүн мындай элементтери “Манас” эпосунун “Сейтек” бөлүмүндө учурабайт. Буюмдун, тигил же бул предметтин адаттан тыш сыйкыр күчүнө, кереметине ишенүү мотиви “Сейтекте” трансформацияга дуушарланганын көрүүгө болот.

Адабияттар

1. «Манас» энциклопедиясы. Т. 1. – Б.: Кыргыз Энциклопедиясынын Башкы редакциясы, 1995.
2. Ала-Тоо журналы. Кыргыз руху – «Манас». Мамлекеттик «Мурас» ишкер долбоору. –Б., 1995
3. Кыдырбаева Р.З. Генезис эпоса «Манас» — Ф.: Илим. 1980.
4. Манас. 4-к. (С. Орозбаковдун вар.). – Ф.: Кыргызстан, 1982.
5. «Манас». С. Каралаевдин варианты. 2-к. - Ф.: Кыргызстан, 1982.
6. «Семетей». С. Каралаевдин варианты. 4-к. - Ф.: Кыргызстан, 1984.
7. Мифологический словарь.— М.: Советская энциклопедия, 1990.

КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫНДАГЫ АСАН ЖАКШЫЛЫКОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫНДАГЫ ЖАНРДЫК БАШАТЫ

Макалада А.Жакшылыковдун өмүрү жана чыгармачылыгы, көп жанрлуу иш-мердүүлүгү баяндалат.

Негизги сөздөр: Акындын чыгармачылык башаты, поэзиядагы орду жана көп жанрлуулугу.

В статье приводятся биография поэта, начало его творчества и многогранность жанра в поэзии, начиная с первых стихов.

Ключевые слова: творчество поэта, многогранность жанра в поэзии.

Бизге чейин изилдөөлөрдүн маалыматтарына таянсак акын 1949-жылы Нарын районундагы Миң -Булак айылында жарык дүйнөгө келген. 1956-1963 жылдары Актан Тыныбеков атындагы 8 жылдык мектепте окуган. Асан Жакшылыков мектепке киргенден баштап, тирикарактыгынан улам ар кандай коомдук иштерге активдүү катышып, пионер уюмунун дружина советинин төрагалыгына чейин шайланып, мектептин дубал гезиттеринде алгачкы ырларын жарыялап турган.

1960-жылы "Кыргызстан пионери" гезитинин жооптуу катчысы, акын Исабек Исаков Кыргызстандын аймагындагы мектептердин окуучуларын гезитке жаздырууга үндөө үчүн Нарынга да, болочок акындын айылы Миң - Булакка дагы барат. Ошондо 6- класстагы окуучу А.Жакшылыков борбордон келген сүйүктүү балдар акыны менен таанышып, ырларын Исабек Исаковго көрсөтөт. Адабиятка дилгир окуучунун ырлары кийин "Кыргызстан пионери" гезитине жарыяланып турган. Мектептин 8-классын аяктагандан кийин окусам деген өспүрүм, атасы Абыл уулу Жакшылыктын сунушу менен 1964-жылы Фрунзедеги Политехникалык техникумга келип кирет. Себеби, атасы кырк жылдан ашуун Нарын райондук сугат тармагында мурап болуп иштеген. Атасы жөнүндө Кыргыз республикасынын эл мугалими Асан Заркунов: "Асан Жакшылыков атасы Жакшылык абадай болуп суу чарба адисинин кесибин кубалап жөнөгөн. Анан комсомол кызматын аркалады. "Саясий кызматкер чыгат, көзгө басар болот, биздин уулдан чоң чыгат" деп турсак жылт этип ырлары республикалык гезит-журналдардын беттерине жарык көрө баштады", - деп эскерет да, андан нары: "Анын атасы Жакшылык аба да дал ошондой киши болгон. Кайран сөзмөр! Кайран сөз кайратманы!" -деп акындын атасын сыйлуу эскерет. Мындай эл кадырлаган, акылы зирек нускалуу карыянын уулу болуш, атаны сыйлоо, ошо атанын сөзүн эки дебей сугатчылык кесипке ээ болушунан эле таасын байкалат. Анда акындын атасына жазган бул ыр саптарын окуйлу: //Жан сүйүп эркекти сездирген, Эл катары эрезеге жеткирген. "Жакшылыктын" атын булгап салат деп, Жаман сөздү уккум келбейт эч кимден. Тоскоолдуктан акыл менен аттаган, "тобо" деген топугунан жазбаган. Аты дагы, заты дагы Жакшылык, Атам менен астейилден мактанам! Адамдарга ак дилинен жалынып, турмуш менен кошо жашап агылып, Элдин наркын, салтын, пейлин сактаган, аталардын турам муунун сагынып.// .

Ошентип, атасы түгүл, атасы аркылуу жалпы ошол элдин көрөнгөсүн сактаган улуу муунга ыраазылыгын айтышы, атанын жакшы аттуу уулу болууга умтулуу Асан акын үчүн поэтикалык кредо болгондугун баса белгилегибиз келет жана балалыктан калган руханий тазалык, жугумдуулук, элдик касиеттерди сыйлоо, эмгек менен жакшылыкка умтулуу анын көп жанрлуу жалпы чыгармачылыгынан көрсөк болот. Болочок акын, "ата кесибин андан нары кубалап" 1976-жылы К.И.Скрябин атындагы Кыргыз айыл чарба институттун "Гидромелиорация"кесибин сырттан окуп бүтүргөн. Асан Жакшылыковдун адистик кесибин гидроинженер болсо да, жүрө-жүрө чыгармачылыгы биротоло үстөмдүк кылгандыгы кашкайган чындык. Байкаса, акындын алгачкы ыры 1966-жылы он жети жашында атактуу "Ала- Тоо" журналына "Биздин шамдан"деген аталышта жарыяланган. Алгачкы чыгармаларынын бири болгон ушул ырларды мисал келтире кетели: Жылдыз! Жылдыз түнөктөгөн асманда, Жылт дей түшүп көктөн ылдый агылат, Жердин шамын тутандырып жакканда, Булут жиреп ай батууга камынат. Сүрдөгөндүр мүмкүн жердин, шамынан, түнөк алды тоонун ары жагынан, Чыбык минип, күлкүсү жок жүрбөгөн, Балалыгым жыл артына жашынат. Чакырамын "бергел" деген үн менен. Бирок келбей сапарына ашыгат. Жаз сулуу келди жаңыра, Чач-боюн кооздоп гүл тагып. Тоо суусу кулай камына, Анда ал айтчы, капабы? Жасанган жашыл сулууга, Же, күйөөлөп бара жатабы?!// . Бул ырларды акындын алгачкы китептеринен кезиктирген жокпуз, бирок акындын ошо балачак кезиндеги шык деңгээлинен чыгармачылык жөрөлгөсү, б.а. акындык даремети сезилеби деген мыйзамдуу суроо туулбай койбойт, ошондуктан окурмандын баамдоосуна койдук. Байкаса, бул ырдагы поэтикалык образ "жашыл сулууга" ашыгып "күйөөлөп" бара жаткан жазгы сууну жаш уланга салыштырат, образдуу, угумдуу, табылгалуу берилген, өзүнчө изденүү далалаты дароо байкалат. Чыбык минген балалык менен мезгилдин сыры да баамдалат. Түнкү үйдүн шамы менен жылдыздардын жарыгынын айкалышуусу романтикалуу. Оболу жаш баланын ырынын атактуу "Ала-Тоо" журналына чыгышынын өзү эле болочок акындын жолу байсалдуу башталганын көрөбүз. Көп өтпөй 1969-жылы А.Жакшылыковдун "Тандын ырахаты" аттуу жыйнагы жыйырма жашында жарык көрөт. Адабиятыбыз-

дын тарыхына сереп салсак, Кусеин Эсенгожоев, Асан Жакшылыков, Сагын Акматбековалар дал 20 жашында өзүнчө китеп чыгарган акындардан. Үлбүрөгөн жаштык сезимдерин кагаз бетине түшүрүү далалаты өтө күчтүү болгон. "Тандын ырахаты" китебинен бул умтулуу таасын сезилет. Ушул алгачкы китеп 1972-жылы жаш жазуучулардын кеңешмесинде Кыргызстан жазуучулар союзунун катчысы Ж.Мавлянов тарабынан жакшы бааланган. Алым Токтомушев ал турсун "Ленинчил Жаш" гезитине атайын макаласын 1970 - жылы эле жарыялаган. Бул сыяктуу акындын алгачкы китебинен башталган ийгилиги дагы уланды. Ага бул расмий наамдар күбө: Кыргызстан Ленин комсомолу сыйлыгынын лауреаты (1979), Кыргыз Республикасынын маданиятына эмгек сиңген ишмери (1995), Маданият жана искусство академиясынын, акындардын дүйнөлүк конгрессинин мүчөсү (1992) Штаб-квартирасы Вашингтондо, Кыргыз Республикасынын билим берүү отличниги (1999). Кыргыз Республикасынын Эл жазуучусу (2007). Акын өзүнүн интеллектуалдык дараметин көтөрүү үчүн 1985-жылы СССР жазуучулар союзунун Москвадагы Жогорку адабий курсун бүткөндүгүн да баса белгилейли. Анткени, талант, билим жана эмгек үчөө айкалышкан жерде ийгилик болоруу талашсыз. Темиркул Үмөталиев: "Асан Жакшылыков көркөм сөз дүйнөсүнө кеңири таанымал, философиялык ойлору терең, чыгармачылык иштин көп кырдуулугун, мазмунун жана формасын талдап издеген, жаңылыктарды ачууга өз салымын кошкон, поэзиянын туу чокусун карай тынымсыз аракеттенген таланттуу акын". Чыңгыз Айтматов: "Асандыкы абдан келтирилген - терең кеткен, чоң улуу философиялык поэзия". Адабияттын классиктеринин мындай жогорку баасына арзыш оңой-олтон иш эмес, андай баага 30дан ашык ар кандай жанрдагы китептерин жазуу менен, талыбас 50 жылдай эмгеги менен жетишти. Азыркы кезде Асан Жакшылыков, сандаган ырлардын, ондогон поэтикалык ыр түрмөктөрдүн, баллада, поэмалардын, дастандын, учкул саптардын, ыр менен жазылган этноповесттин, кара сөздөгү элет аңгемелеринин, публицистика, эссе романдары - "Эстутум", "Кыргыз жолу", "Кыргызчылык" сыяктуу; "Мээрим" аттуу ыр менен жазылган романдын автору. "Манас" боюнча өтө көлөмдүү 260 (эки жүз алтымыш)берүүдөн турган радио эсселери да, "Шаа акын Арстанбек", Сагымбай, Тоголок Молдо, Токтогул жана башкалар боюнча адабий изилдөөлөрү да орчундуу иштери. Буга кошумча 100 дөн ашык чыгармаларына ода, оратория, романс, хор, эстрадалык ырлар жаратылган. Жалпы чыгармачылыгын санап олтурушка эле бир канча бет жазылышы керек. Талантка эбеге болгон эмгекчилдиги анын өмүр жолунда иштеген иштеринен айкын байкалып турат.

1968–70-жылдары Нарын районунун Куйбышев атындагы колхозунда гидротехник, 1970–1974-жылдары ошол эле колхоздо комсомол уюмунун катчысы, ЛКЖС БКда жооптуу кызматтарда иштеген. 1974–83-жылдары Кыргызстан жазуучулар союзунун жаштар менен иштөө секциясынын жетекчиси, 1986–1989-жылдары СССР адабий фондусунун Кыргызстандагы бөлүмүнүн мүдүрү, 1989–91-жылдары Кыргызстан жазуучулар союзунун башкармасынын катчысы, 1991–95-жылдары 1-катчысы, 1995–97-жылдары Аткаруу комитетинин төрагасы, 1996-жылдан Кыргыз мамлекеттик улуттук телерадиокомпаниясынын "Рух" продюссердик борборунун мүдүрү, 1997-жылы "Обо" гезитинин башкы редактору, 1997-жылдан КОФ Пен клу-

бунун президенти, "Манас" эл коомунун төрагасы. Ал ошол эле убакта, чарк айланып иштеп жүрүп "Улуу шашке" 1977-ж. "Макмал төр", "Бейпил көктөм" (1979), "Белес" (1981), "Ыклас" (1985), "Ысык-Көл сонатасы" (1989) аттуу ырлар жана поэма жыйнактарынын, "Мээрим" (1987) аттуу ыр менен жазылган романдын автору. Балдар үчүн "Жайлоодо" (1977), "Жазгы байыр" аттуу ыр китептери, 1999–2000-жылдары акындын "Тандалмаларынын 5 томдугу, аны улай "Учкул ойлор" (2003), "Ыр дүйнө жана элет аңгемелери" (2005), "Кыргыз жолу - Айкөлдүк, салттуулук, сулуулук" (2006) аттуу китептери бирин бири улай жарык көргөн.

Асан Жакшылыков адабияттын көп жанрында эмгектенген дасыккан сүрөткер. Башка өлкөлөрдүн адабиятын кызыгуу менен окуп, таасирленип Азиядан чыккан биринчи Новель сыйлыгынын лауреаты Раиндранат Тагордун "Билим алууга эмне тоскоол", Эдуардас Межелайтисин "Учкул дүйнөдөгү поэзия", анда: "Поэзия барыдан мурун майдачылыкка, коркоктукка, беймарал токчулукка чыдай албайт. Чыныгы акын жүрөгүн аёго тийиш эмес. Акын жүрөгү ар бир сап ырынан даана көрүнөт", Леонид Леоновдун "Жаш таланттарга нуска болчу", "Эмгек жана талант" китептеринин которулушу адабиятка чоң даярдык менен келгендигин айгинилейт жана эстетикалык жактан калыптанышына таасирин тийгизгендиги сезилет.

Асан Жакшылыковдун өзгөчө дагы бир таланты чакан аңгемелеринде ачылды. Л. Үкүбаева: "Асан Жакшылыковдун аңгемелери өзүнүн кыскалыгы, ой чабытынын кенендиги, оригиналдуулугу, сатиралык куйкуму, юморлуулугу менен окуган адамды тап өзүнө тартып алат. А. Жакшылыковдун элет аңгемелеринде көтөрүлгөн элет проблемалары бул - азыркы кыргыз элинин проблемалары, түз нугунан чыгып кеткен коомдук жашоо-турмушубуздун көйгөйлөрү". Кара сөзчүл Асан Жакшылыковдун шыгы тээ алгачкы "Тандын ырахаты" китебине кирген "Жетим кемпирдин өлүмү" деген ырынан башат алганбы деп да ойлоп көтөсөң, Анткени, бул ыр окуялуу, кара сөздөгү чыгармалардай сюжеттүү. Деги А. Жакшылыковдун чыгармаларындагы жанрлардын бири- бирине жол ачышын терең изилдей турган көрүнүш. Окуйлу: // Кемпир өлдү..., Көздөрүнөн күн нуру өчүп, Жетим калды жапыс там, Жамгыр жааса тамчылаган..., Күүгүмдөгөн терезеден, Жарыкчылык кемпирге жетпей калды..., Мындан нары түтүн чыкпайт бул үйдөн! / - деп башталып, ушул ыр кара сөзгө мүнөздүү турмуштан алынгандыгы, "прозалык сюжеттүүлүгү" менен кызыктуу. Согушта курман болгон жоокердин энесинин баласын угузгандагы ой-сезими кадим көз алдыга тартылат. Мындай башталыш бара-бара "Каниет" поэмасында, "Макмал Төр" дастанында, "Атадан калган белек" поэтикалык этноповесинде таасын сезилет. Прозалык ыкма, бул жанрдын поэзиядагы колдонулушу, адабий жанрлардын эриш-аркактыгы атайын терең изилдөөнү талап кылат деп дагы да баса белгилегим келет. Ошондой эле акындын эркин ыкмадагы верлибр (ак ыр) ырларында да прозалуулук, заманбап темадагы ырларына публицистикалык да кошумча көрк берип тургандай. Бул эки жанр акын-прозаик Асан Жакшылыков үчүн анчалык деле бири- бирине жат көрүнүш эместей. Ал эми элет аңгемелерине юморлук менен катар поэтикалуулук кошумча көркүтүлүктү кошот деп ойлойбуз. Менимче, "Элет аңгемелери" нака прозаиктин колунан жаралган болсо кыйла эмоциалдуулугун жоготмок. Мында адабий изилдөөнү талап кылган акындык менен прозалык

шыктын кызыктуу карым-катыштары бар. Бул чыгармаларда турмуштан алынган сюжеттик линия бар. Сюжеттик окуяларды сүрөттөө проза жанры үчүн дайыма мүнөздүү. Акындын прозасы менен поэзиясында ушундай каскатар накта Жакшылыковдук табылгалар бар.

Адабияттар

1. А. Жакшылыков, "Ыр дуйно жана элет аңгемелери", 22-23-бет. 2005. Б.;
2. "Ала-Тоо" журналы № 4, 1966-ж.;
3. А. Жакшылыков, "Асан чакырык" 306-307-беттер. 2005. Б.;
4. Эдуардас Межелайтис "Контрапункт", М. 1972.

Ерболат Баят,
М. О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнөр институту.
Қазақстан

ТҮРКІ-МОҢҒОЛ ЖЫРЛАРЫНДАҒЫ ҚАҺАРМАНДЫҚ ОБРАЗ

Түйін сөз: эпос, сюжет, миф, гипербола, бинарлық, образ

Ғылыми мақалада түркі – моңғол халықтары эпосындағы сюжет құраушы компонент болып табылатын қаһармандық образ поэтикасы талданады

В данной статье анализируется поэтика героических образов, который является сюжетообразующим компонентом в героических эпосов тюрко-монгольских народов

This article analyzes the poetics of the heroic imagery which is a component in the plot heroic-epics of the Turkic - Mongolian peoples

Эпостық жырлардың басты идеясы - ел қорғау. Эпос сюжеті негізінен бас қаһарманның айналасына топтастырылады. Онсыз оқиға да өрбімейді, қозғалыс та болмайды. Елден ерек батырдың жаулары да осал емес. Түркі – моңғол жырларында қаскөй күштер әртүрлі кейіпте көрінеді. Сібір түркілері мен моңғол жырларында ертегілік сарын басым болып келеді. Айталық моңғол эпосында батырдың қас жауы манғұст қаһарманның өзі іздеп барады. Манғұстың тырнағынан хан да, қара да құтылмайды. Батырдың мұраты манғұс біткенді жою, дүниені алаңсыз, қамсыз тіршілікке көшіру. Жырлардағы атам заманғы дүниетанымдық түсініктің бір көрінісі – манғұсты өлтіргенде оның ішек-қарнынан, аузынан таланған ел-жұрт, мал-мүлік шығып жатады. Батырдың қас жауы манғұс та кейіпін өзгертіп кете береді. Айталық, осы “Бум Эрдэнэ” жырында Қара манғұс қызыл бұқа болып өзгеріп, қарсы жүгіреді. Бум Эрдэнэ қасқырға айналып оны және ағайынды үш манғұсты өлтіреді. Онан соң ең күшті деген Жиырма бес басты жауыз манғұспен соғысады. Қысылғанда тағы атынан ақыл-кеңес сұрайды. Бұйман аттың айтуы бойынша манғұстың атының танауындағы екі шұбар жыланның көзін құртады. Ең соңында құржыған қара манғұспен шайқасады. Оның жаны атының танауынан ұшып шыққан үш торғайда екен. Солардың екеуін өлтіреді, қалған біреуінің көзін жою батырға қиын болады. Ол өзіндегі бар магиялық тылсым күштерді пайдаланады, яғни Күнді қойнына тығып үш әлемді қап-қараңғы етеді, теңіздер тартылады, таулар құлайды. Өлгі торғай тіршілік атаулыда жалғыз қалған самұрықтың қанатының астына тығылып отырған-ды, соны атып өлтіреді. Самұрық құс мыс тұмсықты, жез құйрықты, темір қанатты қарғаға айналып ұшқанда, Бум Эрдэнэ бүркіт болып қуып жетіп, көзін құртады. Осы ертегілік эпоста манғұстардың шешесімен соғысқанда кемпір балыққа айналып сумен қашады, Бум Эрдэнэ жайын болып қуады, торғай болып ұшса қаршыға

болып соңына түседі. Бірақ батырдың құдіреті одан да асып ақыры өлтіреді. Ол өлгенде оның ішінен темір кіндігі бар, қолына қару ұстағын тоғыз айлық ұл шығып айқасады. Жатырдан шыққан бала: «Тоғыз айлығымда алысып сенен жеңілдім, он айлығымда болсам сені жеңер едім»-дейді(1, 66-77).

Шынтасұлы Төреханда Шынбике құлды дуалай қарақұсқа айналдырады. Батырдың манғұсты жөнугі оңайға түспейді. Неше күн,неше түн алысады. Батырдың қатты әлсірейтін тұстары да бар. Ондайда аты, не әулие-әмбиелер, немесе жол жөнекей ерткен достары көмекке келеді. Манғұсты өлтіргенімен ол түрлі кейіпке ене береді. Ертеңінде 9 айлық жас бала болып тағы да алысады.

Ал, «Агайн Улаан хаан» жырында Агай батыр манғұсты өлтіргенімен үш күннен кейін Темір ұл пайда болып Агаймен 6 күн, 6 түн алысып өрең жеңіледі. Сонда Темір ұл: «Егер мен он айымда туып апамның уыз сүтін ішсем, сені жеңер ем. Әкемнің кегін алар ем» -дейді. Батырлардың бет-бейнесі, түр-тұлғасы, күш қайраты айқас үстінде, жорық жолында, онан әрі толысып, әсерлене дами суреттелініп отырады. Жауға шабарда батырдың «қабағына қар қатып, кірпігіне мұз қатып», «айқайлаған айқайы алты айлық жерге жетіп жатады», адам шошырлық кейіпке енеді.

„Ертеңгі дауысы батырдың
Айшылық жерді алады.
Батыр Қобылан ақырды
Қарт бурадай бақырды
Алшағыр деп шақырды(3, 183).

Осы секілді моңғол жырларында да батырдың айқайы алапат зор болып суреттелінеді:

Алтан дэлхий доргитол
Хар чулуу сагартал
Толгойн чулуу тоглотол
Сүн далай долгиотол
Сүмбэр уул хэлтийтэл
Доор долоо хашгирав
Дүние теңселгенше

Қара тас айырылғанша
Теңіз тербелгенше
Тау жарылғанша
Жеті рет айқайлады.(4,27).

Батырлардың айқасын бейнелейтін көркемдік кестелер моңғолдың батырлық жырларында тұрақты калыпқа ие болып, үнемі қолданыста болады:

Бух хэвтэй хяралцаад
Буур хэвтэй нүрэлцээд
Ай гэсэн амнаас нь
Арван эх голын гал бадарч
«Бұқадай боп сүзисті,
Бурадай боп шабынды,
Ай деп ашқан аузынан
Бейне айдаһар от шықты» (4, 24)

Батырлардың өз ара айқасын берудегі «бұқадай боп бұлқынды, бурадай боп шабынды» деген теңеулі бейнелеу ешқандай өзгеріссіз қырғыздың «Манас» жырында кездеседі. Қоңырбайды «ап десе ажал шақырған, атқанын қанға батырған» немесе «шаңқ еткенде дауысы жер теңселтіп, тау бұзған, адамның есін алғызған, қадалса қара тастан да қап-қара қан сауғызған»- деп(5, 93-94) моңғол жырларындағыдай әсірелейді. Сондай-ақ, Жолайға қарсы күресуге шыққан карт Қосайды былайша бейнелейді:

Аксақал Қосай қария
Шықты күрес майданға
Жалаң аяқ, жалаң бас,
Қарт бурадай қайратпен
Қасқая тартты палуанға.
Қартайған Қосай ағаның
Бұлшығы бұқа беліндей,
Саусағы болат темірдей...(5, 76)

Қырғыздың атакты «Манас» жырында Манастың қа?арлы бейнесін былайша көркем тілмен кестелейді:

Аузынан жалын бүркылдап,
Бұлшық еттері бұлтылдап,
Көзінің шоғы жылтылдап,
Қабылан Манас қарарда
Қа?ары қысқан қас батыр...(5, 38)

Дәл осындай теңелуі образ қазақ жырларында да қайталанатын. Олардың да «аузынан жалын, көзінен от шашып тұрады». Қобыландыны "...от шығады ұртынан" деп бейнелейді.(3,136) Олардың «зарпынан таулар күйіп тас жанады», «лебінә нан піседі», «аузы оттай қызыл, түрі аспандай көк, көзі өрттегі қызғылт» - деген теңеу үлгілері орта ғасырлық жазбаларда кездеседі. Кейіпкер бейнелерін әсерлі мифтік кескінде беруде дәлме-дәл ұқсас келетін көркемдік кестелер қазақ, моңғол жырларында жиі ұшырасады. Соның бір дәлелі Тайбурыл атты «...жоғарғы ерні көк тіреп, төменгі ерні жер тіреп»-деп суреттейді. Моңғолдың "Бужин Даваа хаан" жырында осы ғажап әсірелеу қаз-қалпында ұшырасады.

Дээд уруулаараа тэнгэрийг бүтээж
Доод уруулаараа газарыг бүтээж
Жоғарғы ерні көк тіреп,
Төменгі ерні жер тіреп.(6, 83)

Айырмашылығы сол бірінде ат бейнеленсе, екіншіде адам кескінделген. Әсірелеудің, ұлғайтудың, гиперболадың не бір керемет түрлері шайқасқабайланысты көрінеді. «Ер Көкше» жырында (В.В.Радлов) бойындағы найзаның сынығын жетпіс арбаға жүк болған көмірді жағып, үстіне отырып балқытып түсіреді.

Зор екен адамзаттан мұндар қалмақ
Көрінді көлеңкесі қара таудай (7, 99).

Моңғолдың «Бужин даваа хаан» эпосындағы манғұстың бейнесі адам шошырлықтай:

Уул гэвэл уул биш

Үүл гэвэл үүл биш нэг баатар хэвтэнэ
Тау дейін десең тау емес,
Бүлт дейін десең бүлт емес
Бір батыр жатыр шалқалап(6, 83)

Жауды тауға баламалау «Құламерген», «Жомерген», «Дотан», «Құбығұл» жырларында бар. Моңғолдың «Улан батыр» жырында Манғұсты «таудай биік денелі, қыпшалдай жыра ауызды» - деп суреттейді.

Жалпы қаһарманның жау шетіне жеткенде алғаш көзіне көрінетін табиғи құбылыс негізінде тау болады. Бір сөзбен айтқанда тау бейнесіне енген жасырынған жасақты жау. Эпостағы кеңістік өлшеміне байланысты тұрақталынған «өзімдікі және өзгенікі» деген формулалық екі халақтың да жырларында бірдей сақталынған және ол тек бас қаһарманның іс-әрекетіне, жүрісіне негізделінген. Моңғол жырларындағы секілді тау мен жаудың бір тұтас ұғымдық сипатта бейнеленуі әсіресе қазақтың көне эпостарында көрініс тапқан. «Жаудың мекені қашанда тау» -деген көшпелі тұрмыстағы тарихи сананың жаңғырығы басым.

...Жүріп келед үлкен тау,
Тау дегені бір батыр (8, 214)

Ш.Ыбыраев: «Қазақ эпосында сапарға шығып, ұзақ жол жүрген батырдың жау еліне жеткенде таудан асуы, не тауға шығуы шарт» - дейді(10, 139). Осы шарттылық моңғол жырларында да қатаң сақталған. Онда батыр «Болзоотын бор толгойға» немесе «Амхай мойнағына» шығады. Моңғол жырларында көбінесе батыр ел-жерінің тыныштығын қадағалап, келер жаудан хабар күткенде "Амхай асуына" шықса, жаумен болар жекпе-жекті "Болзоотын бор толгойда", яғни "Кездесетін боз төбеде" өтеді. Бұлар -таулы мекендердің жиынтығы, өзі мен жаудың ара жігін бөліп тұрған бөгеттер. Эпостық жырлардағы тау мен жаудың біркелкілік бейнеде берілуі байырғы адамдардың ең әуелі тау туралы мифтік таным-түсінігіне және тарихи-әлеуметтік жағдайына байланысты болса керек. Моңғолдың "Хэцүү бэрх" жырындағы жас бала жартасты жарып шыққан дөнен атына жайдақ мініп, естілген шуға елегізіп тауға, онан соң он бесінші күні Амхай мойнаққа шығады, жер дүниені шолады(4, 111-112). Он алтыншы күн дегенде айшылық алыс жерден аузынан бес тарам от жалындаған айдаһарды көріп, бір төулік жол жүріп соған жетіп, сексен құлаш құрығымен өлтіреді. Осы жырдағы Мөнген Сүйхтің, үш құрлықтың иесі Эргүү Хабанның, оның інісі Чөрхидін, Хүрш мергеннің, ағасы Арбыс палуанның өздері де, аттары да тау дейін десең тау емес, бүлт дейін десең бүлт емес алып бір құбыжық тәрізді еді суреттелінеді(4,120-134).

Мейілінше мифтік кеңістіктің "адамзаттық және адамзаттық емес" деген ұғымын молынан сіңіріп қалған көне жырларда адам мен оның жауларының тұрағы, мекені бір-біріне қарама қайшы суретте берілумен қатар символдық мәні бар түсініктермен де астасып жатады. Жаудың мекеніне жету батыр үшін оңайлыққа түспейді. Айшылық алыс жолдарды қарапайым адам жылдап жүрер еді. Жол-жөнекей не бір кедергілерге, бөгеттерге тап болып отырады. Көне жырларда мифтік түсінікке байланысты жаудың өзі не пері, дию, дәу, манғұс болып келуімен бірге, олардың мекені де көз көрмес, құлақ естімес алыста, үңгірлі таудың ішінде немесе мұхиттың, дарияның арғы жағалауында. Қазақтың "Құбығұл" жырында Құлаша ат мінген батыр Теңгелік деген дариядан өрен дегенде өтіп Ақбілектің еліне жетсе (8, 107), "Дотан батырда" Шынтемір ханның тұрағын "Мекені Мұхит теңіз жа-

гасы екен, бар екен жалгыз кызы бес баласы”- (8, 42) деп жырланса, монголдын “Хэцүү бэрх” жырында Хүрш мергеннің мекені үстінен үшкөн күстү, жүзіп өткөн адамды жұтып коятын алып дариянын аржағында еді делінет. Эпикалык жырлардагы окуяларга байланысты кеңістік (мекен) ұғымның тарихи-әлеуметтік негіздері де жок емес. Бұл әсіресе қаһармандық эпоста қылаң беріп отырады, яғни батырлық жырлардағы тау мен жаудың қапталдаса айтылуын тек қана байырғы мифтік ұғымдармен түсіндіру жеткіліксіз болар еді. Көне жырлардағы адамзаттық емес жауыз күштер бертініректе нақты адам тұрпатты жау бейнесіне ауысқан деген пікір шындыққа саяды.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Бум Эрдэнэ. –Улаанбаатар.: УХГ. 1976. 158 х.
2. Қырымның қырық батыры. 5 –т. – Алматы: 1989.
3. Қобыланды батыр. 1-т. – Алматы: 1986.
4. Монгол ардын баатарлаг тууль. –Улаанбаатар: УХГ. 1982, 150 х
5. Манас. 2- кітап. – Алматы: ҚМКӘБ. 1962, - 246 б
6. Хорлоо П. Ард түмэн, аман зохиол – Улаанбаатар: УХГ. 1987. 187 х
7. Батырлар жыры. 2-т. – Алматы: 1961.
8. Қазақтың көне эпосы. – Алматы: «Аруана», 2008. 235 б
9. Батырлар жыры. 6-т. – Алматы: 1990.
10. Ш. Ыбыраев. Эпос әлемі. – Алматы: 1993, 6

**Г.К.Устабаева,
К.Карасаев атн. БГУ**

БАЙЫРКЫ ЖАНА ОРТО КЫЛЫМДАГЫ АДАБИЙ МУРАСТАР ҮЧҮН ТАЛАШ-ТАРТЫШТЫН СЫНЧЫ К.АРТЫКБАЕВДИН ЭМГЕКТЕРИНЕН ОРУН АЛЫШЫ (1-макала)

Совет мезгілінің баа жеткіс камкордугуна улам кыргыз жазма адабияты дүркүрөп өнүгүүгө бет алғаны менен адабий сын андан бир топ артта қалғандығын байкоого болот. Адабий сын 30-жылдарда түптөлүп, ар түрдүү жанрлары пайда боло баштаган. Мунун бардыгына көп убакыт, көп мезгил талап кылынды. Бирок, адабият таануу илиминде чыгарманын пайда болуш тарыхын изилдөө кийинчерээк гана башталды. Ал эми орус адабиятында адабий сын (жаралган чыгармаларга пикир айтуу), адабият таануу (тарыхка сүнгүп кирүү) мурдатан эле ар тараптан өнүгүүгө жеткен.

Кыргызстанда профессионалдуу адабий сын менен адабият таануу 50–60-жылдары гана пайда болгон. Бул учурда кыргыз адабий сынына ар тараптуу жогорку билим бар жаш муундар аралаша башташкан.

К.Артыкбаев адабий сын менен адабият таанууну бири-бирине өтмө катар абалда кароого аракеттенгендигин анын Жусуп Баласагындын адабий мурастарына жүргүзгөн иликтөөсүндө байкалат.

1960-жылдары К.Артыкбаев жалаң эле адабий сында эмгектенбестен, кыргыз адабиятынын тарыхынын маселелерине көп көңүл буруп, бул тарапта чечиле же толук ажаты ачыла элек маселелерди күн тартибине коё баштаган.

Кыргыз эли – байыркы эл, байыркы маданий табылгаларга эгедер эл. Ошондуктан кыргыз адабияты менен маданиятынын башатын байыртадан баштоо зарыл деген маселенин үстүндө адабиятчы көп ойлонгон жана ушул концепцияны курч проблема катары күн тартибине алып чыгуу үчүн бир катар макалаларды жазып, көп талаш-тартышты башынан өткөргөнүн изилдөөбүздүн жүрүшүндө байкадык.

Алгач бул маселе тууралуу 1966-жылы 9-июлда «Советтик Кыргызстан» гезитине «Кыргыз адабият тарыхы тууралуу» деген макаласын, ошол эле жылдын 18-сентябрында «Советская Киргизия» газетасынын бетине «Реки начинаются с истоков» деген мака-

ласын жарыялаган. Бул макалалардын ошол кездеги республикалык, партиялык эки чоң гезитке жарыяланышынан эле К.Артыкбаев өтө олуттуу проблеманы козгогонун байкоого болот. Ал - кыргыз адабиятынын тарыхын байыркы мезгилден татып, Октябрь революциясына чейин эле Тоголок Молдо, Молдо Нияз, Молдо Кылыч, Шамей Токтобай уулу сыяктуу өзүнүн чыгармаларын жазуу жүзүндө таратып келген залкар акындардын чыгармачылыгынан баштоо зарылдыгын белгилейт да, ушул көз карашын андан ары тереңдетип, курчутуп К.Артыкбаев 1967-жылы 1-январда «Кыргызстан маданияты» газетасынын 1-санына «Адабиятыбыздын алгачкы башатына көз чаптырсаң» деген макаласын жарыялайт. Аталган макаласы ошол учурда кандай өзгөчөлүгү менен коомчулуктун кызыгуусун пайда кылды экен?

1. Ошол, Кыргызстан КП БКнын биринчи катчысы болуп Т.Усубалиев иштеп турган жылдары, кыргыз элинин Октябрь революциясына чейин тарыхы, жазуусу жок, мамлекет да болгон эмес деген сыяктуу саясат жүргүзүлүп келген. Ошол маалда, б.а. жазуу тургай, адабий эстеликтер жөнүндө сөз кылуунун өзү кыйын абалда турганда биринчилерден болуп К.Артыкбаев кыргыз жазма адабияты Октябрь революциясына чейин эле бар экенин далилдөөгө батынган.

2. Кыргыз адабият тарыхын байыркы мезгилден баштап, ошону менен катар орток мурастар катары эсептелип жүргөн орто кылымдагы бабаларыбыз Ж.Баласагын менен М.Кашгардын эмгектерин адабиятыбыздын тарыхына киргизүү маселесин көтөрүп чыккан.

3. Реакциячыл көз караштагы акын катары эсептелип, атын атоого да мүмкүн болбогон, чыгармалары идеологиялык талаптарга туура келбейт деп эсептелинген акындарыбыз: Жеңижок, Эшмамбет, Молдо Нияз, Казыбек, Арыстанбек, Молдо Кылыч, Боогачылардын калтырган мурастарын үйрөнүү маселесин күн тартибине койгон.

Мына ушундай үч олуттуу, бышып жетилген маселени күн тартибине коюу менен коомчулуктун, илимий-маданий чөйрөлөрдүн көңүлүн бул аталган маселелерге бурдурган. Кыргыз адабият тарыхын байыртадан баштоо зарыл экенин мурун эле козгоп келсе да, бул макаласында анын маанисин андан ары тереңдетип курчуткан.

Ал кезде Ж.Баласагын менен М.Кашкардын адабий мурастары «орток адабий мурас» катары эсептелип жүргөндүктөн К.Артыкбаев алар кыргыз элинин жазма адабий мурасы деп түз айтуудан тартынып, Орто Азия, Казак элдеринин адабият таануу илиминен орун алып келген орток адабий эстеликтер деген концепцияга кошулууга аргасыз болгон. Андан кийин унутта калып бара жаткан Молдо Ныяз, Музооке, Тыныбек, Жаманкул, Калмырза, Багыш, Найманбай, Нурдин, Казыбек, Накен, Курман, Боогачы, Кыдыр аке, Сыртбай, Жаңыбай, Каниет, Базаркул өңдүү көптөгөн жазма жана төкмө акындардын, ойчулдардын мурас-тарын чогултуп, изилдөөгө алып, аларды адабиятыбыздын тарыхына киргизүү зарылдыгын белгилеген.

Адабиятчы көтөрүп чыккан үч актуалдуу теманын ичинен адабий чөйрөнүн бүйүрүн кызытып, чоң талаштын предметине айланганы бул – орток адабий мурас маселеси болду. Тактап айтканда, Жусуп Баласагын менен Махмуд Кашкардын чыгармалары тууралуу. Ошондуктан «Кыргызстан маданияты» гезитинин бетинде жарым жылга чейин созулган талкуу жүрүп, ага катышкандар көз караштары боюнча эки топко бөлүнгөн.

К.Артыкбаевдин көтөргөн проблемасына биринчилерден болуп каршы чыккандардын ичинен филология илимдеринин кандидаты Э.Абдулдаев болгон эле. Ал алгач кыргыздарды Караханиддердин мамлекеттик союзунда болбогондугуна жана Ж.Баласагындын «Кутадгу билиг» поэмасынын тили кыргыздардын орток адабий тили эместигине далилдерди келтирип, 1967-жылы 10-февралда «Кыргызстан маданияты» газетасына «Орток адабий мурас маселеси» деген макаласын жарыялаган. Окумуштуу Жусуптун кара сөз түрүндөгү кириш сөзүндө:

“Бутрахан тилинде жана түрк сөзү менен (эч ким) мындан жакшыраак китепти дегеле жазган жок” [4. 4] – деп жазганына, түрк сөзү менен жазылды дегенине карабастан, эстеликти ошол кездеги маданияты гүлдөп-өнүккөн уйгур элине таандык кылган. Ошону менен катар ал бул мурастан: «... уйгур тилинин толук иштелген грамматикасы менен таанышууга болот» – деп өзүнүн акыркы тыянагын чыгарган.

Ал эми философия илимдеринин доктору Б.Аманалиевдин «Талаш жемиштүү болсо» [Кыргызстан маданияты. -1967. -14-апр.] деген макаласында: «К.Артыкбаевдин кыргыздын адабий мурасынын тар чөйрө менен гана чектелип жаткандыгына бушайман болгону адилет. Чынында алиге чейин мурас жөнүндө кеп боло калганда XIX кылымдан ары кадам шилтөөдөн айбыккансыйбыз» – деп К.Артыкбаевдин орчундуу маселени көтөрүп чыкканын колдогон менен, орток адабий мурас маселесине келгенде тилчи Э.Абдулдаевдин пикирин толугу менен тактап чыгат. Аспирант Т.Назаралиев жогорудагы эки окумуштуунун пикирлерине кошулуп, белгилүү түркологдордун пикирлерин аргумент кылып алат да: «Кутадгу билиг» баласагындык Жусуп тарабынан 1069-жылы жазылган. Эстеликтин автору жөнүндө эч кандай маалымат берилбейт...» – деген калпыс оюн «Талаштын предметин тагыраак билели»

[Кыргызстан маданияты. -1967. -12-май] деген макаласында билдирген эле. Чынында К.Артыкбаев Жусуп Баласагын менен Махмуд Кашкардын мурастарын кыргыздарга тийешелүү кылууда авторлор өздөрү жазып калтырган эки фактыга таянуу менен айтат. Биринчиси, Жусуп Баласагын өзүнүн дастанын: “таза түркчө жаздым,”-дегенине [4. 4] таянса, экинчиден, ошол Жусуптун замандашы М.Кашкари өзүнүн «... Сөздүгүндө» [5. 3] **накта түркчө сүйлөгөндөрдүн катарына биринчилерден болуп кыргызды кошконун** аргумент кылып алып, ошол айтылгандарга таянуу менен авторлордун өздөрү жазып калтырган маалыматтарын объективдүү чындык катары белгилеген.

К.Артыкбаевдин мындай далилдүү фактыларын колдогон тарых илимдеринин кандидаты Ө.Караев 1967-жылы 10-мартта «Тарыхый кабарлар менен таанышканда» деген макаласын жарыялап, анда, IX-X кылымда кыргыз эли азыркы аймакта жашаганын илимий аргументтер менен далилдеп, Э.Абдулдаевдин аталган кылымдарда кыргыздар жашаган эмес деген пикирине каршы чыгат. Ал эми К.Артыкбаевдин жаңыдан жарыяланган «Маалыматтарга таянганда» [Кыргызстан маданияты. -1967. -31-март] аттуу макаласы тарыхчы-илимпоз Ө.Караевдин далилдөөлөрүнөн кийин Э.Абдулдаевдин макаласына каршы айтылган, дагы бир жолу илимий фактылар менен далилденген ой-пикирлер, маалыматтар эле. Көп өтпөй филология илимдеринин кандидаты Ж.Таштемиров К.Артыкбаев менен Ө.Караевдин пикирлерине толугу менен кошулган макаласын «Орток мурас жөнүндө ойлор» [Кыргызстан маданияты. -1967. -28-апрель] деген аталышта, тарыхчы З.Белекова «Махмуд Кашкари кыргыздар жөнүндө» деген макаласын К.Артыкбаевдин позициясын жактоо иретинде [Кыргызстан маданияты. -1967. -28-апр.] жарыялашат.

Өзгөчө ошол учурда академик, жазуучу Т.Сыдыкбековдун «Ата мурасы жөнүндө сөз» деген макаласы [Кыргызстан маданияты. -1967. -23-июнь] бул талашка өзүнүн чекитин койгонсуду. Анда Т.Сыдыкбеков К.Артыкбаевдин көтөргөн маселесине толугу менен кошулуп: «Эмесе бакыт, мээрим, жыргал берүүчү китепке биз бактысыздык менен карабайлык! Анын байыркы сапаттарындагы акылмандуулук менен айтылган бабаларыбыздын акыл мурас сөздөрүнө үлүштөш болулу! «Ит атасын тааныбайт!» – деп ошол бабалар айткан макалды эске албасак ... кары тарых алдында уят болобуз», – деп жыйынтык баасын чыгаруу менен ачык, курч оюн коомчулукка жарыялаган.

Бирок «Кыргызстан маданияты» газетасы «... редакциянын пикири боюнча дискуссиянын мындан да жемиштүү болуп аякташына айрым объективдүү жана субъективдүү факторлор тоскоолдук кылды» [1.225] – деп карама-каршы пикирдин кайсынысына кошуларын билбеген, бир жыйынтыкка келе албаган көз карашын билдирген.

Бул талаш маселенин тарыхы Н.Турдубаева «Жусуп Баласагындын «Кутадгу билиг» дастаны жана анын түрк тилиндеги котормолору» [7], С.Карымшаков «К.Артыкбаевдин илимий-сынчыл ишмерлиги» [6] деген аталышта кандидаттык диссертацияларында изилдөөгө алышып, жогорудагы маселе боюнча аргументтүү көз-караштарын айтышкандыктан биз да ошол айтылган пикирлерге кошулуп, сөздү мындан ары узартуунун зарылдыгы жок деп ойлодук.

К.Артыкбаев козгогон бул актуалдуу тема жогорудагыдай эки топко бөлүнүп, олуттуу полемикага

айланганы менен тийешелүү корутунду – жыйынтык чыккан эмес. Мына ушул көрүнүштүн өзүн С.Карымшаков да: «... Талкууга көрүнүктүү жазуучулар, окумуштуулар (Т.Сыдыкбеков, Б.Аманалиев, Э.Абдуллаев, Ө.Караевдер ж.б.) катышып, ошол кездеги артык-баш «этиеттенүүнүн»жесепетинен (улутчул болуп калбайлы дегендей) бул маселе арабөк кала берген», – деп белгилейт да, андагы К.Артыкбаевдин аракетин: «... ошол талкуу маданий мурас сыяктуу олуттуу проблемалар тууралуу олуттуу илимий ой жүгүртүү зарыл экендигине пайдубал түзүп, коомдук ой-пикирдин «моторун» өз учурунда от алдырганы менен тарыхта калыптыр» [6.10] – деп жогору баалайт.

Албетте, мезгил талабына жараша жүргүзүлүп жаткан идеологиялык саясаттан коркпой, кыргыз адабиятынын тарыхына байланыштуу тактоону киргизгени К.Артыкбаевдин жигердүү аракети катары бааланууга тийиш. Бүгүнкү күндө ал көтөргөн маселе өзүнүн адилетүү баасын алып жатат.

Эскерте кетчү маселе: К.Артыкбаев орток мурас жөнүндө элибиз маалымат алып калсын деген максатта Ж.Баласагындын «Кутадгу билигинин» бир канча главаларын поэтикалык котормо түрүндө, 1967-жылы «Ала-Тоо» журналынын 5-санына жарыялаган. Ага «Котормочудан» деген кыстырма киргизип, анда ал өз позициясынан жазбай, тарыхчы Ө.Караевдин ошол жылы [Кыргызстан маданиятына. -1967. -10-фев.] жарыяланган «Тарыхый кабарлар менен таанышканда» аттуу макаласындагы фактыларды аргумент кылып алуу менен кыргыздарга көбүрөөк тиешелүү деген оюн билдирген.

Ошону менен бирге К.Артыкбаевдин «Кутадгу билиг» дастанын котормок болгон далалатына, аны басма планына киргизүү аракети Кыргызстан КП БКсы макулдугун бербей, бут тосуулары даана байкалган.

Тилдик өзгөчөлүгү, фонетикалык, грамматикалык, лексикалык жактан кыргыз тилине окшош мурасты уйгур элине тиешелүү кылып келген атактуу түрколог В.Радлов да ал оюнан кайтып, кийинки табылган (Каир кол жазмасы – Г.У.) кол жазмадан улам «Кутадгу билик» уйгурларга эмес, «Орхон жазуусунун тилиндеги тыбыштарга туура келет» [1. 110] – деп айткан окумуштуу изилдөөчү В.Томсендин аныктамасына кошулгандыгын, тилчилер Ү.Асаналиев менен К.Ашыралиевдин «Кутадгу билигин» тилдик өзгөчөлүктөрү» [Фрунзе.: -1965] аттуу эмгегине да таянуу менен К.Артыкбаев аталган дастанды «Уйгур тилинде эмес, ...Баласагын шаарында колдонуучу түрк наречиесинде жазылган, анткени, ал наречие автордун эне тили катары колдонулган» – деп баса көрсөткөн [1. 110].

В.Радловдун мындай ою «Каир кол жазмасы» табылгандан кийин аны немец тилине которуп жарыяланган «Кутадгу билигин» экинчи бөлүгүнө жазган «Акыркы сөзүндө» ачык айтылган. К.Артыкбаев аны ошол кездеги КМУнун чет тилдер факультетинин окутуучусу Абдыкерим Жолдошбековго немис тилинен кыргыз тилине которуп жарыялаган [1.104].

Ал эми, анын 1970-жылы жарык көргөн «Сын сапары» аттуу китебине киргизилген «Орток эстеликтерди үйрөнүү маселесине карата» деп аталган мака-

ласын карап көрсөк, орток адабий мурас маселелерине карата айтылган конкреттүү ойлор камтылганын байкайбыз. Анда:«... дегинкисин алганда, өткөндөгү маданий мурастар жөнүндөгү маселени кандайдыр бир патриот болуп көрүнүп калуу үчүн эмес, ошол мурастарыбызды, маданиятыбызды өз деңгээлине жараша үйрөнүү зарыл болуп жаткандыктан жана бул иште биздин элге көбүрөөк тиешелүү материалдардын бар экендигине карабастан, бүгүнкү күнгө чейин өзүбүздү өзүбүз жакырлантып, куучуяп келаткандыгыбыз таптакыр талапка ылайык келбей турган жорук болгондуктан, ушул багытта колдон келишинче изилдөө ишин жүргүзүү ар бир эле ак ниет илим кызматкерлеринин милдети болууга тийиш деп эсептейбиз» [2. 119]–деген оюн ортого салат. Анын бул оюнун баалуу экенин профессор К.Иманалиев менен адабий-сынчы К.Байжигитовдор «Жемиштүү изденүү» аттуу макаласында «... Тарыхый-адабияттык олуттуу маселе көтөргөн «Орто кылымдагы адабий эстеликтерди үйрөнүү маселесине карата» аттуу макаласында далайdan бери тарыхчылардын, тилчилердин, философтордун, адабиятчылардын бүйүрүн кызытып келе жаткан М.Кашкари менен Ж.Баласагындын эмгектеринин маданий жана адабий баалуулугу, маани-мазмуну туурасында өз алдынча сөз айта алуу адабиятчынын изилдөөчүлүк диапозонунун кеңдигин айгинелей алат. Автор конкреттүү жазма эстеликтеринин так өзүнө таянат, өз позициясын, концепциясын фактылардан алып чыккандыктан, айткан ойлору ынанымдуу жана логикалуу» [3. 96] – деп белгилешкен.

К.Артыкбаев кыргыз адабият тарыхын мурункудай Токтогул, Тоголок Молдолордон эмес, Байыркы Орхон-Енисей таш жазма эстеликтеринен, орток мурас болгон Жусуп Баласагын менен Махмуд Кашкардын эмгектеринен баштоону күн тартибине койгон.

Мына ушундай маселени көтөрүп чыкканына карабастан, адабиятчы козгогон проблемага мамлекетте жүргүзүлүп жаткан саясаттан коркуп, эч бир атуул колдоп да, оппозицияда туруп да пикирлерин айта алышкан эмес. Кыскасы, бул маселеге кийлигишүүнүн ошол кезде зарылдыгы бардыгын туура түшүнүшүп, бирок изилдөөгө алууга, өздөрүнүн ойлорун айтууга батынышкан эмес.

Адабияттар

1. Артыкбаев, К. Жусуп Баласагын жана Махмуд Кашкардын мурастары [Текст]: окуу куралы /К.Артыкбаев; жалпы ред. проф. Б.А.Алымов.- Б.: Б-сыз, 1991. - 230 б.
2. Артыкбаев, К. Сын сапары [Текст] /К.Артыкбаев. – Ф.: Кыргызстан,- 1970. – 254 б.
3. К. Артыкбаев жөнүндөгү ойлор жана пикирлер [Текст]. – Б.: КМУУ, 1994. - 210 б.
4. Юсуп Хас Хажиб. Кутадгу билиг. (Уйгурча котормосу) [Текст] /Юсуп Хас Хажиб. – Пекин: Бээжин, 1984.- 360 б.
5. Кашгари Махмуд. Туркий сузлар девони (Девони-лугатит турк). [Текст] /М.Кашгари; таржыман-ва нашрга тайерловчи. С.М.Муталибов. –Ташкент: Фан, 1960.- Т.1. – 344 б.
6. Кармышаков, С. К.Артыкбаевдин илимий-сынчылык ишмердиги [Текст]: моногр. /С.Кармышаков. – Б.: Б-сыз, 2001. - 142 б.
7. Турдубаева, Н. Жусуп Баласагындын «Кутадгу билиг» дастаны жана анын түрк тилиндеги котормолору[Текст] /Н.Турдубаева -Бишкек:Авторафферат-2001 -25 б.

Ерболат Баят,
М. О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты.
 Қазақстан

ҚАЗАҚ -МОҢҒОЛ ЭПОСТАРЫНДАҒЫ БАТЫРДЫҢ ҒАЖАЙЫП ЖАРАТЫЛЫСЫ

Ғылыми мақалада «ғажайып жағдайда туу» мотиві қазақ –моңғол эпостарының сюжеттік желісінде талқыланады. Бұл мотив қазақ –моңғол эпостарында сюжетті құраушы компоненттердің бірі болып табылады.

Түйін сөз: эпос, сюжет, мотив, миф, будда, ритуал

В данной статье анализируется мифовы «чудесное рождение» в сюжетных линиях казахско-монгольских эпосов. Данный архаический мотив является один из сюжетно-образующим компонентам в героических эпосов казахско-монгольских народов

This article analyzes myths of «miraculous birth» in the storylines Kazahsky-Mongolian epics.

Ат үстінде өскен көшпелі халықтар үшін ерлікті қастерлеуден, ел қорғаны боларлық ақылды да қайратты ерді марапаттаудан соны армандаудан асқан ізгі мұрат бола қоймады десек артық айтқандық емес. Осы ізгі мұрат әрдайым өздері тудырған эпикалық жырларда көрініс тауып отырған. Эпос қаһарманы ойда жоқта тосын оқиғадан батыр болып шыға келмейді. Оның батырлық сынының алғашқы сипаттары бала кезінен таныла бастайды. Ол өзін «жаспын, баламын» деп санамайды. Алайда ежелгі салт бойынша балаға ат беру рәсімі жайдан-жай бола қоймаған. Баланың затына сай ат беру қатан дәстүрге айналған сынайлы. Халқына, еліне қамқор боларлық болашақ батыр көп алдында ерлік жасап барып өзіне лайық ат алуы керек болды. Осы дәстүрдің жаңғырығы эпикалық жырларда да, жазба әдеби нұсқаларда да көрініс тапқан. «Қорқыт ата» кітабындағы «Бұқашжан» туралы бөлімде бала алып бұқаны өлтіріп алғашқы ерлігін көрсеткеннен соң барып Қорқыт оған Бұқаш деген ат береді (1,13-14). Осы сюжеттік мотив моңғол жырларында да өзгеріссіз орын алған. Буряттардың “Гэсэр” жырында “Гэсэрдің қара құзғынды, шайтанды, атжалманды өлтіруі” деген тарау бар. Онда былай делінеді: “Сол уақыттарда шайтанның қара құзғыны бір жасқа толған баланың көзін шоқып өлтіреді екен. Гэсэрдің туғанын естіп екі көзін бірдей шокиын деп келеді. Қастандықты алдын ала сезген Гэсэр бір көзін асып, бір көзін басып қарап жатып, шайтанның қара құзғынын ұстап өлтіреді. Сол уақыттарда ешкі түсті, ит түмсықты шайтан Гэнлон деген лама(будда дін өкілі) болып өзгеріп келіп, екі жасқа толған баланың тілін суырып алады екен. Мұны да Гэсэр сезіп қояды да, көзін құртады. Гэсэр үш жасқа келгенде сары сиырдың кейпіне енген атжалманды қос мүйізінің ортасынан балтамен ұрып өлтіреді. Сөйтіп әп-сәтте үш жауызды жоқ етеді.” (2, 24)

«Эрийн сайн Хэцүү Бэрх» жырының соңына ала Хэцүү Бэрх ұл балалы болады. Ол баяғының дәстүрімен үш жасқа толған ұлына ат қойдырақшы болып, -Менің ұлыма айдарын көтеріп, атақ-даңқын шақырып, атын қоятын кім бар?-деп жалпақ елге жар салады. Сол кезде шынтақтай ғана бойы бар өзінен сақалы ұзын әулие шал (Қорқыт бейнелес) ұзақ бата беріп баланың шашын алтын қайшымен қырқып, күміс арасанмен жуып, алтын тарақпен тарайды. Сол құлағын тесіп күміс сырға қадап, бес қаруын асындыра-

ды да ерлігін сынайды. Сонан соң оған “Жетіқат жер астына түсе алатын сиқырлы шұбар ат мінген Хив сүүдэр” деген ат қояды. Әкесі Хэцүү Бэрх бала кезінде алып айдаһарды өлтіргеннен соң оған да солай ат қойған болатын(3,144-149). Айдаһарды немесе жыланды өлтіру әлем халықтарының мифтерінде, ертегілерінде, аңыздарында, батырлық жырларында көп түрлі көріністерге ие болғанын білеміз. “Айдаһарлармен айқасу” мотивінің кең таралуына, оның шығу тегіне қатысты В.Я.Проптың зерттеулерінде айтылған пікірлер қызығалықты(4, 216-263)

Жаңа туған нәрестеге есім беруге ерекше мән беріледі. Мұнда қауымдық сипат, әлеуметтік сарын басым. Оның есімін ата-анасы ғана қоя салмайды. Қазақ жырларының денінде болашақ батырдың атын түске еніп, аян берген әуелі әулие-әмбиелер қояды:

Ұйықтап етсе Кәдірхан,
 Жеті пір келіп қасына,
 Отыра сала басына,
 «Қайырлы болсын перзентін,
 Атын қоя келдік деп,
 Қызыңның аты-Ханбибі,
 Ұлыңның аты-Қарабек,
 Аттары осы болсын» деп,
 Бата беріп, қол жайып,
 Атын қойып кетіпті-ай.(5, 281)

Айтпақшы осы жырда ұлы туған соң Бозмұнай ұлан асыр той жасап,-Өлгенде көрген бұл баланың түсімде көрген аты бар, соны тауып қойған адамға тоқсан торқа кигізіп, тоғыз жорға мінгіземін-деп жар салады. Екі күн бойы ел болып оңланып таппайды, тапқан аттар жақпайды. Атын табамыз деп таласқан хан мен билер, кедей мен жарлы қызылкенірдек болып қырқысады, ұрсысады. Ақыры жасы жүз отызға келген бір өлмелі шал келіп былай дейді:

...Беліндегі бес қару
 Тал бойына жарасқан,
 Ерлік еткен алаштан,
 Батыр Сайын болмас па?!
 Үстіне аруақ қонбас па?!
 Хан мен билер қамалып,
 Соны тауып қоймас па?!..(5, 166)

Баланың атын хандар мен билер таба алмай қария шалдың қоюында әлеуметтік сарынмен қатар ескілікті наным-сенімнің де жұрнағы бар. Ер Сайынның атын тауып қойған қария мен Хийв Сүүдэрге есім берген

шынашақтай шал және Баяндүр ханның бұкасын өлтірген баланы Бұкаш деп атаған Қорқыт бейнесі бірдей типтегі образдар. Осыған қарағанда ежелгі замандарда балаға ат қою салтының түркі-моңғол халықтарында айырмашылығы болмағанға ұқсайды. Осы ритуалдық ғұрып екі халықтың жырларында бәз қалпында сақталынып қалған. Бұл ғұрыптық салт мұсылман немесе будда діндері енгенге дейінгі дәуірлерде орныққан нағыз жаугершілік заманның үрдісі екендігі шүбә тудырмаса керек. Қысқасы батыр болатын бала айтарлықтай ерлік көрсетіп, ел ішіндегі ең бір елжулі, дуалы ауызды қария соған сай есім беруі есте жоқ ескі замандардың жаңғырығы. Жаугершілік заманда туып қалыптасқан, діни сенімдерден алшақ тұрған мұндай мотивтердің өте сирек ұшырасатынын айтуымыз керек. Мұнда ерлікті қастерлеген қаһарман жұрттың қасиеті бар. Сонымен бірге болашақта халықтың мұң-зарын тыңдайтын, солардың намысын жыртып, жоғын жоқтайтын батырға ат қоюға келгенде дүйім ел-жұрт болып кеңеседі, оған бей-жай қарамайды. “Сүйініштің жасы қырыққа келгенде, бала көрмей жүріп барып бір балалы болады. Ол баланың атын ноғайлы елі жиналып отырып... атын Бегіс қойды”(6, 243)

Сүйініп туған баланың

Атын қойды Сүйініш.(6, 217)

Қойып едім атыңды

Жұбатсын деп Жұбаныш(6, 198)

Моңғолдың “Алтан Гургалдай” атты жырында 3 жылғы ұйқысынан ояңған хан Бидэр хар деген жауға қарсы аттанады. Сонда артынан қуып жеткен Агса-халдай атты шал шылбырына жабысып, -Сен алысқа кетіп барасың, қатыныңның аяғы болса ауыр. Балалы болса не деп ат қоямыз?-деп сұрайды. Сонда Алтан Гургалдай хан, - Ұл туса атын Гэсэр-Жангар қойындар, қыз болса өздерің біліндер-деп жүріп кетеді(7,8). Осы секілді “Алпамыс батыр хиссасынды” Тайшыққа қарсы жалғыз аттанып бара жатқан Алпамыс: “Әйелімнің ішінде жеті айлық бала қалып барарды, ұл туса атын Жәдігер қойындар”-дейді(8, 118) Балаға ат қою рәсімі және сәуегей шал (Қорқыт) екі халыққа да ортақ дәуірдің біртұтас ұғымы. Эпостық жырларда кездесетін мұндай мотив кейін келе негізінен діни наным-сенімге байланысты әр қилы өзгерістерге ұшырап отырғандығын көруге болады. Мифологиялық сарындағы көне жырларда бала тумамай жатып өз атын өзі қойса(Гэсэр), онан беріректегі патриархаттық кезеңде, жаугершілік заманда баланың есімін елге танымал ақсақалды қариямен байланыстырса(Қорқыт секілді), кейінгі кезеңде бұған мұсылманның пірлері араластырылды. Қалай болғанда да байырғы көшпелілер балаға ат қоюды төтенше оқиғамен (ерлікпен) байланыстырып оған әсте селқос қарамаған. Бұл ешқандай діни сенімге тәуелді емес. Баланың атына сай затының да бөлекше болып өсіп тезірек ержетуіне мүдделілік танытады. Ол ешкімге ұқсамай тез өседі, қылығы да адам сенгісіз жағдайда болады. Баланың тез өсу мотиві оның таңғажайып жаратылысы туралы мотивтен туындап жатса керек. Олар шындығында қандай бір қауіп-қатердің тұсында немесе оның алдында туатын себепті тез өсіп ержетіп, елін азат етудің қамына кіріседі. Ертегілік эпостарда бала жатырда жатып сөйлейді, туа салысымен емшек сүтін ембей ет сұрайды, қадам басып жүріп кетеді, яғни ересек адам кейпіндегі мифтік тұлға болады. Бірақ мифтік сарын басым жырларда оны ересек адам еді демейді. Бұл туралы ғалымдар не дейді:

“Эти материалы показывают одну сторону дела: оны показывают мотив на более ранней стадии и обнаруживает, что герой сразу рождается взрослым. Другие материалы ясно показывают, что он рождается взрослым потому, что он возвращенец, потому что он рождается второй раз”(9, 238)

Жаңа туған жас бала

Емшек берсе ембеді,

Етті көрсе жемеді,

Анасының қарасын

Егіз екі көрмеді...

Ноғайлы жұрт кеңесіп,

Сайын сынды мырзаға

Үш күнде бір бие сойғызды.

Ортан жілік майымен

Үш күнде бір тойғызды(10, 166-167)

Баланың тез өсуі эпостың сюжетіне де жат емес. Бірақ ертегідегідей сағат санап, күн санап өсу мұнда жоқ, баланы жасына қарап мінездеу басым. Кейбір жырларда баланың жасын, өсу қарқынын тізбелеп жатпайды. Мысалы, “Ер Қосай” жырында (А. Хангелдин нұсқасы) жеті ағайындыдан қалған Ер Бөкше жасы алпысқа келгенде бір ұл сүйіп, оның атын Қосай қойғандығы қысқаша баяндалады. Баласы Қосай алты жасқа толғанда әкесі алты ағасының кегін қайтармақшы болып, жауға аттануды ниет етеді (10, 100-101).

Алты жасар баланың шешесін бұйым көрмей арқалай жөнелуі оның ерекше күш иесі болып өскендігінен хабар берсе керек. Қалмақпен соғысқан Ер Бөкше ауыр жараланып, қаза табады. Бұл кезде Қосай сегізге келеді. Шешесі Ақсарыбайдың қызы Алаукешті Қосайға айттырмақшы болады. Жырдың сюжеттік оқиғасы осыдан әрі қарай өріп жүре береді. Эпикалық жырлардағы басты кейіпкердің ерлігі ерте танылады. Оның алып тұлғасы, бөлекше бітімі бесікте жатқанда-ақ белгілі болады

Жас баланың ата-бабаның, әкенің немесе ағалардың кегін қуып, жауға аттануы, сөйтіп кек алуы өмірлік шындықтан алшақ кетпейді. Ол көбінесе жас баланы ойын алаңынан алып шығып, ата-ананың, елдің қамын ойлауға итермелейді. Жалғыздық, жетімдік ситуациясы баланы онан да қиын жағдайларға душар етеді. Бір сюжеттен екінші сюжет туындап, баланың батыр болып шығуына көмектеседі. Батырдың алғашқы ерлігі де, кейінгі жорықтары да көбіне жол жүрумен байланысты. Іс-әрекет тоқтаған жерде сюжет те аяқталады. Бұл жағынан қиял-ғажайып, батырлық ертегілер және қаһармандық эпостың сюжеттік құрлымында үлкен жақындық бар екендігі белгілі(12,208). Сюжеттік оқиғалар бас қаһарманның іс-әрекеттерінен туындайтын кездейсоқ жағдайларға толы болады. Сондықтанда бас қаһарманның қай кезде де атойлап алға шабуы, жауға қарсы жалғыз өзінің аттануы эпикалық жырдың көркемдік поэтикасында жатқан заңдылық. Эпостың сюжеттік желісінде айрықша мәнге ие болатын ситуацияның бірі оның түрлі себептермен жат жерге аттануы болмақ. Эпостағы бас қаһарманның ерте ержетіп, есейіп, жауға аттануы, елін-жерін қорғау үшін жорық жолына шығуы түптеп келгенде сюжеттің ең басындағы «ғажайып жаратылыс» мотивіне тікелей қатысты екен. Ерте ержеткен баланы алда түрлі сынақтар күтіп тұрады. Оған жаратылыс ғажайып батыр ғана төзе алса керек. Эпикалық көркемдік заңдылық бас қаһарманға қатысты уақытты созуға мүдделі емес. Ел мүддесіне сай батырдың өсуі қандай тез болса, оның ерлік көрсетуі, ел-жұртын жаудан қорғап, азат етуі де соншалықты жылдам

уакытпен бірге қозғалып отырады. Батыр уақытты өзі игереді. Сайып келгенде «ғажайып жаратылу» мотиві эпикалық жырлардың қат-қабат сюжетінде ерекше қызмет атқарады.

Пайдалған әдебиеттер

1. Қорқыт ата кітабы. – Алматы: 1986. -182 б
2. Гэсэр. Улаанбаатар: УХГ. 1986. 209 х.
3. Монгол ардын баатарлаг тууль – Улаанбаатар: УХГ, 1982. 150 х

4. Пропп В. Я. Исторические корни волшебной сказки – Ленинград: 1986, С-362
5. Батырлар жыры. – Алматы: 1961. 2-т.
6. Қырымның қырық батыры. 5- том. – Алматы: 1989.
7. Тууль. – Улаанбаатар: 1991. 58 х
8. Батырлар жыры. Алпамыс батыр. 2-т. – Алматы: 1986.
9. Пропп В. Я. Фольклор и действительности. – Моква: 1976. С-323
10. Бабалар сөзі. Батырлар жыры. – Астана: 44-т, 2009.
11. Батырлар жыры. – Алматы: 6-т. 1990.
12. Ыбыраев Ш. Эпос әлемі. – Алматы: 1993. 6

Текешова М.Б.

*КР УИАның Ч.Айтматов атындағы
Тил жана адабият институту*

“ДЕНИЗ БОЙЛОЙ ЖОРТҚОН АЛА-ДӨБӨТ”: ТАРЫХ ЖАНА ТАГДЫР

Улуу жазуучубуз Чыңгыз Айтматовдун “Дениз бойлой жортқон Ала-Дөбөт” (1977) аттуу повесттин окурмандар дүйнесі, адабият айдыны жакшы билет. Албетте, чыгарманы чечмелеп берүү машакаттуу иш. Түшүндүрүү жана далилдөө мезгилден жана тарыхый-саясий шарттардан да көз каранды. Ч.Айтматовдун сөз болуп жаткан чыгармасы дагы өзүнүн кендиги жана терендиги, көп катмарлуу жана көп кырдуулугу менен айрымаланат.

Жазуучудан маектеринин биринде “...Ала-Дөбөт” тууралуу сурашканда мындай дегени бар: “Көрбөйсүзбү, мен “... Ала-Дөбөттү” өтө жакшы көрөм. Балким, бул деги эле мен жазган китептердин ичинен эң сүйүктүүсү. Ал канчалык жеңил, канчалык кумарлануу менен жазылганы алигиче эсимде. Сыягы, ошондон улам ар кандай салыштырууларга, мейли ал Хемингуэй болсо да, өз ичимде макул эмесмин” [1, 397.]. Ал эми чыгарма жарык көргөндөн бир жылдан кийин жарыяланган “Обрести судьбу свою...” деген маегинде жазуучулук өнөрдү кандайча аркалап калгандыгы, жана ал өнөрдүн жашоосундагы мааниси тууралуу мындай деген: “Как я теперь понимаю, меня толкнуло к этому решению ощущение безвыходного тупика, в какой я забрел к тому времени, невозможность воплотить привычным способом чувства, мысли, которые меня волновали, жгли, требовали выражения. Не вырази их, я не мог бы жить дальше” [2, 386.]. Бул ойлорун жазуучу улап отуруп, чыгармачылыгында “өзү түзгөн, ойдон чыгарылган кармандардын жашоосу менен өмүр сүрүүнү токтотуп”, “баеи иллюзияларды артка таштап”, “өзүндү табуу, өзүндүн адам катары, жазуучу катары ким экенин аңдап түшүнүүнүн зарылчылыгын” белгилеген. Ушул эле маекте Ч.Айтматовго “Сиздин оюңузча, жазуучу үчүн тема деген эмне?” – суроосу берилет. Жазуучу “Тема – это ты сам, твоя судьба” – деп жооп берген. Маектеши сөздү акыркы повестине бурганда, бул туурасында жазуучу буларды айтып берет: “На последнюю повесть меня вдохновил рассказ В. Санги. Но я, конечно, не мог знать, как сложится судьба героев “Пегего пса...”. И лучше, кажется, не знал бы. Но, как теперь понимаю, я писал эту вещь с трепетом и любовью, как бы предчувствуя, что последним вижу этих людей в последний раз живыми.

А если определять “тему” этой вещи, исходя из того, что герои – рыбаки, значит, нужно бы, по странной логике некоторых критиков, решить, что это “повесть о рыбаках”? Нет. Здесь главная тема – любовь, любовь к людям, гордость за человека, который умеет быть благородным до последней минуты своей жизни. Этот человек и прекрасен. Поэтому он непобедим.

Иными словами, речь идет не о заданной теме, а о теме-открытии. Это тем более важно, что обретение всяким художником темы, вернее, чувства темы, связано с пониманием, я бы сказал, гражданского долга перед народом, ответственности перед каким-то несправедливо униженным человеком, чью правду ты обязан восстановить перед высоким званием художника слова. А это значит – говорить правду о жизни, о людях, которые доверили тебе это право” [2, 390.].

Албетте, жазуучу бул ойлору менен бөлүшкөн убактарда анын жеке тагдыры тууралуу маалыматтар жабык болгон, “Тарыхтын актай барактары” кийин гана жазылып, Ч.Айтматовдун “Не вырази их, я не мог бы жить дальше” деген сөзүнүн маани маңызы ачылып отурат. Жазуучунун кичүү карындашы Роза Айтматованын “Тарыхтын актай барактары” аттуу китебинде “Акыркы кабар” [3, 28.] деген бөлүм бар. Эскерүүдөн Төрөкул Айтматовдун адамдык касиет сапаттарын, эркин, тотолитардык режимдин арсыз, жырткыч саясаты майтара албагандыгын, Улуу адамдын, кандай гана жагдай болбосун, Улуу бойдон калгандыгын көрүүгө болот. Бул эскерүүнү берип отурганыбыздын себеби, Р.Айтматованын Т.Айтматовду акыркы жолу көргөн Теңирберди атага жолуккан мезгили 1975-жыл болсо, повесть 1977-жылы жарык көрүп отурат. Биздин оюбузча, жазуучу бул окуядан кабардар болуу ыктымал, өзөктү өрттөгөн аталардын татаал тагдыры “...Ала-Дөбөттүн” башкы темасы болбосо да, өз таасирин тийгизгенин танууга болбойт.

Повестин алгачкы бетинде эле чыгарманын маани-мазмунуна карата алдынала бүйүр кызыткан автордук ой бүтүмдөр берилет. Бул кызык ары чыгарманын, каармандардын өмүр жолун аныктоочу мүнөзгө ээ. “Ушуну менен бала деңиз мергенчисинин өмүр жолун баштамак. Деңизде башталган өмүр акыры бир күнү деңизде бүтмөк. Деңиз аңчысынын тагдыры ушундай.” [4, 308.]. Деңиз – белгисиздик, туруксуздук,

ырайымсыздык. Дал ушул түбү жок белгиздикке, дайынсыздыкка Киристин аталары, акелери түшүп кетип дарексиз жок болушууда. Буга өз ыктыяры менен барышты. Бул чечим алардын адамдык парасатынан чыккан, акыркы чечим болду. Себеби ырайымсыз деңиз чалкып, албууттанып турганда курмандык талап кылды. Ичер суусун, көрөр күнүн жаш балага калтырып улуу ата-агалар кете берди. Мындай чечимдин мааниси, мындай тагдырдын табышмагы, жазуучунун өмүр таржымалында жатат. Прараллелдер менен ассоциациялар ачык эле турат. Өтүп кеткен аталардын калган өмүрүн балдарына берсин, “ичер суусу, көрөр күнү” деген сыяктуу сөздөр өмүр-өлүмгө, тагдыр-таалайга байланыштырылып элибизде айтылып жүрөт. Суу – өмүрдүн булагы, жашоонун символу. Жазуучу повестте каармандардын тагдыры тууралуу ой толгоосун, чыгарманын башында эле окурмандар менен бөлүшүп коет. Бул окурманды “кандайча” деген бүдөмүк ойго калтырат. Окууга, билүүгө кызыктырат. Чыгармадагы каармандардын тагдыр жолун алдын ала болголоо менен, автор окуяны табышмактатып, окурмандын ичтен кошо кайгыруу, ал тагдырдын таржымалына кайдигер калбоого даярдап коет. Анан калса, “тагдыр” деген сөздүн, өзүнүн сыйкырдуу күчү дагы, арбап алары айтылбаса да түшүнүктүү. Бул албетте, сырткы белгилер, бул нерсени жазуучу шөкөттөп койгон кооздуктар катары гана түшүнүү аздык кылат. Анын артында “тагдырдын да тагдыры бар” [4,399].

Деңиздин учу-кыйырсыздыгы, туруксуздугу, туңгуюктугу авторго керек болгон, зарыл фон болгон. Чыгармадагы башкы ойдун түйүнү дал душул деңизде жатат. Баланын чоңдор менен аңчылыкка бара жаткандыгы да “купая сыр”. Аны кимден жашырышат, эмнеге ачык айтышпайт? Бул абдан кызык.

“Барагой, токойго бара гой!” – деди, деңиз жакты карабай, тоо боорундагы токойду карап туруп айтты: “Байка, отунуң кургак болсун, өзүң адашып кетпе!” Ал анткени Кирп деген жин-перилерден Кирискенин изин адаштырып, баласын ар кандай азыткы жиндерден коргогону эле. Баланын атасы, өзүнүн эрин да оозго албады. Кулагы сак, куу жиндер тиги Эмрайин бу баланын атасы эместей, Кириск болсо өз атасын ээрчибей, чоочун кишилер менен бараткандай туюнсун деп, сыр бербеди” [4, 310].

Эне эмнеге мынча Кирп жиндеринен коркот. Бул – куугунтуктоо менен жалган жалаа жабып, ак жерден адамдарды жалмап жүргөн тарыхтагы ашынган желмогуздар – НКВД (Народный Комиссариат Внутренних Дел) эмеспи? Бул алгачкы абзацтардагы кооптоону, сыр тутуу, из жашыруу сыяктуу окуялардан, балдарынын тагдыры үчүн кооптонгон экенин абалын сезүүгө болот. (1937-жылкы репрессия, куугунтуктоо, изге түшүү) Себеби аталары камалгандардын балдарына да көп коркунучтар болгон.

Нивхи деген сөздүн, сөздүктөгү этимологиялык мааниси адам, адамзат (нивхи – человек, люди) дегенди туюнтарын эске алсак, жазуучунун талантына дагы бир таазим этип алабыз. Адамзат өз билимин канат кылып, кайык кылып, ракета кылып өнүгүүгө умтулат. **Кайык** – өнөр, чыгармачылык, билим. Аларды чоң деңизге алып чыкканда ошол өнөр, ошол билим. Ошол өнөр-билимди бала да алып калса дешет, деңизде эркин сүзүп, эркин жүрсө деп, өз тирилигин кыла билсе деп, алып баратышат баланы. Мына Органдын тилеги, кайыгына кайрылуусу: “Мен өлсөм сен кал, олжосу көп алыскы жайларга сүз. Мен өлсөм тепсе

темир үзөр жаш мергендерди ээ кылып, деңиз кезип сүзө бер” [4, 314-315].

Деңизде аң уулап жүргөн нивхилер алгач, жолдуу болушту, арылап сүзүп баратканда “асман-жердин ортосун чык каптап, айры тилдүү ажыдаардан бетер сүрдүү сур туман басып келатыптыр. Түнөргөн суунун үстүндө уюлгуп, улам жеткенин жеткендей жутуп көрсөтпөй, каратып туруп эле каптап келатат. Кадимден калган тирүү желмогуздай, буларды кайык-пайыгы менен тирүүлөй жутчудай, бүт дүйнөнү жалмап салчудай болуп араанын ачып келатат” [4, 348]. **Туман** – бул СССРди каптап келген **репрессия** (карательная мера, наказание, применяемые государственными органами). Ал ажыдаардай болуп алдындагыларды жутуп келе жатат. Андан кантип аман калууга болот? Өзүң туруксуз, туңгуюк деңиздесиң, баш-аягына көз жеткиз. Кайыгыңа ишенесиң, демек, илим-билиминди бу каптап келген ажыдаарга колдоносун бирок ал ажыдаар кайыгың менен кошо жутчудай. “...туман тарабады, тараар түрү жок. ...Жалгыз үмүт, жалгыз тилек асманда, жылдызда калган. Зарыга күткөндөрү ошол. Кирпик какпай күтүштү. Жанды кашайтып, айланы түгөткөн туманды айдап кетер болсочу деп, **шамалдын** илебин элесе күтүштү. Асман бетин ачсаң боло, деп Теңирге жалынышты, деңиздин коңулунда жаткан **шамал ээси** ойгонсо боло деп, ал саксагай, жалдуу айбанга жалынышты” [4, 357-358.]. Шамал деген эмне? Шамал – бул өзгөрүү, алмашуу (перемена). Көптөн күткөн **желаргы, жазгыбаар**. Бирок, шамал болгон жок, туман тарабай туруп алды, “ичер суу” түгөнүп баратты. **Ичер суу** – өмүр булагы. Орган кайыктагылардын улуусу, баарынан көп жашаганы көптү көргөнү. Өзүнөн жашырактар, балдар жашаса экен дейт. Суудан баштарат, жашоодон кечет. Ата-баланы таштап, Мылгун аке да өзүн туңгуюкка таштайт. Эмрайин “ичер суусун, көрөр күнүн” баласына таштап, “Эми мен өтсөм сенде калам, сенин балдарыңда, балдарыңын балдарыңда уланам” – деп кете берди.

– Ич, - деди Мылгун.

– Ич, - деди Эмрайин,

– Ич, - деди Орган карыя. Кириск тайсалдап турду. – Мен ушул өмүрүмдө сууну канча көп ичтим, аны билбейсиң – Сен дагы узак өмүр сүрүшүң керек, ошол үчүн... – деп карыя сөзүн улабай аяктабай койду” [4, 361.] бул саптарды окуганда аталар эске түшөт. Биринин артынан бири камалып, дайынсыз жок болуп кетип жаткан аталар. Туңгуюкка түшүп кетип, кимисинин кайсыл жерде экендиги белгисиз аталар. Чиедей балдар жашасын, ичер суу, көрөр күн ушулардыкы болсун деген аталар: Алымкул, Төрөкул, Рыскулбек, Өзүбек. Төрөкул Айтматовду жалган жалаа менен камакка алгандан кийин, ырайымсыз бийликтин узун колу анын биртуугандарына да жеткен. Аталаш агалары Алымкул, Өзүбек, бир тууган иниси студент Рыскулбек да кармалып, дайынсыз кеткен. “...после ареста Алымкула и Рыскулбека ...Озубека постигла та же участь: он погиб на чужбине” [3, 191.] – дейт Р.Айтматова.

Жазуучу бул чыгарманы, ошол аталарга багыштанганын повестти окуп отуруп сезүүгө болот. Улуу жазуучубуздун бул повестти бүтүндөй доор менен саясий кырдаалды, тарых менен тагдырды айкалыштырган татаал чыгарма.

Адабияттар

1. Айтматов, Ч Чыгармаларынын жыйнагы: 8-том. Макалалар, маектер / Түз. Абдылдажан Акматалиев. – Б.: Бийиктик, 2008. – 600 б.

2. Айтматов, Ч. В соавторстве с землею и водою... Очерки, статьи, беседы, интервью. -Ф., "Кыргызстан", 1978. 408 с.

3. Айтматова, Р. Белые страницы истории: (Мои воспоминания). – Б.: ОсОО "V.R.S Company", 2013. – 268 с.

4. Айтматов, Ч. Чыгармаларынын жыйнагы: 3-том. Аңгемелер, повесттер, драма. / Түз. Абдылдажан Акматалиев. – Б.: Бийиктик, 2008. – 480 б.

Әділбекова Ж., Тасполатов Б.,
Ырсымбетова Н.

М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті
(Қазақстан, Шымкент қ.)

АЛЫПТАР ДОСТЫҒЫ

В данной статье рассматриваются некоторые вопросы жизни и взаимосвязи творчества великих акынов казахского и кыргызского народов Жамбыла и Токтогула, которые отразились в их творчестве

Ключевые слова: жырау, импровизатор, общественно-социальный строй, взаимосвязь в творчестве.

This article discusses some of the issues of life and creativity of the great relationship akyns Kazakh and Kyrgyz peoples Zhambyl and Toktogul, which were reflected in their work

Keywords: bard, improviser, public and social order, the relationship in the works.

Шыққан тегі бір құстың екі қанатындай, қойы қоралас, тойы аралас қазақ –кыргыз елінің әдеби-мәдени байланысы үлгі тұтарлық, өнеге аларлық, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасын тауыпкележатқан дәстүрлі сабақтастық болса керек. Сүйінбай мен Қатаған, Жамбыл мен Токтағұл, Үмбетәлі мен Тоғолоқ Молдо, Кенен мен Әлімқұл, Қажымұқан мен Қожамқұл, Мұхтар Әуезов пен Шыңғыс Айтматовтардың шығармашылығы, Ықылас пен Шабдан төре, Мұхтар Шаханов пен Шыңғыс Айтматовтар достығы кыргыз-қазақ елінің өнер мектебі, өмір мектебі секілді көрінеді.

Жамбыл жас кезіненАлатау,Қаратау атырабындағыақын-жырау, манасшыларБалық, Қалығұл, Найманбай, Қатаған, Арыстанбек, Сағымбектермен тұздас-дәмдес, сырлас болған. Мысалы өмірінің соңғы күніне дейін Мұратәлімен дос болып, Ыстықкөл жағасында талай рет кездесіп, күй шертісіп, жыр айтысқаны белгілі. Сондай-ақ Мұратәлі Жамбылдан қазақ елінің талай өлеңдері мен күйлерін, салт-дәстүрін үйренген.Ал Жамбыл Тыныбектен «Манасты» тындап, өзі де сүйсіне жырлаған. Сол сияқты Тоғолоқ Молдо, Қалық, Әлімқұл, Оспанқұл сияқты ыршы, қобызшылармен жиі кездескені белгілі.

Жамбылды айтқанда Токтағұлға тоқтамайкету, ұрпағымызға айтқанда жағы және бар. Кезінде ғалым Мұхтар Әуезов Токтағұлды «кыргыздың дана акыны» деп бағалап, «халықтық қазынадан өрбіп-өскен, өз жырларын халықтың шынымен, сырымен суарған»[1,141 б.] деп бекер бағаламаса керек. «Менің өлеңдерімдегі шындық–халқымжайлы шындық», - дейді Токтағұл [2,63 б.]. Шынымен де Токтағұл шығармашылығының басты тақырыбы –халық, халықтың тұрмыс-тіршілігі, арман-мүдесі, ауыр тұрмысы, бағаланбай келе жатқан ерен еңбегі, мұң-зары. Оған «Жоқшылықтың кесірінен», «Арман», «Арман Кербез», «Сен, сен дүние», «Көкейкесті», «Мың-толғау», «Эшен қалпе», «Не қызық» секілді тундылары толық дәлел бола алады.

Асылы екі алыпты жақындастырған да табыстырған да шығармашылықтарының халықтылығы болса

керек. Сонымен қатар тағдыр тәлкегі мен өмір иірімдеріндегі ұқсастықтарда да үлкен сыр мен мән жатыр.

Жамбылдың бойына акындық қасиет ана сүті арқылы дарыды. Жамбылдың анасы ұлдан аса көп сөйлемейтін, бірақ сөз айтқанда тауып айтатын, сөзге шешен кісі болған. ұлданның нағашысы да аса үлкен, халыққа сыйлы қобызшы болған деген де деректер бар.

Ал Токтағұлдың анасы Бұрма өте дарынды, жоқтау-кошок жырларымен ас-тойларда атағы шығып, қомызда шебер ойнаған. Халық әндерін нақышына келтіре орындап, тіпті кейде аяқ астынан әзіл-қалжыны аралас, келеке-өжуа өлеңдер де шығарған өткір тілді,ел анасы болған адам екен.Токтағұл анасын «бастау», «ағынды өзен» деп аса қатты құрметтеген.

Жамбылдың айтуы бойынша, оның акындыкқа деген құштарлығы 12-13 жасынан басталады. Дүмше молладан тәлім алғанша «Домбырамды қолға алам» деп, әкесінен рұқсат сұрайды. Токтағұлда дәл сол жасында Диханбай манаппен сөзге келісіп қалады. Оның өткірлігінен қорыққан Диханбай орда акыны Арзыматты Токтағұлға айдап салады. Айтыста Арзымат Токтағұлдың кедейлігін бетіне басады. Ал Токтағұл Арзыматтың жағымпаз, жылпостығын, сатқындығын айта келе, өзінің халық акыны екенін мақтана жырлайды. Осы айтыстан кейін Токтағұл ел арасында акын ретінде таныла бастайды.

Кейбір деректерге сүйенсек, «Токтағұл Ақсу жерінде Алымқан деген қызды кездестіріп, қатты ғашық болған екен. Алымқан да Токтағұлды ұнатыпты. Бірақ қыздың әке-шешесі екеуінің үйленуіне қарсы болады. Өйткені Токтағұл кедейдің баласы. Қосыла алмайтындықтарын білген екі жас қашпақшы болады. Бірақ Алымқанның әке-шешесі біліп қояды да қызды басқа біреуге ұзатып жібереді». Ал енді бір деректерде Токтағұл бұлөлеңді Алымқанның күйеуі Сұлтан қазының өтініші бойынша шығарған деседі [2,25 б.].

Оның ғашықтық сарында жазылған «Сүйімқан», «Насылқан», «Алымқан» секілді шығармаларықырғ-

ыз әдебиетінің махаббат лирикасының классикалық үлгілеріне айналған туындылар болып табылады. Ел бұлбұлы:

Көзің таңғы бір шолпанжұлдызындай
Шашың кілемге бір тартқан құндыздай
Сұлулығың, келбетің, Алымқан
Сүлеймен алған нұр қызындай! - [2,26 б.]

деп армандап өтеді.

Бұрым сұлуды қайтарып берген Жамбыл:
Айырылдым арманымнан қайран Бұрым,
Айдай еді толысқан аппақ нұрың
Алдандым аяғымды шалыс бастым.

Білмедім жаны ашымас аға сырын – [3,154 б.]
деп өкініштен өзегі өргенеді.

Жамбыл мен Токтағұлдың достығы аға мен іні арасындағы байланыс секілді. Ағасының інісін әлпештеп, аялап, қорып, қолынан келгенінше жақсылығын аямағаны тарихтан белгілі. Өйткені Токтағұл өмірдің ащысын көп көрді.

Ол Рысқұлбек манаптың балаларына арнап шығарған «Бес қабан» өлеңі үшін Сібірге айдалып кетеді. 1898 жылы Ферғанада Әндіжан көтерілісі болды. Токтағұл бұл кезде Ирисуу районында отбасымен тұрып жатты. Рысқұлбек манаптың балалары Керімбай мен Бахтияр ақыннан өштерін алу үшін арыз жазып, «Әндіжан көтерілісіне қатысты» деген жала жауып 1898 жылы ұстатып, өлім жазасына кестіріп жібереді. Кейінірек өлім жазасы жиырма бес жыл жер аударылуға өзгертіледі. Бұғаудағы Токтағұл шынжырлаулы аяғымен Ресейдің бірнеше жерлерін шарлады. 1902 жылы қашып еліне келіп оралады.

Міне осы кезде Токтағұл қазақ жеріне келіп пана-лап, Жамбылмен кездеседі. Сонда Жамбыл:

Келдің бе, ақиығым, алыс жерден,
Өтіпсің самғап ұшып, асқар белден.
«Алмас пышақ қап түбінде жатпас» – деген,
Хан-төре айналмайма, сендейерден.
Ер ғана елін табар іздеп жүріп,
Жүрсе де ғұмырында қорлық көріп.
Құландай-ақ бұғауын үзіп қашқан,
Жетіпсің енді, міне, елге келіп! – [4,416.] дейді.

Бұдан кейінгі Жамбыл мен Токтағұлдың Шабден манапқа ас берілген кезде кездескені белгілі. Бұл кезде де Жамбыл ел бұлбұлын бай-манаптардың айылынан қызғыштай қорып, иығына шапан жауып, ағалық ізетін тағы көрсетеді. Токтағұлда:

«Қазақта Жамбыл сен едің,
Шалқып жатқан көл едің.
Тасып жатқан сел едің,
Токтағұлың мен едім,
Қай қырғыздан кем едімұ
Қарсы болған манаппен,
«Итжеккенді» көргемін. - дей келе,

тағы да:

Міне, Жәке бұл күні,
Мен бір байғұс сорлаған.
Ел екенбіз әуелден,
Қырғыз-қазақ бір туған.
Ұзынағашта жатқанмын...
Ризамын қазақ халқына.
Ұзақбай мен Сүлеймен,
Жамантай, Жәке – бір туған.
Құдай мені оңдырмас,

Қасиетінді ұмытсам! - [5,172 б.] деп шын ықыласпен бауырлық, інілік лебізін көрсете, қазақ еліне деген алғысын білдіреді.

1913 жылы бай-манаптар ақыры Токтағұлды бүлік

шығарушы деп арызданып Намангандағы түрмеге отырғызады. Бұл жолы халқы Токтағұлды түрмеден шығартып алады. Бұл қамаудан Токтағұлдың сағы сынбайды. Ол өте өткір еді, оның аузын ешкім жаба алмайды. Қайта ақын күш қайрат жияды. Оның «Үш қажы», «Қайғылы құс», «Түрмедегі арман» сияқты туындылары дүниеге бірінен соң бірі келе береді. Токтағұлдың төңірегіне ақын, әншілер жиналады. Бұдан кейін:

«Бірде Жамбыл мен Токтағұл 1922 жылы Токмак шаһарындағы ірі байлардың бірі Бұланнның үйінде екі-үш күн жатып өлең-жырдың тиегін ағытыпты. Сауық-сайран құрып, қымызға қызып алғандар екі ақынды айтыстырмақшы болған екен. Сонда Жамбыл тұрып:

- Біз екеуіміз айтыспаймыз, көңілі жақын, сыйлас адамдар өз ара айтыспаған. Егер айтысса, қыза-қыза біріне-бірінің тіл тиіп, арасы суып кетеді. Оданда біздің қисса, күйлерімізді тыңдай беріндер, - [6,377 б.] деген екен.

Тіпті Қырғыз еліне барып Токтағұлды көрмей қалған кезінде де Жамбыл:

«Айдауды көрген Токтағұл,
Байлауды көрген Токтағұл,
Зынданды көрген Токтағұл,
Мұң-зарды көрген Токтағұл,
Қол, аяғы кісенмен
Қинауды көрген Токтағұл,
Қайда екен сол Токтағұл!...» - [6,374 б.] деп

қадірлі досын іздейді. Токтағұл өмірден өткеннен кейін де:

Қырғыздың бұл атақты Токтағұлы.
Тасындай Тянь-Шаньның бойы биік,
Токтағұл ерен биік жырдың шыңы.
Сөздері сап алтындай көзді тартып,
Жарқырап жан балқытып тұрар нұры.
Топ жарған жүздең, мыңнан ел жүйрігі,
Баураған ел жүрегін таң бұлбұлы.
Өзінің бір бойына біткен ақын
Қырғызда күннің көркі, сөздің гүлі.
Үңілсең тереңірек жырларына,
Байқалар ел шаттығы, елдің мұңы. - [5,295 б.]

деп бағалайды.

Бірі кара домбырасын, бірі кара қомызын серік етіп, адалдық пен шындықты дәріптеп, поэзияның асыл інжу-маржандарын дүниеге әкеледі. Жамбыл Үмбетәлі, Жартыбай, Шүкітай, Кеңен, Өмірзақ Қорғабайұлы, секілді өнер майталмандарын, Токтағұл Эшмамбет, Халық, Барпы, Алымқұл Усенбаев секілді ізбасарларын тарбиеледі.

Ал кезінде Жамбыл Айкүміс, Бақтыбай, Құлмамбет Шашубай, Сарыбас секілді ақындармен сөз сайысына түсіп, айтыстың биік белестерін бағындырса, Токтағұл шәкірті Ешмамбетпен, Әлімқұл Усенбаевпен, Халық Ақиевпен, Барпы Алықұловтармен айтысып, айтыс өнеріне де өзіндік ізін түсірді.

Жамбыл мен Токтағұлдың шығармашылығындағы рухани байланыс екі елге де таусылмас, құнды мұра. Жамбыл мен Токтағұл қазақ-қырғыз достығының мызғымас тірегі, көз айнасы, аққылаудай кірбін түспеген адал достықтың нағыз, шын бейнесі іспеттес.

Тең өскен, телі өскен қырғыз елінің Токтағұлдай алып тұлғасының шығармашылығын кезінде М. Әуезов, Қ. Жұмалиев, М. Хакімжанова, Н. Төреқұлов, Р. Бердібай, Т. Тебегенов, Н. Қапалбекұлы, С. Қорабай секілді ғалымдарымыз зерттеп, аударса, ал Бат-

ма Кебекова, Мұрат Ахметалиев, Марсель Ибрагимов, Гүлбара Омарова, Кедейкан Сұлтанов секілді ғалым, зерттеушілер, манастанушылар Жамбыл шығармашылығының қырғыз елінде аударылып, зерттелуіне, таралуына өз үлестерін қосуда.

Пайдаланған әдебиеттер:

1 Өүезов М.Көп томдық. – 30 том. – Алматы: «Жібек жолы», 2000.

2 Багданова М., Сатылганов Т. – Москва, 1959.

3 Ысмайылов Е. Жамбыл және халық акындары. – Алматы: «Санат», 1996.

4 Жабаев Ж., Екі томдық шығармалар жинағы. Алматы: «Жазушы», 1982.

5 СССР халықтар әдебиеті. Хрестоматия. – Алматы: «Мектеп», 1976.

6 Төреқұлов Н. Дастан ата. – Алматы: «Жазушы», 1989.

Чыйбылова Б. А.
К.Карасаев атындағы БГУ

КАКЕН АЛМАЗБЕКОВДҮН ЛИРИКАСЫНЫҢ ИДЕЯЛЫК-ТЕМАТИКАЛЫК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Бұл мақалада К. Алмазбековдун лирикасының идеялық-тематикалық өзгөчөлүктөрүнө токтолуп, бүгүнкү күндүн талабына ылайык талдоого алууга аракет кылдык.

«Поэзия айдыңын карасаң көл, тулкун кучактасаң кыял жетпес, кудурет пендесине бир көңүлү менен берип койгон ажайып дүйнө эмеспи. Ал аба, суу, тагдырға аралашып, күн нуруна чагылышкан таңдагы шүүдүрүмдөй мөлт-мөлт этип миң сан түр, түс берип чачырап, миң сан үн чыгарып кубулжуп, кубулуштан кубулушка өтүп, кубарбас кубаныч тартуулаган, турмушту тутка тутуп, муундан-муунга күзгүдөй чагылдырткан кереметтин керемети» [1, 8-б]. Мына ушундай сөз жеткис кереметтин кереметин төрт сапка батырып, ыр кылып жараткан бұл - жөпжөнөкөй акындар.

Ыр эмнеден жаралат? “Акындын дүйнөнү көркөм кабылдоосунан, турмуштагы ар кандай көрүнүштөрдү, кубулуштарга күчтүү таасирленүүсүнөн жаралат. Акын жүрөгүндөгү ыйык сырларын окуучуга ачып берүү үчүн өзүндөгү бай фантазияга кайрылат» [2]. Акындын ой-пикирин ээлеген жана аны чыгарма жазууга үндөгөн турмуштук материалдар ырларынын темасы болуп саналат. Турмуштун татаалдыгы тематиканын ар кыл болушун көрсөтөт. К. Алмазбековдун поэзиясынын темасы көп кырдуу. Бирок, көп теманын көп кырдуулугунда эмес, аны кайсы көз караштан, кайсы идеялык багыттан көрсөтүшүндө жатат.

“Тема – автордун турмуштук тажрыйбасынан жаралган идея,” [3, 94]–деп М.Горькийдин айтканын эске алсак, анда акын идеяны ачып берүү үчүн теманы дүйнөгө болгон көз карашына байланыштуу тандап алат. Бир эле темада ар бир акын ар кандай идеялык-көркөмдүк салмакта чыгармаларды жаратышат. Чыгарма жаратуудан мурун “акын” дегенди ар адам ар башкача түшүнөт.

Аянбай күчтүн барынча,
Ар акын ырдайт алынча.
Жаныңа жыргал кээ бир ыр,
Жайлоонун аткан таңынча
Жашабай өчөт кээ бир ыр.
Жалп этип өчкөн жалынча

“Ыр башат” деген ырында акын К. Алмазбеков “Акындын болот көп түрү, Аныгын жазган ырды сүй” деп поэзияга, акындык өнөргө болгон позициясын ушундайча ырга салган.

Жармачын, тыңын ылгабай,
Жазгыча эптеп жылмайай.
Барымдан жогум жакшыраак
Акындын атын булгабай.

К. Алмазбеков “акын” деген түшүнүккө өзгөчө кайрат. Бұл тууралуу акын А. Өмүрканов: “Акындык – акын үчүн эптеп жан багуу эмес, ал анын жашоосу, өмүрү, ар-намысы болуп канында кагылып турган”, - деп “Мурас” ыр жыйнагынын баш сөзүндө акынга ушундайча баа берген. Жогорудагы таамай айтылган ойлорун белгилүү акын А. Өмүрканов газетага берген интервьюларында андан ары тереңдетип: “Ар бир мезгилдин өз өкүмдары, өз акыны болот, бул алмустактан бери келаткан чындык. Бирок ошол мезгилдин кан тамырынын какканын так билчү барометр - көзү менен көкүрөгүн май баскан өкүмдар эмес, чындык үчүн чыркырап күйгөн, коркпой-үрүкпөй ырлары менен мезгил, коомдун жүрөгүнүн кардиограммасын түшүрө алган акын эсептелет. Акын ыры коом сасып, бүксүп кетпешин үчүн кенен ачылган ажайып терезе болушу керек, күндөлүк көр турмуштун көйгөйүнөн көтөрүлгөн, көз жаш, көкүрөк дарттын дарысы сыяктанган ал ырлар – албетте от сыяктуу абдан эски, абдан кары өңдөнүшү мүмкүн, бирок ошол от ырлар ар бир жүрөктү, үйдү, коомду жылытып бир кыргыздын кайгысы деген максат, малым-жанымдын садагасы, жаным-ырымдын садагасы деген жашоо менен жашаганы абзел”, - дейт.

Ар бир адам өз алдынча күн көрөт,
Акын дайым кыялында гүл көрөт.
Акын жана жөнөкөй жан ошондой,
Адам менен айбандарда үн бөлөк.
Тагдыр тандап адамзатка тил берет,
Таза талант, таза адамга бир келет.
Жазса мейли, жазбаса да баары бир,
Жашай-жашай таза талант иргелет.

“Адабиятта төр болбойт, ар бир келген талант, эгер ал чыныгы талант болсо таш тешип өсүп чыккан чөп сыңары кандай кыйынчылык, кандай азап-тазок болбосун акыры өсүп чыгат, өзүнүн талантын өзү элге көргөзө алат. Анан ал ошол таланты менен эртеби-кечпи адабияттан өз ордун табат. Мына ошондой ада-

биятта, айрыкча поэзия жанрында өз үн, өз боёгу менен келип, кеч болсо да өз ордун жүрөктүн түпкүрүнөн тапкан акын Какен Алмазбеков эле. Анын көк тиреген аскадан туйлап түшкөн тунук булактай тунук поэзиясы, өзү эле музыка чыгарып, обонго ылайыкталып, төрт тарабы төп келген керемет ырлары өзүнчө бир муунду тарбиялаган. “Чагылган” аттуу ыры менен кыргыз поэзия асманын чагылган сыяктуу бир жарк эттирип, обондуу ырлардын мукамын мурдагысынан дагы арттырып, маани-маңызын дагы бир баскычка өйдөлөтүп кетти десек апырткандык болбойт. Эне сүтү менен тең бүткөн акындын тубаса таланты, өзгөчө обонго ылайыктуу ырларды жазуудагы табигыйлыгы, таасындыгы менен айырмаланган” [4, 3]– деген акын А. Өмүркановдун адилет баасы Какендин ырларын окуган, поэзиясы менен таанышкан адамды кайдыгер калтырбайт.

Акынмын кайра жаралбас,
Адаммын эч ким табалбас.
Жаралган менен көп киши,
Жаркырап мендей жаналбас, -

деп акын өзү айтып кеткендей эле анын ырларына обон чыгарбаган замандаш обончу композиторлор жокко эсе. Анын терме, арман, дастандары да ырчы-жамакчы, төкмөлөр аркылуу эл арасына кеңири таралып кеткен. Анын ырларын айыл же шаар болбосун, жаш-кары дебей ооздорунан түшүрбөй азыр да ардактап ырдап жүрүшөт.

Турмуш алдыга карама-каршылыктар аркылуу жылат, а жандуу карама-каршылыктар адамдын баштапкы аң-сезиминен алда канча бай, ар тараптуу, мазмундуураак” деп В.И.Ленин баса белгилегендей “турмуш диалектикасы” карама-каршылыктардын күрөшү жана биримдиги аркылуу шартталарын акын К. Алмазбеков терең түшүнүп, аны өзүнүн философиялык поэзиясында көркөм чагылдырат.

“Турмушта өлүм менен тирүүлүктүн ортосу бир көз ирмем”-деген кеп бар. Бирок ушул көз ирмемдик аралыкта адам “алакан ууштап, баарын алам” деп келип, акыры табияттын мыйзамына аргасыз баш ийип алакан жаба жылаңач кетери бышык.”

Жок, жок өлүм коркутпагын анчалык,
Сен сугалак болсоң дагы канчалык.
Алың жетпес адам тапкан айла бар,
Дайыма өлбөй, жашай берер даң салып.
Атын атап ар бир жүрөк эстеген,
Адамдар бар кылымдарды тепсеген.
Ошолорду өлдү го деп ойлобо
Алар сенин жок, барынды сезбеген.

Акындын – бул темадагы ырлары мазмунунун философиялуу жана психологизмдин күчтүү берилиши, ошону менен катар ыр формасынын салттуулугу, ыр саптарындагы көркөм сөз каражаттарынын жаңычылдыгы менен өзгөчөлөнөт. акын ыр саптарында өлүмдү “сугалак” деген эпитет, салыштырууну колдонуп, “Адамдар бар кылымдарды тепсеген” деген метаниями аркылуу турмуштун татаалдыгына философиялык ой жүгүртүп, жашоого карата ички монологдук ой толгойт.

К. Алмазбеков жеке эле акын катары эмес, кыргыз элинин уулу катары жат көрүнүштөргө келише албайт, анткени, жат мындай көрүнүштөр байыртан келе жаткан улуу эл экендигибизге шек келтирип, келечек муундардын жакшы жашоосуна өз кедергисин тийгизбей койбойт. Биз каалайбызбы каалабайбызбы келечек жаштардыкы. Эртеңки күн жөнүндө бүгүн ойлонбосок, эртең кеч болору бышык.

Абийирге конгон кут беле,
Атадан калган жук беле,

Арагың тургай кымызың
Адеби менен жутчу эле.
Кыз бала арак ичкенди
Кыргыз эл качан укчу эле.
Бир бирин алган ноктолоп,
Бир далай жаштар топтолот.
Ала-күү болгон кээ бир кыз
Агай деп күлүп оштонот.
Капырай мындай укмуштар
Каякка барып токтолот...

Ата бабаларыбыз байыртан бир тилим жер үчүн канын, жанын аябай салгылашып, бейиштей болгон кооз жерди, ыйык нарк-насилди бизге тартууласа, анын бузулушу, элдин салты сакталбай кордолушу акын безине сайгандай сезимине бүлүк салып, жогорудагы ырдын жаралышына себеп болот.

Тартсаң да турмуш азабын,
Таалайым эл деп жашагын.
Эмине жасап жатсаң да,
Элим деп гана жасагын.

Ыр саптары улуу патриоттук духта жазылып, андан акындын Ата мекенге, эли-жерине болгон сүйүүсү көрүнүп турат. Мындай чыгармалары менен акын мекенге, элге болгон сүйүүнү козгоп, окурмандын патриоттук сезимин күчөтөт.

Жазуучулук оригиналдуулуктун бир белгиси терең улуттук болууда. Улуттук түзүлүш жетиштүү өөрчүбөгөн жазуучунун чыгармасы реалдуулуктан ажырап, дүйнө тааныткыч ролу да кемий түшөт. Автордун ырларынан улуттук сезимдин күчтүү өнүккөндүгүн байкоого болот.

Баянын айтса эң бийик,
Башынан кыргыз эл бийик.
Жүрөгүм кыргыз жүрөгү
Жүрө албайм башым жерге ийип.

Акындын ырларынан улуттук сезимдин туу чокусун көрүүгө болот. Кайсы гана чыгармасын албайлы элибиздин көңүлүндөгү көйгөйлүү проблемаларды көтөрүп чыгып, биз канткенде кыргыз элиндеги жаман жорук-жосундардан арылып, качан жакшы жашайбыз деген суроо жаратат. Ал суроолорго кайра өзү жооп издеп, элди биримдикке, ынтымакка чакырат. “Ар кандай чоң акын биринчи кезекте өз элинин уулу, өз элинин эркеси. Өз элин өз эне тилин, тарыхын урматтап сүйбөй, келечегине жүрөгү менен ишенбей туруп, поэзияда чоң из калтырууга мүмкүн эмес” [5, 49-6]. Албетте, ар бир акын өзүнүн улуттук өзгөчөлүгүн чыгармаларына сиңирбесе же болбосо улуттук бийиктиктери менен сыймыктанбаса, ал өз улутунун мыкты акыны боло албайт. Ошол сыңары К. Алмазбеков өзүнүн замандаштарынын, каламдаштарынын ийгиликтерине сыймыктануу менен аларга арноо темасында көп ырларды жазган. Лирикасынын басымдуу бөлүгүн түзүп турган – бул ырларында каламдаштарынын талантына таазим этип, замандаштарынын жасаган иш-аракеттерине баа берет.

Кыргыз поэзиясында аттын кашкасындай белгилүү акын Райкан Шүкүрбековду өзү устат катары терең урматтаган.

Укмуштуу учкул канат ырга түнөк,
Райкан огтуу жүрөк, октуу жүрөк.
Басыптыр ач ажалдын шум капканын,
Баратып зор толкунун өргө сүрөп.

Агай сен, турмуш балын татып кеттиң,
Бакытка дал белченден багып кеттиң.
Антсе да арманың зор кайран киши,
Ачалбай көп сырынды катып кеттиң.

Ырларынын “кыргыз жыттанып”, бизге витамин-дей керектигин айтуу менен акындын ырларынын кыргыз поэзиясында ополтодой орду бар экендигин көрсөтөт.

Кош, агай, элестерин эсте калды,
Кантели коштошпоско амал барбы.

Ырдайбыз ырларыңды ай-ааламга,
Райкан түк өлбөйт деп салып жарды, - деп акын-дын өзү бул дүйнөдөн көзү өтсө да, анын ырлары түбөлүккө жашай берерин айтып өтөт. Ал эми “Бакен эже” деген ырында болсо актрисанын талантын төмөнкүчө даңазалайт.

Жайнаган роль туш болуп,
Жайдары болуп, суз болуп.
Ойлордо турат элесиң,
Отелло сүйгөн кыз болуп.

Айганыш болуп албырып,
Ай жүзүң жүрөк жандырып.
Жаа тартып Жаңыл мырзадай,
Жайнайсың моокум кандырып.

Өздөрүнө түбөлүк өлбөстүктү жаратып бири маданиятка, бири адабиятка эмгек сиңирген улуу инсандарыбыз Райкан Шүкүрбековдун, Бакен Кыдыкееванын жаркын элесине арнаган ырларында акын өрнөктүү таланттын өлбөстүгүн, өчпөстүгүн даңазалайт. “Жакшынын өзү өлсө да, сөзү өлбөгөн” сыяктуу биздин жүрөгүбүздө алар жараткан классикалык чыгармалар түбөлүк жашайт.

Жыйынтактап айтканда, Какен Алмазбековдун ырлары бүгүнкү күндөгү актуалдуу проблемларды чагылдырып, адамдардын нравалык, социалдык, коомдук-саясий, маданий маселелерине, адамзат жашоосунун ар кыл чөйрөсүнө өз таасирин тийгизет.

Адабияттар

1. Өмүрканов А. Акын – мезгилдин кардиограммасы. //Кыргыз руху. №30, 2004. 8-б.
2. Эралиев С. Акындын асыл дүйнөсү. // Кыргызстан маданияты. 1982, 21-октябрь.
3. Борбугулов М. Адабият теориясы. – Б., 1996.
4. Алмазбеков К. Мурас. – Б.: Мектеп, 2003. 404 бет.
5. Бобулов К. Жаңы тилке. – Б., 1991.

*Макиевский И.М., Судоргин Е.П.,
Тотошов Б.К.
БГУ им.К.Карасаева*

КОНСТРУКТИВНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ – ОДНА ИЗ ВАЖНЫХ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ

Профессионально-педагогическая деятельность требует от преподавателя определенной системы и последовательности действий, которые взаимосвязаны между собой и образуют своеобразную психологическую структуру. Установлено, что деятельность является более результативной, когда структура личности преподавателя соответствует структуре деятельности. Такое совпадение возможно, если педагог обладает теми способностями, которых требуют основные области педагогической деятельности. При этом способности надо понимать как индивидуальные психические свойства, которые раскрываются и развиваются в процессе творческой деятельности, которые сами являются поэтому, следствием определенной деятельности. Но в то же время способности – это индивидуальные психические свойства личности, которые делают человека пригодным к определенной деятельности, так как от них зависит возможность приобретения знаний и умений в той или иной деятельности.

Психологи определили, что педагогическая деятельность требует от преподавателя проявления таких способностей, как конструктивные, организаторские и коммуникативные. Все они в труде педагога находятся в тесной взаимозависимости.

Известны общие условия формирования педагогических способностей. Большое значение для их формирования имеет установка личности, являющаяся основанием ее целенаправленных действий и поведения. Особую роль в формировании установки играют психологические качества. Человек, сориентировавший себя на данную профессию, скорее окажется способным владеть собой в любых сложных учебно-воспитательных ситуациях. При этом он во всех ситуациях ищет подтверждение тому, что это интересно, нужно, полезно, необходимо. Как часто мы встречаемся (особенно заметно это у начинающих преподавателей) с такими фактами. Одни преподаватели приводят аргументы в свое оправдание: маленький зал, нет оборудования, слабый контингент и т.п. Другие делают все, что в их силах, для улучшения физического воспитания студентов.

Установки личности формируются в процессе всей жизни и деятельности человека. При этом важную роль играют определенные мотивы деятельности. В первую очередь это стремление к самовоспитанию, и прежде всего в духовном плане: повышать духовную культу-

ру, формировать высокие нравственные, эстетические и интеллектуальные интересы, стремление органически войти в коллектив, что обязывает участвовать во всех его делах, относиться положительно к общественной деятельности как фактору профессиональной подготовки к социальному общению.

Способности человека, как и личность в целом, формируются и проявляются в деятельности. Между деятельностью и способностями существует глубокая взаимосвязь. Способности выступают побуждением и деятельностью, а деятельность способствует дальнейшему их развитию.

Остановимся более подробно на конструктивных способностях. Это способности проектирования учебно-воспитательного процесса и формирования личности студента, умение предвидеть результаты работы. От степени развития конструктивных способностей зависит эффективность конструктивной деятельности.

Что же представляет собой конструктивная деятельность? Это деятельность, связанная с проектированием учебно-воспитательного процесса, с отбором, композицией учебного материала и созданием планов. Предмет «Физическая культура» в силу своих специфических особенностей требует от преподавателя проектирования двигательных действий студентов с целью их физического совершенствования. Именно на проектировании познавательной и двигательной активности студентов формировании у них новых знаний, умений и навыков, развития физических способностей и выявления физических дарований и направлена в первую очередь конструктивная деятельность педагога. С этой целью он и должен спроектировать содержание своей будущей деятельности (занятий, вне учебных мероприятий), разработать систему и последовательность действий студентов (коллектива в целом, отдельных групп в нем и конкретных студентов) в зависимости от их особенностей. Следовательно, конструктивная деятельность включает в себя перспективное и текущее планирование процесса обучения и воспитания, отбор и распределение учебного материала, планирование своей деятельности и деятельности студентов на занятии.

В процессе конструктивной деятельности педагог сталкивается с определенными трудностями. Преодоление их способствует формированию конструктив-

ных способностей. Как показало изучение деятельности преподавателей, наибольшие трудности они испытывают при планировании, проектировании познавательной и двигательной деятельности студентов (подчинение решению именно этой задачи планирования учебного материала и всех действий), контроле за формированием двигательных умений и навыков и динамикой физической подготовленности студенческой молодежи.

Чтобы преодолеть возникающие трудности на первый план надо поставить четкое определение целей и задач учебно-педагогического процесса. Особое внимание надо уделять планированию. Важно учиться располагать учебный материал в течение года наиболее рационально, в логической взаимосвязи, распределять по, семестрам с учетом требований разностороннего воздействия упражнений на организм занимающихся. Выполнять эти требования помогают определенные знания. Например, объектом планирования должны быть не только основные навыки и умения, предусмотренные учебной программой данного курса, но и соответствующие подготовительные и подводящие упражнения, специальные упражнения для развития двигательных качеств, а также контрольные упражнения для проверки успеваемости, домашние задания.

Особого внимания заслуживают так называемые сквозные упражнения, обладающие многоцелевой направленностью. Например, прыжки со скакалкой развивают общую и специальную выносливость, координацию движений, прыгучесть, укрепляют коленные и голеностопные суставы, своды стопы, развивают не только мышцы ног и таза, но (что особенно важно) и мышцы туловища, формируя «мышечный корсет», повышают устойчивость и надежность функций внутренних органов к инерционно-ударным воздействиям. Эти упражнения полезны для подготовки и к бегу, и к прыжкам, и к метаниям. Поэтому надо учиться планировать их наиболее целесообразно в зависимости от учебных задач, от возраста занимающихся. То есть четко различать: назначение одних-опережающее развитие двигательных качеств, или предварительная подготовка к освоению планируемого основного учебного материала; назначение других-последовательное улучшение физической подготовленности студентов. Распределенное использование подготовительных и специальных упражнений наряду с концентрированным прохождением основного учебного материала обеспечивает комплексный характер знаний, разносторонность занятий, их преемственность. Такое перспективное планирование способствует регулярному повторению и закреплению ранее разученного, совершенствованию навыков и умений, планомерному повышению физической подготовленности занимающихся.

Важно также научиться наиболее оптимально рассчитывать учебные часы, время на отдельные этапы обучения, на отдельные виды учебного материала. При проектировании надо опираться на обоснованное определение количества часов, дозировки в выполнении тех или иных движений, а затем уже по мере своих профессиональных возможностей создавать эмоциональный фон, а не наоборот («даю потому, что это интересно»).

Плодотворная конструктивная деятельность предполагает умение изучать подготовленность контингента занимающихся по результатам тестов. Соответствен-

но подготовленности подбираются средства для решения намеченных задач, а также методы и приемы обучения. При отборе задач, а также методы и приемы обучения. При отборе средств важно представлять, где, когда будет использовано то или иное движение, тот или иной метод, к какой теме занятий больше всего подходят намечаемые упражнения.

Отбор средств должен быть оптимальным, и в то же время средства должны обеспечить не только формирование знаний, навыков, умений, но и решение всего комплекса намеченных учебных задач. Причем в содержании важно выделять наиболее существенное, основное. В таком подходе к определению содержания заключен элемент оптимизации. При несоблюдении его педагог в дальнейшем то и дело возвращается назад и, собственно, «топчется на одном месте». Надо не механически включать в занятия одни и те же общеразвивающие упражнения, а целенаправленно подбирать их для решения таких задач, как развитие скелетной мускулатуры, формирование осанки, воспитание техники движений, подготовка к освоению сложных двигательных действий, предусмотренных учебной программой. Бессистемное использование общеразвивающих упражнений часто приводит к тому, что упускаются важные виды движений, например, перемещение веса тела с ноги на ногу и др. а несформированное вовремя такое умение становится препятствием к успешному освоению метания мяча способом из-за спины через плечо с разбега. Такие, с первого взгляда кажущиеся незначительными, детали, накапливаясь из занятия в занятие, становятся преградами к преодолению трудностей, связанных с оптимизацией обучения, а значит, и не направлены на развитие конструктивных способностей.

При подборе средств обучения необходимо не просто увеличивать число упражнений, а стремиться выбирать из бесчисленного множества те из них, которые наиболее кратким путем приведут к успешному решению намечаемых задач. Такой подбор дает возможность педагогу достигать главной цели с помощью минимальных средств (при условии рациональной методики использования их) получать максимальные результаты. Конструктивная деятельность при этом значительно улучшается, чему особенно способствует ведение картотеки.

Грамотно составленная картотека помогает преподавателю более успешно готовиться к каждому занятию с учетом оптимизации средств, соблюдения принципов наглядности, систематичности, постепенности, последовательности, индивидуализации.

Конструктивная деятельность наиболее ярко проявляется в умении преподавателя формировать у студентов потребность систематически заниматься физическими упражнениями. В то же время это и наиболее трудно. В преодолении же этой трудности успешно формируются конструктивные способности. Важно прежде всего овладеть (и совершенствовать) умение активизировать студентов на занятии. Под активизацией имеется в виду сознательная активность занимающихся, когда они не только знают задачи и результаты предстоящей деятельности, но и хотят добиваться цели, зная, как это делать, чтобы обеспечить такую активность, подсказывают, что надо делать, чтобы обеспечить такую активность, а именно: вооружать соответствующими знаниями; четко ставить задачи и цели и определять результаты, которые надо достичь в итоге осуществляемой деятельности; учить

решать намечаемые задачи - вооружая средствами, умением их использовать, создавая условия для самоконтроля и взаимоконтроля за выполнением заданий и действий т.е. формируя навыки и умения самостоятельных занятий физическими упражнениями.

Педагогу необходимо стремиться соблюдать все эти условия, так как именно при этом воспитывается у студентов устойчивый интерес к занятиям физическими упражнениями, потребность в них. Надо знать, что наиболее способствует выполнению указанных условий применение продуктивных творческих методов: проблемное обучение, поисковые ситуации. Однако, чтобы успешно применять их, необходимо искать возможности побуждать занимающихся к большей активности на каждой занятии в условиях исполнительской деятельности-деятельности по заданиям преподавателя. Но уже то, что педагог будет думать над такими заданиями, способствует улучшению его конструктивной деятельности. Один из интересных и эффективных способов составления специальных заданий-обучающие программы.

Широкие возможности создания условий для активизации деятельности студентов на занятиях заключаются и в использовании предметных ориентиров. Они служат эффективным средством контроля и самоконтроля правильности движений, позволяют судить о степени освоения, создают возможность для самостоятельного добывания знаний самими занимающимися.

Широко известны в практике такие предметные ориентиры: при обучении бегу: бег по узкому коридору, бег по кружкам («кочкам», полоскам), через набивные мячи; при обучении метаниям-броски мяча через препятствия определенной высоты, метание мяча и трубки на тросе бросок обруча так, чтобы он катился, метание дротиков в обруч; при обучении опорному прыжку-приземление в обозначенный круг, соскок с касанием рукой ориентира и т.п.

Большой эффект достигается применением различного рода тренажеров, которые служат критериями наглядных результатов, например тренажеров способствующих увеличению подвижности суставов, развитую силы и скорости отталкивания и т.п.

Конкретный выбор приемов и средств для активизации деятельности студентов обуславливается задачами занятия, этапами обучения, самим учебным материалом, подготовленности педагога. Задача преподавателя – в каждом конкретном случае лучшим образом учесть возможности студентов и открыть простор для проявления их самостоятельности в учебе, а также предусмотреть рациональные формы управления их учебной деятельностью, чтобы достичь максимальных возможных результатов за минимальное время. Чтобы успешно справиться с такой проблемой, педагогу необходимо овладеть всем богатством методов.

Конструктивная деятельность проявляется также в планировании и проектировании методических занятий личных выступлений, что способствует совершенствованию конструктивной способности. Наблюдая за работой лучших преподавателей, отмечаешь: они серьезно настраиваются на каждое методическое занятие. С первых же дней своей деятельности лучшие педагоги чисто психологически готовятся к методическим занятиям. Причем многие записывают и изучают те вопросы, которые будут освещаться на данном методическом занятии. Выступление на методическом занятии дает возможность проверить свои суж-

дения на людях, убедиться в правоте своих действий. В этом случае необходимо: четко планировать подготовку к выступлению (уточнить тему выступления, контингент слушателей, подобрать литературу, поставить проблему в изложении так, чтобы привлечь внимание окружающих); прочитать предварительно свое выступление, спроектировать вопросы, которые могут возникнуть у слушателей, ответить на них.

На своем богатом опыте передовые педагоги убедились в том, что упражняться в составлении докладов, рекомендаций, инструкций, весьма полезно в плане развития конструктивных способностей. Преподавателю необходимо сделать несколько докладов непосредственно по вопросам своей профессиональной деятельности, а также по вопросам, близко соприкасающимся с нею, для различного континента, с различной направленностью. Преподаватель физической культуры должен иметь раскрывать любую проблему в первую очередь в плане физического совершенствование человека. Особенно важно – разработать рекомендации определенным темам на основе собственного опыта.

Подготовка к докладу, составление рекомендаций, инструкций имеет не только практическое значение. Это способствует развитию мыслительной деятельности. С этой целью важно вести дневниковые записи, анализировать их.

Известно: без мысли нет действия каждое последующее действие на более качественном планируемом этапе рождает более глубокую мысль и т.д. Именно теоритическое мышление развивает конструктивные способности педагога. Благодаря постоянно приобретаемым знаниям в области анатомии, физиологии, психологии, педагогики, теории физического воспитания учитель способен предвидеть результаты своей деятельности и на этой основе результаты деятельности студентов. Только теоритическое мышление на основе теоритических знаний позволяет развивать педагогическое воображение, правильно ориентироваться и изменяющихся ситуациях.

Вот простейший пример из практики. Занятие по бегу на короткие дистанции планировалось на улице (I курс). Пошел дождь. Опытный педагог смог правильно переориентироваться при проведении занятия в соответствии изменившихся условиях-в зале. Так, на площадке было намечено пробежать 3 раза 60м; в зале 6 раз 15м (по диагонали зал в университете – 7,5X 17,5). Почему преподаватель оставил намеченные дозировки? Потому что он точно знает слишком много попыток и проб не соответствует психическим особенностям студентов данного возраста. Педагог также знает: даже если студент и будет выполнять в силу его дисциплинированности задание преподавателя, бежать он будет в условиях зала все равно не с той скоростью, который должен был бы почувствовать на этом уроке по раннее намеченному плану. А раз так, то задание будет способствовать развитую скоростной выносливости, что и было перепланировано для урока в зале. Такое оперативное изменение содержания занятия говорит задач на высоком профессиональном уровне, и связано с теоритическим обоснованием и творчеством мыслящего педагога.

Особое внимание в проектировании своей деятельности надо уделять плану – конспекту занятия. Выходя на занятие без плана, это значит, что потом нельзя будет сделать анализ своих действий и действий занимающихся. В плане можно отменить, что не получилось и почему, что надо дополнить, изменить, чтобы добиться на-

меченного. Именно воспитание привычки анализировать свои действия и действия студентов позволяет педагогу обобщать различные стороны учебно-воспитательного процесса, быстро и в соответствии с поставленными задачами, точно принимать решения.

Конструктивные способности, как и другие, проявляются в обширной профессионально-педагогической деятельности, требующей не только выполнения того, что строго регламентировано по времени и содержанию. И чем шире и глубже эта деятельность в плане творческого подхода к своему труду, тем выше мастерство преподавателя.

Литература

1. «Физкультура и спорт. Малая энциклопедия. М. Радуга 2001г.
2. Теория и методика физ. воспитания. Л.П. Матвеева. Под редакцией М., ФИС 2000г.
3. Ильинич В.И., Физическая культура студента., М. Герда-рики, 2000г.
4. Сетиразумов В.И., Профессионально – прикладная физическая подготовка (Учебно – методическое пособие). М., «Транспорт» 1998г.
5. Бондаревский Е.Я., Физическая подготовленность учащейся молодежи., Ташкент., 1996г.

УДК: 372.516

Көлбаева Г.И.
ОшМПИ

БАШТАЛГЫЧ КЛАССТАРДЫН ЖАЗУУ МАДАНИЯТЫ

Бул макалада башталгыч класстардын окуучуларын жазуу маданиятына үйрөтүү маселеси каралат.

В данной статье рассматривается актуальные проблемы обучение младших школьников к культуре письменности.

In this article deals with the considered carefully urgent problems training of younger students to the culture of writing

Башталгыч класстын окуучуларын жазуу ишмердигине үйрөтүүгө багыт алдырууда сабаттуулугун баалоону эсепке алган болсок, «жазуу маданияты» эң маанилүү экендиги баарыбызга маалым. Билим берүүдө сабаттуулукка үйрөтүүдөгү эң негизги талап – жазуу маданияты болуп саналат. Кол жазманын күзгүсү - бул таза жазуу. Жазуу адамзаттын өнүгүшүндөгү зор табылгалардын бири. Оозеки тил карым-катнаш процессинде мезгилдик жана мейкиндик жактан чектелген болсо, жазуу аркылуу ой-пикирди эң алыскы аралыктарга да, кийинки урпактарга да түбөлүк калтырууга болот. Жазуунун жардамы менен адамзат өзүнө чейин кылым санап түзүлгөн руханий дөөлөттөрдү өздөштүрөт жана өзү жараткандарды укумдан-тукумга мурастоганын тарых далилдеп турат десек болот. Белгилүү методист, окумуштуу С.Рысбаев мындай дейт: «Адамдын билимдүүлүгү - маданияттуулугунун бир белгиси деп эсептелген болсо, анын сабаттуулугу-билимдүүлүгүнө эшик ачкан алгачкы кадам. А адам сабаттуу жана билимдүү гана болбостон, рухий дүйнөсү бай, ички маданияты кең болушу үчүн кам көрүү башталгыч мектептен баштап эле окутуу- тарбиялоонун эң негизги факторлорунан болуп саналат».[1; 3-бет] Чындыгында эле жазуу демекчи, бизде туура, таза, сулуу жазуу ишине анча маани берилбей келет. Кээ бир кызматтагы адамдар же башка адамдар болобу кол жазмаларын көрсөң аябай начар. Эмне үчүн деген суроо туулат? Себеби 1-классында таза жазууга көңүл бурулган эмес. Ошондуктан таза жазуунун ыгына үйрөтүү-графикалык машыгуу көнүгүүлөрүн туура жана системалуу өткөрүүгө таандык. Анткени балдарды 1-класстан баштап таза жазууга үйрөтүү менен бирге, аларды машыгуунун тийиштүү деңгээлине жетиштирүү талап кы-

лынат. Башталгыч мектептин окуучуларын туура, сулуу жазууга каллиграфиялык стиль боюнча жазуунун навыйтарына көнүктүрүү - эң олуттуу жана машакаттуу иш. Бул - мугалимден абдан чымырканып иштөөнү жана дайыма көнүгүүлөрдү жүргүзүп турууну талап кылат. Мектеп практикасында жакшы жазылган жазуу балдардын сабаттуулугуна да таасирин тийгизе тургандыгы бизге белгилүү. Ошондой эле жакшы жазылган жазууну окуу да жеңил болот, ошону менен бирге коомдук турмуштун бардык тармагындагы адамдардын жазуу жүзүндө кеңири байланышына жакшы өбөлгө түзөт. Жакшы жазган окуучу жазуу иштерин аткарган убакта кызыгып, ынтаасын коюп жазат, ошондуктан ал катаны да аз жиберет. Мугалим жазуу иштерин таза жана так аткарууга үйрөтүү менен бирге окуучуларды өзүлөрүнүн эмгегин баалай билүүгө, аткарып жаткан тапшырмага жоопкерчилик менен мамиле кылууга, тазалыкты сактоого жана типтүүлүккө тарбиялайт. Мына ошондуктан, мугалим окуучуларды дайыма таза, тамгаларды даана жана тез жазууга үйрөтүүгө тийиш, анткени ар бир окуучунун окуудагы ийгилиги белгилүү бир деңгээлде анын таза жана туура жаза билишине байланыштуу болот.

Жазууга үйрөтүүнүн алгачкы мезгилинде баланын ар бир кыймылы мугалим тарабынан толук жетекчиликке алынып турулса да, тамгаларды туура эмес жазып койгон учурлар да кездешпей койбойт. Мындай абал жазуу процессинде бала колунун кыймылын башкара албагандыгынан келип отурат. Балдардын жазуусу өтө туруксуз келет. Ар бир саптагы сөздөрдө бир эле тамганын улам кайталанып жазылышын ар түрдүү көрүнүштө жазып коеру практикада кездешет. Анткени жазуу учурунда аткара турган эре-

желердин көптүгүнө байланыштуу, балдар өздөрүнүн көңүлүн бардык тапшырмаларга бирдей дэңгээлде бөлүштүрө алышпайт. Ошондуктан графикалык жумуштан тыбыштык-муундук талдоолорго өткөндө тапшырма бала үчүн оор болуп, жазуунун сапатынын кескин төмөндөшүнө алып келет. Ал өзүнүн катасын көрүп турса да мугалимдин көрсөткөн үлгүсүнө карабастан аны оңдой албайт. Мындай учурда мугалим баланын колунун кыймылына көз салат, колду кайсы жакты көздөй жылдыруу керек экенин айтып турууга, кээде баланын колун өз колу менен кармап, анын жазылышына жардам берүүгө туура келет. Бул болсо, тигил же бул тамганы жазууда кандайча күч аракет жумшоо керектиги баланын сезимине мүмкүнчүлүк берет.

Жазууга үйрөтүүнүн башталышында жазуунун ылдамдыгы анчалык тез болбойт. Бала тамганы таасындап туура жазууга тырышат, кол жай жана анчалык ишенимдүү эмес кыймыл жасайт. Акырындык менен жазуунун темпи күч алып отурат да жазууга үйрөтүүнүн биринчи жылынын акырында ал темп бир нече эсе өсүүгө жетишет. Демек, алиппе мезгилинде эле жазууга үйрөтүүдө кемчилдиктерди өз убагында жоюу менен, жазуунун ыкмасынын калыптанышын дагы жогорураак деңгээлде өздөштүрүүнүн үстүндө иш алынып барылууга тийиш. Эгерде окуучу тамганын айрым элементтерин же тамганы жазуу менен токтоло калгысы келген учурларга мугалим жол бербестен, калем учту кагаздан жана тамгаларды улаштырып жазуудан ажыратпастан туруп, бүтүндөй муунду, же сөздү толук жазууга үйрөнүп адаттануусун талап кылуу керек.

Таза жазуунун зор мааниси бар экендигине орустун атактуу педагогу К.Д. Ушинский көп көңүл бурган. Ал, орфографиянын алгачкы ыктырына үйрөтүүдө мугалимге зор роль таандык экендигин көрсөткөн. Ушул эле ойду советтик педагогдор да андан ары өнүктүрүп келген. [2;244] Мурда психологдордун жана методисттердин көпчүлүгү орфографиялык навиктын негизинде көрүү кабыл алуусу жана жазгандарды эстеп калуу жатат дешчү. Экинчи бирөөлөрү кол менен көрсөтүү, үчүнчүлөрү угуу жана сүйлөө кабыл алуусуна көңүл буруп келишкен. Азыркы илим орфографияны өздөштүрүүдө көрүүнүн, кабыл алуусунун маанисин жокко чыгарбайт. Көп окуган, көптү байкаган окуучулардын жакшы жазары бизге белгилүү, анткени алар окуп жатканда сөздөрдүн жазылышын көрүп отуруп байкап калат жана мындай окуулар андан кийин грамматикалык жана орфографиялык тыянактар үчүн материалдарды берет.

Жазууга жана жазуу эрежелерин өткөндө окуучудагы жорөгөнтүк жана эсти өстүрүү өтө керек. Көрүүнүн жардамы аркасында гана окуучулар эрежеге баш ийбеген кээ бир сөздөрдүн ошондой эле татаал сөздөрдүн жазылышын өздөштүрө алат. Окуучулар окуп жаткан тексттеринен ошондой татаал сөздөрдү кездештирет, мугалим алардын жазылышына көңүл бурат, класска ага окшогон сөздөрдүн тизмеси илинет, окуучулар сөздүктөргө жана справочниктерге карап, алардын жазылышын тактайт. Ошондой эле сабаттуу жазууга үйрөнүүдө колдун кыймылы чоң роль ойнойт, анткени колдун жардамы менен гана ар түрдүү көнүгүүлөр жазылат. Жакшылап ынтаа коюп угуп, окуп, эрежени үйрөнгөн окуучу өзү жазып көнүкпөсө, анда туура жазууга үйрөнө албайт.

Жазууда анын ритми да манилүү мааниге ээ. Ошол себептен тынбай жазуу керек, жазганда да бир тамга-

дан жазбастан, сөздөрдү бүтүндөй же муунга бөлүп жазуу керек. Ошондо бир жагынан көрүп, экинчи жагынан колдун ритмикалуу кыймылдап жазуусунун натыйжасында айрым графикалык образдар эсте калат. Кимде –ким текстен карап туруп көп жана туура көчүрүп жазууга көнүксө, ал аз жана туура эмес жазган окуучуга караганда сабаттуу болот. [3;45-бет]

Жогорудагы мисалдын негизинде сабаттуу жазууга көмөктөшүүчү шарттарга токтолуп өтөлү:

1. Окуучу жаза турган маанисин адагенде түшүнүп алууга тийиш, маанисин түшүнбөсө туура эмес жазып алышы ыктымал. Мугалим окуучунун сөздүн маанисин түшүнгөндүгүнө көзү жеткенде гана жаздырышы керек.

2. Сөздүн туура окулушуна жана дептерге туура жазылышына, анын грамматикалык формаларына жакшылап көңүл буруп, окуучуларга окуп көр, эсте, эстегениңди жаз, ук, этият болуп жаз өңдүү талаптарды коюп, каталардын үстүндө кылдаттык менен аларды иштетип, окуучуларды өз бетинче иштөөсүн өстүрүп жана активдүүлүгүн күчөтүү керек.

3. Сүйлөмдөрдү жана айрым сөздөрдү окуучуларга системалуу түрдө талдатып, уңгулаш сөздөрдү таптырып, сүйлөмдөрдү жана сөз тизмектерин түздүрүп сөздөрдөгү окшоштуктарды жана айырмачылыктарды талдатуу, суроолорго жооп алуу алардын ой жүгүртүүсүн өстүрүп, материалды өздөштүрүүгө жардам берет.

4. Орфографиялык күнүгүүлөрдү (көчүрүү, жат жазуу) речтик көнүгүүлөр менен (баян, баяндама) кезектештирип өткөрүп туруу керек, анткени речтик маданияттын деңгээли орфографиялык сабаттуулук менен байланышта болот. Ошондуктан тыбыштык-тамгалык анализди, сөздүн составына байланыштуу көнүгүүнү, сөз түркүмдөрүнө жана синтаксис менен байланыштуу речке тиешелүү көнүгүүлөрдү бирдей деңгээлде жана системалуу өткөрүп туруу керек. Эгерде көнүгүүлөрдү бир жактуу гана же фонетикага же морфологияга байланыштуу өткөрсөк, анда тилдик башка материалдарды эстен чыгарып, жазылышын билбей калат.

5. Грамматикалык көнүгүүлөргө таянган орфографиялык көнүгүүлөрдү сөздүк-орфографиялык жумуштар менен кезектештирип жүргүзүү керек. Ар бир окуучунун материалды начар билип, тиешелүү сөздүктөрдү таап, аларды ошол кемчилдиктерин жойдурганга чейин иштетип, сабаттуулугун жогорулатуу керек. 1-жана 2-класстарда колдонгон сөздөрдү 1-класста да колдонбостон, улам жаңылап туруу тийиш.

6. Орфографиялык жана башка речтик каталарды эскертип туруу сабаттуулукту көтөрүүгө жардам бербей койбойт. Жазуу боюнча үйгү берилген тапшырмалардын катасыз аткарылышын, жазыла турган иштин жана жазылгандардын каталарын текшертүү, кетирген каталарын жойдуртууга чейин иштетүү, акырындык менен бир эмес бир нече сабакта даярдануу, изложение жана сочинениелерди жаздыруу ж.б. баары чыгармачылык мүнөздөгү жазуу иштерин сабаттуу жазууга шарт түзөт.

7. Дагы бир сабаттуулукка жетишүүдөгү негизги шарт-системалуу түрдө билим алуу, улам өгүлгөндөрдү бири-бири менен байланыштырып, бир бүтүн нерседей кароо.

8. Жазылышы менен айтылышы ар башка болгон сөздөрдү дайыма түшүндүрө жүрүү да негизги шарттардан болуп саналат. Аны иш жүзүндө, көнүгүүлөрдү иштетип, окуучуларга түшүндүрүүгө, эстеринде кал-

тырууга аракеттенүү керек. Андай сөздөрдүн жазылышын сөздүктөргө салыштырып текшертирүү өтө пайдалуу.

9. Орфографиялык жөндөмдүүлүк, навик өтө узак мезгилди жана ар түрдүү көнүгүүлөрдү талап кылат. Андай узак мезгилге созулган көнүгүүлөрсүз навик жаралбайт.[3;246-247]

Жыйынтыктап айтканда жазуу маданияты дегенде ар бирибиз төмөнкүлөрдү эске билүүгө тийиш:

1. Жазуунун тазалыгы, кооздугу, сулуулугу;
2. Тамгаларды жазууда эрежелердин туура сакталышы;
3. Жазууда тамгалардын бири-бири менен туура жалганып жазылышы;
4. Жазууда тамгалар бирдей чоңдукта, аралыктары бирдей, иретүү орун алышы;
5. Фонетикалык, грамматикалык, пунктуациялык жана стилдик каталардын кетирилбей жазылышы;
6. Жазууда тексттин ички тематикалык-композициялык табиятына жараша абзацтарды туура сактоо;

7. Тез, туура жазуу ж.б;

Демек, башталгыч класстагы окуучулардын жазуу маданиятын калыптандырууда жогорудагы айтылган эрежелерди мугалим күндөлүк турмушта аткарганда гана жазуу маданиятын калыптандырган мыкты, сабаттуу мугалим боло алат деген ишеничтемин.

Адабияттар

1. Башталгыч класстарда кыргыз тилинен жатжазуу жумуштарын жүргүзүүнүн технологияларын өркүндөтүү. Б., 2010.
2. Редозубов С.П. «Методика русского языка в начальной школе» Учпедгиз, 1955, стр 244
3. Үмөталиева Б., Сартбаев К., Жакыпов Ж. «Педагогикалык окуу жайларда кыргыз тилин окутуунун методикасы». Мектеп 1980. 45-6.
4. Жазууга үйрөтүүнүн методикасы. Ф.: Мектеп, 1972.
5. Таза жазуунун зарылдыгы // Кутбилим №8(93) август, 2007.
6. Рысбекова Б., Папакова А. Жазууга үйрөтүүнүн методикасы. - Ф., 1972.

*Тынаев А.С., Имаров А.К., Шерботоев Т.С.
БГУ им. К.Карасаева*

ВЛИЯНИЕ ВАРЬИРОВАННЫХ ФИЗИЧЕСКИХ НАГРУЗОК НА ЗАНЯТИЯХ ФИЗВОСПИТАНИЯ СТУДЕНТОВ БГУ НА ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ РЕЗУЛЬТАТЫ

Сложившаяся традиция оценивать работу педагогов процентами выполнения студентами учебных нормативов и тестов МРС нередко толкает преподавателей на всемерное увеличение нагрузки на занятиях физической культуры. Однако, как всякое сильнодействующее средство, варьировать нагрузки на учебных занятиях надо разумно, со знанием дела. Ведь известно, что занятия физической культурой только тогда ведут к здоровью, когда нагрузки адекватны физическим возможностям организма занимающихся. Вот почему так важно знать факторы, определяющие нагрузки, и уметь их использовать.

Влияние физических упражнений на педагогические результаты опосредовано физиологическими и биохимическими механизмами. Другими словами, нагрузки являются причиной тех адаптационных изменений в организме, от характера величины которых зависит конечный результат. Это позволяет говорить о внешней и внутренней сторонах нагрузки. Внешняя сторона нагрузки - это физическая нагрузка, которая определяется объемом и интенсивностью физических упражнений, а так же характером и продолжительностью отдыха между ними. Внутренняя сторона нагрузки - это физиологическая нагрузка, которая определяется реакцией всех систем организма занимающихся, их адаптаций.

Когда студентам дается одинаковая для всех физическая нагрузка, то для одних она оказывается оптимальной, для других - недостаточной, а для третьих слишком большой. В итоге первые работают с хоро-

шим тренировочным эффектом, у вторых получается только поддерживающий режим, а третьи реагируют на нагрузки снижением результатов и стойким неприятием физических упражнений (иногда - на всю жизнь)

Какой же из такого положения может быть рекомендован выход? Он таков: педагог физической культуры, исходя в дозировании нагрузки из подбора упражнений, определения интенсивности и длительности их выполнения, интервалов отдыха и его характера, должен тщательно следить за индивидуальными реакциями каждого занимающегося физическую нагрузку. В практической работе надо варьировать нагрузку в зависимости студента в плане занятия иметь различные варианты дозирования: не 5 раз для всех, как порой бывает указано, а 6-5-4 раза. Но даже и в этом случае планируемая физическая нагрузка является лишь ориентиром.

Окончательную дозировку определяют уже во время занятия в ходе его, для чего педагоги, анализируя внешние признаки утомления студентов, корректирует число повторений. Правильный педагогический учет индивидуальных особенностей занимающихся приведет к тому, что каждый студент получит близкую к оптимальной физиологическую нагрузку и она вызовет индивидуально максимальные и по скорости, и по величине адаптационные сдвиги.

Утомление - решающий раздражитель для процессов адаптации. Если мы хотим добиться улучшения результатов, мы обязаны давать нагрузки, вызывающие утомление.

В наибольшей степени это относится к развитию выносливости. Уровень ее оценивается учебными нормативами в кроссе и других легко атлетических упражнениях. Перерасчет энергозатрат дает для «зачетных» скоростей, в легкоатлетическом кроссе настолько близкие величины, что можно говорить о едином режиме работы в обоих случаях. Следовательно, за достаточную нагрузку для подготовки к сдаче нормативов, оценивающих уровень выносливости, можно принять непрерывный бег в течение 20-25 мин. с соревновательной скоростью. Если за исходную продолжительность бега взять 5 мин. то увеличение времени бега на 1-1,5 мин в каждом последующем занятии к минимально необходимому уровню развития аэробных механизмов выносливости. Не следует только забывать, что скорость бега должна максимально приближаться к зачетной или даже несколько превышать ее.

Рекомендуется для получения хорошего тренировочного эффекта- непрерывный бег в течение не менее 30 мин, энергозатраты которого обеспечивают необходимые адаптационные сдвиги.

Выполнение многих учебных нормативов зависит от уровня развития силы. Напомним, что для спринтерского бега, метания гранаты, прыжков необходимо быстрая или взрывная сила. Для удержания ног в положении угла – статическая сила. Объемы и режимы работы для максимального развития каждого вида силы разработаны спортивной наукой достаточно хорошо. Но то, что приемлемо в спорте, не всегда подходит к условиям занятия физической культуры в высшем учебном заведении. Здесь необходимо равномерно развивать все физические качества, укладываясь в рамки двух занятий в неделю. Поэтому основную работу по развитию силовых качеств рациональнее переносить в секционные и самостоятельные занятия по индивидуализированным планам. Но в любом случае целесообразно применять метод «до отказа», до появления большой усталости.

Исключение составляет быстрота, над развитием которой можно работать лишь до появления признаков усталости. Темп выполнения движений всегда должен быть максимальным. Суммируя данные научных исследований можно сказать, что при развитии быстроты у занимающихся оптимальная длина беговых отрезков должна составлять 30-60 м при числе повторений до 10. Общий метраж за одно занятие 205-300 метров. Выполнять ускорение лучше всего в 2-3 серии по 2-3 повторения. Индивидуальная нагрузка определяется скоростью пробегания отрезков и координацией движений. При снижении скорости или нарушении координации нужно немедленно прекратить работу над развитием быстроты. При снижении темпа бега из-за усталости начинается развитие скоростной выносливости, но при малой длине отрезков оно малопродуктивно.

Скоростную выносливость, необходимую в беге на 100 м, следует развивать посредством нагрузок суб-максимальной интенсивности (отрезки-150-175 м). А в тех случаях когда максимальная скорость не достигается, например из-за малой длины спортивного зала, происходит улучшение способности к ускорению при малом воздействии на развитие быстроты. Поэтому основную подготовку к сдаче учебных тестовых нормативов спринтерском беге на до планировать на занятия, проводимые в теплую погоду на спортивной площадке.

Взаимозависимость физических качеств очень сложна из-за различия в их биохимической основе. Несколько упрощенно можно считать, что силовую мышечную деятельность непосредственно обеспечивают только анаэробные биохимические процессы, скоростную - преимущественно анаэробные, проявление выносливости почти полностью обеспечивается аэробными процессами. Поэтому занятия, постепенно проводимые только с силовой направленностью, способствуют развитию быстроты, но не дают достаточного, если говорить о разностороннем физическом развитии, положительного переноса для повышения выносливости. Развитие только скоростных качеств (здесь при достаточном объеме нагрузки включаются оба механизма) создает предпосылки для совершенствования и в силе, и в выносливости.

Преподаватель физической культуры, планируя занятия и разрабатывая их тренировочную направленность, должен исходить из того, что тренировочный процесс – не только работа, но и отдых. Значит, надо планировать время не только на выполнение тех или иных физических упражнений, но и на процесс отдыха. Ведь если сама мышечная деятельность – это совершенствование механизмов использования энергетических ресурсов мышцы, то отдых - совершенствование механизмов восстановления и прежде всего их ускорения. Механизм этот действует в аэробном режиме и потому совершенствуется в тренировке на выносливость. Уменьшение же времени восстановления после силовых и скоростных упражнений означает возможность увеличить внешнюю, физическую нагрузку на уроке за счет большего числа ускорений, прыжков, подходов. Таким образом, высокий уровень выносливости обеспечивает высокую работоспособность и уже через нее самым положительным образом влияет на возможность развития силовых и скоростных качеств. Все это позволяет считать выносливость базовым физическим качеством в процессе разносторонней физической подготовки.

Понимая что конкретные условия, в которых проходит каждое занятие физической культуры, исключительно разнообразны, мы не имеем возможности дать рекомендации, одинаково пригодные везде всегда. Единственный выход – следовать принципиальным положениям. Так, необходимо помнить, что и объем выполняемых упражнений без интенсивности, и интенсивность без достаточного объема не ведут к адаптации. Замечено, если интенсивность воздействия упражнений на организм занимающихся находится на нижней границе действенной зоны, то соответствующие физические качества развиваются относительно медленно, но непрерывно и достигают высокой степени прочности. Воздействия высокой интенсивности дают быстрый прирост движений, однако достигаемые адаптации к нагрузкам будут менее стабильны и постоянно должны подкрепляться тренировками.

Ни продолжительность учебного занятия, ни возможности студентов не позволяют выполнять разовые объемы, обеспечивающие длительное сохранение достигнутых уровней адаптации организма занимающихся к нагрузкам. Естествен вывод: учебный план должен предусматривать постоянное (одевающие или поддерживающие) воздействие на основанные физические качеством. Особенно это касается выносливости. Говоря конкретно, занятия легкой атлетики следует включать упражнения, поддерживающие уровень, например: статической силой: занятия по кроссовой

подготовке упражнения скоростно – силового характера. И обязательно надо включать во все уроки физической культуры, бег на выносливость продолжительностью 6-10 и более мин. (с учетом подготовленности студентов) со скоростью, близкой к зачетной.

Нельзя считать потерянным время, затраченное на поддержание достигнутого ранее уровня развития физических качеств. Во первых, за счет данной Работы вы получите не только срочный, но оставленный (по Л. Матвееву) тренировочный эффект. С возобновлением занятия на спортивной площадке весной и даже в начале следующего учебного года осенью не придется все начинать с нуля, вы сможете продолжать начатую ранее. Во - вторых, высокая, благодаря развитой выносливости, работоспособность учащихся позволит максимально интенсифицировать занятия и уже это компенсировать часть временных затрат. В –третьих, сохранение уровня силовой подготовленности облегчит усвоение элементов техники движений, ускорит овладение всеми разделами программы .

И последнее на что хотелось бы обратить внимание преподавателей физической культуры: как утверждает учение, непосредственная причина утомления зависит не столько от состояния мышцы, сколько состояние центральной нервной системы. Поэтому на занятиях физкультуры, со студентами упражнения, которое они выполняют, должны отличаться многосторонностью. Этим и обеспечивается высокой общей нагрузкой, и в то же время мы избегаем локальных перегрузок. Выступление на соревнованиях касается сравнительно немногих, а участие в занятиях физкультуры касается всех, без исключения студентов. Вот почему занятия физкультуры не должно быть местом отрицательным эмоциям. У занимающихся каждое занятие должно вызывать желания снова и снова испытывать радость движения. Это чувства зависит не от удовольствия легко доступности тех или иных физических упражнений, а от радости преодоления, радости победы над собой. Пусть не большие, но зримые успехи рождают веру в конечный успех, например быть не хуже остальных, выполнить нормативы, получить

хорошую оценку. Все это приносить каждому студенту те положительные эмоции, без которых не может быть и речи о формировании стремление к дальнейшему физическому само совершенствованию .

Занятиями без цели никого не увлечешь. При заинтересованным отношении к урокам физкультуры вся учебная программа будет восприниматься занимающимся позитивно, создавая высокий уровень положительной мотивации в отношении к занятиям физическим упражнениям. Чего греха таить, иногда на занятиях царит обстановка насмешек над отстающими, когда любая их неудача сопровождается обидными замечаниями, когда «слабаки» отсиживаются в сторонке. Такой психологический микро климат делает тщетными любые попытки добиться высокой успеваемости по предмету. Как воздух тут необходимо обстановка доброжелательности. Здоровое психологическое обстановка вместе с использованием разнообразных и по форму (гимнастика, спортивные игры и т.д.) и по направленности в развитии физических качеств (сила, гибкость, ловкость, выносливость и др.) средств вызывает приподнятое эмоциональное состояние, при котором и центральная нервная система не утомляется, повышенные физические нагрузки усваиваются продуктивно развивая детей физически. преподавателю физкультуры работа в такой обстановке – в радость. У студентов же возникает устойчивое желание регулярно заниматься физическими упражнениями.

Постоянный учет рассмотренных факторов позволит постепенно увеличивать физическую нагрузку, совершенствовать двигательные умения и навыки студентов.

Литература

1. Артюхова Ю. Как закалить свой организм. -Минск, 1999.
2. Ильинич В.И. Физическая культура студента. -М., 2000.
3. Мильнер Е.Г. Формула жизни. -М., 1991.
4. Попов С.Н. Лечебная физическая культура. -М., 1978.

**Болжирова Р. Ш., Казиева С.К., Корсакова И.Н.
БГУ**

ВЛИЯНИЕ ФИЗИЧЕСКИХ НАГРУЗОК НА УМСТВЕННУЮ РАБОТОСПОСОБНОСТЬ СТУДЕНТОВ-СПОРТСМЕНОВ БГУ В РАЗЛИЧНЫЕ ПЕРИОДЫ

Занятия физической культурной и спортом оказывают влияние на формирование интеллектуальной, волевой и эмоциональной сферы человека, его эстетических представлений и потребностей.

Объективная сторона влияния занятий физической культурной и спортом на интеллект состоит в том. Что умственная и физическая деятельность выступает в единстве и во взаимосвязи

Многие явления, происходящие в окружающем нас мире и в нашем организме, могут быть познаны

только в результате двигательной деятельности. Это относится прежде всего к представлениям о кинематических, динамических и ритмических характеристиках движений, т.е. к представлениям о времени, пространстве, продолжительности движений, темпе, скорости, ритме, а также о поверхности и весе тел и о возможностях собственного тела.

Занятия физической культурной и спортом оказывают влияние на развитие следующих сторон интеллекта: внимание(овладение сложно координиро-

ванными физическими упражнениями требует его концентрации на выполняемых движениях, возникающих двигательных ощущениях и ситуациях, сопутствующих движениям), наблюдательности (вследствие развития анализаторов), находчивости и быстроты соображения предъявляются высокие требования к способности к быстрой и адекватной двигательной ориентации в изменяющейся ситуации) и мышления (необходимость вести поиски причин удачных и неудачных движений, осмысливать их цель, структуру и результат т.д.)

Установлена связь между двигательной и интеллектуальной одаренностью. Юноши с активным двигательным режимом имеют, как правило, более высокую и устойчивую академическую успеваемость. Умственно отсталые дети плохо координированы и с большим трудом овладевают двигательными навыками.

Улучшение умственной работоспособности под влиянием занятий физическими упражнениями происходит в результате положительного влияния чередования характера деятельности, смены умственной и физической работы, а также применение кратковременных физических нагрузок, которые, будучи даже необычными, оказывают положительное влияние на протекание психических процессов. (ограничение двигательной деятельности, наоборот, ведет к снижению умственной работоспособности). Кроме того, положительное влияние на улучшение успеваемости студентов занимающихся спортом, оказывает четкое соблюдение режима дня. Занятия спортом стимулируют овладение знаниями по вопросам техники и методики тренировки в избранном виде спорта, спортивной педагогики, физиологии спорта. Личной гигиены и др.

Однако возможно и отрицательное влияние занятий физической культурной и спортом на интеллект. Существует немало фактов плохой академической успеваемости школьников и студентов, занимающихся спортом. Это связано чаще всего с односторонним увлечением спортом (в ущерб другим видам деятельности, в частности учебе) или с утомлением, наступающим вследствие тренировочных занятий, со слишком большими нагрузками. Угнетающее влияние на интеллект спортсмена могут оказать и условия длительных учебно-тренировочных сборов, исключающих привычным для данного спортсмена физический или умственный труд.

Множество проведенных исследований свидетельствуют о том, что занятия физическими упражнениями благотворно отражаются на умственной работоспособности студентов.

Уровень физической работоспособности во многом зависит от нагрузки умственного характера. Известно, умственная и физическая работоспособность студентов подвержена значительным фазовым колебаниям, зависящим от характера воздействия на них учебных нагрузок как в течение суток, недели. Так и на протяжении учебного года. При этом динамика показателей умственной работоспособности студентов носит ярко выраженный фазовый характер, так же как и физическая работоспособность.

Следовательно, зная закономерности изменения работоспособности студентов в процессе учебного года, можно так спланировать физические нагрузки, что они будут помогать поддержанию умственной работоспособности студентов во время наибольших психических нагрузок (зачетные и экзаменационные сессии) и вместе с тем способствовать

планомерному росту показателей их физической подготовленности.

Однако в практике наблюдается такая картина. В начале учебного года планируется определенная учебно-тренировочная нагрузка на год. При этом учитывается, что она должна носить волнообразный характер, так как после значительных нагрузок физическая работоспособность несколько снижается, а через определенный период времени она останавливается и, как правило, превосходит исходный уровень. Применение повторных нагрузок в различные фазы восстановления дает различный эффект.

Возможными чередованиями нагрузок, попадающих на фазу сверх восстановления, можно управлять физической работоспособностью студентов, добиваясь наилучших эффектов. В работе со студентами сборных команд БГУ по видам спорта при планировании средств тренировочной нагрузки следует предусматривать и целый ряд других закономерностей, специфичных для высших учебных заведений. Замечено, что в период зачетной и экзаменационной сессии у студентов (особенно 1 и 2 курсов) наблюдается значительное понижение общей работоспособности, которое незамедлительно сказывается на проявлении их физической работоспособности и прежде всего на проявлении силовых качеств.

Так, в наблюдаемой нами группе, состоящей в основном из студентов 1 и 2 курсов, в период экзаменационной сессии (и даже несколько предшествующий ей) было замечено значительное снижение как результатов в силовых упражнениях, так и показателей скорости – силовой и специальной подготовленности.

Мы поставили перед собой цель – выяснить определенную тенденцию к падению результатов для того, чтобы в дальнейшем при планировании учебно – тренировочной работы учитывать спады и подъемы работоспособности студентов, обусловленные умственным утомлением в период сессии. Предполагалось, что, изучив характер понижения работоспособности студентов и выявив наиболее уязвимые стороны, мы сможем так спланировать нагрузку, чтобы спады в двигательной деятельности студентов были приведены к минимуму.

Динамические наблюдения, проведенные над студентами курса спортивного совершенствования, помогли выявить некоторые особенности проявления скоростно – силовых физических качеств в течение учебного года. На протяжении 2013\14 учебного года один раз в месяц проводились контрольные испытания по программе, включающей тесты, характеризующие специальную и общую скоростно – силовую подготовленность студентов. Тестирование проводилось в стандартных условиях.

Анализ полученных данных свидетельствует о том, что показатели у студентов начиная с сентября месяца и до января по тестам улучшались. Но перед сессией (декабрь и январь) темпы прироста результатов снижались. В эти два месяца наблюдалось как плато, а в феврале месяце почти по всем контрольным тестам шло западание результатов.

Как видно из средних данных, результаты по всем тестам, характеризующим скоростно – силовые качества, в феврале месяце по сравнению с январем понижались; выравнивание их наблюдалось лишь в марте.

Несколько иначе изменялись силовые показатели, которые продолжали увеличиваться в период сессии. На наш взгляд, это обусловлено тем, что сила мышц

несколько инертно по сравнению с показателями скорости – силового характера. Известно, например, что сила мышц после прекращения тренировок, силового характера еще некоторое время продолжает увеличиваться.

Скоростные и скоростно – силовые показатели сразу же после прекращения упражнений приостанавливаются в росте, а затем резко ухудшаются. Более того, тесты скоростно – силового характера в большей мере отражают состояние нервно – мышечного аппарата, а известно, что во время сессии студенты утомляются больше психически, а не физически.

Умственное переутомление прежде всего выражается в непроизвольном повышении мышечного тонуса. Согласно полученным нами данным утомление студентов в период сессии вызвало значительное снижение скоростно – силовых показателей (как общих, так и специальных) и погрешности в спортивной технике.

Как видно из данных, почти все скоростно – силовые показатели студентов в период сессии значительно ухудшилось. При этом студенты чувствовали себя как будто бодро и предполагали, что спортивные результаты у них будут прежними. Однако значительное ухудшение техники метания свидетельствовало об утомлении, которое не улавливалось субъективно.

На наш взгляд, в период, предшествующей сессии, и во время сессии в учебно – тренировочные занятия со студентами следует включать больше упражнений скоростного и скоростно – силового характера (с малыми отягощениями средней интенсивности). При этом занятия должны быть более эмоциональными и

разнообразными. Они, а также домашние задания, которые студенты могут выполнять в любое время дня, готовясь к экзаменам, по – видимому, помогут выровнять кривую спада результатов, вызванного умственным утомлением студентов, будут способствовать более успешному спортивному совершенствованию.

Для проверки нашей гипотезы 2014\15 учебном году педагогический эксперимент был продолжен.

Выводы

1. Изучение динамики скоростно-силовых показателей студентов показало, что в конце 1-го семестра и в период сессии наблюдается значительное снижение уровня как общей, так и специальной скоростно – силовой подготовленности студентов.

2. Понижение уровня скоростно – силовой подготовленности студентов отрицательно сказывается на их спортивных результатах.

3. При планировании учебно – тренировочной нагрузки необходимо, учитывая большую умственную нагрузку у студентов в период сессии, предусматривать ряд мер, способствующих поддержанию высокой умственной и физической работоспособности.

Литература

1. Джо Уайдер – сила. красота. Сп.. Уайдер – спорт – СУ» 1999.
2. Вылеева Л., Коротков., Яковлева В., - Подвижные игры – М., ФИС 1998.
3. Молих М., -Круговая тренировка М., ФИС., 1997.
4. Граненко М.Ф., Саноян Г.Г – Труд, здоровье, физическая культура. -М., ФИС.. 1993.
5. Профессионально – прикладная физическая культура – М., 1967.

УДК 894.341:371:371.3

К.Кенжешов,
БГУ

ОРТО МЕКТЕПТЕРДЕ КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫН ЭТНОПЕДАГОГИКАЛЫК НЕГИЗДЕ ОКУТУУНУН МЕТОДИКАСЫ ЖАНА АНЫН МИЛДЕТТЕРИ

Орто мектептерде этнопедагогикалык окутуу азыркы күндүн өзөктүү куралы. Бул жагынан ал пайдалуу окуу куралы боло тургандыгында күмөн жок. Ошондуктан ал бир гана окуучуга эмес, изилдөөчүлөргө, мугалимдерге, усулчу-тарбиячыларга, ата-энелерге, дегеле тарбия иштерине кайдыгер карабаган окурман журтунун бардыгына пайдалуу болот деген ойдобуз

Ар кыл темада сабак жүргүзүлө турган азыркы мектептердин алдына койгон бирден бир максат – окуу процесси аркылуу жаштарга билим жана этнопедагогикалык тарбия берүү. Бул негизги максатты ар бир өтүлгөн сабак аркылуу өз бет алдынча, спецификалык бөтөнчөлүктөрүнө жараша иш жүзүнө ашырат.

Адабиятты окутуунун методикасы аны окутуунун теориясын үйрөтөт, окуучуларды адабият илими менен мыкты куралданышына жеткирет, аларды этнопедагогикалык духта тарбиялоого жардам берет. Ушуга байланыштуу адабият мугалиминин алдына өзүнүн

предметинин методикасы, анын теориялык негиздерин толук билүү милдети коюлат.

Адабиятты окутуу процесси бири-бири менен органикалык түрдө байланышта болгон негизги үч элементтен турат: окуу предмети, окутуу-мугалимдин ишмердиги, окуучу-окуучунун ишмердиги.

Адабиятты окутуунун методикасы бири-бири менен тыгыз байланышта турган төмөнкү проблемаларды чечет: кимди жана эмне үчүн окутат (окутуунун максаты), эмнени окутат (окутуунун мазмуну жана системасы), кантип окутат (окутуунун методу жана формасы).

Бул проблемалар адабият боюнча алган билимди окутуучулардын өздөштүрүүлөрүнүн, терең үйрөнүүлөрүнүн процессинде гана иш жүзүнө ашырат. Ошондуктан адабиятты окутуунун методикасы окуучулардын кандай окутандыгын жана канчалык даражада билимге ээ болгондугун текшерүү милдетин өзүнүн алдына коет.

Адабиятты окутуунун методикасы өзүнчө гана ойлонулуп чыгарыла калган эмес. Ал баарынан мурун коомдун өнүгүшүнүн мыйзам ченемдүүлүгү менен байланышта. Кыргыз адабияты мектептеги билим бере турган окуу предмети болгондон кийин ал адабият илиминин эң акыркы жетишкендиктерине таянат. Адабият илиминин жетишкендиктерине таянып, адабиятты окутуунун методикасы көркөм чыгармаларды окуучуларга үйрөтүү процессинде аларды, баарынан мурда этнопедагогикалык духта тарбиялоо милдетин аткарат.

Кыргыз адабиятын окутуунун методикасынын бирден бир милдети окуучуларды улуттук патриотизмге, улуттук сыймыкка, эмгекке, этнопедагогикалык мамиле жасоого, өз эне тилин жана адабиятын сүйө билүүгө үйрөнүүгө көңүл буруу болуп эсептелет.

Адабиятты окутуунун методикасы мындан башка да төмөндөгүдөй милдеттерди аткарат: адабияттын өзү жөнүндө системалуу кабар берип, эстетиканын бир түрү экенин аныктайт, жазуучунун же акындын көркөм каражаттары, чыгармачылыктын түрлөрү, адабияттын өсүшү жана мыйзамдары жөнүндө кабар берет. Окуучулардын оозеки сүйлөөсүн жана жазуу кебин өстүрөт. Адабият сабагында окуучулар чыгарманы окуп чыгышат, түшүнгөнүн кайра айтып беришет, чыгарманы талдашат, ошол чыгарма боюнча жазуу иштерин, дил баян, изложение жазышат.

Адабият сабагынын методикасы адабият сабагы-аркылуу кандайча жол менен эстетикалык тарбия берип, алардын эстетикалык татымын ойготуунун жолдорун иштеп чыгат. Мектепте окула турган адабият курсунун милдети программада көрсөтүлгөн адабий чыгармалардын идеялуу көркөмдүк маанисин ачып көрсөтүү менен гана чектелбестен, окуучулардын көркөмдүк түшүнүгүнүн көзүн ачып, эстетикалык көз карашын өнүктүрүүгө тийиш. Мунун натыйжасында окуучулар өз алдынча окуган ар бир адабий чыгармалардын идеялык багытын, эстетикалык маанисин баалай алгыдай даражага чейин өсүп жетилүүлөрү керек. Жогорку класстарда өтүлүүчү адабият курсу коомдук турмуштун өнүгүү тарыхы менен байланыштуу түрдө өтүлөт. Бирок ошол өткөн доордогу чыгармаларды биз өз учурубүздүн максатына, өз турмуш маселелерибизди чечүү үчүн пайдаланабыз. Идеялык-көркөмдүк касиети эң мыкты, саясий коомдук, адабий-тарыхый мааниси жогору деңгээлде болгон адабий чыгармалады окуп, аларды талдап үйрөнүү орто мектептеги адабият сабагынын негизин түзөт. Улутка тиешелүү чыгармалар – улуттун күзгүсү.

Идеологиянын бир формасы болгон адабияттын спецификасын билбей туруп, окуу предмети болгон

адабиятты окуучулардын окуу процессинде өздөштүрүшү мүмкүн эмес.

Үйрөнүүнүн объектиси, мазмуну жана милдети боюнча адабиятты окутуунун методикасы педагогикалык илимдин тармагына кирет, ал эми адабият таануу болсо филологиялык илимге кирет.

Мына ошого байланыштуу улуттук тууну, биримдикти, ички монолиттүүлүктү чыңдоо фактору катары таалим-тарбия ишмердигинин идеологиялык багыты жана мазмундук философиялык негизи катары таалим-тарбия берүүдө да активдүү болушубуз абзел. Кыргыз элинин эгемендүүлүгү биримдик менен чыңалат. Манас атабыздын “Кулаалы таптап куш кылдым, курама жыйнап журт кылдым” деген девизин дайыма жадыбыздан чыгарбай бек сактайлы.

Эгерде улуттук чыгармалардын мазмунун айтуу оңой болсо, этнопедагогикалык кылып жеткирүү өтө кыйын. Адабият мугалими ар дайым улуттун күзгүсү жазуучунун досу, жакыны анын улуттук сүйүүсүн элге таратуучу адиси болушу абзел. Алардын экөөсү тең бир максатты – окуучуну этнопедагогикалык идеологияга тарбиялаган материалы болуусу абзел. Көркөм адабиятты сүйөм, бирок адабият сабагын көргүм келбейт деген парадокстун кайдан чыкканын мугалимдин чабалдыгынан издөө керек.

Сөзсүз мугалим кайсы гана чыгарманы түшүндүрбөсүн ал чыгарма окуучунун жүрөгүнөн орун табуусу керек. Биз өзүбүздүн практикада көрүп жүрөбүз, кээ бир окутуучулар жакшы чыгарманы мажүрөө кылып маанисин кетирип салат. Тескерисинче, кээ бирлери орто чыгармаларды жеткиликтүү кылып бийик деңгээлге жеткирет. Улуттук адабият улуу чыгармаларды улуу жеңишке жеткирүүгө умтулат, улуттук чыгармалар элдин идеологиясын улуттун кулк мүнөзүнө жараша чагылдырылат. Албетте, ар бир элдин идеологиясы улуттун кулк-мүнөзүнө жараша чагылдырылышы абзел. Ар бир элдин өзүнүн каада-салты, нарк-насили, кыял-жоруктары болот эмеспи, анын сыңарындай башка элдин чыгармаларынан өзгөчөлөнүп туруусу керек. Ошондуктан ошол чыгармаларды этнопедагогикалык негизде жеткирүү – бул адабиятчы мугалимдин милдети.

Адабияттар

1. Алимбеков А. Кыргыз этнопедагогикасы. -Б., 1996.
2. Калдыбаева А.Т. Эл акындарынын чыгармачылыгынын дагы этнопедагогикалык идеялар.
3. Калиұлы Серғазы. Қазақ этнопедагогикасының теориялык негіздері мен тарихы. Алматы: Білім, 2003.
4. Молдавская Н.Д. Литературное развитие в процессе обучения. -М: Педагогика, 1976.

Мамбетказиева А.Т., Халилова Т. Т.
БГУ им. К.Карасаева

ВЛИЯНИЕ СОВРЕМЕННЫХ IT ТЕХНОЛОГИЙ НА ПОДРАСТАЮЩЕЕ ПОКОЛЕНИЕ КЫРГЫЗСТАНА

В статье рассматриваются стремительное развитие в сфере IT технологий и его влияния на молодежь Кыргызстана. Авторы уделяют внимание причинно-следственным связям между становлением структур глобального информационного общества и трансформацией процесса социального развития кыргызской молодежи.

Ключевые слова: молодежь, молодежная культура, медиакультура, информационно-компьютерные технологии, интернет, информатизация, глобализация, *information and computer technologies, internet, informatization, globalization.*

В последние годы в Кыргызстане происходит стремительное развитие в сфере IT технологий. Современные технологии начинают включать в себя новые образовательные технологии, которые с помощью компьютера эффективно и качественно меняют материал культурного содержания. Интернет, электронная почта, цифровое телевидение твердо заняли место в нашей жизни, что часто перемещает на второй план устоявшиеся средства массовой информации, особенно у подрастающего поколения. Общение перестает быть односторонним, в нем проявляется элемент интерактивности. Вопрос о влиянии современных технологий на подрастающее поколение предстает в новом свете. Объем информации доступен каждому подростку в наше время, он возрастает во много раз, распространение новостей многообразно и очень стремительно.

Исследуя влияние современных технологий на подрастающее поколение, позволительно рассматривать Интернет в качестве характерной среды, формирующей общественные отношения. Разумеется, современные технологии играют значительную роль в жизни подростков – это и средство общения, и источник информации. Усиленное развитие медиакультуры, а особенно аудиовизуальной (кино, видео, компьютерные игры, спутниковое телевидение), очень активно влияет на подрастающее поколение, влияет на их общественное сознание как мощное средство информации, как фактор развития у подростка творческих способностей. На сегодняшний день очевидно, что интернет, компьютер, смартфон предоставляют подростку право индивидуального общения в интерактивном режиме, как для познания интересующей информации, так и для реализации своих творческих идей.

Каждый понимает, что развитие технологий – это неотъемлемая часть современной жизни. Сейчас уже никто не представляет свою жизнь без интернета, компьютера, сотового телефона и так далее. Идет значительное влияние современных технологий на подрастающее поколение. В условиях сложных социально-экономических процессов, которые происходят в обществе, значительно сократились воспитательные функции в образовательных учреждениях и семьях. Пока пол страны трудится за границей, а другая половина с утра до вечера трудится на базарах, их дети, предоставленные сами себе, ходят в школы. Общение детей с родителями уходит на второй план. Отсюда – высокое

влияние современных технологий на процесс формирования мировоззрения у подрастающего поколения.

Нельзя не заметить, что многие подростки становятся зависимыми от компьютерных игр, телевидения, социальных сетей [1]. Из «сети» можно почерпнуть, как значимую для образования, позитивную, познавательную информацию, так и жесткую информацию, разрушающую личность подростка (извращенные и ритуальные убийства, канибализм, реальные изнасилования), порнографию, призывы к расовой и этнической вражде, насилию и т. д.

В более глобальном плане можно говорить о возможности аутизации (уход от реальности, синдром зависимости от компьютера и особенно от Интернета). Сужается круг интересов, сокращается участие в значительных видах деятельности, либо происходит полный отказ от нее.

Самая первая и главная причина возникновения компьютерной зависимости – отсутствие навыков самоконтроля у ребенка. Став взрослым, он также будет не способен на саморегуляцию своих эмоций. Такой человек не умеет себя контролировать, ограничивать, «тормозить», он делает не думая, не может наметить перспективу, определить результат своего действия, просчитать ситуацию. Психологическая невозможность совладать с желанием насытиться новой информацией, и есть компьютерная зависимость.

Детский организм в подростковом возрасте особенно уязвим, а неконтролируемое никем время пребывания у компьютеров, перегрузка яркой зрительной информацией, высокая эмоциональная вовлеченность ребенка в игру, приводит к перевозбуждению нервной системы, наносит безусловный вред соматическому и психическому здоровью формирующейся личности. А в результате – повышенная утомляемость в интеллектуальной деятельности; нарушение способности к восприятию информации, уступающей по яркости и доступности компьютеру, потеря интереса к реальной жизни.

В условиях вышеизложенных проблем необходимо кардинально изменить концепцию образования, выделив в качестве основного приоритета конечный качественный результат – квалифицированного специалиста, востребованного на рынке труда. Эта цель определяется современными требованиями экономического и социального развития республики, когда роль квалифицированного специалиста становится

определяющей, а от того, насколько рынок труда обеспечен кадрами, зависит дальнейшее социально-экономическое развитие государства.

Информационные технологии могут принести пользу лишь в том случае, если человек может их использовать. Какая польза от самого мощного компьютера, быстрого доступа в Интернет, если человек с трудом умеет все это использовать?

Ликвидация компьютерной безграмотности - это одно из самых важнейших направлений развития информационных технологий. Компьютерная безграмотность заключается в том, что обладая мощным компьютером, быстрым доступом в Интернет, пользователь не может овладеть важной и нужной для современной жизни информацией: не получает ничего для своего дальнейшего роста, для получения образования, для повышения квалификации и т.д..

Может получиться так, что IT-новинки будут разрабатываться только для тех, кто их разрабатывает, потому что все остальные не будут знать, как ими пользоваться. Ведущие IT-компании, понимая это, разрабатывают собственные программы ликвидации компьютерной безграмотности.

Из интервью редакции «Вести.kg» экс-министра образования Ишенгуль Болджуровой [5] о сложившейся ситуации и реальном положении дел в начальном школьном образовании:

– Первая основная причина низкого уровня образованности населения заключается в том, что у нас практически отсутствует дошкольное образование, особенно в сельской местности. Во-вторых, отсутствует и так называемая материнская школа, родители практически не уделяют должного внимания своим детям. Сейчас, в век информационных технологий, посредством компьютеризации и интернетизации идет своего рода зомбирование подрастающего поколения. Что в свою очередь отрицательно сказывается на образовательном уровне.

Оказывает негативное влияние и то, что школьники практически перестали посещать библиотеки.

Для решения этой проблемы государство должно взять на себя полную ответственность, считает экс-министр.

– Необходимо разработать образовательные программы по всем направлениям. Повысить роль и значимость учителей: не только уровнем и качеством профессиональной подготовки, но и улучшением их социально-экономического положения. Также в образовательном процессе необходимо социальное партнерство, не только государство и школа, но и общество в целом должно принимать в этом активное участие.

Конечно, результаты будут видны не сразу, а по прошествии нескольких лет, но не стоит забывать, что образование – это фундаментальная основа, как об-

щества, так и государства, – заключила Ишенгуль Болджурова.

Реформа в сфере образования назрела давно. На протяжении вот уже 20 лет мы слышим, что образование есть самое приоритетное направление в деятельности государства. В современном мире образование играет главную роль для построения картины будущего, являясь, способом сохранения и преумножения культурного наследия, а также необходимым условием социально-экономического расцвета любой страны. Сегодня новые понятия как «глобализация» и «интеграция» выставляют все более высокие требования к подрастающему поколению Кыргызской Республики. Молодежи страны уже недостаточно просто владеть информацией, ее надо уметь применять в различных жизненных и учебных ситуациях, сделать инструментом для зарабатывания «хлеба насущного».

Не должно оставаться в стороне от рассматриваемой проблемы государство [4]. Назрела необходимости определения жестких критериев допустимости размещения в сетях определенных видов информации. Следует выработать работающие механизмы ограничения доступа к отдельным сайтам для различных возрастных категорий аудитории Интернета. Требуется законодательно закрепить ответственность владельцев сайтов за содержание размещенных информационных материалов. И очень важно, чтобы происходящие в глобальных компьютерных сетях противоправные процессы получали адекватное противодействие со стороны правоохранительных органов.

Сегодня мы имеем рецессию культуры, морального и нравственного поведения гражданского общества, которые так и не успели осознать, что они являются частью Великого государства, которому уже более 2200 лет, что они являются частичкой Родины – Кыргызстан. Пришло время, когда каждый член общества должен внести посильный вклад для развития и процветания своей родины.

Литература

1. Петров В.П. Интернет в мировом информационном пространстве // ОБЖ. Основы безопасности жизни. – 2008. – №8. – С. 48-49.
2. Панов С.С. «Интернет – зависимость: причины и последствия / С.С. Панов // Учитель. – 2007. – №5. – С.63-66.
3. Родионов П.В., Павлов А.С., Пискун А.А. Защита от воздействия и влияния на подрастающее поколение информационного потока, включая неконтролируемые со стороны системы образования средств массовой информации, видеорынка и интернета // Современные проблемы науки и образования. – 2014. – № 4.
4. Гридчин М.М. «Проблемы влияния информационных технологий на молодежь» / М.М. Гридчин // Власть. – 2007. – №9. – С. 37-40.
5. http://www.vesti.kg/index.php?option=com_k2&view=item&id=31349&Itemid=80

КРЕДИТТИК ТЕХНОЛОГИЯНЫН НЕГИЗИНДЕ ОКУТУУДА СТУДЕНТТЕРДИН ЧЫГАРМАЧЫЛЫК ОЙ ЖҮГҮРТҮҮСҮН ЖОГОРУЛАТУУНУН ПСИХОЛОГИЯЛЫК-ПЕДАГОГИКАЛЫК НЕГИЗДЕРИ

Аталган макалада кыргыз адабиятын кредиттик технологиянын негизинде окутууда студенттердин чыгармачылык ой жүгүртүүсүн жогорулатуунун психологиялык-педагогикалык негиздери жөнүндө сөз болот

Данная статья содержит информацию о кредитной технологии при обучении кыргызской литературы повышение у студентов психолого-педагогических основ творческого мышления

The article contains information on credit technologies in teaching Kyrgyz Literature and improving creative thinking of students

Ачкыч сөздөр: психикалык процесс, сабак, студент, сезүү, ойлоо, таануу, окутуу.

Ключевые слова: психологический процесс, урок, студент, чувствовать, думать, осозновать, учить.

Keywords: psychological process, lesson, student, to feel, to think, to realize, to teach

Адам баласынын иш-аракеттери кандайдыр бир деңгээлде тандалмалуу мүнөзгө ээ. Анткени көптөгөн сырткы дүүлүктүргүчтөрдүн ичинен ал өзүнө жакканын гана кабыл алып, аны өз керектөөлөрүнө ылайык колдонот. Психикалык процесстин бул тандоочулугу психология илиминде кабыл алуу түшүнүгүн билдирет. Бул тандоочулук эрктүү жана эркисиз жана эрктүү көңүл буруудан кийинки көңүл буруу мүнөзүндө жүрөт. Мисалы эрктүү көңүл бурууда адам баласы өзүнө максат коюп аны аткаруу үчүн жасалган иш-аракети аталат. Мисалы, студенттин билим алуусу, ал үчүн сабакка үзгүлтүксүз катышуусу, алты ай алган билиминин натыйжасын сессия убагында окутуучуга эсеп-кысап берүүсү аталса, аң-сезимсиз максаттын жардамы менен эрктик иш-аракетти талап кылбаган көңүл буруу эркисиз көңүл буруу деп аталат. Мисалы, окутуучу лекция окуп жаткан учурда студенттердин ичинен бирөө катуу күлүп жиберсе, студенттердин баары жазып жаткан лекцияларын токтотуп, баары аны карап калышы эркисиз көңүл бурууга кирет. Анткени студенттердин баарынын көңүлү максатталган лекцияны жазуудан алаксып, ошол күлгөн студентти кароого мажбур болушат. Бул жерден эркисиз көңүл буруунун окуу, тарбия ишинде чоң мааниси бар экендигин байкоого болот. Ошондуктан ар дайым эркисиз көңүлдү буруучу ар кандай объективдүү жана субъективдүү факторлорго жол бербей бөгөөттөп туруу талап кылынат. Ал эми эрктүү көңүл бурууда адам баласы өз алдына максат коюп, аны аткаруу үчүн тынымсыз иш-аракеттерин жумшайт. Эмгек кылат. Мисалы, абитуриент ЖОЖго студент болуу үчүн мектептен сүйгөн кесибине тиешелүү предметтерди жакшы окуп, ал адистикке тапшыруу үчүн күнү-түнү аракеттенип, окуйт. ЖОЖго киргенден кийин көңүлүн бир жерге топтоп, максатына жетүү үчүн сабактарынан жакшы окуйт. Эрктүү көңүл буруудан кийинки көңүл бурууда адам бир нерсеге аң-сезимдүү максат койгон менен ага атай-

ын туруктуу иш-аракеттерди жумшабайт. Мисалы, айылдан окууга жаңы келген студент адегенде сабакка анча көңүл бурбагандыктан предметтерге анча жетише албайт. Качан гана куратору сабакка жетишүүнүн, лекция жазуунун, китепканадан кантип пайдалануунун, жол жоболорун үйрөткөндөн кийин ал сабакка өзүнөн өзү эле жетишип, алдыңкы студентке айланат. Муну эрктүү көңүл буруудан кийинки көңүл буруу деп атайбыз. Сабакка эрктүү көңүл бурган студент, иш-аракеттин жана эмгектин натыйжасында ийгиликке жете тургандыгын сезе баштайт. Анткени “сезүү-материалдык дүүлүктүргүчтөрдүн сезүү органдарына таасир этишинен пайда болгон организмдин ички абалын жана тышкы заттардын айрым касиеттерин чагылдыруучу жөнөкөй психикалык процесс” [1:101] катары эсептеп, V кылымда Гераклит, Протогорлор сезүүнү адам таануунун булагы катары эсептешкендигин, XVIII кылымдан баштап ал эмпирикалык психологдордун дискуссиясынын негизги темасына айлангандыгын белгилеп көрсөтүшөт. Анткени сезүүсүз материалдык дүйнөнү таанууга болбойт. Адамды таануу процесси ушул процесстен башталып, ал заттардын касиетин (катуулугун, жумшак, суюктугун, температурасын, жытын, үнүн, түсүн ж.б.у) татаал жана жөнөкөй түрдө кабыл алып, эс, ойлоо сыяктуу психикалык процесстердин пайда болушуна түздөн түз таасир берет да, тийиштүү органдардын жардамы менен ички жана сырткы чөйрөдөгү ар кандай маалыматтарды сезип, кабыл алып турат. Сезүүнүн иш-аракетине карап:

- Көз менен көрүп сезүү;
- Кулак менен угуп сезүү;
- Терин аркылуу сезүү;
- Ооз-даам аркылуу сезүү;
- Жыт-мурун аркылуу сезүү болуп бөлүнөт.

Сезүү кабыл алуу процессисиз ишке ашпайт. Маселен студент аудиторияга кирген окутуучунун киргенин көрүп, сөзсүз сабак өтөөрүн териси аркылуу се-

зип, анын үйгө берилген тапшырманы сурап, андан кийин жаңы теманы өтөөрүн анын иш-аракети аркылуу сезет да, бул процесстин баарын ал көнүмүш адат катары кабыл алат. Анткени, эс башка психикалык процесстер сыяктуу объективдүү чындыкты чагылдырат. Бул чындыктын турмушка толук кандуу ашырылышы ойлоо процесси аркылуу аткарылат. Анткени, психология ойлоону таануу адегенде адам ишмердигиндеги маанисин, ал ишмердиктин жүзөгө ашуу механизмин, психикалык башка процесстерден болгон айырмасын, инсандын калыптануусундагы ролун үйрөнөт. Себеби, объективдүү чындыкты таануу сезүүдөн, сезген нерсенин кабыл алуу ойлоо процессине өтүү менен ишке ашат. Бирок объективдүү дүйнөнү таанууда бул эки психологиялык процесс жетишсиздик кылат. Анткени заттардын, окуялардын, кубулуштардын өз ара мамилелерин жана алардын себеп, натыйжаларын эки процесс аркылуу толук таанууга мүмкүн эмес. Мисалы адамдын тамагы ооруп калды, температурасы көтөрүлдү. Бул көрүнүштөн адамдын ооруп жатканын сездик, бирок анын себеп, натыйжасын аныктай албадык. Адамдын тамагы суук бир нерсе жегенден ал ооруп, температурасы көтөрүлдү деп ар бир оорусунун себебин жекече түшүнүп кабыл алып, аны айыктыруунун жолдорун ойлой баштадык. Демек мындан, ойлоо качан гана адам баласы көз алдында турган объектини сезүү жана кабыл алуунун жардамы менен толук таанууга мүмкүн болбой калган учурда пайда боло тургандыгын көрдүк.

Ошентип, ойлоо сезүүдөн, кабыл алуудан алынган маалыматты колдонуу аркылуу ишке аша тургандыгын андадык жана объективдүү чындыкты, табигат кубулушундагы заттарды, алардын ортосундагы байланыштарды көрсөткөн психикалык процесс экендигин байкадык. Эгерде табигат кубулушун, же студент үйгө берилген бир теманы түшүнгөндүгүн өз ою аркылуу айтып берсе, анда ойлоо чектелип, бир адамдын гана оюн билдирип калат. Эгер ошол эле теманы тайпалык биримдикте түшүндүрүшсө, ойлоо жекече ойлоодон идеялардын көптүгү, күчтүүлүгү, негиздүүлүгү менен айырмаланат да, максатталган маселени чечүүдө аны чечүүнүн шарттары аныкталып, аны чечүүнүн туура жолдору тандалып, алдыга коюлган маселе туура жана негиздүү чечилет. Маселен 3. Сооронбаеванын “Астра гүлү” повестин окугандан кийинки практикалык сабакта студенттердин чыгарма боюнча чыгармачылык ойлоосунун канчалык деңгээлде өскөндүгүн сабактын жүрүшүндө текшерип көрөлү. Сабактын этаптары:

- 1-этап: Үйгө берилген тема аталып, анын сюжетин кайрадан эске салуу үчүн убакыт берилет.
- 2-этап: Чыгарма боюнча эске салган сюжетти экиден талкуулап, идеяларын топтоого көрсөтмө берилет.
- 3-этап: Жуптарда идеялар топтолгондон кийин топтоого бөлүп, төмөнкү концептуалдык таблицаларды толтуруу жана аны презентациялоого көрсөтмө берилет.

	Чыгарманын аталышы	Чыгарманын сюжети боюнча маалымат бер	Чыгарманын оң-терс жазын белгиле	Чыгарманын артыкчылыгын көрсөт	Чыгармага сунуштарыңды айт	Окугандан кийин кандай сезимде	Чыгарма боюнча тыянак чыгар	Тарбиялык жакын белгиле
1.	3. Сооронбаеванын «Астра гүлү» повести							

%дык көрсөткүч менен концептуалдык картаны толтургула

		Сапар, Гүлкан, Сулаймандын образы аркылуу кандай мүнөздүк касиетке тарбияландыңар:										
	Теманын аталышы	Акыл эске. Билимге	Улууну урматтоого	Эстетикага	Турмуш курууга даяр болууга	Сүйүүгө	Адепке	Эмгекчилдикке	Каала-салтты билүүгө	Сабырдуулукка	Жан дүйнөнүн байлыгына	Достукка
1	3.Сооронбаеванын “Астра гүлү” повести											
2.	Жалты жыйынтык											

Ар бир тайпа бири бирин баалашат. Окутуучу тайпадагы студенттердин чыгармачылык ойлоосу канчалык деңгээлде өскөндүгүн өзүнүн сөзүндө жалпылап жана ар бир тайпанын иш-аракетин баалоо менен жыйынтык чыгарат. Үйгө тапшырма берилет.

Биз мисалга келтирген бир сабактын үлгүсүндө студенттердин чыгарманын ички дасмиясын башкача айтканда идеялык – тарбиялык маңызын кантип ой жүгүртүп талдашкандыгын көрдүк. Чыгармага талдоо жүргүзүлүүдө студенттер кредиттик окутуунун негизги таянычы болгон окутуунун интерактивдүү усулдарын колдонушту. Анткени изилдөө ишибиздин максатына ылайык болонья процесси аркылуу ЖОЖдордо билим берүүнү өркүндөтүү бүгүнкү күндө билим берүүнүн актуалдуу проблемасына айланып, ЖОЖдордун алдыга коюлган эң негизги милдети катары:

- Ар тараптан өсүп жетилген–компетенттүү;
- Эмгекке (билимге) чыгармачыл мамиле жасаган;
- Ишкердүүлүгү күчтүү;
- Чыгармачыл активдүү;
- Руханий көз карашы бийик;
- Ойлоо жөндөмдүүлүгү активдүү;
- Философиялык көз карашы терең;
- Психологиялык жактан толук кандуу;
- Теория менен практиканы айкалыштыра билген

ойлоо жөндөмдүүлүгү күчтүү адистердин таанып-билүүчүлүк ишмердүүлүгүн өнүктүрүү керектиги актуалдуулукка айланууда.

Кыргыз адабият сабагында студенттердин чыгармачылык ойлоосун өркүндөтүү үчүн окутуучу тарабынан интерактивдүү ар кандай ыкмаларды иштеп чыгуу, аны практикалоо эң негизги маселерден. Анткени илим менен техниканын өсүшү, дүйнөлүк компьютерлештирүү, коомдун экономикалык мүнөзүнүн өзгөрүшү ар кандай ситуацияларда кандай маселе болбосун кредиттик технологиялык окутуу процессинде чыгармачылык ойлоо менен аткарылып, өз ишкердүүлүгүн көрсөтө алган компетенттүү адистерди тарбиялап чыгаруу талап кылынууда. Анткени чыгармачыл студент өзүнүн ойлоосунун чыгармачыл мүнөзгө ээлиги, кандай гана маселе болбосун аны чечүүдө идеясынын өзгөчө күчтүүлүгү, интеллектуалдуу жаңылыгынын тереңдиги, коюлган маселени өзгөчө нук, жагдайда көрө билүүсү жана аны кандай жагдайда колдонуунун шарттарын аныктай билиши, жана ал эл көрүп, билбеген касиеттерин таап, аныктай билүүсү, анын жолдорун көрсөтүүсү менен айырмаланат да, ал «мамлекетке, эң биринчи иретте, өлкөнүн башкы дөөлөтү инсан катары эмес, тигил же бул ке-

сиптин ээси, кесипкөй адискатары, негизги маңызга ээ болот. Анткени, ал мамлекет талап кылган кесипке ээ болуп, аны өндүрүмдүү жүзөгө ашырып, мамлекеттин керектүү адамы болуп чыгат»[2:3]. Н. К. Крупская айткандай: «өз бет алдынча окуп, билген жана алган билимин чыгармачылык менен ойлоп, жана аны практикалай алган» [3:511] инсан болуп чыга келет.

Бул маселени жүзөгө ашырууда татыктуу билим берүү коомубуздун келечеги менен тыгыз байланыштуу болгондуктан, коомдук талапка ылайык мыкты кесиптин ээси болуш үчүн чыгармачыл ойлоо менен көптү билүү зарыл. Себеби, студент алган билимин практика менен айкалыштырып турмушта аны колдоно билгенде гана ал кадыр-барктын ээси боло алат.

Бул маселеге канткенде студенттердин билим деңгээлин болонья процессиндеги кредиттик технологияларды колдонуу менен жогорку даражага жеткирүүгө болот? деген суроо туулушу–мыйзам ченемдүү. Ага бул проблеманы чечүүнүн жолу кредиттик технологиянын негизинде интерактивдүү стратегияларды толук кандуу ЖОЖдордо колдонуу аркылуу студенттердин чыгармачылык активдүүлүгүн арттырып, билим деңгээлин эң жогорку баскычка көтөрүүгө болот деп ишеничти белгилөөгө негиз бар. Анткени, кредиттик система аркылуу билим берүүдө ХХ кылымдагы кыргыз адабиятынын портреттерин окутуу боюнча өткөрүлгөн эксперименттердин жыйынтыгында Европа Биримдигиндеги студенттердин билим деңгээлиндөй кыргыз филологиясынын студенттери да: Өз оюн ачык айтып сунуш кыла билүүгө; Кандай маселе болбосун, ар кандай кырдаалда андан чыгууга жана чече билүүгө; Командада иштөөдө ыкчамдуу, ийкемдүүлүгү; Бир эле мезгилде оозеки жана жазуу жүзүндө пикир айта жана жаза билүүсү; Өз алдынчалыгы; Ийкем ой жүгүртүүсү; Коллектив менен иштеше билүүсү байкалды.

Адабияттар

1. Минбаев К., Закиров А. Психология. –Ош.-2006.101-бет.
2. Интерактивдүү окутуу методу жана классты башкаруу. [Текст]: Окуу куралы.–Б.: IFTS. 2004.
3. Крупская Н.К. Педагогическая сочинения. [Текст]: Избр. сочинения. Т. 3. –М., 1959. 511-б.
4. Мурзаев М.С. Окутуунун психологиясы [Текст]: Окуу методикалык колдонмо. –Ош, 2004, 92-б.
5. Оторбаев Б.К. Мектепте адабиятты интерактивдүү окутуу. [Текст]: Окуу куралы/ Оторбаев Б. К. –Б., 2010. 6-бет
6. Педагогикалык изденүү. [Текст]: [Ш.А. Амонашвили, С.Н.Лысенкова, И.П.Волков ж.б./Түз .И.Н.Баженова. –Ф.: Мектеп, 1989. 608 бет.

Туркманов Ж. К., Кенжекулова Н. Э.
БГУ им. К.Карасаева

ПРИМЕНЕНИЕ МУЛЬТИМЕДИЙНЫХ СРЕДСТВ В САМОСТОЯТЕЛЬНЫХ РАБОТАХ СТУДЕНТОВ НА УРОКАХ ИНФОРМАТИКИ

Статья посвящена актуальной на сегодняшний день вопросу, обучению студентов выполнять самостоятельные работы с применением мультимедийных средств на уроках информатики потому что, предмет активно формируется как комплексное

междисциплинарное направление. Такие реализованные работы дают эффективный, качественный результат нашим будущим специалистам в разной отрасли. Рассмотрены практичность и особенности самостоятельных работ с применением мультимедийных средств.

На сегодняшний день предмет информатика и информационные технологии является одним из фундаментальных наук в обучении студентов. Основной задачей современного образования заключается в подготовке компетентного специалиста, профессионала, формировании творческой личности, способной к саморазвитию и самообразованию. К такой задаче преподаватели ВУЗа прилагают все усилия, чтобы подготовить высококвалифицированных специалистов с помощью самостоятельных работ студентов с применением новых информационных технологий.

Подготовке современного специалиста важную роль занимают предмет информатика, которая призвано помочь студентам приобрести необходимый объем теоретических знаний, устойчивые практические навыки работы на персональном компьютере с наиболее распространенными средствами при реализации конкретных задач по профилю будущей специальности.

С переходом Кыргызской Республики на Болонскую систему образования самостоятельная работа студента (СРС) занимает особую значимость в учебном процессе. В современной системе образования выпускники вуза должны:

- Быстро адаптироваться в меняющихся жизненных и профессиональных ситуациях с учетом анализа имеющихся проблемных вопросов;
- Быть готовым к постоянному обновлению знаний, саморазвиваться, генерировать новое знание, умело применять знание на практике для решения профессиональных задач;
- Ориентироваться во все возрастающие потоки информации, использовать современные технологии для ее анализа, трансформации и использования в профессиональной деятельности и собственной жизни;
- Самостоятельно критически, творчески мыслить;
- Быть коммуникабельным, контактным, уметь работать в разных командах;
- Быть активным в достижении поставленных целей.

Именно эти качества возможно формировать в условиях активизации самостоятельной работы студентов. [1]

21-век призвано считать веком информатизации, и основным из направлений является процесс информатизации в образовании. При выполнении СРС тоже большое внимание уделяется к применению мультимедийных средств. Это объясняется тем что применение мультимедийных средств в СРС дает сверхбольшие возможности, которыми они обладают и дает огромный результат работы.

Термин «мультимедиа» (лат. Multum+ Medium) можно провести на русский язык как, «много сред» (иногда переводят много носителей).

Мультимедиа – это:

- Технология, описывающий порядок разработки, функционирования и применения средств обработки информации разных типов;
- Информационный ресурс, созданный на основе технологий обработки и представления информации разных типов;

- Компьютерное программное обеспечение, функционирование которого связано с обработкой и представлением информации разных типов;

- Компьютерное аппаратное обеспечение, с помощью которого становится возможной работа с информацией разных типов;

- Особый обобщающий вид информации, которая объединяют в себе как традиционную статическую визуальную (текст, графику), так и динамическую информацию разных типов (речь, музыку, видео фрагменты, анимацию и т.п.).

Таким образом, в широком смысле термин «мультимедиа» означает спектр информационных технологий, использующих различные программные и технические средства с целью наиболее эффективного воздействия на пользователя (ставшего одновременно и читателем, и слушателем, и зрителем).

Благодаря применению мультимедиа в средствах информатизации за счет одновременного воздействия графической, звуковой, фото и видео информации, такие средства обладают большим эмоциональным зарядом и активно включаются в индустрию развлечений, практику работы различных учреждений, домашнего досуг, образования.

Появление систем мультимедиа произвело революцию во многих областях деятельности человека. Одно из самых широких областей применения технология мультимедиа получила в сфере образования, поскольку средства информатизации, основанные на мультимедиа способны, в ряде случаев, существенно повысить эффективность обучения. Экспериментально установлено, что при устном изложении материала обучаемый за минуту воспринимает и способен переработать до одной тысячи условных единиц информации, а при «подключении» органов зрения до 100 тысяч таких единиц.

Применение мультимедийных средств в СРС по информатике, как и для студента так и для преподавателя дает наибольший успех в обучении предмета, потому что мультимедийные программы имеют ряд достоинств как наглядность информации включающих статичные (фотографии, рисунки, схемы, графики, таблицы) и динамические (видео, анимации), универсальность (применение при обучении всем аспектам языка и видам речевой деятельности).

Сегодняшние преподаватели должны дать понять каждому студенту которая выступает перед слушателями представляя свою СРС с применением мультимедийных средств (презентацию), что в аудитории все только слушатели включая и преподавателя. И только такой подход преподавателя дает каждому студенту уверенность, самостоятельность. Публичное обсуждение своей работы, выступление перед аудиторией формирует самооценку, творческую деятельность, индивидуальный стиль и другие личные качества студента. Вузовская практика подтверждает, что только знания, добытые самостоятельным трудом, делают выпускника эффективно мыслящим специалистом, способным творчески решать профессиональные задачи, уверенно отстаивать свои позиции. [2]

Рассмотрим ряд мультимедийных средств и их возможностей для студентов при выполнении СРС:

- Интернет –это основной источник информации, в сети студенты могут найти образовательные и познавательные ресурсы; энциклопедии и словари; информационно-поисковые службы и т.д. Интернет дает возможность просматривать содержимое мультимедийных страниц, отсылать и получать электронные письма, участвовать в телеконференциях, форумах и многое другое.

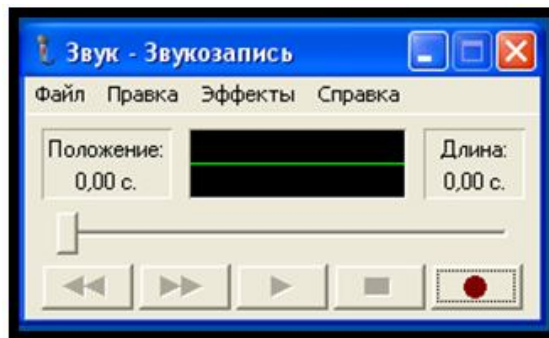
- Электронная книга- это книга, в которой абсолютно вся информация представлена только в электронном виде. Наличие в электронных книгах встроенных словарей для моментального перевода литературы, написанной на иностранном языке. Бывает так: встретил в тексте незнакомое слово на другом языке – выделил и перевел. Наверное, это один из наиболее действенных методов изучения языков и пополнения собственного словарного запаса.

- MicrosoftPowerPoint- Программа является специализированным средством автоматизации для создания и оформления презентаций, призванных наглядно представить работы исполнителя группе других людей. Программа обеспечивает разработку электронных документов особого рода, отличающихся комплексным мультимедийным содержанием и особыми возможностями воспроизведения. Microsoft Power Point представляет собой набор отдельных, но взаимосвязанных кадров, называемых слайдами. Слайды могут содержать объекты самого разного типа, например: фон, текст, таблицы, графические изображение, звук и т.д. При этом на каждом слайде присутствует как минимум один объект-фон, который является обязательным элементом любого слайда.

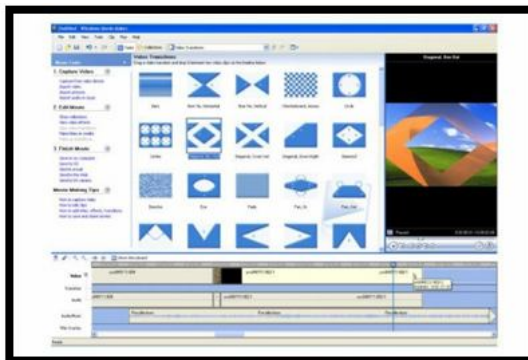
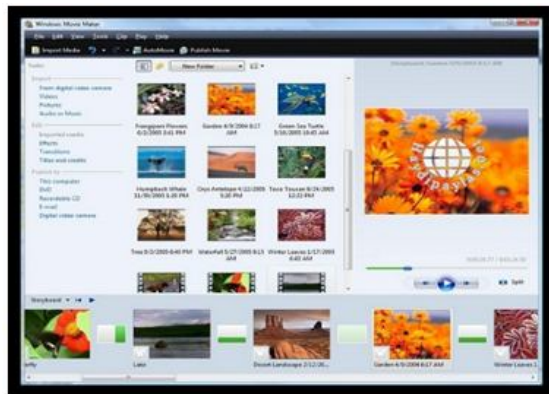
- Интерактивная доска- это устройство, использующееся с проектором и компьютером. Изображение с компьютера выводится на интерактивную доску, как на обычный экран, с помощью проектора. Используя маркер или палец, можно не отходя от доски управлять компьютерными приложениями или делать пометки поверх изображения. Любая интерактивная доска имеет программное обеспечение, которое, в зависимости от того, для каких целей предназначена доска, включает в себя различный набор возможностей - от простого рисования поверх изображения с компьютера или виртуального белого листа с возможностью сохранения результатов работы, до создания многостраничных уроков и презентаций с управляемыми объектами, вставленными на страницы видеофрагментами и многочисленными функциями, облегчающими работу с доской.

- Программа звукозапись - позволяет записывать небольшие звуковые файлы, чтобы в дальнейшем использовать их в своих программах или документах. С помощью программы можно записать свой голос, сохранить, а затем вставить в презентацию, в видеофильм.

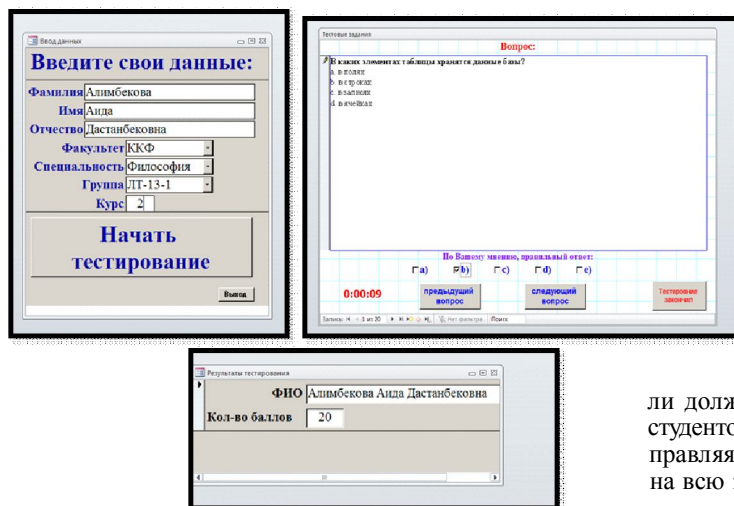

- Программа WindowsMovieMaker — это программа в составе Windows Vista, которая позволяет создавать на компьютере домашние видеозаписи и слайд-шоу, дополненные профессионально оформленными заголовками, переходами, эффектами, музыкой и закадровым текстом.

- Компьютерное тестирование-переход от традиционного метода (карандаш, тетрадь) итогового контроля на инновационную является применение компь-

ютерного тестирования. В настоящее время электронная форма тестирования рассматривается не только как средство автоматизации массового тестирования, сокращающее сроки и себестоимость работ, но и как средство повышения информационной безопасности (достоверности) результатов.

С использованием всех вышеуказанных возможностей мультимедийных средств студенты могут выполнять СРС при меньших затратах времени, освоив современные информационные технологии, сформировав необходимые навыки с современными системами. В такой актуальной системе обучения где, преподаватель регулярно контролирует работы студентов выполнение качественной СРС играет важную

роль. Только такая совместная работа преподавателя и студента дает качественный результат где происходит переработка и преобразования полученной на аудиторных занятиях информации в глубокие и прочные знания, умение и навыки.

В эре информационных технологий, где КР перешла общеевропейской системе образования, обучение студентов должно быть на высоком уровне, качественный результат будет достигнуто тогда, когда студенты будут самостоятельно добиваться успеха применяя современные информационные технологии, мультимедийные средства в своих дальнейших деятельности, в этой русле предмет информатика играет большую роль, где обучают студентов к информационным технологиям.

Хочу закончить статью японской мудростью «Дай человеку рыбу- он будет сыт один день, научи человека ловить рыбу- он будет сыт на всю жизнь!» преподаватели должны, с этим философским подходом обучать студентов к новым информационным технологиям направляя их к самостоятельности, и студент будет сыт на всю жизнь.

Литература

1. Захожая Т.М. Самостоятельная работа студентов в условиях организации учебного процесса в системе кредитно-зачетных единиц// Успехи современного естествознания.-М., 2008. № 7. Стр. 112-113.
2. Горденко Н.Э. Самостоятельная работа студентов как средство формирования академических компетенций.
3. Бахарев В.В. Возможности мультимедийных средств в организации самостоятельной работы студентов// Традиции и новаторство в гуманитарных исследованиях.- Саранск, 2002.

УДК 37:370

Куршад ДЕГЕР,
БГУ

ТҮРКИЯНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ СИСТЕМАСЫ

Заманбап билим берүү системасы менен алдыда келе жаткан Түркия мамлекети учурдун талабына жооп берген мыкты адистерди даярдап келет. Түркияда гана эмес, башка өлкөлөрдө да билим берүү системасындагы өзгөчөлүктөрүн таанытып келе жатат. Бул макалада азыркы учурдагы Түркия мамлекетинин билим берүү системасы, андагы негизги тармактар жана өзгөчөлүктөрү каралып, баяндалды.

Ачык сөздөр: билим берүү системасы, Түркия мамлекети, адистер ж.б.

Киришүү

Түркия Республикасынын билим берүү система-сы негизинен мамлекеттик же болбосо мамлекеттин негизиндеги система менен иш жүргүзөт. Билим берүү тармагы мамлекеттин негизги иш аракеттеринин бири болгондугу үчүн “Билим Берүү министирлиги” (эл аралык билим берүү) тармагы деп эсептелет. Түркия Республикасынын конституциясы билим берүү тармагында маанилүү мыйзамдарды иштеп чыккан. Бул жагынан Түркия мамлекетинин башкаруу системасы

билим берүү министирлиги жана борбордогу министирликтин башкаруу уюму келечекте өлкөдөн сырткары да уюмдар менен тыгыз байланышта иш алып барат. Бул тармакта кылымдар бою маанилүү иш чаралар жүргүзүлүп келет.

Түркия мамлекетинин билим берүү системасы негизинен экиге бөлүнөт:

1-Күндүзгү билим берүү;

2-Кеңири билим берүү.

Күндүзгү билим берүү системасы төрткө бөлүнөт:

- 1- Окууга чейинки билим берүү,
- 2- Башталгыч класс,
- 3- Орто билим берүү,
- 4- Жогорку билим берүү(коомдорун камтыйт).

Муну менен бирге мектепке чейинки билим берүү тармагы жөнүндө кыскача буларды айткым келет.

Билим берүү тармагы каалоочуларга жана окууну баштоого жашы жете элек үч жаштагы балдардын билимин ичине камтыйт.

Мектепке чейинки билим берүү тармагы атайын секторлор тарабынан бала бакчаларда даярдала баштайт. Муну менен бирге билим берүү министирлигине караштуу кыздар кесиптик лицейиндеги лобараториялар жана окуу жайга караштуу окуу канаалары да иш алып барат.

Бул жерде окууга чейинки билим берүү тармагынын максаттарына токтолуп кетүү керек. Мектепке чейинки балдардын ден соолугунун жакшы болуусун жана туура чөйрөдөн тарбиялануусун, мектепке даярдануусун ошондой эле туура эмес чөйрөдөн келген балдарды биримдике чакырып, түрк тилин жакшы так сүйлөөгө үндөйт(үйрөтөт).

Түркия мамлекетинде башталгыч билимди алуу милдеттүү. Бул тармакта 6 жаштан 14 жашка чейинки балдар билим алышат. Башталгыч билим берүүнүн максаты ар бир түрк жеткинчектерин керектүү билимге ээ кылып, ар тараптан жетиштирип келечекте билимдүү, маданияттуу жараан болуусуна даярдоо.

Башталгыч билим берүү баардык жараандар үчүн милдеттүү. Мамлекеттик окуу жайлар акысыз билим берет. Ошондой эле төлөмдөр менен жеке окуу жайлар да бар. Жеке окуу жайлар негизинен билим берүү жагынан башкалардан айырмаланып, мыйзам чыгарууда билим берүү министирлигинен жана ага караштуу башкаруу коомунун карамагында иш алып барат. Мамлекеттин билим беруу системасы 12 жылды ичине камтыйт. Бул окуу жылдын алгачкы 4 жылы башталгыч классты, кийинки 4 жылы орто билим берүүнү, акыркы 4 жылы лицейди камтыйт.

Орто билим берүү

Түркия республикасында билим беруу система-сы, орто билим берүү кесиптик жана техникалык билим берүү болуп экиге бөлүнөт.

Түркия мамлекетинин билим берүү системасында орто билим берүүнүн максаты окуучуларды маданияттуулукка, жоопкерчиликтүүлүккө, өлкөдөгү болуп жаткан ар кандай иш чараларга активдүү катышууга, биримдике жана жогорку окуу жайга даярдоо максаты менен билим берет.

Жалпы билим берүү: Анадолу лицейи, Техника лицейи, Коомдук билим берүү лицейи, Анадолу окуучулар лицейи, Спорт лицейи, Анадолу искусство лицейи жана башка окуу жайлардан түзүлөт.

Кесиптик жана техникалык билим берүүнүн максаты кесип тармагында жетиштирүү жана окуучуларды жогорку окуу жайга даярдоо болуп саналат. Кесиптик жана техникалык орто билим берүү балдар жана кыздар, соода жана туризм, диний билим берүү тармактарынан турат. Бул жагынан алып карганда орто билим берүү коомдору мамлекеттин карамагындагы билим берүү министирлигине караштуу министрствонун мыйзамдарына ылайык атайын секторлор тарабынан мектептерге да берилет. Мамлекеттик окуу жайлар ошондой эле жеке окуу жайлар дагы жалпы республикалык тестирлөөнүн негизинде ар бир окуучунун деңгээлине жана алган балдарынын жыйынтыгына карата жайгаштырылат.

Жогорку билим берүү

Түркия мамлекетинин билим берүү системасында жогорку окуу жайы, орто билим берүүгө салыштырмалуу эки жылга көбүрөөк билим берет ошондой эле жогорку билим алууну, изилденууну каалоочуларды жетиштирүү билим тармагынын негизги милдеттери.

Түркия мамлекетинин билим системасы алты бөлүмдөн турат:

1. Университет;
2. Факультет;
3. Институт;
4. Жогорку билим берүү;
5. Консерватория;
6. Кесиптик билим берүү.

Муну менен бирге эле тажрыйба алуу жана изилдөө борбору да бар.

Түркия мамлекетинин билим беруу тармагынын түрлөрү:

1. Кундузгу окуу: Студенттердин милдеттүү түрдөүзгүлтүксүз билим алуусу керек болгон окуу жай.

2. Сырттан окуу бөлүмү: студенттерге заманбап технологиянын жардамы менен билим берет.

3. Дистанттык окуу бөлүмү: жогорку билим берүүнүн негизинде жана сынак маалында гана катышууну талап кылган билим берүү тармагы.

4. Кеңири билим берүү ар кандай тармактарда билим берүү максатын көздөйт.

Түркия мамлекетинин билим берүү системасында кеңири билим берүүнүн кыргыз мамлекетинин билим берүү системасына таасири.

Түркия мамлекетинин билим берүү системасында кеңири билим берүү, күндүзгү билим берүү системасына тиешеси болбогон ошондой эле кээ бир баскычтарында көрсөтүлгөндөй эле окуудан четтетилген адамдардын кызыккан тармактарында күндүзгү билим берүүдөн сырткары болуп жаткан баардык иш чараларын ичине камтыйт. Түркия билим берүү системасында кеңири билим берүү борбору: элдик билим берүү, башталгыч билим берүү, жана сырттан билим берүү жолу аркылуу ишке ашырылат.

Түркия билим берүү системасында сырттан окуу бөлүмү булардан турат.

Таанымал область жана көптөгөн райондордо кездешкен: Элге билим берүү борборлору, кыздар искусство окуу жайы, өнөр жай искусство окуу жайы, кесиптик билим берүү борбору, жеке курстар, жеке окуу каналары, билим жана тажрыйба алуу окуу жайы, билим жана искусство борбору, мектептер, лицейлерден турат.

Түркия билим берүү системасынын билим даражалары:

1. Техникум – орто билим берүүдөн кийинки эки жылдык билим алууну камтыйт.
2. Бакалавр – орто билим берүүдөн кийинки төрт же андан көп жылдык билим алуу.
3. Магистратура – бакалаврдан кийинки жана кесиптик тармакта билим алуу
4. Докторантура – магистратурадан кийинки эң жогорку билим алууну камтыйт.

Адабияттар

1. a. Türkiye Eğitim Sisteminin Temel Kanunu - 1739
1. б. № 1739 - Билим Берүү системасынын негизги мыйзамдары
2. Изилдеген: И.Э жана Чыңкыр Ш (2012) Түркия билим берүү системасы жана окуу жай тармагы Анкара Экинокс
3. Актун И.Х. жана Шимшек Н. (2011) Түркия Республикасы жана АБД билим берүү системасы

www.yok.gov.tr
www.mebe.gov.tr

КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ ЭТИШТИН МЕТОДИКАЛЫК ЭМОЦИОНАЛДЫК-ЭКСПРЕССИВДУУ ӨЗГӨЧӨЛҮГҮ

Кыргыз тилиндеги этиштин окутуу методикасынын эмоционалдык – экспрессивдүү өзгөчөлүгү. Этиш сөздөрүнүн маанилик топтору, салыштырма изилдөө методу, салыштырма методунун теориясы, объектиси жана методикасы, элестүү этиштердин мааниси. Этиш сөз түркүмү көркөм чыгармаларды аткарган стилдик функциясы анын грамматикалык категориялары этиш сөз түркүмү көркөм стилде экспрессивтүү каражат катары активдүүлүгү каралды.

Методикалык принцип боюнча тил сабагы мектептерде, лицейлерде, колледждерде баш аламан, туш келди окутулбастан, системалуу түрдө ирети менен окутулат. Окутуу ишинде тил сабагын окутуунун методикасын туура колдонуу аркылуу гана сабактын өзүн да туура уюштуруп, аны илимий принципте алып барууга мүмкүн болор эле.

Көркөм чыгарманын тилинин эстетикалык сапаты түздөн-түз этиш сөз түркүмүнө байланыштуу болот. Анткени чыгармадагы жандуу-жансыз нерселердин, кубулуштандын, окуялардын, кыймыл-аракетке келиши ушул сөз түркүмү аркылуу берилет. Этиш жөнүндө М.Н. Кожина “Этиш өзүнүн табияты боюнча сүйлөөчүнүн оюнун берилишинин бирден бир негизги динамикалуу каражаты болуп саналат” – деп белгилейт. Жазучулар этиш сөздөрдүн ар түрдүү типтерин пайдаланып чыгарманын көрктүүлүгүн образдуулугун арттырышат. Этиш сөз түркүмүнүн көркөм чыгармаларда аткарган стилдик функциясы анын грамматикалык категориялары менен тыгыз байланышта болот. Тактап айтканда этиштин чак, сан, ыңгай, мамиле категориялары ар кандай кыймылдык процесстерди билдирүү менен стилдик планда пайдаланылат. Этиш көркөм стилде экспрессивтүү каражат катары активдүү колдонулат.

Текст менен иштөөгө көнүктүрүү, тилчилер практикада жүргүзгөндөй 3 этап менен жүргүзүлүшү талапка ылайык.

1. *Текстти талдоого чейинки жүргүзүлгөн иштер.*

2. *Текст үстүндө иштөө.*

3. *Текстен кийинки тапшырмалар.*

Мисалы: Этишти өтүүдө теманы тандаган соң этиш боюнча кластер түзүү сунуш кылынат. Окуучулар кластерди алгач жекече, анан соң жуптарда иштешет. Кластер кеңири жана колдонууга ыңгайлуу ыкма. Кластерге бөлүштүрүү. Окуучунун кандайдыр бир тема боюнча эркин ойлоосуна жардам берет. Ал идеялардын ортосундагы байланыштар жөнүндө ой жүгүртүүнү системалаштыруу үчүн колдонулат. Белгилүү бир тема боюнча окуучунун билимине, түшүнүгүнө жол ачкан ишмердүүлүктүн жазма түрү. Кластерге бөлүштүргөндө ошол темага байланышкан сөздөрдү же сүйлөмдөрдү жазышат, пайда болгон идеяларды ага байланышы бар көрүнүштөгү идеяларды байланышта көрсөтөт, идея же убакыт бүткөнчө жазууну улантат. Жазууда ойлордун сапатына көңүл бурулбайт.

Стилдик планда автордук баяндоолордо кезиккен этиш сөздө грамматикалык-маанилик, эмоциялык грацияны жаратуу менен чыгарманын көркөм-эстетикалык деңгээлине алгылыктуу салым кошкон. Этиш сөздөр өзүнүн түз маанисинен сырткары да метафоралдык, фразеологиялык, синоним, антонимдик ж.б. лексикалык маанилер түрүндө жумшалып, ойдун элестүүлүгүн арттырган. Мисалы романдагы кээ бир эпизоддорду сыпаттодо этиштерди куюлушкан көркөм сөз каражаты катары пайдаланып, кептин шыдыр кетишине шарт түзгөн: *Артына колу байланып карып болуп айдалып, жол тартты кыргыздар. Күндүзүндө тынч албай, түнкүсүндө уйку албай арык, болуп жол тартты кыргыздар.*

Төмөнкү синтаксистик конструкцияда этиш кайталанып, автордук баяндоодо эмоциялык грация жарата алган жана сүйлөмдүн эстетикалык таасирдүүлүгүн күчөткөн. Мисалы: *“Как деген карга жок, кук деген кузгун жок”*. Мында автор эпизоддук сюжеттерди көркөм-элестүү баяндоодо этиш сөзү көркөм чебердик менен пайдаланылып кандайдыр бир нерсени өлүм алдында тургандыгын көркөмдөп жеткирүүдө. Ошондой эле ар бир чыгармада ар кандай сүрөттөлүшкө көз чаггырабыз. Ар бир автор эмоциялык ар кандай маанилерди реалдаштырууда синонимдик варианттары менен алмаштырылганынан байкаса болот. Бир романдагы душмандык “жок кылуу” же “өлтүрүү” деген орток маанилүү этиштердин ордуна “кум-жам кылуу, күлүн көккө сапыруу, жайлайлы, көзүн тазалап салалы деген синонимдик варианттары алмаштырылып ойдун экспрессивдүүлүгүн арттырган.

Этиш бир тилдин сөз байлыгынын, башкача айтканда, ошол тилдеги сөздөрдүн негизги басымдуулугун түзөт. Этиш сөз айлана-чөйрөдөгү ар кандай кыймыл-аракетти жана абалды билдирген тилдин негизги байлыгы. Этиштер адамдардын бир-бири менен болгон байланышын, түшүнүшүү жана түшүнүшө албоо абалдарын, ой-пикирин жана программаларын туура айта алуусуна өбөлгө түзөт. Мына ушул себептен этиштер тилдеги эң активтүү колдонулган сөздөр болуп саналат. Баарыбызга маалым болгондой бир тилдеги кандай гана сөз болбосун анын негизин түзгөн бир уңгусу болот.

Этиш сөздөрдүн маанилик топтору:

Кыймыл этиштер кыймыл-аракетти ачык билдирет. Булар кыймыл-аракетти аткаруучу субъект менен кыймылга кириптер болгон объектилердин катышына карата андан ары дагы бөлүнөт:

Субъектинин кыймылга келишин, бир нерсеге багыт алышын билдирген этиш сөздөр: *жугур, чура, бас, жорт, чап, ур, кайт, чык, көтөрүл, калкы, серүүндө, тара, тарка* жана башка. Мындай этиштер сүйлөмдөгү субъектинин өзүн кыймылга кириптер кылат, башкача айтканда, кыймыл-аракетти аткарган заттын өзү кыймылга келет.

Объектини өзгөрүүгө дуушар кылган этиш сөздөр: *каз, курут, майла, самында, көтөр, алып бер, алып кел, жүр* жана башка. Мындай этиштер сүйлөмдөгү объектини, башкача айтканда, кыймыл-аракет барып тийип турган затты кыймылга келтирет.

Абал этиштер булар даана туюндурулган кыймыл-аракетти эмес, субъектинин кандайдыр бейпилдик ал-абалын билдирет: *отур, олтур, жат, тур, бол* жана башка. Мисалы: *Асан агай олтурат. Үч окуучу уч буручта турат.* Асан агай менен үч окуучунун бир орундагы бейпилдик абалын билдирди. Абал этиштердин этиштик маанилери адатта контекст менен аныкталат.

Заттардын кандайдыр бейпилдикте болушу, бейпилдик абалда турушунун өзү аракет болгондугун, аракеттин барып токтогондугун туюндурат. Демек, анын ар жагында кыймыл жата, ошондуктан мындай сөздөрдү абал этиштер дейбиз. Абал этиштер татаал формада да айтылат.

Өзгөрүм этиштер субъектинин же объектинин сандык же сапаттык жактан кандайдыр өзгөрүүгө дуушар болгондугун билдирет: *агар, жаша, түлө, той, чанай, кампай, ичиркен, семир, арыкта*, аз жана башка. Мисалы: *Акматтын баккан малы быйыл жакшы семирди.* Кыймыл-аракет анча байкала бербейт. Этиш сөз (семирди) заттын кыймыл-аракетин эмес, сапаттык жактан өзгөрүшүн билдирип турат. Акырындык менен сапаттык жактан өзгөрүшүн билдирип турат. Акырындык менен сапаттык өзгөрүү кыймылынын жүргөнүн байкайбыз. Албетте, заттагы сандык өзгөрүү да, сапаттык өзгөрүү да кыймылдын натыйжасы менен жүрөт. Ошондуктан мындай сөздөрдү кыймыл-аракетти билдирген сөздөр катары сандык сапаттык өзгөрүү этиштери деп атайбыз.

Сезим этиштери субъектинин же объектинин кыймылга келтирбестен, акыл-ой ишмердигиндеги кыймыл-аракет маанилерин гана туюндурат: *эсте, түшүн, ойло, ук, тыңша, бил, сүй, сез, көр, эшит, байка, баамда* ж.б. Мындай этиштерде аткарылган же аткарыла турган кыймыл-аракет боло бербейт, бирок бул сөздөрдүн лексикалык маанисинде биз баамдагыдай даана кыймыл-аракет болбогону менен кандайдыр натыйжалуу аракет, акыл-эс аракет жатат. Мисалы: *Ушундай мазмунда кат жазганын эстеди.* Этиш сөздө (*эстеди*) кыймыл-аракеттин өзү жок, субъектинин акыл оюндагы, баамындагы аракеттин натыйжасы гана жатат.

Кыргыз тилин чет тил катары окутууда балдарга гана теманы сунуш кылбайлы аны өздөштүрүү сөзсүз көрсөтмөлүүлүктүн негизинде ишке аша тургандыгын билебиз. Себеби бала предметтин аталышын кыргызча угуу менен аны көрү кабыл алышы зарыл. Анткени, көз менен көргөнүн көпкө чейин эстеринде сакташат. Этишти салыштырып үйрөтүүдө айрыкча сюжеттүү сүрөттөр колдонулат. Сюжеттик сүрөттөр деген эмне? Алар ич ара канчага бөлүнөт?

Сюжеттүү сүрөттөр-кандайдыр бир окуяны, кыймыл-аракетти элестеткен мазмундуу текст түрүндөгү диалог түзүүгө ылайыкташтырылган сүрөт. Булар негизинен экиге бөлүнөт, жөнөкөй жана татаал.

1. Жөнөкөй сюжеттүү сүрөттөр:

- *Асманда учуп жүргөн чабалекейлердин сүрөтү.*
- *Баланын мектепке кетип бара жаткандыгы сүрөтү.*
- *Кыздын тоокторго жем чачып жаткандыгы сүрөтү.*
- *Кыздын идиш-жууп жаткандыгы сүрөтү.*

Этиш сөздөрдү салыштырып үйрөтүүдө мындай сүрөттөр сабакта, биринчиден, мугалимин эмне кылып жатат? деген суроосуна башкача айтканда заттын кыймыл-аракетин билдирген сөздөрдү катыштырып кыргыз тилинде кыска, так кылып жооп берерине шарт түзүлөт.

2. Аларга оозеки сүйлөм түзүү менен этиштин учур чагын өздөштүрө

Алышат. Мисалы: Бала самолеттун моделин жасап жатат. (сүрөт керек). Ал эми татаал сюжеттүү сүрөттөрө төмөнкүлөр кириши мүмкүн:

- Көчөдөгү кыймылдарды, жүргүнчүлөрдү, автоунааларды жана башка элестеткен сүрөттөр.

- Саякаттаган окуучулардын тобу, оюнчулар, кооз жайлоо көрүнүшү.

- Турдүү оюнчуктар менен ойноп жаткан балдардын сүрөттөрү ж.б.у.с.

Мындан сырткары этишти салыштырып үйрөтүүдө татаал сюжеттүү

сүрөттөр окуучулардын байланыштуу кебин өстөрөт. Эмне кылып жатышат? деген суроого жооп берүү менен этиштин көптүк санын өздөштүрүү үчүн окуучулар менен окуучулар, мугалим менен окуучулардын ортосундагы суроо-жооп аркылуу аңгемелешүүсүн камсыз кылуу. Сүрөттүн негизинде сөздүк көнүгүүлөрдү жөргүзүүгө болот. Сүрөттөргө карата мугалим менен окуучунун ортосунда аңгемелерди түзсө болот. Белгилей кетчү нерсе, текст түздүрүүнүн алдында этиш айкын өткөн чагынын –да, мүчөсүнүн кандай жазыларын кайталап, окуучуларга сүйлөмдөрдү түздүрүп, мисалдарды келтирсе болот.

Кээ бир этишти уюштуруучу мүчөлөр да синонимдик вариантта кездешип, сүйлөшүү стилинин белгисин берет. Мисалы: Аба, - деп Бакайга жылмайды, - алиги ант ургурларынын элчилери келген болор.

Мында –дыр, -чыгар, этиштин көрсөткүчтөрүнө кыймыл-аракеттин болгондугун божомолдоп туюндуруу –болор этиш синонимдеш болуп келип, каармандын мыскылдоо сезимин күчөттү. Лексикалык мааниси толук түшүндүрө албаган элек форматы негизги этиш менен жанаша келип элдик тилдин түнөзүн айгинелейт: - Айланайын каралдым, намысына жаным курман. Азыр али балапан, балтыр эти ката элек, булчуң толо элек. Кылга кел, тилимди ал. Айланайын каралдым-каратма сөзү өзүнөн кийинки сөздөрдөгү жалынуу, сурануу маанилерин тереңдетүүдө экспрессивдүү колдонулду.

Кыргыз тилиндеги этиштер табиятында оң жана терс мааниге ээ. Элестүү этиштер романда көбүнчө согуш эпизоддорундагы баатырлардын эрдиктерине сыймыктанып, оң маанисинде “айкыр”, “маңкай”, “айгайла” капшыр”, “зымпый”, “болкой” деп айтылса, терс маанисинде “эрбейип”, “сербейип”, “адырандаган”, “тантыган” ж.б.у.с. этиштин элестүү үлгүлөрү экспрессивтүү иштетилген.

Элестүү этиштердин уңгулук бөлүктөрүнүн грамматикалык дагы бир мүнөздүү белгиси – бир муундуу сөздөрдөн тургандыгында; этиштик негиздин өзү болсо көбүнчө эки же кээде үч муундуу сөздөрдөн

турат. Булардын кийинкиси сыяктуу типтеги этиштер анча көп эмес. Кыргыз тилинин өзүнүн материалдарын өтө кунт коюп текшерип көрсөк, же болбосо тектеш тилдердин фактылары менен салыштырсак, үч муунду элестүү этиштер уңгу менен татаал мүчөлөрдүн (эки мүчөнүн) ширешкенинен пайда болгондугун аныктоого болот. Демек, элестүү этиштердин составы өздөрүнө мүнөздүүсүнө мүчөлөрдүн жалганышы аркылуу гана толукталбастан, ушул мүчөлөрдүн өз ара биригип кетиши аркылуу да, башкача айтканда жаны жасалмалар аркылуу да толукталып келген, бирок бул көрүнүш өнүгө алган эмес. Ошондуктан элестүү сөздөрдүн этиштик негиздери тыбыштык составы жагынан эки муундуу болуп калышкан; муундук бул курулуш ушул типтеги этиштер (аягы – **й** менен бүткөн этиштер) үчүн кандайдыр бир мүнөздүү белгиге айланып кеткен. Ушул эки белгиге (уңгусунун көбүнчө өлүү боло тургандыгы жана уңгунун бир муундуу сөздөрдөн тургандыгына) кыргыз тилиндеги элестүү этиштердин көпчүлүгү терроиториялык жагынан алыс турушкан монгол менен якут тилдериндеги бар экендигин жана алардын маанилери жалпылашып, абстракцияланып кеткендигин (бул жөнүндө төмөндө токтолобуз) косок, этиштин ушул тобун (элестүү этиштерди) лексикабыздын байыркы жана өзгөчө бир катмары (мүмкүн, сөздүк составдын көчмөн элдерге мүнөздүү бир бөлүгүдүр) деп таанууга болобу деп ойлойбуз.

Эми ушу лексикалык байыркы катмардын – элестүү этиштердин грамматикалык түзүлүшүнө морфологиялык жана семантикалык планда көз чаптырып көрөлү. Бул үчүн баарыдан мурда элестүү этиштер тилдин азыркы мезгилдеги нормасы боюнча алганда кандай уңгулардан жасалгандыгын (уңгулардын типтерин) жана ошону менен бирге мүчөлүк элементтеринин түрлөрүн белгилөө милдети келип чыгат. Бу бөлүмгө чейин туунду этиштердин маанисин аныктоо үчүн уңгулар мүмкүн болушунча семантикалык типтерге бөлүштүрүлүп талданып келингендиги окуучуларга эмгектин түзүлүшүнөн белгилүү чыгар. Азыр болсо элестүү этиштердин семантикалык өзгөчөлүгүн эске алып, кадимки этиштердин уңгулары үчүн колдонулган жогорудагы принципти бир аз өзгөртүүгө туура келди. Анткени, биринчиден, бул типтеги этиштердин уңгулары азыркы мезгилде өз алдынча колдонулбай жана мааниге да ээ объект маанисиндеги атоочтук уңгулардан жасалбайт. –й формасындагы элестүү этиштер үчүн уңгу сөздөр кеңири мааниде алганда форма, ык катарында гана кабыл алынышы мүмкүн.

Этиштин терс формасы –ба көбүнчө каармандын ачуулануу жана кекетүү сыяктуу терс эмоцияларды сыпаттоодо керектелет. Мисалы: 1.- Мен азыр кетем! Кайыр кош. Ээн жерден кездешпейли! 2. – Сенин өзүңдүн ким экендиги билбейсинби?!

Этиштин жардамы менен жаратылыштагы болгон ар кандай аракеттердин берилишине шарт түзүлөт. Стилдик максатта жумшалган “бийлетпеди”, “жолобойт”, “жебейби”, “оозум барбайт” сыяктуу кыймыл–аракетти образдуу, жандуу жана элестүү билдирүүчү формалар окурмандардын сезимине жеткиликтүү таасир берип турат. Романда метаформа түрүндө колдонулган этиштер көп учурайт. Алар аркылуу автор жансыз нерселерге жандуу нерселердин кыймыл–аракетин, ал-абалын, кылык-жоругун, мүнөзүн өткөрүп тексттеги эмоциналдык маанилерди тереңдетет. Эмоциналдык маанилерди тереңдетүүдө татаал этиштик

диалектизмдер да кыймыл-аракетке кошумча маани киргизет. Бул учурда диалектизм экспрессивдүүлүк функциясы кырдаалга жараша кейипкердик субъективдүү мамилесин көрсөтөт. Ал эми татаал этиштер фонетикалык жактан кыскарып келата, баратат формасында кездешип, эмоциялык маанилердин күчөшүн тереңдетет жана кепке сүйлөшүү стилинин белгисин киргизет.

Кыргыз тилиндеги бир сөз түркүмүнүн башка тилдеги сөз түркүмдөрү менен дал келүүсү өтө кыйын. Англис тилинде бандоочтор жалпы жонунан жөнөкөй, татаал атоочтук жана татаал этиштик бандоочтор болуп бөлүнөт, ар дайым ээден кийин орун тартипте жайгашат да, курамында жак формасын талап кылуучу этишти талап кылат.

Окумуштуу С.Ш. Калыгулова өзүнүн изилдөөлөрүндө кыргыз-англис тилдеринин тактоочторун салыштырып изилдеп карап көрөт. Анда айтылгандай эки багытта изилдөө турат деген чечимге келет. Анткени, ал Соссюрдун айтуусу боюнча диахрондук синхрондук принципке таянган. Андан ары окумуштуу салыштырып изилдөө методунун өнүгүүсүнүн беш этабын карап чыгат.

1. Байыркы индия грек, рим грамматиктери тарабынан XIX кылымдын баштарына чейин салыштырма ыкмасынын негизинде биринчи тил менен экинчи тилдин эквиваленттери салыштырылып изилденип келген.

2. XIX кылымдын 20-жылдарынан XIX кылымдын 60-жылдарына чейин окутуунун салыштырма – тарыхый методу изилденип келинген

3. XIX кылымдын 60-жылдарынан XX кылымдын 30-жылдарына чейинки мезгилдерде тектеш эки тилди изилдөө күч алган. Мында тилдер салыштырылып изилденип, анда типологиялык жана салыштырма – типологиялык метод пайдаланылган.

4. XX кылымдын 30-жылдарынан 50-жылдарына чейин өткөөл мезгил болуп, типологиялык изилдөөгө басым жасалган.

5. XX кылымдын 50-жылдарынан бүгүнкү күнгө чейинки мезгилди өз ичине камтыйт. Мына салыштырма тил илиминде бир топ өзгөргөндүгүн жана ал лингвистикалык окууга өтүп өзүнчө атайын категорияны жараткандыгын байкаса болот.

Салыштырма методунун теориясы, объектиси жана методикасы бир топ

мезгилдерден берки традицияга ээ. Аны XIX кылымдарда эле Ф.Бонном, Р.Раскан, Я.Гриммон, Т.А. Востоковдор толук кандуу негиздеп чыгышкан.

Дагы бир булактан карасак салыштырма метод түрк тилдеринин негизинде XI кылымда белгилүү түрколог Махмуд Кашкаринин “Давани лугати –ад түрк” эмгегинде негизделген. Тилекке каршы бул көп темалуу эмгек 1912–1915-жылдарда гана Стамбул шаарындагы китепканалардын биринде ачылып, белгилүү болгон жана анда белгилүү болгондой тил илими салыштырма тарыхый багытта өнүгүп келгендиги айтылат.

Салыштырма (салыштырма - типологиялык) багытында изилдөө тил илиминде эн жаш болуп, ал 40–50 жылдык мезгилди гана камтыйт. Анын теориясын, объектисин жана методикасын орус тил илиминин В.Г. Гак, В.Н. Ярцева, В.Д. Аракин сыяктуу белгилүү окумуштуулары негиздешкен.

Сабактарды өтүүдө анын грамматикалык материалдарды окутуусуна гана басым койбой; үйрөтүп жаткан сөздөрдүн функционалдык кызматын түшүн-

дүрүп, сүйлөшүүгө болгон талабын канааттандыруу керек. Ошондой болсо да, тилдик каражаттардын “курулуш материалы” катары грамматикалык материалды кабыл алып, аларды да өз учурунда акырындап үйрөтүп баруубуз керек.

Кыргыз тилин окутуу методикасы психология, педагогика, лингвистика, дидактика сыяктуу бири-бирине тутумдаш илимдер менен байланышта болушу керек.

Адабияттар

1. Сартбаев К.К. Кыргыз тилинин методикасы. - Ф., 1963
2. Турсунов А. Кыргыз тилиндеги этиштик сөз айкалышта. - Ф., 1978.
3. Кудайберген С. Кыргыз тилиндеги элестүү этиштер. - Ф., 1981.
4. Кожина М.Н. Стилистика русского языка. - М., 1983.
5. Абдувалиев И. Кыргыз тилинин морфологиясы. - Б., 2008.
6. Карасаев Х. Кыргыз тилинин орфографиялык сөздүгү. - Б., 2009.

УДК 37:370

Куршад ДЕГЕР, БГУ

МЕВЛАНА ТАЖРЫЙБА АЛМАШУУ ПРОГРАММАСЫ

Бул макалада учурда билим берүү системасы менен айырмаланып келе жаткан Түркия мамлекетинин мевлана тажрыйба алмашуу программасы каралган. Негизинен программа жөнүндө, анын эң негизги максаттары, башка тажрыйба алмашуу программаларынан өзгөчөлүгү жана программага катышкандарга пайдасы, мүмкүнчүлүктөрү каралып чыккан.

Ачкыч сөздөр: Мевлана, Түркия мамлекети, мевлана программасы ж.б.

Мевлана тажрыйба алмашуу программасы өлкөнүн ичинде жана чет өлкөлөрдөгү жогорку окуу жайлардын арасында студенттер менен окутуучулардын алмашып билим алуусуна мүмкүндүк түзгөн программалардан бири. 23 – август 2011 – жылы 28034-нускалуу газетада жарыка чыккан нуска менен бирге өлкөдөгү жана чет өлкөдөгү жогорку окуу жайларынын арасында студенттер менен окутуучулардын алмашып билим алуусуна биринчилерден болуп жол ачкан.

Башка тажрыйба алмаштыруу программаларынан айырмаланып дүйнөдөгү баардык өлкөлөрдүн жогорку окуу жайларын ичине камтыйт. Бул программага катышууну каалаган студенттер жарым же бир жылдык окуу жылынын негизинде, ал эми окутуучулар бир жумадан үч айга чейинки убакыт менен келип бул мүмкүнчүлүктөн пайдалана алышат. Ушул эле сыяктуу өлкөнүн баардык область жана райондорунан да студент жана окутуучулар Түркиянын жогорку окуу жайларына келип мүмкүнчүлүктөн пайдалана алышат. Мевлана тажрыйба алмашуу программасынан сырткары 2013 – 2014-окуу жылында “Эрасмус Программасы” да иш алып барган.

Мевлана: Мевлананын өзүнүн чыныгы аты Мухаммед Желаледдин болгон. Мевлана азыркы кезде Афганистан чек арасындагы Белх шаарында 1207-жылы туулган. Мевлана деген ысым өздөрү тарабынан жактырылып коюлган ысым болгон жана ошол бойдон тарыхта сакталып, батыш өлкөсүнө ыйык ысым болуп тараган.

XIII кылымдарда жашаган жана көптөгөн белгилүү чыгармалары менен таанылган Мевлана; “Кел не болсоң бол кел” чыгармасында белгилегендей эле адамдардын баарына бирдей караган. Адамдарга болгон өзгөчө мамилеси, адамгерчиликтүүлүгү менен бир гана ислам дининдегилерди эмес бүтүндөй адамдарды таң калтырган. Жашоого жана адамдарга болгон көз карашы менен акылман инсан болуп бүткүл дүйнөгө таанылган. ЮНЕСКО Мевлананын туулганы-

нын 800 жылдыгын белгилөө максатында 2007-жылды Мевлана жана мээримдүүлүк жылы деп жырыялаган. Жашоосунда билим алуу жагынан окуу жылын бир студент жана изилденүүчү катары баардык өлкөнү кыдырган. Мевлананын жашоосунда “алмашып билим алуу” маанилүү оорунга ээ. Месневи, Дивани Кебар, Фихи Мафих, Мектубат жана Межалис-и, Себа сыяктуу маанилүү чыгармалардын ээси.

Мевлана тажрыйба алмашуу программасынын максаты: Мевлана тажрыйба алмашуу программасынын негизги максаты өлкөдөгү жана чет өлкөдөгү билим берген жогорку окуу жайларынын арасындагы окутуучулар менен студенттерге алмашуу мүмкүнчүлүгүн куруу.

Мевлана тажрыйба алмашуу программасынын эң негизги максаттары:

- Түркиянын Жогорку Билим Берүү тармагын эң жетишкен борборго айландыруу;
- Жогорку окуу жайларынын санын көбөйтүү;
- Жогорку окуу жайларын башка өлкөлөр менен байланыштыруу;
- Түркиянын жетишкен жактарын, тарыхын, маданиятын башка өлкөлөргө тараттуу;
- Өлкөнү дагы да ар тараптан жетишүүсүнө жана башка өлкөлөргө таанылтуу максаттары менен иш алып барат.

Мевлана студенти

Мевлана тажрыйба алмашуу программасынын студенттери:

- Өлкөнү жана дүйнөнү жакындан тааныгысы келген,
- Алмашып билим алууга даяр,
- Тажрыйбалуу жана өзүнө ишенген,
- Атаандашып окууга умтулган,
- Акыл эстүү жана жоопкерчиликтүү студенттерден турат.

Мевлана алмашуу программасынын негизинде келип, чет өлкөдөн билим алып жаткан студенттер-

дин, бул программага катышкандан кийин башка “алмашуу” программаларына катышуусуна тоскоолдук болбойт. Баардык шарттарды түзүү менен бирге эле программага катышкан студенттерге стипендия да берилет. Студенттердин “алмаштыруу” программасынын негизинде бара турган окуу жайы акысыз билим берет.

Башка алмаштыруу программаларынан өзгөчөлүгү: Дүйнөнүн ар кайсы областтарында эл аралык уюмдардын негизинде уюштурулган эл аралык “алмашуу” программалары; Жогорку окуу жайлардын өркүндөп өсүүсүнө өз салымын кошкон. Глобалдашкан жогорку окуу жайлардын маанилүү байланыштары аркылуу Мевлана тажрыйба алмашуу программасынын негизинде катталган, билим деңгээли жогору студенттер эрежелерге баш ийүү менен бирге дүйнө жүзүнүн каалаган жеринде билим алуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болот. Ушул эле эрежелердин негизинде Мевлана тажрыйба алмашуу программасы менен иштешкен өлкөдөгү жана чет өлкөдөгү жогорку окуу жайларда эмгектенген окутуучулар бул мүмкүнчүлүктөн пайдалана алышат. Бул иш чаралар жогорку окуу жайда эмгектенген окутуучунун башка жогорку окуу жайларына барып, билим берип тажрыйба топтоосуна шарт түзөт.

Мевлана тажрыйба алмашуу программасынын студенттерге жана окутуучуларга алып келген пайдалары: Мевлана тажрыйба алмашуу программасы менен чет өлкөдөн билим алуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болгон студенттер, эл аралык тармактарда өздөрүнүн жакшы жактарын көрсөтүп, жана ар тараптан тажрыйба алып, билимин кеңейтип, окуу жайдын, өлкөнүн маданиятын да үйрөнө алышат. Жаңы досторду күтүп, башка тилди үйрөнүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болгон бул студенттер: окуу жылынын жана жашоосунун бир бөлүгүн чет өлкөдө өткөрүп, тажрыйба алуу менен бирге келечекте карьера кылуу жагынан да маанилүү тажрыйбаларды алышат.

Мевлана тажрыйба алмашуу программасы менен чет өлкөгө бара турган окутуучулар сабак берүү менен бирге эле башка окуу жайлардын системаларын таанып, билим тажрыйбасын арттыра алат. Из өлкөсүнө кайтып баргандан кийин ал жактан алган тажрыйбасынын негизинде ар кандай конференция, проект жана семинарларды өтүү менен билим бере баштайт.

Мевлана тажрыйба алмашуу программасына кимдер катыша алат?

Мевлана тажрыйба алмашуу программасынын негизинде студент алмаштыруу, Түркиядагы баардык окуу жайларда (Мевлана тажрыйба алмашуу программасы менен иштешкен) күндүзгү билим берүүнүн негизинде билим алган баардык магистратура, докторантурадагы студенттер дагы катыша алат. Ушундай эле эрежелер менен жогорку окуу жайларда билим берген баардык окутуучулар катыша алат. Окутуучунун билим берүүсү жумасына алты саатан кем болбоосу керек. Окутуучулар тарабынан даярдалган иш чаралардын сааты да сабактын саатына кирет. Итилген сабактардын сааты жумасына алты сааты толуктабаган учурда, семинар, конференция өтүү менен толуктаса болот. Билим берүүгө программалары, пландары туура келбеген окутуучулар Мевлана тажрыйба алмашуу программасынын системасына туура келбейт жана кабыл алынбайт.

Мевлана тажрыйба алмашуу программасынын студенти болууну каалагандардан булар талап кылынат:

- Студенттин жогорку окуу жайдан билим алып жаткандыгынын аныктыгы жана бакалавр, магистратура, докторантурада окуусу.

- Бакалавр жана магистратурада окуган студенттердин баллдары 4 баа берүү системасынан эң аз 2,5 болуусу.

- Магистратура жана докторантура студенттеринин баллдары 4 баа берүү системасынан эң аз 3 болуусу.

- 50% тил бүлүүсү кошумча 50% алган баллдары.

- Жогорку окуу жайына жаңы баштаган студенттер биринчи окуу жылында бул программага катыша алышпайт.

Программанын иштеп чыгуусундагы башкы негиздери

Мевлана тажрыйба алмашуу программасына катышууну каалаган жана баардык шарттарга баш ийген студент кантип катталса болот?

Студенттер өздөрү билим алып жаткан окуу жайдын Мевлана тажрыйба алмашуу программасы менен иш алып барган борборлорго <https://mevlana.yok.gov.tr> интернет адреси аркылуу формаларды кемчиликсиз, туура, так толтуруу менен каттала алат. Ошондой эле окутуучулар да ушул эле эрежелер менен катталса болот.

Мевлана тажрыйба алмашуу программасына канча жолу, канча убакытка келсе болот? Бул программга студенттер жарым же бир жылдык билим алуунун негизинде келишет жана бул убакыт эч кандай шартта узартылбайт. Ал эми окутуучулар бул программага бир жылдык окуу жылынын системасында бир эле жолу бир жумадан үч айга чейинки убакытка келишет.

Программанын иштеп чыгуусундагы башкы негиздери

Мевлана тажрыйба алмашуу программасына катышуу максатында барган студент окуу акысын төлөйбү? Студенттер өздөрү билим алып жаткан окуу жайдын окуу акысын төлөшөт. Ал эми бул программа боюнча барып билим алуусуна төлөм талап кылынбайт.

Программага катышкан студенттин окуудан артта калуу маселеси болобу?

Бул программага катышып чет өлкөдөн билим алып жаткан студенттин ал жактан алып жаткан сабактарын протокол боюнча карап кайсы сабактар менен туура келсе ошол тармактан билим алып, алдыңкы студенттерден болсо, кайра өз окуу жайына барганда окуудан артта калуу маселеси жаралбайт.

Студенттерге тиешелүү эрежелер: Мевлана тажрыйба алмашуу программасына катышкан студенттердин билим алып жаткан убактарында стипендия берүү үзгүлтүксүз улантылат, ал эми өздөрүнүн окуу жайынын шарттары боюнча окуу акысы төлөнөт. Бул программа тарабынан төлөм талап кылынбайт. Студенттердин “алмашуу” программасында билим алып жаткан убактарындагы стипендиянын суммасы, ошол өлкөнүн экономикалык шарттарынын негизинде берилет.

Мевлана тажрыйба алмашуу программасынын негизинде стипендиялуу болгон студент 5102 нускадагы жогорку билимдүү студенттерге насыя берилүүсүнө байланыштуу мыйзамы менен бакалаврдык негизде билим алгандарга, айда төлөнүүчү стипендиянын суммасын жогорку билим берүү тармагы тарабынан каралып үч эсеге жогору кылып төлөнөт.

Мевлана тажрыйба алмашуу программасы менен бирге стипендия: Алмашуу программасынын негизинде дүйнөнүн алыскы башка өлкөлөрүнөн Түркия-

га билим алууга келген студенттерге, жогорку билим берүү тармагы тарабынан белгиленген суммадагы стипендия төлөнөт. Алмашуу үчүн жогорку окуу жайга бөлүнгөн материалдардын жетишсиздиги келип чыкса, программанын башка шарттарына баш ийүү менен студенттердин өздөрү тарабынан же болбосо жеке стипендиялар аркылуу бул маселени чечсе болот.

Окутуучуларга тиешелүү эрежелер; Мевлана тажрыйба алмашуу программасынын негизинде чет өлкөгө жөнөтүлүүчү окутуучуларга 6245 – нускалуу мыйзамынын 10 этабына ылайык кошумча сабак өтүүсүнө акча төлөнөт. итүлө турган кошумча сабактардын төлөмдөрү өлкөгө жана илимий наамына жараша жогорку билим берүү тарабынан белгиленет.

Программага тиешелүү кеңири маалыматты кайсыл жактан алса болот?

Өздөрүнүн билим алып жаткан жогорку окуу жайдагы Мевлана тажрыйба алмашуу программасы менен иш алып барган борборлордон (окуу бөлүм башчыларынан)

- <https://mevlana.yok.gov.tr>. Интернет адресинен
- Ошондой эле жогорку билим берүү башкармалыгынын “алмашып” окуу программаларынан керектүү маалыматтарды жана документтерди алууга болот.

Адабияттар

- 1.а. 1982 Конституциянын Жогорку билим берүүгө тиешелүү 130 жана 131- статьялар;
- 1.б. 1982 Anayasanın Yüksek öğretim ile ilgili 130 ve 131.Maddeler;
- 2.а. 2922 номерлүү Түркияда билим алып жаткан чет өлкөлүк студенттерге байланыштуу мыйзам;
- 2.б. 2022 Sayılı Türkiye’de Öğretim Gören Yabancı Uruklu Öğrencilere İlişkin Kanun;
- 3.а. 2809 номерлүү жогорку билим берүү уюмдары жөнүндө 41 – мыйзам;
- 3.б. 2809 Sayılı Yüksek Öğreti Kanunları Teşkilatı hakkında 41 Sayılı Kanun Hükmünde Karamamenin Değiştirilerek Kabulüne Dair Kanun.
4. <https://mevlana.yok.gov.tr>

Мусабекова Г.Т.,

*Международный казахско-турецкий университет
им.Х.А.Ясави*

САМОСТОЯТЕЛЬНАЯ РАБОТА СТУДЕНТОВ В САМООБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ

Ориентация студентов на развитие готовности к самообразованию стала особенно актуальной в связи с тем, что современная система высшего образования должна соответствовать европейским стандартам в контексте Болонского процесса. В связи с этим изменяется процесс подготовки специалиста, предполагающий формирование личностных качеств, позволяющих в будущем решать новые профессиональные задачи путем пополнения имеющихся знаний через самообразовательную деятельность.

Под самообразовательной деятельностью понимается деятельность, в процессе которой субъект имплицитно ориентирован на целеполагание, самосовершенствование личностных позиций, мотивов саморазвития, личностно и социально значимых ценностей и умений. В качестве средства, формирующего познавательные способности студента, их направленность на непрерывное самообразование и тем самым актуализирующий ресурс самообразовательной деятельности, многими авторами рассматривается самостоятельная учебная работа, в процессе которой студент постепенно превращается в самообучающегося субъекта.

Основные характеристики самообразовательной деятельности – самостоятельный отбор материала; определение стратегии и тактики его изучения; самостоятельное его изучение; решение проблем, познавательных задач, которые возникают при наличии различных точек зрения на один и тот же предмет; самостоятельное преодоление противоречий; формирование своего собственного видения этого предмета, собственного мировоззрения; самоизменение.

С точки зрения актуализации ресурса самообразовательной деятельности самостоятельная работа выполняет функцию стимула, так как это такое средство

обучения, которое вырабатывает у студента установку на самостоятельное систематическое пополнение знаний и выработку умений ориентироваться в потоке информации при решении новых познавательных задач [1].

Под самостоятельной учебной работой обычно понимают любую организованную на выполнение поставленной дидактической цели в специально отведенное для этого время: поиск знаний, их осмысление, закрепление, формирование и развитие умений и навыков, обобщение и систематизацию знаний [2]. Самостоятельная работа учащихся – метод обучения и самообразования, предпосылка дидактической связи различных методов между собой

Многие исследователи (В.П. Беспалько, Б.П.Есипов, Л.В. Жарова, И.Д. Иванов, П.И. Пидкасистый, Г.И. Щукина, Т.И. Шамова) рассматривали познавательную самостоятельность как систему, включающую в себя взаимосвязанные, взаимодействующие компоненты, и одновременно как элемент общей системы личности.

Познавательная самостоятельность – категория, характеризующая творческую ступень самостоятельности в познании. В ней есть процессуальная сторона – умение познавать в процессе поиска, и мотивационная сторона – стремление к такому познанию.

Развитие познавательной самостоятельности как умения и стремления познавать в процессе творческого поиска тесно связано с появившимся в современной дидактике направлением, стремящимся определенную часть обучения организовать как проблемное обучение. Суть последнего в том, что студенты систематически включаются в процесс самостоятельного решения проблем и проблемных задач [3, с. 99-100].

Весь этот процесс, связанный с усилением роли самостоятельной работы студента при его обучении в вузе, должен быть управляемым, то есть планируемым и контролируемым, что и определяет ведущую роль преподавателя при организации самостоятельной работы студентов по учебной дисциплине. Роль преподавателя в организации внеаудиторной самостоятельной работы заключается в планировании, организации, консультировании, обучении студентов методам творческого познания.

Деятельность преподавателя по организации самостоятельной работы студентов предполагает создание оптимальных условий управления и самоуправления процессом личностно-профессионального развития при взаимодействии студентов с информацией внешнего мира, необходимой для самостоятельного получения личностного знания, его последующей ретрансляции, применения и получения нового знания.

Познавательная самостоятельность студента связана со становлением его как профессионала в своей области. Поэтому показателем уровня его познавательной самостоятельности будут профессиональное умение, готовность студента к приобретению и пополнению профессиональных знаний, творчески ставить и решать возникающие проблемы в профессиональной деятельности без помощи других.

В целом, самостоятельная работа студентов подразделяется на следующие виды:

- самостоятельную работу во время основных аудиторных занятий (лекций, семинаров, лабораторных работ);
- самостоятельную работу под контролем преподавателя в форме плановых консультаций, творческих контактов, зачетов и экзаменов;
- внеаудиторную самостоятельную работу при выполнении студентом домашних заданий учебного и творческого характера.

В вузе все виды самостоятельной работы студента подчиняются целям учебного процесса, организуются при его главенстве. Организация самостоятельной работы студентов должна сочетаться со всеми применяемыми в вузе методами обучения и вместе с ними представлять единую систему средств по приобретению знаний и выработке навыков.

Также различают основные формы научной самостоятельной работы (долговременная):

1. написание реферата;
2. подготовка доклада к конференции;
3. подготовка тезисов к публикации;
4. участие в НИРС: основным принципом организации системы НИРС является обеспечение ее комплексности, которая предполагает последовательность и всесторонность усвоения и использования методов и техники выполнения научных исследований, реализации их результатов, преемственность научно-исследовательской работы по стадиям (курсам) обучения, логичность усложнения методов, видов и форм научного творчества, в котором принимают участие студенты [7, с.85];

5. подготовка наглядных пособий;
6. выполнение курсовой работы;
7. выполнение дипломной работы: наиболее сложный вид самостоятельной работы студентов, венчающий пятилетнее обучение.

Таким образом, все виды самостоятельной работы взаимосвязаны и взаимообусловлены, ведущее место занимает учебная самостоятельная деятельность. Все они направлены на повышение как личностных, так и компетентностных качеств будущего специалиста [5, с.8-11]. В итоге, самостоятельная работа студента является ключевой составляющей учебного процесса, которая определяет формирование навыков, умений и знаний, приемов познавательной деятельности и обеспечивает интерес к творческой.

Мы хотели бы предложить следующие психолого-педагогические рекомендации по организации самостоятельной работы в вузе:

1. Полезность выполняемой работы. Если студент знает, что результаты его самостоятельной работы формируют его профессиональные знания и навыки, необходимые в его профессиональной деятельности, то отношение к выполнению задания существенно изменяется и качество выполняемой работы повышается.

2. Участие студентов в творческой, научной и методической деятельности под руководством преподавателя. Мотивация самостоятельной работы существенно возрастает, если студент знает, что ее результаты будут использованы в лекционном курсе, в методическом пособии, в лабораторном практикуме, при подготовке публикации или иным образом, оставляя его творческий след в более высоком интеллектуальном труде, чем просто учеба.

3. Важным мотивационным фактором является интенсивная педагогика. Она предполагает введение в учебный процесс активных методов, прежде всего игрового тренинга, в основе которого лежат инновационные и организационно-деятельностные игры. Первым шагом в реализации такого подхода являются деловые игры или ситуационные формы занятий, в том числе с использованием компьютера.

4. Участие в олимпиадах по учебным дисциплинам, конкурсах научно-исследовательских или прикладных работ.

5. Использование мотивирующих факторов контроля знаний (накопительные оценки, рейтинг, тесты, нестандартные экзаменационные процедуры).

6. Поощрение студентов за успехи в учебе и творческой деятельности (стипендии, премирование, поощрительные баллы) и санкции за плохую учебу.

7. Индивидуализация всех видов учебных заданий, постоянное их обновление.

8. Мощным мотивационным фактором в учебной работе, в том числе самостоятельной, является личность преподавателя. Преподаватель во всех отношениях должен стать примером для студента. Он должен помочь студенту раскрыть свой творческий потенциал, определить перспективы своего внутреннего роста.

9. Выдача студентам младших курсов методических указаний, содержащих подробный алгоритм, постепенно уменьшая разъяснительную часть от курса к курсу с целью приучить студентов к большей самостоятельности.

10. Разработка комплексных учебных пособий для самостоятельной работы, сочетающих теоретический материал, методические указания и задачи для решения.

11. Индивидуализация домашних заданий и лабораторных работ, а при групповой работе - четкое ее распределение между членами группы.

12. Внесение затруднений в типовые задачи, выдача задач с избыточными данными.

13. Присвоение статуса «студентов-консультантов» наиболее продвинутому и способному студенту, оказывая им всяческую помощь.

14. Убедительная демонстрация необходимости овладения предлагаемым учебным материалом для предстоящей учебной и профессиональной деятельности во вводных лекциях, методических указаниях и учебных пособиях.

Мы думаем, что мыслительную деятельность студента стимулируют умения самоорганизации работы с учебной литературой. Подготовка студентами контрольных и научных работ, докладов и сообщений, рефератов, фиксированных выступлений, эссе, курсовых и дипломных работ с описанием опыта, с постановкой эксперимента способствует достижению высокого уровня самостоятельной работы.

Таким образом, организация самостоятельной работы студентов в университете – сложный и многомерный процесс. Он включает в себя как формирование мотивации, профессиональную позицию будущего специалиста, но также включение самостоятельной работы в процесс освоения содержания учебных дисциплин, взаимосвязь самостоятельной работы студентов с использованием современных педагогических технологий. Все это зависит от установки и студентов, и преподавателей на сотворчество, от способности всех участников образовательного процесса к диалогу.

Литература

1. Миняева Н.М. Самообразование студента в вузе в свете ключевых идей гуманитарных наук // Высшее образование сегодня. – 2010. – № 7. – С. 49-54.

2. Самостоятельная работа студентов: метод. указания / сост.: А.С. Зенкин, В.М. Кирдяев. – Саранск: Изд-во Мордов. ун-та. – 2009. – 35 с. (с.8-11)

3. Шогенова Ф.А. Развитие системы исследовательской деятельности студентов в новых социальных условиях // Педагогика. – 2010. – № 9. – С.85.

Исакулова Ж.Т. КМЮА

ТИЛДЕГИ КОМПЕТЕНТТҮҮЛҮКТҮ ЖАНА “КЕЙС ЫКМАСЫ” ӨНҮКТҮРҮҮНҮН МЕТОДИКАСЫНЫН НЕГИЗДЕРИ

Кыргыз тилинин компетенттүүлүктүн түрлөрү, кыргыз тилинин практикалык ролу, кыргыз тилинин туура сүйлөөсү, өз оюн башкаларга так жеткире билүүсү. Кептин стилдери көркөм, илимий, публицистикалык стилдерде сүйлөй билүүсү. Кейс-ыкмасынын мааниси жана түшүнүгү. Кейс-ыкмасынын технологиясын пайдалануу, максаты, кейснин структуралары. Компетенттүүлүк менен кейс-ыкмаларын окутуунун методикасы камтылды.

Компетенттүүлүк деген термин латын тилинен алынып, адам деген бул – адамдын белгилүү бир кырдаалда, чөйрөдө кандайдыр бир адистектер боюнча билим, ыкма, билгичтиктерге ээ болуусу, алар аркылуу турмушта жетиштүү ийгиликтерге жетишип, гүлдөп өнүгүүсү.

Акыркы мезгилде билим берүү процессине инсандык маани киргизүү идеясы актуалдуу мааниге ээ болууда. Окуучу окутуу процессинде ээ болгон инсандык билим аны калыбына келтирүү гана же мектептин дубалдарында колдонуу үчүн маанилүү эмес, ал кийинки жашоодо да колдонулгудай болууга тийиш.

Окуу процессинде окуучулар билимдерди өздөштүрүүгө ар кыл кырдаалдарда бөтөнчөлүктүү жана интеллектуалдык билгичтерди, сарамжалдуу окуу эмгегинин билгичтиктин колдонуу менен, чыгармачылык ишмердүүлүк, адептик-эстетикалык мамилелер тажрыйбасына ээ болуп пайдаланууга тийиш. Алар окуу мүнөзүндөгү объекттерди колдонуу үчүн, окуулук, ички предметтик максаттар үчүн колдонулуусу абзел. Бирок бул компоненттер алыскы максатты да көздөшөт – аларды кийинки турмушта колдонуу. Ошондуктан окутуу процессинде турмуштук мүнөздүгү объекттер же кырдаалдар колдонулуусу кажет.

Кыргызстандын билим берүүсүнүн Болонья процессине кирүү маселелерине байланыштуу, “компе-

тенттүүлүктүк мамиле” жана “түйүндүү компетенттүүлүктөр” түшүнүктөрү актуалдуулукка ээ болушту. Билим берүү системасында зарыл өзгөрүүлөрдү аныктоого умтулуу да ушул түшүнүктөр менен байланышкан.

Кыргыз тилинен компетенттүүлүктүн түрлөрү катары жалпы тилдик, кептик жана коммуникативдик компетенттүүлүктүн түрлөрү катары жалпы тилдик, кептик жана коммуникативдик компетенттүүлүктөргө кошумча дагы – маалыматтык компетенттүүлүк, социалдык-коммуникативдик компетенттүүлүк, өз ишин уюштуруу жана маселелерди чече билүүчүлүк компетенттүүлүк деген да түрлөрү бар.

Компетенттүүлүк маалыматтык түрүндө ар бир өздөштүрүлгөн билимдин практикалык жактан заылчылыгы, керектүүлүгү тастыкталат, тактап айтканда, кыргыз тилинен маалымат алуу менен окуучу аны өз турмушунда канчалык деңгээлде пайдалана ала тургандыгы башкы орунда турат. Кыргыз тилинин практикалык ролу, окуучулардын өз эне тилинде туура сүйлөөсү, өз оюн башкаларга ачык так жеткире билүүсү, баалашуу чеберчилиги, оозеки кеп ишмердүүлүгү, диалог, монолог, маектешүү, пикирлешүү, жазуу жүзүндө баяндама, дилбаян, эссе кирет. Кептин ар кыл стилдери жана түрлөрү боюнча прак-

тикалык иштерди аткара алуусу, кырдаал, шартка ылайык логикалуу, аргументтештирип, далилдүү кептин көркөм, илимий, публицистикалык стилдеринде сүйлөй билүүсү, иш кагаздарынын үлгүлөрүн даярдай алуусу, тактап айтканда, кыргыз тили предметинен алган билгичтик, көндүмдөрүн өзүнүн турмушунда кенен пайдалануу менен, муктаждыктарын канааттандыра алуусу эң маанилүү экендигин компетенциянын маалыматтык бөлүмү аныктайт.

Кыргыз тилин окутуу процессинде компетенттүүлүктүн өз ишин уюштуруу жана маселелерди чече билүүчүлүк түрүнүн да өзүнчө ээлеген орду бар. Кыргыз тили предметинде элдик адабий, маданий мурастарын кеңири өздөштүрүү менен бирге өз алдынча иштөөгө толук шарттар бар. Көнүгүү, машыгууларда, тексттер менен иштөөдө, дидактикалык материалдарда, тексттер менен иштөөдө, дидактикалык материалдарда, практикалык жумуштарда кыргыз элинин жана дүйнө элинин асылзат маданий баалуулуктары, көркөм эстетикалык рухий-маданий жетишкендиктери чагылдырылуу менен балдарды аларды таанып билүүгө, өз алдынча иштөөгө, өз ишин уюштуруп, маселелерди чече билүүгө, жалпы билим деңгээлдеринин калыптануусуна өбөлгөлөр түзүлөт.

Кыргыз тил предметинен компетенттүүлүккө ээ кылуу бул - сүйлөшүүнү, баарлашууну, текстти талдоо аркылуу лексикалык, грамматикалык материалдарды өздөштүрүүнү үйрөтөт. Тактап айтканда, окуучуда жашоодо кездешүүчү ар кыл кырдаалдарга, жагдай-шартка ылайыктуу түрдүү темаларда, кептин ар кыл түрлөрүн жана стилдерин катыштырып, адабий тилде логикалык, сабаттуу, ачык, так түшүнүктүү, жеткиликтүү, далилдүү, жогорку деңгээлдеги маданияттуулукта, адептүү сүйлөшө билүү көндүмдөрүн калыптандыруунун максат кылып коет.

Кээ бир окумуштуулар компетенттүүлүк мамиле – бул көңүлдү билим берүүнүн натыйжасына коюучу мамиле деп эсептешет, анан да натыйжа катары өздөштүрүлгөн маалыматтын суммасы эмес, адамдын ар кыл көйгөйлүү кырдаалдарда аракеттенүүгө жөндөмдүүлүгү каралат.

Компетенттүүлүктүк мамиле идеялары эмгек рыногундагы кырдаалды иликтөөнүн натыйжасында жана эмгек рыногунда жумушгу карата түптөлгөн талаптарды аныктоонун натыйжасында пайда болгон. Ошондуктан мектеп өз окуучуларын аларда мобилдүүлүк, демилгелүүлүк көйгөйдү талдоо жана өз алдынча чечимди кабыл алуу билгичтиги өндүү сапаттарды өнүктүрүп, өзгөрүүлөргө даярдоого тийиш.

Россиялык окумуштуу О.Е. Лебедев компетенттүүлүктүк мамилени төмөнкү мүмкүнчүлүгүн санайт:

1. Окууга үйрөтүү (таанымдык ишмердүүлүктүн максаттарын аныктоо, маалыматтын зарыл булактарын тандоо, коюлган максаттарды ишке ашыруунун оптималдуу ыктарын тандоо, алынган натыйжаларды баалоо).

2. Турмуш чындыгын кубулуштарын, алардын маңызын, себептерин. өз ара байланыштарын түшүндүрүүгө үйрөтүү.

3. Азыркы жашоонун түйүндүү – экологиялык, саясий ж.б. көйгөйлөрүнө багытталууга үйрөтүү.

4. Түрдүү маданияттарды жана дүйнөкөрүмдү чагылтуучу руханий баалуулуктар дүйнөсүндө багытталууга үйрөтүү.

5. Белгилүү бир социалдык ролдорду ишке ашыруу менен байланышкан көйгөйлөрдү чечүүгө үйрөнүү.

6. Кесиптин жана башка ишмердүүлүктүн ар кыл түрлөрү үчүн жалпы көйгөйлөрдү чечүүгө үйрөтүү.

Компетенттүүлүктүк мамиле адамдан бүт өмүр бою окуу, жаңы кесиптик белгичтиктерди өздөштүрүүгө даяр болуу жөндөмдөрүн: алынган көндүмдөр менен билимдерди конкреттүү турмуштук кырдаалдарда мобилизациялоо, ишмердүүлүктүн предмети жөнүндө негиздүү пикир айтуу, жашоого кирген көйгөйлөрдү майнаптуу чечүү билгичтиктерин талап кылат.

Ал эми **“Кейс-ыкмасынын”** мааниси жана түшүнүгү. Окуу процессине кейс-ыкмасын киргизүү шартталган, биринчиден, предметтик компетенттүүлүктөрүн калыптандыруу милдетинде, экинчиден рыноктун талаптарын канааттандыруу, заманбап учурдун адистери кабыл алынган билимдерди ар кыл абалда пайдалануу шыктарына ээ болуусу абзел, проблемалуу ситуацияларды анализдөө көндүмдөрүнө жана ой жүгүртүүнүн системалуулугу менен айырмаланышы зарыл.

Кейс-ыкма ар түрдүү ситуациялык тапшырмаларды ылайыктуу пайдаланган окутуунун технологиясы катары мүнөздөлөт. Колдонулган тапшырмалар көбүнчө изилдөө, проблемалык мүнөздү алып жүрөт жана окутуучуларга ошол абалга (ситуацияга) кирүүгө мүмкүндүк берет.

Мындай ыкма окуу материалдарын өздөштүрүү процессинде окуучулардын ишин активдештирет шарт түзөт. Кейс-ыкмасынын мааниси белгиленген эрежелер аркылуу чыныгы турмуштан алынган конкреттүү ситуациянын модели иштелип чыгат, мында окуучулар кабыл алууга карата практикалык көндүмдөр жана билимдердин комплекси чагылдырылат. Бул учурда мугалим дискуссияны жетектөөчү, жоопторду белгилеп туруучу жетекчинин ролуна өтөт. Кейс-ыкмасынын эң эле жетишкендиги окуучулардын билимдерин жана практикалык көндүмдөрүн калыптандыруу гана эмес алардын жашоо турмушундагы профессионалдык ордун, баалуулуктарын калыптандыруу болуп саналат.

Кейс технологиясын пайдаланууда традициялык окутуунун билүү мамилелерине байланыштуу жана материалдарды айтып берүүдө эмоционалдуулуктун жоктугу сыяктуу кемчиликтер жөнгө салынат. Берилген ыкманы колдонууга практикалык маселелерди чечүүдө теориялык билимдерди ийгиликтүү колдонуу мүмкүнчүлүгү түзүлөт. Ыкма окуучулардын өз алдынча ой жүгүртүүлөрүн дыкат угуп өзүнүн альтернативдүү көз карашын бекемдеп, өзүнүн оюн толук айтууга шыктандырат. Бул ыкманын жардамында окуучулар адаптациялоо мүмкүнчүлүгүнө ээ жана өзүнүн аналитикалык, баалоо көндүмдөрүн командада пайдаланууга үйрөнөт. Өзүнүн жеке көз карашын билдирүүнү, коюлган проблеманын рационалдуу чечимин алууга машыгат.

Кейс ыкмасынын максаты окуучулардын биргелешкен шарттары менен иштин бир конкреттүү абалында пайда болгон ситуацияларды анализдөө жана практикалык чечимдерди иштеп чыгуу. Кейс менен иштөө процессинин соңу коюлган проблеманы чечүүгө карата сунушталган алгоритимдерге баа берүү болуп саналат.

Негизинен кейс төмөндөгүдөй структуралардан турат:

- Ситуация бул бир окуя болушу мүмкүн, чыныгы жашоодон алынган тарых же проблема;

- Тарыхый же хронологиялык фактыларды камтыган конкреттүү ситуация аракеттердин өзгөчөлүктөрү;

- Кейстин автору тарабынан сунушталган ситуациянын коментарийи.

Кейстин ситуациясы сюжеттик, маалыматтык жана методикалык бөлүктөрдү өзүнө камтып турат.

Сюжеттик бөлүк – бул н ситуацияны сүрөттөө, абалдын курчушундагы чөйрөдө түшүндүрө турган маалыматтар.

Маалыматтык бөлүк – окуу дисциплинасынын структурасында берилген кейстин ордун түшүндүрө турган маалымат. Окутуучуга конкретүү ситуацияны түшүндүрүү боюнча жазуу жана окуучулар үчүн анализ боюнча тапшырмаларды калыптандырат.

Адистердин ою боюнча кейс-ыкмасын төмөндөгү талаптарды алып чыгат: кейс түзүү максатына дал келүүсү зарыл; татаалдыгы жагынан тиешелүү деңгээлде болуусу зарыл; жашоо ситуациясынын бир нече аспектилердин көрсөтүү, окулуп жаткан предметке актуалдуу болуусу; чечимдердин бир нече вариантын болжолдоо; дискуссияга алып келүү.

Туура даярдалган кейс дискуссияга алып келет, окуучуларды реалдуу фактыларга байлап реалдуу проблеманы моделдештирүүгө жардам берет. Кейсти түзүүгө материалдар болуп проблемалуу ситуациялар, кызыктуу тарыхый фактылар, адабий булактар эсептелет. Кейс ар кандай көлөмдөгү материалдарды камтып андагы берилиштер бир барактан бир нече барактарга чейин болушу мүмкүн. Көлөмдүү кейстин тапшырмалары окуучулар үчүн класстан тышкары өз алдынча иштерге жана узак убакытарга берилиши мүмкүн. Практикада көрүнүп тургандай, өзгөчө кейс менен алгачкы иштөөдө көлөмдүү кейстер окуучулар үчүн майда кейстерге караганда айрым кыйынчылыктарды туурдурат.

Кейс-ыкма технологиясы колдонулушу боюнча методикалык сунуштардын жана кейстердин базасын камтыйт, аларга талкууга карата суроолор, окуучуларга берилүүчү тапшырмалар, дидактикалык жана маалыматтык материалдар кирет.

Компетенттүүлүк менен Кейс-ыкмалары окутуунун натыйжалары окуучулардын даярдалгандык деңгээлин да ичине алат, ал окуу материалын өздөштүрүүнүн даражасы жана сапаты менен гана эмес, алынган билимдерди, көндүмдөрдү практикалык маселелерди чечүү үчүн колдонуу жөндөмдүүлүгү менен да мүнөздөлөт. Каралган окутуунун натыйжалары жалпыланган мүнөз күтүшөрү табигый нерсе. Алар мугалим үчүн диагностикалык ишмердүүлүктө өзүнчө бир булакты, ориентирди түзүшөт.

Ошондой эле **Кейс-тапшырманы колдонуу менен сабакты уюштуруу бир нече этаптардан турушу мүмкүн.**

1. Даярдануу этабында мугалим ситуацияны даярдайт, кошумча маалыматтык материалдар предметтик системада сабактын ордун аныктайт.

2. Тааныштыруу этабы. Бул этапта реалдуу профессионалдуу ситуацияларды чыныгы талкууга окуучулардын тартуу иштери жүрөт. Демек ситуацияга киргизүү, аудиторияга ситуацияны сүрөттөө, маалыматтык материалдар жана керекетүү учурда глоссарийлер берилет.

3. Аналитикалык этап төмөндөгү стадияларды эске алат:

- Мугалимдин алгачкы сөзү;
- Окуучуларды группаларга бөлүү;

- Группалардын ишин уюштуруу: окулган материалдар боюнча группанын мүчөлөрү арасында өтүлгөн материалдар боюнча кыскача айтып берүү, проблемалуу моменттерди табуу, баяндамачыны аныктоо.

- Дискуссиянын экинчи раунду – анализдин жыйынтыктарын берүү, жалпы группалык дискуссия, дискуссиянын жана алынган чечимдердин жыйынтыгын чыгаруу.

4. Жыйынтыктоо этабы маанилүү, аналитикалык иштин жыйынтыктарынын акыркы презентациялары аякы этап болуп саналат (окуучулар бир проблеманын чечилишинин бир нече варианттарын билет жана салыштыра алат), мугалимдин жалпылоо сөзү – ситуациянын анализи жана окуучулардын окуу иштердигин баалоо.

Ыкманын негизинде окутуу процессиндеги талкуулоо предмети болгон окуу ситуациясын моделдештирүү атайын иштелип чыккан кейс-тапшырмалары жатат.

Кейс-тапшырма бир жагынан окуу материалдары менен тыгыз байланышта, экинчи жагынан өзүнө жашоо өндүрүштүк ситуацияларды камтыйт. Окуучуларга профессионалдык билимдердин комплексин актуалдаштырууга, карама-каршылыкты ойлоноштурууга туура келет. Кейс-тапшырмасынын электрондук же тексттик түрдө иштеп чыгууга болот.

Кейстин электрондук түрү компьютердик технологияларды пайдаланып проблемаларды чечүүнү талап кыла алат. Жыйынтыгында профессионалдык ситуацияны имитациялоочу чечимдердин айрым моделдери түзүлүүгө тийиш. Кейстин тексттик түрү ситуация менен ажырымсыз карым-катнашты жоромолдойт.

Кейс-ыкмасы окуучуларга өз алдынча жана учурдагы окуу ишмердүүлүк формасы катары сунушталышы мүмкүн. Өз алдынча ишке карата даярдалган тапшырма аткаруу мөөнөтүнүн узактыгы боюнча, аткарган аракеттердин көлөмү, отчеттуулуктун татаалдыгы боюнча мүнөздөлөт. Мындай тапшырмалардын аткарылышын баалоого атайын критерийлер иштелип чыгышы зарыл. Кейс-ыкмасын аткаруу жыйынтыктары баяндаманын, презентациянын же башка отчеттук ишчаралардын жардамында чыгарылат. Окуу сабактарында сунушталган кейс-ыкмасы окуу материалдарынын мазмунунан келип чыгат. Булар кыска мөөнөттүү, узак изилдөөнү талап кылбайт, жыйынтыктары күндөлүк окуу сабактарында аткарылган жана талкууланат.

Кейс ыкмасын колдонууда төмөнкүдөй өзгөчөлүктөр кароого болот:

1. Ыкма так илимдер боюнча билим алууга ылайыкташкан эмес;

2. Билим берүүнүн акценти даяр билимдерди алууга эмес, аны тандоого, окутуу процессинин субъектилерин бирдиктүү чыгармачылыкка басым жасайт.

3. Ыкманын күмөн туудурбай турган жетишкендиги практикалык көндүмдөрдү калыптандыруу жана билим алууда гана эмес, баалуулук системасын өнүктүрүү, жашоодогу ордун жана дүйнөгө болгон көз карашын өзгөртүү.

4. Кейс менен иштөө процессинде эмоционалдуулуктун, мотивдешүүнүн, чыгармачылык конкуренцияларынын жогорку деңгээли.

Окуучулар кейстин контекстине кириши зарыл, эмне башкы экенин такташы керек, эмне экинчи кезекте экендигин анализдөөгө зарыл болгон фактыларды жана түшүнүктөрдү алуусу керек

Окуучулардын тапшырмаларын анализдөө этабында окуучулар:

- тапшырманы анализдөөдө колдоно турган окуу дисциплинасынан тиешелүү негизги идеяларды жазышат;

- мазмунун түшүнүшү үчүн жана жалпы элес алууга кейсти дыкат окуп чыгышат;

- коюлган суроого тиешеси бар проблемаларды жана факторлорду белгилешет;
- Чечүүгө берилген проблемалар менен окуу предметинин концепцияларын жана идеяларын дал келтиришет.

Окуучулардын ишмердүүлүктөрүн баалоого сунушталган ситуацияны анализдөөдө төмөнкүлөр эске алынат:

- Проблемалуу ситуацияга катышуучулардын кирүү даражасы;
- Ситуацияны баалоо билгичтиги;
- Өздөштүрүлгөн теориялык билимдерди практикада пайдалануу;
- Проблеманы анализдөө каражаттарын пайдалануу билгичтиги;
- Ситуацияны моделдештирүү билгичтиги;
- Проблеманы талкуулоо процессине киришүүдөгү коммуникативдүү билгичтиктер;
- Оптималдуу чечимдерди тандоо же иштеп чыгуу сапаты.

Презентация кейс технологиянын эң маанилүү аспекти болуп саналат. Интеллектуалдык продуктуну эл алдына туура алып чыгуу, жакшы реклама кылуу, анын беделин бийик көрсөтүү жана эффективдүү пайдаланууга мүмкүн болгон багыттар жана суроолорго жооп берүү билгичтиги, өзүнүн көз карашын билдирүү жана башка ушул сыяктуу заманбап адистин баалуу сапаттары болуп эсептелет. Ошол себептен улам презентация инсандык ишенимдүү эркин, максаттуулугун, беделин калыптандырат. Презентация өзүнүн эл менен сүйлөшүү көндүмдөрүн бекемдейт жана беделин калыптандырат.

Презентациялоо процессинде баалоонун предмети болуп окуучулардын төмөнкү кадамдары кызмат кылат:

- Проблеманы чечилишинин толуктугу;
- Проблемага кирүү тереңдиги;
- Жооптордун варианттары;
- Продуктуну алып чыгуу, сунуштоо көндүмдөрү;
- Жыйынтыктарды кийинки колдонууга багыт берүү;
- Моделдештирүүнүн жыйынтыктарын демонстрациялоо (схема, таблицалар аркылуу түшүндүрүү);
- Өзүнүн жеке оюнда кармануу, далилдөө билгичтиктери;
- Чыгып сүйлөө билгичтиги.

Дискуссияда кейс ыкмасын борбордук орунда ээлейт. Аны окуучулар өз алдынча анализдөөнү, далилдөөнү, өзүнүн көз карашын түшүндүрүүнү билген учурда колдонуу керек. Мына ушундан улам, компетенттүүлүктү жана “Кейс ыкмасынын методикасын алып чыгуу каражаттары боюнча билимдердин бүтүн комплекси ачылып берилет.

Кыргызстандын билим берүү системасынын билим берүүнүн натыйжааларын компетенттүүлүк формаларга чагылдырууга өтүшү компетенттүү мамилелердин логикасында окуучулардын окуу жана башка жетишкендиктерин комплекстүү баалоонун жаңы ыкмаларын жана формаларын иштеп чыгууну талап кылат.

Адабияттар

1. Ситуационный анализ, или Анатомия Кейс-метода /Под ред. Ю.П. Сурмина. –Киев, 2002.
2. Акматов Т.К. Кыргыз адабий тилинин нормалары. -Б., 2003.
3. Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы. - Б., 2004.
4. Мусаева В. Байланыштуу кети, кептин стилдерин окутууда тилдик – коммуникативдик компетенттүүлүктү өнүктүрүү. - Б., 2009.
5. Педагогикалык баалоонун негиздери. - Б., 2014.

К.Б.Маматова,
Н. Исанов атындагы КМКТАУ

КӨП ТИЛДЕ БИЛИМ БЕРҮҮ ШАРТЫНДА КЫРГЫЗ ТИЛИН ЭКИНЧИ ТИЛ КАТАРЫ ОКУТУУНУН АБАЛЫ ЖАНА АНЫ ӨРКҮНДӨТҮҮНҮН БАГЫТТАРЫ

Бул макалада кыргыз тилин жогорку окуу жайларында экинчи тил катары окутуунун методикасын өркүндөтүү маселеси каралат.

В этой статье рассматривается вопросы улучшения методики преподавания кыргызского языка, как второй язык в ВУЗах.

This article is about the ways of developing methods of teaching Kyrgyz language, as a second language in High schools.

Соңку мезгилде тил таануу илимдеринде тилди жөн гана маалымат берүүнүн же турмушту таанып-билүүнүн куралы эмес, улуттун туюм түшүнүгүнүн уюткусу, анын маданиятынын мөөр-тамгасы катары караган багыт улам өрүштөнүп баратат. Мындай илимий өнүгүүнүн башаты В.Гумбольдт, А.А.Потябня, К.Фосслер сыяктуу тилчи окумуштуулардын эмектеринде негизделген. Вильгельм фон Гумбольдт минтип жазат: “Тилдердин келип чыгышы бул рухий күчтүн

келип чыгышынын себептери менен шартталат, ошол эле учурда тил рухий күчтүн туруктуу шыктандыруучу өбөлгөсү да болуп саналат. Тил менен рухий күч бири биринен бөлөк же биринин артынан бири ээрчип өнүкпөйт, ал акыл-эс, интеллектуалдык жөндөмдүүлүктүн ажырагыс иш-аракети болуп эсептелет. Эл өзүнүн тилин – ага өз тереңинен эркин өнүгүүгө шарт түзүү менен адамдын иш-аракетинин куралы катары жаратат. Ошону менен бирге эле ал

изденет жана мындан кандайдыр бир реалдуулукту, жаңылыкты, бийиктикти табат. Ошентип, ал бул жолдо поэтикалык чыгармачылыктын жана философиялык да-анышмандыктын мүмкүнчүлүгүнө ээ болуп, ошол эле учурда ал өзүнүн тилине таасир тийгизет. Ар түрдүү тилдер деген бул бир эле нерсенин ар түрдүү белгилениши эмес, бул ошол нерсени ар башкача көрүү”. Бул сөздөрдү тилди этнолингвистикалык өнүгтө таанып-билүүнүн аныктамасы катары алууга болот.

Тил турмуш чындыгын чагылдырып гана койбостон, аны чечмелеп да турат. Адам дал ошол тил түзгөн бөтөнчө бир турмуш чындыгынын койнунда жашайт. Залкар ойчул А.М.Хайдеггер тилди “дүйнөнүн үйү” деп атайт. Элибиз да “Өнөр алды – кызыл тил” деп, баардык өнөрдүн ичинен ага төр берген. Демек, илимде ар бир түйүндүү түшүнүктүн “үйүндө” бир нече күн түнөп чыкпай адамдын аң-таанымы айкын ачылышы, дүйнөнүн бейнеборуму так бычылышы кыйын. Ошондуктан, илимдер сабында тил илими көч башчылык, методологиялык абалда турушу мыйзам ченемдүү. Ансыз, улуттук дүйнө-тааным, улуттук маданият, улуттук жан дүйнө сыяктуу көп сайлуу көрүнүштөрдүн төркүнү терең ачылбай кала берет.

Көп тилде билим берүү – окуу каражаты катары эки же андан көп тилди колдонуу. Бул терминди ЮНЕСКО 1999-жылы киргизген (UNESCO нун 12-резолюциясы) жана ал билим берүүдө кеминде үч тилди: эне тилин, мамлекеттик (national) жана эл аралык тилдерди колдонууну билдирет.

Ар кандай тилдерде сүйлөшө билүү (эне тилде, мамлекеттик, расмий, чет тилде) индивиддин инсандык өсүүсү, өзү туулуп өскөн жана ага чоочун чөйрөдө социалдык жана жарандык жакындашуусу, адаптацияланышы жана ийгиликтүү иштеши үчүн кардиналдуу факторлордун бири болуп саналат. Окуу процессин уюштуруу көз карашынан алганда айырмалана турган учурлар:

- а) тилди предмет катары окутуу;
 - б) тилди башка предметтерди окуп үйрөнүү үчүн каражат катары пайдалануу (көп тилде билим берүү).
- Азыркы Кыргызстандагы тил саясатында мамлекеттик тилди өнүктүрүү маселеси абдан курч бойдон калууда. Мамлекеттик тил республиканын бардык окуу жайларында окутулуп жаткандыгына карабастан, кыргыз тили эне тили болуп эсептелбеген жарандардын ондон бир бөлүгү гана бул тилди билет. Ошол эле учурда орус тилдүү мектептердин бүтүрүүчүлөрү мамлекеттик тилди билбеген сыяктуу эле, кыргыз, өзбек, тажик тилдүү мектептердин бүтүрүүчүлөрү расмий тилди талаптагыдай деңгээлде билбейт. Ушуга удаа эле республиканын окуу жайларында чет тилдерди окутуунун сапатын кеңири жакшыртуу зарыл.

Кыргыз Республикасынын өкмөтү тарабынан кыргыз тилинин колдоого алынышы – улуттук маданияттагы, кыргыз мамлекеттүүлүгүн чыңдоодогу маанилүү кадам. Кыргызстандын жаңылануу процессинде, коомдук-саясий турмушта негизги көңүл экономиканын көйгөйлөрүнө бурулууда. Элдин жыргалчылыгынын жогорулашы көбүнчө ушул көйгөйлөрдүн чечилишине жараша болору табигый нерсе. Бирок коомчулуктун адеп-ахлак негиздерин, улуттук-мамлекеттик руханий дөөлөттөрдү калыбына келтирбей туруп, адамдар ортосундагы мамилелерди оңдобой туруп, маданиятты экономиканын туундусу катары караган нигилистик мамиледен баш тартпай туруп жасалган экономикалык реформаларды жүзөгө ашыруу текке кетери бышык.

Тил – улуттук маданияттын пайдубалы жана ал коомдогу адамдардын баарлашуусу, пикир алышуусу, бирин-бири түшүнүшү үчүн кызмат кылат. Кыргыз тилинин келечегин кеп кылуудан мурун азыркы учурда анын кайсы өнүгүү стадиясында турганын жана кандай тарыхый этаптарды басып өткөнүн тактап алуу зарыл.

Октябрь революциясынан кийинпайда болгон коомдук жагдайлардан улам кыргыз тилинин өнүгүшүндө терең өзгөрүүлөр болгону шексиз. Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн жаңы этабынын башталышы менен кыргыз тилинин коомдук функциялары алда канча кеңейди. 1989-жылы кыргыз тилине мамлекеттик статусун берилиши анын өнүгүшүнө чынында эле кубаттуу түрткү берди. Арадан өткөн 10 жылдан ашыгыраак мезгилди жыйынтыктоо менен ушул жылдар кыргыз тилинин андан ары өнүгүп, өрүш алышына өтө маанилүү жылдар болду деп айтууга болот. Азыркы мезгилде региондордо калк дээрлик өзүнүн эне тилинде сүйлөйт, айыл-кыштак мектептеринде окутуу көбүнчө кыргыз тилинде жүргүзүлөт, шаардагы мектептердин көпчүлүгү да кыргыз тилинде билим берет, региондордо иш кагаздары кыргыз тилинде жүргүзүлөт, гезит-журналдар көптөгөн тираждар менен кыргыз тилинде чыгат.

Бирок азыркы учурда чечиле элек көйгөйлөр да бар. Мындай көйгөйлөрдүн бири кыргыз тилинин экинчи тил катары жогорку окуу жайларында окутулушу. Кыргыз тилинин билим берүү менен илимдин тили болушу үчүн азыркы учурда республикада экономиканын өнүгүү деңгээлине жана ошондой эле өнөр жайдын ар түрдүү тармактарына байланыштуу болгон экстралингвистикалык шарттар жок.

Кийинки көйгөй – бул кыргыз тилинин ооз эки формасына азыркы мезгилдеги абалы. Мамлекеттик тилдин статусу берилгенден бери кыргыз тилинин абалы түп-тамырынан бери өзгөрүлгөндүгүн моюнга алуу керек. Кыргыз тили чынында эле республикада алдыңкы позицияны ээлей баштады. Ал коомдук турмуштун бардык чөйрөлөрүндө колдонулууда. Бирок кыргыздардын азыркы сүйлөө маданияты алардын эне тилине болгон жеңил ойлуу мамилесин көрсөтүп турат. Анткени башканы мындай коёлу, ата-бабасынан бери Ат-Башыда жашап келаткан кыргыздын оозунан да *любой, совсем, центр, цветной, семья, конечно, потом, обязательно, конечно, свежий, честный* деген сыяктуу орусча сөздөргө толгон кепти угууга болот. Орус тилинен өздөштүрүлүп, жалпы кабыл алынган сөздөрдү колдонууга эч ким каршы эмес, анткени ал кыргыз тилинде тийиштүү түшүнүктөрдүн жоктугу менен түшүндүрүлөт. Бирок жарымы орусдуктар, жарымы орусча кепти укканда, “нижегороддуктардын франсузчасындай” болору жана ошондой эле таасир калтырабышык. Кыргыз тилине кайдыгер мамиле өздөрүн “эл кызматындагылар” деп атап, телевизордон кудайдын куттуу күнү сүйлөп жаткан жогорку кызматтагы мекендештерибиз үчүн да мүнөздүү. Алардын кеби карапайым эл туурай турган үлгү эмес, анткени алар *вот, значит, например, действительно, уже, или, вообще, даже, так, и* деген сыяктуу сөздөрдү кошмоюнча сүйлөй алышпайт. Кыргыз тилинде активдүү колдонулган сөздөрдү ойлонбой туруп орусча эквиваленти менен алмаштыруу эне тилибиздин тил байлыгынын жардыланышына өбөлгө түзүп, көптөгөн сөздөрдү пассивдүү лексикага айландырат. Калктын тил маданиятын калыптандыруу үчүн белгилүү бир иштерди жүргүзүү керек, балким, бул

проблемага арналган теле жана радио берүүлөр уюштурулуп, көрүнүктүү жазучулар, тилчилер гезит беттерине макала жазып, кыргыз тилинин оозеки формасынын эң мыкты үлгүлөрү көрсөтүлүп, эне тил маданиятына үйрөтүүгө байланыштуу билим берүү акцияларды уюштурулушу зарылдыр.

Ушул жерде балдарды (2 жаштан 15 жашка чейинки) тил маданиятына үйрөтүү маселеси келип чыгат жана буга азыркыга чейин тийиштүү көңүл бурулбай келе жатат. Жалпыга маалым, балдарды эне тилин сүйүүгө тарбиялоого, тилдик аң-сезимдин, маданиятын калыптанышына мыкты балдар адабияты өбөлгө түзөт.

Кыргыз тили мамлекеттик даражадагы окуу предмети катары таанылгандан бери бир топ жыл өтү. Эгерде эне тилибизди окутуу, анын педагогикалык, илимий жана методикалык проблемаларын иштеп чыгуу, өнүктүрүү мурун кыргыз тилчилердин-адистердин кесиптик-профессионалдык жеке иши болуп келсе, бүгүн мамлекеттик статус талап кылган мазмунда кыргыз тилин башка улуттарга үйрөтүү орто мектеп, жогорку окуу жайларынын (ЖОЖ) студенттерине гана эмес, Кыргызстанда жашап жаткан башка элдин өкүлдөрүнө да эне тилибизди окутуу, анын коомдук-социалдык чөйрөсүн кеңитүү жана керек болсо өз ара мамиленин тилине айландыруу зарылдыгы келип чыкты. Бул болсо кыргыз тили боюнча адистердин алдына коюлган жооптуу, улуттук жана мамлекеттик маанидеги милдет болуп турат. Мындай даражадагы милдетти ишке ашыруунун толуп жаткан көйгөйлөрү, күндөлүк жана мезгилдик маанидеги маселелери бар экендигин, ошондой эле аларды ишке ашыруунун оңой-олтоң жолдору жок экендигин бир нече жылдан бери башыбыздан өткөрдүк.

Кыргыз тили илиминин тарыхында аны орус тилдүү аудиторияда үйрөтүү маселеси өткөн кылымдын 30-жылдарын башында башталган. Мындай аракеттер Ата Мекендик Согуштан кийин, 1950-жылдарда кайра жанданып, бирок бара-бара кыргыз тилинин өзү ССРдеги бир жактуу – орус тилинин гана кызыкчылыгын көздөгөн саясаттын капшабы менен окулбай калган. Демек уучубуз кур эмес, жаманбы, жакшыбы чоочун тилдүү аудиторияга кыргыз тилин окутууга жол салган окуу китептери, демек кыргыз тилин башка тилдүү жарандарга окутуунун методикалык чыйыры бар.

Бир нече жылдын ичиндеги топтолгон тажрыйба кыргыз тилин жогорку окуу жайында окутуунун жана үйрөтүүнүн өзүнчө талабы, ага ылайык программалык ченем, ар түрдүү адистикти эске алган айрымачылыгы бар экендиги көрсөттү. Мамлекеттик тилди жогорку окуу жайында окутуунун көйгөйүн, мүмкүнчүлүгүн жана коюлган милдетине таянып чыгарылган типтүү программанын жарыкка чыгышы дагы жогорку маселелер боюнча окутуучу адистерге багышталган милдеттерди натыйжалуу аткарууга көмөк берер деп ойлойбуз.

Кыргыз тилин орус тилдүү аудиторияда өтүүнүн маселелери боюнча бир топ илимий, методикалык эмгектер бар. Алардын көпчүлүгү орус тилине кыргыз тилин салыштыруу багытында жазылганы белгилүү. Бул эмгектер көбүнчө эки тилдеги окшош же айрымасы бар грамматикалык категориялардын сапатын ачуу милдетин көздөгөндүгүн танууга болбойт. Демек, мамлекеттик тилди мектепте, жогорку окуу жайында окутуунун, Кыргызстанда жашаган башка тилдүү жарандарга кыргыз тилин үйрөтүүнүн мето-

дикасын иштеп чыгуу маселеси өзүнөн-өзү күн тартибине коюлуп турат. Бул багытта жакында басмадан чыккан У.Б.Култаеванын “Кыргыз тилин бөтөн тил катары окутуунун методикасы” деген эмгеги өзүнчө сөз кылууга татыктуу окуя болуп турат. Бул монография 1995-жылы практик мугалимдерге арналган окуу куралы катары чыкса, бул жолу тилчи адистердин көп тилдүү аудиторияда кыргыз тилин окутуу муктаждыгын эске алып, окуу китеби катары кайрадан толукталып басылып чыкты.

У.Б.Култаеванын окуу китеби кыргыз тилин башка тилдүү аудиторияда окутуунун методикасына, анын илимий-методикалык жоболорун ачып берүүгө арналган. Мында окутуунун мазмунун аныктап алыш өтө маанилүү. Кыргыз тилин үйрөнүп жаткан жаранга эмнени окутуп-үйрөтүү керектиги айкын болушу керек. Мугалим жалаң өзүнүн билимине, баамына гана таянбастан, алдыңкы тажрыйбасы бар башка мугалимдердин жана сыналгы келген, практикада сунуш кылынган теориялык жолдомолорго таянышы зарыл.

Тил үйрөтүү практикасында, анын мазмунун алдын ала тактоодо төмөнкү үч маселени эске албай коё албайбыз. Алар:

- окуу планы;
- окутуунун программасы;
- окуу китеби жана куралы.

Кыргыз тилин көп тилдүү аудиторияда экинчи тил катары окутуу жалпы эле кыргыз тилин окутуунун методикасынан бир топ айрымаланат. Максат – студенттердин кыргызча оозеки, кадимки сүйлөшүү тилин жөнгө салуу жана адистигине байланышкан чөйрөдө эркин пикир алышууга жараган деңгээлге жеткирүү. Мына ушул талап окутуунун негизги кредосу (табынган талабы) болушу зарыл. У.Б.Култаева ушул максатты көздөп, аны ишке ашыруунун оптималдык вариантын сунуш кылууга аракет кылат. Кыргыз тилин чоочун аудиторияга үйрөтүүдө программалык талапка ылайык анын мазмунун тактоо жана айрыкча чектөө керек. Ошону менен бирге тилди окутуучулар, чет өлкөлүк, Россиялык ж.б. методистердин, окмуштуулардын көз карашына таянып, өздөрүнүн жеке тажрыйбаларын, жыйынтыктарын колдонуулары керек. У.Б.Култаева сунуш кылган кыргыз тилин окутууда колдонууга мүмкүн болгон методдор: түшүндүрмөлүү-иллюстрациялык, репродукциялык, проблемалуу баяндоо, жарым-жартылай изилдөө, изилдөөчүлүк, аудиолингвалдык, аудиовизуалдык ж.б. Булар сабактын бардык типтеринде окутуучунун ишмердүүлүгүнө карай колдонулуп турушу күтүлөт. Кыргыз тилин көп тилдүү аудиторияда окутуу практикасынын башталышына көп убакыт өткөнүнө карабай ушул кезге чейин анын илимий методикасы жолго коюла элек. Кыргыз тилин орус тилине илимий көз карашта жана айрым практикалык максатта салыштырылып келгенин библиография айтып турат. Бирок алардын баары орус тилин таяныч тил катары карап (опорный язык), кыргыз тилинин орус тилинен айрымасы же окшоштугун алып чыгуу максатында жазылган. Эгемен доордон баштап кыргыз тилин бөлөк аудиторияда окутуунун илимий, практикалык, методикалык жолдорун издеп баштадык. Бул багытта К.А.Биялиевдин “ЖОЖдордо кыргыз тилин башка улуттарга окутуу методикасы” деген китеби 2002-жылы жарыкка чыкты.

Тилди үйрөтүүдө супсак, мааниси төмөн тексттер өздөштүрүү процессин кашандатып, керек болсо таянчты да жиберши мүмкүн. Тилди үйрөтүүдө мада-

ният таануу, үрп-адат, салт-санаа, эл-жердин мүнөздүү жактарын, асыл-дөөлөттөрүн даңазалаган текст, үзүндү, көнүгүү тандоо жана алар менен иштөөнүн мааниси жөнүндө кийинки кезде көп айтылып келүүдө. Аз да болсо колдо болгон, буга чейинки баамдан чыккан окуу китептерин, куралдарын, илимий-практикалык макалалардын санын жана сапатын көтөрүп, кыргыз тилин чоочун же башка аудиторияда окутуп, үйрөтүүнүн методологиялык негиздерине из салынды дешке убакыт жетти окшойт.

Адабияттар

1. Гумбольдт В. Фон., Избранные труды по языкознанию. – М., 1984.

2. Ахматов Т., Мукамбаев Ж. Азыркы кыргыз тили (фонетика, лексика) – Ф., 1978.
3. Орузбаева Б. Кыргыз адабий тилинин жалпы элдик негизи жөнүндө. – Ф., 1968.
4. Култаева У.Б. Кыргыз тилин бөтөн тил катары окутуунун методикасы. – Б., 2003.
5. Ибрагимов С., Мамлекеттик тилди ЖОЖдордо окутуунун типтүү программасы. – Б., 2004.
6. Касымов Б. ж.б., Изучаем кыргызский язык. – Ф., 1991.
7. Маматова К.Б., British speech etiquette. – Б., 2014.
8. Кыргыз Республикасында 2014 – 2020 жылдары мамлекеттик тилди өнүктүрүүнүн жана тил саясатын өркүндөтүүнүн Улуттук программасы.
9. Концепция поликультурного и многоязычного образования в Кыргызской Республике. – Б., 2009.

Мусабекова Г.Т.,

Международный казахско-турецкий университет им.Х.А.Ясави

К ВОПРОСУ О ФОРМИРОВАНИИ ПОЗНАВАТЕЛЬНОГО ИНТЕРЕСА МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ В УСЛОВИЯХ СОВРЕМЕННОЙ ШКОЛЫ

В статье речь идет о познавательном интересе, актуальности его развития, о средствах формирования познавательного интереса младших школьников в условиях современной школы.

Система казахстанского образования сегодня переживает ответственный этап развития. В новом тысячелетии предпринята новая попытка реформирования общего образования посредством обновления его структуры и содержания. В ряду первоочередных задач современной казахстанской школы стоит эффективное внедрение инновационного содержания в школьную практику и его направленность на развитие познавательного интереса младших школьников.

В условиях модернизации начального образования развивающая функция обучения выходит на первый план в становлении и развитии личности младшего школьника, что способствует решению стратегических задач – сформировать у учеников потребность и способность к самостоятельному получению знаний, к непрерывному образованию и самообразованию. Поставленную задачу нельзя решить без формирования у учащегося стойких познавательных мотивов к учению, познавательного интереса, постоянного стремления углубляться в область познания. Главной проблемой в решении задачи повышения качества и эффективности учебного процесса является учебно-познавательная активность школьников. Плодотворной почвой для познавательной активности является учебная деятельность. Её особенность состоит в том, что учение, являясь отражательно-преобразующей деятельностью, направлено не только на восприятие материала, но и на формирование отношения ученика к самой познавательной деятельности. Преобразующий характер деятельности связан с активностью субъекта.

В настоящее время в мире сокращается значимость репродуктивной деятельности, связанной, как правило, с использованием традиционных технологий. Всё

больше повышается значимость творческой активности человека во всех сферах деятельности. В сложившихся условиях возникает необходимость создания креативной среды в образовании, важнейшим критерием которой является ориентация на новые образовательные результаты.

Приход ребёнка в школу позволяет ему выйти за пределы своего детского периода жизни, занять новую жизненную позицию, перейти к выполнению общественно значимой учебной деятельности. Среди всех мотивов учебной деятельности самым действенным является познавательный интерес.

С точки зрения Г. И. Щукиной «познавательный интерес – это избирательная направленность личности, обращённая к области познания, к её предметной стороне и самому процессу овладения знаниями» [1, с. 23]. Постоянно укрепляясь и развиваясь, познавательный интерес становится основой положительного отношения к учению. Под его влиянием учебная работа даже у слабых учеников протекает более продуктивно.

По мнению А. К. Марковой, «познавательный интерес младших школьников к учебной деятельности проявляется в таких показателях, как: познавательная активность, высокая работоспособность, отсутствие признаков утомляемости, произвольность управления учебной деятельностью» [2, с. 92].

В процессе обучения познавательный интерес проявляется в расположенности школьника к обучению, к педагогическому познанию деятельности в области одной или нескольких учебных дисциплин. Особенность познавательного интереса выражается в углубленном изучении, в постоянном и самостоятельном

получении знаний в интересующей области, в активном освоении необходимых для этого способов, в преодолении трудностей, встречающихся на пути овладения знаниями и способами их получения.

Актуальность развития познавательного интереса учащихся начальной школы к учебной деятельности определяется во многом и тем, что имеющиеся программы для начальной школы предполагают возможность дополнения и интегрирования методического материала со стороны учителя, так как основной учебный материал ориентирован в основном на репродукцию, запоминание, развитие логики и азов алгоритмизации. Между тем абстрактное мышление детей до десяти лет не является ведущим. Это вступает в противоречие с психологическими особенностями развития младших школьников и не способствует развитию познавательного интереса к учебной деятельности. При этом направленность большинства учебных дисциплин начального образования несёт в себе значительные возможности развития познавательного интереса к учебной деятельности учащихся.

Одним из важных средств формирования познавательного интереса является использование в образовательном процессе творческих заданий, что может преобразить традиционные уроки, рационализировав детский интерес, оптимизировав процессы понимания и запоминания материала по основным учебным дисциплинам, а главное, подняв на более высокий уровень интерес детей к самостоятельной учебной деятельности.

Познавательный интерес, прежде всего, вызывает и подкрепляет тот учебный материал, который является для учащихся новым, неизвестным, заставляет удивляться, поражает их воображение. Удивление является сильным стимулом познания, его первичным элементом. Но познавательный интерес к учебному материалу не может всё время поддерживаться только яркими фак-

тами, а его привлекательность невозможно сводить к удивляющему и поражающему воображение. Предмет, для того чтобы стать интересным, должен быть лишь отчасти нов, а отчасти знаком. Новое и неожиданное в учебном материале всегда выступает на фоне уже известного и знакомого. Вот поэтому для поддержания и развития познавательного интереса младших школьников важно учить их умению в знакомом видеть новое.

Интересу к познанию в настоящее время содействует также показ новейших достижений науки. Именно сейчас, больше чем когда-либо, необходимо расширять рамки учебных программ, знакомить учеников с основными направлениями научных поисков и открытиями. В учебном материале далеко не всё может быть для учащихся интересно. И тогда выступает ещё один, не менее важный, источник познавательного интереса – сам процесс деятельности. Учебная деятельность в своей основе нацелена на то, чтобы школьники усваивали знания в процессе самостоятельного решения учебной задачи, которая позволяет им раскрыть условия происхождения этих знаний.

Таким образом, одной из главных задач современного общего образования является умение заложить потенциал обогащённого развития личности ребёнка. Успешность решения данного вопроса связана, прежде всего, с расширением педагогических средств организации учебной деятельности учащихся для развития познавательного интереса, что способствует развитию самостоятельности, активности и творческой направленности личности.

Литература

1. Щукина Г. И. Активизация познавательной деятельности учащихся в учебном процессе. – М.: Просвещение, 1999. – 160 с.
2. Маркова А. К. - Формирование мотивации учения. – М., 2000. – 192 с.

Акматалиева С., Анаркулов.Х.Ф.
БГУ им.К.Карасаева

ПРОФИЛАКТИКА КОМПЬЮТЕРНОЙ ЗАВИСИМОСТИ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ

|| *В статье представлены проблемы компьютерной зависимости младших школьников, выделены основные её причины, раскрыты способы профилактики.*

Современные информационно-коммуникативные технологии значительно расширили возможности человека. Компьютеризация всех сфер общественной жизни человека – одно из самых впечатляющих событий. Компьютер стал неотъемлемой частью современной жизни, захватывая своим влиянием современных детей и подростков.

В настоящий момент увеличивается количество школьников умеющих работать с компьютерными программами, в том числе и играть в компьютерные игры. Мощный поток новой информации, применение компьютерных технологий, а именно распространение компьютерных игр оказывает большое влияние на воспитательное пространство детей и подростков.

Вместе с тем несомненным положительным значением компьютеризации следует отметить негативные последствия этого процесса. Возникла серьёзная проблема, о которой последнее время говорят всё чаще и чаще, - это компьютерная зависимость (термин компьютерной зависимости появился еще в 1990 году).

Компьютерная зависимость — пристрастие к занятиям, связанным с использованием компьютера, приводящее к резкому сокращению всех остальных видов деятельности, ограничению общения с другими людьми. Компьютерная зависимость наиболее часто в детском и подростковом возрасте, особенно у мальчиков. Признаком компьютерной зависимости

является не само по себе время, проводимое за компьютером, а сосредоточение вокруг компьютера всех интересов ребенка, отказ от других видов деятельности. Это явление приобрело широкое распространение в конце XX в. в промышленно развитых странах и в последние годы все чаще встречается в России и уже у нас в Кыргызстане. У младших школьников компьютерная зависимость обычно проявляется в форме пристрастия к компьютерным играм. В более старших возрастах она начинает включать и более содержательные занятия: усовершенствование собственного компьютера, поиск компьютерных программ и других материалов в сети Интернет, программирование и т. п. Компьютерная зависимость часто наблюдается у детей с интеллектуализмом. Ее возникновению способствуют нарушения общения со сверстниками – она, в свою очередь, приводит к закреплению и дальнейшему прогрессированию этих нарушений. Вместе с тем, компьютер предоставляет возможность для виртуального общения (в частности, через Интернет), что смягчает негативные психологические проявления нарушения реальных межличностных отношений. Как и другие виды зависимости (алкогольная, наркотическая), Компьютерная зависимость может повышать вероятность правонарушений в подростковом и юношеском возрасте (незаконный «взлом» компьютерных программ и т. п.). Вместе с тем, она нередко становится источником успешной профессиональной подготовки к последующей производительной деятельности в области компьютерных технологий.

Исследование проблем компьютерной зависимости детей приобретает особую значимость в бурном развитии компьютерных технологий. Особенно компьютерные игры накладывают определенный отпечаток на развитие личности современного ребенка. Наблюдается снижение свободы и творческой активности, происходит упрощение формы общения, возникает синдром зависимости от киберпространства, проявляется агрессия, вседозволенность и т. д. Данные изменения сопровождаются ухудшением физического здоровья: проблемы со зрением, испорченная осанка, нервозность, рассеянность, расстройства сна и т. д.

Основными причинами компьютерной зависимости могут быть: недостаток внимания со стороны родителей, неуверенность в себе и своих силах, застенчивость, комплексы и трудности в общении, склонность подростков к быстрому «впитыванию» всего нового, интересного, желание ребенка быть «как все» его сверстники, следовать за их увлечениями, не отставать, отсутствие у ребенка увлечений или хобби, любых других привязанностей, не связанных с компьютером.

Создание воспитательного пространства – это необходимое условие становления личности ребенка не только в стенах образовательного учреждения, но и за его пределами (дома). К сожалению, часто бывает, что родители сами провоцируют зависимость, поскольку компьютер освобождает их от необходимости воспитывать детей.

Как сделать так, чтобы вопрос о компьютерной зависимости не возникал вообще? Если вам лично компьютер не особенно нужен, но вы уверены, что современный ребенок не может без него существовать, не говорите это вслух. Сделайте вид, что приобретаете компьютер для собственных нужд. Тогда вы сможете сформулировать правила его использования для ребенка.

Что можно сделать, чтобы предотвратить развитие компьютерной зависимости у детей? Можно выделить ряд рекомендаций, которые должны помочь родителям в данном вопросе.

1. Всегда нужно оговаривать время игры ребенка на компьютере и точно сохранять эти рамки. Количество времени нужно выбирать исходя из возрастных особенностей ребенка. Например, до 5 лет не рекомендуется ребенка допускать до компьютера, не стоит мешать ребенку познавать мир постепенно и без вмешательства искусственного интеллекта. А уже начиная с 5 до 7 лет ребенку можно начинать знакомиться с компьютером, но желательно не более 2 ч в день и не подряд, а по 15 – 20 мин. с перерывами. При этом надо объяснить ребенку, что реальная жизнь и герои компьютерных игр – две разные вещи, не совместимые между собой. С 7 лет ребенок может самостоятельно отличить виртуальный образ игры от реального. После 12 лет наступает наименее тревожный период, так как ребенок может различать образы различных реальностей. Но это всего лишь усредненные данные, всегда нужно исходить из конкретных личностных и индивидуальных особенностей детей в том или ином возрасте.

2. Нужно больше времени общаться с ребенком, развивать в нем гармоничную эмоциональную сферу, посещать различные мероприятия, чтобы ребенок научился общению с различными людьми.

3. Категорически запрещается играть в компьютерные игры перед сном.

4. Необходимо привить ребенку интерес к активным играм и физическим упражнениям. Пусть он двигается и испытывает радость от этого. Ведь когда ребенок сидит за компьютером, все его физические нагрузки заключаются лишь в движении мышкой по столу.

5. Необходимо следить, чтобы игра на компьютере не подменяла реальное общение со сверстниками и друзьями.

6. Следует проводить обсуждение игр вместе с ребенком, выбирать развивающие игры.

7. Нужно показывать ребенку личный положительный пример.

В случаях, если родители самостоятельно не могут справиться с проблемой, обращаться к психологам, в специализированные центры.

В младшем школьном возрасте эта проблема выражена в меньшей степени, однако нельзя не учитывать её. Если же родители ради хороших оценок готовы «за уши тянуть» школьника и сглаживать его проблемы, то пассивность его лишь увеличится. Таким образом, именно в младшем школьном возрасте важно начать профилактику компьютерной зависимости, потому что проблему легче предотвратить, чем решить. Выполнение указанных выше правил поможет снизить риск возникновения зависимости в несколько раз.

Притча «Отец и сын»

Как-то раз один человек вернулся поздно домой с работы, как всегда усталый и задёранный, и увидел, что в дверях его ждёт пятилетний сын.

— Папа, можно у тебя кое-что спросить?

— Конечно, что случилось?

— Пап, а сколько ты получаешь?

— Это не твоё дело! — возмутился отец. — И потом, зачем это тебе?

— Просто хочу знать. Пожалуйста, ну скажи, сколько ты получаешь в час?

— Ну, вообще-то, 500. А что?
— Пап... — сын посмотрел на него снизу вверх очень серьезными глазами. — Пап, ты можешь занять мне 300?

— Ты спрашивал только для того, чтобы я тебе дал денег на какую-нибудь дурацкую игрушку? — закричал тот. — Немедленно марш к себе в комнату и ложись спать!.. Нельзя же быть таким эгоистом! Я работаю целый день, страшно устаю, а ты себя так глупо ведешь.

Мальчиш тихо ушел к себе в комнату и закрыл за собой дверь. А его отец продолжал стоять в дверях и злиться на просьбы сына. «Да как он смеет спрашивать меня о зарплате, чтобы потом попросить денег?» Но спустя какое-то время он успокоился и начал рассуждать здраво: «Может, ему действительно что-то очень важное нужно купить. Да черт с ними, с тремя сотнями, он ведь еще вообще ни разу у меня не просил денег». Когда он вошел в детскую, его сын уже был в постели.

— Ты не спишь, сынок? — спросил он.
— Нет, папа. Просто лежу, — ответил мальчик.
— Я, кажется, слишком грубо тебе ответил, — сказал отец. — У меня был тяжелый день, и я просто сорвался. Прости меня. Вот, держи деньги, которые ты просил.

Мальчик сел в кровати и улыбнулся.
— Ой, папка, спасибо! — радостно воскликнул он.
Затем он залез под подушку и достал еще несколько смятых банкнот. Его отец, увидев, что у ребенка уже есть деньги, опять разозлился. А мальчиш сложил все деньги вместе, и тщательно пересчитал купюры, и затем снова посмотрел на отца.

— Зачем ты просил денег, если они у тебя уже есть? — проворчал тот.

— Потому что у меня было недостаточно. Но теперь мне как раз хватит, — ответил ребенок. — Папа, здесь ровно пятьсот. Можно я куплю один час твоего времени? Пожалуйста, приди завтра с работы пораньше, я хочу чтобы ты поужинал вместе с нами.

Таким образом, изменить природу человека невозможно. Невозможно заставить его перестать фантазировать, но в наших силах сделать жизнь ребенка более яркой, полной впечатлений. Нужно помнить, что детская психика ведь еще не окрепшая, стержень характера еще не сформировался, «компьютерных соблазнов» очень много, а во многих компьютерных играх могут использоваться эффекты, оказывающие психологическое влияние.

Литература

1. Беляева, А.В., Коул, М. Компьютерно-опосредованная совместная деятельность и проблема психического развития Текст. / А.В. Беляева, М. Коул // Психологический журнал, 1991. Т. 12. - № 2. - С. 145-152.
2. Психология развития. Словарь /Под ред.А.Л. Венгера, СПб., 2005. — 176 с.
3. Рубцов, В.В. Ученик за компьютером: что можно, что нельзя Текст. / В.В. Рубцов // Основы социально-генетической психологии. -М.: Воронеж, 1996.-23 с.
4. Юрьева Л. Н., Больбот Т. Ю. , Компьютерная зависимость: формирование, диагностика, коррекция и профилактика: Монография. -Днепропетровск, 2006. 196 с.
5. <http://nsportal.ru/timohina-marina-vladimirovna>
6. <http://ru.wikipedia.org/>

К.Б.Маматова

Н.Исанов атындагы КМКТАУ

КӨП ТИЛДЕ БИЛИМ БЕРҮҮ ШАРТЫНДА КЫРГЫЗ ТИЛИ МЕНЕН АНГЛИС ТИЛИН САЛЫШТЫРЫП ОКУТУУДА КТОРМОНУН КЭЭ БИР ЫКМАЛАРЫ

*Макаланын негизги максаты кыргыз тили менен англис тилин салыштырып окутууда котормонун ыкмаларынын тийгизген таасирин чагылдыруу болуп эсептелет.
This article is about the fruitful influence of interpretation in comparative teaching of Kyrgyz and English languages.*

В этой статье рассматриваются некоторые плодотворные влияния перевода в сопоставительном обучении кыргызского языка с английским языком.

Көп тилде билим берүү (эки же андан көп тилде билим берүү) – окутуу каражаты катарында эки же андан көп тилдерди колдонуу. ЮНЕСКОнун чечмелөөсүндө “көп тилде билим берүү” бери дегенде үч тилди: эне тилди, аймактык же улуттук жана эл аралык тилди пайдаланууну билдирет. Ар кандай тилдерде сүйлөшө билүү (эне тилде,мамлекеттик, расмий, чет тилде) индивиддин инсандык өсүүсү, өзү туулуп өскөн жана ага чоочун чөйрөдө социалдык жана жарандык жакындашуусу, адаптацияланышы жана ийгиликтүү иштешин үчүн кардиналдуу факторлордун бири болуп саналат.

Окуу процессин уюштуруу көз карашынан алганда айрымалана турган учурлар:

- а) тилди предмет катары окутуу;
 - б) тилди башка предметтерди окуп үйрөнүү үчүн каражат катары пайдалануу (көп тилде билим берүү).
- Тилди предмет катары окутуу – кыргыз тилин кыргыз тилдүү мектептерде, орус тилин орус тилдүү мектептерде, өзбек тилин өзбек тилдүү мектептерде окутуу болуп эсептелет.

Тилди башка предметтерди окуп үйрөнүү үчүн каражат катары пайдалануу (көп тилде билим берүү) -

билим берүүнүн сапатын өркүндөтүү жана бардык этникалык топтордун өкүлдөрү үчүн жогорку билим алууга бирдей мүмкүнчүлүктөрдү камсыз кылуунун, демек кесиптик жана социалдык планда алга жылуу үчүн мыкты шарттарды түзүүнүн эффективдүү каражаты болуп эсептелет.

Тил жөн гана карым-катнаш куралы болбостон, ойлоонун, ой жүгүртүүнүн да куралы болуп эсептелет. Белгилүү немец ойчулу Гумбольдт да өз кезегинде, тилдин байланыш куралы гана эмес, ойду жаратуучу иш аракет экендигин белгилеген. Тил дайыма өнүгүү өзгөрүү абалында болот. Ошондуктан тилибиздин материясы менен формасын түшүнүү үчүн андагы кубулуштардын пайда болушуна, алардын өнүгүшүнө байкоо жүргүзүү талап кылынат. Бул үчүн дайыма тектеш жана тектеш эмес тилдерге кайрылып салыштырып туруу керек, ансыз өзгөрүү- өнүгүүнүн себептерин ачуу мүмкүн эмес.

Тилди үйрөтүүнүн негизги максаттарынан болуп, тил үйрөнүүчүлөрдү өз оюн туура, ачык жана так билдирүүгө үйрөтүү болуп эсептелет. Мезгил биздин билимди ар дайым жаңылап, толуктап, өстүрүп туруу зарылдыгын талап кылуу менен билим берүү таармактарында эмгектенип жаткандардын алдына чоң милдеттерди жана сыноолорду коюп жатат. Ушулардын баары мугалимге окутуунун жаңы ыкмаларын өздөштүрүүсү жана пайдалануусу керектигин талап кылууда.

Салыштырма тил илими мейли салыштырма-тарыхый анализ болсун, котормо теориясы менен сөзсүз байланышта болуп келет. Эки же андан көп тилдерди салыштырууда натыйжалуу жыйынтыктарды алуу үчүн текстин бир тилден экинчи тилге ар түрдүү котормолорун изилдөө зарыл экендигин, ал эми котормо теориясын жакшыртуу үчүн түп нуска менен которулган тилдин окшоштуктарын жана өзгөчөлүктөрүн так таанып билүү зарыл экендиги күмөнсүз.

Тили башка элдер менен кыргыз элинин маданиятын, тарыхын салыштырып изилдөө илимде чоң кызыгууларга ээ. Тектеш эмес тилдерде көптөгөн маселелерди чечүү талабын коюп келет, себеби көпчүлүк учурларда башка бир чөлкөмдө жайланышкан элдин дүйнөгө болгон көз карашын, башка бир элдин кабыл алуусунда кандайдыр бир деңгээлде ойдогудай кыбыл алынбай жаңылыштыктарга алып келет. Котормо жөнүндөгү илим дүйнөдө жүздөгөн жылдар бою өнүгүп келе жатат.

Бул макалада кыргыз тилин англис тили менен салыштырып окутууда жери да, эли да алыс, дүйнөгө болгон көз карашы да бөтөн бир элдин маданиятын башка элге тааныштырууда жана жакындатууда котормонун ролу чоң экендиги көрсөтүлөт.

Котормо – бул адамзаттын татаал жана көп кырдуу ишмердүүлүгү. Ар бир тилди башка тил менен жөн гана алмаштырып коюу эмес, ал ар башка маданиятын өкүлдөрү кездешүүчү жана ар башка маданияттын байлыгын, улуттук өзгөчөлүгүн, аң-сезимин, дүйнө таануусун эске алуу менен, бир системадан башка бир системага өткөрүү жолу менен аткарылчу атайын иш талаасы болуп саналат. Котормо – бул ар кандай деңгээлде өнүккөн, ар башкача салттардын жана адаттардын кездешүүсү.

Которуу бир тилде (жазылган) айтылган ойду, башка тилдин каражаты менен берүү болуп саналат. Ж.Б. Буранов лингвистикалык категориянын котормо менен болгон тыгыз байланышын көргөзүп кетүү менен, ал которуу процессинин эки этабын белгилеп кеткен:

Биринчи этап, чет тилиндеги текстти түшүнүп, которууга даярдоо, анализдөө жана кийинки иш аракетти аткаруудагы негизги бирдиктерди аныктоо. Экинчи этап, биринчи этапта көргөзүлгөн лингвистикалык жана лингвистикалык эмес берилиштерди актуализациялоо же реализациялоо болуп саналат. Типологиядан айрымаланып бул этапта котормочу лингвистикалык бирдиктерге гана таянбастан, социалдык, маданий, топологиялык, эстетикалык, психологиялык, тарыхый, прагматикалык жана релеванттуулук сыяктуу экстралингвистикалык деңгээлдердин бирдиктерине да таяныш керек.

Түзмө-түз которуу менен сүйлөмдүн структурасы сакталып, мааниси сакталбай калса, (Мисалы: To begin with, it was necessary to overcome the crisis – Баштоо менен, бул болчу сөзсүз түрүндө жеңүү кризисте, ал эми адекваттуу түрдө – эң биринчиден кризисте жеңүү керек болчу.) адабияттык адекваттуу которууда сүйлөмдүн мааниси тилдик норманы сактоо менен берилет. Адабияттык которууда лексикалык бирдиктердин мазмунун берүүдө эквиваленттер (б.а. түздөн түз берилиши), аналогдор (синонимдик катардагы сөздөр) же сүрөттөөчү каражаттар колдонулат.

Адабияттык которуу өзгөчө мамилени талап кылат. Адабий которуу сөздү жандуу организм катары эсептөө менен анын ички дүйнөсүнө кире билүү керек; адамдын башка иш аракетинен айырмаланган, адабий тилдин логикалык жашоосун түшүнө билүү; котормочудан маалымат алып жатканда оригинал тилинен которулуп жаткан тилге берилип жаткан кандайдыр бир ойду билдирүүдөгү сөздүн ички күчүн жана табышмактарын таба билүү; адабий которууну өзгөчө жанр катары кабыл алуу; котормочунун талантынын деңгээлин, руханий дүйнөсүн жана маданиятын, анын дүйнөгө болгон көз карашынын кеңдигин талап кыларын жана ошону менен катар эле, которуу ишин аткарууда котормочунун темпераменти, маанайы ж.б. факторлор адабий котормого таасирин тийгизип турарын З.К.Караева белгилеп кеткен.

Котормо категориясына эң жакын категориялык түшүнүктөрдүн бири бул типологиялык категория болуп саналат. Котормо категориясын аныктоонун борбору болуп тилдик бирдик саналат. Лингвистикалык типология да жана которуу да салыштыруу аркылуу аткарылат. Нерсени жана көрүнүштү ар кандай негизде салыштырсак болот. Тексттерди салыштыруу үчүн эң негизги параметрлери болуп, оригинал жана которулган тексттердин негизги өзгөчөлүктөрү болгон алардын структурасы, семантикасы (мазмуну) жана потенциалдык таасири болуп саналат. Мисалы: Анын акчасы түгөндү – His money's gone. Ал акчасын түгөттү – He has spent his money. Бул фразанын семантикасы окшош, структурасы болсо ар түрдүү. Ал эми: Анын акчасы көп – He has much money. Анын акчасы аз – He has little money деген сүйлөмдөрдүн эки тилде тең структуралары окшош, семантикасы ар түрдүү.

Которууда семантикалык тактыктын сакталбай клышынын бир топ түшүндүрмөлөрүн белгилеп кетибиз. Англис тилинен текстти кыргыз тилине которуп жатканда, котормочу англис тилиндеги сүйлөмдөрдүн грамматикалык формаларынын маанисине көңүл бөлбөй коё албайт. Англис тилиндеги грамматикалык формалардын жана конструкциялардын туура эмес берилиши оригиналдагы маанинин бузулушуна алып келет. Которуу практикасында бир эле учурда лексиканын маанисине жана грамматикалык өзгөчөлүктөргө көңүл бөлүнүшү керек. Башка сөз

менен айтканда котормочу лексико – грамматикалык жактан дагы ката кетирбеши керек.

Англис тилиндеги жөнөкөй сүйлөмдөр менен катар эле, татаал сүйлөмдөрдү да которууда сөздөрдүн ар биринин мааниси бардык учурда сактала бербейт. Көпчүлүк учурда англис тилинен кыргыз тилине которууда сүйлөмдөрдүн структурасын, сөздөрдүн тартибин өзгөртүүгө туура келет. Кээ бир учурда, бир сүйлөмдү экиге бөлүү менен же эки сүйлөмдү бир сүйлөм менен которууга туура келет. Мындай өзгөртүүнүн себептери болуп, англис тилиндеги грамматикалык берилиштин кыргыз тилинде жоктугу жана ошондой эле, грамматикалык конструкциялардын стилистикалык өзгөчөлүктөрүнөн, англис жана кыргыз тилдеринин сөз айкаштарынын мааналик-мазмундук структурасынын дал келбестигинен келип чыгат. Мисалы: 1) It being very dry, forests fires were common. - Абдан кургакчылык болгондуктан, токойлордо тез-тез өрт чыгып турган. Бул берилген биринчи мисалдагы англис тилиндеги багынычсыз байланыштагы татаал сүйлөм кыргыз тилине которулганда багыныч туу байланыштагы сүйлөм болуп берилип, структурасы дээрлик өзгөрүп кеткен. 2) Inflation remains high, it being somewhat lower over time. - Инфляция өтө жогору бойдон турууда, бирок убакыт өткөн сайын ал акырындап төмөндөөдө. Экинчи мисалдагы сүйлөм дагы өзүнүн адекваттуу которулушу менен грамматикалык чак өзгөчөлүгүн туура сактап, байламтасыз сүйлөм байламталуу болуп өзгөрүп кеткен. 3) The opening ceremony delayed. The guests didn't mind though. - Ачылыш аземи кармалып жатты, бирок коноктор буга эч кабатырланышкан жок. 3- мисалдагы англис тилиндеги эң жөнөкөй сүйлөм кыргыз тилине байламталуу багынычсыз татаал сүйлөм структурасында берилген.

Англис тилиндеги ээлердин которуу проблемасы нөлдүк которуу, функционалдык өзгөрүү, орун алмаштыруу ыкмаларын колдонуу менен ишке ашат. Нөлдүк которуу англис тилинде грамматикалык мүнөздү гана алып жүрүүчү жана лексико-семантикалык мазмуну жок формалдуу ээлерди которууда колдонулат: It is a long way to the final solution. - Акыркы чечимге чейин дагы көп бар; You must know your place. - Озүндүн ордунду бил. Кээ бир учурларда формалдуу ээ маанилүү лексемадан турса, кыргыз тилинде ал лексикалык алмашуунун негизинде функционалдык өзгөрүштү талап кылат. Мындай ээлерге белгисиз маанилерде колдонулуучу, мисалы жалпылоо, субъектин кыймыл аракетин белгилөөчү “you”, “we”, “they” жана “one” ат атоочторун киргизсек болот. Эгерде берилип жаткан белгисиздик ачык, так семантикалык компонент менен коштолуп жүрсө, анда аны которууда функционалдык алмашуу колдонулат б.а. ээ ат атооч менен берилбестен, кандайдыр бир жалпы маанидеги сөздөр менен берилет, көпчүлүк учурда “one” деген сөз “адам” деп берилиши мүмкүн. Мисалы: One must be human. - Адам адамгерчилктүү болушу керек. б.а. Адамгерчиликтүү болуу керек.

Англис тилиндеги сүйлөмдүн баяндоочунун мааниси бул же тигил объекттин реалдуулугунун констатациясында камтылган болсо, баяндоочтук нөлдүк которулуш менен аткарылат. Мисалы: Here is an apple. - Мына алма. This is my sister. - Бул менин эжем. Англис тилиндеги баяндоочту которууда функционалдык

алмаштыруу өтө көп колдонулат. Өтө кеңири колдонулган вариант – бул этиштик-баяндоочтун атоочтук менен же тетирисинче алмашуусу болот. Мисалы: Hunting and fishing provided the chief occupation food supply of the Northwest Indians of America. - Аңчылык жана балык уулоо Түндүк-Батыш Америкалык индейтердин негизги иши жана тамак аш булагы болгон. Англис тилинен чыгып жаткан этиш-баяндооч кыргыз тилине которулууда тике толуктоочтон атоочтук баяндоочко өтүп кетиши менен алмашылды.

Жай сүйлөмдүн ордуна терс же суроолуу сүйлөмдүн (же тескерисинче) колдонулушу, б.а. антонимдүү которуу дагы колдонулат. Мындай өзгөрүлүштүн шарты баяндоочтун лексико-семантикалык тутумуна байланыштуу болуп саналат. Англис тилинен кыргыз тилине которууда, сүйлөмдүн тангыч формасы жай формага өтүп кетет. Мисалы: “No kidding, I am sorry” I kept telling her. - “Чындыгында, өтө өкүнүчтүү”, - деп мен ага кайталап жаттым; Talking offence at me, he didn't say a word all the way back home. - Ал мага таарынып, үйгө кайтып келе жатканыбызда жолдо карай тултуюп келди.

Сүйлөмдөрдү которууда кошумчалоо жана анын карама-каршысы кемитүү ыкмасы да колдонулат. Англис тилиндеги сүйлөмдөр кыска, жыйынктуу жана түшүнүктүү берилиштеги синтаксистик мүнөзгө ээ болгондуктан, кыргыз тилине которулууда, мындай сүйлөмдөр сөссүз түрүндө кошумчалоого дуушар болушат. Кошумчалоо учурунда которулуп жаткан тексттеги берилип жаткан компоненте маанилеш кичи текст болушу керек же котормочу аналитикалык натыйжа чыгаруучу таяныч болуусу керек.

Көп тилде билим берүү шартында кыргыз тили менен англис тилин салыштырып окутууда, котормонун кээ бир ыкмаларына токтолуп өттүк. Кыргыздар менен англичандардын маданиятынын өзгөчөлүктөрүн, тарыхын, үрп-адаттарын, салт-санааларын кыскача чагылдыруучу мисалдар аркылуу салыштырып окутууда сүйлөмдөрдү англис тилинен кыргызчага, кайра кыргызчадан англисчеге которуу ыкмаларын аз да болсо колдондук.

Макалабызды жыйынтыктап жатып, бул жерде каралган которууда колдонулуучу ыкмалардын жардамы менен котормону адекваттуу деңгээлге жеткирүү үчүн которуп жаткан чет тилин жакшы, ал тургай эң жакшы билүү аздык кылат. Адекваттуу котормого жеткирүү үчүн ошол жакын алакада болуп жаткан эки башка маданияттагы элдин жашоосун, дүйнөнү таанып билүү туюмун, маданиятын, утултук стереотиптин өзгөчөлүгүн, тарыхын, социалдык абалын, психологиясын, каада-салтын билүү котормонун адекваттуу болушунда чоң роль ойнойт деп эсептейбиз.

Адабияттар

1. Кыргыз республикасынын билим берүү жана илим министрлиги, “Кыргыз республикасында көп маданияттуу жана көп тилдүү билим берүү концепциясы”. - Б., 2009.
2. Буранов Дж.Б. “Сравнительная типология английского и тюркского языков”. - М., 1989.
3. Караева З.К. Перевод и семиотика. - Б., 2006.
4. Бархударов Л.С. Язык и перевод. - М., 1975.
5. Кенжебаева Д. Котормонун лингвистикалык маселелери. - Б., 2005.

Б. Б. Алымбаева
*Педагогика жана профессионалдык
 билим берүү лабораториясы*
Сабырова Э.С., БГУ

БАЛДАРДЫ ТАРБИЯЛООДО ПЕДАГОГИКАЛЫК ОЙЛОРДУН ӨНҮГҮШҮ

Педагогикалык ойлордун негизинде баланы тарбиялоодо ата-эненин орду эң чоң экени белгилүү. Коомго толук-кандуу инсанды тарбиялоодо атанын да, эненин да аткарган иши бала үчүн бирдей экендиги каралган.

Макалада авторлор, балдардын жашоо-тиричиликтеринин мүнөзү кандай гана өзгөрбөсүн, үй-бүлөлүк тарбия берүүдө, эреже катары, эл акылынан эленип чыккан үй-бүлөлүк осуяттарды карманаары зарыл деп карашкан. Өсүп келе жаткан муундардагы мыкты адамдык сапатты тарбиялоо жөнүндөгү ойду акыл-ойчулдар дайыма айтышкан. Руханий дөөлөттөрү бай жана бекем үй-бүлө бардык мезгилдерде, бардык коомдордун бакыбаттыгынын пайдубалы катары каралган.

Түйүндүү түшүнүктөр: билим берүү, өнүгүү, таалим-тарбия, үй-бүлө, баланы тарбиялоо, педагогикалык ойлор.

Коомчулук биригип, үй-бүлөдө балдарга көңүл буруу керек экенин айтып, ата-энелерге карата жоопкерчиликти күчөтүш керек. Менимче ата-эне мектеп менен окуучунун ортосунда көпүрө болуп берсе эле терс көрүнүштөргө жол берилбейт.

Эгерде биз мектептен балдарга боорукер, мээримдүү, адамгерчиликтүү болгула деп сабак берип, ал эми ошол эле учурда үй ичинде мамлекеттик телевидение катаалдыкты, уруш-мушташты, кан төгүүлөрдү даңазалаган боевик фильмдерди пропагандалап көрсөтүп жатса, үйдө, бала бакчада, мектепте элдик адептүүлүккө үйрөтүп жатсак, а эшикте болсо мектептин жанында киоскаларда эротикалык, парнографиялык түстү журналдар жайнап турса, ата-эне баласына “сабырдуу бол, токтоо, топукуту бол”, деп насаат айтса, ал эми көчөлөрдөгү жайнаган компьютердик клубдар, жеке үйлөрдө жашыруун уюштурулган видеофильмдер кишидеги агрессивдүү инстинктерди козгогон тасмаларды чүрпөлөргө тынымсыз көрсөтүп жатса, анда биздин коомдогу институттардын, уюмдардын тарбиялык максаты үчүн кол кармашып, бириккени ушулбу?

Байкоо жүргүзүү көрсөткөндөй, балдардын, неберелердин жашоо-тиричиликтеринин мүнөзү кандай гана өзгөрбөсүн, алар балдарына үй-бүлөлүк тарбия берүүдө, эреже катары, эл акылынан эленип чыккан үй-бүлөлүк осуяттарды карманат. Ошол эле чоң энелер ырдаган бешик ыры ырдалат; бир учурда ата-бабалар айткан акыл-насыяттар кайталанат ж.б. Айрыкча айылда үй-бүлөлүк педагогикалык осуяттар күчтүү. Азыр да кыргыз элинин салттуу үй-бүлөлүк тарбия берүүсүнө эмне тиешелүү болсо, анын бардыгын чогултуу, системалаштыруу, үйрөнүү, баалоо маселелери курч коюлууда. Анткени булар этнопедагогиканын негизи болуп эсептелет. Элдик педагогикадагы үй-бүлөлүк тарбия азыркы учурдагы үй-бүлө менен мектеп өзүнчө болуп калган учурда, мисалы шаар шартында коомдук тарбиядан өтө алыстап кеткенин белгилей кетүүгө тийишпиз. Бирок, ушул кезге чейин эли туруктуу жашаган айылдарда ата-энелер жана жакындары, кошуналары иш жүзүндө ошол айылдын ар бир тургуну ар бир баланын тагдырына, тарбияланышы-

на өзүн милдеттүү түрдө жооптуумун деп эсептейт жана кыргыздын үй-бүлөлүк тарбиясын этнопедагогиканын курамдык бөлүгү катары кароо менен анын бир нече түрүн, формасын жана барыдан мурда, эмгекти, эмгек ишмердүүлүгүн бөлүп көрсөтүү туура болот.

Эмгекчил үй-бүлөдө үй-бүлөлүк тарбиялоонун салттарынын негизинде Коменский “Эне мектеби” идеясын көтөрүп чыккан. Анын негизиндн элдик тажрыйба, элдик кызыкчылык жана идеялар жатат. “Адам кичинекей кезинде эмнени өздөштүрсө, бекем жана туруктуу калат” – деп аныктаган улуу педагог жана ал өзүнүн оюн төмөнкүдөй мисалдар менен түшүндүргөн: “Ал түгүл сынган идиш да биринчи жолу сиңип калган жытты сактайт. Дарактын көчөт кезиндеги жогору, төмөн, туш тарапка кеткен бутактары, эгер аны кесип салбаса, жүз жылдар бою сакталат. Жүн биринчи жолу боёлгон боегун бекем кармагандыктан, аны кайра боегонго болбойт. Ушундай эле адамдагы алгачкы туюму дагы ушунчалык туруктуу болот. Ошондуктан, чыныгы акылмандыктын талаптарына ылайык алар жаш кезинде таасир алганы абдан маанилүү”.

Үй-бүлөлүк тарбия менен катар эле Коменский мектепке зор маани берген, аны “билим, жарык, акылмандык, гумандуулук чеберканасы”, – деп атаган.

Коменский пикири боюнча мектептик тарбия жынысына, сословиясына, улутуна, диний ишенимине карабастан, бардык жаштарды камтышы керек. Мектеп турмушка даярдашы жана “эмгекчиликтин чеберканасы” бардыгы үчүн сүйүктүү жай болушу керек. “Эне мектеби” – деген эмгегинде: “ар бир үйдө эне тил мектеби – ар бир класста, ар бир айылда жана бардык жер –жерлерде; гимназия – ар бир шаарда, академия – ар бир мамлекетте же ал түгүл ар бир чоңураак провинцияда болушу керек” – деп жазган Коменский. (4)

Адам өз ордун уулу ээлешин каалайт. Жакшы бала – кубаныч, жаманы – кайгы. Сен кудайдан тилеген бала кандай болорун билесиңби? Аны тарбиялай аласыңбы? Эгерде анте албасаң, анда сен күнөөң үчүн гана жооп бербестен, өз балаңдын күнөөлөрүнө да жооптуу болуп каласың. Сен буюмдарга туура мамиле

жасарынды да ойлой жүрсөң, сенин тынчсыздануун азаят.

Улуу швейцариялык гуманист-педагог И.Г. Песталоцци үй-бүлөлүк байланыш бул табият берген күчтү жана мүмкүнчүлүктү өнүктүрүү үчүн эң жакын, эң натыйжалуу аракеттенүүчү, эң жагымдуу болгон биринчи жана кыйла табигый мамиле болуп эсептелет. Мына ушул өбөлгөдөн швейцариялык педагог төмөнкүдөй кортунду чыгарат: үй-бүлө – алгачкы тарбия берүүнүн эң маанилүү фактору; ал эми ата-эненин үйү – ар кандай чыныгы табигый тарбиянын негизи, адеп-ахлактык жана мамлекеттик мектеп. Балдарга өтө жаш кезинен эле үйдө колунан келген жумушту жасатууну – “тарбиялоонун жашырын сыры” деп эсептеген. Эгерде бала улуулар иштеп жатканда аларга жардам берсе, өзүнүн балалык кубанычтары менен гана жашабастан, улууларга кам көрө да билсе, турмушка даярдана билсе, турмуштун өзүнө өзөктөшүп жуурулушу кетсе (болгон бардык байланыштардын катышуучусу болсо), анда ал үй-бүлөдө тарбияга ийгиликтүү ээ боло алат.(6)

Сен жакшы баланы тарбиялай билген ата боло аласыңбы?... Абай тарбия адамды адам кылат деп белгилейт. Адамдагы бардык адаттар, бардык оң жана терс сапаттар, жүрүм-турумунун бардык өзгөчөлүктөрү, Абайдын ою боюнча, биринчи кезекте үй-бүлөдө тарбияланат жана иштелип чыгат. Ошондуктан Абай ата-энелерден өздөрү тарбиялуу болушун талап кылган. Ал баланын кийин кандай болору ата-энеге жараша болот деп ишенген. “Бул жерде татыксыз ата өз уулун адам кылып тарбиялаган бир да учур болгон эмес” – деп эскертет.

Өсүп келе жаткан муундардагы мыкты адамдык сапатты тарбиялоо жөнүндөгү ойду акыл-ойчулдар дайыма айтышкан. Абай тарбиянын күчүнө өтө ишенген жана өздөрүнүн кош көңүл, алысты көрө албаган аталары менен энелерине окшошпогон келечектеги ата-эне тарбиячы болуучу балдарга абдан үмүттөнгөн.

Абай “көп балдар өз аталарына окшош болушкан жана окшош болуп өсүшкөнүндө” – деп айткан. Ошондуктан ата-энелер үчүн барынан маанилүүсү өз жүрөгүн, акыл-эсин жетилтүү, сезимин баалоо жана мамилесин жакшыртуу. Өзүн адам кылуу, өз балдарын Адам кылуу, Абай педагогдун, насаатчынын негизги ою жана талабы болгон. Ошентип келечекте балдары кандай болору ар бир ата-энеге жараша болот. Демек, келечектеги үй-бүлөнүн негизи да ата-эне кандай түптөгөнүнө жараша болот.

Абай үй-бүлөлүк тарбиялоодо өзгөчө маанини ата-га, анын балага тийгизген таасирине берген.

Жакшы бактылуу үй-бүлө сүйүүдөн башталарын түшүнгөн, ошондуктан коом үчүн ата-эне өз балдарын туура тарбиялышы керек.

Абай дал ошол бактылуу үй-бүлө гана балдарын эл менен аралашууга жана көптөгөн бийик адамдык сапаттарга өзүнүн жөнөкөй мисалында, өзүнүн күндөлүк жашоосу менен үйрөтөөрүн белгилеген.(10)

Ата-энелердин бири бирине жана балдарына болгон мамилеси – балдарынын андан аркы кең пейил жашоосу үчүн негизги фактор болот.

Адам өмүр бою үйрөнөт. Ошондуктан Абайдын ою боюнча, үй-бүлөдөгү тарбия процесси баланын жашына карабастан үзгүлтүксүз болушу керек. Ошондой болсо да, эгер ата-энелер бул ишти оор милдет катары карап, балдары менен күнүгө иш жүргүзбөсө, күткөн натыйжа бербешти мүмкүн.

Ибрай Алтынсарин үй-бүлөлүк тарбияга чоң маани берген. Адамзаттын бактысына И. Алтынсарин үй-

бүлөлүк саламаттыктын жана сүйүүнүн белгилүү ролун белгилеген.

Казак баласы жана өспүрүмү кылымдар бою такталып, аныкталган салт-адаттар боюнча практикалык тарбияны үй-бүлөдөн, жаматтан алышкан. Ал үчүн элдин эмгекчил катмарынын балдары 6–7 жаштарынан баштап эле үй-бүлөнүн эмгектик турмушуна аралаша башташкан, наристелерди тарбиялоодо чондорго жардам беришкен, өз ата-энелеринин иштерин өздөштүрүшкөн жана улантышкан.

“Үй-бүлөлүк педагогиканын” салттары бешиктен башталып бойго жеткенге чейин көптөгөн салт-санаалар, балдарды багуу жана аларга кайрылуу жөнүндөгү насааттар менен байланышкан. Мал чарбачылыктын шартындагы уруучулук турмуш, көчмөнчүлүктө жашоо үй-бүлө менен баланын абалына жарамдуу тарбиянын өз алдынча белгилерин берген.

И. Алтынсарин аял-эненин ролу өзгөчө чоң мааниге ээ экенин белгилеп, баланы тарбиялоонун башаты анын колунда экенин айткан. Анын ырлары ак дилден рухий тазалыкты жана назик энелик сүйүүнү сүрөттөгөн. (8)

Үй-бүлөдө баланы тарбиялоодо ата-эненин орду эң чоң. Коомго толук-кандуу инсанды жаратууда атанын да, эненин да аткарган иши чоң.

«Тарбиялоо» деген сөз жазалоо деген эле маанини туюнтпайт. Тарбиялоо өз ичине акыл-насаат айтууну, үйрөтүүнү, оңдоп-түзөөнү, кетирген кемчиликтерди кайталообону камтыйт. Ал катаалдык менен уруп-сабоону, урушуп-тилдөөнү, адамды басынтып кордоону билдирбейт.

Тамактандырып, тургузуп, отургузуп, эненин кылган нерсенин бардыгын ата да кылат дейт. Ошону менен бирге эле үй-бүлөдө атанын ролу өзгөчө эркек балага аябай таасирин тийгизет. Эркек бала атанын жүрүм-турумун, баскан-турганын өзүнүн жашоосундагы эң негизги курал катары кармайт экен. Бала мээрими атадан да күтөт. Атанын балага тийгизген мээрими, таасири эненикинен айырмаланып турат.

Чындыгында бирин-бири кадырлап, уруш-талашсыз жашаган ата-эненин тарбиясында өскөн балдардын көпчүлүгү адептүү болуп өсөт. Кыргыз эли байлыкты биринчи орунга коюп, баюуга умтулган эмес. Ырыстуу болуш – бул ынтымактуу жашоо деп түшүнүп, балдарды да өз айланасындагы адамдар менен ынтымактуу болууга чакырган.

Башка эл сыяктуу биздин эл жөнөкөйлүктү адамдын асыл сапаты деп эсептейт. Жөнөкөй адам эмгекчил, ачык-айрым, чондун да, кичиненин да оюндагысын таап, кекирейип бой көтөрүүдөн алыс болот. “Улук болсоң-кичик акыл, жакшы болсоң-жатык бол”, – деп үйрөтөт элдик акылман кеңеш. Эгер улук болуп көп элдин тагдыры колунда турса да, бой көтөрүп кекирейбе, кичи пейил, жөнөкөй бол, бой көтөрүп кекирейүү адамды жакындатпай четтетет деп эскертет. Эгер канчалык жогорку кызматта болсоң да жөнөкөй, адамкерчиликтүү болсоң, чыныгы сый-урматка ээ болосуң. Эл сенин кызматыңды эмес, өзүңдөгү асыл сапаттарыңды баалашат.

Жыйынтыктап айтканда, азыркы коомдо үй-бүлөлүк жана мектеп тарбия бири-бирине каршы келбейт да, ар бири өз өзгөчөлүгүнө жана артыкчылыктарга ээ болуп, бири бири толуктоо менен өсүп келе жаткан адамдын инсанынын калыптануу процессин байытат. Үй-бүлөлүк жана коомдук тарбиянын айкалышы балдардын ар тараптуу жана гармониялуу өсүшүнө көбүрөөк көмөк берет.

Адабияттар

1. Акматалиев А. Баба салты, эне адеби: элдик салт.-Б.:Баласагын 1993.
2. Байгазиев С. Кыргыз Республикасынын жарандарын, жаш муундарын рухий-адептик, патриоттук жактан тарбиялоо концепциясы [Текст] / С.Байгазиев. // Кутбилим. – Б., 2010, 20-август.
3. Бекбоев И. Элдик педагогика – тарбиянын булагы [Текст] Бекбоев И. Кыргыз педагогикасы – кыргыз улутунун жүзү. – Б., 2010. – 262 б
4. Коменский Я. А. Избранные педагогические сочинения. Т.2. -М.: Педагогика, 1982.

5. Муратов А. Ж. Кыргыз элинин тарбиялык салттарында балдарды социалдаштыруу идеялары. //Мектеп-школа 2012 № 3 – 126.
6. Песталоцци И.Г. Избр. пед. соч.: В 2-х т. – М., 1981.
7. Рысбаев С. К. Кыргыз элдик таалим-тарбия принциптери жана методдору – Б., 2007-88б.
8. Ситдыков, А.С. Педагогические идеи и просветительская деятельность И. Алтынсарина. - Алма-Ата: Мектеп, 1968. - 148 с.
9. Ушинский, К. Д. “О народности в общественном воспитании” //изб.соч. -М.: Педагогика 1974.
10. Кунабаев Абай (Ибрагим). Полное собрание сочинений. В 2-х т. (на каз. языке) — Алма-Ата: Гылым, 1977.

УДК 37.371.3:894.341

У.К.Тажиева, КМДжСА

АКЫН ШАЙЛООБЕК ДУЙШЕЕВДИН ПОЭЗИЯСЫ АРКЫЛУУ КЕЛЕЧЕК МУУНДАРДЫ ПАТРИОТТУУЛУККА ТАРБИЯЛОО

Сунушталган макалада мектеп окуучулардын патриоттук сезимине таасир этүүчү поэзиядагы сөздүн орду жана мекенчиликке тарбиялоодо акындын сөз табуу чеберчилиги көңүлгө алынды.

В статье указано творчество и умение поэта в воспитании и вдохновлении школьников к патриотизму и любви к Родине.

Ачкыч сөздөр: патриоттуулук, Ата-Мекен, атуулдук парз, поэзияны түшүнгөн окурманды калыптандыруу, сөздүн таасирдүүлүгү, элдин намысына жароо, поэзия шедеври, улуу дух, поэтикалык строфасы.

Ключевые слова: Патриотизм, Отечество, воспитание читателей, понимающие судь поэзии, действие слов, гордостью народа, шедевр поэзии, великий дух, поэтическая строфа.

Кыргыз эли байыртадан сөзгө маани берип, ага зирек мамиле жасашкан, сөздүн маанисин баалап, салмагын көтөрүп, кийинки урпактарды сөздүн күчү менен тарбиялоону көздөшкөн. Сөздүн баркын, ар намысы менен ал тургай өмүрү менен тең баалашкан. Бийлик менен элге таанылган эл бийлеген акимден, сөз билген чеченди бийик санашкан. «Эки ооз сөз билбеген, эки сап ыр билбеген кыргызды элибиз «кыргыз эмес» деп билген. Себеби, сөз кадырын баалагандыгын, сөздү айтуу маданиятын, аны угуу адебин элибиз илгертен эле барктап-баалап келген. Ал улуттук педагогикабыздын негизин ээлеген жана сөз кудиретине баа берүүбүздү туюнткан. Мына ушундай сөз өнөрүн кесип кылган акындардын ырлары аркылуу мектеп окуучуларына эстетикалык билим берип, тарбиялоодо адабиятты окутуу илиминин ролу өтө чон.

Азыркы кыргыз адабияты – ар кыл жанрларды стилдик агымдарды, татаал мезгилдин таасиринен жаралган татаал туундуларды камтыган көп кырдуу процесс. Ошол көп кырдуу процессте алдыңкы орундардын бирин ээлеген, азыркы замандын түрдүү түсүн өзүнүн тулку боюна сиңирген адабий түрү – поэзия.

Поэзия керемети мектеп окуучусунун ар кандай сезимин ойготууга, Ата Мекенин коргоого, эли-жерин сүйүүгө жана патриоттук сезимин чыңоого жардам берет.

Окуучулардын билим алуусу менен бирге, өз Мекенине, мамлекеттин келечегине кам көрүүгө, кайды-

гер мамиле жасабагандай окутуу азыркы кырдаалдагы мугалимдин башкы милдеттеринин бири болуп саналат. Өткөнгө көз чаптыруу аркылуу, бүгүнкү күнүн жөндөп, эртеңкиге кам көрүү менен коомубузду жакшыртуу үчүн улам жаңы күч-кубатка ээ болуу зарыл. Элибиздин тарыхында уникалдуу рухий тажрыйба, эң бай интеллектуалдуу жана нравалык эстетикалык күч, түгөнгүс чыныгы кенчер жана чыгармачыл акылдын кубаты бар. Элдик мүнөздүн белгилери – бул Мекенди чексиз сүйүү, анын алдында атуулдук парзды сезүү, эмгекте жан аябагандык, адамдын күчүнө кадиксиз ишенүү, элдин, жердин намысы үчүн күрөшүү деген эң аруу патриоттук сезимдер. Элдин тарыхын, өткөн турмушун окуп үйрөнүү менен адабият сабагында окуучулардын чыгармачылык жөндөмдөрүн өнүктүрүүгө түрткү берсек, окуучулардын өз алдынча ойлоосун активдештиргенге оболго болот. Поэзияга берилүү менен өткөн турмушту окуп үйрөнүүгө чын дилинен кызыкса, окуучулардын рухий бийиктикке көтөрүлүүсүнүн жыйынтыгы, албетте оң натыйжа берет.

Поэзияны мектепте окутуу боюнча С.Момуналиевдин “Орто мектептердеги лирика” деген эмгегинде мүчүлүштүктөрү менен алгылыктуу жактары аргументтүү кеп кылынган. Ал: “Кандай гана коом болбосун, сөзгө муктаж, адамды адам кылган, жаратылыш, дүйнөнү тааныткан, илим-билимдин эң бийик серээсине чыгарган, ачылыштарды түбөлүккө айланткан да – Сөз, Күн жаратылыштын жандуу, жансызына өмүр

бергендей эле, Сөз адам коомуна, адамдын өзүнө өмүр берет. Күн – жаратылыш дүйнөсүнүн жаны болсо, Сөз – адам дүйнөсүнүн жаны. Сөздүн чыныгы ээлери – акындар, жазуучулар, даанышман ойчулдар, илимпоздор, ал эми булардын сөзүн жаш адамдардын сезимине кыттай куюп жеткирүүчү адамдар – мугалимдер, өзгөчө адабият мугалимдери. Ошондуктан поэзиянын сыйкырдуу сырын мугалим өз шакирттерине ачып берүүгө бүт аракетин жумшоосу зарыл» [1] –деп, лириканы талдоонун негизинде сөз жатарын белгилейт.

Улуу Чынгыз Айтматов «...египеттиктер таш менен пирамида куруп дүйнөнү тан калтырса, биз сөз менен эстелик куруп дүйнөнү тан калтырган элбиз. Кимиси түбөлүктүү: ташпы же сөзбү? Менимче сөз» - деп улуу сөзүн айткан эле. Чындыгында, кыргыз эли сөз кудуретине ишенип, анын түбөлүктүүлүгүн туюп, тапкан-ташыганын, көргөн-билгенинин баарын сөз менен «Манаска» топтогон. Ошон үчүн «Манас» кыргыз элинин энциклопедиясы деп бекер айтылбагандыр.

Окумуштуу, педагогика илиминин доктору С. Рысбаев «Сөз жөнүндө дастан» аттуу китебинде «Сөз, адамдын ички жигерин аныктап билгизет. Сөз билген, анын баасын, күчүн туйган адам таасын, так сүйлөйт, тандап таап айтат», - деп жазган [2]. Элибиздин кашыктап чогулткан макал-лакаптарынан тартып, поэзия океаны болгон «Манаска» чейин, көркөм сөздүн күчү менен эрки ырга айланып, элдик көөнөрбөс казына-нын кенчи болгон. Ал эми поэзия океанында «Манастын» күчү - сөздүн күчү экендиги талашсыз.

«Көкөтөйдүн ашы» бөлүмүндө (Саякбай Каралаевдин, Уркаш Мамбеталы уулунун варианттарында) балбан күрөшкө чыккан Жолой дөөгө каршы кыргыздардан барар эч ким чыкпай калып, аргасыздан Кошойду чыгарат деп айтылат. Акын Ш. Дүйшеев ушул жердин кемтигин таасын байкап, Кытайды кыйрата чаап, атагы ааламга таанылган кыргыздын эрлерине бул шылтоо жарашмак беле? Чегеиш, Жамгырчы баатыр, эр Үрбү, эр Көкчө, Буудайык уулу Музбурчак - баары болбогон шылтоолорду айтып күрөштөн качпай эле, биринен-бири жол талашып, «Мени чыгар» деп Бакайдан уруксат алганга жулкунушат. Ошондо Бакай баатырларга ичинен ыраазы болот. Күрөшкө чыкчу баатырды эмес, эл намысына жараган баатырды издейт, купулуна Чубак толот. Чубакты балбан күрөшкө даярдана бергин дейт. Ошол мезгилде Кошой Бакайга жигит жөнөтүп «кымыз ичип кет», -деп чакыртат. Кошой Ат-Башыдан келгенин айтып «Жолойго мени чыгарасын, бул күрөштү мен отуз жылдан бери күтүп жүрөм», - деген сунушун киргизет. Бакай эмне айтарын билбей Манаска кеңеш салат да күрөшкө Кошойду чыгарууну ылайык табышат.

Бул жерде «Мени чыгар...» деп турган ушул кичинекей деталь бул эпос үчүн чоң жүк көтөрүп турат. Эртеңки муунду мына ушундай улуу дух менен калыптанган, эл намысы үчүн күйгөн, жанын аябаган эр жүрөк, мекенчил атуулду тарбиялоо касиети көрүнүп турат.

Чындыгында, кыргыз дүйнө таанымындагы сөздүн ордун башка чебер акындар сыяктуу Шайлообек Дүйшеев чыгармачылыгында орундуу пайдалана алган. Чыгармачылык калеминен жаралган «Эки дөөнүн күрөшү» чыгармасында акындын өз стили, жаңы боёгу менен көркөмдүк табылгалары жеткиликтүү чагылдырылган. Ырасында, кеп темада эмес, аны жандандырып элдин жүрөгүнө жеткире бере алган, турмуш агымы менен камыр-жумур жуурулушуп окурмандарга сиңип кеткендигинде. Манастын руху

сан кылымдардан агылып, Ш. Дүйшеевдин калеминен жаралганы кайталангыс маданий байлык болуп кала берет.

Сагымбай Орозбаковдун вариантында жок «Аш мааниси», «Жар чакыруу», «Каныкейдин айтканы», «Даңгөт баяны», «Жайсаң баяны» сыяктуу темаларды кошуп жазганы көпчүлүктүн көңүлүн бурду.

Акын өз мезгилинин күзгүсү болсо, манасчы тарыхтын күзгүсү. Биздин тарыхыбыз күүлөрдө, тарыхты санжыргалап айтып берчү сөздөр «Манаста» жатат. Акын Шайлообектин тапкан сөздөрүн карачы, кумдай куюлуп жатат. Бул акындын эч нерсеге тең келбеген чоң эрдиги. Сөз жасоо, сөз табуу Шайлообектин стихиясы. Сөздөр өзү келет деп калат. «Кайдан келгенин билбей калам. Кээде шыгырап чөнтөгүмдө жүрөт. Сууга колум салып ийсем балыктай туйлап урунат. Булуттан түшөт, кээде мөндүрдөй туйлап, жамгырдай жаап ийгенде тергенге үлгүрбөй калам». Анын бул тамашасында чындык бар. Таза өнөрдүн ээси гана башкалар көрбөгөндү көрө алат, башкалар сезбеген нерселерди сезип, сөздүн күчүн орду менен таап коё билет. Андай аркасы бар адамга табылбаган нерсе өзү эле келип кабылат [6].

«Манас» кыргыз ырларынын формалык, философиялык, чеберчилик жактан жетилип жеткен туу чокусу. Анын өз коду бар, ал жөн жай эле ачыла бербейт. Дүйнөлүк поэзия шедеври аталган «Манастын» өз духу, өз стили табылганда гана ал агынан төгүлөт.

Ошондой коду табуу акын Шайлообек Дүйшеевдин тагдырына туш болду. Ал кичинекейинде уктап жатып түндө манас айтканын чон энеси эскерет. «Кийинчерээк эрезеге жеткенде манасчылар манас айтканын укканында тула боюм дүркүрөп, өзүмө-өзүм батпай дүүлүгүп, колум карышып, каным жаным менен жарышып, ата-энем көрбөгөн, бир жан билбеген, бөлөк бир дүйнөгө сүнгүп кеткендей болчумун...» - деп эскерет. Жаштайынан талант даарып, баралына келгенде бакыйган акын болуп, чыгармачылыгы ашып-ташып турганда акын Ш. Дүйшеев жаш кезиндегидей кайрадан манас айтты. Акындын ата каны, эне сүтү менен бирге бүткөн манасчылык таланты «чү» деген жерден Тайторудай чуркады. Эң негизгиси аны туйлап түшкөн тубаса эпикалык талант жылоолонгон, ошон үчүн Шайлообек кыйналып-кысталбай «Манастын» эпикалык стилин, улуу духун илгиртпей илип кетти. [4]

Мелдештин эрежеси боюнча «Билектешүүдө» балбандар кезеги менен бири-бирине билектерин сунушкан. Каршысындагы балбан билекти бек кармап коё бербей тырышкан. Ал туурасында акын Шайлообектин варианттына көңүл бөлөлү:

Кармашына Жолойдун
Кайран абан канбады.
Суудан самын алгансып,
Сууруп колун алганы.

Кезеги келип Жолойдун
Кезметин бере салганы.
Пил мүчөлүү абакен
Билегин сыга кармады.
Билимсип турган Жолойдун
Билинип калды дарманы.
Бир эки тартып кыйылды,
Билеги чыкпай ыйынды.
Тээп тартып ыйынды,
Териси колго шылынды. [5]

Акын Шайлообек агабыздын вариантынын көлөмү Сагымбай Орозбаковдун көлөмүнө караганда үч эсе көптүк кылат. Акындын гиперболалык салыштырууларындагы сөз табуу чеберчилигине назар салалы (айрыкча Жолойду сүрөттөгөндө)

Алты кепе арпадан,
Алтымыш каман бир союп,
Чочко жеген бу Жолой
Жети кепе жер курттан,
Конуз жеген бу Жолой
Жетимиш каман бир союп,
Донуз жеген бу Жолой.
Тырмактары баладай
Тытып ийчү арадай.
Мурундагы сөөлү
Музга тонгон баладай.
Мурутунун ар бир талы
Мурдар болгон сабадай.

кыялыңды кытыгылап, фантазияңды көкөлөтөт. Ал эми, «Даңгөт баяны» бир туруп оюна ой кошот [6]. Мурда «Манаста» айтылбаган көркөм сөздөр, жан-дуу образ, андагы улуу дух, улам кайра окугунду келтире берет. Тула бойду дүркүрөткөн сагынычтуу жаңырык тоолордон агылып, укпаган нерселер кулакка угулуп, жаңы сөздөр жамырап келсе, өзүңдү башкача сезесиң, туяп турганың үчүн өзүнө ыраазы болосуң.

Поэзияны чечмелеп түшүндүрүү башынан кыйын, татаал иш. Анткени ырдын өзүн окуганда гана анын ар бир сабына, строфасына катылган поэтикалык ойду, көркөмдүк табылганы сезүүгө болот. Ал эми ырдын (албетте, нукура мыкты ырдын) мазмунун кайта кара сөздүн эң мыктысынын мыктысын тандап туяндур-

мак болсоң да, ал ырдын өзүн окуганга эч качан жетпейт жана мыкты ырдын бардык сырларын ачып түшүндүрүп берүү мүмкүн эмес. Ушул талашсыз чындыкты Ш.Дүйшеевдин ырларын окуганда дагы бир жолу ачык сезесиң.

Эпосто Ата Журт мекендин башкы дөөлөтү – бул мамлекет катары башкалар менен тең ата мамиледе жашоого умтулууга байланышкан түпкүрдөн түптөлгөн салттар. Эпостогу баатырлардын патриоттук өрнөктөрүн, инсандык касиеттерди эл журттун, Ата-Мекендин алдында “парз” атуулдук милдет түшүнүгүнүн чегинде аңдоо, балоонун чен өлчөмдөрү көрсөтүлгөн. Ошондуктан эпосто кыргыздардын ата-бабаларынын нарктарын, баатырдык салттарын аздектөө, өздөрүнүн кыргыздык өзүн өзү аңдап түшүнүү сыяктуу патриоттук мотивдери кыйла күчтүү өнүккөнүн белгилеп өтөт. Эпостогу эл сынына толгон беделдүү инсандардын баары – өмүр жашоосун мекенсиз элестете албаган чыныгы патриоттор жана кыргыздын намысына турган чыныгы баатырлар экенин акын сөздүн кудрети менен бере алган. Ш.Дүйшеевдин “Эки дөөнүн күрөшү” чыгармасындагы балбан-дардын күрөш учурунда “Жолойго мен чыгам” деген эпизоду аркылуу балдарды мекенчил, эл жерин сүйгөн, намысчыл жана патриоттук сезими жогору инсанды өнүктүрүүнүн факторлору жөнүндөгү кыргыздын салттуу көз карашын чагылдырылып турат.

Адабияттар

1. Момуналиев С. Орто мектептердеги лирика. -Б., 2014.-80-б.
2. Рысбаев С. Сөз жөнүндө дастан. - Б., 2010.3-б.
3. Өмүрканов А. // Жаңы Агым, 02.09.2011-ж.
4. Дүйшеев Ш. // Де факто 20.06.2014-ж.
5. // Де факто гезити 20.06.2014-ж.

Р.В. Вальваков,
КРСУ

ОСНОВНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ МЕТОДА ПРОЕКТОВ ПРИ ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ

Одной из важнейших педагогических технологий, привлекающей внимание исследователей в наши дни, является метод проектов. Существует множество дефиниций данного термина, в которых подчеркиваются различные аспекты данной педагогической технологии. Необходимо различать «метод проектов» и сам «проект».

«Метод проектов – это совокупность учебно-познавательных приемов, которые позволяют решить ту или иную проблему в результате самостоятельных действий обучающихся с обязательной презентацией этих результатов». [9, 102]

Т.В. Гринченко отмечает, что проект можно определить как «самостоятельно планируемую и реализуемую учащимися работу, в которой речевое общение вплетено в интеллектуально-эмоциональный контекст другой деятельности». [4, 48]

Очень точную характеристику метода проектов можно найти в следующей цитате:

«Создание проектов предполагает опору на творчество студентов, приобщение их к исследовательской деятельности, позволяет реально интегрировать разные учебные предметы, используя различные режимы работы обучающихся, организовывать обучение в сотрудничестве». [2, 29]

Современное образование признает наиболее оптимальными коммуникативный и личностно-ориентированный подходы к обучению. Исследователи отмечают, что метод проектов соединяет в себе данные подходы. Действительно, одна из особенностей метода проектов – это то, что он позволяет совмещать разные формы работы.

Анализ методической литературы показал, что метод проектов обладает определенными характерис-

тиками, которые признаются всеми или большинством исследователей. Рассмотрим эти характеристики подробнее.

Метод проектов – это такая педагогическая технология, которая позволяет охватить **разнообразное предметное содержание**. Более того, проект может быть создан на основе интеграции предметного содержания разных сфер человеческого опыта, разных областей знания. В методе проектов подобна интеграция осуществляется естественно, при этом в основе проекта лежит одна проблема, служащая базой для интеграции различных областей. Это помогает обучаемым создать новую информацию и на практике применить свои знания, умения и навыки.

Еще одна отличительная черта метода проектов – это то, что он предполагает **опору на творческие способности** студентов. Качественное выполнение проекта невозможно без творческой инициативы и творческой деятельности студентов. Творческие умения и способности, творческое мышление – все это не только база метода проектов, но и то, что развивается с помощью этой педагогической технологии. О необходимости творческого подхода при реализации метода проектов пишут многие исследователи.

Не менее значимая роль принадлежит практической реализации полученных знаний, умений и навыков в условиях, которые очень приближены к реальным условиям осуществления профессиональной деятельности. Условно-реальные ситуации, которые создаются в данном виде учебной деятельности, способствуют повышению мотивации.

Важная роль в теоретико-методологической концепции метода проектов отводится **личному опыту** обучающихся. Формирование мышления, овладение знаниями, умениями и навыками происходит при непосредственной опоре на личный опыт ученика, а не учителя.

В результате выполнения проекта должны быть сформированы определенные мысли и идеи. Процесс формирования мыслей и идей развивает различные интеллектуальные умения и навыки, к которым можно отнести: умение работать с информацией, находить основную идею текста, делать умозаключения, умение сравнивая ряд предметов, явлений, вскрывать черты, одинаково свойственные им всем, умение делать выводы из рассмотрения отдельных фактов.

Существенным аспектом метода проектов является такой момент как **планирование**. Проект и его выполнение должны быть строго структурированными, выполнение проекта предполагает его разделение на этапы. Этапы проекта должны быть логически связанными и последовательными.

Хотелось бы отметить черту метода проектов, связанную со способом получения знаний. Исследователи отмечают, что в современном образовании важным является не просто «информированность» студента [12, 280], а его способность находить ответы на сложные вопросы, задачи, с которыми он может столкнуться в реальной жизни. Также Ростова подчеркивает характерный для современного образования переход от знаний к компетенциям, от образования на всю жизнь к образованию через всю жизнь. [12, 280] То есть, в настоящее время существенным признается умение студента приложить определенные усилия самостоятельно приобретать знания. И в развитии этого умения важную роль играет метод проектов, потому что он нацелен именно на **самостоятельное полу-**

чение знаний. Проект «предусматривает не просто достижение результата, а организацию процесса достижения этого результата». [10, 6]

Анализ научных работ ученых, методистов и педагогов показал, что в наши дни меняется отношение к самостоятельной работе студентов (далее – СРС) – в условиях перехода на компетентностный подход в образовании СРС становится не просто одной из форм учебного процесса, и его базой. Именно СРС является основой профессиональной самостоятельности – важнейшего качества современного специалиста в любой профессиональной сфере. Профессиональная самостоятельность предполагает способность к самообразованию и обучению в течение всей жизни, так как объем информации в современном обществе растет быстрыми темпами и знания постоянно обновляются.

Термин СРС отличается многоаспектностью. Балясов на основе анализа различных трактовок термина СРС выделяет три аспекта, которые подчеркиваются в том или ином понимании содержания данного термина.

- 1) отсутствие прямого участия преподавателя в процессе выполнения учебных заданий
- 2) самостоятельные интеллектуальные усилия ученика, осуществляемые своими собственными силами (без чужой помощи или постороннего влияния) мыслительные операции
- 3) отсутствие ограничений при выборе путей выполнения учебного задания

Е.В. Прелова и О.Н. Ясаревская пишут о двуедином характере СРС. С одной стороны, СРС – это комплекс учебных заданий, выполняемых студентом. С другой стороны, СРС – это особый вид деятельности обучающегося по выполнению учебных заданий. [11, 136]

Е.И. Зимина выделяет два вида СРС – 1) СРС, носящая репродуктивный характер и 2) СРС, носящая продуктивный характер. Репродуктивная СРС, по мысли Е.И. Зиминной, – это работа с учебниками и учебными пособиями и выполнение рутинных заданий с целью создания умений и навыков, формирования прочных и устойчивых теоретических знаний. Продуктивная СРС предполагает поиск новой информации, ее аналитическую обработку с целью решения проблемной учебной ситуации. [7, 451] Продуктивная СРС развивает креативность и познавательную активность. Отметим, что продуктивная СРС имеет многие черты сходства с учебной деятельностью, организуемой по модели метода проектов.

В сходном ракурсе рассматривают СРС Т.В. Сидоренко и О.Б. Фофанов [13, 62]. Они пишут о двух подходах к организации СРС – традиционном и альтернативном. Традиционный подход, согласно Т.В. Сидоренко и О.Б. Фофанову, характеризуется тем, что ему уделяется мало внимания со стороны преподавателей и СРС в рамках традиционного подхода организуется формально. Необходимо подчеркнуть, что на формальное отношение к организации СРС обращают внимание многие исследователи. Э.Б. Соловьева считает, что подобная ситуация возникла вследствие особенностей российского менталитета и сложившейся системы образования. [15, 35]

Говоря об альтернативном подходе, Т.В. Сидоренко и О.Б. Фофанов выделяют такие характеристики СРС, как индивидуализация учебных заданий, отсутствие ограничений в способах и путях достижения решения поставленной учебной задачи, направленность учеб-

ной деятельности на развитие профессиональных компетенций, повышение творческой активности обучаемых [13, 62]. Отметим, что и в концепции данных авторов альтернативный подход имеет много черт сходства с методом проектов.

И репродуктивные, и продуктивные задания играют важную роль в образовательном процессе. Было бы неразумным отказываться от одного вида заданий в пользу другого. В этом плане мы придерживаемся мнения С.Г. Ивановой, которая считает, что одним из условий результативности СРС является наличие при организации СРС комплекса разноуровневых дифференцированных заданий: репродуктивных, продуктивных, творческих, проективных.[8, 146]

СРС – важнейший компонент образовательного процесса, который направлен на достижение следующих дидактических целей:

1. закрепление, углубление, расширение и систематизация знаний, полученных во время аудиторных занятий
2. формирование умений и навыков самостоятельного умственного труда
3. развитие самостоятельности мышления
4. формирование способности к самоорганизации
5. формирование общетрудовых и профессиональных умений [11, 135]

Также СРС можно рассматривать как инструмент индивидуализации процесса обучения, что является важным ввиду различий в уровне владения языком, различий в степени мотивировки и различий в потребностях студентов. [5, 113]

Методисты и исследователи включают самостоятельность в число важнейших признаков метода проектов. А.В. Банарцева указывает, что «Работа над проектом – это в первую очередь **самостоятельная** работа студента по решению какой-либо проблемы». [2, 29] В статье Е.Н. Галочкиной и М.Т. Серебряковой находим следующее утверждение: «Проектное обучение всегда ориентировано на **самостоятельную** активную-познавательную практическую деятельность студента». [3, 32]

Анализ исследований методистов и педагогов показал, что метод проектов можно рассматривать как один из способов организации СРС. Так, В.Д. Земляков и Т.А. Землякова указывают, что «подготовка и реализация собственных творческих проектов является заключительным этапом определенного цикла самостоятельной работы над развитием и совершенствованием умений во всех видах речевой деятельности». [6, 25]

Некоторые аспекты метода проектов можно соотносить с дидактическими целями, на достижение которых направлена СРС. Работая над проектом, студенты получают навыки самостоятельного приобретения знаний, приобретают опыт познавательной деятельности. Если проект выполняется командой, то определенный участок работы в проекте закрепляется за определенным членом команды, который выполняет его самостоятельно.

Работа над проектом служит средством формирования способности мыслить самостоятельно. Кроме того, работа над проектом предполагает самостоятельное планирование своих действий, что также является значимой чертой личности современного специалиста. Самостоятельность при выполнении проекта может служить средством мотивации обучаемых, повышения их интереса к процессу обучения.

Актуальным в рамках проектной методики является самостоятельное использование иностранного языка для поиска новой информации. При этом происходит развитие лингвистических навыков: повышение словарного запаса и непроизвольное сохранение в памяти грамматических конструкций.

Кроме того, работа по методике проектов развивает исследовательскую самостоятельность студентов. Поиск информации, ее трансформация, презентация и обсуждение осуществляются студентом с высокой степенью самостоятельности. Исследовательская самостоятельность при выполнении проекта предполагает выполнение таких действий, как определение проблемы, исследовательской задачи, установление наиболее оптимальных средств ее решения, сбор и аналитическая обработка первичных данных, характеристика возможных вариантов решения проблемы, подведение итогов исследования в виде выводов их формулирование и публичное представление.

Одно из направлений развития современного образования – это тенденция к применению исследовательской, поисковой модели обучения. [6, 26] Работа над проектом является наиболее оптимальным вариантом реализации данной тенденции.

Кроме исследовательской модели обучения для современного образования характерно использование личностно-ориентированных технологий. «Личностно-ориентированное обучение означает учет индивидуально-психологических особенностей обучающихся, целенаправленное формирование этих особенностей, общекультурное, личностное развитие». [6, 24] Личностно-ориентированные технологии способствуют росту личностных качеств обучаемых. Проектная методика вписывается в личностно-ориентированное обучение, так как она направлена на развитие личности обучаемых, их креативность, самостоятельность, инициативность, активность, ответственность, организованность. Кроме того, проектная методика позволяет индивидуализировать процесс добывания знаний, что также является значимым аспектом личностно-ориентированных технологий.

Интенсивная, деятельная и эффективная СРС возможна только при наличии соответствующей мотивации. Метод проектов является сильным фактором мотивации положительного отношения к СРС, что, в свою очередь, оказывает влияние на положительное восприятие саморазвития и самосовершенствования. [8] Мотивационный фактор проявляется еще и в том, что СРС по методу проектов делает возможным преодоление инертности и безынициативности обучаемых, страха использования английского языка в устной речи. [6, 24] Симакова указывает, что активные методы обучения (к числу которых она относит и проект) являются стимулом СРС. [14, 164] Мы также разделяем точку зрения Симаковой о том, что самостоятельность и определенная свобода в учебном процессе являются мощным инструментом стимулирования интереса обучаемых к процессу обучения в целом и иностранному языку в частности.

Эффективность проекта как вида СРС зависит от наличия определенных факторов.

1. Учебная деятельность должна быть осознанной, обучаемый должен понимать цель каждого учебного задания в рамках проектной работы и цель всего проекта в целом.
2. Обучаемые должны знать способы и методы выполнения предлагаемых учебных заданий.

3. Учащиеся должны уметь применять подходящие для данных обстоятельств средства обучения.

Один из положительных моментов при использовании метода проектов – это более прочная сохранность знаний по сравнению с традиционными аудиторными занятиями. Данный эффект обеспечивается сочетанием целого ряда факторов, наиболее значимыми из которых являются следующие: согласованность целей проекта и интересов и потребностей обучающихся, важность проекта для обучающихся в личностном плане, возникновение условий для реализации своего креативного потенциала.

Метод проектов важен в психологическом плане, так как он способствует развитию таких черт характера, как целеустремленность, настойчивость, любознательность, трудолюбие, толерантность, коммуникабельность.

Таким образом, метод проектов как педагогическая технология основывается на развитии когнитивных и креативных возможностей студентов, их способности самостоятельно разрабатывать свои знания, умения и навыки и разбираться в информационной сфере современного общества.

Литература

1. Баластов А.В. Практический подход в организации самостоятельной работы по иностранному языку с использованием информационных технологий // Вестник ТГПУ. 2012. № 5 (120). С. 37 - 40
2. Банарцева А.В. Методика проектной работы на уроках английского языка // Альманах современной науки и образования. Тамбов: Грамота, 2013. № 3 (70). С. 28-30.
3. Галочкина Е.Н. Серебрякова М.Т. Проектная методика в обучении иностранным языкам // Альманах современной науки и образования. Тамбов: Грамота, 2009. № 8 (27): в 2-х ч. Ч. I. С. 31-33.

4. Гринченко Т.В. Активные методы обучения иностранному языку в неязыковом вузе // Вестник СевНТУ. Вып. 105. Севастополь: Изд-во СевНТУ, 2010. С. 46-51

5. Дульмухаметова Г.Ф. Организация самостоятельной работы студентов при обучении иностранному языку // Казанский педагогический журнал. 2015. №6. С. 112 – 114

6. Земляков В.Д., Землякова Т.А. К вопросу об организации самостоятельной работы курсантов по иностранному языку в вузах МВД России // Вестник Белгородского юридического института МВД России. № 1. 2012. С. 23-27

7. Зиминая Е.И. Организация самостоятельной работы студентов-бакалавров по иностранному языку // Социально-экономические явления и процессы. № 12 (046), 2012. С. 450 - 452

8. Иванова С.Г. Организация самостоятельной работы студентов по иностранному языку // Теория и практика общественного развития. 2013. №5. С. 143 - 147

9. Казакова Е.В. Метод проектов в системе педагогических технологий обучения русскому языку как иностранному // Известия ВолГТУ. С.101-105

10. Круглова Н.В. Проектная методика – эффективное средство развития креативности обучающихся в процессе изучения иностранного языка и дисциплин культурологического цикла // Модернизация образования. №7. 2009. С.6-8

11. Прелова Е.В., Ясаревская О.Н. К вопросу об организации внеаудиторной самостоятельной работы студентов по иностранному языку // С. 133-140

12. Ростова М.Л. Проектная методика в обучении английскому языку в педагогическом вузе // Вестник КемГУ 2012 № 4 (52) Т. 4. С. 279- 282

13. Сидоренко Т.В., Фофанов О.Б. Модель организации самостоятельной работы студентов при обучении иностранному языку // Вестник ТГПУ. 2011. Выпуск 6 (108). С. 59-63

14. Симакова С.М. К вопросу о самостоятельной работе студентов // Альманах современной науки и образования. Тамбов: Грамота, 2013. № 3 (70). С. 164-165.

15. Соловьева Э.Б. Об особенностях самостоятельной работы студентов ВУЗа в процессе изучения иностранного языка// APRIORI. Серия: Гуманитарные науки . 2014. №6. С. 31 - 36

Качиева А.Е.
БГУ им. К.Карасаева

О ШКОЛЬНЫХ КОНФЛИКТАХ

В статье рассматриваются виды и причины школьных конфликтов и способы профилактики и преодоления конфликтных ситуаций

This article discusses the types and causes of school conflicts and ways of preventing and overcoming conflicts

Ключевые слова: конфликт, администрация школы, учителя, учащиеся

Keywords: conflict, the school administration, teachers, students

Конфликт (от лат. conflictus) определяется в психологии как отсутствие согласия между двумя или более сторонами [1]. В случае межличностного конфликта под сторонами понимаются лица или группы, а в случае внутриличностного — установки, ценности, идеи одного субъекта

Конфликты – это неизбежные явления социальной жизни, в которых происходит столкновение несовместимых позиций, противоположных интересов, мнений и целей людей. В любой конфликтной ситуации принято выделять объект спора и участников. Объектом, в свою очередь, выступает то, из-за чего происходит противостояние. А участниками могут являться как отдельные личности, так и группы людей.

Школа является тем местом, где закладываются все основные поведенческие характеристики человека, которые в дальнейшем будут применяться в разрешении конфликтных ситуаций. Своевременная и верная профилактика раскола и разногласий способствует благоприятным социально-психологическим условиям и душевному комфорту как педагогам, так и ученикам, и родителям. Но для этого необходимо иметь как минимум начальные представления о возникновении, развитии, завершении, видах, а также причинах и особенностях конфликтов в школе.

Выделяют следующие виды конфликтов в школе [2].:

1. Мотивационные конфликты, возникающие между учителями и учащимися по причине что школьни-

ки либо не хотят учиться, либо учатся без интереса, по принуждению. Подобные конфликты разрастаются и в конечном итоге между учителями и учащимися возникают взаимная неприязнь, противостояние и борьба.

2. Конфликты, связанные с недостатками в организации учебного процесса. Здесь выделены четыре конфликтных периода, через которые проходят учащиеся в процессе обучения в школе: *первый период*, первокурсник переживает довольно сложный и даже болезненный этап в своей жизни: происходит смена его ведущей деятельности (с игровой на учебную), меняется социальная позиция (из ребенка он превращается в школьника), возникают новые требования и обязанности. Психологическая адаптация к школе может длиться от трех месяцев до полутора лет. Только ученик привыкает к своей новой роли, учителю в школе, как наступает новый конфликтный период, он переходит в среднее звено. Вместо одного учителя появляются разные учителя-предметники. И если учитель начальных классов, как правило, опекает своих ребят, помогает им, заботится о них, то педагоги средних классов в основном относятся более строго и требовательно. Второй конфликтный период наступает в начале 9-го класса, когда возникает новая болезненная проблема: нужно решить, что делать, - идти в среднее специальное учебное заведение или продолжить учебу в школе. Учащиеся идущие в колледжи часто испытывают своеобразный «комплекс неполноценности» по сравнению с другими школьниками. Довольно часто возникают ситуации, когда школьник намерен идти в 10-й класс, но получает отказ по причине низкой успеваемости и плохого поведения. Таким образом, для многих учащихся девятый класс выступает чертой, до которой они прожили беззаботное детство и бурное отрочество, но после которой вынуждены начинать взрослую жизнь с ее заботами и проблемами. И, наконец, четвертый конфликтный период: окончание школы, выбор будущей профессии, конкурсные экзамены в вуз, начало личной жизни. К сожалению, обеспечивая базовое среднее образование, школа не готовит своих питомцев к выполнению определенных ролей «взрослой жизни». Поэтому данный период зачастую бывает остроконфликтным: неудачи, срывы, проблемы.

3. Конфликты взаимодействий: учащихся между собой, учителей и школьников, учителей друг с другом, учителей и администрации школы. Данные конфликты происходят по причинам не объективного характера, а личностных особенностей конфликтующих, их целевых и ценностных ориентаций. Наиболее распространенными среди учащихся являются конфликты лидерства, в которых отражается борьба двух-трех лидеров и их группировок за свое первенство в классе. В средних классах часто конфликтуют мальчики и девочки. Может резко обозначиться конфликт трех-четырех подростков с целым классом или вспыхнуть конфликтное противостояние одного школьника и класса. Конфликты во взаимодействиях «учитель-ученик», помимо мотивационных, могут иметь нравственно-этический характер. Часто учителя не придают должного значения этой стороне их взаимодействия со школьниками: нарушают данное ими слово, открывают ребячьи секреты. Многие подростки и старшие школьники высказывают недоверие учителю. По данным психологов 3-8% школьников имеют доверительные беседы с учителями, остальные предпочитают общаться вне школы.

Конфликты между учителями могут возникать по различным причинам: начиная с проблем школьного

расписания и кончая столкновениями интимно-личного порядка. В большинстве школ существует типичный конфликт между учителями начальной школы и преподавателями средних и старших классов. Суть взаимных претензий кратко можно обозначить следующим образом: учителя-предметники высказываются о том, что дети, пришедшие к ним из третьих классов, недостаточно самостоятельны и привыкли к излишней опеке взрослого. В свою очередь, учителя начальных классов с горечью говорят о том, что они потратили много усилий на то, чтобы научить ребят читать, считать, писать, и упрекают учителей-предметников за недостаток внимания и теплоты к детям. Видимо, данный конфликт обусловлен объективными причинами: отсутствием преемственности в содержании и организации обучения в начальной и средней школе.

Во взаимодействиях «учитель - администрация школы» возникают конфликты, вызванные проблемами власти и подчинения, а в последнее время - связанные с введением новшеств.

По данным опроса учителей школ (№72 школа-гимназия им. А.Садыкова, №58 СШ, №80 СШ, №74 школа-лицей) назвали следующие факторы конфликтов: *первое*, самим содержанием и характером педагогической деятельности. Взаимозависимость учителей друг от друга гораздо больше, чем у учеников. Если учитель математики работает плохо, это заметно отражается на качестве уроков учителя физики. Если классный руководитель не уделяет должного внимания дисциплине учеников, это влияет на профессиональную деятельность всех учителей, работающих в данном классе. *Второе*, специфика конфликтов между учителями. Это связан с тем, что педагогический коллектив преимущественно женский. Престижность учительского труда и оплата его таковы, что в течение нескольких десятилетий существовала устойчивая тенденция «вымывания» мужчин из этого важнейшего вида деятельности. По нашим данным на 2015 год среди учителей вышеназванных школ женщин было 92%. В условиях подавляющего доминирования женщин в педагогических коллективах школ на возникновение, развитие и завершение конфликтов между учителями заметное влияние оказывают особенности женской психологии. Известно, что женщины более эмоциональны в оценках и поступках, чем мужчины. Они более чувствительны к переменам со стороны коллег, острее реагируют на просчеты и ошибки окружающих. *Третье*, это современный уклад жизни, существующая социально-экономическая ситуация в нашей стране. Следует сказать, что этот фактор влияет и на особенности конфликтов у школьников. Однако, учителя в гораздо большей степени, чем ученики, подвержены социально-экономическому давлению окружающей среды. Учащиеся во многом защищены от тягот и лишений опекой родителей. Кроме того, в силу особенностей детской психики, они обычно в радужном цвете видят будущее, быстро забывают прошлые обиды, легче переносят трудности.

По нашим исследованиям учителя самой главной в педагогической деятельности считают: хорошие отношения с администрацией, коллегами, учениками, родителями — 45,3%, материальное обеспечение — 24,2%, свобода, независимость в профессиональной деятельности — 18%, возможность саморазвития, самореализации — 12,5%. Эти данные показывают, что педагоги называют главными хорошие отношения с окружающими и уважение с их стороны (в сумме 45,3%), чем материальное обеспечение (24%). И это

не удивительно: здоровый социально-психологический климат в школьном коллективе для педагога не менее важен, чем хорошая заработная плата. Они отрицательно относятся к конфликтам, по возможности стремятся обходиться без них, оценивают конфликт как деструктивное явление в жизни школы. Однако, ярко выраженное негативное отношение к конфликтам не является препятствием к межличностным столкновениям между учителями.

Особенности конфликтов в коллективах школ обусловлены причинами их вызвавшими. Без знания при-

чин трудно понять механизмы развития и завершения конфликтов, а самое главное — заниматься их профилактикой. Ведь профилактика — это устранение условий и факторов, вызывающих конфликты, управление причинами, их порождающими.

Литература

1. Дмитриев А., Кудрявцев В., Кудрявцев С. Введение в общую теорию конфликтологии. -М., 1993.
2. Журавлёв В.И. Основы педагогической конфликтологии. - М., 1995.

Токтобаев А.Т.,
Кыргызско-Российская Академия Образования

О ПАТРИОТИЧЕСКОМ САМОСОЗНАНИИ СТУДЕНТОВ

Статья раскрывает научно-теоретические воззрения патриотизма. В работе отмечается, что анализ основного содержания трактовки патриотизма свидетельствует о разнообразии этого феномена, неоднозначности подходов к определению его содержательных элементов и существенных компонентов, о сложности его проявления в реальной действительности.

The article exposes the theoretical views of patriotism. It is in-process marked that the analysis of basic maintenance of interpretation of patriotism testifies to the variety of this phenomenon, ambiguousness of going near determination of his rich in content elements and essence components, about complication of his display in the real reality.

Ключевые слова: патриотизм, патриотическое самосознание, студенты, высшее учебное заведение

Keywords: patriotism, patriotic consciousness, students, higher educational establishment

Исторический опыт становления и развития нашего Отечества указывает на то, что патриотическое воспитание обучающихся является важнейшим средством формирования гражданского общества, обеспечения единства и целостности многонациональной Кыргызской Республики.

Однако распад Советского Союза, происшедшие в Кыргызстане изменения, вызванные переходом из одной экономической формации в другую, привели к распаду сложившейся системы патриотического воспитания. В сознании людей стали проникать безыдейность, эгоцентризм, цинизм, агрессивность, безнравственность.

Многие проблемы патриотического воспитания в социальной и педагогической практике остаются нерешенными, важность и острота которых стали очевидными в воспитательной работе среди студентов. Из основных проблем мы выделили следующие:

- снижение общего уровня воспитанности студенческой молодежи;
- изменение ценностных ориентаций студентов;
- равнодушие некоторых из них к традициям патриотизма;
- негативное отношение к общественно полезной деятельности.

Все это дает основание утверждать, что без развития патриотического самосознания невозможно ста-

новление социальной идентичности личности студентов, рост ее социальной активности и, как следствие, материального, социального и духовного прогресса общества в целом.

Одним из принципов «Национальной стратегии устойчивого развития Кыргызской Республики на 2013-2017 гг.» [2], «Концепции развития образования в Кыргызской Республике до 2020 года» [1] - является воспитание патриотов Кыргызстана, граждан правового, демократического государства, способных к социализации в условиях гражданского общества, уважающих права и свободы личности, обладающих высокой нравственностью и проявляющих национальную и религиозную терпимость, уважительное отношение к языкам, традициям и культуре других народов.

Представители отечественной науки и образования (Н. Асипова, С. Байгазиев, И. Бекбоев, А. Калдыбаева, Э. Мамбетакунов) акцентируют внимание на проблемах военно-патриотического и гражданско-патриотического воспитания обучающихся и рассматривают в качестве цели - формирование патриотизма как качества личности или ее патриотического сознания.

Мы считаем, что понятие «патриотическое самосознание» в настоящее время не раскрыто в полной мере, не выделена структура патриотического самосознания, не определены педагогические условия раз-

вития патриотического самосознания в системе высшего образования.

Таким образом, возникает ряд противоречий:

- между потребностью современного общества в совершенствовании патриотического воспитания молодежи и недостаточной теоретической обоснованностью проблемы развития патриотического самосознания личности;

- между растущей необходимостью развития патриотического самосознания личности и недостаточной определенностью сущности данного феномена, его структуры, уровней развития патриотического самосознания студентов высшего учебного заведения;

- между потребностью педагогической практики в осуществлении педагогического процесса, обеспечивающего развитие патриотического самосознания студентов, и отсутствием научно обоснованной модели педагогических условий его развития.

Выявленные противоречия и необходимость их разрешения определяют проблему: *каковы теоретические основы и педагогические условия развития патриотического самосознания студентов высшего образования?*

На наш взгляд это: *первое*, патриотическое самосознание представляет собой сложное динамическое образование личности, интегрирующее в себе процесс и результат построения личностью образа «Я — патриот» на основе осознания и оценки своего отношения к Родине, соотечественникам, к самому себе как представителю своего Отечества. *Второе*, патриотическое самосознание личности имеет сложную структуру, включающую в себя: а) понимание значимости Родины, соотечественников, необходимости быть патриотом своего Отечества (когнитивный компонент); б) осознание своего эмоционального отношения к Родине, к соотечественникам, к самому себе как представителю своего Отечества (эмоциональный компонент); в) стремление проявить себя в деятельности, направленной на приобщение, создание и сохранение культурного, исторического и духовного наследия своего Отечества (деятельностный компонент); г) осознание и самооценка степени сформированности патриотических качеств (рефлексивный компонент). Сформированность ценностных ориентаций, отражающих степень самоосознания и самооценки студентом своего отношения к Родине, соотечественникам, к самому себе как представителю своего Отечества, выступает основным критерием для определения уровня развития патриотического самосознания. *Третье*, педагогические условия развития патриотического самосознания базируются на ситуативном, личностно-деятельностном подходах и представляют собой теоретическое обоснование содержания, форм и методов педагогической деятельности направленных на развитие патриотического самосознания студентов. *Четвертое*, педагогическими условиями эффективного развития патриотического самосознания студен-

тов являются: а) обогащение содержания гуманитарных дисциплин патриотическими ценностями, воплощенными в исторических событиях и образах конкретных исторических личностей, которые станут предметом целенаправленного осмысления и оценки студентами себя как патриота; б) включение студентов в активную проектную, исследовательскую, поисково-патриотическую деятельность.

Процесс патриотического воспитания личности — длительный процесс, завершенность которого можно констатировать только тогда, когда у человека формируется осознанное отношение к себе как субъекту патриотической деятельности.

В ходе изучения и анализа научной литературы мы установили, что взаимосвязь и взаимопроникновение гражданского, национального и патриотического самосознаний проявляется на уровне ценностей, а отличие заключается в различии ведущих категорий, сквозь призму которых эти ценности определяются:

✓ *государство и власть (гражданское самосознание);*

✓ *культура и традиции (национальное самосознание);*

✓ *Родина, Отечество, соотечественники (патриотическое самосознание).*

Патриотизм выступает той базисной духовно-ценностной средой, которая непосредственно питает процесс развития как патриотического, так и гражданского, и национального самосознаний личности.

В заключении отметим, что важное значение в патриотическом воспитании студентов имеют:

- формирование исторической памяти, разъяснение исторической связи поколений, показ достижений соотечественников в области мировой культуры, науки и искусства;

- привитие любви и бережного отношения к родному языку;

- приобщение к народным традициям и ритуалам;

- глубокое изучение природных, географических, демографических, социальных, политических, геополитических и других особенностей нашего государства;

- разъяснение смысла и содержания основных государственных символов Кыргызстана — его герба, флага и гимна;

- изучение славных страниц военной истории Кыргызстана, ратных подвигов ее народа, биографий выдающихся героев Великой Отечественной войны, воинов афганцев и баткенцев, внесших наиболее весомый вклад в славные победы;

- привитие уважения к истории и национальным традициям народов многонационального государства.

Литература

1. Концепции развития образования в Кыргызской Республике до 2020 года // КУТБИЛИМ. 23-сентябрь, 2011г. С 4-6.

2. Национальная стратегия устойчивого развития Кыргызской Республики на 2013-2017 гг. (сокращенная версия). — Б., 2014. —С.196.

ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ ВОСПИТАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА В СОВРЕМЕННОМ ВУЗЕ

В наше время проблемы воспитания занимают одно из ведущих мест в сознании граждан Кыргызской Республики. Наряду с вопросами экономического, политического и социального развития страны, обеспечения ее национальной безопасности. В государственной образовательной политике КР в проблеме воспитания молодого поколения возникают дополнительные сложности и причина тому, затянувшийся экономический и социокультурный кризис, который показывает ухудшение социального самочувствия молодежи и способствует снижению уровня социального оптимизма и активности населения в целом.

Ключевые слова: воспитательный процесс, проблема, образование, метод, модель, концепция, деятельность.

Понимание воспитания в данное время дает основания полагать, что задачи, которые стоят перед современными учреждениями образования сейчас, отличаются от тех, которые мы решали еще десятилетие назад, на рубеже веков. В настоящее время в развитии образования, его модернизации, наблюдается активное изучение и осмысление современных педагогических теорий и педагогических феноменов. Высшие учебные заведения ищут эффективные модели собственного развития. Особенно это затрагивает разработку новых подходов к созданию воспитательного пространства вуза. Воспитательный процесс высшего учебного заведения играет большую роль для современной педагогической науки и требует более детального рассмотрения и анализа. Необходимость в изучении воспитательного процесса высших учебных заведений можно связать с реформированием всех уровней отечественной системы образования, со вступлением Кыргызской Республики в Болонский процесс и переходом на двухуровневую систему обучения в высшей школе. А также с осмыслением того, что время обучения в высшем учебном заведении — это время, когда усиленно происходит развитие, воспитание и становление личности студента, воплощаться в действительность его профессиональная подготовка. В это время влияние семьи несколько слабеет, организованное воспитание становится не ярко выраженным, но усиливается роль самовоспитания, увеличивается воздействие на личность окружающего пространства, студенческого сообщества. Студенчество — это период для развития интеллекта, отшлифовки системы ценностей и формирования мировоззрения, укрепления физических сил и здоровья, развития творческих способностей студенческой молодежи. Также вуз является той «территорией», где на студента объективно оказывают действие источники воспитательного влияния и вступают в силу определенные педагогические закономерности и принципы воспитания.

Под воспитанием процессом чаще всего рассматривают целеустремленную систематическую деятельность, которая связана с обучением, ориентированная на формирование социально значимых качеств, установок и ценностных ориентаций личности. Важ-

ной целью воспитания, как правило, представляется переход от разрозненных воспитательных мер к созданию гуманитарной (социокультурной) воспитывающей среды как системообразующего начала воспитательной деятельности. При любых условиях все концепции опираются на идею сочетания научного исследования и воспитания личности. К. Ясперс отдавал предпочтение исследовательской модели, одновременно связывая духовную целостность образования с единством обучения, исследования и воспитания. Х. Ортега-и-Гассет выделял культурную миссию университетов, воспитание интеллектуального профессионала, а М. Хайдеггер считает необходимым сохранение интеллектуальных и культурных функций университета и их значения в подготовке востребованных обществом профессионалов.

Весьма важной моделью образования является — культуроцентристская. Она была разработана А.С. Запесоцким, в этой модели на первый план выдвинуты воспитательные задачи, связанные с формированием личности, а коренное, существенное отличие воспитания в рамках такой парадигмы состоит в том, что оно осуществляется не с помощью передачи знаний, а путем приобщения к ценностям [5, 2-6]. Результатом воспитания является ценностное сознание личности, фундамент которого не рационален, а эмоционален, ценности — нравственные, религиозные, политические, эстетические, художественные — передаются не средствами безличной коммуникации, как научные знания, а в межличностном общении, и усваиваются не мышлением, а переживанием, и, только будучи пережитыми, становятся стимулами поведения, опирающегося на знания [4, 43].

В. А. Сластенина говорит о том что, методы воспитательного воздействия, носят комплексный характер и включают воздействие субъекта на объект в системе воспитания, а также воздействие на среду воспитания [8, 43-47].

Первую группу методов представляют методы побуждения к активным действиям (поощрение, стимулирование, повышение социальной значимости, сила положительного примера и т. д.); вторую — методы принуждения (законодательство, нормативные требования, регулирующие отношения между объек-

том и субъектом воспитания (вузом и студентом), директивные указания, распоряжения, приказы; третью – методы убеждения, которые базируются на мотивации поведения через потребности (методы морального стимулирования качественного выполнения работы и достижения высоких результатов в учебе и жизни). Развитие лидерских качеств личности, харизмы и способности к достижению максимального результата, несомненно, будет свидетельствовать о положительном эффекте воспитывающего воздействия.

На сегодняшний день государству старается заполнить образовавшийся вакуум в своем целенаправленном воздействии на молодое поколение через такие общественные институты, как семья и образовательная система. Однако проблемы молодежи, ранее в такой мере ей не свойственные, только нарастают: правонарушения, пьянство, сексуальная свобода, наркомания, СПИД, суицид, усиливающееся падение духовности, нравственности, культуры уже не вызывают удивления у людей, как и наметившийся серьезный раскол между поколениями.

Н. В. Гафуров предложил две группы критериев, на основании которых становится возможной оценка развитости воспитательной системы [1, 102-106]. Первая группа — критерии факта, позволяющие ответить на вопрос, есть ли воспитательная система. Об этом могут свидетельствовать упорядоченность жизнедеятельности вуза, наличие сложившегося единого коллектива, единство воспитательных воздействий и т. д. Вторая группа — критерии качества, позволяющие судить о том, каков уровень развития воспитательной системы и ее эффективность. К ним относятся степень приближенности системы к поставленным целям, реализация педагогической концепции, общий психологический климат, стиль отношений в коллективе, самочувствие студентов и преподавателей, внутренний комфорт, уровень воспитанности выпускников. Если первый критерий удовлетворяется достаточно просто, то второй четко зафиксировать даже через косвенные показатели весьма сложно. Системообразующий элемент воспитательной системы здесь может быть использован как лакмусовая бумажка для определения степени развитости самой системы.

Обосновывая системный подход к воспитательному процессу, многие авторы подчеркивают необходимость выбора главного элемента воспитательной системы. Эта позиция позволит исследователям и практикам ориентироваться на данный подход при построении воспитательной системы любого современного кыргызского вуза. Так, О. Гришаев, определяя главные пути осуществления воспитательного процесса, называет обязательными приобщение студенчества

к научному творчеству в процессе обучения, групповое и индивидуальное общение студентов с преподавателями, проведение общеуниверситетских мероприятий культурно-просветительского характера, а также взаимодействие кафедральных и факультетских структур с общественными организациями, учреждениями культуры города и региона, творческими союзами. В условиях модернизации общества и растущих требований к человеческому капиталу воспитательная и социальная работа, по мнению О. Гришаева, должна стать инструментом развития и преобразования страны [2, 79-83].

Для создания студентам благоприятных условий жизни, необходимых им для получения качественного профессионального образования и адекватных их потребностям, необходимо преодолеть ряд стереотипных взглядов на осуществление воспитания в вузе. В первую очередь это касается «выделения» воспитательного процесса из общего потока педагогических процессов, ограничение его функциональной роли как дополнительной по отношению к учебе, рассмотрение его как необязательного или, того хуже, мешающего осуществлению собственно «образовательного процесса» [7, 79-82].

Таким образом, тенденции развития воспитательного процесса в условиях современного общества носят многокачественный трансформирующий характер, видоизменяющий традиционный подход к воспитанию как передаче социально-исторического опыта, систематическим формирующим воздействиям на личность в границах традиционных звеньев социализации.

Литература

1. Гафурова Н. В. Воспитательный процесс в вузе как система // Высшее образование в России. 2009. № 6. С. 102–106.
2. Гришаев О. Система воспитательной и социальной работы // Высшее образование в России. 2008. № 1. С. 79–83.
3. Дубицкий В. В. Философско-социологические основания теории воспитания. М.: Ин-т философии РАН. 2003. С. 20–21.
4. Запесоцкий А. С. Университет как социально-педагогическая система // Изв. Российской академии образования. 2008. № 1 (8). С. 43.
5. Культуроцентристская концепция гуманитарного образования / беседа с А. С. Запесоцким гл. ред. журн. А. П. Прохорова // Преподавание истории в школе. 2001. № 10. С. 2–6.
6. Масленников В. А. Организация воспитательной работы // Там же. № 12. С. 75–79.
7. Сидорова И. А. Воспитание на основе сотрудничества // Высшее образование в России. 2009. № 7. С. 79–82.
8. Сластенин В. А. Основные тенденции развития современной образовательной политики в Российской Федерации // Педагогическое образование и наука. 2005. № 3. С. 43–47.

БАЛДАРДЫ МЕКТЕПКЕ ДАЯРДООДОГУ ҮЙ-БҮЛӨНҮН ОРДУ

Үй-бүлө, турмуш куруу, укум-тукум улоо максатын көздөгөн, бир түндүктүн астындагы эң кичинекей жана эң маанилүү, социалдык топ. Үй-бүлө - коомдун данеги жана пайдубалы. Үй-бүлө адам болуунун сырларын үйрөткөн куттуу уя. Ошол эле учурда үй-бүлө уясынын ички-сырткы терс таасирлерден калкалаочу функциясы да бар. Адам баласы түтүнү көккө булаган коломтосунан кубанычын, сүйүнүчүн, бактылуулугун арттырат, өкүнүчүн, кайгы мунун жеңет. Үй-бүлө мүчөлөрүнүн ар бири өз жоопкерчилигин сезүү менен бири-бирине жардамдашып, турмуштун түмөн түйшүгүн биргеликте жеңишет. Жакшы ар тараптуу жетишкен жеткинчекти тарбиялаш үчүн анын ар бир мүчөсү өз милдеттерин так аткаруу зарыл. Адамдар гений болуп да, жолсуз болуп да төрөлүшпөйт. Мисалы француз философу Блез Паскалды алсак, аны атасы катуу тарбиялаган Паскалдан атасы баласынан абдан көптү үмүттөнгөн. Аны тарбиялоо үчүн мамлекеттик кызматтан баш тарткан. Ага географияны, тарыхты, философияны, тилдерди жана математиканы үйрөткөн. Жаттоого мажбурлабастан этияттык менен өнүктүргөн. Натыйжада Паскаль атактуу математик, физик жана диний философ болгон. Паскаль 39 жыл гана өмүр сүргөн. Ал үч жашка чыкканда энеси өлүп калган, дээрлик эне мээримин көргөн эмес. Атасы менен гана баарлашкан жана дайыма аталык тарбия менен гана чектелген. Албетте, бул анын ден-соолугуна жана психикасына таасир эткен. Ата баладан генийди тарбиялап өстүрүшү мүмкүн. Эне руханий жана физикалык жөндөмдүүлүгү айкалышкан жакшы адамды өстүрө алат [7]. Ушундан улам кенже куракта атанын да эненин да ролу чоң. Билим берүүнүн башаты жана фундаменти болгон мектепке чейинки билим берүүнү жөнгө салуу учурдун талабы. Белгилүү болгондой, азыркы учурда өлкөдөгү мектеп жашына чейинки балдардын 12 пайызы, анын ичинен айыл балдарынын 3 пайызы гана мектепке чейинки билим алууга тартылган [1]. Окумуштуулардын далилдөөсү боюнча адам өзүнө өмүр бою өздөштүрүп ала турган маалыматтын 50 пайызын 7 жашка чыкканча топтойт. Кыргызстандагы мектеп жашына чейинки балдардын 88 пайызы, өзгөчө айыл балдары укмуштуудай зарыл болгон интеллектуалдык көрөнгөдөн кур калууда. Учурда мектеп жашына чейинки балдардын 88 % ы бала бакчага барбай калгандыгына байланыштуу базистик программанын негизинде “Энелер мектеби” [6], (Материнская школа) – деген альтернативдүү программа түзүлгөн.

“Энелер мектебинин” негизги максаты балдарды мектепке даярдоо жана аларды айлана-чөйрө менен тааныштыруу.

Программада Кыргызстандагы Сорос фондунун “Шаг за шагом” (Кадам сайын кадам), Германиянын “Вольдорф бала бакчасы” жана SOS-Киндердорф “Балдар айылы” үчүн түзүлгөн иш-аракеттер эске алынган.

1989-жылы “Бала бакчанын даярдоо группасында окутуу жана тарбиялоо” программасынын кыргызча варианты кошулуп түзүлгөн.

Бул программада мектепке даярдоо тобундагы балдарга табият жөнүндөгү маалыматтар жыл мезгилдерине байланыштуу топтоштурулган.

2005–2006-окуу жылында Кыргыз Республикасынын Билим берүү Министрлиги Баланы мектепке даярдоонун компоненттери көрсөткөндөй *биринчиден*, мектепке ден соолугу чың баланын келүүсүнө кам көрүү. Мектепке ден соолугу чың келбети келишкен баланын келүүсү үчүн ата-эне адамдын өмүрү төрөлгөндөн тартып эмес, андан бир канча эртерээк - бойго бүткөндүн биринчи жумасында эле башталаарын билүүгө тийиш.

Экинчиден, баланы инсан катары даярдоо - үйдө баланын сөз байлыгынын өсүшүнө, айлана-чөйрөнү таанып билүүсүнө, өз алдынчалуулугуна, активдүүлүгүнө, демилгелүүлүгүнө, өзү теңдүүлөр, өзүнөн кичүүлөр жана улуулар менен мамилелеше алуусуна өбөлгө түзүү керек.

Үчүнчүдөн, баланы интеллектуалдык жактан даярдоо - анын сенсордук өнүгүүсүнө (көрүү, угуу аркылуу кабыл алуусуна), психикалык процесстеринин (кабыл алуу, көңүл буруу, эс, кыялдануу, байкоо жана образдуу элестөөлөрүнүн) өнүгүүсүнө көмөк көрсөтүү.

Ата эне

- баланын курактык жана жекече өзгөчөлүгүн, мүмкүнчүлүгүн эске алуу менен талап коюу;

- баланы инсан катары сыйлоо жана ага комплекстүү мамиле жасоо;

- анын физиологиялык жана валеологиялык өзгөчөлүктөрүн эске алуу;

- анын кемчиликтерин корректировкалоо (түзөп, оңдоо), бул маселе боюнча системалуу жана үзгүлтүксүз иш алып баруу.

Жогорудагы принциптерге таянуу менен төмөндөгү *милдеттерди* чечүүгө ата-энелер тийиш - балдардын жекече, өз алдынча иштөөсүнө мүмкүнчүлүк түзүү;

- баланын чыгармачылык ой жүгүртүүсүн өстүрүү;

- баланын эркин ой жүгүртүүсү, эркин пикир алышуусу, өз оюн тартынбай айта билүүсү үчүн өбөлгө түзүү;

- баланын билим алууга болгон ынтызарлыгын өнүктүрүү;

- баладагы баамдоонун, парасаттын, байкагычтыктын өнүгүүсүнө көмөк көрсөтүү;

- баланын ден соолугу үчүн кам көрүү жана аны чыңдоо;

- салыштырууга, анализдөөгө, жыйынтыктоого үйрөтүү;

- эң жөнөкөй математикалык түшүнүк берүү;

- өзүнө-өзү ишенүү сезимин ойготуу;

- жүрүш-туруштун эрежелерине баш ийүүгө ынаадыруу;

- эстетикалык табитинин туура өнүгүүсүнө жардам берүү ж.б.

Мезгил ата-энелерден педагогикалык сабаттуулукту талап кылууда. Улуу педагог В.А. Сухомлинский

“Педагогика бардыгы үчүн илим болууга тийиш,”- деп таасын айткан [7].

Мектепке чейинки начар билим мектептик билимге тескери таасир этсе, мектептик билим жогорку билимге терс таасир берет.

Албетте, маселени мурдагы Совет доорундагыдай мектепке чейинки мекемелерди ачып, ал жерлерде ошол мезгилдегидей мазмундагы билим-тарбия берүү менен чечүү мүмкүнчүлүгү азыр Кыргызстанда жок.

Дүйнөдө негизинен мектепке чейинки жана мектептик билим берүү бөлүмдөрү мазмуну, уюштуруучулук жана окуу-методикалык жагынан тыгыз интеграцияланып иш алып барышат. Алсак, АКШнын көптөгөн мамлекеттик мектептеринде мектепке чейинки бөлүмдөр эле эмес, 4-5 жаштагы наристелер топтору да бар. Ал эми Россия Федерациясында учурда 5 жашар балдар үчүн мектептердин базасында «Мектеп алдындагы даярдоо» бөлүмдөрүн ачууга ар тараптуу даярдык көрүлүүдө [2]. «Ар бир мамлекет саясий түзүлүшүнө ылайык тигил же бул билим берүү системасын ишке ашыруу менен коомдун, адамдардын жана өндүрүштүн, жашоонун муктаждыгына карап дайыма динамикалуу өзгөрүүлөргө учурап турат» - деп жазат педагогика илимдеринин доктору, профессор Мамытов А. [126.6].

Ошондуктан Кыргызстандагы социалдык-экономикалык кыйынчылыктарды эске алуу менен мектепке чейинки билим берүү маселесин мектептердин алдында эле мектепке чейинки билим берүү бөлүмдөрүн ачуу менен ишке ашыруу оптималдуу болмок. Бул иш бир топ экономикалык, финансылык, уюштуруучулук, турмуш-тиричилик, окуу-методикалык, санитардык-гигиеналык жана башка маселелерди чечүүнү талап кылат.

Кыргызстанда мектепке чейинки тарбия берүүнүн илимий-педагогикалык маселелерин биринчи көтөрүп чыккан окумуштуу педагогика илимдеринин доктору, профессор Рахимова М. Р. “Кыргыз Республикасындагы мектепке чейинки тарбия системасынын өнүгүшү” (1917-1992) деген монографиясында балдарга ар тараптан тарбия берүүнү, анын ичинде акылын өстүрүүнү баса белгилеген [3].

Педагогика илимдеринин доктору С.К. Рысбаев мектепке чейинки балдар үчүн “Наристе-бөбөк” аттуу жыйнакты сунуштаган [4]. Т. Орусбаева Мектепке чейинки балдарга эне-тилин үйрөтүү концептисин иштеп чыккан [5]. А.Ж. Асановалар 1938-жылы алгачкы бала бакчага арналган колдонмодо коомдук-саясий, эмгек, музыка, математика сыяктуу окуу-тарбия иштери камтылган. 1945-жылы колдонмо оңдолуп, “Бала бакча тарбиясынын жетекчи куралы” кайрадан басылып чыкты.

1946–1947-жылдары “Жетекчилик” документинин аткарылышы каралып, 1-илимий-практикалык конференция өткөрүлүп, анда балдардын жаш өзгөчөлүгү эске алынуу менен кенже, ортоңку, жогорку топко бөлүнүп, ар бир топтогу балдар менен өзүнчө окуу-тарбия сабактарды өтүү каралып, эртең менен балдарды серүүнгө алып чыгуу, таза абада ойнотуу жана көнүгүүлөр өткөрүү каралган.

1953-жылы бала бакчадагы окуу-тарбия ишин жакшыртуу жана балдарды мектепке даярдоо сапатын арттыруу максатында “Жеткинчек” кайрадан каралды. Анда тарбиячынын жетекчи ролу, сабактын

турлору, баланын өнүгүүсүнө шарт түзө турган мазмуну өзгөчө белгиленген.

1962-жылы “Бала бакчада тарбиялоо программа-сы” иштелип чыгып, окуу-тарбия иштеринин жаңы мазмуну түзүлдү. Бул программа баланы 2 айынан 7 жашка чейин, башкача айтканда мектепке барганга чейин тарбиялоо иш чараларын иштеп чыгып, балдарга билим берүү, тарбиялоо, өнүктүрүү, калыптан-дырууга чоң маани берген. Өз мекени менен тааныштыруу, жашаган жериндеги турмуш–тиричилик, эмгек, оюн, көңүл ачуу, көркөм өнөр, дене тарбия, музыкалык тарбия жана эртең менен көнүгүү жасоо иштери каралып, балдардын акыл-ой, ден соолугуна да кам көрүлгөн.

1969-жылы программа мазмуну жагынан оңдолгон менен көп жетишкендиктерге ээ болгон эмес. Ал эми 1972-жылы жана 1978-жылы кайрадан басылып чыгып, декларативдүү негизде болуп, чыныгы иш аракет аз эсепке алынган.

1984-жылы коомдук мектепке чейинки тарбияны андан ары жакшыртуу жана балдарды мектепке окуганга даярдоо жөнүндөгү өкмөттүн токтомуна ылайык “Бала бакчада окутуунун жана тарбиялоонун типтүү программасы” деген ат менен жарык көрүп, окутуу жана тарбиялоо процесси бирдиктүү болгондуктан, системалуу жана үзгүлтүксүз иш-аракет баланын жаш жана жекече өзгөчөлүгүнө жараша түзүлгөн.

Илим менен техниканын, адабият менен маданияттын өнүгүүсүнө байланыштуу мектепке чейинки билим берүүнүн жана тарбиялоонун теориялык негиздеринин тереңирээк аныкталышына байланыштуу мазмуну жаңыртылып, 1984-1989-жылдары заман талабына ылайык жыл сайын өзгөртүлүп, оңдолуп, толукталып турду.

1998-жылы жаңы “Мектепке чейинки билим берүү концепциясынын” негизинде “Бала бакчадагы баланы тарбиялоо, окутуу жана өнүктүрүүнүн базистик программасы” иштелип чыкты. Бул типтүү программанын негизинде 2000–2001-жылдары “6–7 жаштагы баланы мектепке даярдоонун жалпы өнүктүрүүчү (базистик) программасы” түзүлгөн. Бул программада азыркы мектеп талабы эске алынып, акыл эмгеги жагынан анализ-синтез берүү жөндөмдүүлүгү, чыгармачылыкка тарбиялоо, адеп-ахлак жана эрк-сезим чөйрөсү эске алынган. Жыйынтыктап айтканда эң алгач бала пайда болгонго чейин үй-бүлөнү бекемдөө, үй-бүлө мүчөлөрү бири-бирин түшүнүү жана мамлекет тарабынан иштелип жаткан программалар, балдар концепциясы жөнүндөгү маалыматтар менен тааныш болуусу баланы мектепке чейин даярдоого кошкон салымы болоорун унутпашыбыз абзел.

Адабияттар

1. Абдырахманов Т. Мектепте билим берүүнүн сапатын жогорулатуудагы орчундуу маселелер.
2. Мамытов А. Кыргыз Республикасынын Билим берүү системасын модернизациялоонун концептуалдык негиздери.
3. Рахимова М. Р. Кыргыз республикасындагы мектепке чейинки тарбия берүү системасынын өнүгүшү. Б., 1993.
4. Рысбаев С.К. Наристе-бөбөк, Бишкек.
5. Орусбаева Т. Мектепке чейинки балдарга эне-тилин үйрөтүү концептиси. Ф.: Мектеп, 1989.
6. Сухомлинский В. А. Мектептин жаш директору менен аңгеме. -Ф.: Мектеп, 1976.
7. Масару Ибука, “Үч жаштан кийин кеч” -Б., 2015.

ЭЛЕМЕНТЫ КОММУНИКАТИВНОЙ МЕТОДИКИ ОБУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ В НЕЯЗЫКОВЫХ ВУЗОВ

Бул макалада тилдик эмес кесиптик жогорку окуу жайларында билим берүү процессинде англис тилин окуу методикасынын коммуникативдик элементтери каралат.

В данной статье рассматриваются элементы коммуникативной методики обучения английскому языку в структуре образовательного процесса в неязыковых вузах.

This article is about the place for the communicative method of teaching English within the structure of the education process in non-linguistic universities.

Түйүндү сөздөр: англис тилинин коммуникативдик курсу, англис тили жана келечек кесиб, чет элдик билим, оозеки англис тилин үйрөнүү, аудио жана видео материалдар.

Ключевые слова: коммуникативный курс английского языка, будущая профессия и английский язык, образование зарубежом, изучение разговорного английского языка, аудио и видео материал.

Key words: communicative English course, future career and English, education abroad, learning spoken English, audio and video materials.

Английский язык в современном мире — это не столько учебная дисциплина или сфера науки, но очень важный инструмент, который отражает уровень конкурентоспособности студента и выпускника на рынке труда.

Соответственно, от уровня владения английским языком во многом зависят возможности реализации будущего выпускника в той профессии, которую он избрал для себя и диплом, по которой он получит. Конечно, учитывая направленность и сосредоточенность вуза на обучении профессии, очень сложно найти место для серьезного изучения английского языка. Несмотря на это, сравнительно небольшое количество часов, выделенное на изучение английского языка в неязыковом вузе, можно и нужно использовать эффективно, с целью повысить общий и разговорный уровень студентов. Такая цель реальна к выполнению, при условии использования элементов коммуникативного подхода.

Коммуникативная компетенция сегодня считается одной из важнейших составляющих профессиональной подготовки в вузе [5]. Ядром коммуникативной методики является цель коммуникации, по достижению цели определяется качество овладения речевыми навыками.

Сегодня коммуникативный подход к обучению иностранным языкам пронизывает все аспекты методики обучения, вне зависимости от содержания обучения, целей и задач, методов и средств обучения. Воспитание и развитие также основывается на теории коммуникации. Словесно-логическое мышление с этой точки зрения может служить одним из ключевых элементов эффективности коммуникации и общения.

Ключевыми элементами словесно-логического мышления являются понятие, суждение и умозаключение на уровне высказывания и упорядочение на уровне текста.

Важно:

- в объяснении меньше использовать специальные термины, сложную лексику, лучше говорить на простом языке, но понятно, с большим количеством простых и логичных примеров;

- в объяснении используется лексика, уже известная студентам (желательно использовать минимум новой лексики); - если тема имеет много нюансов (исключения, особенности употребления), а группа схватывает не быстро, лучше разделить информацию на порции и излагать за несколько уроков.

ГРАММАТИКА: Отработка темы в выполнении письменных заданий по грамматике (вставить слова, буквы, письменные переводы предложений и т.д.)

ЧТЕНИЕ И ПОНИМАНИЕ. Задания на чтение текстов с изученным материалом и понимание.

АУДИРОВАНИЕ. Задания на то, чтобы понимать на слух то, что изучили.

РАЗВИТИЕ ДИАЛОГИЧЕСКОЙ РЕЧИ. Использование изученного в разговорной речи, общаясь друг с другом, преподавателем, обсуждения, дискуссии.

РАЗВИТИЕ МОНОЛОГИЧЕСКОЙ РЕЧИ. Обычно это специальные уроки презентаций студентов по какой-то теме, которые проходят редко, обычно нужны, если у студентов есть интерес к истории, культуре или еще каким-либо реалиям изучаемого языка и страны.

РАЗВИТИЕ МОНОЛОГИЧЕСКОЙ ПИСЬМЕННОЙ РЕЧИ. Обычно это сочинения, заметки, креативные формы, когда студенты письменно излагают ими сочиненный текст. Лучше давать на дом, т. к. обычно занимает много времени урока, требует использование словаря и осмысления диалогической речи, что позволяет студентам значительно повысить разговорный уровень английского языка. По нашему мнению, именно с этого следует начинать обучение английскому языку в неязыковом вузе.

Литература

1. Бесараб Т. П. Использование коммуникативной методики в преподавании английского языка (на примере курсов интенсивного изучения английского в Великобритании) [Текст] / Т. П. Бесараб // Молодой ученый. — 2013. — № 5. — С. 665–669.
2. Павловская И. Ю. Методика преподавания иностранных

языков (курс лекций на английском языке): Обзор современных методик преподавания — 2-е изд., исп. и доп. — СПб.: Изд-во С.-Петерб. Ун-та, 2003.

3. Пассов, Е.И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению [Текст] / Е. И. Пассов — М.: Просвещение, 1991. — 223 с.

А.А. Таабалдиева,
ОшМПИ

ОКУТУУ ТАРБИЯЛОО ИШТЕРИНДЕГИ ПЕДАГОГИКАЛЫК ШАРТТАР

Адам ар убак тарбияга муктаж экендиги баарыбызга айдан ачык көрүнүш. Биз сөз кыла турган кенже курактагы балдар жөнүндө психологдор, врачтар айтышат «баланын үч жашка чейинки курагы өтө маанилүү. Көп нерсе үч жашка чейин чечилет» - деп Гарвард университетинин балдарды өнүктүрүү борборунун изилдөөлөрүнө караганда бакалавр диплому бар катардагы ата-эненин баласы 1200 сөз билсе, мамлекеттен жөлөк пул алып жашаган ата-эненин баласы 400 гана сөз билет. Бул айырма өтө сейрек учурларда гана жоюлат[1]. Демек жашоо башынан эле акыйкатсыз. Мүмкүнчүлүк бирдей эмес. Бирок ошого карабастан талыкпаган изденүүлөрдүн натыйжасында таптакыр болбосо да аз пайызда жоюу педагогдун милдети. Азыркы ааламдашуу доорунда убакыт кылыч сымал, сен аны кеспесең ал сени кесет андыктан убакытты туура пайдаланып, келечек ээлериңе б.а. жаш жеткинчектерге шарт түзүү улуу муундун парзы. Көйгөйлөрдүн терезесин карай турган болсок, үч түрдүү адамдар бар:

1. Проблемасы бар адам.
2. Проблемалар ичине баткан адам.
3. Проблемаларды чечкен адам.

Ар бирибиз Мен бул тизмелердин кайсынысына кирем. Бул тизменин кайсынысы менде басымдуураак. Бул тизменин баары менде барбы деген суроолорду өзүбүзгө узата алабыз. Бул жерде айта турган эң маанилүү маселе- кайсы тизмеге тиешелүү болбойлу эң негизги проблеманы чечкен адам болуу [2]. Адамдар жаңылыштык кетириши мүмкүн бирок улуу адамдар гана жаңылыштыгын моюнга алышат. Окутуу тарбиялоо ишинде кээ бир учурда балдарда кездешкен кылык - жоруктарга байланыштуу кээ бир жерде мугалимдин өзүндө кездешкен кыймыл-аракеттерге байланыштуу көйгөй чыгышы мүмкүн бул учурда мугалим проблеманы чечүүчү болуп, өзгөрүүнү өздөрүнөн башташы зарыл. Билим берүү, окутуу тарбиялоо процессинде инсанды калыптандырууда субъект катары негизги таасир берүүчү рычаг мугалимдин ишмердүүлүгү болуп саналгандыктан, билим берүү мекемелеринин педагогикалык маданияты жогорку деңгээлдеги мугалимге болгон муктаждыгы күн санап өсүүдө.

Бүгүнкү мугалимдин педагогикалык ишмердүүлүгү анын руханий жана материалдык маданиятына, инсандык жана кесиптик сапаттарына байланыштуу аныкталаары белгилүү. Азыркы ааламдашуу доорунда түрдүү информацияларга мээбиз жык толгон кандай гана күн болбосун жаңылануу менен гана жандуу калууга болот. Мезгилден артта калбай ата-бабалар тарбиясынан оолактабай келечек муундарга татыктуу тарбия берип аларга шарттарды түзүүбүз керек.

Азыркы мезгилде педагогикалык процессте балдарга жекече мамиле жасоо – бул педагогика илиминдеги принциптердин бири болуп, окуучунун жекече өзгөчөлүгүн жана окууга болгон жөндөмдүүлүктөрүн үйрөнүү болуп саналат. “Азыркы инсанга багытталган педагогика үчүн класстагы балдар бир түрдүү топураган көпчүлүк эмес. Биздин жаңы педагогика бүгүн минтип ойлонуп турат: Ар бир адам кайталангыс жана уникалдуу. Бири- бирине коендой түспөлдөш эки эгиз да кебетелери жана жан дүйнөлөрү жагынан айырмаланышат. Бул дүйнө полифониялуу. Турмушта дене – бою, руху жагынан тамчыдай окшош бирдей кишилерди табыш кыйын. Адамдар, анын ичинде балдар да биогенетикалык өзгөчөлүгү, психикасы, темпераменти, жөндөмшүгү, таланты, акыл түзүлүшү, мүнөзгү, кыял жоруту, эмоционалдуулугу, табити жагынан бири-бирине окшошпойт. Балдар жынысы, жашы, курагы, тарбиясы, маалыматы, максаты, кызыкчылыгы жагынан ар түрдүү” – деп жазат педагогика илимдеринин доктору, профессор С. Байгазиев [33.123].

Балдарга жекече мамиле жасоонун негизги максаты педагогикалык процессте төмөндөгү эки чоң проблеманы чечүүгө багытталууга тийиш.

Алар:

1.Инсандагы терс сапаттарды жоюу, оң сапаттарды өнүктүрүү, мына ушуну менен бирге ошол баланын нравалык потенциалын жогорулатуу.

2.Бардык балдарда илимдердин негиздерин бекем өздөштүрүүсүнө зарыл болгон жөндөмдү жана көндүмдү камсыз кылуу.

Жогоруда белгилегендей, бардык балдарга жекече мамиле жасоонун төмөндөгүдөй элементтерин өздөштүрүп алуусу зарыл деп эсептейбиз.

Ар бир баланы өзүнчө системалуу түрдө үйрөнүү: анын ден соолугунун абалы, темпераменти, мүнөзү, жөндөмдүүлүгү, кызыгуусу, окууга жана эмгекке болгон мамилеси.

Бул жерде биз өз ишибиздин жүрүшүндө мугалимдин кандай тапшырмасы болсо да аткарууга даяр, анын кайсы гана суроосу болбосун жооп берүүгө мүмкүнчүлүгү бар активдүү жана пассивдүү балдарды, тайманбас жана көңүлкөш, тыкан жана шалаакы, чечкинсиз жана чечкиндүү, ачык жана тартынчаак, орой жана сылык, кыймылдуу жана жоош окуучулардын түрлөрүн аныктап алууга тийишипиз.

Биздин мындай байкоолорубузга караганда айрым балдар тез эле козголушат, өтө тездикте кыймылдашат, ишке бат эле сүңгүп кирип, бирок андан бат эле алагды болушат, а кээ бирлери ишке жайыраак киришет, аны мыкты бүтүрүшү мүмкүн. Ошол эле учурда алар тез чарчап калышы да ыктымал. Ар бир окуучу менен иштөөдө педагогикалык жакынкы милдеттерди

коюу зарыл. Мугалим балдардын жекече сапаттарын үйрөнүп бүткөндөн кийин ал баланын кайсы он сапаттарын өнүктүрүү зарылдыгы бар экендигин, ошондой эле кайсы терс сапатын жоюу керектигин белгилеп алган талапка ылайык.

Балага жекече мамиле жасоонун натыйжалуу жолдорун, методдорун тандап алуу. Бул багытта каражаттар өтө эле көп. Ошондуктан ар бир сапатка жараша каражат тандоо ылайык. Биздин оюбузча, биринчиден, окуп үйрөнүп жаткан предметтердин материалдарынын мазмунуна жана татаалдыгына карата; экинчиден, окуу иштерин уюштуруу формаларына; үчүнчүдөн, жаңы теманы баланын кабыл алууга болгон даярдыгынын деңгээлине; төртүнчүдөн, баланын жекече жөндөмдүүлүгүнө байланыштуу болот.

Бүгүнкү күндүн билим берүү системасынын окутуу процессиндеги негизги маселелери катары этнопедагогика, инновация жана интерактивдүү усулдардын пайдаланышы. Элибизде «Улууга урмат, кичүүгө ызат» деп эзелтен айтып келишет сиз кичүүгө ызат көрсөткөндө гана кичүү сизге урмат көрсөтөт. Бул биздин эзелки этнопедагогикабызда кеңири орун алган.

Азыркы инновация жана интерактивдүү усулдарга кайрылсак. Мугалим сүйлөп түшүндүрүп жаткан учурда мугалимге окуучу кулак салган жок, ошол себептүү мугалим дароо чеберчилик менен окуучуну сүйлөтүүгө аракет жасап аны бир нерсени түшүндүрүүгө мүмкүнчүлүк түзгөндө окуучу мугалимди кунт коюп угууга көңүлгө, уга билүү жөндөмдүүлүгү артат. Башкаларга талап коюудан мурда мугалимдин өзү ушул талаптарга жооп бериши керек. Балдарды тарбиялоодо аларга тарбияны таңуулабастан аларга көмөкчү катары шарт түзүүбүз абзел.

Билим берүүнүн дүйнөлүк практикасында окутуунун салтуу жана интерактивдүү усулдарынан башка да жүздөгөн усулдар, ыкмалар бар. Эң негизгиси-бул мугалим балдарга сапаттуу билим берүү үчүн окутуунун көптөгөн усулдары жана ыкмалары менен куралданып. Аларды окутууда өз орду менен айкалыштыруусу керек болгондо, бир сабактын жүрүшүндө интерактивдүү усулдан салттуу усулга жана тескерисинче, бир усулдан экинчи усулга өтүп кетүү чеберчилигине ээ болуусу керек.[3] Окуучу мугалимдин берген жаңы маалыматын салтуу окуудагыдай пассивдүү угуучу катары кабыл албастан, ал чындыкка өзүнүн жекече жолу, изденүүсү жана эмгеги менен келүүчү инсан катары кабыл алынат. Интерактивдүү усул-биргелешип өз ара аракеттенишкен, жемиштүү жана натыйжалуу эмгекке багытталган иш усулу. Көрөңгөлүү кыргыз элибизде «Акыл жаштан - асыл таштан» - деген улуу сөз бар.

Бизден, мугалимден чыкпаган кээ бир акыл жаш муундардан чыгышы толук мүмкүн, андыктан аларга, төмөнкү шарттарды түзүүбүз керек.

1. Эркин ой жүгүртүүгө
 2. Оюун коргой билүүгө
 3. Анын пикири маанилүү экендигин эскертип туруу, туура эмес деп кесе айтып шагын сындырбоо.
- Мугалим балдарды окууга тартууда сабакта окуучуларды эмгектенүүгө, өз алдынча билим алууга жана алган билимине канааттануу сезимин пайда кылууга окууга, үйрөнүүгө, өз күчүнө ишенүүгө, алардын алга жылышын, өөрчүүсүн камсыз кылууга шарт түзүү, ал үчүн чара көрүү зарылдыгы көрүлөт. Баланын билим алууга болгон аракетин өөрчүтүү, анын өз күчүнө ишенүүсүн пайда кылуу керек.

Окуучулардын рухий дүйнөсүнө ар тараптуу таасир этүүчү башкы күч - эң биринчи, мугалимдин адилет сөзү, гумандуу мамилеси, тунук сезими жана тынымсыз изденүү жолундагы чыгармачылык дарамети. Анткени мугалимдин негизги максаты келечектеги жаңы инсанды тарбиялап чыгаруу болуп саналат. Мугалимдин кесиптик принциби окуучуларга татыктуу билим берип, гумандуу, эстүү ыймандуу балдарды тарбиялоо экендиги баарыбызга белгилүү. Билим берүүнүн ачкычы мугалим деп бекеринен айтылбаса керек.

Окуучунун алдында мугалимдин кадыр - баркы анын жогорку деңгээлдеги билими. Мугалимдин маданияттуулугу окуучуларга таасир берет. Мугалим жөн эле билимди өткөрүп бербестен, окууга жана окуучунун окуу процессинде кабыл алуусунун өнүгүүсүнө жардам багыт бериши керек анткени мугалим информациянын булагы эмес, ал ойлоону ишмердүүлүгүнүн уюштуруучусу болушу керек. Атактуу педагог Е. Н. Ильин мугалимге төмөндөгүдөй кеңеш берген “өзүң окуткан предметин менен окуучуга кайрылбастан окуучу менен бирге предметке кайрыл” ал эми А. С. Макаренко баланы колдон келишинче сыйлоо жана жогорку даражадагы талап коюуга өзгөчө көңүл бөлгөн, В.А. Сухомлинский болсо “тарбиялоонун негизги максаты балага ишеним көрсөтүп, анын чыгармачылык күчүн жана талантын колдоону сунуш кылган. Ошентип азыркы педагогика дүйнөсү көп кырдуу. Өзгөрүлмөлүү жана кыймылдуу. Андыктан мезгилден артта калбай жаңылануу менен жандуу калышыбызды эстен чыгарбоого тийишпиз.

Адабияттар

1. // Шоокум №01 (101), январь 2015- жыл.
2. // Шоокум №11 (87) ноябрь 2013- жыл.
3. // Вестник ОГПИ № 02 (12) 2015 79- бет.
4. Абдыкеримова М.А., Токсонбаева Э.Т., Жалпы педагогика. -Б., 2013.

**Мамаева Д.А., Акыбаев Ш.Т.
ЦГОМЯЛТ КГЮА**

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ВИДЕОМАТЕРИАЛОВ С ПОМОЩЬЮ МУЛЬТИМЕДИЙНЫХ СРЕДСТВ В ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ СТУДЕНТОВ НЕЯЗЫКОВЫХ ВУЗОВ

Макалада тилдик эмес кесиптик жогорку окуу жайда окуган студенттерге чет тилин окутууда аутенттик видео материалдарды колдонуу каралат.

В статье рассматривается использование аутентичных видеоматериалов в обучении иностранному языку студентов неязыкового вуза.

This article is about using of authentic video materials by teaching of foreign languages in non-linguistic universities.

Түйүндү сөздөр: аутенттик видео материал, студенттин өз алдынча иши, мультимедиа каражаттары, чыгармачылыкка багытталган тапшырмалар

Ключевые слова и фразы: аутентичный видеоматериал, самостоятельная работа студента, мультимедийные средства, творческие задания

Key words: authentic video, independent work of students, multimedia, creative tasks.

Изучать иностранный язык только по учебнику им неинтересно, к тому же если это профессиональный иностранный язык, включающий обязательную специальную терминологию по изучаемому направлению. Более того, один лишь учебно-методический комплекс (УМК) не способен погрузить студентов в языковую среду.

Нельзя не отметить очень важную роль просмотра и обсуждения видеоматериалов на иностранном языке для повышения мотивации студентов к его изучению. Это одно из немногих заданий, которые студенты готовы выполнять с огромным удовольствием. Нетрудно убедиться в том, что смотреть видео намного лучше в оригинале.

Изучение иностранного языка вообще и профессиональной лексики в частности путем просмотра видео – это изучение через восприятие. Во время просмотра зритель слышит большое количество правильных иноязычных предложений, диалог является образцом реального общения на разговорном языке. Кроме того, во время просмотра видеоматериалов есть возможность услышать оригинальную профессиональную терминологию, правильно произнесенную. Именно произношение часто вызывает затруднения у студентов неязыковых специальностей.

Для того чтобы сделать просмотр видео на занятиях по иностранному языку в неязыковом вузе наиболее полезным и эффективным видом работы имеет смысл разработать ряд заданий к отдельным частям фильма, такие как вопросы на общее понимание, нахождение эквивалентов и перевод наиболее важных, либо вызывающих сложности терминов.

Особое внимание уделяется вопросам организации самостоятельной работы студентов, что, в свою очередь, ставит перед преподавателем задачу выделения тех видов учебных заданий, которые необходимы для освоения материала. Самостоятельная работа помогает студентам закрепить материал, пройденный на практических занятиях, включая специальную лексику, развивать языковые навыки.

Иногда предлагаются вопросы, которые не просто помогают проверить понимание, но и акцентируют внимание на ключевые моменты, являясь, таким образом, планом для пересказа. Занятия, на которых преподаватель использует видеоматериал, может иметь целью не только введение новых лексических единиц

и тренировку в их использовании, но и отработку навыков употребления какого-либо грамматического явления.

Во первых - важной задачей является мотивировать студентов, снять некоторые трудности восприятия видеоматериала и подготовить обучаемых к выполнению того или иного задания путем вопросов, прогнозирующих содержание видео. Также следует вводить новую терминологию, которая будет встречаться во время просмотра того или иного видеосюжета.

Во вторых – понимание студентами содержания видеосюжета, активизация их речевой деятельности.

В третьих - активизируется творческая речевая деятельность студентов. Они описывают кадры видеосюжета по цепочке, задают вопросы, комментируют те моменты, где была представлена новая информация.

В качестве домашнего задания студентам может быть предложено разработать мини-проекты на основе информации из просмотренных видеосюжетов.

Студенты живо реагируют на предложенные задания, активно выполняют упражнения и с интересом смотрят видеосюжеты, что позволяет достичь высокого уровня качества образования. Работа с мультимедийными средствами при обучении профессиональному иностранному языку студентов неязыковых специальностей дает возможность еще больше разнообразить учебный процесс.

Литература

1. Коваленко Н. С., Колбышева Ю. В. Этапы работы с видеоматериалами на иностранном языке в техническом вузе (на примере Института природных ресурсов ТПУ) // Филологические науки. Вопросы теории и практики. Тамбов: Грамота, 2011. № 2 (9). С. 85-88.
2. Макаровских А. В. Формирование интереса к изучению иностранного языка и будущей профессии через аутентичные видеоматериалы: на примере обучения студентов-химиков Томского политехнического университета // Филологические науки. Вопросы теории и практики. Тамбов: Грамота, 2012. № 7 (18). Ч. II. С. 106-108.
3. Савицкая Н. С., Даниленко Р. М. Использование аутентичных видеоматериалов при формировании навыков говорения на занятиях по иностранному языку // Филологические науки. Вопросы теории и практики. Тамбов: Грамота, 2011. № 2 (9). С. 152-153.

СТРАТЕГИИ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ В ОБУЧЕНИИ РУССКОМУ ЯЗЫКУ КАК ИНОСТРАННОМУ

При обучении русскому языку как иностранному важным компонентом учебного процесса является развитие у иностранных студентов умения выражать свои мысли и чувства на русском языке. Применение технологий критического мышления в обучении активно способствуют не только развитию речи, но и письму. Дает студентам возможность наблюдать, анализировать, моделировать.

Технология «Развитие критического мышления через чтение и письмо» (РКМЧП) означает не негативность суждений или критику, а разумное рассмотрение разнообразия подходов. Критическое мышление – это способность ставить новые вопросы и анализировать информацию, чтобы применить полученные результаты в различных ситуациях. Программа РКМЧП располагает большим арсеналом стратегий, приемов и методов, позволяющих преобразовать процесс обучения, сделать его интересным, разнообразным, мотивированным, ориентированным на потребности, желания обучаемых. Благодаря данной технологии, интенсивно развивается умение работать с письменным текстом. Сильная сторона программы в вариативности; методы и приемы могут быть скомбинированы по-разному.

Технология РКМЧП как традиционные формы преподавания включает три этапа или стадии. Это – *Вызов – Осмысление – Рефлексия*.

Первая стадия – вызов. Эта стадия позволяет: а) актуализировать и обобщить имеющиеся у студентов знания по данной теме б) вызвать устойчивый интерес к изучаемой теме, мотивировать к учебной деятельности; в) побудить их к активной работе на занятии и дома.

Вторая стадия – осмысление. Эта стадия позволяет: а) получить новую информацию б) осмыслить ее; в) соотнести с уже имеющимися знаниями.

Третья стадия – рефлексия. *Здесь основным является:*

- а) целостное осмысление, обобщение полученной информации;
- б) присвоение нового знания, новой информации;
- в) формирование у каждого из студентов собственного отношения к изучаемому материалу.

На каждой из стадий урока используются свои методические приемы (стратегии). Немаловажным для эффективности процесса обучения становится умение правильно выбрать технологические приемы, удачно комбинировать их, вписать их в рамки уже знакомых традиционных форм урока. Следует отметить, что применить на уроке технологию в полном объеме получается не всегда. Это обусловлено тем, что на подготовительных курсах уровень владения русским

языком еще недостаточен для свободного общения и необходима дополнительная лексическая и грамматическая работа.

Так, например, на уроках русского языка как иностранного можно применять приемы: «Синквейн», «Обмен мнениями методом ротации», «Тонкие и толстые вопросы», кластер, написание эссе, «Знаю, хочу узнать, узнал», «Диаграмма Вена» и другие.

Написание синквейна. В переводе с французского слово «синквейн» означает стихотворение, состоящее из пяти строк, которое пишется по определенным правилам. Составление синквейна требует от студента в кратких выражениях резюмировать учебный материал, информацию, что позволяет рефлексировать по какому-либо поводу. Это форма свободного творчества, но по определенным правилам. Правила написания синквейна таковы:

- на *первой* строчке записывается одно слово – существительное. Это и есть тема синквейна.
- на *второй* строчке надо написать два прилагательных, раскрывающих тему синквейна.
- на *третьей* строчке записываются три глагола, описывающих действия, относящиеся к теме синквейна.
- на *четвертой* строчке размещается целая фраза, предложение, состоящее из нескольких слов, с помощью которого слушатель выражает свое отношение к теме. Это может быть крылатое выражение, цитата или составленная фраза в контексте с темой.
- последняя строчка – это слово-резюме, которое дает новую интерпретацию темы, позволяет выразить к ней личное отношение.

Данный прием эффективен при изучении грамматического аспекта языка, в аудировании и словарной работе. Цель: стимулирование тщательного отбора слов, стремление к точности и лаконичности в выражении мысли; развитие умения проникновения в смысл текста.

Используя синквейн как прием изучения грамматики, следует оговаривать дополнительные условия его написания. Например, предложить студентам употребить в 3-й строке только инфинитивы или глаголы 3-го лица ед. и мн. числа. Таким образом можно активизировать и закреплять знания о спряжении, видах или временах глаголов.

Примеры синквейнов составлены студентами-китайцами по микротекстам и по иллюстрациям, которые предоставлены в учебном комплексе «Дорога в Россию».

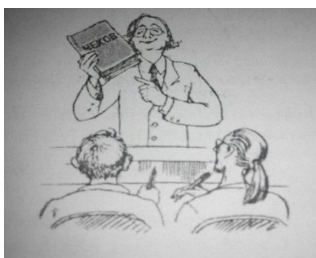
Московский художник Евгений Бачурин – очень талантливый человек. Он не только рисует, но и пишет стихи, сочиняет прекрасную музыку и сам поёт свои песни.

Евгений Бачурин

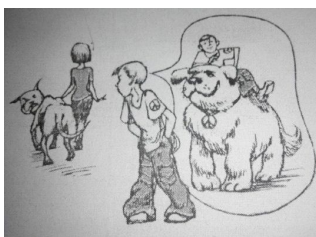
московский талантливый
рисует пишет сочиняет
Он поет свои песни
художник

Юноша
бедный худой
едет думает мечтает
мечтает о новой машине
молодой человек

Преподаватель
умный старый
показывал говорил смотрел
интересно рассказывал о Чехове
мужчина

Мальчик
юный симпатичный
мечтает смотрит гуляет
думает о доброй большой собаке
школьник

В аудировании, прослушав текст на русском языке, студенты получают непонятное слово. От понимания значения этого слова зависит понимание того, что говорится в тексте. Не объясняя значение данного слова, на занятии предлагается самостоятельно осмыслить это понятие и составить синквейн на тему. Студенты помимо лексической работы проделывают и грамматическую, так как синквейн предполагает подбор прилагательных и глаголов. Это особенно важно, поскольку студенты подготовительных курсов нередко затрудняются в распознавании частей речи.

Следующую стратегию «Обмен мнениями методом ротации» можно использовать в качестве обобщения и систематизации изученного. Эта стратегия представляет собой вид дискуссии, обсуждение вопросов, проблем по определенной схеме. Цель этой стратегии стимулирование сравнения выработанной позиции по тому или иному вопросу с позициями других групп; развитие способности выражать позицию в краткой, продуманной форме; включение всех участников в активное обсуждение проблемного вопроса.

Ряд вопросов (от 4 до 6) записываются на пронумерованных листах бумаги, которые размещаются на стенах в аудитории. Например:

№ 1. Скоро урок, поэтому студенты ... в аудиторию.
Мы ... на экскурсию на автобусе.

Студенты ... в кафе.

Они ... на стадион на троллейбусе.

Моя квартира находится не далеко, поэтому каждый день я ... пешком.

№ 2. 1) - Анна, куда ты ...?

- На лекцию в клуб.

- И часто ты ... на лекции?

- Я ... на лекции два раза в неделю: в понедельник и в четверг.

2) - Куда вы?

- Мы ... в кинотеатр.

Там сегодня интересный фильм.

- Часто вы туда ...?

- Не очень. Там обычно ... новые фильмы.

№ 3. Составить предложения.

Мой, друзья, ехать, на, Иссык-Куль.

Мы, говорить, по-русски, понимать, и, уже, неплохо.

Это, родной, страна, мой.

Антон, любить, читать, интересный, рассказы.

Марина, слушать, песня, русский.

Группы (из 3 человек) подходят к листу с вопросами и в течение 4-5 минут записывают на листе свой ответ. По сигналу преподавателя группы передвигаются к другому, новому листу на стене. Читают вопрос и ответ, который был записан, добавляют свои ответы. Группы передвигаются далее, пока они не вер-

нута к изначальному листу. В завершении каждая группа готовит презентацию ответов на вопросы.

Можно дать задания на листе А-4, по сигналу преподавателя передается другой группе по часовой стрелке, те дополняют список.

«Кластер» – это графические систематизаторы, которые показывают несколько различных типов связи между объектами и явлениями. Соединяя различные факты и мысли в такие паутинки, студенты развивают системность мышления. В центре листа пишется слово (тема, проблема) Далее вокруг этого слова записываются слова или словосочетания, которые студенты выбрали из текста. Учатся составлять кластеры с помощью картинок и рисунков. В последующем уже составляют кластеры, записывая мысли словами, а также учатся обобщать записанную информацию в группы. Этот прием дает возможность «вытащить» из памяти все слова, словосочетания, предложения, которые касаются определенной темы. Например, кластер по тексту «Чистые пруды»

интересная история
зеленая красивая старая
пруды были грязные
в центре Москвы Улица Чистые пруды
находятся старые пруды
на этой улице жил писатель
1703 году пруды очистили
люди знают и любят
москвичи гуляют

Вопросы могут служить мотивацией к изучению материала, могут способствовать лучшему закреплению изученного.

Прием постановки вопросов: стратегия «Толстые и тонкие вопросы». Эта стратегия используется тогда, когда уже имеют некоторые сведения по теме и ориентируются в ряде базовых понятий, связанных с изучаемым материалом.

Тонкие вопросы: кто, где, когда, что, согласны ли, было ли, будет ли и т.д. Толстые вопросы: Почему вы так думаете? В чем разница? Что, если? Объясните, почему и т.д. Этот прием используется в следующих обучающих ситуациях:

- для организации взаимопроса;
- для начала беседы по изучаемой теме;
- для определения вопросов, оставшихся без ответа после изучения темы.

Примеры вопросов составлены студентами по тексту «Нельзя опаздывать».

Тонкие вопросы: Кто опаздывает? Кто читал новый текст? Какой был урок? О чем думал Джон дома? Куда пришел в воскресенье утром?

Толстые вопросы: Как вы думаете почему он часто опаздывает? Почему дежурный не впустил его в институт? Как вы думаете как он учится? Что он решил делать? Он еще будет опаздывать? Почему вы так думаете?

Еще одним интересным приемом, который получил название «Знаю, хочу узнать, узнал», является таблица, которая служит одним из способов графической организации и логико-смыслового структурирования материала. Это форма удобна, так как предусматривает комплексный подход к содержанию темы.

При работе над темой «Винительный падеж: похож на кого?/ на что?» студентам предложен текст «Внук Юрия Гагарина».

Знаю	Хочу узнать	Узнал
Юрий Гагарин – первый космонавт. Он русский. Он давно умер.	О его семье. О его маме. Как он учился?	Гагарин был в космосе 108 минут. У него есть внук Юра. Он похож на дедушку. У него такое же открытое русское лицо, живые глаза и добрая улыбка.

Прием «Диаграмма Венна» представляет собой две окружности, имеющие общую площадь посередине. Её можно использовать с целью выявления противоположностей или общности определённых идей. Это упражнение можно выполнять как индивидуально, так и в группах. Оно не содержит большого и подробного объёма информации. Цели, достигаемые стратегией: управление процессом понимания; развитие умения сжато формулировать информацию в письменной форме; формирование навыков самостоятельной работы над информацией.

Прием «Эссе». Этот вид письменного задания применяется в конце урока, чтобы помочь слушателям подытожить свои знания по изучаемой теме. Дается задание ответить на два вопроса:

- Что они узнали по пройденной теме?
- Что хотели бы узнать?

Подводя итоги, можно сказать, что использование

приемов развития критического мышления на занятиях РКИ показало положительные результаты в овладении иностранными студентами умениями работать с информацией, умением обобщать, делать выводы, составлять вопросы по изучаемой теме, выражать свои мысли и чувства на русском языке.

Литература

1. Загашев И.О., Заир-Бек С.И., Муштавинская И.В. Учим детей мыслить критически. – Издание 2-е. – СПб: Альянс «Дельта» совм. с издательством «Речь», 2003 г.
2. Халперн Д. Психология критического мышления. Издательство: Питер, 2000.
3. Щукин А.Н. Современные интенсивные методы и технологии обучения иностранным языкам. – М., 2008
4. Стратегии обучения//Сериков В. В. Обучение как вид педагогической деятельности. М.: Изд. центр «Академия», 2008.
5. Халперн Д. Психология критического мышления. СПб.: Питер, 2000.

ТОГОЛОК МОЛДОНУН ЧЫГАРМАЛАРЫН ИНТЕРАКТИВДҮҮ ОКУТУУ ЖАНА КӨРКӨМ СӨЗ КАРАЖАТТАРЫНЫН КОЛДОНУЛУШУ

Бул макалада Т. Молдонун чыгармаларындагы көркөм сөз каражаттарынын берилиши жана аларды интерактивдүү окутуу ыкмалары о.э. чыгарманын тарбиялык маанисинин актуалдуулугу жөнүндө айтылат.

В данной статье рассматриваются вопросы подачи художественных речевых средств в творчестве Т.Молдо и методы интерактивного обучения, а также актуальность воспитательного значения его произведений.

This article is about the artistic speech means in the T.Moldo's works and interactive teaching methods, as well as the relevance of the educational value of his works.

Улуу держава СССР кулап, анын ордуна эгемен мамлекеттер пайда болуп, жаңы рынок жолун тандап алды. Бул өзгөрүүлөр билим берүү тармагын реформалоону талап кылды. Бул өзгөрүүлөр окуу планына да чоң таасирин тийгизди, жаңы предметтер кирип, окутуу планы, окуу программалары да өзгөрдү. Адабият сабагы мектептерде окутула баштагандан бери эле аны кантип, качан, кандайча окутуу керек деген маселе бүгүнкү күнгө чейин актуалдуу болуп келүүдө. Жазуучу ой калчап, турмуштан, тарыхтан, өз башынан кечкен окуялардан кынаптап айрым каармандарды эпизотторду ичинен токуп, кошумчалап, көркөм чыгарма жаратат, эгер ошол чыгармасы мектеп окуучуларына жарактуу деп табылса жана улут адабиятындагы этаптуу чыгармалардын бири катары кабыл алынса анда окуу программасына сунуш кылынат. Программаны түзүүчүлөр сунуш кылынган чыгармаларды бир нече критерий менен тандап алат. Азыркы колдонулуп жүргөн программада төмөнкүдөй критерийлер жетекчиликке алынган.

- *Адеп-ахлактык чен-өлчөм* : чыгарманын бийик моралдык кооздугу этикалык асыл нарктарга, гуманисттик идеяларга тарбиялоочу мүмкүнчүлүгү, тарбиялык-таанытуучулук потенциалы;

- *Эстетикалык - көркөмдүк чен-өлчөм*: чыгарманын көркөм формасынын кооздугу жана анын окуурмандар арасындагы рейтингинин жогорулуулугу;

- *Психологиялык –педагогикалык чен-өлчөм*: чыгарманын окуучулардын жаш өзгөчлүгүнө, кабылдоо мүмкүнчүлүгүнө, таанып-билүүчүлүк кызыкчылыгына, муктаждыгына ылайык келиши ж.б.

Демек, кыргыз адабиятында окутууга сунуш кылынган чыгармалар да мына ушундай критерийлерге салынган. Ошол адабий чыгармаларды таасирдүү кылып жеткирүү – адабият мугалиминин биринчи кезектеги милдети. Акыркы учурда мектеп окуучулары да, жогорку, орто окуу жайларынын студенттери да китеп окуудан алыстап кетишкендиги ачык эле көрүнүп турат. Кала берсе ылдыйкы класстын окуучулары да жыл өткөн сайын балдардын жомок окууга кызыгуулары да төмөндөп баратат, бул азыркы замандын, глобализациясынын таа-

сири менен балдардын элдик фольклордон алыстап баратышынын көрсөткүчүбү деген суроо туулат. Китеп окуу кризиси Кыргызстанга тез эле тарап, электрондук маданият, видеопродукциялар, интернет, ар кандай мультимедиялар шаарларда гана эмес айыл-кыштактарга чейин жетти.

Деги окуудагы интерактивдүүлүк, интерактивдүү окутуу деген эмне? Интерактивдүүлүк латын тилинен **интер** (inter) -аралыгы, ортосу, **актив** (actives) – аракетүүлүк, жигердүүлүк дегенди түшүндүрөт. Демек, кеп эки ортодогу окуучу менен мугалимдин ортосундагы аракеттүүлүк, жигердүүлүк, өз ара ара жандуу интеллектуалдык аракеттенүүлөр.

- мугалим багыт берет, конкреттүү кырдаалдарды, суроолорду (проблемаларды) коет, маселенин (суроонун) чечилишине жагдай шарт, өбөлгө түзөт;

- мугалимдин сүйлөөсү, суроолору маанилик-мазмундук жактан алдын ала ойлонулган, максатуу болот;

- мамилелердин этикасы, эстетикалык жагы сакталат;

- сабактан мугалим да, окуучу да белгилүү бир канагаттануу алып, берилген билим боюнча жеке пикири биротоло калыптанат ж.б.

Бүгүнкү күндө илим, билим өнүгүп, билим алуунун ар кандай технологиялары күчөп, ааламдашуу процесси күндөн-күнгө күч алууда. Ал эми тескерисинче Октябрь революциясына чейин басма сөздүн жоктугун, кыргыз эли текши кат-сабатсыз экенин эске алсак, мындай асыл максат канчалык деңгээлде ишке ашканын эстебей коюуга мүмкүн эмес. Бирок, ошого карабастан чыгармаларын жазуу, кагаз бетине түшүрүү демилгесин колдон кетирбей Улуу Октябрдын тарыхый күндөрүнө чейин сактап келишинин өзү эле Тоголок Молдонун өз заманынын улуу адамынын бири болгонун айгинелейт.

Албетте, Тоголок Молдонун адабий салтын бүгүнкү, биздин замандын жазуучу акындардын жазуу салты менн бир катарга коюп, чаташтырууга болбойт. Тоголок Молдонун жазуу деңгээли кантсе да импорвизациянын нугунан алыс кете алган эмес. Өнүккөн башка жазма адабияттар менен болгон карым-катнаш, байланыштардын дээрлик жоктугу

жазма адабиятка нукура тиешелүү касиеттердин (тематикалык, жанырдык, ар түрдүүлүк, жазуу маданияты, кол жазманын үстүндө иштөө ж.б.) өнүгүшүн басаңдатпай койгон жок. Ошондой болсо да Тоголок Молдо элдик поэзияга таянып, элдик поэзияда болгон жанырдык тематикалык мүмкүнчүлүктөрдү кеңири пайдаланган. Натыйжада Тоголок Молдонун поэзиясы элдик кошоктордон тартып, эпоско чейин, тамсилдерден тартып, социалдык- турмуш поэмаларына чейин камтыйт.

Тоголок Молдонун “Дыйкандын аялынын кошогу”, “Устанын аялынын кошогу”, “Калмергендин аялынын кошогу” ж.б. кошоктору эл арасында кеңири белгилүү болгон. Тоголок Молдо өзүнүн кошокторунда карапайым эмгекчил адамдын образын түзүү менен бирге кошокко түздөн –түз социалдык маани киргизет. “Дыйкандын аялынын кошогу” чыгармасын алсак, кошок традициялуу жоктоо ыр саптарынан кийин, түз эле дыйкандын образын түзүүгө өтөт.

Бармактарын барпайтып,
Басаган элең жыргалым.
Ортондорун оркойтуп,
Орокчу элең жыргалым. (1 том. 20-бет)

Дыйкандын оор эмгегин, түйшүгүн, ошого карабастан өз кесибине берилип, жоопкерчиликти мамиле кылгандыгын баяндагандан кийин, акын дүйнөдөн кайткан адамдын эң негизгиси касиеттерин сүрөттөөгө өтөт.

Ойдо жаткан таш элең,
Орокчунун башы элең,
Сууда жаткан таш элең,
Сугатчынын башы элең,
Кырда жаткан таш элең,
Кырманчынын башы элең,
Калың кара туугандын,
Казанга бышкан ашы элең (1 том, 22-бет)

Дыйкандын образын сүрөттөөдө Тоголок Молдо элдин даяр поэтикалык ыр саптарын кеңири колдонот. Кошоктун туруктуу, илгертен келаткан жол-жоболорун акын четке какмак эмес, тескерисинче аларды өзүнүн кошокторуна колдонуу аркылуу сүрөттөлүп жаткан конкреттүү кырдаалды, окуяны накта элдик кылып көрсөтө алган. Жогоруда келтирилген “Дыйкандын аялынын кошогуна” киргизилген кокустук ыр саптары эмес, бул чыгарманын көркөмдүк системасында маанилүү кызмат аткараарын биз төмөнтөн даанараак билебиз. Жогоруда айткандай Тоголок Молдонун кошогу бул анчейин гана ыйлоо, өлгөндү жоктоо, кайгыруу гана эмес. Ал кошокко социалдык маани киргизип, бул үрп-адаттык чөйрөдөгү жанырдын көркөмдүк таасири күчөтүү. Өлгөн адамдын жазыгы жок, датка колдуу болуп өлгөнүн, тайманбай ачык айтып, кошокчунун атынан мындай деп айтат.

Уугу сынган кыйрасын,
Уулу мендей ыйласын.
Керегеси кыйрасын,
Келини мендей ыйласын.
Түндүгү сынып кыйрасын,
Тууганы мендей ыйласын. (1 том. 24-бет)

Бул дагы жогорудагыдай конкреттүү кырдаалга, конкреттүү турмуштук жагдайларга ылайык колдо-

но берилүүчү даяар, туруктуу эпикалык формула. Элдин башынан өткөн көптөгөн оор тагдырдын, катаал күндөрдүн натыйжасында пайда болгон бул ачуу каргышка ширелген ыр саптары табигый түрдө Тоголок Молдонун кошокунун поэтикалык өзөгүнөн орун алат. Ошентип, кошок өлгөн адамды жоктоо, ыйлоо менен гана эмес, адилетсиздикке, социалдык зомбулукка наалат, каргыш айтуу менен жыйынтыкталат.

Өткөн адилетсиз замандаарман ырлары элдин мүнүн, зарын таасын билдирген жаныр катарында кеңири таралган. Ички кайгысын, мүдөөсүн, ой-пикирлерин, жан дүйнсүн тынчтык бербеген күчтүү сезимдерин кандайдыр бир жол менен сыртка чыгарып билдирүү зарылчылыгы сөзсүз түрдө арман ырларынын жаралышына алып келген. Арман ырларынын мазмунун үстүртөн эле карап, конкреттүү бир окуяга, турмуштук көрүнүшкө негизделгенин көрөбүз. Мындан албетте, ар бир кайгылуу окуя жөнүндө арман ыры жаралган деген ойдон алысмын. Элдин эсинде эң бир мүнөздүү окуя жөнүндөгү, эң күчтүү сезим менен айтылган, таасирлүү ырлар гана сакталып калган. Өткөн мезгилде кыргыз коомунун шартында кыргыз аялдарынын тагдыры бөтөнчө оор болгону белгилүү. Ошондуктан арман ырларынын басымдуу көпчүлүгү аялдар турмушуна арналышы бекер эмес. Тоголок Молдо да бул темага кеңири кайрылып аялдар темасын абдан жакшы ачып берген. Алсак “Чалга берген кыздын арманы”, “Жаш балага берген кыздын арманы”, “Насыяга кеткен кыздын арманы”, “Кыз Кенжекенин арманы”, “Качкан кыз”, “Дыйкандын аялынын кошогу”, Устанын аялынын кошогу”, “Калмергендин аялынын кошогу” ж.б. Бул ырлардын аттары эле көргөзүп тургандай ар бири белгилүү бир окуянын негизинде келип чыкканы түшүнүктүү болуп турат. Ал эми көркөм чыгарма коомдук турмуштагы мүнөздүү учурларды канчалык терең сүрөттөсө, ошончолук социалдык мазмуну басымдуу болот эмеспи. “Кыз Мактымдын арманында” малга сараң, ач көз ата менен кыздын ортосундагы карама-каршылык сүрөттөлөт. Кыздын бактысыз, таалайсыз тагдырга туш келишине малга кызыккан атасы, өз кызынын тагдырын эмес, дүнүйөгө кызыккан атасы күнөөлүү катарында баяндалат. Ошондой эле өз теңине жетпей мал катары малга сатылган, зордук менен бирөөгө кеткен кыргыз кыздарынын образын ачып берип, Ач көз атанын образын мындайча баяндайт:

Убалга атам карабай,
“Балам” деп мени санабай,
Кудурет мени кыз кылды,
Куураган чалга туш кылды.
Бузулсун соккон дубалың,
Болбосун асый кунаның,
Боздотуп чалга жөнөткөн,
Атама жетсин убалым.
Баласын сатып мал алып,
Атамдын күнү мал менен.
Канткенде өсөт көңүлүм,
Какайган какбаш чал менен.
Энеси өлгөн курусун,
Ким билиптир мунусун.
Чалга сатып башымды,
Бүтүрүптүр жумушун. (1 том, 51-бет).

Өткөн заманда кыргыз аялдарынын эркисиз, теңсиз болушунун коомдук социалдык себептерин улуу акын ачып көрсөтүп берген. Мына ушундай чыгармаларды окуучуларга жеткиликүү окутуу, аларды кызыктыруу бүгүнкү күндүн көйгөйү.

ЧАЛГА БЕРГЕН КЫЗДЫН АРМАНЫ

Алтымыш бутун аксаткан
Чалга кетип баратам,
Атам сатып башымды,
Малга кетип баратам.
Башы кара, буту айры,
Чалга кетип баратам.
Алты байса дубалың,
Ат болбосун кунаның
Ак сакал чалга кыз берген,
Атама жетсин убалым
Баласын сатып мал алып,
Атамдын күнү мал менен.
Канткенде өсөт көңүлүм,
Какайган какбаш чал менен
Алтымыш күнү ойносом,
Ойнуу канбайт чал менен

Чыгармада чалга кеткен кыздын арманы ар кандай салыштыруулар менен образдуу, көркөм, курч

берилген. Алсак, алтымыш бутун аксаткан деп карган чалды сүрөттөп жатат.

Канткенде өсөт көңүлүм,

Какайган какбаш чал менен-деп жаш кыз жаш жигит менен турмуш куары тууралуу айтылып, ошондо кана жашоонун баркын сезерин, чал менен өмүрү маанисиз, көңүлсүз, кайгы-муң менен өтөрүн жана атасына бары бир экендигин айтып ждатат. Чыгармада буга окшогон салыштыруулар, метофара, метонимия ж.б. абадан эле көп берилген. Өз дооруунда сейрек кездешкен сабаттуу адамдардын бири Тоголок Молдо ар кыл темагы жанрыларды жаратып бүгүнкү күндө да актуалдуулугун жоготпой, жаштар үчүн да, чоңдор үчүн да азыркы учурда да сабак катары алчу маанилүү маалыматтар абдан көп.

Адабияттар

1. Муратов А. Кыргыз адабиятын окутуу: теориясы жана практикасы. -Б.: "Турар", 2013.
2. Низовская И. "Сын ой жүгүртүүнү өстүрө турган окуу жана жазуу" программасынын сөздүгү. -Б., 2003.
3. Асаналиев К. Тоголок Молдо. -Ф.: "Мектеп", 1975.
4. Кыргыз адабиятынын тарыхы, "Полиграфбумресурсы". -Б., 2012.
5. Оторбаев Б. Мектепте адабиятты интерактивдүү окутуу. -Б., 2013.
6. Тоголок Молдо. 1-том. Кыргызстан малекеттик басмасы. -Ф., 1954.

Токтоназарова К.А. КГЮА

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНТЕРАКТИВНЫХ МЕТОДОВ ОБУЧЕНИЯ НА ЗАНЯТИЯХ ПО АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ

В статье представлен опыт автора по использованию интерактивных методов обучения на занятиях по английскому языку в работе со студентами юридического факультета. Интерактивные методы обучения дают студентам возможность принимать активное участие в образовательном процессе, формируют и развивают их познавательную активность.

Ключевые слова и фразы: интерактивные методы; метод проектов; ролевая игра; мозговой штурм; мультимедийные средства; деловая игра; английский язык; образовательный процесс.

Key words and phrases: interactive methods; project method; role playing game; brainstorming session; multimedia means; business game; the English language; educational process.

Внедрение интерактивных форм обучения – одно из важнейших направлений совершенствования подготовки студентов в современном вузе. Новые взгляды на обучение не всегда принимаются преподавателями, но нельзя игнорировать тот факт, что использование активных подходов является наиболее эффективным путем, способствующим обучению студентов. Студенты понимают и запоминают материал, который они изучали посредством активного вовлечения в учебный процесс. Следовательно, в процессе обучения необходимо использовать методы, позволяющие включаться в изучаемую ситуацию, побуждать к активным действиям, переживать состояние успеха и мотивировать свое поведение.

Исходя из этого, основные методические инновации связаны сегодня с применением именно интерактивных методов обучения, т.к. именно они в наибольшей степени отвечают всем этим требованиям. Они позволяют наиболее эффективно организовать индивидуальную, парную и групповую работу, использовать проектную работу, ролевые игры, осуществлять работу с различными источниками информации. В силу того, что интерактивные методы основаны на принципах взаимодействия, активности обучаемых, опоре на групповой опыт, обязательной обратной связи, они дают преподавателю возможность создать такую среду образовательного общения, которая характеризуется открытостью, постоянным контактом уча-

стников, равенством их аргументов, накоплением совместного знания, возможностью взаимной оценки и контроля. Ведущий преподаватель вместе с новыми знаниями ведет участников обучения к самостоятельному поиску. Активность преподавателя уступает место активности студентов, его задачей становится создание условий для их инициативы. Интерактивный («inter»? это взаимный, «act»? действовать) – означает взаимодействовать, находиться в режиме беседы, диалога с кем-либо. Другими словами, в отличие от активных методов, интерактивные ориентированы на более широкое взаимодействие студентов не только с преподавателем, но и друг с другом и на доминирование активности студентов в процессе обучения. Место преподавателя на интерактивных занятиях сводится к направлению деятельности студентов на достижение целей занятия. Преподаватель также разрабатывает план занятия (обычно, это интерактивные упражнения и задания, в ходе выполнения, которых студент изучает материал).

При использовании интерактивных форм роль преподавателя меняется, перестает быть центральной. Он лишь регулирует процесс и занимается его общей организацией, готовит заранее необходимые задания и формулирует вопросы или темы для обсуждения в группах, даёт консультации, контролирует время и порядок выполнения намеченного плана. Огромную роль при подготовке и проведении интерактивных занятий играет методическая подготовка преподавателя. Ведь для того чтобы занятие прошло с максимальной эффективностью, он должен сам владеть этими методиками, иметь навыки использования компьютерных и интернет-технологий, умело обращаться с современной техникой (компьютером, интерактивной доской и др.)

Невозможно представить занятие по английскому языку без таких методов интерактивного обучения как работа в парах, карусель, незаконченные предложения, мозговой штурм, анализ проблемы, разыгрывания ситуации в ролях, ролевая игра, имитация, дискуссия и т.п. Эти и некоторые другие методы используются при обучении студентов всех факультетов Юридической Академии по английскому языку. При изучении темы «Criminalpunishment» студенты с удовольствием вовлекались в работу: в процессе «мозгового штурма» вспомнили названия правонарушений, и потом представляли, что они члены комиссии по помилованию, тюрьма переполнена, и им нужно освободить двух заключенных. И они обосновывали свой выбор. После просмотра отрывка из кинофильма «Заложница» студенты беседовали на тему «Что бы я сделал, если бы у меня были деньги», и использовали новую грамматическую структуру «Условные предложения в английском языке» в речи. Занятие в очередной раз доказало, что возможность сочетать несколько методов обучения для решения проблемы, несомненно, способствует лучшему осмыслению студентами поставленных задач, прежде всего коммуникативных. Примером использования интерактивных методов на открытом занятии по английскому языку является также изучение темы «London», которое прошло в виде интерактивного урока-обобщения на первом курсе международно-правового факультета. Студенты обсуждали Достопримечательности Лондона, говорили об их особенностях, исполняли композицию «Thislandismyland». С помощью презентаций и видеороликов студенты закрепили использование исчисля-

емых и неисчисляемых существительных в английском языке. Ребята много работали в парах и малых группах, имитировали ситуации, озвучивали диалоги. Такие занятия, как правило, приносят положительные плоды, ведь игра – это основное средство развития познавательного интереса. Она помогает создавать и поддерживать позитивный психологический климат, необходимый для комфортного обучения. Студенты, имитируя и обыгрывая различные жизненные ситуации, учатся преодолевать языковой барьер, тем самым обеспечивая достижение поставленных задач коммуникации. Как известно, обучение иностранному языку в вузе носит не только коммуникативно-ориентированный, но и профессионально-направленный характер. Целью дисциплины «Английский язык в сфере юриспруденции» является формирование у студентов коммуникативной и профессиональной компетенции, обеспечивающей достаточный уровень восприятия, обработки и порождения информации на английском языке в сфере юриспруденции. Поэтому одной из приоритетных задач дисциплин английского языка для студентов юридических факультетов является формирование у обучаемых навыков чтения и понимания аутентичного английского текста на базе общеупотребительной и специальной лексики, а также умение быстро извлекать необходимую информацию и вести на английском языке беседу с использованием специальной юридической терминологии. Такие задачи педагогу решать довольно непросто, если принимать во внимание уменьшение количества отведенных на обучение данной дисциплины часов. Следовательно, преподаватели ищут новые формы работы, используют методы и приемы, делающие обучение английскому языку нескучным и эффективным. Например, при изучении студентами второго курса юридических факультетов довольно сложной темы «Система судов Англии» использовались нетрадиционные методы, позволяющие студентам разобраться в перипетиях английского судостроительства. Студенты не просто запомнили названия судебных инстанций, но и смогли описать их юрисдикцию. Для того чтобы получить представление об особенностях английского правосудия и сравнить его с американским, студентам был показан отрывок из фильма «Tokill a mockingbird», который не оставил ребят равнодушными. После просмотра студенты записали глаголы в форме PastSimple, которые прозвучали в сцене перекрестного допроса, закрепили употребление глаголов с помощью игры «Tictactoe» и песни в стиле рэп. Таким образом, на занятии были достигнуты как образовательные, так и воспитательные цели, ведь изучение иностранного языка расширяет кругозор студентов, повышает уровень их общей культуры, учит уважению в отношении к ценностям других стран и народов.

Общезвестно, что язык лучше всего учить в оригинальной языковой среде. Но не все и не всегда имеют такую возможность. Поэтому очень важно на занятиях по английскому языку максимальное приближение к оригинальной среде. В частности, на занятии по английскому языку на втором курсе юридического факультета студентам было предложено поучаствовать в игровом судебном заседании «Виновен или не виновен?» по теме «Преступление и наказание». В этой ролевой игре были задействованы все студенты группы. Они выражали свою точку зрения, личное отношение к данной проблеме через интерактивное общение. Работа, проведенная студентами под руководством

преподавателей, связана не только с поиском лингвистического материала по теме, но и с подготовкой мультимедийной презентации средствами программы PowerPoint.

Интерактивные методы можно использовать не только на аудиторных занятиях, но и в рамках внеаудиторной работы. Хотелось бы сказать несколько слов еще об одном виде интерактивного занятия – спектакле. Подготовка к такому событию требует больших эмоциональных и интеллектуальных затрат, но от этого его эффект несравнимо выше, чем эффект от любого иного интерактивного занятия. В качестве примера можно упомянуть прошедший в юридической академии показ спектакля – трагедии «Ромео и Джульетта» в 2007 году посвященный ко дню рождения У. Шекспира, подготовленный преподавателями нашей кафедры. Представление позволило участникам ожить свой английский, попасть в атмосферу античности, получить навыки актерского мастерства. Такое событие можно назвать мастер-классом интерактивного общения студентов. Огромное желание, доброжелательное отношение, многие часы работы и репетиций, использование инновационных интерактивных технологий и методов позволяют побороть психоло-

гическую зажатость обучающихся, снять языковой барьер, научить студентов эмоционально выражать свои мысли на английском. Таким образом, использование интерактивных методов обучения на занятиях по английскому языку позволяет студенту быть активным участником процесса, формировать и развивать познавательную активность.

Литература

1. Ануфриев Б. Ф. Современные интерактивные методы обучения экономистов и менеджеров // Материалы Всероссийской междисциплинарной конференции «Технологии индивидуализации обучения в вузе, 27 декабря 2007 г.». М., 2008.
2. Современная гуманитарная академия, 2007. С. 25-31. 2. Гулая Т. М. Инновационные технологии в преподавании и изучении английского языка // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – Тамбов: Грамота, 2015. № 1. Ч. 2. С. 72-74.
3. Загвязинский В. И. Теория обучения: современная интерпретация: учебное пособие для вузов. 3-е изд-е, испр. – М.: Академия, 2006. 192 с.
4. Степанова С. Н. Применение информационных и образовательных технологий в обучении иностранному языку студентов неязыкового вуза // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – Тамбов: Грамота, 2014. № 9. Ч. 2. С. 156-159. 5.

Токтоназарова К.А. КГЮА

ИНОСТРАННЫЙ ЯЗЫК КАК СПОСОБ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКИ СТУДЕНТОВ - ЮРИСТОВ

В настоящей статье рассматривается вопрос о практическом использовании английского языка в современном обществе. Поднимается вопрос о необходимости нового подхода к преподаванию иностранных языков, обусловленного развитием мировой экономической системы, а также развитием системы образования в целом. Также рассматриваются особенности преподавания английского языка студентам-юристам.

Сейчас заинтересованность в изучении иностранных языков (особенно английского) во всех странах мира значительно возросла. Это является как следствием развития мировой экономической системы, так и развитием системы образования в целом. Изучение иностранного языка студентами сейчас важно как никогда, поскольку знание иностранного языка является необходимым, хотя и не единственным требованием академической мобильности, о которой мы говорим в свете последних событий. В современном мире происходит процесс модернизирования образовательной деятельности в контексте европейских требований.

Современные студенты должны учиться более мобильно, иметь возможность переводиться в университеты Европы и получать Европейское приложение к диплому, которое позволит им трудоустроиться в любой стране Европы. В связи с этим возникает вопрос о качестве преподавания иностранного языка и его усвоения студентами. И здесь возникает много проблем. Во-первых: как осуществить качественную иноязычную подготовку студентов-юристов в условиях небольшого количества учебных часов

и разной степени владения иностранным языком? В первую очередь необходимо определить уровень владения иностранным языком каждого студента для формирования одинаковых групп. Для этого в самом начале обучения преподавателями проводится тестирование, которое также позволяет определять содержание курса обучения. Тестирование позволяет выявить уровень грамматического и лексического владения иностранным языком. Обучение, которое становится более индивидуализированным, не должно вместе с тем исключать возможности коммуникации всех групп студентов, их сотрудничества в процессе творческой деятельности, а также коммуникации с преподавателем.

Актуальность данной работы заключается в том, чтобы показать, что именно тот факт, какими знаниями обладает студент, на каком уровне является его владение иностранным языком, его знания юридической терминологии разных стран мира и способствует формированию высокого уровня сознания участников общественных отношений. Целью настоящей работы является освещение основных проблем, которые воз-

никают в процессе иноязычной подготовки студентов-юристов. В работе также рассматриваются некоторые особенности перевода юридической терминологии. Анализ последних исследований и научных публикаций по этой теме позволяет говорить о том, что проблема является весьма актуальной и значимой. Об этом может свидетельствовать знакомство с работами таких известных специалистов как Тер — Минасовой С. Г., Китайгородская Г. А., В. К. Карабан, И. Г. Федотова, Е. С. Шугрина и других. Каковы же особенности преподавания иностранному языку студентам-юристам? На протяжении многих лет приоритет в преподавании английского языка отдавался грамматике, изучению вокабуляра, чтению и литературному переводу.

Однако в последние годы встал вопрос о практическом использовании иностранного языка. С. Г. Тер — Минасова отмечает, что с недавнего времени изучение английского языка стало более функциональным: «Легионы нетерпеливых специалистов в разных областях науки, культуры, бизнеса, техники и всех других областей человеческой деятельности потребовали немедленного обучения иностранному языку как орудию производства. Их не интересует ни теория, ни история языка — иностранные языки, в первую очередь английский, требуются им исключительно функционально, для использования в разных сферах в жизни общества в качестве средства реального общения с людьми из других стран» [6, С.71]. Таким образом, преподавание иностранного языка приобрело более прикладной характер.

При преподавании иностранного языка студентам-юристам преподаватель должен делать упор работы на особенностях перевода юридической терминологии. Ведь юридические документы имеют четко определенную форму, которая должна быть сохранена при переводе. Для эффективного правового регулирования очень важно, чтобы содержание документа и форма его выражения совпадали, чтобы не было нечеткости, неясности. Поэтому одним из важных условий подготовки профессиональной деятельности является надлежащее овладение студентом правовой лексикой и умение ее правильно переводить. Эта задача является весьма нелегкой, ведь английский язык обладает развитой терминологической системой для обозначения юридических реалий. В английском языке есть достаточное количество терминов, имеющих большое количество синонимов. Кыргызский или Русский же языки, напротив, имеют недостаточное количество юридических терминов. Именно недостаточность терминов и вызывает их калькирование с английского языка. Поэтому и появляются термины, требующие толкования для неспециалиста. Однако, иногда возникают ситуации когда встает проблема перевода без эквивалентной лексики. Это связано с существованием реалий, которые не имеют аналогов в другой культуре, разным происхождением языков, а также различными историческими и социокультурными факторами. Поэтому существует некая специфика перевода юридической терминологии. В Великобритании существуют некие положения и понятия, которые являются спецификой этой страны и термины, соответственно, не имеют аналогов в других языках. Однако, процесс глобализации ставит вопрос об интеграции в различных сферах, в том числе и в области адекватного перевода и систематизации юридической терминологии. Это связано с тем, что благодаря процессу глоба-

лизации область международного сотрудничества расширяется с каждым днем вовлекая в процесс коммуникации различные документы, договора, контракты, положения и т. д. При переводе английские термины претерпевают такие виды трансформации: дифференциация значений, конкретизация значений, развитие содержания, антонимичный перевод, целостное превращение, компенсация потерь в процессе перевода и т. д. [1, С.41]. Способы пополнения запаса терминологии предполагают использование собственных языковых ресурсов или заимствование запасов других языков. Исследователь терминологии В. Лейчик отмечает следующие принципы создания терминов: принцип переведенной терминологии, использование собственных возможностей языка, термины, образованные терминологизацией общеупотребительной лексики, принцип объединения. [5, С.57]. При переводе безэквивалентных юридических терминов можно пользоваться также методом транскodирования (например, *solicitor* — солиситор, адвокат; *auditor* — аудитор; *motive* — мотив). Также возможен описательный перевод (например, *misdirection* — ошибка в суде при структурировании присяжных; *depositions* — письменные показания, взятые под присягой). Однако случаи транскodирования юридических терминов происходят реже чем описательный способ передачи английских единиц [2, С.70 выпускники юридических факультетов, даже имеющие различные языковые сертификаты, не имели тех знаний языка, которые необходимы для решения важных вопросов в области права.

При обучении студентов-юристов иностранному языку надо иметь в виду, что современному специалисту необходимо иметь уровень, который позволил бы ему общаться при необходимости со специалистами из других стран. Для этого он должен знать основы грамматики, но, главное, он должен знать лексику юридической направленности. Ведь при условии, что будущий юрист будет обладать грамматическим минимумом, который охватывает основные правила морфологии и синтаксиса и позволяет правильно понимать иноязычный текст, но не обладает профессиональной лексикой невозможно свободно чувствовать себя в разговорной ситуации с другими юристами и не растеряться при обсуждении какой-либо профессиональной ситуации. Поэтому важная роль при иноязычной подготовке студентов-юристов предоставляется усвоению профессиональной лексики. Усвоение лексических единиц осуществляется с целью развития навыков устной речи и направлено на реализацию коммуникативных навыков и адекватную реакцию в типичных ситуациях профессионального общения, как устного (делать сообщения, касающиеся профессиональной темы), так и письменной (умение составлять резюме, любые юридические бумаги и т. д.). Надо четко понимать, что юридическая документация и общение имеют свои особенности. Во-первых, это четкость и лаконичность при передаче информации. Информация должна передаваться так, чтобы человек был уверен, что ее поняли верно. Важно уметь оперировать основными моделями, понять логичность, владеть лексикой, которая имеет определенные особенности в юриспруденции. Ведь в юриспруденции зачастую всем известные слова переводятся совсем по-другому (например: *bar* — адвокатура, коллегия адвокатов; *jury* — суд присяж-

ных; just — правосудие, справедливость; sentence — приговор, наказание и др.) Наш мир, наше общество, наше сознание сегодня стремительно меняются. Изменения происходящие во всех сферах приводят к нововведениям и в системе образования. Сегодня педагогам необходимо готовить студентов работать в изменившихся условиях, нетрадиционно подходить к решению различных ситуаций, организовывать свою деятельность на творческой основе. Перед высшей школой стоят новые задачи, в частности — успешное интегрирование студентов в учебный процесс в европейских вузах. Для эффективного решения своих профессиональных задач юрист должен обладать необходимыми знаниями и умениями общетеоретического и прикладного характера.

Литература

1. Виноградов В. С. Перевод. Общие лексические вопросы. / В. С. Виноградов — М.: КДУ, 2004. — 240с.
2. Карабан В. И. Перевод английской научной и технической литературы. Грамматические трудности, лексические, терминологические и жанрово-стилистические проблемы / В. И. Карабан. — Винница: Новая книга, 2002. — 564с.
3. Китайгородская Г. А. Интенсивное обучение иностранным языкам: Теория и практика. / — Г. А. Китайгородская -М.: Русский язык, 1992. — С.70–79
4. Коммуникативность в обучении современным языкам. — М.: Совет Европы Пресс. — 1995. -180с.
5. Лейчик В. М. Терминоведение: предмет, методы, структура. / В. М. Лейчик -М.: Издательство ЛКИ, 2007. — 256с.
6. Тер-Минасова С. Г. Язык и межкультурная коммуникация. /С. Г. Тер-Минасова. — М.: Слово/Slovo, 2000. — С.71

А. Кудайкулов, БГУ

ДЕВИАНТТЫК ЖҮРҮШ-ТУРУШТУН АЙРЫМ МАСЕЛЕЛЕРИНЕ КАРАТА

Бул макалада биз эмдиге чейин толук бойдон изилденип, учурдагы абал менен тыгыз байланышта болгон девианттык жүрүш-туруштардын мазмуну, багыттары жана өзгөчөлүктөрү бир кылка тартипке салынбагандыгын эске алып, бул көйгөйгө илимий жактан талдоо жүргүзүүнү максат кылдык.

Азыркы учурда биз бүткүл дүйнө олуттуу өзгөрүүлөргү дуушар болуп жаткан шартта жашап жатабыз. Мындай өзгөрүүлөрдүн эң маанилүү факторлору катары, мамлекет менен жарандардын ортосундагы, мамлекет менен бизнестин (ишкерликтин), жеке менчик капитал менен жарандардын ортосундагы жаңы тутум(система) менен тыгыз байланышкан экономикалык, саясий жана социалдык мамилелердин жаңы өзгөчөлүктөрү кабыл алынмакчы. Мурдатан колдонулуп келген көптөгөн көндүм категориялар өзүнүн маани-маңызын алмаштырып, жаңы мазмунга, жаңы мүнөзгө ээ болуусун улантууда. Мунун эң башкы, өзөктүн белгиси болуп, дүйнөнү глобализациялоо (ааламдаштыруу) жараяны (процеси) эсептелет. Өз учурунда, бул көрүнүштүн-каржылык (финансылык), экономикалык социалдык, саясий, маданий керектөөчүлүк, тилдик, руханий ж.б. өлчөмдөрү да бар экендиги белгилүү.

Ааламдаштыруу жараяны бүтүндөй дүйнөлүк коомдоштук менен иш жүзүнө бардык өлкөлөрдүн жашоо тартибин өзгөртүүгө алып келип, ар бир адамдын жашоосуна биринчи, жагынан-түз, экинчиден-кыйыр түрдө таасир көрсөтүп жатат. Мындай көрүнүш толук бойдон бүгүнкү биздин Кыргыз Республикабызга жана анын тургундарына да толук бойдон мүнөздүү. Муну саясат таануучулардын, коом таануучулардын, социологдордун соңку учурлардагы илимий изилдөөлөрү (алардын ченелүү экенине карабастан) айкын ачык далилдеп келүүдө.

Эгерде биз билимдин, адамды курчап турган жаратылыштык жана социалдык чөйрө жөнүндөгү-иретке келтирилген (системалаштырылган) жана теориялык жактан тийиштүү талаптарга ылайыкташтырылган билим экендигин эске алсак, анда мындай билим-

ди алыш үчүн таанып билүүнүн күчтүү каражаты катары, белгилүү бир ыкмалар, жолдор жана категорияларды пайдаланышыбыз зарыл. Ар бир илим өзүнүн категорияларын иштеп чыгат. Социалдык философияда, мисалы “коом”, “прогресс”, “коомдук аң-сезим”, “социалдык тиричилик”, “социалдык детерминизм”, “цивилизация”, “коомдук-экономикалык формация”, “гуманизм”, “девиация”, - деген категориялар колдонулат. Бирок, адамдар тигил же бул тарыхый фактыларга жана окуяларга карата болгон өздөрүнүн көз караштары менен мамилелерин улам өзгөртүп турушат. Мындан тышкары, ар бир адамдын жашоонун бардык түйүндүү маселелери менен көйгөйлөрүнө карата өзүнүн жекече мамилеси болот. Ошондуктан, адамдар социалдык чындык жөнүндөгү атайын ачык көз караштарын аныктоо өтө татаал маселе. Бул канча адам болсо, ошончо мүнөз болот деген эле, баштайынан белгилүү болгон түшүнүк.

Совет мамлекети кулап, бүгүнкү Орусия менен мурдагы союздук республикалар сыяктуу эле, эгемендүүлүккө, өз алдынчалыкка ээ болгон Кыргыз мамлекети биздин социалдык-экономикалык жана саясий айдыңында жүрүп жаткан өзгөрүү жараяндары бөтөнчө динамикага ээ. Өлкөдөгү саясий жана экономикалык тармактарын да план ченемдүүлүк жана ыраатуулук менен жүгүзүлүп жаткан аракеттерге карабастан, коомубузда айрым бир социалдык терс көрүнүштөрдүн орун алып келе жатканын жашырууга болбойт. Алар кайсылар? деген суроого биз, эң алды-кылмышкерлик, коррупция, паракорчулук, аракеттик, бангилик, алдамчылык сойкулук, адам сатуу жана жосунсуз жоруктар деп жооп берер элек. Мурда болуп көрбөгөн же өтө эле сейрек болгон коомубуздагы мындай жагымсыз көрүнүштөр бүтүндөй

мамлекеттибиздин коопсуздугуна, демократиялык жол менен өсүп-өнүгүшүбүзгө түздөн – түз коркунуч туудурушу ажеп эмес. Коррупция менен кылмышкерликтин (өзгөчө уюмдашкан кылмышкерлик топтордун) көптөгөн чөйрөлөрдө орун ээлеп жатканы – коом менен жарандардын жашоо турмушуна өзүнүн кыйла терс таасирин тийгизип, калкыбыздын бийликтин бардык бутактарына карата болгон ишеними менен маилесин төмөндөтүп жатат. Озунуп белгилей кетүүчү дагы бир маанилүү жагдай бул жаңы шайланган Жогорку Кеңештеги туруксуздук менен баш аламандык, Өкмөттүн курамынын жыл айланбай алмак-салмак алмашылышы, аты бар, заты жок саясий партиялар, коомдук бирикмелердин, анын ичинде “чет өлкөлүк агенттер” деген атка конгон Өкмөттүк эмес уюмдардын (ӨЭУ) жайнап кетиши да өлкөдөгү жалпы кырдаалга өзүнүн жагымсыз таасирин жайылтып жатат деп, түз эле айтууга болот. Ошондой болсо да бул – белгиленип кеткен оңтойсуз көрүнүштөрдүн күч алып кетиши-өлкөнүн жалпы эле саясий, социалдык, экономикалык жана руханий көйгөйлөрүнүн топтолуп кетиши жана алардын канаттандыраарлык деңгээлде чечилбей келе жаткандыгы менен түшүндүрүлөт дээр элек. Эгерде коомубуз жашоонун нормалдуу, сергек мүнөзүнө келишин же кайрадан түзүлүп аны кайрадан чыгышын кааласак анда, биздин оюбузча өлкөдө орун алган бул багыттагы опурталдуу окуяларды көз алдына ачык элестетиши зарыл. Экинчиден, социалдык тармактын - кызматкер адистери эки тарап үчүн айрыкча пайдалуу болгон таасирдүү жана натыйжалуу өз ара аракеттенүүнүн ийкемдүү ыкмаларын жана жолдорун издеп табышы талапка ылайык болоор эле деген пикирдебиз.

Албетте, эгемендүүлүктүн алгачкы баскычына мүнөздүү болгон (1991-2010) кримонегендин кырдаалга (бандитизм, мародёрлук, рекет, уурулук ж.б.) салыштырмалуу, соңку чактарда укук коргоо органдары, коомчулук, билим берүү, социалдык тармактар тарабынанбул көрүнүшкө каршы күрөштүн кыйла даражада күчөтүлүп жаткандыгын четке кагууга болбойт. Ошентсе да, мындай аракеттер ырааттуу, планченелүү, уюшкандык түрдө жүргүзүлбөгөндүктөн, ошол иш - аракеттердин натыйжалуулугу төмөн болуп, биз күткөндөй натыйжаларды бербей жатат. Буга республикабыздыгы спирттик ичимдиктерди ашкере пайдалануу, банги заттарды керектөөчүлөр менен кыздар арасындагы (коркунучтуусу-жашы жете электер) сойкулуктун, социалдык жактан коркунучтуу болгон ВИЧ/СПИД, кургак учук ж.б. оор дарттардын деңгээлинин өсүшү айкын тастыктап турат.

Түзүлгөн мындай кырдаал адамдардын девианттык турмушуна адистер тарабынан такай көңүл бөлүүнү жана анын ички-тышкы себептери менен кыймылдаткыч күчтөрү терең изилдеп, тийиштүү тыянак чыгаруу аркылуу, зарыл болгон жана талап кылынган сунуштарды, кеңештерди иштеп чыгууну талап кылып, күн тартибине коюп олтурат.

Дээрлик бардык коомдордогу айрым адамдардын жекече жүрүш-турушу кээ бир кездерде өз алкагынын чегинен чыгып кеткен учурлар өтө арбын кезиге тургандыгын турмуш далилдеп келе жатпайбы. Девиация жөнүндө ал жүрүш-туруштун айрым формаларына гана тийиштүү көрүнүш деп айтууга болбойт. Иш жүзүндө, бул жүрүш-туруштун даана үлгүлөрүнө жүктөлгөн баа бере турган аныктама болуп саналат. Ошондуктан социалдык турмуш үчүн конформизм б.а. эпчилдик, өзгөрмөлүк, колдонулуп келе жаткан

тартип-эрежеге кайдыгер кароо, өз алдынча ээлеген ордунун жоктугу гана эмес, ошондой эле, четке чыгып кетүү да мүнөздүү болот деп эсептешет илимпоздор.

Мына, дал ушул өңүттөн алып караганда, девиация же девианттык жүрүш-туруш деген аталыш социалдык илимдерде ошол коомдо жалпы бирдей кабыл алынган ченемдер (нормалар) менен эрежелерди буза турган жүрүш –туруш (тартип бузуулар, кылмышкерлик, алкоголизм, баңгилик, сойкулук ж.б.) деген түшүнүктү бидирип турат. Девианттык жүрүш-турушту болтурбай, ага бөгөт коюш үчүн өзүнчө социалдык нормалар, б.а. тапшырмалар, талаптар, каалолор жана ылайык келүүчү (коомдо колдоого алынуучу) жүрүш-турушту күтүү ыкма методу колдонулат. Социалдык нормалар өздөрүнүн түрлөрү боюнча бөлүнүп турат:

1-түрү. Бул майда топтордо (жаштардын бирикмелеринде, достордун компанияларында, үй-бүлөөдө, жумушчу бригадаларда, спорттук командаларда) гана пайда болгон жана жашап жаткан нормалар.

2-түрү. Бул чоң топтордо же бүтүндөй коомдо келип чыккан нормалар. Алар “жалпы эрежелер” деп аталат. Социалдык бардык нормаларды алардын канчалык деңгээлде так аткарылып жаткандыгына жараша, жиктелиштирүүгө (классификациялоого) болот:

- Кайсы бир нормаларды бузганды үчүн жумшак жаза-кубаттабоо, мыйыгынан жылмайып коюу, жактырбаган өңдүү мамилелер колдонулат.

- Башка нормаларды бузгандыгы үчүн катуу чаралар-абакка олтургузуу, өмүр бою кесүү, кала берсе, өлүм жазасына тартууга чейинка айыптар тагылат. Формалдык нормаларды бузуу делинквенттиктер (кылмышкерлик) жүрүш-туруш, ал эми формалдык эмес нормаларды бузуу-девианттык (четке чыгып кетүүчүлүк) деп аталат.

- Девианттык жүрүш-турушка жазыктык кылмышкерлик, аракеттик, баңгилик, сойкулук, гемосексуализм, кумар оюндары, психикалык оорулар, өзүн-өзү өлтүрүү кирет. Девианттык жүрүш-туруштун объектилеринин катарына психикалык патологиянын (нормалдуу абалын жоготуунун) айрым түрлөрү менен жапа чеккендер жана анын негизинде, адепсиз кылык-жоруктарды жасоого, денеге зыян келтирүүгө жана өзүн өзү өлтүрүүгө аракет кылуу колунан келген адамдарды кошууга болот.

- Девиациянын себептерин изилдөөчүлөр 19-кылымдын аягында, 20-кылымдын башында биологиялык жана психологиялык факторлор менен түшүндүрүшкөн. Алсак италиялык дарыгер Цезаре Ломброзо кылмышкерлик жүрүш-турушу менен адамдын биологиялык өзгөчөлүктөрүнүн ортосунда түздөн-түз байланыш бар деп эсептеген. Уильям Х.Шелдон адамдын денесинин түзүлүшү-анын мүнөзүнүн белгилерин аныктап турат деп түшүндүргөн. Э.Дюркейм социалдык жана маданий факторлордун маанисин ача турган аномия (франц. *anomie*- мыйзамдын, уюмдун жоктугу) терориясын сунуш кылган. Анын көз карашы боюнча, девиациянын негизги себеби болуп, аномия эсептелет, б.а. “регуляциянын” (багыт берүүнүн, тартипке салуунун) жоктугу саналат. Иш жүзүндө, аномия - бул баалуулуктар, нормалар, социалдык байланыштар же жок, же туруксуз жана карама-каршы болгон кездеги коомдун ыркынын бузулуш абалга келиши деген илимий аныктама.

Коомдо орун алып келаткан ар кандай девианттык көрүнүштөрдүн келип чыгышы жана алардын түп тамырына чейин жоюлбай жатканына, биздин оюбуз-

ча, жеке адамдын терс, жагымсыз жүрүш-туруштары гана эмес, эң алды, өлкөдөгү көптөгөн чиеленген экономикалык-социалдык, экономикалык-руханий көйгөйлөрдүн чечилбей жатканы жолтоо болууда. Алардын катарына: жумушсуздук (бөтөнчө жаштар арасында), эмгек акынын аздыгы, пенсиялардын төмөндүгү, эл керектөөчү тамак-аш продукциялары менен буюм таймга болгон баалардын кымбатташы, миграция маселелери, турмуш-тиричилик, медициналык жактан тейлөө деңгээлинин канаттандырууларлык эместиги ж.б. жагдайлар кирет. Анан, албетте, ага өзүнүн терс таасирин учурдагы экономикалык-каржылык кризис, доллардын наркынын улам термелиши да тийгизип жатканын эч ким тана албайт.

Тилекке каршы, республикадагы тиешелүү органдар, массалык маалымат каражаттары девиация жөнүндө калк арасында кеңири түшүндүрүү иштерин тийди качты, солгун таасирсиз, анын көрүнүштөрүн болтурбоону же азайтууну алдын алуу иштеринин канагандыраарлык даражада жүргүзбөй жатканын өзгөчө белгилеп кетүүгө тийишпиз. Ушул өңүттөн

алып караганда, биздин илимпоздорубуз, саясат таануучулар, социологдор, психологдор, медицина кызматкерлер жалпы эле бул маселе менен алектенген адистер, билим берүү тармактарынын өкүлдөрү, эксперттер, серепчилер да бизге карыз экендигин баса белгилеп кетүүгө милдеттүүбүз.

Адабияттар

1. Гишинский Я. И. Девиантология. — 2-е изд. СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2007.
2. Козаченко И. Я., Корсаков К. В. Криминология: Учебник. - М.: Норма-Инфра-М, 2011.
3. Кожогелдиев С., Кожогелдиева К. М. Педагогикалык психология. - Б., 2011.
4. Радугин А. А., Радугин К. А. Социология. Курс лекций. - М.: Центр, 1997.
5. Московский государственный социальный университет. Девиантное поведение детей и подростков: проблемы и пути их решения // Материалы Московской городской научно-практической конференции. - М.: Союз, 1996.
6. Меренков А. В. Социальный портрет современной проституции. Социс. — 2000.

УДК 370.18

Ашимбаева Т. А.,
КГУ им. И. Арабаева

ИНКЛЮЗИВНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ (Общее, частное, единичное)

Статья раскрывает мировые тенденции становления и развития инклюзивного образования. А также в статье рассматриваются особенности продвижения инклюзии в Кыргызстане, в частности представлен многолетний опыт Московского района.

Ключевые слова: инклюзия, инклюзивное образование, тенденции в мире и в Кыргызстане, продвижение инклюзии.

The article reveals global trends in establishing and developing inclusive education. The article also deals with specific features of promoting inclusion in Kyrgyzstan. Particularly, long-term experience of Moskovsky Rayon is represented.

Key words: inclusion, inclusive education, global trends and trends in Kyrgyzstan, inclusion promotion.

Макалада инклюзивдик билим берүүнүн калыптануу жана өнүгүүсүнүн дүйнөлүк тенденциялары ачылат. Ошондой эле макалада Кыргызстанда, өзгөчө инклюзияны алдыга жылдыруудагы Москва районунун көп жылдык тажрыйбасынын өзгөчөлүктөрү каралат.

Өзөктүү сөздөр: инклюзия, инклюзивдик билим берүү, дүйнөдөгү жана Кыргызстандагы тенденциялар, инклюзияны алдыга жылдыруу.

Система образования на современном этапе своего развития должна соответствовать индивидуальным образовательным потребностям личности. Эти потребности связаны с такими понятиями, как личностная успешность (потребность в становлении индивидуально-психологических особенностей личности); социальная успешность (потребность в плодотворном участии в жизни общества); профессиональная успешность (развитие универсальных и практических умений и готовность к выбору профессии)

Многие мировые образовательные системы создают в школах возможность для удовлетворения этих индивидуальных образовательных потребностей.

Школьники учатся и используют полученные знания по-разному. Тем не менее, **цель образования заключается в достижении всеми учащимися определенной общественной статуса и утверждении своей социальной значимости.**

Вместе с тем существуют группы детей, чьи образовательные потребности не только индивидуальны, но и обладают особыми чертами. Особые образовательные потребности возникают у детей тогда, когда в процессе их обучения появляются трудности овладения определенными учебными и социальными навыками, установленными в обществе. Эти особые образовательные потребности ребенка требуют от школы

предоставления дополнительных или особых материалов, программ или услуг. Включение детей с особыми образовательными потребностями (детей с инвалидностью, детей с ограниченными возможностями здоровья, детей с особенностями развития) в образовательный процесс в школах общего типа по месту жительства – это сравнительно новый подход для системы образования. Такой подход терминологически связан с процессом, который называется инклюзия в образовании, и, соответственно, образование в русле этого подхода – инклюзивное образование [6.24]. Инклюзия – это попытка придать уверенность в своих силах учащимся с ограниченными возможностями здоровья, тем самым мотивируя их пойти учиться в школу вместе с другими детьми: друзьями и соседями. Дети с особыми образовательными потребностями нуждаются не только в особом отношении и поддержке, но также в развитии своих способностей и достижении успехов в школе.

В мировой практике опыт внедрения совместного обучения и воспитания детей с ограниченными возможностями здоровья с детьми из общеобразовательных массовых школ показал, что ребята с ОВЗ, обучаясь здесь, развиваются гораздо активнее, чем их сверстники, не имеющие возможности в таком обучении. Самое главное – это то, что такие дети не замыкаются в стенах коррекционного учреждения. Мир этих детей замкнут, и отличается от реального, не давая особым детям возможности для адаптации в обществе и эффективной социализации после их выхода из ее стен.

Что такое инклюзивное образование? Термин «инклюзия» в переводе с французского языка означает «включенность». Инклюзивное образование дает возможность всем учащимся (включая людей с ограниченными возможностями) в полном объеме участвовать в жизни коллектива в детском саду, в школе, в учреждении дополнительного образования детей, в институте.

Инклюзия — это не значит просто принять ребенка с особенностями в обычную школу, а способствовать тому, чтобы каждый ученик чувствовал себя значимым, чтобы его способности и потребности учитывались и были оценены.

Понятие «инклюзивное образование» сформировалось из убеждения в том, что образование является основным правом человека и что оно создаёт основу для более справедливого общества. Все учащиеся имеют право на образование, независимо от их индивидуальных качеств и проблем. Основная идея инклюзивного образования – исключение любой дискриминации детей и обеспечение равного отношения ко всем людям. Эта идея может быть реализована лишь в том случае, если созданы особые условия для детей с ограниченными возможностями здоровья. Инклюзивное образование – процесс развития общего образования, который подразумевает его доступность для всех в части приспособления к потребностям каждого ребенка, вне зависимости от состояния его здоровья.

Суть инклюзии в том, что система обучения и воспитания подстраивается под ребенка, а не ребенок под систему. Инклюзивное образование – это признание особенностей развития ребенка и его способности к обучению, которое ведется способом, наиболее подходящим каждому ребенку.

В основе практики инклюзивного обучения лежит идея принятия индивидуальности каждого отдельного

учащегося и, следовательно, обучение должно быть организовано таким образом, чтобы удовлетворить особые потребности каждого ребенка [1].

Мировая практика инклюзивного образования. Начиная с 70-х годов, в современной образовательной политике США и Европы получили развитие несколько подходов, способствующих расширению образовательных возможностей инвалидов. Это такие подходы расширения доступа к образованию как, мейнстриминг (mainstreaming), интеграция (integration), инклюзия, т.е. включение (inclusion).

Мейнстриминг предполагает, что ученики с ограниченными возможностями общаются со сверстниками на праздниках, в различных досуговых программах.

Интеграция означает приведение потребностей детей с психическими и физическими нарушениями в соответствие с системой образования, которая остается в целом неизменной, не приспособленной для них [2. с.56].

Важно понимать, по какой причине было введено понятие «инклюзия» (включение) в то время как термин «интеграция» существовал. Инклюзия (в отличие от интеграции) предполагает не простое пространственное помещение ребенка с особенностями в общий класс или группу. Если этот ребенок не справляется с программой – с точки зрения интеграции это проблема ребенка, а с точки зрения инклюзии – проблема образовательной среды. То есть – для того, чтобы включение (инклюзия) были успешными – именно среда должна быть изменена [3].

В 1990-х годах в США и странах Европы вышел ряд публикаций, способствовавших популяризации идей инклюзивного образования. Статьи были посвящены проблеме самоорганизации родителей детей-инвалидов, общественной активности взрослых инвалидов и защитников их прав. Исследования экономической эффективности инклюзивного образования демонстрируют преимущества интегрированного образования в терминах выгоды, пользы, достижений. В настоящее время в большинстве западных стран сложился определенный консенсус относительно важности интеграции детей-инвалидов. Государственные и муниципальные школы получают целевое финансирование из бюджета на детей с особыми потребностями, и, соответственно, они заинтересованы в приеме в учебное заведение учащихся, имеющих статус инвалида.

Главный импульс инклюзивному образованию был дан 1994 г. с принятием Декларации «О принципах, политике и практической деятельности в сфере образования лиц с особыми потребностями» на Всемирной Конференции по образованию лиц с особыми потребностями, проходившей в Испании. Педагоги инклюзивных школ действуют из убеждения, что разница между людьми – это нормальное явление, и что процесс обучения должен быть приспособлен к нуждам ребёнка, а не ребёнок подстроен под исходное определение, каким должен быть темп и характер обучения.

Инклюзивное образование помогает бороться с боязнью отличий, приучает детей и взрослых ценить, принимать и понимать многообразие и разницу между людьми вместо того, чтобы пытаться их изменить.

Дети с нарушениями в развитии имеют ряд особенностей, которые педагог должен знать и учитывать в своей работе, поэтому требуется новая организация учебного процесса. Новые образовательные тех-

нологии, технические средства, педагогические подходы, оценка, требования к работе с ОВЗ – должны быть реализованы с учетом специфики психофизиологических особенностей учащегося. Здесь же речь идет о раннем вмешательстве в развитие личности, так как именно раннее вмешательство позволит выявить и скорректировать некоторые личностные особенности ребенка.

В организации инклюзивного образования роль семьи и сообщества жизненно важна, поэтому их вовлеченность с самого начала в процесс его внедрения поможет обеспечить прогресс в социализации ребенка со специфическими нуждами в процессе обучения. Положения об инклюзивном образовании включены в Конвенцию ООН «О правах инвалидов», одобренную Генеральной Ассамблеей ООН 13 декабря 2006 года.

Ситуация с инклюзивным образованием в Кыргызстане. Демократические и социальные преобразования, начавшиеся в нашем государстве с середины 1990-х годов, выдвинули в разряд актуальных проблем гуманизацию общества. Необходимость осознания того, что человек – важная ценность и забота о нем – главная задача демократического государства. Ценностью для государства становятся и люди с ОВЗ. Наиболее важным в социальных преобразованиях является реализация прав детей с ОВЗ на образование, как одна из важнейших задач государственной политики в области образования. Получение такими детьми качественного не только общего, но и профессионального образования является одним из основных и неотъемлемых условий их успешной социализации, обеспечения их полноценного участия в жизни общества, эффективной самореализации в различных видах профессиональной и социальной деятельности.

До середины 90-х годов в Кыргызстане в сфере образования детей с ограниченными возможностями здоровья существовала сегрегация. Дети с особыми потребностями обучались в специальных школах, в интернатах. Несколько позже в нашей республике наряду с традиционной системой начали внедрять инклюзивное образование. Опыт организации инклюзивного образования в нашем государстве имеет уже свою историю. В разные годы различными НПО в рамках проектной деятельности были сделаны шаги по внедрению инклюзивного образования в школы, дошкольные образовательные учреждения, по информированию населения об особенностях инклюзии. Например, большая работа проделана Фондом Евразия Центральной Азии, Фондом «Сорос-Кыргызстан», АБР. АРДИ (Ассоциация родителей детей инвалидов). Данная организация делает большую работу по поддержке прав инвалидов, по внедрению инклюзивного образования. Именно родители детей инвалидов понимают значимость инклюзии для их детей. В рамках проектной деятельности при поддержке Фонда Сороса АРДИ разработала важный документ «Образовательный стандарт – основа для инклюзивного образования», который позволит сделать определенные шаги для повышения качества инклюзивного образования. В настоящее время в Кыргызстане в 675 образовательных организациях обучаются около 4 тыс. детей школьного возраста и более 2 тыс. детей дошкольного возраста, имеющих ограниченные возможности и особые образовательные потребности [8].

Несмотря на то, что было сделано много усилий по внедрению инклюзивного образования, в настоя-

щее время наша страна находится в начале пути к действительно инклюзивному образованию в масштабах государства. И на этом пути вопросы организации и реализации инклюзивного обучения требуют дальнейшего решения не только в организационно-правовом отношении, но и в научно-методическом.

Опыт внедрения инклюзивного образования в Московском районе.

В настоящее время в Московском районе проводится активная работа по продвижению инклюзивного образования в классах дошкольной подготовки. В рамках проекта «Дошкольное образование в Кыргызстане» был подготовлен тренинговый модуль Инклюзивное образование. Этот модуль направлен на активизацию эффективности работы с детьми, имеющими особые образовательные потребности. Ведь для работы с детьми, находящимися в зоне риска, в их числе и дети с ОВЗ требуется повышение компетенций специалистов, расширения кругозора и изменения их установок относительно детей с ОВЗ. В рамках проекта были обучены учителя, социальные педагоги, социальные работники, специалисты ОПСД и родители детей с ограниченными образовательными потребностями. Обучение инклюзии работников образовательных организаций позволило начать процесс изменения стереотипов, существующие в обществе относительно детей с ограниченными возможностями здоровья. Всего обучено 123 представителя системы образования и 30 представителей системы социальной защиты, родителей детей с ОВЗ. Проведенная работа показала, что необходимо приложить много усилий для изменения картины мира педагогов относительно инклюзии. По результатам тренинга был сделан такой вывод, потому что на вопрос: «Возможно ли обучение ребенка с ОВЗ в массовых школах?» даже после обучения многие учителя ответили «Нет». Это сопряжено с такими моментами как экономическая сторона, наполняемость классов, не менее важным является диагноз ребенка.

Согласно положениям Закона о дошкольном образовании КР, прием детей-инвалидов в общеобразовательные группы детского сада и в школы должен быть организован на основе заключения медико-психолого-педагогической консультации, а число учеников с ограниченными возможностями здоровья в одной школе определяется также законодательством [5, с.35].

Система инклюзивного образования должна включать в себя учебные заведения дошкольного, среднего, профессионального и высшего образования. Ее целью является создание безбарьерной среды в обучении и профессиональной подготовке людей с ограниченными возможностями. Данный комплекс мер подразумевает как техническое оснащение образовательных учреждений, так и разработку специальных учебных курсов для педагогов и других учащихся, направленных на развитие их взаимодействия с инвалидами. Кроме этого, необходимы специальные программы, направленные на облегчение процесса адаптации детей с ограниченными возможностями в общеобразовательном учреждении.

Детям с особенностями развития сегодня вовсе не обязательно обучаться в специальных учреждениях, напротив, получить более качественное образование и лучше адаптироваться к жизни они смогут в обычных детском саду, школе, учреждении дополнительного образования детей, институте. Здоровым же де-

тям это позволит развить толерантность и чувство ответственности к своей жизни и жизни близких ему людей. Инклюзивное образование, так или иначе, делает акцент на персонализацию процесса обучения.

Как показывает опыт, родители особых детей не только нуждаются в профессиональных логопедах, дефектологах, психологах и других специалистах, могущих оказать квалифицированную помощь их ребенку. Они ищут для своих детей обычных человеческих условий: компанию сверстников, насыщенную событиями детскую каждодневную жизнь. Для себя же родители ищут внимания, терпения, бережного отношения, общения с другими родителями. Ведь структура нарушений развития детей часто бывает такова, что, сколько бы ни трудились над коррекцией специалисты, диагноз не исчезнет. Но отношение к диагнозу, сама жизнь семьи может меняться. Возможность семьям жить обычной жизнью – вот самое большое достижение инклюзивного сообщества [6, с.19].

Работа в инклюзивном пространстве предъявляет очень высокие требования к личности педагога:

- Обладание знаниями из смежных специальностей, таких, как психология, логопедия,
- Готовность к обсуждению проблем, которые могут возникнуть в процессе обучения,
- Владение навыками разрешения конфликтов, которые возникают неизбежно, ведь участники образовательного процесса слишком разные,
- Наличие таких качеств как терпеливость, гибкость, инициативность, и креативность,
- Умение педагога дифференцировать разноуровневые требования к усвоению содержания учебного материала: базовые и минимально необходимые (сниженные). Это дает возможность индивидуализировать работу с детьми с особенностями развития.
- В тех случаях, когда дети не усваивают минимально необходимый уровень знаний, педагог может самостоятельно определить индивидуальную программу обучения.
- Педагог выбирает интересное, доступное, личностно и практико-ориентированное содержание заданий, используя различные пособия, технические средства для достижения целей.

При создании инклюзивного образовательного пространства важно и необходимо

- вести работу по совершенствованию материально-технической базы учреждения для создания усло-

вий инклюзивного обучения детей с ограниченными возможностями здоровья;

- вести работу по специальному (коррекционно-му) обучению и повышению квалификации педагогов образовательных учреждений.

Литература

1. С. Керне. «Интеграция в общество людей с особыми потребностями» Доклад, представленный на Первой московской международной конференции по проблемам синдрома Дауна и помощи людям с умственными и нарушениями 1995, М. – М.:1995.
2. Ш. Рамон «Социальная эксклюзия и социальная инклюзия», Сост. Ш. Рамон и В. Шмидт. Московская высшая школа социальных и экономических наук. Хрестоматия по курсу Социальная эксклюзия в образовании. - М., 2003.
3. Дименштейн Р., Ларинова И. Интеграция или инклюзия? Споры о словах и нерешенных проблемы образования особых детей – М.: РБОО «Центр лечебной педагогики» (online): <http://clp.ru>
4. Луман Н. Глобализация мирового сообщества: как следует системно понимать современное общество // Социология на пороге XXI века: Новые направления исследований. – М., 1998. С. 94 –108.
5. Закон Кыргызской республики «О дошкольном образовании» от 29 июня 2009 года №198.
6. Ярская В.Н. Инклюзия – новый код социального равенства // Образование для всех: политика и практика инклюзии. Сборник научных статей и научно-методических материалов. – Саратов: Научная книга, 2008.
7. Инклюзивное образование в Кыргызстане: первый шаг к адаптации ребенка с ограниченными возможностями, 20 июля 2015. <http://www.gazeta.kg/27158-news.html>
8. Модель деятельности территориального ресурсного центра развития интегрированного (инклюзивного) образования, Семаго Н.Я., Семаго М.М. / -М., 2007.
9. «Инклюзивное образование: право, принципы, практика». / Н.В. Борисова, С.А. Прушинский. Отв. ред.: М.Ю. Перфильева. // М.: Владимир, ООО «Транзит-ИКС», 2009.
10. ЮНЕСКО. «Руководство по инклюзии: обеспечение доступа к образованию для всех» / Перевод с англ.: С. Котова. Редакция: М. Перфильева. -Москва: Владимир, ООО «Транзит-ИКС», 2007.
11. «Развитие инклюзивного образования: сборник материалов». / Составители: Сергей Прушинский, Юлия Симонова. // Москва: РООИ «Перспектива», 2007.
12. <http://www.1540.ort.ru/integration/incedu/doc4.doc>
13. <http://www.1540.ort.ru/integration/incedu/index.php>
14. http://beregitedetei.ru/new_project/inkluz_planir

Сунатаева Э.А.,
Кыргызская академия образования

МОДЕРНИЗАЦИЯ КАЧЕСТВА ОБРАЗОВАНИЯ В КЫРГЫЗСТАНЕ

В данной публикации на основе исторического анализа рассматривается модернизация качества образования в современном Кыргызстане на основе международных измерений. Определена взаимосвязь государственных и негосударственных структур в реализации мониторинговых исследований с международными проектами в образовательной сфере Кыргызстана.

Ушул макаланын негизинде тарыхый талдоо каралат байланышы бар мамлекеттик жана мамлекеттик эмес түзүмдөрдүн ишке ашыруу боюнча мониторинг-

дик изилдөөлөрдү эл аралык долбоорлор, билим берүү чөйрөсүндө Кыргызстан иш жүргүзүү ыкмалары жөнүндө сөз болот.

In this publication, based on historical analysis examines the relationship between state and non-state structures in the implementation of monitoring studies to international projects in the educational sector of Kyrgyzstan.

Key words: *quality of education, international comparative research, measurement, monitoring, assessment, education, evaluation system.*

Ключевые слова: *качество образования, сравнительные международные исследования, измерение, мониторинг, оценивание, образование, система оценки.*

Негизги сөздөр: *билим берүү сапаты салыштырмалуу эл аралык изилдөө, өлчөө, мониторинг жүргүзүү, баалоо, билим берүү, баалоо системасы.*

За последнее десятилетие в Кыргызской Республике произошли значительные социально-экономические и демократические преобразования, связанные с развитием суверенного государства, открытого общества, рыночной экономики. Изменения произошли и в системе образования в реализации качества образования. Последние десятилетия международные измерения качества образования охватывают все большее число стран, при этом оцениваются различные аспекты успешности обучения. Субъектами исследований являются учащиеся разных ступеней дошкольного и школьного образования, учителя по разным предметам, работники управленческого звена и т.д.

Сравнительные исследования учебных достижений в международном плане имеют богатую историю и хорошо проработанную методологию. Сегодня в мире осуществляется ряд масштабных исследований в области качества образования:

1) Международное бюро просвещения ЮНЕСКО, Международный институт планирования образования ЮНЕСКО, Институт ЮНЕСКО по образованию, Детский фонд ООН (ЮНИСЕФ) и др.

2) **Международная Ассоциация по оценке образовательных достижений** – IEA (International Association for the Evaluation of Educational Achievements) уже более 50 лет проводит сравнительные исследования качества школьного образования по основным дисциплинам в разных странах мира (TIMSS, PIRLS, ICCS, TEDS, ICILS).

В проведении исследования и разработке инструментария принимают участие многие научно-исследовательские центры и профессиональные организации мира: Международный координационный центр – ISC (International Study Center, Бостонский колледж, США), Служба тестирования в области образования (ETS – Educational Testing Service, США), Канадский Центр Статистики (Statistics Canada), Секретариат Международной ассоциации по оценке образовательных достижений (IEA, Нидерланды), Центр обработки данных Международной ассоциации по оценке образовательных достижений (DPC IEA – Data Processing Center IEA, Германия) и др.

3) **Организация экономического сотрудничества и развития** – OECD (Organization for Economic Cooperation and Development) осуществляет международные исследования качества образования (PISA, TALIS, PIAAC) в консорциуме с ведущими международными научными организациями, при участии национальных центров, таких как: Австралийский Совет педагогических исследований (The Australian Council for Educational Research – ACER), Нидерландский Национальный институт измерений в области образования (Netherlands National Institute for Educational

Measurement – CITO), Служба педагогического тестирования США (Educational Testing Service, ETS), Японский Национальный институт исследований в области образования (National Institute for Educational Research, NIER), Американская организация ВЕСТАТ (WESTAT), выполняющая различные исследования по сбору статистической информации и других авторитетных в мире образования организаций, которые содействуют с ОЭСР. Количество таких стран каждый раз существенно увеличивается [1].

4) **Российская программа содействия образованию в целях развития** READ (Russia Education Aid for Development) согласована в 2008 году в рамках сотрудничества между правительством Российской Федерации и Всемирным банком с целью помощи развивающимся странам.

В рамках программы READ Центр международного содействия в развитии образования занимается поддержкой международных и российских исследований механизмов оценки качества образования (SAM, ICT). В программу READ входит восемь развивающихся стран: Ангола, Армения, Вьетнам, Замбия, Кыргызстан, Мозамбик, Таджикистан и Эфиопия.

Разработки инструментов оценки качества образования, поддерживаемые READ охватывают возрастную группу школьников младшего и среднего звена:

SAM (School Achievements' Monitoring) – инструмент мониторинга учебных достижений школьников. Теоретический базис инструментария составляет концепция учебного процесса, разработанная в русле идей Л.С. Выготского. Конструктивная особенность тестов SAM – встроенный диагностический механизм, дающий информацию о качестве усваивания содержания учебной программы. Модель SAM может быть реализована на материале различных школьных предметов. На данный момент SAM позволяет провести тестирование школьников младших классов по математической и языковой грамотности, а так же по естествознанию. SAM предназначен как для мониторинговых исследований, так и для внутриклассного тестирования. В отличие от международных исследований типа PISA и TIMSS, позволяющих сравнить эффективность образовательных систем и предпринимаемых подходов для образования на уровне государства, данный инструментарий нацелен на обеспечение возможности оценки образовательных результатов, крайне важных для учителей, методистов, администраций школ и сотрудников органов управления образованием [10].

После обретения независимости в 1991 году в **Кыргызстане** начала формироваться и воплощаться в жизнь собственная политика в области образования, направленная на достижение современного уровня качества и доступности.

В настоящее время измерением качества образования в Кыргызской Республике занимаются две структуры – государственные и негосударственные. Необходимо отметить, что государственные структуры выступают партнером в реализации мониторинговых исследований с международными проектами в образовательной сфере Кыргызстана.

Государственные структуры:

1. Национальный центр тестирования Министерства образования и науки Кыргызской Республики (НЦТ МОиН КР)

НЦТ с 1993 года занимается оценкой уровня знаний учащихся общеобразовательных организаций посредством стандартизированных тестов. Деятельность осуществляет на договорных условиях. Например, по заказу МОиН проводит оценку уровня знаний для выдачи аттестата с отличием и др.

2. Образовательные организации (вузы, школы).

Например, Кыргызская академия образования осуществляет оценочные, мониторинговые и исследовательские работы по развитию качества образования, формирования методик и технологий, связанных с оценочной деятельностью в масштабе страны. Академия наряду с выполнением научно-исследовательских работ осуществляет оценку и мониторинг по развитию качества образования, формирует методики и технологии, связанные с оценочной деятельностью [5].

Негосударственные структуры представлены Центром оценки образования и методов обучения и различными международными проектами.

Центр оценивания в образовании и методов обучения (ЦООМО) осуществляет проект «Общереспубликанское тестирование» (ОРТ). В 2002 году по Указу Президента Кыргызской Республики при финансовой поддержке Агентства США по международному развитию ЮСАИД был запущен проект ОРТ в виде пилотного проекта. С 2003 года оно введено в Закон Кыргызской Республики «Об образовании» как обязательная процедура для всех желающих получить государственный грант на обучение и с 2012 года на обучение на контрактной основе. ОРТ аналог российского ЕГЭ.

С 2001 по 2005 годы по инициативе Министерства образования Кыргызской Республики при совместной поддержке Детского Фонда ООН (ЮНИСЕФ) и Организации по образованию, культуре и науке в ООН (ЮНЕСКО) независимой неправительственной организацией Центром изучения общественного мнения и прогнозирования «Эл-Пикир» было проведено исследование «Мониторинг достижений в обучении (МОД) в 4-х и 8-х классах» [6, с. 74].

Исследование включало в себя вопросы, отражающие материально-техническое обеспечение школ и начальных классов, загруженность (количество смен) школ, обеспеченность школ и начальных классов учебниками, педагогическими кадрами, отношения ученика и школы, отношения между родителями и учениками в семье, питание ребенка.

Для исследования применялась стратифицированная случайная выборка. Общий объем выборки составил 150 школ, что составляет 8% генеральной совокупности, для сравнения - подобным исследованием в Казахстане было охвачено 1,8% школ.

Каждый регион - семь областей и город Бишкек были представлены в пропорции к общей численности школ. Помимо этого, школы республики были стратифицированы по районам, типу места расположе-

ния (село и город) и по языку обучения (кыргызский, русский, узбекский). В каждом регионе методом случайной выборки определялись точки опроса (школы), в которые с целью проведения исследования направлялись специально обученные интервьюеры. В связи с малочисленностью и отсутствием точных данных о частных школах (как правило, это коммерческие классы в общеобразовательных школах) и гимназиях, они были включены в выборку по каждому региону при согласовании со специалистами Министерства образования [3, с. 35].

В 2006 году Кыргызстан впервые принял участие в международном исследовании PISA и занял последнее место в рейтинге и 2009 году тоже.

В 2006-2007 гг., 2009 и 2014 гг. было проведено «Национальное оценивание образовательных достижений учащихся 4-х и 8-х классов» (НООДУ) Центром оценки в образовании и методов обучения в рамках проекта READ при Министерстве образования и науки КР на средства гранта Всемирного банка. Цель - НООДУ состояла в получении объективного и научно-обоснованного представления о том, что знают и умеют делать учащиеся по действующим в стране стандартам образования. Для оценивания были определены предметные области: математика, естественные науки, грамотность чтения и родиноведение.

В 2007-2012 гг. был реализован Проект USAID по повышению качества образования (The Quality Learning Project), направленный на содействие повышению качества начального и среднего образования в республиках Средней Азии: Кыргызстане, Таджикистане и Туркменистане. Проект был направлен на улучшение качества подготовки, переподготовки и повышения квалификации педагогических кадров и повышение эффективности системы финансирования школ [9].

В период с 2008 по 2012 годы проект USAID «Сапаттуу билим» занимался вопросами разработки и внедрения формативного оценивания в систему школьного образования.

В 2012-2013 учебном году было проведено исследование по проекту READ «Локализация, адаптация и пилотирование инструмента оценки школьных достижений (SAM) учащихся начальной школы Кыргызской Республики».

В исследовании была апробирована технология SAM (School Achievements' Monitoring), направленная на изучение функциональной грамотности по математике учащихся начальной школы.

Для организации полномасштабной апробации были выбраны общеобразовательные школы г. Бишкека, Московского, Ысык-Атинского районов (Чуйская область), г. Нарына, Нарынского и Ат-Башинского районов (Нарынская область). В тестировании и анкетировании участвовало 29 школ разных категорий. Выборка была осуществлена с участием представителей управления школьного образования Министерства образования и науки Кыргызской Республики [4].

С 2013 года проект USAID «Читаем вместе», реализуемый Американскими исследовательскими институтами совместно с НЦТ, КАО проводит исследование навыков чтения в начальных классах (EGRA - Early Grade Reading Assessment). Исследование запланировано до 2017 года как часть деятельности, направленной на достижение цели проекта – повышения навыков чтения детей 1-4 классов.

В середине 2013 года рамках программы Германского общества по международному сотрудничеству

(GIZ) «Реформа систем образования в ЦА» по компоненту «Региональный диалог в области образования в ЦА» был запущен проект CAPSA (Central Asia Program for student assessment) по оценке учебных достижений в начальной школе странах Центральной Азии (Казахстан, Кыргызстан, Таджикистан и Туркменистан).

В 2015 году было сотрудниками НИЦТ, КАО в рамках проекта CAPSA было проведено первое международное исследование в форме тестирования учащихся 4 классов по двум предметам: математика, чтение и понимания. Содержание тестовых заданий соответствовало обязательному минимуму стандарта начального общего образования. Также было проведено анкетирование учащихся, учителей и администрации школ. Был сделан психометрический анализ тестов на программе «ConQuest» [2].

С 2013 года действует в Кыргызстане программа поддержки эффективного государственного управления (GGPAS) USAID. В рамках проекта в 2015 году Ошским институтом образования были проведены тренинги по современному школьному управлению для директоров школ Ошской, Жалал-Абадской и Баткенской областей. Программа обучения была основана на тренинговом модуле по школьному управлению, разработанном на реалиях и требований сферы образования в рамках проекта USAID GGPAS. Тренинг состоял из пяти модулей, один из которых был на тему «Виды мониторинга и оценки в школе» [3, с. 41].

С 2014 года реализуется проект «Стимулирование и мониторинг реформ в сфере образования в КР» при финансовой поддержке Европейского Союза в рамках совместного проекта Фонда им. К. Аденауэра и Экологического Движения «БИОМ». Данный проект направлен на повышение роли и улучшения возможностей участия гражданского общества в системе принятия решений в сфере образования и повышения прозрачности реформ для общества. Проект направлен на улучшение возможностей обмена мнениями между государственными структурами, включая Министерство образования и науки КР и гражданским обществом, а также повышение экспертного потенциала в области образования [8].

В 2015 году при технической поддержке проекта Всемирного банка «Дошкольное образование в КР» Национальный центр тестирования министерства образования и науки Кыргызской Республики в сотрудничестве с Оффордским центром (Канада) провел первый раунд исследований инструмента измерения раннего развития детей (ИИРР-EDI), а также в сотрудничестве с Центром углубленных исследований (CASTL, Университет Вирджинии, США) инструмента измерения взаимоотношений учителя и учащихся в классе (CLASS).

Главной целью пилотирования новых инструментов оценивания учащихся в рамках Learning Metrics являются эмоциональная сфера, культура и искусство, грамотность и коммуникация, когнитивные навыки, счет и математика, наука и технологии [7].

Инструмент измерения раннего развития детей (ИИРР-EDI) оценивает готовность детей путем изучения пяти основных областей детского развития к обучению до момента, когда они поступают в школу.

Пять основных областей детского развития: 1) физическое развитие и благополучие; 2) социальное зна-

ние; 3) эмоциональная зрелость; 4) языковое и познавательное развитие; 5) навыки общения и общие знания.

Внедрение ИИРР- EDI в КР преследует 2 цели:

1. Измерение показателей до внедрения 480-часовой программы, которая позволит собрать исходные данные.

2. Провести сравнительный анализ через 1-2 года после запуска программы.

Инструмент измерения взаимоотношений учителя и учащихся в классе (CLASS). Дети младшего возраста воспринимают мир в контексте отношений. Эти отношения влияют на развитие и закладывают основу для последующих результатов развития ребенка: уверенность в себе, психическое здоровье, мотивация к обучению, успеваемость в школе.

Цель исследования CLASS:

1. Возможность увидеть проблемы или успехи взаимодействия в классах на национальном уровне.

2. Возможность увидеть картину подготовки к школе на национальном уровне – реализацию 480- часовой программы подготовки к школе [2].

Проведенный анализ внедрения и реализации кыргызстанского образования в международное измерение позволяет сделать вывод о том, что оценивание становится единой последовательной системой, направленной на повышение качества образования и способствует эффективному реформированию системы образования. Реализация вышеуказанных международных проектов в области образования Кыргызстана является примером сотрудничества государства с неправительственными организациями. И насколько оно будет эффективным покажет время.

Литература

1. Азмаганбетова, Ж.Р. Оценка образовательных достижений обучающихся в рамках международных исследований // <http://www.myshared.ru/slide/177935/>
2. Бакиров, А. Н. Шамшидинова, Б.С. Современное состояние оценивания в Кыргызской Республике // rtc.edu.ru/sites/default/files/files/trainings/
3. Добаев, К.Д., Супатаева, Э.А. Мониторинг удовлетворенности учащихся общеобразовательных школ и студентов вузов образовательным процессом: НИР. – Б., 2015. – 107 с.
4. Калдыбаев, С.К., Жамакеева, З.Э., Шамшидинова, Б.С. Использование инструмента SAM в оценивании математической грамотности в начальной школе Кыргызской Республики // Качество образования в Евразии - 2015. №3 – С. 89-113.
5. Мамытов, А.М. Опыт Кыргызстана в построении и развитии национальной системы оценки качества образования / Сб. статей «Модернизация системы образования КР». – Б., 2014. – С. 121-127.
6. Мамытов, А.М., Иманкулова, М.Т. Система оценивания достижений учащихся как инструмент повышения качества образования: обзор международного опыта / Сб. статей «Модернизация системы образования КР». – Б., 2014. – С. 64-84.
7. Министерство образования и науки КР совместно с ЮНЕСКО и институтом Brookings участвует в разработке инструментов оценивания учащихся. - <http://edu.gov.kg/ru/news/-04.01.2016>
8. Супатаева, Э.А. О проведении исследования региональной программы GIZ // www.kao.kg - 11.05.2015
9. Хамзина, С.А. Система мониторинга и оценки на уровне проекта (на примере образовательного проекта) // Проект USAID по повышению качества образования. – Б., 2010.
10. <http://www.ciced.ru/activities/assessment/tools/>

УДК 321.01

Амира Дамирбек
ДА МИД КР и.м. К.Дикамбаева

ЦЕНТРАЛЬНО-АЗИАТСКИЙ РЕГИОН КАК ЕДИНЫЙ ГЕОПОЛИТИЧЕСКИЙ КОМПЛЕКС

В данной статье анализируется геостратегический комплекс как система сотрудничества субъектов международных отношений, а также истоки становления стран Центрально-Азиатских республик в единый геополитический комплекс.

Ключевые слова: геостратегический, геополитика, регион, государство, территория, национальное, интересы, безопасность, комплекс.

Abstract: in this article a geostrategic complex as system of interrelation of subjects of international relations, and also sources of becoming of countries is analysed Centrally the Asian republics in a single geopolitical complex.

Keywords: geostrategic, geopolitics, region, state, territory, national, interests, safety, region, complex.

Бул макалада геостратегиялык комплекс эл аралык мамилелердин кызматташуусунун системасы катары каралып, Борбордук Азия чөлкөмүндөгү мамлекеттердин бирдиктүү геополитикалык система катары калыптанышынын негидери аныкталды.

Өзөктүү сөздөр: геостратегия, геополитика, чөлкөм, мамлекет, территория, улуттук, кызыкчылык, коопсуздук, түзүм.

Геостратегический комплекс это особая система акторов, государств-наций, объединенных географической близостью и исторической судьбой, чьи взаимоотношения безопасности настолько значимы, что определяют их национальные интересы и линии разграничения с иными региональными формированиями. Для обозначения геостратегического комплекса в «единого региона» важным экономическим элементом является богатство территории природными и социально-хозяйственными ресурсами: людскими, недрами, водами, минерально-сырьевыми, климатическими, почвенными, биотическими, производственными и инфраструктурными. Объективно представляя собой пространственные пределы осуществления государственной власти, территория закономерно ассоциируется либо с могуществом и величием государства, либо с его слабостью и уязвимостью¹.

Геостратегических и геополитических процессов, происходящих в мире в условиях глобализации и интеграции, начавшихся с момента биполярной системы и приведших к формированию новых независимых государств из бывших союзных республик дало возможность формированию единого политического пространства. Понятием политическое пространство обычно оперирует представители геополитической теории. По мнению российского политолога М.Садыхина «в условиях формирования геостратегической

политики немаловажную роль играет расстояния и пути продвижения в этом пространстве вооруженных сил, геостратегия затрагивает одну из самых важных проблем для любого государства- его безопасность.² В связи с формированием политического пространства страны Казахстан, Кыргызстан, Узбекистан, Таджикистан и Туркменистан образовали регион, получивший общее название «Центральная Азия».

Исторически сложившиеся культурные, экономические и социальные связи в вышеперечисленных странах, сходные проблемы в экономической и политической сферах предопределили те условия, при которых стало возможным тесное сотрудничество и последующее объединение этих государств в единый регион.

Рассмотрение регион как единый геополитический комплекс подтверждает наличие общих политических интересов, национальных приоритетов (включая приоритеты в сфере безопасности) и экономических, в том числе транспортных, культурных, социальных и других интересов. Помимо этого, страны, расположенные на данной территории придерживаются определенной политической и экономической линии поведения в регионе, которые реализуются с учетом своих внутренних ресурсов и имеющихся стратегий развития. Поэтому основными геостратегическими действующими субъектами являются государства, ко-

торые обладают способностью и национальной волей осуществлять власть или оказывать влияние за пределами собственных границ, с тем чтобы иметь свое политическое место в существующее геополитическое положение.

Хотя все геостратегические действующие лица не всегда становились геостратегическими действующими субъектами.

Согласно квалификационным параметрам геостратегическому комплексу относятся регион, ее недра, воздушное пространство, леса, воды, растительный и животный мир – все природные ресурсы, культурные и исторические ценности, а также весь экономический и научно-технический потенциал, созданный народом данного региона. В связи с этим, мы можем сказать, что Центральная Азия также относится к геополитическим центрам, так как к ним относятся государства отличающиеся местоположением и последствий их потенциальной уязвимости для действий со стороны геостратегических действующих лиц. В этом аспекте необходимо «усилить диалог, доверие и взаимодействие, вместе создать Азию мира, стабильности и сотрудничества»³ вместе обсуждать план сотрудничества в сфере безопасности, разрабатывать курс сотрудничества в сфере безопасности и вместе стремиться к долгосрочному спокойствию и стабильности, к развитию и процветанию, что имеет большое значение в условиях интеграционных процессах.

Интеграция чрезвычайно многогранный и противоречивый процесс. Процесс стихийно нивелирует индивидуальные особенности этнических меньшинств, аккультурации культур, языков. При интеграции некоторые элементы носят инерционный характер, так как при навязывании единых норм в сферах экономики, культурной, социальной и других сферах неосознанно сталкиваются разные этнокультуры, этноязыки, образы жизни. Наличие у региона таких особенностей, как экономический и демографический потенциал, географическая среда, природные ресурсы во многом определило его международное значение. Немаловажное значение придается характеру взаимоотношений государств региона с соседними странами и той роли, которую играет ведущие международные организации и региональные объединения в развитии многостороннего сотрудничества.

Наличие данных факторов в геостратегическом комплексе стран Центрально-азиатского региона «уменьшает вероятность в перспективе выхода из региона»⁴. При этом необходимо учитывать возрастающие интересы Европейского Союза, США, России, Китая и, эти процессы ускоряют трансформацию региона в сферу создающие предпосылки для активизации европейских стран в обеспечении регионального сотрудничества и безопасности в этом регионе, возможно с учетом интересов более сильных акторов мира.

Важным условием устойчивого функционирования комплекса Центрально-азиатских стран стоит назвать межгосударственную деятельность направленную на дальнейшее сплочение и укрепление межнациональной солидарности. Это связано с тем, что в условиях глобализации и ускорившейся интернационализации общественной жизни ускоряется влияние и воздействие международных факторов на развитие каждого государства. Эти процессы способствуют постепенному функционированию системы каждой страны полицентричной и разноректорно-

сти не только политических, но и экономических интересов не только в региональной интеграции, но и да пределы региона⁵ Осознание каждым государством, расположенным в центрально-азиатском регионе, собственной геополитической значимости требует объединения усилий на создание зоны безопасности и стабильности. К тому же сохранение целостности территорий государств в рамках существующих границ является важным условием стабильного и планомерного социально-экономического развития как региона в целом, так и отдельно взятых стран, входящих в его состав. Поэтому все страны как Кыргызстан, Таджикистан, Узбекистан систематически проводят совещания по демаркации и демилитации государственных границ, так как исторически сложившиеся анклавы систематически создают конфликты между этими странами, создавая угрозы государственной безопасности каждой отдельно взятой стране.

В тесной связи с геополитическими факторами находятся и факторы внутривнутриполитические. Основными критериями объединения, представленного рядом государств, в единый геополитический регион являются: компактность расположения с региональной точки зрения; близость культурных традиций; принадлежность к единой исламской цивилизации; общая история в составе Советского Союза; развитие социально-экономических отношений; образ жизни и менталитет населения, кровно-родственные узы.

Нынешние независимые государства, входящие в состав Центрально-азиатского комплекса, получили суверенитет в результате целого ряда исторических событий, изначально в составе Туркестанского генерал-губернаторства, затем в составе Советского Союза именно союзные республики Средней Азии выступили за сохранение целостности СССР, затем отстаивали идею более мягкого союзного договора, а в конце 1991 г. вошли в состав Содружества независимых государств. Несмотря на все эти перемены, можно сказать, что одно осталось неизменным - их общая историческая судьба. Общие исторические, государственные и политические основания региона способствуют созданию определенного интегрирующего курса. Это проявляется, например, в решении проблем, возникающих между странами региона, так как проблемы целостности территории, сохранения национального менталитета, языка, самосознания являются проблемами одного порядка.

Страны Центрально-азиатского региона как геостратегический комплекс со дня получения независимости используют страновые возможности для вхождения в международное сообщество и занять одно из достойных мест в системе международных отношений. Стремление занять достойное место как проявление внешней политики есть не что иное как продолжение внутренней политики в политических, экономических, гуманитарных, культурных, дипломатических и иных составляющих внутренней государственной политики направленной для реализации и сохранения национальных интересов и обеспечения национальной безопасности.

Центрально-азиатский регион является уникальным регионом, удобное геополитическое расположение на пересечении тюрко-славянского сообщества, исламского мира, китайской и индийской буддистских цивилизаций позволяет расширяться не только на Восток, но и во все стороны Евразийского континента.

Выгодное геополитическое положение государств Центрально-азиатский регион дает им возможность равноправного участия на региональном уровне, в азиатском (ЭКО, ОИК и др.) и в общеевропейском (НАТО, ССАС, ОБСЕ и др.) процессе.

Развитие экономического и политического сотрудничества между этими странами формируется на базе основных государственных договоров и соглашений. Благодаря этим документам страны данного региона начали плодотворно сотрудничать в социальных и экономических сферах. Расширяются каналы торгового обмена, связанные с поставками топливно-энергетических ресурсов - газа, нефти, угля, электроэнергии. Это есть результат того, что с момента обретения суверенитета страны центрально-азиатского региона стремились к более тесному вовлечению в интеграционные процессы, происходящие в мире. На характер их позиционирования в мировом сообществе большое влияние оказали и политические процессы, происходящие в самих государствах региона как геостратегического партнера.

Таким образом, геостратегический императив Центрально-азиатских стран заключается в сохранение целостности каждого государства; единство конституционно-правового, экономического и социального пространства; обеспечение геостратегических и геополитических интересов страны в сфере регионального развития; реализация мер политического, экономического, правового характера, обеспечивающих эффективное развитие каждого государства региона.

Литература

1. Михайленко В. Геостратегия государства в условиях глобализации. - М., 2007.-211с.
2. Садохин М. Геостратегический комплекс и его сущность. - СПб. 2001 -267с.
3. Козырев Ю. Диалог цивилизованного государства. - Томск. 2001.-512с.
4. Денисенко Л. «Мировые игроки»: проблемы и перспективы. - М., 2011.-321с.
5. Мухин. П. Геостратегические комплексы: их сущность, типы. -СПб 256с.

УДК 327.7

Тимур Абдижалил уулу
ДА МИД КР и.м. К.Дикамбаева

ОСОБЕННОСТИ ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ СТРАН АРАВИЙСКОГО ПОЛУОСТРОВА

В данной статье всесторонне анализируется внешняя политика Эмиратов, которое направлена на тесное сотрудничество с другими странами Аравийского полуострова, на упрочение позиций и привилегий правящей династии. Определена курс политики направленной на расширение инвестиционных и коммерческих связей с различными странами мира, которое позволила этой стране занять прочные позиции в мире.

Ключевые слова: государство, внешняя, Эмираты, политика, династия, инвестиция, коммерция, парадигма, идеи, ценности.

Бул макалада Бириккен Араб Эмиратынын башка Аравия жарым аралынын мамлекеттери менен тыгыз мамилешүүгө багытталган тышкы саясаты, бийлик башында турган династиянын ордун бекемдөөгө кылган аракеттери ар тараптуу талдоого алынды. Ошондой эле, дүйнөдөгү башка мамлекеттер менен инвестициялык жана коммерциялык байланыштарды кенейтүүгө багытталган саясаттын негизиде, бул мамлекеттин дүйнөдө бекем позицияга ээ болгондугу тастыкталды.

Өзөктүү сөздөр: мамлекет, тышкы, Эмират, саясат, династия, инвестиция, коммерция, парадигма, идея, баалуулук.

Смыслосодержание национально-государственной идеологии составляют идеи, ценности, представления, убеждения и устремления каждого народа, которые входят в основу деятельности государства и должны поддерживаться силой государства, всеми его институтами. Всю их совокупность можно определенным образом, в зависимости от роли и места в общественной жизни, сгруппировать и по полученному результату определить доминирующие составные элементы содержания государственной идеологии. В качестве таковых можно рассматривать идеи,

ценности, нормы и представления культурно-исторического, политического, экономического и социогуманитарного характера [1.с.73]. В совокупности они составляют основную парадигму внешней политики. Но есть государства, которые основной парадигмой выступают три основные составляющие внешней политики. Одним из таких государств является Объединенные Арабские Эмираты. Основной парадигмой являются переговоры, дипломатия и сострадание основанные на смылосодержащие элементы. Согласно этим, государство четко исполняет принятые на себя

обязательства поддерживать в регионе безопасность, стабильность и мир. С этой целью ОАЭ всячески способствует установлению взаимоотношений между странами, поддержанию диалога и налаживанию партнерских отношений.

Культурно-историческая, или цивилизационная, составляющая внешней политики государства включает в себя совокупность устоявшихся идей и представлений относительно происхождения и формирования данного народа, особенностей развития его самосознания и становления в качестве самобытной общности или особой нации. Для этого Правительство Эмиратов ведет сбалансированную, эффективную внешнюю политику. ОАЭ четко осознает важность справедливых отношений между странами и придерживается принципа невмешательства в их суверенные дела. Кроме того, Объединенные Арабские Эмираты склонны к урегулированию споров мирным путем на канолах ислама. И на основе этих канонов оказывает поддержку международным организациям в соблюдении договоров и конвенций, а также в укреплении господства международного права.

На данный момент Объединенные Арабские Эмираты являются членом Лиги арабских государств, ООН и официально входит в число неприсоединившихся государств, сохраняя «абсолютный нейтралитет». Это позволяет государству оставаться равноудаленным от Востока и Запада. Поэтому, внешняя политика Эмиратов направлена на тесное сотрудничество с другими странами Аравийского полуострова, в политике короля Ахмада шаги, направленные на упрочение позиций и привилегий правящей династии и поддерживавших ее слоев общества, сочетались с мероприятиями, имевшими целью модернизировать, хотя бы внешне, государственную машину. Объединенные Арабские Эмираты стремятся нормализовать отношения между государствами Персидского залива и прикладывают усилия для справедливого урегулирования конфликтов на Ближнем Востоке. Правительство Эмиратов придерживается точки зрения, что мир должен быть достигнут в том случае, когда Израиль прекратит оккупацию территории Палестины и других арабских стран, современное мироустройство пересекающиеся точки зрения на современный мир и разрешение наиболее актуальных региональных проблем.

Важное место во внешней политике Эмиратов занимает решение вопросов общеарабского единства. В укреплении отношений с западными государствами и налаживании связей с развивающимися и промышленно развитыми государствами Эмираты действуют прагматично.

Следующая особенность внешней политики Объединенных Арабских Эмиратов – борьба с терроризмом. Эмираты сотрудничают с государствами, пострадавшими от международного терроризма, обмениваясь информацией и обсуждая экономические и социальные проблемы, которые могут послужить причиной вербовки террористов. Также ОАЭ придерживается активной позиции в борьбе с торговлей людьми и отмыванием денег. Определенные изменения в общественно-политической обстановке. По уровню развития экономики ОАЭ занимает второе место среди стран Персидского залива. Ключевыми задачами внешней экономики страны являются создание возможностей и развитие коммерческой деятельности. Эмираты взяли курс на расширение инвестиционных и ком-

мерческих связей с различными странами мира. Являясь финансовым центром Персидского залива и имея мощную экономику, Объединенные Арабские Эмираты заняли еще более прочные позиции в мире. Приоритетные направления внешней политики Сирийской Арабской Республики

К данному элементу государственной идеологии относятся также представления о месте и роли народа в мировом историческом процессе, становлении его этнических, а затем и национально-культурных особенностей в контексте развития более широкой цивилизационной общности и мировой цивилизации в целом.

Политическую составляющую государственной идеологии образует, прежде всего, комплекс идей и представлений данного народа относительно условий становления и особенностей институтов своей государственности, понимания сущности политической системы страны, степени соответствия ее институтов современным потребностям, а также относительно направлений и путей их дальнейшего развития.

Данная составляющая государственной идеологии включает в себя представления о характере социально-политического строя страны в целом, целях и путях его модернизации, месте и роли различных социальных сил, политических партий и движений, других общественных формирований в социально-политическом процессе. Она охватывает и внешнеполитические аспекты жизнедеятельности народа, а также совокупность идей, касающихся места и роли народа в мировом политическом процессе. Региональные измерения международных отношений: Ближний Восток и Северная Африка.

Экономическая составляющая государственной идеологии включает в себя весь комплекс реализуемых государством и отвечающих интересам народа идей формирования и развития национальной экономики. Данное положение вытекает из того фундаментального для экономической теории факта, что теории в самые основы разрабатываемых теорий всегда закладывают постулаты, отвечающие в определенный исторический период интересам именно данной нации [2.230]. Следовательно, экономическая составляющая государственной идеологии включает в себя разделяемые народом представления об особенностях организации экономической жизни страны, его отношение к различным видам собственности и формам хозяйствования, понимание им места и роли государства в экономических процессах, господствующие в обществе представления о справедливости в сфере распределения национального богатства, баланс интересов различных социальных классов, групп и слоев, жителей города и деревни. Данная составляющая содержит также идеи и представления, раскрывающие понимание народом места и роли национальной экономики в региональном и мировом хозяйстве.

Внешними формами выражения ее содержания, как и любого иного вида идеологии, выступают как отдельные идеи и идеалы, понятия и представления, нормы и установки, так и сложносоставные идейные построения – социально-политические учения, теории, концепции и доктрины. Однако их совокупное содержание можно представить в виде логично и иерархизированно выстроенной системы.

Всю совокупность компонентов государственной идеологии можно определенным образом - по основным сферам общественной жизни, сгруппировать

назвав полученный ряд составными элементами содержания государственной идеологии. В качестве таковых можно рассматривать идеи, ценности, нормы и представления культурно-исторического, политического, экономического и социогуманитарного характера. Поэтому, важнейшая качественная характеристика экономической системы вышеуказанные аспекты определяют экономическую систему и поддерживают нормальные условия жизнедеятельности населения, систематически обеспечивая ресурсами развития экономических отношений, а также последовательную реализацию национально-государственных интересов каждой страны.

Взаимодействие мировых политических сил в Аравийском полуострове как регионе с уникальными этно-культурными особенностями, общей исторической судьбой и наличием больших запасов природных ресурсов осуществляется в особом контексте энергетической безопасности. Энергетическая безопасность определяется как состояние защищенности граждан, общества, государства, экономики от угроз дефицита в обеспечении их потребностей в энергии экономически доступными энергетическими ресурсами, от угроз нарушения бесперебойности энергоснабжения. Использование модели пространственной диффузии политических инноваций показало, что нововведения, возникающие в географически определенном центре, расширяют ареал своего распространения, захватывая близлежащие зоны, и в конечном итоге достигают периферии, которая в силу своей удаленности от зон инноваций проходит в своем развитии те же этапы, что и центр, но со значительным временным отставанием. Политические отношения между государствами, входящими в регион Аравийском полуострове, характеризуются усиливающимся взаимодействием на данной территории региональных и мировых держав. Данный регион является ключевым звеном безопасности на всей Ближневосточной территории и может быть определен как «геостратегический комплекс».

Геостратегический комплекс являет собой особую систему акторов, государств-наций, объединенных географической близостью и исторической судьбой, чьи взаимоотношения безопасности настолько значимы, что определяют их национальные интересы и линии разграничения с иными региональными формированиями. Рассмотрение Аравийском полуострове, как единого геополитического комплекса подтверждает наличие объективно общих политических интересов (включая приоритеты в сфере безопасности) и экономических, в том числе транспортных, интересов.

Помимо этого, страны, расположенные на данной территории (Казахстан, Кыргызстан, Узбекистан, Таджикистан, Туркменистан, Азербайджан, Армения и Грузия), придерживаются определенной политической и экономической линии поведения в регионе, реализуемой с учетом своих внутренних ресурсов и имеющихся стратегий развития.

Отношения между отдельными «государствами-нациями» могут характеризоваться не только общими интересами и пониманием «безопасности», но и противоположным видением основных характеристик геостратегического комплекса как системы [3.с.156]. Динамичность и устойчивость развития геостратегического комплекса ЦАЗ, возрастание его ценности для международного сообщества имеют место лишь при условии сохранения геополитического равновесия и экономической стабильности. Среди приоритетных направлений по закреплению геополитического положения всего региона остается стремление к нейтрализации неблагоприятных процессов для ЦАЗ, и угрозы включения стран региона в сферу влияния мировых держав, вынашивающих амбициозные региональные или глобальные планы.

Важным условием устойчивого функционирования комплекса ЦАЗ стоит назвать необходимый уровень кооперативности США и России. Особенности функционирования системы ЦАЗ являются полицентричность и разновекторность политических и экономических интересов входящих в нее акторов. Наличие данных факторов в геостратегическом комплексе ЦАЗ уменьшает вероятность перспективы выхода из региона одного из глобальных «игроков» (США, Россия, Китай) и, следовательно, трансформацию региона ЦАЗ в сферу преимущественного влияния одной из трех мировых держав. При этом необходимо учитывать возрастающие интересы Европейского Союза в ЦАЗ, создающие предпосылки для активизации европейских стран в обеспечении регионального сотрудничества и безопасности в этом регионе.

Литература

1. Азаров В.С. К концептуальным основам национальной экономической теории постиндустриального общества // Мировоззрение и наука на рубеже третьего тысячелетия: Материалы респ. науч.-практ. конф. / Брестский гос. ун-т. Брест, 1999.
2. Мельник В.А. Государственная идеология Республики Беларусь: концептуальные основы / В.А. Мельник; Науч. ред. П.Г. Никитенко. – 3-е изд., испр. и доп. – Мн.: Тесей, 2004.
3. Момджан Е. Национальные государства в начале XXI века. -М.: 2014.

ROBERT EZRA PARK VE TOPLUMSAL YAŞAM

Özet

Kent ve toplumsal yaşam konusunda yaptıkları çalışmalarla Şikago Okulunun öncülerinden sayılan Park, Kentin kendisine ait bir organizasyonu ve yaşamının olduğuna inanır. Buradaki toplumsal yaşamın da rekabet, çatışma, uyma ve eritme aşamalarından geçtiğini ileri sürer.

Anahtar kavramlar: Park, Kent, Toplumsal Yaşam, Rekabet, Çatışma, Uyma, Eritme
Kent gerçekleri ve ırksal grupların doğal tarihleri üzerinde çalışan Park, sosyolojiyi “kolektif davranış bilimi” olarak görmüştür. Şikago okulunun öncülerinden olan Park, grup yaşamı ve kolektif davranış çözümlemelere ağırlık vererek, toplumsal etkileşimler üzerinde durdu.

1.1. Yaşamı ve Kariyeri

Amerikan sosyologlarından olan Robert Ezra Park, 14 Şubat 1864 tarihinde Pennsylvania Harveyville’de doğdu ve 7 Şubat 1944 yılında Tennessee Nashville’de öldü.

Zengin bir ailenin oğlu olan Park, doğumundan hemen sonra ailesiyle, “Middle Border” (Orta Kuşak) denilen Minnesota Red Wing’e taşındı ve yeni yeni kasabaların kurulduğu, daha tam olarak yerleşime açılmamış olan Hamlin Garland’da büyüdü. Yerel yüksekokuldan mezun olduktan sonra, babasının karşı çıkmasına rağmen Minnesota Üniversitesine gitti ve 1 yıl sonra, 1887’de felsefe derecesi aldığı Michigan Üniversitesine transfer oldu.

Michigan’daki ortamdan ve içinde Dewey’in de bulunduğu hocaların pragmatik yaklaşımlarından etkilendi. Michigan Üniversitesinde hocası John Dewey, Park’ı daha sonra entelektüel yaşamını şekillendirecek olan orijinal görüşlere sahip gazeteci Franklin Ford’la tanıştırdı. Sermaye piyasasının ilgileri ve piyasada haberin etkileri üzerine yazılar yazan Ford ile Park, piyasa fiyatı üzerinden, doğru bir üslupla, kamuoyu hareketlerini yansıtabilecek Düşünce Gazetesi (The Thought News) çıkarmayı planladılar. Kayıt tekniği ve survey analizi bu dönemde bilinmediğinden çabası başarısız kaldı. Haberlerin etkileri, iletişim medyası ve kamuoyu tesirine ait bakış açısı anketör ve survey analizlerinin çalışmalarından daha fazla olarak, kamuoyundaki değişikliklerin daha doğru olarak ölçülebileceğini böylece tarihi sürecin hissedilir bir şekilde hızlandırılacağını ve ilerlemenin kesintisiz olarak, karışıklık veya şiddet olmadan çabuk adımlarla sürdürebileceğini ileri süren Ford’la olan tartışmalarıyla şekillenen Park’ın kamuoyunu ölçülebilir bir fenomen gibi görmesi, 1940’lı yılların survey analizcilerine çalışmalarında ilham oldu.

Park, 1894’te Michigan hukukçularının liderlerinden birinin kızı olan Clara Cahill ile evlendi ve 4 çocuk babası oldu. 1887’den 1898’e kadar, Minneapolis, Detroit, Denver, New York ve Chicago’da çeşitli yayın organlarında muhabir olarak çalıştı. Bu yıllarda gazeteler ve yayın organları reklam almak kaygısıyla, sendikal hareketlere pek yer vermiyorlardı. Bütün muhabirler gibi Park da insanların ilgisini çeken ve bölgesel renkleri içeren haberleri ve özel hikayeleri yazabilmek için, vakit buldukça, insan doğasını keşfetmekte değişmez bir laboratuvar olarak gördüğü şehri gizlice dolaşırdı.

Harvard’a girebilmek ve onun M.A. derecesini kazanabilmek için 1899 yılında gazetecilik dünyasından ayrıldı ve aynı yıl H. Mansterberg’in eşliğinde psikoloji, Royce ve James’in eşliğinde ise felsefe yüksek lisanslarını verdi. Daha sonra, sosyoloji dalındaki hocası Simmel ve Windelhand’la çalıştığı Almanya’ya ailesiyle birlikte yerleşti. Kamuoyu üzerine bir tez (Masse und Publikum) yazarak, 1904 yılında, Heidelberg Üniversitesinde PH.D (Doktora) derecesini aldıktan sonra Harvard Üniversitesine döndü ve burada 1 yıl asistanlık yaptı.

1905 yılında akademik kariyerini bırakan Park, zencilerin beyazlarla eşit haklara kavuşmak için verecekleri siyasi ve toplumsal mücadeleden vazgeçerek, iş becerilerini arttıracak ve topluma yararlı olmalarını sağlayacak mesleki bir öğrenime yönelmeleri, uysal sabırlı ve sadık işçiler olarak toplumda bir yer edinmeye çalışmaları gerektiğini savunan Tuskegee Enstitüsünün Başkanı Zenci lider Booker T. Washington’la tanıştı. Washington’un gayri resmi sekreterliğini yapan Park, Kongo Reform Magazine’de Belçika’nın kolonisi olan Kongo’da yaptıklarına karşı eleştirilerle dolu bir seri yazı yazdı. Washington’un teklifi üzerine, onunla birlikte güney eyaletlerine giderek, burada yaşayan zencilerin yaşam koşulları üzerine incelemelerde bulundu. Park, Washington’un görüşlerine sosyolojik bir dayanak sağlayan, güney eyaletlerindeki ırksal sınıf yapısının kökeninde keskin etnik farklılıkların bulunduğunu ileri süren bir kuram geliştirerek, bunların bir kast sistemini doğurduğunu, işbölümünün kастlara göre gerçekleşmesinin ise, kast yapısını zamanla bir iktisadi sınıf yapısına çevirdiğini söylemiştir. Washington’la beraber Avrupa’ya seyahat eden ve Washington üzerine en iyi kitabı (The Man Farthest Down) yazan Park, Washington’un görüşlerine paralel olarak, yalnız eylemle veya olduğu gibi bırakmayla ırk probleminin çözümlenemeyeceği, karşılıklı anlamaların artırılması gerektiğini ileri sürdü.

1914 yılında 50 yaşındayken, tekrar akademik kariyere dönerek, W. I. Thomas’ın yaz döneminde Chicago Üniversitesi Sosyoloji bölümünde 500 dolarlık ücret karşılığında Birleşik Devletlerdeki siyahlar üzerine ders verme teklifini kabul etti. Daha sonra daimi kadroya geçerek 1923 yılında profesör olan Park, 1929 yılında Şikago Üniversitesi Sosyoloji bölümünden emekli oluncaya kadar Albion W. Small ve W.I. Thomas’la birlikte çalıştı.

1929-1932 yılları arasında Güney Afrika, Hindistan,

Malezya ve Brezilya gibi dñyanın ırksal kuşaklarını gezdi. Hawai Üniversitesi ve Beijing (Pekin) üniversitesinde misafir profesörlük yaptı.

1936 yılından ölünece (1944) kadar Nashville Tennessee'deki bir zenci enstitüsü olan Fisk Üniversitesinde dersler verdi.

1.2. Başlıca Eserleri

1904 Mass und Publikum (Kitle ve Kamu),

1921 Introduction to The Science of Sociology (Sosyoloji Bilimine Giriş) Ernest W. Burgess ile birlikte,

1922 The Immigrant Press and Its Control (Göçmen Basını ve Denetimi).

1.3. Görüşleri

Ampirik eğilime ve düşünce sistemlerine kuşku duyarak, topluma istatistiksel yaklaşımla bakmaktan kaçınan Park, toplumsal yaşamın merkezi karakteristiklerini niçin sorusuyla sorgulayan genel bir kavram sistemi geliştirdi (Wallace ve Wolf, 1980; 85).

Gazeteciliği sırasında yaptığı görüşmeler, Park'ın kamuoyunu oluşturan kişilerin geri planını ve ilgi alanlarını öğrenmesine yardımcı olmuş ve böylece, araştırma sahası ve spesifik araştırma problemleri konusunda karara varmasını sağlamıştır (Coser, 1977; 370).

İnsanlara arasındaki çeşitli uzlaşmazlıkların sınıflandırılmasında Tarde'dan (savaş-çekişme-polemik) yararlanan Park, Simmel'in toplum düşüncesini, toplumsal alanın geometrisini ve toplumsal süreçlerini benimseyerek, Şikago Okulunun öncülerinden olarak 'Sembolik Etkileşimcilik'i (Symbolic Interactionism) öğrencilerine ve çalışma arkadaşlarına aktardı (Wallace ve Wolf, 1980; 222). Toplumsal biçimler okulunun da temsilcilerinden olan Park, insan ilişkilerinin ve toplumsal oluşumların çözümlemesini ve sınıflandırmasını biçimci bir açıdan yapmıştır (Kösemihal, 1968; 209).

Park, toplumsal yaşamın 4 büyük sosyal süreci rekabet (competition), çatışma (conflict), uyma (accommodation) ve eritme (assimilation) tarafından yönlendirildiğini ve bunlara dayanarak sosyal düzende kendilerine bir yer edinmeye çalışan etnik ve ırksal grupların doğal tarihini açıklayabileceklerine inanır (Coser, 1990; 330).

Park'a göre universal bir fenomen olan rekabet, ilk defa açıkça biyolojistler tarafından anlamlandırılarak tanımlanmıştır. Rekabeti, evrimsel bir formül olan var olabilmek için yerleştirerek, sosyal etkileşimlerin ilk ve asli unsurunun rekabet olduğunu düşünen Park, toplumsal bir yapıda bunun para, mal-mülk gibi maddi öğelerin veya önem kazanma gibi manevi değerlerin elde edilmesinde kullanıldığını ileri sürer. Şuursuz rekabetin, şuurulu bir çatışmaya dönüştüğünü, böyle bir durumda ise, rekabette bulunanların, rakip veya düşman kimliklerine büründüklerini belirtir. Park, rekabetin doğal düzende olduğu gibi insan topluluklarında da süregeldiğini dile getirerek, ekolojik düzende benzer bir şekilde, iş bölümünde kişilerin pozisyonlarını belirleyeceğini iddia eder (Coser, 1977; 359).

Çatışma devamlı olmayan kişisel bir fenomendir. Rekabet ekolojik ve ekonomik düzendeki bir pozisyon için sürdürülen bir çaba olarak görülebilir. Sosyal düzen içinde ise bireysel statü ve grup yapısı rekabet, savaş ve çatışma olguları tarafından anlaşılması güç bir şekilde belirlenir. Rekabet, ekolojik bir toplum yapısında bireysel pozisyonları ortaya çıkarırken, çatışma bu pozisyonların toplumdaki yerlerine yerleştirilmesinde yardımcı olur (Coser, 1977; 360). Çatışma sürecinde, statü ve güç kavramlarının üzerine toplumsallaşmayı yerleştiren Park,

çatışmanın bireyler kadar grupları da içerdiğini (Wallace ve Wolf, 1980; 85) böylece etnik unsurların da bu süreçler içinde yerini aldığını ileri sürer.

Park'a göre çatışma sürecinin durdurulması anlamına gelen uyma süreci meşruluğun kaynağı olan kanunlar ve töreler vasıtasıyla kontrol edilir. Uyma, birbirine düşman unsurların husumetlerini kaybetmeleri ve potansiyel bir güç olarak kalmasına rağmen çatışmanın açık bir eylem niteliğini yitirmesidir. Genellikle sosyal kontrole benzeyen uyma süreci her ne kadar meşru olsa da doğal olmaktan uzaktır (Coser, 1977; 359-360). Sonsuz bir şekilde devam ettirilemeyen uyma davranışı birbirinden çok farklı sosyal elemanlar tarafından kolayca ekarte edilebilir.

Park'a göre sosyal süreçlerin sonuncusu olan eritme ise, kişilerin ve grupların aynı duygulara sahip olarak diğer kişilere ve gruplara karşı aynı davranışları edinmelerini, aynı tarih ve tecrübeleri paylaşarak ortak bir kültür hayatı içinde varlıklarını devam ettirmelerini sağlar (Dönmezer, 1984; 199). Park, sosyal etkileşimin çok geniş çeşitliliği içinde eritme sürecini daha çok kültür sosyolojisi ve süreci içine almaktadır (Coser, 1977; 360).

Toplumsal yaşamın sabit öğelerden çok, bir dereceye kadar dinamik olan toplumsal süreçlerle yönetildiğini ileri sürer (Coser, 1990; 330). Dolayısıyla toplum istikrarlı bir yapıya sahip olmaktan çok her an gelişim ve devinim halindedir. O'na göre, hareketli olan toplumsal süreçler toplumsal davranış sürecini yönetmeye ve ona meydan okumaya çalışırken, aynı zamanda karşılık olarak onun meydan okuyuşuna tepki gösteren bir toplumsal denetim aracı olarak görülebilir. Bu karşılıklı meydan okumalardan dinamik dengelenmelerle kalıcı bir stabilizasyona ulaşamayacağını, olsa olsa bunun ütöpik bir hedef olacağını iddia etmiştir.

Park, kişiliğin toplumsal süreç içinde geliştiğini ileri sürer. İnsan dürtülerinin ancak iletilebilir olduklarında gelenek, töre veya hukuk ve devlet gibi kurumsallaşmış toplumsal güçler haline gelebileceğini savunmuştur. Birey davranışlarının da bu toplumsal etkileşim sonucunda kolektif bir davranışa dönüşmüştür.

Birbirlerine karşılıklı bağımlı olan gruplar arasında bir biotik düzenin olduğu ileri süren Park'a göre, bitki ve hayvan topluluklarının büyüme ve gelişme süreçlerinin insan toplulukları için de geçerlidir. Onlardan farklı olarak insanlar simgesel ve moral değerler konusunda öne çıkmaktadır. Bu değerlerle insanlar, rekabet içinde olmaları ve dayanışma içinde bulunmaları açısından çift yönlü, birbirine bağımlı kişi veya gruplardan oluşmaktadır (Coser, 1990; 330).

Park kendisi gibi düşünen meslektaşlarıyla birlikte, ırka bağlı karıştırlıkları farklı etnik gruplar arasındaki çatışmaları, kendileri de yoğun olarak içinde yaşadıkları halde Marx ve diğer Avrupalı meslektaşlarından daha fazla incelemiştir. Avrupa'da ise daha çok sınıf ayrımı araştırmaların konusu olarak ortaya çıkmaktadır. Park ise sınıf yapısını Amerika Birleşik Devletlerinin bir özelliği olarak ırksal boyutları içinde incelemiş ve etnik farklılıklar üzerinde durmuştur.

Şehir kültürü ve toplumsal yaşam konularında ünlenen Şikago Okulunun öncülerinden olan Park, şehrin karakteristik bir organizasyona ve tipik bir yaşam tarihine sahip olduğuna inanır (Broom ve Selznick, 1969; 450).

Birçok kentte araştırma maksadıyla bulunan Park, kent haberleri bölümünde çalışıp, kenti ve kentteki olumsuzlukları inceleyerek, göçmen gettolarının ve suç oranları yüksek bölgelerin kötü koşullarını sergileyerek, kent çeteleri, sefalet semtleri konularına eğilmiştir.

Kentin, insanları ayıklayan ve sınıflandıran devasa bir mekanizmaya benzediğini, bu mekanizmanın henüz

تامامıyla anlaşılmalı olan yollardan belli bir çevrede yaşayacak en uygun bireyleri halkın tamamı içinden yanılmadan seçtiğini (Giddens, 1993; 98) ileri süren Park, kent yaşamının aile ve diğer toplumsal bağları zayıflatarak toplumu bireylerden oluşan parçalara dönüştürdüğünü söylemiştir.

Park, Burgess ve McKenzie şehir dışındaki bölgelerin nasıl bir gelişim gösterdiğini "Concentric Zone Theory" (Ortak Merkezli Bölge Teorisi) ile açıklamaya çalışırlar. Teoriye göre, rekabet, istila, saldırı ve birbirini izleme şekillerinde "doğal bölgeler"e ayrılan kentlerin her bir alanı veya bölgesi farklı yollarla kullanılır. Alış-veriş merkezlerini, bankaları, otelleri, tiyatroları, iş ofislerini, tren ve otobüs merkezlerini ve devlet binalarını içeren merkezi iş bölgesi, kentsel dairenin en içteki halkasını oluşturur (Persell, 1990; 516). Bu iç kentin çevresinde ise, büyük oranda ucuz daire veya kiralık odalardan oluşan sağlıklı yerleşim birimlerin bulunma ihtimali yüksektir. Bunların dışında, en uç noktalarda, alt-orta ve alt sınıf kenar mahallelerinin yer aldığı işçi sınıfına ait sabit bölgeler bulunmaktadır (Giddens, 1981; 99).

Kentlerde toplumsal süreçlerin çeşitli görünüşleri üzerinde çalışmaları için Park tarafından teşvik edilen öğrencileri de, O'nun geleneğine uyarak, sosyal hayatın karelerini sabitleyen bir fotoğraf makinesiyle toplumsal yapıyı incelemekten ziyade, yaşamı yakalayabilmek için naturalistik hareketli kamerayı kullanmışlardır (Wallace ve Wolf, 1980; 222).

Sonsöz

Uzun yıllar gazeteci olarak çalışan Park, bu mesleğin kendisine kazandırdığı bakış açısıyla toplumsal yaşamı

yorumlamıştır. Böylece toplumsal sisteme birçok akademisyen gibi istatistiki olarak değil, neden sorusu eşliğinde yaklaşır. Heran devrim içinde, toplumsal yaşamın en önemli alanlarından birisi olan kentin belirle çevreler oluşturduğunu ve insanlar içinden yanılmaz bir başarıyla en uygun bireyleri buralara yerleştirdiğine inanır. Onun kentsel toplumsal yaşam görüşü; Kent-yaşanılan bölge-orada yaşayanlar arasındaki uyum üzerine şekillenmiştir.

КАЙНАКЧА

Anadolu Yayıncılık (1983-1984) Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi, İstanbul.

Broom, Leonard ve Philip Selznick (1969) Sociology – A Text With Adapted Readings, 4. Ed., A Harper International Edition.

Coser, A. Lewis (1977) Masters of Sociological Thought – Ideas in Historical and Social Context, 2. Ed., Harcourt Brace Jovanovich Inc., USA.

Coser, A. Lewis (1990) "Amerikan Eğilimleri", Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi, Der. Tom Bottomore ve Robert Nisbet, Çev. Alaeddin Şenel, Verso Yay., Ankara.

Dönmezer, Sulhi (1984) Sosyoloji, 9. Baskı, Savaş Yay., Ankara.

Giddens, Anthony (1993) Sosyoloji, İhtar Yay., İstanbul.

Hughes, Helen MacGill (1968) International Encyclopedia of the Social Sciences, Ed. David L. Shills, The MacMillan Com., USA.

Kösemihal, Nurettin Şazi (1968) Sosyoloji Tarihi, 2. Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul.

Persell, Caroline Hodges (1990) Understanding Society, 3. Ed., Harper and Row Publishers, New York.

Wallace, Ruth A. ve Alison Wolf (1980) Contemporary Sociological Theory, Prentice-Hall Inc., New Jersey.

УДК 339.7

Тимур Абдижалил уулу
ДА МИД КР им. К. Дикамбаева

РОЛЬ ФИНАНСОВОЙ СФЕРЫ В РАЗВИТИИ СТРАН АРАВИЙСКОГО ПОЛУОСТРОВА НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ

В данной статье анализируется роль финансовой сферы аравийские монархии в мировой финансовой системе. Определены усилия стран региона по созданию международных финансовых центров, а также место государственных инвестиционных фондов аравийских монархий на мировом рынке капитала.

Ключевые слова: государство, монархия, аравийское, финансовая, капитал, система, мировой, банковский, сектор, ислам.

Бул макалада дүйнөлүк каржы системасындагы аравиялык монархиянын каржы чөйрөсүнүн ролу талданып, бул чөлкөмдүн мамлекеттеринин эл аралык каржы борборлорун түзүүгө болгон аракеттери аныкталды. Ошондой эле аравиялык монархтарынын мамлекеттик инвестициялык фонддорунун дүйнөлүк капитал рыногундагы ордун тастыктаганга аракеттер кылынды.

Өзөктүү сөздөр: мамлекет, монархия, аравиялык, каржы, капитал, түзүм, дүйнөлүк, банк, сектор, ислам.

Необходимо отметить что уровень развития сферы финансовых услуг в странах Аравийского полуострова за очень короткий период времени создали конкурентоспособных на мировом рынке отраслей финансовых услуг, с развитием компонентов национальной финансовой системы в частности, централь-

ные банки, фондовые рынки, страховые компании и др., в настоящее время финансовый сектор превратился в одно из ведущих направлений специализации данных стран в условиях глобализации.

Следует отметить, что исламский банковский сектор, составляющий сегодня конкуренцию обычным

финансовым организациям во многих мусульманских странах являются, возможно, единственным регионом мира, финансовая система которого до настоящего времени практически не пострадала от текущего мирового финансового кризиса. Это происходит из-за значительного запаса прочности их экономики при ценах на нефть. Исламский финансовый сектор данных стран, его особенности соответствуют исламским принципам.

«Аравийская шестерка» имеет хорошие возможности занять в мировой экономике место не только ведущего экспортера энергоресурсов, но и крупного финансового центра. В наибольшей мере способствовать этому будут не ресурсы, привлеченные из-за рубежа, а внутренние средства [1, с.156].

Место стран ССАГПЗ в мировой экономике продолжает определяться добычей нефти и газа. Комплексная эксплуатация природных ресурсов оказывает позитивное воздействие на экономическое состояние данных стран. В результате резкого скачка цен на нефть на мировом рынке аравийские монархии стали получать большие нефтедолларовые доходы. Их национальные экономики не могли переварить такой объем средств, поэтому деньги инвестировались за рубежом - покупались гособлигации США, делались вклады в несколько крупнейших международных банков. Банки, в свою очередь, во многом из этих средств выдали чрезмерные кредиты властям латиноамериканских стран, которые в итоге не смогли вернуть эти деньги. В результате произошел долговой кризис, потрясший мировую финансовую систему. В 2000-е гг., когда в результате роста цен на нефть резко возросли доходы аравийских монархий, они стали вкладывать нефтедоллары в национальные экономики, а не в экономику западных стран, сделав вывод о большей эффективности данных вложений.

В ряде стран ССАГПЗ в 2000-е гг. наблюдаются одни из самых высоких темпов роста реального ВВП в мире. Причем, вопреки распространенному мнению о том, что они были достигнуты благодаря росту доходов в добывающих отраслях в условиях благоприятной внешнеэкономической конъюнктуры, темпы роста обрабатывающих отраслей и сферы услуг намного превышают темпы роста добывающих отраслей [2]. В текущем десятилетии страны «аравийской шестерки» находятся на первом месте в мире по проектному финансированию. Власти Саудовской Аравии объявили о проектах, общая стоимость которых превышает 365 млрд. долл. Схожую величину средств планируют потратить ОАЭ. Проекты стоимостью 150 млрд. долл. в ближайших 10 лет собирается реализовать правительство Катар.

В настоящее время аравийские монархии занимают заметное место в мировой финансовой системе в ограниченном количестве секторов сферы услуг. На их исламские банки и страховые компании приходится более трети активов всех исламских финансовых организаций мира. При том, что на протяжении долгих лет аравийские монархии и США являлись стратегическими партнерами - и в сфере экономики, и в сфере безопасности.

В 2000-е гг. в структуре банковского сектора аравийских монархий наблюдаются большие изменения - происходит приход большего числа зарубежных банков и взаимопроникновение банков из различных стран ССАГПЗ, многие местные банки открывают исламские филиалы, крупнейшие банки выходят за

пределы региона. Интересно, что крупнейшие банки в арабском мире - саудовские - пока практически не выходят на зарубежные рынки, даже в страны ССАГПЗ, поскольку они стремятся укрепить свои позиции на быстрорастущем внутреннем рынке.

Доступ иностранных банков в банковский сектор стран ССАГПЗ до последнего времени являлся более ограниченным по сравнению с другими формирующимися рынками. Саудовская Аравия и Кувейт допустили иностранные банки на внутренний рынок только в последние годы, в ОАЭ, Омане, Катаре и Бахрейне иностранные банки действуют на протяжении нескольких десятилетий, но процесс выдачи новых банковских лицензий Центральными банками аравийских монархий, особенно иностранным банкам, шел очень медленно. Однако начиная с 2000 г. в соответствии с решением саммита ССАГПЗ разрешен доступ на внутренние рынки каждой из стран для банков из других стран «аравийской шестерки». Кроме того, в результате вступления всех аравийских монархий в ВТО на местные рынки активно начинают выходить в качестве самостоятельных игроков крупные международные банки. Таким образом, наступает новый этап в развитии банковского сектора региона, при котором местные банки столкнутся с серьезной конкуренцией со стороны иностранных банков. Это может привести к слияниям местных банков.

Возможно, уникальным и одновременно важным с точки зрения роли, места и особенностей участия стран ССАГПЗ в мировой торговле услугами является развитие исламской экономики и ее банковского сектора. Быстрое развитие исламских банков началось с середины 1970-х гг., когда после роста цен на нефть в арабские страны стали поступать большие доходы от ее экспорта и началось национальное возрождение. По оценкам различных уважаемых финансовых изданий, размер активов в мире, управляемых в соответствии с исламскими принципами, составляет более 500 млрд. долл. Это означает, что размер исламских активов примерно соответствует 1% мирового ВВП, и свидетельствует о том, что исламские банки уже не являются незначительным сегментом в мировой финансовой системе и не могут игнорироваться как один из факторов ее развития. Во многих мусульманских странах они составляют ощутимую конкуренцию традиционным банкам.

Исламские банки занимают важное место в банковском секторе пяти из шести стран ССАГПЗ. О расширении исламского банковского сектора говорит и тот факт, что крупнейший арабский банк - саудовский Нэшнл Коммершэл Бэнк - с 2004-2005 гг. все операции по приему вкладов осуществляет только на исламских экономических принципах.

Можно отметить и о практикующем компоненте финансового составляющего стран «Аравийско шестерки» которые выпускают сукуки - ценные бумаги, основанные на различных исламских схемах (мурабаха, иджара, истисна, саляма и др.) и предоставляющие кредитору в случае невозврата денег право собственности на актив, лежащий в основе сукука.

Сравнивая развитие банковского сектора в России и странах ССАГПЗ, можно сказать, что аравийский опыт, особенно практика инвестирования нефтедолларов в экономику через государственные банки в т.ч. через кредитование частного сектора, мог бы быть полезен и для Кыргызстана. В России, в отличие от аравийских монархий, не сформирован полноценный рынок капитала, отечественный малый и средний биз-

нес не имеют возможности привлекать дешевые кредиты для развития, а банковский сектор зависит от заимствований на внешних рынках. При этом, место других секторов финансовых услуг стран ССАГПЗ, а также фондовые рынки аравийских монархий: их создание, быстрый рост и причины коррекции, произошедшей в 2006 г. позволили снижению суммарной капитализации рынков более чем на 35%. Усилия стран региона по созданию международных финансовых центров, а также место государственных инвестиционных фондов аравийских монархий на мировом рынке капитала по сути стал приобретать характер расширения и увеличения.

Литература

1. Мелкумян Е.С. ССАГПЗ. Глобальные и региональные аспекты / Е.С. Мелкумян. -М.: ИИИБВ, 1998. -321с.
2. Руденко Л.Н. Проблемы привлечения иностранных инвестиций в арабские страны в условиях глобализации / Л.Н. Руденко. -М.: ИВ РАН, 2006.
3. Тасымов Б.С. Саудовская Аравия: эпоха созидания / Б.С. Тасымов. -М.: Прогресс, 2002.
4. Исаев В.А. Финансовые структуры Ближнего Востока / В.А. Исаев, А.В. Федорченко, А.О. Филоник. -М.: ИИИБВ, 1996.
5. Журавлев А.Ю. Особенности функционирования исламских банков // Ближний Восток и современность. -М.: ИИИБВ, 2002. - Вып. 14.

УДК 321.01

Амира Дамирбек
ДА МИД КР им. К.Дикамбаева

ГЕОПОЛИТИЧЕСКАЯ ОСОБЕННОСТЬ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

В данной статье анализируется геополитическая особенность Центрально-Азиатского региона, позитивные и негативные аспекты интеграционных процессов, отмечены вызовы и угрозы которые требуют многостороннюю, многовекторную политику каждой страны направленную на обеспечение безопасности как региона, так и мира в условиях глобализации..

Ключевые слова: государство, территория, национальное, интересы, безопасность, регион, культура, общество, политика.

Бул макалада Борбордук Азия аймагынын геополитикалык өзгөчөлүгү каралып, интеграциялык процесстердин позитивдүү жана негативдүү аспектиери такталды. Ошондой эле, учурдагы ар бир мамлекеттин ааламдашуу шарттардагы аймактык жана дүйнөлүк коопсуздукту камсыз кылууда коркунучтар менен чакырыктарга ылайык көп тараптуу, көп вектордуу саясаттын жүргүзүлүшү тастыкталды.

Өзөктүү сөздөр: мамлекет, территория, улуттук, кызыкчылык, коопсуздук, чөлкөм, маданият, коом, саясат.

The geopolitical feature of the Центрально-азиатского region, positive and negative aspects of integration processes, is analysed In this article, calls and threats are marked that require multilateral, multivectorial politics of every country sent to providing of safety of both region and world in the conditions of globalization.

Keywords: the state territory, national, interests, safety, region, culture, society, politics.

В настоящее время в условиях активизации процессов интернационализации и интеграции государств в единое происходит изменение национальных хозяйств понижается степень влияния государства на развитие и регулирование общественных сфер, отражается зависимость государства от мировых тенденций во всех сферах начиная от экономики до социальных. В процессе интеграции и интернационализации каждое государство сталкивается с трудностями, имея место неудачных решений, так как в сложившейся государственной системе возникают многие существенные вызовы и угрозы, которые требуют разрешения с учетом глобальных процессов. В связи с этим, мы можем сказать, что в целом трансформационный процесс представляющие серьезные угрозы поступательному развитию государству, касается и нашей страны. В условиях глобализации развитие современного мира складывается из существующих

на проблем и угроз. Реальные угрозы социально-экономическому развитию, угрозы, которые распространяются на общественно-политическое и государственно-правовое устройство каждой страны, их нельзя объяснить действием внешних факторов, поскольку они порождены внутренними причинами [1]. Это связано с тем, что наша страна входит в геостратегический регион, который представляет собой значительную часть мирового политического пространства, которая характеризуется качеством своего местоположения, характером, интенсивностью и направленностью ориентации торговли и культурно-идеологических связей. Являясь частью геостратегического региона, Кыргызстан он отличается более скромными размерами и большей плотностью политических, экономических и торговых связей. В тесной связи с геополитическими факторами находятся и факторы внутривосточные. Основными критериями объе-

динения, представленного рядом государств, в единый геополитический регион являются: компактность расположения с региональной точки зрения, единство языка, близость культурных традиций, принадлежность к единой восточной исламской цивилизации, схожесть социально-экономических отношений, образ жизни и менталитет населения [2]. В этом аспекте интересы как совпадают с интересами государств соседних стран. Важнейшими его чертами выступают политическое единообразие и целостность. Целостность определяется благодаря структурообразующим факторам единого пространства. К структурообразующим факторам относятся культура, торгово-экономические коммуникации, природосоставляющие начиная от сырья и залежей. Как геополитический регион государства Центральной Азии с точки зрения обеспечения региональной безопасности вырабатывают общие принципы и механизмы и формы реализации государственной внешней политики, которые зависят от политических процессов в мире.

Согласно мнению политологов-аналитиков нестабильность, неустойчивость в партнерских отношениях в региональном пространстве, чревато экономическими, пограничными, межэтническими конфликтами. Потому, что в данном геостратегическом комплексе ярко проявляются новые угрозы и вызовы, характерные для формирующегося миропорядка: международный терроризм, расширение наркоторговли, развитие интернациональной криминальной деятельности. Поэтому достижение устойчивых, долговременных, доверительных политических и экономических отношений - основа мирного цивилизованного развития всех стран входящих в данное геополитическое пространство.

Поэтому наша страна должна как актор международных отношений вести многостороннюю, многовекторную политику, который будет способствовать принятию многосторонних политических документов, поднимающий межгосударственные отношения на качественно новый уровень, показать о готовности к сотрудничеству, толерантности, разжигание конфликтов. При принятии многосторонних политических документов, органы власти должны выбрать более жизнеспособную и эффективную модель социально-экономического и политического развития, определить долговременную перспективную пути развития, выработать и реализовать политически продуманную, социально оправданную, реалистичную экономическую политику. Возьмем для сравнения государства с примерно равной численностью населения. Дания: примерно 5 млн. человек, в 2013 г. ВВП на душу населения - 68,5 тыс. долл. США; Норвегия: 5 млн. человек, 90,0 тыс. долл. на душу населения; Сингапур: 5 млн. человек, 36,4 тыс. долл.; Словакия: 5 млн. человек, 19,0 тыс. долл.; Финляндия: 5 млн. человек, 54,3 тыс. долл. на душу населения, Туркменистан с 5 млн. человек уже достиг 3 660 долл. ВВП на душу населения. А в Кыргызстане в том же 2013 г. ВВП на душу населения составил лишь 880 долл [3].

Геополитические факторы расширяют базу дипломатических средств в решении существующих проблем. С выходом на новый качественный уровень в политическом диалоге Кыргызстана с сопредельными государствами открываются широкие перспективы углубления культурно-экономического сотрудничества. И как отметил отечественный политолог С.Г. Иванов «Кыргызская Республика намерена при-

лагать все усилия на обеспечения всеобщей безопасности в целях устойчивого человеческого развития [4]. При этом, основы внешней политики отражены в Концепция внешней политики, которая является политическим документом, определяющим основные цели и стратегию, механизмы ее осуществления на среднесрочную перспективу Кыргызской Республики в области внешней политики.

Для всех государств внешняя политика является органическим продолжением внутренней политики, Кыргызстан не исключение. Поэтому можно сказать, что внешняя политика нашей страны отражает консолидированные интересы многонационального, поликонфессионального кыргызстанского общества и направлена на обеспечение и защиту государственного суверенитета, формирования благоприятных внешних условий для осуществления экономических и политических преобразований демократической ориентации [5].

Выгодное геополитическое положение государств ЦАЗ дает им возможность равноправного участия на региональном уровне, в азиатском (ЭКО, ОИК и др.) и в общеевропейском (НАТО, ССАС, ОБСЕ и др.) процессе. На глобальном же уровне это позволяет странам ЦАЗ заявить о себе как о равноправных членах ООН. Государства данного региона стараются использовать любую возможность, в том числе и эту возможность, для ускоренного вхождения в международное сообщество. Такое стремление к обретению достойного места в системе международных отношений вполне объяснимо, поскольку способствует развитию интеграционных процессов, установлению дружеских отношений в военной сфере и укреплению своих границ [6].

Кыргызстан является одним из государств геостратегического пространства, содержание которое определяется сходными или близкими позициями, общими интересами, условиями и элементами политической культуры. При этом, структура геостратегического пространства обладает качеством многомерности, поскольку позиции акторов в этом пространстве характеризуются через их отношение к позициям других акторов данного пространства. И в зависимости от позиций акторов будет зависеть баланс сил на не только в данном регионе, но и мира в целом. Все угрозы и вызовы возникшие в данном регионе отразятся не только на региональном уровне, но и на всей территории евразийского континента. Поэтому, всем странам не только Центрально-Азиатского региона, но всего мира должны выработать геостратегию, с учетом места страны в мире, ее геополитического положения, национальных интересов и приоритетов, географического распределения угроз национальной безопасности. В свою очередь государственная геостратегия определяется исторически сложившимся в течение длительного времени характером отношений с другими государствами.

Геостратегия Центрально-Азиатских стран, т.е. единое составляющее внешнеполитическую деятельность государств, основано на региональную геополитику. В свою очередь она зависит от страновой стратегии. В совокупности они способствуют странам региона выработать глобального характера геостратегическую внешнюю политику, с учетом региональных интересов.

Геополитический регион Центральной Азии представляет собой одно из крупнейших поликультурных

и полиэтнических образований, претерпевшее на протяжении веков многочисленные национально-государственные и международно-политические перестройки. Одним из его немногих системообразующих элементов стало распространение ислама. Она есть обширная территория, расположена в центральной части Евразии. Несмотря на отсутствие точных определений границ, согласно общепринятому представлению, данный регион состоит из современных государств Узбекистана, Таджикистана, Туркменистана, Кыргызстана и Казахстана. На протяжении истории Центральная Азия была известна как территория, соединяющая между собой Европу, Ближний Восток, Южную и Восточную Азию благодаря Великому шелковому пути, способствуя тем самым, взаимному обмену как материальных, так и нематериальных ценностей, в частности – опыта, достижений и мысли населяющих их народов. С точки зрения географического расположения, Центральная Азия на западе граничит с Европой, на востоке – с азиатскими странами, на севере – с Российской Федерацией, на юге имеет общие границы со странами мусульманского мира. Таким образом, как было ранее отмечено, центральноазиатские государства, расположенные исключительно на суше, получают возможность выхода к мировому океану только через транзитные пути. По объему топливно-энергетических ресурсов (нефти и газа), регион занимает второе место в мире, располагая также солидными запасами таких редких ископаемых, как золото, медь, уран и тяжелые металлы. В целом, характерной особенностью Центральной Азии является ее расположение на стыке восточной и западной культур, а также, развитие тюркско-исламской культуры, исторической трактовкой чему служило прохождение здесь Великого шелкового пути.

Центральная Азия является единственной точкой в мире, уникальным образом связывающей четыре ядерные державы – Россию, Китай, Индию и Пакистан.

Геополитика и геостратегия Центральной Азии, в особенности – наличие в ней солидных запасов нефти и газа, расположение транзитных и коммуникационных путей, стратегическое и геоэкономическое значение, контроль процессов добычи ресурсов и проходящих через регион энерготрасс, способность влияния на внутренние кризисы, а также наличие общих культурных, исторических и экономических интересов

между центральноазиатскими и соседствующими с ними странами в современных условиях послужили главным фактором в усилении конкуренции региональных и трансрегиональных сил, претендующих на ключевую роль в Центральной Азии [7].

Интеграционные рамки в виде СНГ мотивировали функционирование более ограниченных и селективных форматов объединения государств функционального характера (в сфере безопасности – ОДКБ, в экономической сфере – ЕАЭС, в политико-экономическом плане – ГУАМ, ШОС – в сфере безопасности и экономики и т.д.). Основные характеристики ЦАЗ как геостратегического комплекса следует в таком контексте определить следующим образом. В первую очередь – это динамическое состояние разработки внешнеполитических ориентиров центрально-азиатских и закавказских республик, особая роль конкурентного влияния трех мировых держав-США, России и Китая и, наконец, недостаточная устойчивость политических процессов, протекающих в самих странах ЦАЗ.

Главные направления внешней политики, в целях решения внешних и внутренних задач определяются приоритетами каждого государства.

Литература

1. Боришполец К.П. Центральная Азия как региональная подсистема международных отношений//Восток/Запад. Региональные подсистемы и региональные проблемы международных отношений /Под ред. А.Д. Воскресенского. -М.:РОССПЭН, 2002. 328с.
 2. Иванов С.Г. Проблемы вхождения Кыргызской Республики в Евразийские интеграционные процессы // 20 лет СНГ: актуальные проблемы интеграции и сотрудничества: //сб. ст. - Бишкек.: 2012.
 3. Казанцева Екатерина Викторовна Геополитические и геостратегические процессы в Центральной Азии и Закавказья на рубеже XX-XXI веков. - Ростов-на-Дону 2012. –265с.
 4. Койчугев Т. Внутренние угрозы развитию стран СНГ // Мат. Научн.-практ. конф. –Бишкек.: 2012, -241с.
 5. Национальный статистический комитет Кыргызской Республики: Кыргызстан в цифрах 2013; -Бишкек. 2013
 6. Омаров Н.М. Внешняя политика Кыргызской Республики в контексте проблем глобальной безопасности: Дисс. д-ра истор. наук. -Бишкек, 2011.
- Интернет ресурсы:
1. Геополитические и внешнеполитические приоритеты Республики Кыргызстан Источник: мотивировали
 2. Демографическая статистика Кыргызстана Источник - <http://easttime.ru/news/kyrgyzstan> Вход.12.12.2015

Абдрахманов Б.Д.
Институт Государственного комитета
национальной безопасности КР
им. генерал-лейтенанта А.К.Бакаева

О ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ОРГАНОВ ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ КЫРГЫЗСТАНА В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ (1941-1945 гг.)

Дать объективную оценку деятельности органов государственной безопасности Кыргызстана в период Великой Отечественной войны (1941-1945гг.). Автор придерживается той точки зрения, что несмотря на значительные потери среди

сотрудников органов в период массовых репрессий, прошедших накануне Отечественной войны, а также в связи с некоторыми трудностями, связанные с организационными реорганизациями органам госбезопасности удалось внести свой вклад в дело общей победы.

Ключевые слова: органы государственной безопасности, спецслужбы, Государственный комитет обороны, оперативно-розыскная деятельность, контрразведка, «СМЕРШ», тыл, спецпоселенцы, депортация, дезертир, диверсант, шпион.

Макалада Улуу Ата мекендик согуш мезгилиндеги Кыргызстандын улуттук коопсуздук мамлекеттик органдарынын иш-аракеттерине (кызматына) объективдуу баа беруу. Орган кызматкерлерин массалык репрессия мезгилинде жана согуштун биринчи этабында бир кыйла жоготууларга карабастан, ошондой эле коопсуздук органдарын тузуудогу кыйынчылыктарында дагы орган кызматкерлери Улуу жеңишке өз салымын кошо алгандыгы жөнүндө сөз болот.

Түйүндүү сөздөр: улуттук коопсуздук мамлекеттик органдары, атайын кызмат, улуттук коргоо комитети, оперативдик-издоо кызматы, контрразведка, «СМЕРШ», чалгындоо органынын агенттиги, жаны жайга биринчи кочуп баруучу, депортация, дезертир, диверсант, тынчы.

Нападение фашистской Германии в июне 1941 г. коренным образом изменило военно-политическую и оперативную обстановку в стране.

Немецкое командование ожидало, что внутренние и внешние негативные факторы, окажут существенное влияние на развитие оперативной обстановки в период войны. Они рассчитывали, что наличие той части населения страны в глубоком тылу, которые пережили тяготы гражданской войны, оказались раскученными в годы коллективизации, помнили массовые репрессии 1937-1938 годов, а также так или иначе обиженных Советской властью и затаивших зло, осложнит обстановку. Поэтому нельзя не отметить, что временный успех Германских войск в первый период Отечественной войны и отступление частей Красной армии характеризовались значительной активизацией деятельности антисоветских элементов. [1]

Становление административно-командной системы страны, внедрение казарменной экономики, оправдываемые предстоящей угрозой войны, находило свое отражение в правовом регулировании всех сторон жизни. В первый же день войны указами Президиума Верховного Совета СССР «О военном положении», «Об объявлении в отдельных местностях СССР военного положения» и «Об утверждении Положения о военных трибуналах в местностях, объявленных на военном положении и в районах военных действий» гражданское судопроизводство и уголовное право приобрели милитаризованный характер.

Вместе с тем нельзя однобоко подходить к оценке событий тех лет. Немалая роль принадлежала и таким понятиям, как трудовой энтузиазм, моральное единство, чувство патриотизма, которые всколыхнули всех при известии о вероломном нападении врага. Серьезная опасность, нависшая над страной, выявила всю силу единства народа и никаким страхом или принуждением нельзя было бы добиться такого эмоционального всплеска, поднявшего всех от мала до велика на борьбу за независимость своей Отчизны.

Исключительно сложная ситуация на фронтах, активные действия спецслужб противника заставили партийно-государственное руководство СССР пойти на объединение основных правоохранительных органов страны в рамках одного ведомства. В соответствии с Указом Президиума Верховного Совета СССР от 20 июля 1941 г. Народный комиссариат внутренних дел и Народный комиссариат государственной безопасно-

сти вошли в состав единого Народного комиссариата внутренних дел. Возглавил НКВД СССР Л.П. Берия. Постановлениями Государственного комитета обороны от 17 июля 1941 г. и 10 января 1942 г. органы военной контрразведки армии и флота были преобразованы в особые отделы с подчинением их НКВД СССР.

В составе НКВД СССР органы государственной безопасности оставались весь начальный, наиболее сложный, период Великой Отечественной войны. Весной 1943 г. руководство страны вернулось к прежней организации органов госбезопасности и внутренних дел. Указом Президиума Верховного Совета СССР от 14 апреля 1943 г. был воссоздан Народный комиссариат государственной безопасности СССР, а 19 апреля этого же года в соответствии с постановлением Совета министров СССР Управление особых отделов НКВД было передано в Народный комиссариат обороны (НКО), где на его основе образовано Управление контрразведки «СМЕРШ» НКО. [8]

С началом Великой Отечественной войны серьезные изменения произошли в кадровом составе органов государственной безопасности. Обострение оперативной обстановки и увеличение количества объектов, имевших оборонное значение, поставили на повестку дня вопрос об увеличении численности личного состава подразделений. Проблема «кадрового голода» разрешалась различными путями. В частности, для укомплектования оперативным составом особых отделов НКВД, действовавших в условиях фронта, было направлено значительное количество сотрудников из территориальных органов, в том числе Кыргызстана.

С началом военных действий спецслужбы фашистской Германии начали массированную заброску своей агентуры в прифронтовую полосу и в тыловые районы СССР. Помимо сбора разведывательной информации о советских войсках в интересах своего военного командования они стремились путем проведения диверсий, террористических актов, организации повстанческих выступлений дезорганизовать советский тыл. О масштабах этой деятельности можно судить хотя бы по тому, что в разгар Великой Отечественной войны на Восточном фронте противник развернул около 200 разведывательных органов и школ. Забрасываемые через линию фронта фашистские агенты и диверсанты большей частью были экипированы в форму красноармейцев, имели при себе соответствующие

документы прикрытия, оружие, взрывчатые вещества, коротковолновые радиостанции.

В целом органы военной контрразведки в годы войны выявили и обезвредили значительное количество агентов вражеских разведывательных органов, достаточно надежно обеспечивали охрану военных секретов советского командования, сыграли важную роль в укреплении порядка и дисциплины в войсках. Своей работой они, безусловно, внесли существенный вклад в дело достижения победы над таким грозным врагом, каким являлась фашистская Германия и ее вооруженные силы.

Так же, как и особые отделы на фронте органы государственной безопасности республики в начале войны ощущали острую нужду в кадрах. Значительный процент сотрудников УНКВД - УНКГБ был направлен на пополнение фронтовых подразделений органов военной контрразведки. Между тем, в первые же месяцы войны количество объектов промышленности и транспорта, подлежащих контрразведывательному обслуживанию в Кыргызстане, значительно возросло. Предприятия многих отраслей промышленности перешли на выпуск необходимой фронту продукции, а, следовательно, также приобрели оборонное значение.

В директиве СНК СССР и ЦК ВКП(б) от 29 июня 1941 г. «Партийным и советским организациям прифронтовых областей» [8] были фактически обозначены важнейшие задачи органов государственной безопасности в тылу страны. Органам НКГБ следовало организовать охрану заводов, электростанций, мостов, линий связи, вести борьбу с дезорганизаторами тыла, дезертирами, паникерами, распространителями слухов, уничтожать вражеских шпионов и диверсантов.

В соответствии с этой директивой деятельность органов государственной безопасности республики была направлена на выявление враждебных антисоветских, повстанческих и басмаческих формирований, ставивших своей целью свергнуть в республике советскую власть, а также поиск и ликвидацию вражеской агентуры, заброшенной на территорию республики.

В архивных материалах ГКНБ КР отмечается, что опасность, нависшая над страной во время войны, в корне изменила обстановку, неизмеримо повысила требования к работе органов НКВД. За преступно халатное отношение к выполнению оперативных заданий, за нечеткость, медлительность и несвоевременное исполнение оперативных заданий, учитывая военную обстановку, привлекали к строжайшей ответственности, вплоть до предания суду Военного трибунала. Организованность, собранность, бдительность к себе и другим - вот что требовалось от каждого чекиста на всех участках работы.[2]

С началом войны деятельность органов государственной безопасности республики была подчинена выполнению главной задачи - борьбе со шпионско-диверсионной, террористической и иной подрывной деятельностью спецслужб фашистской Германии против СССР, а также немедленное пресечение всяких активных антисоветских, националистических проявлений. И на решение этой задачи были брошены их основные силы и средства. В связи с этим усиливались репрессии в отношении предателей, изменников и злостных элементов. Поскольку, серьезной базой для антисоветской деятельности являлись спец. поселки, туда откомандировывались оперативные группы для нала-

живания оперативной работы. Усиливался паспортный режим. Проводились оперативные мероприятия по выявлению лиц, уклоняющихся от военного учета и дезертиров. Для пресечения попыток совершения террористических актов тщательно расследовались все факты незаконного хранения огнестрельного оружия. Все выявленное оружие немедленно изымалось, а лица, хранящие его, привлекались к уголовной ответственности. Привлекались к уголовной ответственности лица, занимающиеся спекуляцией и не желающие работать.[8]

Следует отметить, что во время тяжелых испытаний для страны проявились не только патриотизм, готовность к самопожертвованию во имя Родины, но и также негативные проявления, как дезертирство. 6 декабря 1941 года вышел циркуляр НКВД СССР «О борьбе с дезертирством». Согласно ему, наркомам внутренних дел республик рекомендовалось:

«...лично наладить борьбу с дезертирством, для чего в наиболее крупных населенных пунктах, там, где это требуется, организовать заслоны, дозоры и патрулирование, используя в этих целях органы милиции и истребительные батальоны. И привлекать к ответственности по законам военного времени лиц, заведомо укрывающих дезертиров». [6]

Следует отметить, что на территорию Кыргызской ССР после освобождения от фашистов оккупированных территорий Советского Союза депортировалось большое количество гражданского населения.

С конца 1943 года в Кыргызскую ССР начали прибывать большие группы спецпереселенцев. По данным Отдела спецпоселений НКВД СССР, на 1 октября 1944 года их было 120858 человек. В марте 1944 года сюда переселили еще более 10700 балкарцев. В ноябре месяце 1943 г. в Кыргызской ССР начали прибывать спец. переселенцы из Карачаевской автономной области. Помимо карачаевцев, в Кыргызстан на протяжении 1943-1944 гг. по линии спец. поселенцев прибывали также: ингуши, чеченцы, балкарцы, татары, немцы. В годы войны Кыргызстан принял в целом более 300 тысяч новых жителей. [7]

Вполне закономерно, что компетентные органы начали разыскивать среди депортированных пособников и предателей, а также немецких агентов, служащих полиции и др. активных пособников и немецких ставленников. В этой связи сотрудники УНКГБ республики проводили работу по выявлению среди спец. переселенцев пособников немецко-фашистских оккупантов, которых затем брали в активную разработку. Выявленных активных немецко-фашистских пособников, уклонившихся от ареста на Северном Кавказе, после соответствующей быстрой проверки арестовывали в установленном порядке. НКГБ Кыргызской ССР регулярно направлялись специальные сообщения в ЦК КП (б) Киргизии, где указывалось на преступно-халатное отношение со стороны руководящих работников районов к спец. поселенцам в вопросах обеспечения продуктами питания, медицинского обслуживания, хозяйственного и трудового устройства спец. переселенцев.[4]

Нельзя упрощать социально-политическую обстановку в советском тылу, в которой находилась и Кыргызская ССР. Проблемы бандитизма и сопутствовавшего ему дезертирства, убийства и грабежи, хищения колхозной и государственной собственности превратились в фактор реальной угрозы безопасности общества, приняли в годы войны в республике обострен-

ный характер. Вооруженные выступления в Калмыкии, Дагестане, Чечне, и в других точках Советского союза, происходившие на фоне военных неудач на фронте, могли в любой момент перекинуться на территорию Средней Азии. Предвестниками этой угрозы являлись постоянная социальная напряженность со спецпоселенцами, отдельные факты террора против председателей колхозов и сельсоветов, партийных, советских и комсомольских активистов на селе, резкое недовольство тяготами войны и политикой партии в отдельных слоях советского общества. Поэтому преувеличенный страх ожидания правящей партноменклатурой возможных массовых выступлений населения против политического режима, особенно в начальный период войны, был небезоснователен.

Анализ архивных материалов ГКНБ КР свидетельствует о том, что в период Отечественной войны деятельность органов безопасности республики была нацелена на выявление враждебных антисоветских, повстанческих и басмаческих формирований, способных путем вооруженных восстаний свергнуть Советскую власть, отделить Кыргызстан и установить буржуазно-националистический строй. В архивных материалах ГКНБ КР отмечается, что для осуществления этих планов, враждебными элементами проводилась организационная работа по объединению националистических, повстанческих кадров, созданию боевых групп, приобретению оружия и организации вооруженных выступлений. В отдельных районах Кыргызстана были организованы вооруженные выступления, стремящиеся к захвату власти и поднятию восстаний. В 1941-1942 гг. активно проводилась, устно и путем распространения воззваний и листовок, националистическая и профашистская агитация о неизбежности поражения СССР в войне с Германией и необходимости использования обстановки для борьбы с Советской властью.

Так, по архивным материалам ГКНБ КР за время Великой Отечественной войны органами НКГБ Кыргызской ССР в результате проведенных мероприятий за активное участие в борьбе против советской власти и за отделение Кыргызстана от СССР, проведение профашистской агитации было арестовано 4 644 различного антисоветского элемента (в настоящее время большинство из них реабилитированы), в том числе по групповым делам 1954 человека. Кроме того, выявлено 10 человек, проходящих по розыскным спискам 2-го Управления НКГБ СССР и ГУКР НКО

«СМЕРШ», находящихся за пределами республики. Следственным аппаратам НКГБ проведено и направлено по подсудности 2678 следственных дел, из них 551-групповое, с общим количеством обвиняемых в 4081 человек. Судебными органами рассмотрено 2627 дел на 4004 человека, из них: к ВМН - 192 чел; заключено в лагерь - 33 сроком свыше 10 лет, на другие сроки - 3566. Освобождены: в процессе следствия - 308 человек. Прокуратурой и судами - 213. [5]

Победа в Великой Отечественной войне была бы невозможна без огромного напряжения сил всех народов, населяющих огромную территорию СССР. Героизм советских солдат на фронте, а также самоотверженность тружеников тыла, помог победить в одной из самых кровопролитных войн XX столетия. Определенный вклад в дело общей победы внесли и сотрудники органов государственной безопасности.

В целом, анализируя деятельность органов государственной безопасности Кыргызстана в годы войны, можно сделать вывод о том, что, несмотря на значительные потери среди сотрудников органов в период массовых репрессий, прошедших накануне Отечественной войны, а также в связи с некоторыми трудностями, связанными с организационными реорганизациями, органам госбезопасности удалось проделать определенную работу. Благодаря деятельности органов безопасности спецслужбам фашистской Германии не удалось развернуть широкомасштабную диверсионно-разведывательную работу в республике. Не принесла успехов также попытка противника путем пропаганды поднять восстания на почве антисоветизма или враждебного отношения к существующему строю в тылу СССР.

Литература

1. Архив ГКНБ КР, ф.2, оп.1, д.175, лл. 6-12.
2. Архив ГКНБ КР, ф.10, оп.1, д.209, л.219.
3. Архив ГКНБ КР, ф.10, оп.1, д.209, лл. 228-233, 237-238.
4. Архив ГКНБ КР ф.2, оп.1, д.175 лл. 228-237.
5. Архив ГКНБ КР, ф.2, оп.1, д.233.
6. Патрушев Н. П., Погония Я. Ф., Шульц В. Ф. и др. Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Сб. документов. Т. 2, -Кн. 1,- М.: Изд-во «Русь», 2000. - С.699.
7. Казыева Д., Доценко Д., Бегалиев С. «Архивные документы свидетельствуют: Депортированные народы в Кыргызстане».- Б., 1995.
8. Коровин В.В. «Советские органы государственной безопасности в годы ВОВ 1941-1945 гг». Монография. - М.,1981.

Çetin Murat Hazar

*Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Bişkek-Kırgızistan
Gazi Üniversitesi, İletişim Fakültesi, HİT Bölümü, Ankara-Türkiye*

Niyazi Ayhan

*Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, İletişim Fakültesi,
Gazetecilik Bölümü, Bişkek-Kırgızistan*

KARL MANNHEIM VE PERSPEKTIVİZM

Özet

20 yüzyılın en önemli sosyologlarından birisi olan Mannheim, ideolojilerin gerçekleri karşılamak için öznel bir şekilde kurulduğunu, herhangi bir sosyal sınıf veya grubun kendi beklentileri, istekleri, kültürlerine göre dünyayı anladığı ve anlamlandırdığı dolayısıyla bütün bu perspektiflere göre gerçekliğin değiştiğini ileri sürmektedir.

Anahtar kavramlar Perspektivizm, İdeoloji, Ütopya, Bilgi Sosyolojisi
Bilgi sosyolojisinin kurucularından olan Karl Mannheim, toplumsal planlamaya
önem vererek, ideolojilerin ve ütopyalardan oluşan düşünce yapılarının bilgi sosyolojisi
içinde "Perspektivizm" ve "İlişkilencilik"le incelenmesi gerektiğini ileri sürmüş ve makro
sosyoloji araştırmaları için başlangıç noktasını oluşturmuştur.

1. Yaşamı ve Kariyeri¹

27 Mart 1893 tarihinde Avusturya Macaristan İmparatorluğu sınırları içindeki Budapeşte kentinde doğdu. 9 Ocak 1947'de doğuştan beri muzdarip olduğu kalp rahatsızlığından dolayı Londra'da öldü. Annesi Alman, babası bir Macar Yahudisi olan Mannheim, 1918 yılında Doktora derecesini Budapeşte Üniversitesinde aldı. Burada Georg Lukacs'ın etkisinde kalarak, Pazar Çevresi grubuna katıldı. 1919 yılı başlarında Macaristan Sovyet Devriminin gerçekleşmesi üzerine kurulan hükümetin başkanı Kun'la yakın ilişkileri olan Lukacs, Mannheim'ın Budapeşte Üniversitesi Eğitim Okulu Felsefe bölümüne öğretim görevlisi olarak atanmasını sağladı. Ancak aynı yıl Ağustos ayında Çek ve Romen birliklerinin yardımıyla Kun hükümetinin düşmesiyle birlikte, Viyana'ya, buradan da Almanya'ya gitti. 1921 yılında çok zengin bir Budapeşte ailesinden kendisi de bir akademisyen olan Juliska Lang ile evlendi. Mannheim, Heidelberg'de Weber grubunun bir üyesi oldu. 1926 yılında Heidelberg² Üniversitesinde öğretim görevlisi oldu. Macaristan'da György Lukacs ve Bela Zalia'nın, Almanya'da ise, Emil Last, Heinrich Rickert, Edmund Husserl ve Max Weber'in öğrenciliğini yapan Mannheim, 1930 yılında sosyoloji profesörü ve sosyoloji bölüm başkanı olarak Frankfurt'taki Goethe Üniversitesinde Sosyoloji okulunun başkanlığına geldi. Ancak komünist olmamasından dolayı çeşitli konularda eleştirel okul mensuplarının eleştirilerine uğradı. 1933 baharında nasyonal sosyalistlerin iktidara gelmesiyle İngiltere'ye göç etti. 1933 ve 1945 yılları arasında London School of Economics'te sosyoloji dersleri verdi ve kadrolu profesörlüğe atandı. 1945 yılından öldüğü yıl olan 1947 yılına kadar ise, Londra Üniversitesine bağlı Eğitim Enstitüsünde eğitim felsefesi ve eğitim sosyolojisi profesörlüğü yaptı. Ölümünden kısa bir süre önce UNESCO Müdürlüğüne atandı, ancak bu görevine başlamadı.

2. Başlıca Eserleri

1919-1931 Ideologie und Utopie (İdeoloji ve Ütopya),
 1931 Wissenssoziologie (Bilgi Sosyolojisi),
 1932 Die Gegenwartsaufgabe der Soziologie
 (Sosyolojinin Güncel Sorunu),
 1935 Mensch und Gesellschaft im Zeitalter des
 Umbaus (Değişim Çağında İnsan ve Toplum),
 1943 Diagnosis of Our Time (Çağımızın Tanısı),
 1950 Freedom, Power and Democratic Planning
 (Özgürlük, İktidar ve Demokratik Planlama),
 1957 Systematic Sociology (Sistematik Sosyoloji).

3. Görüşleri

Tarihsel-sosyolojik bir bilgi kuramı geliştirmek isteyen Mannheim, tarihselci görüşün üyeleri olan Dilthey, Rickert, Troeltsch ve Weber ile Scheler'in bilgi tipleri kuramından ve Marx'tan etkilenirken, görüşleriyle de Theodor Geiger, Robert K. Merton, Joseph Ben-David, Talcott Parsons, Helmuth Plessner, Martin Trow, Lewis Coser ve A. H. Halsey'i etkilemiştir.

Mannheim'ın çalışmalarını Almanya'da bulunduğu sıralarda ilgilendiği bilgi sosyolojisi ile İngiltere'de ilgi

duymaya başladığı toplumsal yapı ve toplumsal planlama şeklinde ikiye ayırmak mümkündür.

"Her sosyal gerçek zamanın ve yerin bir fonksiyonudur" diyen Mannheim (Kızılcıkelik, 1992; 304) düşünce yapıları ve bilgi tipleriyle toplumsal gerçeklik arasındaki ilişkiyi bilgi sosyolojisi içinde ele alır. Bir tarihçi veya sosyoloğun belli bir grup üyesi olarak kendi yargısını tarih ve toplum için genelleştiremeyeceğine inanmakla birlikte, sosyal bilimlerin aslında ideolojik olduklarını ileri sürer.

Ona göre, sosyal bilimlerin sınanıp ussal olarak değerlendirilebilecek bilimsel kuramlardan değil, sınıfları, ulusları, etnik ve kültürel toplulukları kapsayan çeşitli toplumsal grupların çıkar ve özlemlerini formülleşiren bir doktrinler topluluğundan oluşur. Sosyolojideki düşünce akımları da toplum ve kültürdeki değişimlere, gelişmelere dayanır (Bottomore ve Nisbet, 1990; 12). Kendini bilim olarak sunan ideolojiler, gerçekte özel uygulama kuramları ve araçları olmaktan kurtulamazlar.

Değer yargılarından oluşan ve bir durum hakkında tümel (totalistik) bir düşünce yolu olan ideolojiler zamanla toplumsal düşünüş ve yapının üzerinde bir kabuk, bir çadır haline gelirler ve amaçlardan sapmaya başlarlar. Gerçeklikten ayrılan düşüncelerin bir derlemesi olan (Freund, 1990; 196) ütopyalar ise, ideolojilerin içinde yer almalarına rağmen, daima içinden çıktığı toplumsal durumu değiştirme eğilimindedir.

Marxizmin, sınıfçı görüşlerine katılan Mannheim, onları sadece proleter sınıfının sözcüleri olma konumundaki isteklerinden dolayı eleştirir. Herkesin mensup olduğu sınıfa göre düşüp yaşayabileceğini ileri süren Mannheim, bunca çeşitli sınıf, sınıfsal düşünce, yaşam varken neden, sadece bunlardan birinin temel olarak alınacağı ve diğerlerinin de ona benzetilmeye çalışıldığını anlamaz.

Hepsi birer perspektif olan ideolojiler, belirli bir düşünce sistemini desteklemek veya başka düşünce sistemlerine karşı çıkmak için kullanılırlar. İdeolojileri kişilerin seçici olarak yorumladığı çoğu kez dünyaya ve diğerlerine kapalı dünya görüşleri olarak değerlendirmektedir. İdeologlar, açıkça yanlış olarak olgular ve rakamları önceden belirlenmiş argümanlarını desteklemek ve karşıt görüşlerini zayıflatmak için seçerek kullanırlar (Slattery; 2012, 249). Amaç gerçekliğe varmak yerine ideolojilerin yansıttığı ve onları haklı çıkaran gerçekliği yaratmaktır.

Mannheim'a göre fizik, kimya, matematik gibi teknik bilgiler dışında tüm bilgiler ideolojiktir. Modern toplumu oluşturan farklı sosyal grupların –mezhepler, kuşaklar, partiler ve özellikle sosyal sınıflar- çıkarlarının, değerlerinin, beklentilerinin hatta kültürlerinin basit bir yansımasından ibarettir. Olgular, rakamlar kendilerini anlatamazlar (Slattery; 2012, 249-250). Bunlar yorumcularının izahatına gereksinim duyarlar. Bir yorumcu da büyük ölçüde herhangi bir ideolojinin, kültürün temsilcisi olacağından yapacağı yorumların tam olarak gerçekliği yansıtmaması beklenmemelidir.

Böylece, gerçekliğin ancak birer perspektifinin olduğuna, kişilerin ve sınıfların değer yargılarıyla bezenmiş politik ve ekonomik kuramlarla, felsefe veya toplumsal

öğretilerle ancak bunlardan birine tarihsel konumuna göre varabileceğine inanır. Tüm bir gerçekliği ortaya çıkarabilmek içinse, bütün bunların toplamına gitmenin gerekliliğı ortaya çıkacaktır.

Sosyolojiyi bir perspektifler bütünü olarak gören Mannheim, ilişkincilik ile toplumda yer alan grupların fikirlerini onların toplumsal yapıdaki konumlarıyla ilişkilendirir. Toplum içindeki farklı konuşlanmaların örneğın kuşaklar arasındaki farklılıkların, fikirlerdeki farklılaşmaya da neden olduğunu ileri sürür. (Ritzer, 2014; 59)

Gerçek bir bilgi kuramına ulaşabilmek isteyen Mannheim, bütün bir perspektifler dünyasının toplumsal gerçekliklerle bağlantılarının ortaya çıkarılabileceğı düşünür. Böyle bir yapılanmayı da sınıflarından bağımsızlaşabilen aydınların, perspektifleri ve ilişkileri görebilen ve bireysel bilinci biçimlendirebilen grupların gerçekleştirebileceklerine inanır. Böylece, artık ideolojiler ve kuramlar birer bilgi araçları olurken, sosyoloji, başta felsefe, siyaset bilimi ve iktisat olmak üzere tüm bilgi alanlarının ve bilimlerin birleştiğı bir nokta haline gelir. Bu yaklaşım zaten ideoloji ve toplumsal koşullar arasındaki ilişkilerin çözömlenmesi için gereklidir. Bu nedenle, soyut ve kuramsal bir olgu olmaktan çok temelini toplumsal eylem içerisinde bulan bilginin oluşumu dinamik (tarihsel bir perspektif altında doğru veya yanlış olarak) bir yaklaşımla incelenmelidir (Tolan, 1975; 128-129).

Her şeyi ideoloji ve ütopya olarak görmeyen Mannheim için, bilimsel araştırma ve teknik bilgi gibi kendi yasalarıyla yönetilen ve yönlendirilen düşünce biçimleri de vardır. Belli bir sisteme göre gelişen bilimsel araştırma ve teknik bilgi, kuralsız olarak sıçramalar şeklinde ortaya çıkan sanatsal düşünce ve yaratıcılık ile ideolojiler ve ütopyalar tüm tarihsel-toplumsal gerçekliğe varılabilmesi için bir bütünlük içinde çözömlenebilmelidir.

İngiltere’de sosyal bilimler alanında ampirik ve pragmatik yaklaşımlarla karşılaşan Mannheim, burada çağdaş toplumun yapısını inceleyerek, hızlı toplumsal devrimin getirdiğı sorunların en üst derecede nasıl ele alınıp sonuçlandırılabilceğini araştırmıştır.

Yaşadığı devrin konjonktürel yapısından dolayı, liberal ve totaliter sistemler arasında çatışmadan doğan bir uyumun çıkarılamadığını görünce, totaliter ve liberal sistemlerin dışında, toplumsal planlamanın da içinde yer aldığı bir üçüncü yol arayışına gitmiştir.

Planlamayı, bireyi ve toplumu patolojik gelişmelere karşı koruyacak, bireysel özgürlüğün gerçekleşmesine katkıda bulunacak bir etkinlik olarak düşönen Mannheim, totaliterleşmenin önlenmesi için oluşturulabilecek bir toplumsal uzlaşmanın gerekli olduğunu ileri sürmüştür.

Mannheim, toplumsal uzlaşmanın, uzun vadede insanlarda temel becerileri, düşünce ve davranışı geliştirmede ana etken olarak gördüğü eğitimle, kısmi perspektiflerden bir birleşime vararak gerçeğın akılcı olarak anlaşılmasına yardımcı olabilecek aydınlarla, insanların kendi kendilerini sınırlamada yetkinleşmiş, hurafelerden kurtarılmış ve tüm insani etkinliklerin birleştiricisi olan din ile sağlanabileceğini ve yeni bir insan ve toplum tipinin yaratılabileceğini savunmuştur.

Mannheim’a göre, sosyal bilimler belirli grupların çıkar ve özlömlerini formüleştiren bir doktrinler topluluğudur. Bu bağlamda kendisini bilim olarak gösteren ideolojiler de özel uygulamaların araçları olacaklardır. Bu uygulamalar zamanla toplumun üzerinde bir kabuk haline gelirler ve amaçlarından ayrılmaya başlarlar. Sosyoloji ise bir perspektifler bütünüdür ve perspektifler arasındaki ilişkileri ancak kendi sınıflarından soyutlanabilenler görebilir. Böylece toplumsal eylem içerisinde perspektiflerden bir birleşimle toplumsal uzlaşmaya varmak mümkündür. Mannheim, toplumsal uzlaşmaya dayalı yeni bir insan ve toplum oluşturabilmek için kısmi perspektifleri birleştiren aydınlarla birlikte, tüm insani etkinliklerin birleştiricisi olan dinin gerekli olduğunu ileri sürer.

Sonsöz

Mannheim’in dünyaya bakışı perspektifler yoluylaadır. İdeolojiyi de perspektiflerin ortaya çıkardığı bir dünya görüşü olarak görmektedir. Dolayısıyla gerçek olarak bilinenlerin hepsi ideolojik olarak yanlıdır. Belirli sosyal grupların çıkarlarını, kültürlerini, beklentilerini, isteklerini, görüşlerini salt gerçeklik buymuşçasına yansıtır. Özel olarak yaratılan gerçekliğın dünyada ne kadar geçerlilik kazandığı ise, onların içeriklerinden daha çok savunucularının güçleriyle orantılıdır. Bu yüzden aydınlar da aynı şekilde perspektif kalıpları içinden dünyaya bakarlar. Ancak, yine de gerçeklere ulaşabilmek, perspektifleri kırabilmek için onlara ihtiyaç duyulmaktadır. Kendi kalıpları kıracak olanlar bilginin gücüne sahip aydınlar olacaktır. Bunu da ancak bu kalıpları kıran kişilerin, bilgiyi diğerleriyle iletişim içinde ele alarak yapılabileceğini ileri sürmüştür.

Mannheim, Marx’ın fikirleri toplumsal sınıflarla ilişkilendirmesi düşöncesini genişleterek, bir grubun düşöncelerini, o grubun toplumsal yapıdaki yeriyle ilişkilendirmiştir.

Mannheim, bilgi ve düşöncelerin toplumsal kökenlerinin gerçekliğe ulaşmada önemli bir etken olarak görmüş ve bunların insanların davranışları üzerindeki etkilerine dikkati çekmiştir.

KAYNAKÇA

- Bottomore, Tom ve Robert Nisbet (1990) Sosyolojik Çözömlenmenin Tarihi, Çev. Mete Tuncay, Ankara: Verso Yay.
- Freund, Julien (1990) “Max Weber Zamanında Alman Sosyolojisi”, Sosyolojik Çözömlenmenin Tarihi, Ed. Tom Bottomore ve Robert Nisbet, Çev. Kubilay Tuncer, Ankara: Verso Yayınları.
- Hughes, Helen MacGill (1968) International Encyclopedia of the Social Sciences, Ed. David L. Shills, USA: The MacMillan Com.
- Kızılçelik, Sezgin (1992) Sosyoloji Teorileri 1, Konya: Mimoza Yay.
- Ritzer, George (2014) Klasik Sosyoloji Kuramları, Çev. Himmet Hölür, 6. Basım, Ankara: De Ki Basım Yayım.
- Slattery, Martin (2012) Sosyolojide Temel Fikirler, Çev. Özlök Balkız ve diğerleri, 5. Basım, Bursa: Sentez Yayın ve Dağıtım.
- Tolan, Barlas (1975) Toplum Bilimlerine Giriş, Ankara: Kalite Matbaası

РАХМАНКУЛ ХАНДЫН МЕЗГИЛИ ЖАНА САЯСИЙ РОЛУ

Макалада XX кылымдагы Рахманкул хан өз элинин тагдырын аман-эсен сактап калуу максатында, бир төп өлкө бийлик өкүлдөрү менен бийик деңгээлде мамиле кылып, өз элинин кызыкчылыгын коргоп келген Памирдин кыргыздарынын наспаны болгон бир дипломат. Кудайдын берген жазмышы багымсыз “Кыргыз мамлекетинин” пайда болушуна бир жыл калганда келгис сапарга кеткен кыргыздын акыркы ханы.

Рахманкул хан 1913-жылы Нургаптын «Тамчы - Жер» деген жеринде туулган. Ал төрт жашка келген кезде, атасы Жапаркул ажы Памирге көчүп келип жашап калат. Экинчи бир кепте Рахманкул хан “Жапаркулдун тун баласы” деп айтылат да, “ал Памирдин (кичи Памирде) “Жаман - Чулук” деген айылында туулганын белгилешет. Сыягы, бул Рахманкулдун чоңойгон, Жапаркулдун Памирге көчүп баргандан кийин жашаган жери болсо керек [1].

1917-жылкы оош-кыйыш мезгилдин коогалаңынан өзүнө ишенген кыргыздарды арачалап Ооганстанга, кийин Түркияга өтө качкан, тубаса дипломат Рахманкул Хан барган жериндеги өлкө башчыларына жол таап кирип, өз элин ар кандай кыйынчылыктардан коргоп калууга жетишкен. Анын узак жылдар кылган эмгеги, аны менен бирге күн кечирген уруулаштарынын эсинде [2].

1925-жылы Рахманкул 13 жашка караган кези болчу. Тыңчылар аркылуу Жапаркул ажынын каерде экенин билген орус аскери түндө тымызын келип, аны капысынан басып калышат. Ага чейин көп жолу ар кандай аракет кылып, аны колго түшүрө албай жүрүшкөн. Ошондо уулу Рахманкул атасынын жанында экен. Орустар башка - көзгө тепкилеп: «Сени эмне кылып өлтүрөлү, атып өлтүрөлүбү же дары ичесинби?» деп сурашат. Алардын максаты баары бир аны өлтүрүү болчу. Ошондо Жапаркул ажы эмне деп айтышын билбей, ойлонуп калат. Жанында турган баласы атасынын кулагына акырын: «Ата, даары ичем» деп айт» дейт. Атасы баласынын айтканын угуп: “дары ичем” дейт. Тигил орус каракчылар ата - бала экөөнүн тең ооздоруна толтура дары салып, ийрип жиберешет. Ошол маалда айылдан кимдир - бирөө сезип калып, эл дурбөлөң түшүп калганда, каракчылар аттарынын минип качып жөнөшөт. Эс — учунан ажырап бараткан ата-бала тигил каракчылар үйдөн качып чыгаары менен жанагы ичкен дарыларын кусуп салышат. Ошондон улам кийин Жапаркулдун оозундагы 32 тиши күбүлүп түшөт. Рахманкул эптеп үйдүн ичиндеги сүзмөгө колу жетип, атасынын оозуна салат. Аңгыча эл кирип келип, экөөнө айран, сут ичирип атып, аман алып калышат.

1942-жылы Жапаркул ажы кайтыш болгондон кийин, анын түйшүгү уулу Рахманкулга түштү. Али 30 жашка чыга элек жигит элинин ачын тойгузуп, үзүлгөнүн улап, чачылганын жыйнап, анын оор жүгүн мойнуна алды. Рахманкул хан ал учурда Афганистан Аксакалдар Кеңешинде өз калкынан өкүлдүк кылуу жана укукка ээ болуу үчүн шайланган [3].

Атасы Жапаркулдун көзү өткөндөн кийин орустар эми Рахманкулдун артынан сая түшүштү. Кезек-кезе-

ги менен капысынан келип, айылды басып, бирок таба албай кайра кетип жүрүштү. Тапса эле атып, өлтүрүп салышмак. Ал турсун бир жолу койчуларды коркутуп, эки-уч миндей койлорун тартып алып, айдап кетишти.

Аңгыча аскер кийим кийген, 10 ашык атчан орустар айылга кирип келип, Рахманкулду сурашат. Тинтип таппай калышат да, үйүндөгү кезге жакшы көрүнгөн кымбат баалуу буюмдарын алып, кайра кетишет. Акыры Памирдеги ар кандай чыр - чатактардан тажаган Рахманкул хан 1948 – жылы [4] айласыз эли менен экинчи жолу Чыгыш Түркстанга ооп барып, ал жерде эки жыл жашады.

Ошентип эки жыл өткөндөн кийин Рахманкул кайра Памир жерине көчүп өтүүнү ойлоно баштады. Ал оюн акырын ишенимдүү адамдарына айтып, тымызын жолго тамак - аш камдоого киришти. Рахманкул хан 1950-жылы Афган эмири Захир шах менен таанышкан, ал жерде жашаган кыргыздардын мамлекеттик кеңешке өкүлү кылып бекиткен [5].

Рахманкул хан баш болуп Мухаммед Захир шахтын карамагында зор ишенимге эгедер болуп, 1964-жылдан бери Луя Жерге (улуу чогулуш) дайыма катышып келишкен. Алар чыныгында кенен автономияга ээ болуп, бир топ жеңиликтерден пайдаланышкан, салык төлөшкөн эмес, аскер кызматынан бошотулган, бирок аларга чек араны бекем кайтаруу маселеси жүктөлгөн. Же бул аймактын ички шарттарын бир калыпта болушунанбы, же жетексинин жөнбилги, көрөгөч саясатынан уламбы айтор эмнеси болсо да, кыргыздар Кытайга көз каранды болгон мезгилде эгедер болгон укукка толугу менен төп келген укукту алуу мүмкүнчүлүгүнө жетишкен, ошону менен бирге толук эркидиги менен бирге коомдук урп-адаттарынын, каада-салтын эркин сактан кала алган.

Бул тууралуу Дюпренин “Ооганистан аттуу 1972-жылы Принстон университетинен басылган китебинде дурус баяндалат. Ошондогу болгон кагылушудан Совет тарабынан 9 адам жана оогандык кыргыздардан 3 киши опаат болгон. Ошол кезде Рахманкул Кытайга качып, Кара-Чукур өрөөнүндө 2 жыл (1948–1950) тургандыгы бир кыргыздын эсинде экен. Бул болгон тарыхтын изин 1950-жылы америкалык бир аял эри менен ошол мезгилде Кичи Памирде жана андан кийин Пакистанда болушканда окуяны жарыялаган [6].

Рахманкул хан, Афган ханы - Захир шах менен байланышканда, анын макулдугун алды. Ошентип, Рахманкул Памирге кайра кайтмак болду. Хан эми көптөн бери ойлонуп жүргөн оюн - Памирге өтүп кетүү планын ишке ашырууга даярданды. Рахманкул хан болсо, элдин мыкты жигиттерине этият болууну эскертип,

аттарын таптап, алыскы жолго камданышты. Көп өтпөй, Курбан айт майрамы жакындап кирип келди. Рахманкулдун эли курбан айт майрамына карата мал сойуп, тамак аш бышырып, боз үйдүн ичинде конок күтүүгө даярдык көргөн [7].

Буга чейин, Рахманкул чек арада турган кытай аскеринин башчысы менен таанышып, аны менен өтө жакын болуп калган болчу. Курбан айт майрамы куну аны аскердары менен конокко чакырды. Кытай офицери чек арага саналуу кароолчуну калтырып, калган аскердары менен айыл аралап майрамдап жөнөштү. Рахманкул хан өз доорунда калкын коргоп жол табыш үчүн, Афганистан же Пакистан, же Туркия сыяктуу барган жериндеги өлкө башчыларына жол таап кирип, өз элин ар кандай кыйынчылыктардан коргоп калууга жетишкен. Көп жазуучулар, Рахманкул ханды аймактык элдер ортосундагы байланышка себепкерчи болгондугуну жөнүндө жана анын мыкты дипломат болгондугун жазышкан.

Ошентип хан амал менен элин аман-эсен Кытайдан алып чыкты. Жолдо эли менен бирге ашуу ашып, суу кечип, бир туурам нанды бөлүп жеген күндөрү да болду. Анын эң башкы, түпкү максаты, өз элин Кытайдан алып чыгып, Кыргыз жерине, Кыргыз элине алып келип кошуу болгон. Ушундай катаал заманда, калктын милдетин моюнуна алып, аны коргоп, колдоп алып жүрүү ар кимдин эле колунан келе бербеген иш. Рахманкул тубаса башчы гана болуп жаралбастан, айла тапкан акылдуу, тайманбаган жүрөктүү баатыр, жол тапкан таланттуу элчи болбосо, мындай татаал милдетти аткаруу колунан келмек эмес. Анткени, ошол мезгилде Памирдин чокусун бир жагынан орус каптап келатса, экинчи жагынан - Афган ченгелдеп, үчүнчү тараптан - Пакистан колун сунуп, төртүнчү капталдан Кытай кысып келаткан. Ушундай учурда, ошондой улуу мамлекеттердин кызыкчылыктары кесилишкен жерде жашаган бир көчүш элге ким башчы болот да, калктын тагдырын ким моюнуна алат эле? [8].

Алар совет бийлигиндеги режимге каршы тургандыгы үчүн басмачылар катары куугунтукталып, биринчи Кытайга барышат. Ал жакта да ошол көрүнүш кайталанып, андан ары боордошторун издеп, Рахманкул ханды артынан ээрчиген эли хан кылып шайлашат [9]. Афганистанга барып кошулуп жашап калышат. Аларды советтик пресса “басмачылар” деп, чет элдик пресса “партизандык кыймыл” деп жазышты. “Конец басмачества” сыяктуу саясий кунөө койгон китептерде, четке кеткен качкын элдердин жат жерде аргасыз кун көрүп, суу ичкен жашоо шартын анализдеп, чындыкты жазуунун ордуна, бирбеткей жаманатты туудуруп, “өлгөндүн үстүнө көмгөн” кылып, “тап душманы”, “эл душманы” деген айып тагып, жаш муундарга жек көрсөтүп келишкен” [10].

Бул ырайымсыздык тоо жакаларындагы мусулман кыргыздарды үркүтүп, үрөйүн учуруп, Кеңеш өкмөтүн колдомок тургай, кайра кызыл террордон жашынып, качып кутулууга аргасыз кылган. Жек көрүү сезими күчөгөндөн күчөп, аларды “кайырдин каапырлар” атап, уруу-уруу, топ-топ бөлүп тоо таянып качкан. Ошондуктан, биз дагы, советтик идеологиянын камчысын чапкан авторлорго эмес, ошол памирлик кыргыздардын арасында жашап, иштеп келген адамдарга жана алардын тарыхый турмуш - тирилигин аралашып журуп изилдеген окумуштуу кишилерге көбүрөөк ишенебиз. Ошолордун айткандарына жана жазгандарына таянып, Рахманкул хан тууралу өз пикирибизди ортого салабыз.

Афганистандагы көңтөрүш, амирликтин кулашы, демократиялык өлкөнүн түзүлүшү, советтик аскерлердин өлкөгө кирүүсү жана көп жылдык жарандык согуштун башталышы Рахманкул хандын жана анын элинин башына оор тагдырды алып келди. Афган өкмөтүнүн бийлиги берген жерлерди жаңы бийлик кайрадан тартып алып, Афганистандагы кыргыздар жыл бою жайлоодо 4000ден ашуун бийиктикте калып калышкан. Ошондон улам Рахманкул хан 1978-жылы 280 түтүн эли (1300 адам) менен Пакистанга көчүүгө аргасыз болгон. Көчүп барган кыргыздар жаңы жердин аба-ырайынын ысыктыгынан улам өлүм-житимге көп дуушар болгон. Пакистанда калган кыргыздардын бир бөлүгү 1982-жылы Рахманкул хандын жетекчилигинде Түркия Республикасына көчүп, экинчи бөлүгү кайрадан Афганистанда калып кеткен кыргыздардын арасына көчүп келген.

1982-жылдан 2010-жылдын май айына чейин Кичи Памирдеги кыргыздарды Абдрашид хан башкарып келген. Ал эми Рахманкул хандын Кабулга барган учурда берген өзүнүн маалыматы боюнча бул челкемде жашаган адамдын саны “3000” ашуун болгон [11].

Р. Дордун жазганы боюнча “Рахманкул жети атасынан бери эл бийлеп келген бектердин тукумунан чыккан. Анын жети атасынан бери санасак: Жапаркул ажы, Кожожар, Касымбек, мүмкүн - Казыбек, Атамбек, Аналбектерди учуратабыз. Алардын арасынан Рахманкулдун чоң атасы Кожожар гана миң башы болгон эмес дешет. Бирок кандай болгон күндө да ал “Рахманкул”, хандык бийликти өзүнүн жеке сапаты, инсандык касиети керегөчтүгү жана билармандыгы менен алган [12].

Кеп төркүнүнө келсек, Рахманкул ханды айтканда Памирди, Памирди эстегенде сарыколчу кыргыздарды айтканга туура келет [13]. Азыр Афган памириндеги кыргыздар саны анча көп эмес, бирок кылымдар унутулуп акыркы жылдарда Кыргыз республикасы жарандары демелгесин менен алака түзү башталган [14].

Мына ушундай көз караштан караганда, Совет бийлигинин учурундагы идеологдордун Рахманкулду “басмачы”, “бандит” “баш кесер” катары каралап жазгандары кандай калп жана эки жүздүүлүк болуп чыгат. Чындыкты бурмалаганы дароо көзгө урунат. Эгер заман өзгөрбөгөндө, өз көзү менен көргөнүн жазган эрди — зайып Шорлордун: “Кыргыздардын ханы абдан акылдуу, шартты дароо түшүнүп, туура чечим чыгарган, өз боюна тыкан, жарашыктуу кийинген адам экен” [15] деп жазганын окумак да эмеспиз, окусак да ишенбей калынат.

Рахманкул хандын Саясий Абалы: Чын эле Совет убагында Рахманкул хан тууралу карама - каршы пикирлер көп жазылды. Анын эң башкы себеби империалык идеологияга байланыштуу болгон. А чынында, ал кезде аны эч ким жакшы адам деп жаза алган эмес. Ал эми чет өлкөлүктөрдүн кээ бири негизинен ар кимден, ар каандай адамдардан уккандарын жазышкан. Аны билген адамдар аз гана болгон. Л. Строиллов деген автордун жазгандары: “...анын саясий шылуундугу, ашкере даңк кууган ишмердиги афган парламентине (Лоя - Жирга) кирүүгө мүмкүнчүлүк берди да, парламент ишине 1964-жылдан баштап аралаша баштады” [16].

Курманжан Датканын балдары баш болгон алай кыргыздарынын көтөрүлүшүн жакшы билчу. Анан карапайым элге: орус баскынчыларына каршы күрөшкө көтөрүлүп чыккан кыргыздар менен кыпчактар “басмачылар” эмес, орустар өздөрү “басмачы эл”

экеени кайра - кайра жаны күйүп айткан. “Рахманкул хан аналитикалык ой жүгүртүүсү мыкты адам болгон. Ошондуктан ал өзүн ээрчиген элди баштап, Памирге алып чыгып кеткен. Таза, аман - эсен сактап калуу үчүн бир көчүш элине бүт өмүрүн арнаган. Эгер орус тийбесе, алар өз тиричилигин өздөрү тынч өткөрүп жашай беришмек [17].

Ошондой эле Памирде жашаган кыргыздар, СССРдын кол салууларынан улам оор абалда болушкан. XX кылымдын башында, орустар Орто Азия мамлекеттерин басып алышып, бул жердеги адамдарды аябай кыйнап, өлтүрүшкөн. Эгер кээ бир адамдар өзүнүн улутун, элин, тарыхын колдошсо, аларга ар кандай аттарды коюп, мисалы “басмачы” дешкен. Чындыгында, кыргыздар басмачы болушкан эмес, тескерисинче, орустар басмачы болушкан жана Борбор Азияны басып алышкан болчу. Өзү басмачы деген сөз, элди же мамлекетти басып алуу дегенди билдирет. Борбор Азия эли эч качан Москваны басып алышкан эмес эле. Тескерисинче, орустар Борбор Азияны басып алып, бул жерлердин ээлерин басмачы деп аташкан [18].

2014-жылдын 26-октябрында Түркия Республикасынын Стамбул шаарына Жапаркул уулу Рахманкул хандын 100 жылдык мааракесине “Кыргызстандын атынан «Республика» фракциясынын жетекчиси Максат Сабиров, «КСДП» фракциясынын депутаты Абдыманап Кутушев, Кыргыз-Түрк «Манас» университетинин мурдагы ректору, илимпоз Сулайман Кайыпов жана башкалар катышты. Салтанаттуу иш-чарада Жапаркул уулу Рахманкулдун дипломатиялык мамилелерге кошкон салымы даңазаланып, улуу инсандын жашоосу тууралуу чакан көркөм тасма көргөзүлдү. Эске салсак, Рахманкул хан – саясий ишмер жана аскер адамы, Памирдеги андан кийин Пакистандагы жана акырында Түркиядагы кыргыздардын башчысы жана башкаруучусу болгон [19].

КРнын Жогорку Кеңештин депутаты Абдыманап Кутушев катышып шол сөзү сүйлөгөн. “Биз бул жерде кыргыздын чыгаан уулу, Кичи Памирдин карыядары, Памирдин Паспаниси - жалпы Памирдеги кыргыз түрктөрүнүн Ханы, кыргыздын акыркы Ханы - Рахманкул Хандын урматына топтолуп отурабыз. Советтик пропаганда убагында бизге маалыматты чектеп берчү, коммунисттик бийликтин идеологиясына ылайыктап берчү. Ошондуктан, биз көп нерсени өз убагында билбей калдык, андабай калдык. Андыктан, мен өзүм Алайда туулуп-өссөм дагы Рахманкул Хан жөнүндө бала кезимде үзүл-кесил гана маалымат укчумун. Кийин гана, Кыргыз мамлекети эгемендик алгандан кийин ал инсан тууралуу көбүрөөк биле баштадым. Рахманкул Хандын атасы Жапаркул миңбашы баласына сенин ата-тегин Алайдан болот дечү экен. Демек, улутубуз да, динибиз да, дилибиз да, жерибиз да бир экен. Ушул киши элди сактап калуу үчүн акылын, күчүн үрөп, жанын да, байлыгын да аябай, кыйынчылыктарга чыдап, керек болсо душмандары менен катуу тирешип жүрүптүр. Оогонстандын, Кытайдын, Пакистандын, Американын, Түркиянын бийлик өкүлдөрү менен бийик денгээлде мамиле кылып, сүйлөшүүлөрдө өз элинин кызыкчылыгын коргоп келиптир.

Бул да болсо Кудайдын берген жазмышы го - багымсыз Кыргыз мамлекетинин пайда болушуна бир жыл калганда келгис сапарга кетти. Бир кезде Жапаркул миңбашыны, башка кыргыз төбөлдөрүн ээрчиген миндеген памирлик кыргыздар акырындап өз мекенине, Кыргызстанга кайта баштады. Башкача айтканда

көч дале болсо уланууда. Ушул тапта жүздөгөн памирдик мекендештерибиз, ошол эле Рахманкулдун балдары, неберелери азыр Кыргызстандан, ата конушу Алайдан, айрымдары Бишкектен орун-очок алып, эл кандай жашоо кечирсе, ошондой турмушта жашап жатканын белгилей кетели [20].

Рахманкул хандын жасоосу жана анын саясий абалын кыскача жазганда:

❖ Рахманкул Хан 1913-жылы саратанда (август айында) азыркы Тажикстандын Памириндеги Мургап районунун Тамчы-Жар кыштоосунда туулган.

❖ 1942-жылы августта Рахманкул менен атасы Жапаркул миң башыга Советтик чек-арачылар Памирде уу ичиришкен.

❖ 1943-жылы саратанда (августта) атасы ошол уудан жапа чегип өлгөн.

❖ 1948-жылы саратанда (августта) Советтик чек-арачылардын, чекисттердин кысымынан Кытайга качкан.

❖ 1950-жылы саратандын (августтун) аягында Оогонстандын Падшасы Закир Шахтын чакыруусу менен Кичи Памирге кайткан жана элдин өтүнүчү менен кайрадан Кариядар (Эл Башчы) болуп дайындалган.

❖ 1960-жылы августтун аягында Памирде кыргыз түрктөрү аймактагы дагы көптөгөн башка улуттардын башчылары жана өкүлдөрү катышкан чоң жыйында Рахманкулду Ак кийизге отургузуп, Хандыктын жол жобосу боюнча ХАН көтөрүшкөн.

❖ Рахманкул Хан 1990-жылдын 6-августунда Түркиянын Арзурум шаарынын ооруканасында түнкү саат экиде көз жумган. Ал 8-августта түш чендерде Түркиянын Ван областындагы Эржиш районунун Улуу-Памир айылындагы мүрзөгө коюлган. Тажиясы 5 күнгө созулган.

❖ Рахманкул Хан 4 аял алган. 1-аялы Мургаптын Шаймак айылынан болгон. Балалуу боло электе ажырашып кетишкен. 2-аялы төрт балалуу болгондон кийин Кичи Памирде ооруп өлгөн. 3-жана 4-аялдары азыр Түркияда жашап жатышат. Кийинки үч аялынан 9 уул 2 кыздуу болгон (11 бала).

❖ Бир тууган иниси Субанкул менен бир тууган карындашы Мария Түркияда каза болушуп, Рахманкул хандын жанына коюлушкан. Ошондой эле чоң уулу Абдивакил жана үчүнчү уулу Малик да ооруп каза болушуп атасынын жанына коюлган [21].

Жыйынтыктап айтканда Рахманкул Хан – бул кыргыз. Өз элинин башында турган акылман кыргыз. Душмандарына каршы күрөшүп келген баатыр кыргыз. Улуттук каада-салтты, адеп-ахлакты, элдин наркын, генондонду сактап келген Хан, Кыргыз Ханы. Кылымдарда, туураларга даңктала турган кыйын инсан. Бул кишини түбөлүк эстеп жүрөлү, анын өмүрүнөн таалим-сабак алалы. Азыркы кезде кыргыз эли кайрадан жанданып, өз боордошторун таап, бир тууган элдер менен, Ала-Тоодон чыккан бир тууган түрк эли менен бирдикте келечекке умтулуп жатат [22].

XX кылым боюнча, Рахманкул хан өз элин тагдырын аман-эсен сактап каалуу максатында, Оогонстандын, Кытайдын, Пакистандын, Американын, Түркиянын бийлик өкүлдөрү менен бийик денгээлде мамиле кылып бийлик өкүлдөрү менен бийик денгээлде мамиле кылып, өз элинин кызыкчылыгын коргоп келген Памирдин кыргыздарынын паспаны болгон бир дипломат. Кудайдын берген жазмышы багымсыз “Кыргыз мамлекетинин” пайда болушуна бир жыл калганда келгис сапарга кеткен кыргыздын акыркы ханы.

Адабияттар

1. Абдыманап Кутушев, ЖК депутаты: «Рахманкул хан өрнөк болчу адам, анын өмүрүнөн таалим-сабак алалы», (<http://inter.kg/sobytiya-dnya/7809>), 04.11.2014.
2. Давут Эгемкулов, Рахманкул хан - ортоазиянынакыркы ханы, <http://www.sary-kol.ru/stati/etnikalyk-kyrgyzdar/rakhmankul-khan-orto-aziiayn-akyrky-khany.html>, 05.09.2013.
3. Ибраимов О., Рахманкул хан, же азапка туулган кыргыздар, Азаттык, http://www.azattyk.org/content/kyrgyzstan_history_rakhmankul_khan/24671479.html, 09.08.2012.
4. “Кыргыз тарыхы”, энциклопедия, Бишкек, 2003-жылы.

5. Реми Род, “Ооган Памириндеги Кыргыздар: Тарыхый-этнографиялык баян”, Бишкек, 1993-жылы.
6. Кыргыз Республикасынын Тышкы Иштер Министирлигинин Казы Дыйканбаев Атындагы Дипломатиялык Академиясынын “Жарчысы”, ISSN1694-7207, № 5, Бишкек, 2015-жылы.
7. “Кыргыз Бутагы Коомдук Фондунун Памир сапарындагы статистикалык изилдөөсүнүн рапорту, 2013-жылы.
8. “Республика” фракциясынын катчылыгы, <http://inter.kg/sobytiya-dnya/7665-deputattar-maksatl>, 18.10.2014.
9. Турал Б., Жаманкулова А., “Рахманкул хан жана анын мезгили”. - Б.,- 2013.

Фан Линг Лин,
ОМОП УШОС ФС БГУ им. К.Карасаева

ПЕРСПЕКТИВЫ ОРГАНИЗАЦИИ И КООРДИНАЦИИ ОТНОШЕНИЙ КНР И КР В ШОС

Шанхайская организация сотрудничества стремиться к универсальности своих действий за счет выполнения различных задач, но пока, кроме сферы борьбы с терроризмом, не создала ни законодательные, ни институциональные механизмы для их выполнения. Кроме того, стремление к осуществлению многочисленных задач и решению разных по значению проблем, может привести к потере эффективности либо всей организации, либо к непропорциональному развитию программ сотрудничества, доминированию какого либо аспекта. Сейчас уже идут попытки придать ШОС большую экономическую направленность. Уверенность в приоритете вопросов экономики выразили, например эксперты на конференции «Проблемы экономического и финансового сотрудничества в рамках ШОС»¹. Последнее время, попытки откеститься от «силового профиля» и не военной составляющей приводят к тому, что чаще стало звучать напоминание об экономических задачах ШОС. Более того, если экономическая составляющая будет превалировать, это будет грозить разделением интересов участников при распределении бюджета.

Экономическая составляющая деятельности все уверенней обретает документальные, институциональные и практические черты. За последнее время создан Деловой Совет, Межбанковское объединение, подписаны соответствующие программы и соглашения. Разработаны 120 экономических программ в 11 сферах сотрудничества. Китаем было выделено 900 млн. \$ для их реализации, всего же было подписано контрактов на сумму в 2 млрд. \$². Учитывая то, что бюджет Исполнительного комитета РАТС 1, 33 млн. \$, приоритет антитеррористической деятельности ШОС не выглядит так очевидно. Проектов относящихся к безопасности, предупреждению конфликтов (хотя возможность такая была выражена на юбилейном саммите в Шанхае)³, гуманитарным аспектам борьбы с наркоманией попросту нет, как нет и программ по предупреждению, выявлению и лечению ВИЧ – инфекций и инфицированных, прежде всего в городах – наркотранзитах. Решения этих проблем остаются в рамках деклараций.

ШОС имеет два приоритетных направления сотрудничества – экономика и безопасность. Возможные проблемы могут возникнуть в связи именно с мнением, о приоритетности развития экономического сотрудничества. «Именно экономическим аспектам деятельности ШОС следует сейчас уделить особенное, повышенное внимание во имя достижения как экономических, так и политических целей, которые организация ставить перед собой»⁴, сказал, выступая на конференции, заместитель директора Института мировой экономики и международных отношений РАН Геннадий Чуфрин.

Стремление к усилению безопасности и желание качественного экономического сотрудничества будет неизменно вызывать проблемы внутри организации. При недостатке бюджетных средств и вариантах развития ШОС может столкнуться если не с конфликтом между членами, то с перекосами в пользу какого либо направления сотрудничества в ущерб другим, что может привести к формализму продолжения участия некоторых членов организации.

Внутри самой Организации имеются нюансы и разные подходы к выполнению различных задач экономики и безопасности. «Нельзя делать акцент на выполнении лишь одной (например, экономической - М.С) задачи в ущерб другой, заметил К. Токаев министр иностранных дел Казахстана, Министр подчеркнул, что ШОС должна стать универсальной международной организацией»⁵.

Выбирая между экономикой и безопасностью, не все страны выберут один и тот же аспект. Отношения могут зайти в тупик вследствие неоднородности их членов, исторически сложившихся отношений. Отношения Китая и Казахстана не стабильны из-за спорных территорий. Сложные отношения из-за таможенных барьеров между Казахстаном, Узбекистаном и Кыргызстаном. Негативное отношение Кыргызстана, к действиям узбекских властей в Андижане, поддержанных Россией и Китаем. Также нет единого мнения и в отношении приема новых членов организации. Кто то готов на прием (например, Россия), кто то категорически против (Казахстан). В ШОС отсутствует стабиль-

ность как в отношении между собой, так и нет единства в отношении развития организации и ее приоритетов.

Примечательно и другое, Декларация пятилетия представила ШОС обладателем потенциала «для того, чтобы играть самостоятельную роль в поддержании стабильности и безопасности в зоне своей ответственности». Шанхайская организация сотрудничества взяла на себя обязательство на единоличную ответственность за безопасность в Центральной Азии, тем самым, признавая возможное сотрудничество, но и свою первичную и определяющую роль. При универсальности целей и задач организации, стремление на самостоятельную роль по обеспечению безопасности, поставит перед ШОС задачу финансового обеспечения двух основных направлений сотрудничества: обеспечение безопасности и экономическое развитие. При дефиците бюджета сделать это будет не так просто. Кроме того, у каждой страны члена – организации свои приоритеты.

Самостоятельная роль в обеспечении безопасности, прежде всего, говорит о нежелании сотрудничества с американскими силами, также отсутствует такое желание у сил НАТО. Эта логика подтверждается мнением исследователя Джереми Пейджа, который в одной из статей писал, что «ШОС – это военно-политический блок по типу Варшавского Договора, который может создать противовес НАТО⁶». Все это говорит о том, что Отсутствие среди наблюдателей США, де-факто имеет, и будет иметь антиамериканскую направленность ШОС. Поэтому отношения с США, пока они не стали наблюдателями в ШОС, должны строиться, прежде всего, на основе сотрудничества по ситуации в Афганистане.

«Самостоятельная роль» должна поставить перед ШОС необходимость замены натовских сил на собственные. Собственные силы быстрого реагирования или миротворческие силы Шанхайской организации могли бы взять на себя полную ответственность за безопасность и решение критических ситуаций. Так директор Центра исследований Восточной Азии и ШОС МГИМО А. Лукин полагает, что «присутствие как американских войск (пусть под маркой «антитеррористической коалиции»), так и российских (в том числе и под эгидой ОДКБ СНГ) воспринимается некоторыми кругами в государствах ЦА с опасением, как попытки крупных держав установить и восстановить свое влияние. Китайские войска в этом регионе также могли бы вызвать подобную реакцию. В то же время те же российские и китайские войска как часть миротворческих сил новой динамичной организации, в которой нет одной доминирующей силы, воспринимались бы совершенно по-иному⁷. В состав этих сил могли бы вступить и другие страны Центральной Азии, например Казахстан и Узбекистан с большим бюджетом на оборону. В то же время это не предполагало бы объединенного командования и создания постоянных военных формирований ШОС. Миротворческие силы или силы быстрого реагирования способствовали бы укреплению безопасности в требующих внимания точках региона, предотвращали бы вылазки террористов.

Самостоятельная роль – это, прежде всего роль в обеспечении военно-политической безопасности, гуманитарная составляющая стабильности и безопасности региона должна основываться на взаимодействии как с международными правительственными органи-

зациями, такими как ООН, ОБСЕ и НАТО, так и с неправительственными организациями.

Проблемы не критичны и решаемы, необходимо найти баланс в аспектах развития организации, создать четкую документационную базу с ясными целями и задачами, принять соответствующие соглашения, регулирующие деятельность ШОС и процесс выполнения программ сотрудничества. Приоритетным остается и создание постоянных органов с конкретными функциями и задачами по осуществлению сотрудничества в сферах безопасности, экономики и других направлениях, без которых не возможна практическая и эффективная деятельность ШОС.

Шанхайская организация сотрудничества находится только на начальном этапе своего развития, есть очевидные проблемы, но и есть успехи. Спустя всего пять лет со дня своего основания, на высоком уровне развивается сотрудничество в области борьбы с терроризмом, сепаратизмом и экстремизмом. Есть потенциал для качественных шагов в борьбе с наркоугрозой, успешно развивается экономическое сотрудничество, подписаны многие важные документы, созданы и продолжают создаваться необходимые структуры и механизмы для их осуществления. ШОС предстоит еще многое сделать и решить, но уже сейчас ясно, организация становится влиятельным и эффективным международным институтом, обращающим на себя взоры со всех сторон мира, постепенно превращаясь в важный инструмент международной политики и безопасности. Именно безопасность та сфера, где выигрывают все, и ШОС имеет хорошие перспективы для эффективного решения ее вызовов, которые встанут перед ней и странами-членами.

Если говорить про ЦАР в рамках ШОС, то Центральная Азия является новым геополитическим пространством после окончания холодной войны. Она имеет свои политические, экономические, географические специфики и свои специфики в области безопасности. Как новый геополитический регион, здесь не хватает институционализированной и механизированной формы сотрудничества. С развитием самоидентичности этого региона объективно требуется региональный механизм сотрудничества с целью отражать общие заботы, желания и интересы государств этого региона. ШОС как раз удовлетворяет это объективное требование. Она служит платформой диалога и сотрудничества государств этого региона. ШОС уникально и в том, что она является единственной организацией, которая объединяет Китай, Россию и центральноазиатские государства. Можно полагать, если не было бы ШОС, рано или поздно появилась бы другая организация, которая имела бы подобную функцию как ШОС., потому что это естественное требование для регионального сотрудничества. Но никто не считает нужным создать другую, подобную ШОС, организацию вместо ШОС. Интеграция стран Евразийского континента против западного блока и несогласие с американским волюнтаризмом приведет к краху западной гегемонии и созданию новых возможностей для активности этой организации на международной арене. Судя по всему, нынешняя политика ШОС в большей степени реализуется в области политики и безопасности и преследует цель укрепления позиций своих членов на мировом уровне, что в конечном итоге может стать залогом их активизации в решении разных международных вопросов вне регионального плана.

Учитывая введение западных санкций против России в результате событий последних месяцев на Украине, нынешний саммит ШОС в Душанбе и принятые на нем решения будут иметь особое значение и укрепят положение этой организации как важного международного игрока.⁸ Директор центральноазиатского фонда развития демократии Толганай Умбеталиева считает, что сейчас влияние ШОС – незначительное, но в будущем оно может значительно повыситься, если к ней присоединятся и Иран, и Индия, то есть страны со статусом ядерных держав. Заявку направила и Турция, которая тоже в последнее время заявляет о своих амбициозных устремлениях: вернуть под свое влияние территории бывшей Османской империи и также имеет виды и в отношении ЦА. Поэтому перспектива у этой организации есть, но как она будет реализована – неизвестно, так как не исключено столкновение интересов.

«Как известно, именно Москва сейчас является главным противником политики США. ШОС, несмотря на интерес к ней многих стран, не рассматривается пока как крупная и влиятельная структура, она воспринимается как попытка России и Китая создать антизападную коалицию, собрав вокруг себя страны с диктаторскими режимами. В связи с чем, все эти попытки стоит оценивать как продолжение выстраивания политики изоляционизма со стороны Кремля», – отметила г-жа Умбеталиева.⁹ Основным вывод для Кыргызстана в сложившейся ситуации – не допускать ухудшения отношений с двумя основными центрами силами Евразии – Россией и Китаем, переводя возможное столкновение интересов этих держав в Кыргызстане на почву многосторонних отношений в рамках ШОС. Кыргызстан как малая страна региона не может позволить себе ухудшение отношений с Россией, пусть и в угоду экономических перспектив. В этой связи, исключение любых форм постановки вопроса о выборе главного союзника и партнера, между Россией и Китаем, равно как и попыток играть на противоречиях этих держав, является жизненно важной задачей внешнеполитического курса Кыргызстана в долгосрочной перспективе.¹⁰

При этом, активизация деятельности и участие в многосторонних проектах Шанхайской Организации Сотрудничества, не только может позволить Кыргызстану решать насущные проблемы безопасности и целостности страны, его экономического развития, но и может стать единственным способом минимизации последствий неизбежного усиления влияния КНР в Центральной Азии, в условиях обязательств перед своими традиционными союзниками, обеспечив тем самым, более «плавный» и постепенный переход в китайскую сферу влияния.

В двусторонних отношениях с Кыргызской Республикой большое внимание Китаем уделяется вопросам противодействия «трём силам зла». Сквозь призму всех политических документов прослеживается стремление Китайской Народной Республики юридически закрепить намеренность соседних стран совместно противодействовать терроризму, экстремизму и сепаратизму. При этом, Китай склонен рассматривать вопросы сепаратизма и терроризма с одной позиции, не проводя особого отличия между ними.

Так, в Программе сотрудничества на 2004-2014 гг., в п. 6 говорится, что стороны будут укреплять координацию и сотрудничество соответствующих ведомств двух стран по совместной борьбе со всеми формами

терроризма, в том числе с террористическими силами «Восточного Туркестана».

Необходимо отметить, что в противодействии сепаратизму, экстремизму и терроризму стороны взаимодействуют как на региональном, так и на двустороннем уровне. При этом, немаловажную роль в решении данного вопроса играет Шанхайская Организация Сотрудничества, предусматривающая консолидированный и всемерный подход к этой проблеме всех стран-участниц ШОС. Свидетельством тому могут послужить ежегодные антитеррористические учения, в ходе которых отрабатываются навыки взаимодействия друг с другом для устранения общей угрозы.

14 августа 2007 г. в Бишкеке в рамках государственного визита Председателя КНР Ху Цзинтао было подписано Межправительственное Соглашение о сотрудничестве в борьбе с незаконным оборотом и злоупотреблением наркотическими средствами, психотропными веществами и прекурсорами.

В силу того, что Кыргызстан и Китай имеют общие транспортные пути, существуют возможности проникновения тяжелых наркотиков через территорию Кыргызской Республики в КНР. Более того, международное сообщество признаёт возможное проникновение через территорию нашей страны из Китайской Народной Республики прекурсоров в Афганистан для изготовления сильнодействующих наркотических веществ. Такая ситуация выявила необходимость создания международно-правовой базы для проведения правоохранительными органами двух государств совместных мероприятий по пресечению контрабанды наркотиков и прекурсоров в Кыргызской Республике и из неё.

Подписание Соглашения и реализация его основных направлений позволяет компетентным органам сторон проводить профилактические и специальные мероприятия по пресечению контрабанды наркотиков и прекурсоров.

В заключении необходимо отметить, что Китай в политической составляющей сотрудничества с Кыргызстаном уделяет большое внимание вопросам обеспечения стабильности и безопасности, как в самой Кыргызской Республике, так и Центральноазиатском регионе в целом, в свою очередь оказывающего огромное влияние на стабильность самой КНР. При этом как уже упоминалось, китайским руководством учитывается фактор этнической, религиозной, а также языковой общности населения ЦАР с населением СУАР.

Проведенный анализ договорно-правовой базы двустороннего сотрудничества в сфере политики и безопасности, а также ее весьма высокая эффективность реализации, дают основания полагать, что наряду с уже имеющимися договоренностями, предусматривающими регулирование многих вопросов в данных областях, взаимодействие обеих сторон будет и в будущем нести характер поступательного движения на конструктивное и плодотворное сотрудничество.

Литература

1. ИА Синьхуа, 31.05.2006, Приоритетами в деятельности ШОС должны стать вопросы экономического сотрудничества, считают эксперты, 01.06.2006// Режим доступа: <http://www.scosummit2006.org/> Дата обращения к ресурсу: 23.03.15
2. В рамках ШОС будет разработано 120 экономических программ, 06.06.06// <http://www.e-asia.org/>, Источник РБК; ИА Kazakhstantoday, 14.06.06, В рамках саммита ШОС будут подписаны контракты о сотрудничестве на \$2 млрд// Режим доступа: <http://www.gazeta.kz/> Дата обращения к ресурсу: 03.02.15

3. Декларация пятилетия Шанхайской организации сотрудничества, Шанхай, 15 июня 2006 года// <http://www.sectsc.org/>
Дата обращения к ресурсу: 12.03.15

4. ИА Синьхуа, 31.05.2006, Приоритетами в деятельности ШОС должны стать вопросы экономического сотрудничества, считают эксперты, 01.06.2006// <http://www.scosummit2006.org/>
Дата обращения к ресурсу: 03.02.15

5. КАЗИНФОРМ, 14.04.2006, ШОС должна стать универсальной международной организацией – К. Токаев//Режим доступа: <http://www.inform.kz/> Дата обращения к ресурсу: 04.05.15

6. Page J. Russia and China kick off new Great Game //http://www.afgham-info.com/Датаобращениякресурсу: 16.03.15

7. Лукин А. ШОС: проблемы и перспективы // Международная жизнь. -2004. - №3. - С.122

8. Ино СМИ. «Развитие Шанхайской организации сотрудничества и закат гегемонии Запада» («IRNA», Иран)
بر غنى و نمو ژلزل زتوى امگن اشى را کم من امز اس دشر

Опубликовано: 10/09/2014 16:39. Дата обращение к ресурсу 07.04.15

9. «ШОС побери! Китай насыпал драгоценностей в руки ЦА». Режим доступа: <http://www.kursiv.kz/> Дата обращения к ресурсу 09.04.15

10. Концепция внешней политики КР. Режим доступа: <http://www.iisr.ru/kpvpkg.html>. Дата обращения: 24.02.2016

Çetin Murat Hazar

*Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Bişkek-Kırgızistan
Gazi Üniversitesi, İletişim Fakültesi, HİT Bölümü, Ankara-Türkiye*

Hakkı İşcan

*Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, İletişim Fakültesi,
Halkla İlişkiler ve Reklamcılık Bölümü, Bişkek-Kırgızistan*

CHARLES HORTON COOLEY VE “BEN”

Özet

Şikago okulunun önemli sosyologlarından birisi olan Cooley, toplumsallaşmanın sosyal psikolojik ilişkilerle anlaşılabilirliğini düşünmüştür. Bunun için bireyin Ben’ini diğer Ben’lerle iletişim halinde özellikle birincil grup ilişkileri içinde belirlediğini ileri sürmüştür.

Anahtar kavramlar Cooley, Ben, Birincil Gruplar, Ayna-Benlik

Bireysel ve toplumsal süreçler arasındaki etkileşimleri inceleyen Cooley, toplumsal gelişmenin sosyo-psikolojik temellerinin anlaşılması konusunda katkılarda bulunmuştur. Kurumsal ekonominin gelişmesinde de rolü olan Charles Horton Cooley, toplumsal formasyon tipleri üzerinde durmuştur.

1.1. Yaşamı ve Kariyeri¹

Amerikan sosyologu olan Cooley, 17 Ağustos 1864’te Michigan’ın Ann Arbor şehrinde doğdu. Bütün yaşamını (Washington’daki iki yıl hariç) burada geçirerek 8 Mayıs 1929 yılında öldü.

Varlıklı bir ailenin içine kapanık çocuğu olan Cooley’in babası, Michigan hukukçu elitlerinin içinde yer alan, dışa açık, Michigan Yüksek Mahkeme Üyesi, Eyaletlerarası Ticaret Komisyonu Başkanlığı gibi görevlerde bulunan, birçok eseri yayımlanan bir kamuoyu önderiydi. Böyle bir ortamda, kendini ezilmiş olarak hisseden, ince ve narin yapılı, hastalıklı ve pasiflik kabuğu altına sığınan ve bu sorunlarla mezuniyet (bakalorya) derecesini ancak yedi yılda alabilen Cooley, 18 yaşından hayatının sonuna kadar, hırslarını, üzüntülerini, okuduğu kitaplara karşı reaksiyonlarını, çevresindeki dünya üzerine yorumlarını, sonraları sosyolojik araştırmalarla geliştirdiği düşüncelerinin ilk taslaklarını kaydettiği bir çeşit anı defteri tuttu. Son kitabı olan “Life and The Student”la birlikte bunları bir düzene koyarak 1927 yılında yayınladı.

28 yaşına gelinceye kadar sosyolojiyle ilgilenmek konusunda tereddütler geçirdi. Michigan Üniversitesinde mühendis olmak üzere hazırlanarak, kısa bir süre teknik ressamlık yaptı. Ancak bunu da pek benimsemeyerek, mezuniyet tezi olarak ekonomi-politik konusunu seçti. Mezuniyet teziyle ilgili çalışmalar yapmak için, 1889’da kendisine hiç de uygun olmadığını düşündüğü

Washington’daki Eyaletlerarası Ticaret Kurulu’nda (Interstate Commerce Commission) ve Sayım Dairesi’nde (Bureau of Census) iki yıl geçirdi. Buralarda ilk araştırma teşebbüsü olan tren yolları konusunda istatistikleri topladı ve bunların analiziyle ilgilendi. 1890 yılında Michigan Üniversitesine dönerek hocalık yapmaya başladı.

İnsan ekolojisi üzerine öncü bir çalışma olan ve hala oldukça kabul gören Ulaştırma Teorisi (The Theory of Transportation) isimli doktora tezini Frank Giddings denetiminde 1894 yılında verdi.

Cooley, Michigan Üniversitesinde 1892-1904 yılları arasında Siyasal Bilim ve İktisat, 1904 yılından öldüğü yıl olan 1929’a kadar da Sosyoloji dersleri verdi.

1.2. Başlıca Eserleri

1894 The Theory of Transportation (Ulaşım Teorisi),

1894-1929 Sociological Theory and Social Research (Sosyolojik Teori ve Toplumsal Araştırma), Being the Selected Papers of Charles Horton Cooley (Charles Horton Cooley’in Seçilmiş Yazıları),

1902 Human Nature and the Social Order (İnsan Doğası ve Toplumsal Düzen),

1909 Social Organisation (Toplumsal Örgütlenme),

1918 Social Process (Toplumsal Süreç),

1926 The Roots of Social Knowledge (Toplumsal Bilginin Kökenleri),

1927 Life and the Student (Yaşam ve Öğrenci).

1.3. Görüşleri

Emerson, Goethe ve Thoreau, Cooley'in etkilendiği kişiler arasında ilk göze çarpanlardır. Cooley, Emerson'dan moral telkini ve demokrasi aşkını, Goethe'den kişilerin yaşamlarını bir sanat çalışması gibi algılamayı, Thoreau'dan ise basit bir yaşamı kabullenmeyi ve resmi bir kiliseye üye olmamayı öğrenmiştir.

Sosyolojiye Spencer'i okuyarak ilgi duymaya başlayan Cooley, Spencer'in mekanistik düşüncelerini paylaşmayarak, Albert Schaffle'in "Sosyal Kurumların Yapısı ve Yaşamı" (Bau und Leben des Socialen Körpers) adlı kitabını daha tatmin edici buldu. Sistemsiz olarak, öncü sosyologlardan Comte, Gumpłowicz, Maine, Morgan ve Tarde'ı okudu. Akademik kariyerinin başlarında ise Ward ve Giddings'in teşvikleriyle karşılaştı.

Darwin, James Bryce ve William James'e, çalışmalarına etkilerinden dolayı kendini borçlu hissedenden Cooley, sabırlı bir ampirik çalışma kombinasyonları ve hayali teorik değerlendirmelere yatkın olan Darwin'den biyoloji dünyasının etkileşimleriyle ortaya çıkan yaşamın organik birliği ve bütünlüğü düşüncesini, saygı duyduğu James Bryce'dan Amerikan demokrasisi üzerine yaptığı dikkatli analizlerini ve inançlarını, doğal gelişme düşüncesinin bir deneme-yanılma yöntemi olduğu savunan William James'den de yeni yeni deneyimlerle durmaksızın değişen ve genişleyen "Zihin" görüşünü, dış dünyayla çeşitli alış-verişler yoluyla oluşturulan "Ben"ler düşüncesini almıştır.

"Ben" in tek başına, toplumdan ve çevreden bağımsız bir varlık olamayacağına inanan Cooley, "Ben" in önce bireysel, sonra ise bireyin yoğun bir sosyalleşme sürecine girmesiyle birlikte toplumsallaşmadığını, bunun yerine diğer "Ben"lerle iletişim yoluyla karşılıklı bir etkileşime girerek oluştuğunu ileri sürer. "Ben" in varlığını koruyabilmesi ve kendisinin varlığını fark edebilmesi için diğer "Ben" in (veya "Ben"lerin) varlığına ihtiyaç vardır. Bir ayna gibi olan "Ben", iletişimsel bir alış-verişle, diğer "Ben"lerin kendisinde oluşturdukları bir yansımayla bir bütün oluşturur. Dolayısıyla da diğer "Ben"lersiz bir "Ben" olamayacağı için, insan kişiliği Descartes'cı bir yalınlaşma ile çözülemez. Bir bütün içinde toplumsal yaşamda anlaşılabilir.

Toplumsal etkilerin kişinin bireyler arası ilişkilere katılım biçimini etkilediğini düşünen Cooley, toplumsal etkileşimlerin çoğunun karakter içinde gelip geçici bir yer tuttıklarını, bu yüzden de kişilik üzerinde oldukça az iz bıraktıklarını ileri sürer. Buna karşın aile, yakın arkadaşlar ve çocukların oyun grubu gibi birincil gruplardaki toplumsal etkileşimler yüzyüze ilişkiler sayesinde derin ve candan bir nitelik taşıyarak, tek tek bireylerin "Ben"leri üzerinde ciddi bazı etkiler yaratır (Coser, 1990; 321). Bazen bu etkiler o kadar büyük olur ki, kişi çok daha kompleks gruplara girdiğinde bile birincil grubun etkileri hemen gün yüzüne çıkar.

Cooley, kentsel toplumların aksine kırsal kesimlerde birinci grup ilişkilerinin daha yoğun olduğunu vurgular. Bu grupların toplumsallaşmanın temeli olarak kültürü kuşaktan kuşağa aktardıklarını ve sadakat, saygınlık, bağış gibi özelliklere sahip olduklarını söyler (Kızılçelik, 1992; 224).

Kolektif bilinci birey üstü bir varlık sayan (Kösemihal, 1968; 152) Cooley'e göre, birincil grup mensupları, içinde yaşadıkları grubu kendi kişisel varlıklarının önüne geçirirler. Artık kişi, grubu kendisiyle özdeşleştirdiğinden, kendisi için istediği, korktuğu veya aldırmadığı her şeyi grubu için de hissetmektedir. Böylece, kişiler kendi çıkarlarını en çoğa çıkarma eğilimlerinden vazgeçerek duygudaşlık ve sevgiyle diğerlerine bağlanarak, bir dayanışma içine girerler. Cooley, birincil grupların ve kardeşlik toplumlarının canlandırılmasıyla, "sahiplenici bireycilik" in (Acquisitive Individualism) Amerikan toplumunda egemenliğini yitireceğini düşündür (Coser, 1990; 321).

Birincil grupların bir diğer önemi de; bireylerin toplumla bağlantı kurmalarında anahtar rol (Ritzer, 2014; 49) oynamalarıdır. Bireyler toplumu büyük ölçüde oluşturdukları birincil gruplar kanalıyla tanımakta, toplumsal hayata bunların referans çerçevesinden, bu gruplar içinde oynadıkları rollerden, buradaki statülerinden katılmaktadırlar. Toplum sade vatandaşlar hakkında fazla bir şey bilmez. Vatandaşları üye oldukları birincil gruplarla değerlendirir. Buradaki ilişkileriyle toplumsal olarak belli bir yere yerleştirir.

Gençler için gerek aile gerekse akranlardan oluşan birincil gruplar ön plana çıkar. Bireyler bu gruplar içinde toplumsal bir varlık haline gelir. Birincil grup içinde temelde ayna-benlik² ortaya çıkar ve ben-merkezci çocuk kendisinden başkalarının da var olduğunu, bunların da hesaba katılması gerektiğini anlar. Böylece toplumun bir üyesi haline gelir. (Ritzer, 2014; 49)

Toplumu sürekli olarak yeni deneylerin yaşandığı ve farklılıkların uyum kazandığı bir alan olarak görerek, resmi kurumları, sosyal sınıfları ve kamuoyunu denetleme yöntemlerini incelemiş ve sınıf farklılıklarının farklı toplumsal katkıları yansıttığını ileri sürmüştür.

Darwinci doğal ayıklanma ve uyum görüşlerini, toplumsal varoluş biçimlerini çalışmalarında uygulayarak toplumsal örgütlenmenin akılcı olmayan geçici niteliğini ve toplumsal rekabetin önemini vurgulamıştır. Çağdaş toplumsal sistemler, aşk, ihtiras, sadakat gibi birincil grup özellikleri ile Protestanlık gibi kurumsal değerler arasında kalmakta ve bu iki farklı değerler topluluğunu birbirine uydurmaya çalışmaktadır. Toplumsal düzeni oluşturan ve karşılıklı ilişki içinde bulunan bütün değerler mekanik bir biçimde açıklanamaz. Toplum bireylerin basit bir toplamı olmadığından, değerlerin toplumsal boyutlarda ele alınmaları gerekir.

Cooley'in yapıtlarında örgütlenme, çözülme, üstünlük, egemenlik, yönetim, çatışma, düşmanlık, telkin gibi toplumsal oluşum ve ilişkilerin çok parlak birer çözümlenmesine rastlanmasına rağmen, bunların biçimsel olarak sınıflandırılmaları pek görülmemektedir (Kösemihal, 1968; 220).

Bunun yanında çıkarımları bazen tehlikeli bir biçimde toplumu tekbenci ve öznelci kavramına yaklaştırmıştır (Coser, 1990; 324).

Sonsöz

Cooley, insanın Ben'inin tek başına var olamayacağını ileri sürmektedir. Ben ancak karşılıklı benlerin birbirlerini fark etmeleri, tanımaları durumunda kendi varlığını kazanabilir. Diğer benler olmadan bireyin de benliği yoktur. Ben ancak diğer benlerle var olabilir. Ben ve Ben'e ait kişilik yapısı, davranış kalıpları da diğer Ben'lerden etkilenir, onlara göre kendini bir yere yerleştirir. Burada ikinci bir unsur olan grup yapıları özellikle birincil grup ortaya çıkmaktadır. İnsanlar için çok önemli olan birincil gruplar da yine Ben kavramına göre çalışır. Birincil grup içinde kişinin varlığını; onun ve diğerlerinin Ben'leri, bunlar arasındaki iletişim oluşturur. Ben'lerin birbirlerine göre oluşumundan ise toplum ortaya çıkmaya başlar.

KAYNAKÇA

- Coser, A. Lewis (1990) "Amerikan Eğilimleri", Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi, Der. Tom Bottomore ve Robert Nisbet, Çev. Alaeddin Şenel, Verso Yay., Ankara.
- Hughes, Helen MacGill (1968) International Encyclopedia of the Social Sciences, Ed. David L. Shills, The MacMillan Com., USA.
- Kızılçelik, Sezgin (1992) Sosyoloji Teorileri 1, Mimoza Yay., Konya.
- Kösemihal, Nurettin Şazi (1968) Sosyoloji Tarihi, 2. Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Ritzer, George (2014) Klasik Sosyoloji Kuramları, Çev. Himmet Hülür, 6. Basım, Ankara: De Ki Basım Yayımları.

АФГАН ЖАНА КЫРГЫЗ ЭЛДЕРИНИН
ТАРЫХЫЙ МАМИЛЕЛЕРИ

Макалада Кыргыз жана Афган элдеринин тарых боюнча маданият, илим-билим, инсандык тармактарда, эки өлкөнүн алдыңкы ойчулдарынын салымы чоң мааниге ээ. Эки калк ар дайым достук жана ынтымак менен, бийик тоолордо бирге жашап келген. Кыргыздардын памир тоосундо жайгасуусу менен “Памир” азаттыкты ыйык туткан “эркин адамдардын” мекенине айланганы Манас эпосунда эскертилип келет.

Кыргыз жана Афган элдеринин маданий-тарихий мамилелери «Манас» эпосунда эскертилип келет. Эки калк ар дайым достук жана ынтымак менен, бийик тоолордо бирге жашап келген. Афганистан миң жылдардан бери, Азияда соода-сатык жана ойлор алып берүүсүндө көпүрө катары болгон. Төө кербендери Индиядан Орто Азия жана Кытайга чөлдөр аркылуу ташуусунда жана алмашуусунда Афганистандын Улуу Жибек Жолундо маниси чоң [8, 3].

Кыргыздардын памир тоосундо жайгасуусу менен “Памир” азаттыкты ыйык туткан “эркин адамдардын” мекенине айланды. Репрессиядан качып, баш паанек издегендер да ушул жерге келип, памирлик кыргыздарга кошула беришкен. Элдин мыктылары дал ушундай катаал заманда билинет. Доор алмашып, заман аңтарылып жаткан мезгилде калк ичинен, улуттун укугун коргоп, намысын талашкан мыкты адамдар чыкты. Манастын Афганистанга барышы мындай билинет: [3, 217-233]

Ооганга Манас барышы,
Мына мындай табылган,
Жедигердин шум кабар,
Абдан байкап угуп ал:
Амалайдын сырт жактан,
Опол тоонун батыштан,
Ооганга чектеш катышкан,
Ушул болот Манастын,
Ооганды барып чапканы.

Алар ушундай баш - аламан түшүнүксүз учурда элди багып, үй - жай, мал берип жашоону улантып, каптап келаткан кырсыктан журтун сактап турушту. Ошол үчүн эл алардын ысымдарын бүгүнкү күнгө чейин эскерип, жүрөгүндө сактап келет [3, 23].

Афганистан жана аны калкы Кыргыз калкы менен маамиледе болгон. Мисалы, Сфгымбай Орозбаковдун вариантында Бокмурун атасы Көкөтөй өлгөн учурда жанында болбой Афганистанда жүргөн болот. Муну Бокмурун Манаска салган кеңешинде айтат:

Уч айлык жолго мен барып,
Ооганга кетип мен калып,
Айлыма келген кезимде,
Оо дүйнө атам кетгенде.

Ошондой эле, Манас уулду болуп той бергенде жана ажыга барбак үчүн кандарды чакырып кеңеш кургунда чакырылган коноктордун арасында Афган каны Акун кан да келет [1, 931].

Манас эпосунда Афган жана Кыргыз элдеринин бири – бири менен болгон мамилелери жана кыргыздардын Памир тоолорунда жашагандыктары эскерти-

лет. “Манас” эпосу тууралуу өзгөчө токтоло кетсек. Кыргыз элинин укмуштуу “Манас” эпосу – чексиз кайраттуулукту, жоокерлик ар-намысты, Ата Журтту терең сүйүүнү даңктаган чыгарма. “Манас” эпосу – кыргыз элинин тарыхын гана эмес, анын турмушун, жашоо-тиричилигинин түрдүү жагын: этникалык курамын, чарбасын, күндөлүк тиричилигин, салт-санаасын, адеп-ахлагын, эстетикалык табиятын, жүрүм-турумунун жол-жобосун, адамдык оң-терс сапаттар жөнүндөгү бааларын, айлана-чөйрөгө, жаратылышка карата мамилесин, көз карашын, диндик түшүнүгүн, астрономиялык, географиялык ж.б. билимдерин, элдик поэтикасын жана тилин кеңири арымда чагылдырган нукура эпикалык чыгарма. “Манас” эпосунда баяндалган окуялар эң биринчи иретте кыргыз элинин тарыхынын байыркы доорун сүрөттөйт. “Манас” – муундан муунга, кылымдан кылымга стадиялуу өнүккөн эпос [6, 8]. “Манас” эпосу – кыргыз элинин кеңири белгилүү өзгөчө зор көлөмдүү баатырдык эпосу.

Ал бакта жазуу илими дээрлик жок болгондуктан, Манастын айткан нуска сөздөрү элдин эсинде кээ бири гана төмөндөгүдөй үчкул сөздөрү сакталып калган: [4, 310].

Кар кетпеген Кебез тоо,
Ооганча айтат Памир тоо.
Ошондо кыпчак элибиз,
Батыш жакын элеген.
Бадакшан тоону жердеген,
Намысын колдон бербеген.
Ооган деген эл экен,
Оогандын элин башкарган.
Ооганга Манас барышы,
Мына мындай табылган.
Оогандыктын балбаны,
Так ушундай найзасын.
Оогандын элин куткаргын,
Өлбөсүн бекер кырылып.
Миң төөсү, деп угуп,
“кербендин башы Көкчөкөз,
Эки сапар ал мага,
Келип кеткен көзмө-көз” [3, 217-233].

“Ооган” (Афган) деген сөз Манаста – топоним, эпосто кыргыздарга жакын жайгашкан мамлекет, өлкө жана андагы жашаган эл катары кеңири учурайт. Афгандар деп азыркы Афганистандын, же кыргызча Ооган өлкөсү менен анын эли аталат. Эпостун көп окуяларында кеңири баяндалат [5, 141]. Эпостун мазмуну кыргыздардын памирдеги турмушунун баардык тарабын турмуш-тиричилигиндеги майда-бараттан тар-

тып тарыхый тагдырындагы манилүү окуяларга чейин камтыйт. Дал ушул үчүн изилдөөчүлөрдүн көпчүлүгү аны “эл турмушунун энциклопедиясы” деп аташат [4, 311].

Көптөгөн кыргыз жазуучулары Афганистандын Памир тоолоруна багыштап өз ырларын жазып келишкен. Мариям Буларкыеванын ырларынан үзүндү: [2, 42].

Кандай жыргал талаачылык, саякат!
Көңүл сергек, жыргал менен таң атат.
Кандай кооз кең Памирдин тоолору,
Кандай кооз өзөндөрү, коолору!
Кандай сыйчыл кең **Памирлик кыргыздар**,
Кандай ачык кимге болсо колдору!
Кандай кенен кең **Памирдин талаасы**,
Кандай жакшы келин-кызы, баласы.
Кандай тунук кең **Памирдин суулары**,
Кандай сонун жылгалардын арасы!

Темага дал келген дагы бир тажик акындарынын ырларынан, төрт саптуу кыргыз жана афган мамилелери жөнүндө баяндалган ырын айта кетсек:

Памир менен Тянь-Шань
Түбөлүккө коңшулаш. [7, 32].

Муну менен бирге, маданият, билим алууга, инсандыкка чакырганын баса белгилеп, эки өлкөнүн алдыңкы ойчулдардын атын атап өтсөк. Жами Нуридин Абдурахман (1414-1492)- Хорасандагы (Азыркы Афганистан) Иран тилдүү элдердин адабиятынын ири өкүлү болгон. Абдурахман өз доорунун улуу акыны эле болбостон, грамматика, логика, грек жана чыгыш философиясы, табият таануу, математика, астрономия жана башка илим тармактарын да мыкты билген. Жаминин чыгармачылыгы бардык көркөм жанрларды иштеп чыккандыгы менен өзгөчө мааниге ээ, анын эмгектери Орто Азия –Афганистан адабиятын андан ары өөрчүтүш үчүн баалуу өбөлгө болгон. Кыргыздын алдынкы ойчулдары да (Молдо Кылыч Шамыркан уулу, Ниязали Молдо Эсенгул уулу ж.б.) ушул аты аталган улуу инсандардын китептеринен таалим алып, өз көз караштарын калыптандырып, өз чыгармаларын жаратышкан.

Биз атап өткөн Орто Азиянын маданият очокторунун ойчулдары өз доорунда маданияттын алдынкы ишмерлери катары бай-мартабалуу кишилер болгондугу үчүн гана эмес, улуу ачылыштарды жасаганы, баа жеткис илимий эмгектери, көркөм чыгармаларды жаратканы, өлбөс образдарды түзүп, жакшылыкка жана адилеттүүлүккө, чынчылдыкка үндөгөнү, идеалдуу коом жөнүндө ой жүгүртүп, жалпы адамзатка тандык гуманисттик идеалдарды үгүттөшкөнү менен тарыхта унутулгус ардактуу орун ээледі [4, 309].

Афган калкы миң жылдар бою азаттыкты сүйгөн жана эгемендүү мамлекет катары эсептелип, дүйнөлүк илим жана маданиятка баалуу өз салымын кошкон. Ибн Сина Балхи, Абу- Рейхан Аль-Бируни, Мавляна Джалал-ад-Дин Балхи, Закария Рази, Ходжа Абдулла Ансари, Насер Хосроу Балхи, Сайед Джамал-ад-Дин Афгани, Али Шир Наваий, ж. б. көптөгөн аалымдар Афган ааламына жарык дүйнөгө келишип, өздөрүнүн таланттарын көргөзүп келишкен.

Адабияттар

1. Акматалиев А. (редактор), “Манас” Сагымбай энциклопедиясы, Бийиктик плюс, Бишкек, 2015, 931-бет.
2. Буларкыева М., “Памир гүлдөрү”, Кыргыз Мамлекеттик Басмасы, Фрунзе, 1961-жылы, 42-бет.
3. Жусуп Мамай (Айтучу), “Манас” Кыргыз элинин тарыхый эпосу, Шинжиян эл басмасы, 2012-жылы, 217-233-бет.
4. “Кыргыз Республикасында гуманитардык билим берүүнү өзгөрттү”, Кыргызстандын эң байыркы мезгилдерден XIX кылымдын соңуна чейинки тарыхы, Прогаммасы, Бишкек- 1998, Б-310.Турал Б., Жаманкулова А., “Рахманкул хан жана анын мезгили”, Бишкек, 2013-жылы, 23-309-бет.
5. “Манас” энциклопедиясы, I том, Бишкек, 1995 жылы, 141-бет.
6. “Манас энциклопедиясы”. “Мура” илимий-пропагандык ишкер долбоору, I том, Бишкек, 1995-жылы, 8-бет.
7. Жусупов С., “Памир авазы”, Кыргызстан басмасы, Фрунзе, 1976-жылы, 32-бет.
- 8.

جارچ آرني (مترجم: سيد محمد يوسف علمي و حبيب الرحمن هاله)، "افغانستان گنرگاه کشور گشايان"، انتشارات ميوند، كابل، 2003، ص 3.

М. Маткеримов, БГУ

СОЦИАЛЬНАЯ ПОЛИТИКА КАК ФИЛОСОФСКАЯ КАТЕГОРИЯ

Несмотря на относительную молодость социальной политики, концептуальные основы ее закладывались представителями социальной философии – социальными мыслителями на протяжении многих столетий. Большинство известных учёных посвятили свои произведения проблемам социального устройства, государства и права.

Среди первых мыслителей, обратившихся к рассмотрению социальной проблематики в организации государства, были великие античные философы Платон и Аристотель. Обращаясь к проблемам социального характера, Аристотель исходит из необходимости обеспечения достойной жизни гражданам справедливого государства. Сюда входит забота об их здоровье, обеспечение соответствующего воспитания молодёжи. Воспитание включает в первую очередь фи-

зическое развитие, рекомендуется также прививать уважение к существующему государственному строю. Социальная политика (по Аристотелю) должна быть направлена на создание и поддержку среднего класса, что предполагает наличие адекватной имущественной и перераспределительной политики.¹

Позже социально-политическая проблематика обсуждается в знаменитых социальных утопиях Т.Мора и Т.Кампанеллы. Работы, посвященные теории общественного договора, также неизбежно затрагивают вопросы социальной политики как одного из важнейших направлений внутренней политики государства.² Значительный вклад в развитие идей социального реформирования, понимания возможностей социального благоустройства внесли работы мыслителей эпохи Просвещения.³

Обращение к решению социальных проблем не всегда воспринималось как направление государственной политики. Многие делались церковью (церковные школы, приюты и пр.), социальная политика связанная с охраной здоровья, жильем, образованием была, по сути, делом частного порядка, продолжительность жизни человека в то время составляла не более 35 лет.

Причины бедности в те времена были схожи с теми, которые существуют в настоящее время – отсутствие работы, различные заболевания и недееспособность, инфляция (ведущая к голоду), отсутствие поддержки в семье. Социальные программы, принимаемые церковью на соборах и синодах, послужили предпосылками формирования социальной политики в странах Европы. Социальная помощь была узаконена как одно из направлений деятельности церкви. Монастыри становятся центрами социальной помощи.

Идеология социального развития европейских стран формировалась под воздействием двух основных типов социальной организации: церковь и государство. Власть и влияние церкви постепенно росли, а монастырская система закрепила за собой функции образования и воспитания, а также обеспечение крова и питания для бедняков. Таким образом, образование, здравоохранение, обеспечение жильем и социальная защита – все это сосредоточилось в одном месте.

Боязнь социальных беспорядков способствовало тому, что проблема бедности начинает все больше беспокоит государство. Постепенно необходимость заботы о бедных из непосредственной задачи христианского милосердия начинает переходить в сферу деятельности государства.

Развитию социальной политики во многом способствовало влияние просветительских идей XVIII в. С возникновением индустриального общества, в Европе складываются предпосылки для формирования политики, направленной на решение социальных проблем. Все более ощутимыми, по мнению английских ученых становятся предчувствия, что жизнь человечества должна измениться к лучшему. Большое значение предавалось возможностям благотворительности, которая как следствие растущего благосостояния вполне органично вписывалась в общую концепцию социального развития. Английские ученые связывают становление социальной политики как одного из важных направлений внутренней политики государства с общими тенденциями развития европейских стран, особенностями европейской истории.⁴

С течением времени социальные проблемы накапливались и требовали разрешения. Индустриальное общество и технический прогресс существенно расширили поле социальной проблематики. Проблема бедности, нищеты стало одной из острых социальных проблем в XIX в., что заложила основы будущей социальной политики современного общества.

В последующем продолжающийся экономический кризис достаточно сильно ударил по социальной сфере, последствиями чего стали поляризация и деградация социальной структуры, обеднение населения, падение цены труда, опасность массовой безработицы, глубокий кризис качества и образа жизни, превращение постсоветского общества в общество противостояния.

В связи с этим в последнее время заметен отчетливый разворот государства в сторону социальной политики, реализация значительного числа социальных

проектов, повышенное внимание к вопросам реформирования социальной сферы со стороны власти и общества.

Исследования социальной политики как атрибута, социальной функции государства стали проводиться приблизительно с середины XIX столетия. Соответственно, исторически формирование института социальной политики на государственном уровне приблизительно к концу XIX в. в Европе и Америке. За основу институционализации идеи благотворительности, оказания помощи нуждающимся были взяты ценности авраамических религий (иудаизма, христианства и ислама).⁵

Государственная система социальной заботы о населении возникла с появлением концептуального определения бедности. Отметим, что понятие «бедность» – относительное, так как его характеристика зависит от таких параметров как социальный статус, доход, уровень притязаний, вопросов и потребления, уровень образования, религиозная вера и т.п.⁶

К примеру, в XIX в. под бедностью часто понимались нужда, иждивенчество и нищенство. Нищенство, в научном языке называется пауперизмом и трактуется как ситуация, когда человек, не имеющий источника доходов, а также родственников, соседей и друзей, способных поддержать его, вынужден обращаться за помощью в частные благотворительные агентства.⁷

В 1880 г. английский исследователь Чарлз Бут определил понятие «бедность» в работе «Жизнь и труд людей в Лондоне», в которой он показал минимальные нормы достаточности и установил, сколько семей находится ниже и сколько выше этого уровня. Он руководствовался целью проведения исследования уровня жизни рабочих в условиях свободного рынка. Результаты этого исследования послужили для дальнейшего многочисленной группы населения, которая была на грани нищенствования. Ученым были выявлены главные причины пауперизации: болезни, несчастные случаи, пожары, а также разработаны рекомендации по проведению социальной политики и программы уменьшения риска оказаться за гранью.⁸

В конце XIX в. стали создаваться фонды общественного благосостояния, поскольку это было вызвано необходимостью сохранения общественного порядка.

Отметим, что одной из первых на новые экономические и социально-политические условия отреагировала Германия времен правления Бисмарка. Начиная с 1883 г., там стали создаваться очень быстро, одна за другой, системы обязательного страхования на случай болезни; от несчастного случая на промышленном предприятии (1884 г.); а также вследствие инвалидности и по старости (1889 г.). Вслед за Германией соответствующие нормы в собственные законодательства, которые обосновывали обязанность страхования, либо обеспечивали государственное субсидирование добровольных страхователей, стали вводить и другие европейские государства.⁹

Основным достижением в области благотворительности в США в середине XIX в. было создание специализированных комитетов, которые оказывали помощь нуждающимся группам населения, разрабатывая для них программы охраны здоровья, образования, исправления поведения правонарушителей и т. д. Следует отметить, что отличие американской системы социального обеспечения от европейской заключается в том, что социальная помощь оказывалась

через агентства, организованные и финансируемые местными властями. Как правило, такой комитет по оказанию помощи бедным состоял из избранных местных представителей, в обязанности этого учреждения входило предоставление нуждающимся необходимых условий для жизни, или организация им проживания в других семьях. В случае, если количество нуждающихся возрастало то открывались специализированные дома для бедных (богадельни, приюты и т.д.)¹⁰

Однозначно можно констатировать, что к концу XIX столетия в европейских странах и на американском континенте сложился «прообраз» современной социальной политики, которая включала помощь бедным и страхование на случай потери дохода.

Социальная политика стала формироваться как важный социально-политический институт, расширяющий понятие государства, имеющего социальную направленность. А социальная защита населения выступает фикцией государства и составным компонентом экономики.

В научной литературе приводятся такие понятия, как: «социальная политика», «социальное положение», «социальное обслуживание», «социальная помощь» и др. Базовой категорией является социальная политика – это взаимоотношение социальных групп по поводу сохранения и изменения социального положения населения, составляющих его классов, слоев, социальных, социально-демократических, социально-профессиональных групп, социальных общностей (семьи, народов, населения города, посёлка, региона и т.д.).

В научной литературе и нормативных актах существует значительное количество трактовок сущности социальной политики. В одном случае ее рассматривают лишь как государственную поддержку социаль-

но уязвимых групп населения. Вдругом – отождествляют с социальной защитой и социальным обеспечением населения. Однако, на наш взгляд, указанные интерпретации искусственно сужают сферу социальной политики, так как приводят на практике к свёртыванию социальных функций и социальной ответственности государства, что в свою очередь создает проблемы в реализации социальной политики как одной из приоритетных стратегически важных направлений развития страны.

Литература

1. Канарш Г.Ю. Этические основания политики в современном аристотелианстве // Знание. Понимание. Умение. - 2005. - №2. - с. 145-152.
2. Осинковский И.Н. Эразм Роттердамский и Томас Мор: Из истории ренессансного христианского гуманизма: (учебное пособие по средним векам для студентов МГПУ). - М., 2006. 217 с.
3. Риккюперати Джузеппе. Человек Просвещения // Мир Просвещения. Исторический словарь. - М.: Памятники исторической мысли, 2013, с. 15-29
4. Благотворительность в России. Социальные и исторические исследования. 2001 «Лики России», С-Пб, 2007. С. 7-8
5. Эдипова М.М. Бедность- социальное явление. - Б., 2001.
6. Ярская В.Н. Благотворительность и милосердие как социокультурные ценности // Российский журнал социальной работы. №2. 1995 г. С. 54.
7. Ковалева М.С. Предыстория эмпирической социологии / История теоретической социологии / Отв. ред. Ю.Н. Давыдов. Т. 1. - М., 1995. С. 48.
8. Холостова Е. И. Генезис социальной работы в России: - М., Институт социальной работы. 1995 г. С. 58.
9. Култыгин В.П. Британская традиция эмпирических исследований // Кул-тыгин В.П. Классическая социология. - М., 2000. С. 119.

16.334.3.(575.2)

Сейитбаев Б.Т.,
Джинлиров Р. Ш.
К.Карасаев атындагы БГУ

ТҮРК ОЙЧУЛУ ЖУСУП БАЛАСАГЫН – АК НИЕТТҮҮ БАШКАРУУ ТУУРАЛУУ САЯСИЙ КӨЗ КАРАШТАРЫ

Орто кылымдагы Чыгыштын кайра жаралуу доорундагы түрк ойчулу Жусуп Баласагын “Куттуу билим” чыгармасында ак-ниеттүү башкаруу идеясын сунуштаган. Жусуп Баласагындын чыгармасынын маңызы мамлекетти ак-ниеттүү башкаруусуда – өкүмдар билимдүүлүк, адилеттүүлүк, калыстык, чыдамкайлык, айкөлдүк сыяктуу сапаттарга ээ болуусу менен өлкөсүнө жакшы мыйзамдарды орнотуп, калкына кам көргөн саясатты ишке ашырып, эли үчүн жогорку баалуулуктарга ылайык иштерди алып баруусу, чындык менен акыйкаттык үчүн күрөшүү менен өлкөсүндөгү карапайым адамдарга кам көрүүсү абзел.

Средневековый тюркский мыслитель Восточного Ренессанса Жусуп Баласагын автор произведения “Благодатное знание” (“Кутадгу билиг”) рассматривает идею добросовестного правления. По содержанию произведения Жусупа Баласагына глава государства чтобы управлять добросовестно, должен обладать следующими качествами - быть образованным, справедливым, беспристрастным и терпеливым, должен установить в стране хорошие законы; должен проводить политику, заботящейся о народе, работать во благо народа, быть благочестивым и выполнять самые ценные для народа дела, быть совестливым и во всем болеть за правду, должен заботиться о бедных людях в своей стране и др.

Zhusup Balasagun, medieval thinker of the Eastern Turkic Renaissance, is the author of the work «Kutadku Bilig» («Blessed Knowledge»). In his work he considers the idea of conscientious governance. According to the content of his work, the head of state has to possess following skills: be educated, just, impartial and patient, has to establish good laws in the country, has to hold the policy which cares about his people, work for benefit his people, has to be pious and has to execute most valuable tasks for his people, has to be conscientious and fight for truth, has to fight against poverty of his people.

Чыгыш ойчулу Жусуп Баласагындын элиталык көз караштарындагы башкаруучулар менен карапайым калктын ортосундагы өз ара мамилелер жана андагы ак ниеттүү башкаруу туралуу сөз баштоодон мурда. Чыгыш жана Батыш цивилизацияларынын өзгөчөлүктөрүнө бир аз көңүл бура кетүүнү туура көрдүк. Кантсе да Чыгыштагы кайра жаралуу доору Батышка салыштырмалуу төрт кылым эрте болгондугун тарых өзү далилдеп келе жаткандыгы чындыкка жатат эмеспи. Бирок, ошого карабастан Батыштын Жаңы доор мезгилинен тартып дүйнө жүзүндө философиялык көз караштарын таңуулап, үстөмдүк кылууга болгон аракеттери Чыгышты басмырлануу абалына алып келген. Айта кетчү нерсе, Батыштын тарыхта 400 жыл үстөмдүк кылуусуна карабастан кыркы мезгилде Батыш цивилизациясынын кризистик абалга туш болуусу тууралуу ар түркүн көз караштарды пайда кылууда. [7,27] Анын бирден бир себеби катары, Батыш элдеринин аң-сезиминдеги табиятты багындырууга болгон аракети менен индивидуализми терс таасир тийгизүүдө деп айрым окумуштуулар далилдешүүдө [4;7;11;12;13]. Буга Освальд Шпенглердин “Европа күнүрттөөдө” деген эмгегинде, мындай жол Батыш цивилизациясынын кыйроосуна алып келээрин айтса, бул идеяны Патрик Дж. Бьюкенен “Батыштын өлүмү” деген эмгегинде да колдогон [4;12]. Заманбап учурда дүйнөлүк социалдык илимдердин белгилүү өкүлдөрүнүн изилдөөлөрүндө цивилизация маселеси, анын кечээкиси, эртеңки келечеги кеңири коюлуп жатат. [7,142-143] Чыгыш цивилизациясынын, батыштыкынан өзгөчө айырмачылыгы, Чыгыш элинин табият менен өз ара гармонияда жашоосу менен бирге, анын - рух дөөлөтү, адептүүлүк, адилеттүүлүк, ак ниеттүүлүк, чынчылдык, калыстык сыяктуу жогорку касиеттеринде.

Тарыхтын ар кандай татаал учурларын басып өткөн кыргыз элинин кайталангыс ар түрдүүлүгү боюнча бай рухий дөөлөтүн жана философиясын Чыгыштагы түрк цивилизациясынан бөлүп кароого болбойт. Ошондуктан, орто кылым мезгилиндеги Чыгыштын кайра жаралуу доорунда өмүр сүрүп өткөн түрк ойчулу Жусуп Баласагындын (1018-1070) “Куттуу Билим” (“Кутадгу Билиг”) чыгармасындагы мамлекет жана андагы башкаруучу элиталар жөнүндө саясий ой жүгүртүүлөрү да көңүл бурууга татыктуу.

Чыгыштын орто кылым доорундагы атактуу ойчулу Жусуп Баласагын өзүнүн “Куттуу билим” аттуу мамлекет башкаруучулары тууралуу көрүнүктүү чыгармасы менен таанымал болгон. Биздин учурга чейин жеткен маалыматтарга караганда Жусуп Баласагын Чүй өрөөнүндөгү Токмок шаарына жакын жерде жайгашкан Күз-Орду, же болбосо Кут Ордо деген ат менен белгилүү болгон орто кылымдагы Баласагын шаарында туулган. Ал ошол мезгилдердеги Борбордук Азияда илим-билимдин очогу катары атагы чыккан Фараб, Кашгар, Бухара шаарларында билим алып,

араб, фарси тилдерин жеткиликтүү деңгээлде өздөштүрүү менен билимдин ар кандай тармактары боюнча философиялык жана илимий чыгармаларды иштеп чыгууга жетишкен. Кеңири билимдүү жана жеткиликтүү турмуштук тажрыйбага ээ болгон Жусуп Баласагын Кашгарга келип, он сегиз ай чымырканып эмгектенүү менен ыр түрүндө жазылган ири чыгармасы “Куттуу билим” (“Кутадгу билиг”) эмгегин жазып чыккан. Өзүнүн жеке байкоосуна айкалышкан билим деңгээли даңктуу чыгарманы жазууга негиз боло алган. Албетте, бул эмгек жеке эле Борбордук Азия менен Чыгышта гана бир кыйла көрүнүш болбостон, жалпы дүйнөлүк маданиятта зор мааниге ээ десек болот.

Анын социалдык-саясий көз карашы ошол Чыгыш цивилизациясындагы социалдык-саясий мамилелер менен коомдогу саясий түзүлүштү мыкты даражага жеткизип чыңдоодо чындык, айкындуулук үчүн күрөшкөндүгү менен айырмаланып, өзүнүн поэма-сында ошол мезгилдеги Караханийлер коомундагы тарыхый өсүшүнүн мүнөздүү багытындагы жеке көз карашын чагылдырат. Илим менен билимге таянып мамлекетти башкаруу жана андагы коомдук турмуштун мыктыланышы мүмкүнчүлүгүнө ээ болууга аалымдын терең ишенүү идеялары, ошол доордогу Аль-Фараби жана Ибн-Сина сыяктуу ойчулдардын көз караштары менен шайкеш келет десек болот. Анткени, Жусуп Баласагындын саясий ой-жүгүртүүсү да орто кылымдагы цивилизациялык коомдун социалдыктаптык түзүлүшүн талдоого багытталгандыгы менен мүнөздүү. Өзү жашаган заманбап феодалдык коомдогу калктын ортосунда мүлктүк теңсиздиктин натыйжасында коомдун социалдык-таптык түзүлүшү ири жана орто байларга, кедейлерге бөлүнүшөөрүн, ошондой эле эмгекке болгон мамилеси боюнча дыйкандардан, кол-өнөрчүлөрдөн, малчылардан, соодагерлерден жана башка ушу сыяктуу социалдык катмарлардан тураарын, башкача айтканда социалдык стратификацияны ойчул жакшы түшүнө билген.

Жусуп Баласагын мамлекетти башкаруу маселесине өтө орчундуу мамиле кылып, бийлик башчысынын өтө билимдүү болуусун талап кылат. Мамлекетти илим билимге жатык адам башкаруусу керектигин, илимдүүлүк менен ишмердүүлүгүнүн натыйжасында адилеттүү мыйзамдарды чыгарууга тийиш экендигин белгилеп: “Бек билимдүү адилеттүү ак болсун, данкы чыгат, ар бир ишке так болсун” [6,191] дейт. Мунун себеби, автордун бул эмгегинин негизги максатынын бири, ошол мезгилдеги адилетсиздикке каршы күрөшүү болуп, кандай жол менен заманбап доордо үстөмдүк кылган коомдук-саясий мамилелердеги адилеттүүлүктү орнотуу жогорку маселелердин негизгиси болгон. Ошондуктан, ойчул алдына идеалдык мамлекетти курууга шарт түзгөн коомду башкаруунун жолдорун жана анын ыкмаларын иштеп чыгууну алдына максат кылган.

Коомдогу адилеттүүлүк мамлекетти башкарууга өтө тыгыз байланыштуу болгондуктан Жусуп Баласагын бул чыгармасында бийлик ээси менен анын шериктеш үзөңгүлөштөрүнүн элди башкаруудагы жүрүм-турумунун негизги эрежелерине өзгөчө көңүл бурган. Биз жогоруда белгилегендей, окумуштуу башкаруучулардын адилеттүү болушуна чоң маани берип, адеп-ахлактык жактан караганда эң баштыкка жол берген мыйзамсыздык менен зомбулукка бийлик башчылары тарабынан жол берилбеси керектигин өзгөчө караган. Анын себеби, бектин ишин бектер гана билгендиктен, бектер гана мыйзам жакшысын жарата алат деп эсептеген [6,177].

Жусуп Баласагындын “Куттуу билим” чыгармасын өзүнчө эле бир башкаруу тууралуу энциклопедия катары кароого болот. Мында мамлекеттик иштер жогорку деңгээлде ишке ашып турусу үчүн башкаруучу үчүн сабаттуулук, акылмандуулук жана билимдүүлүк керектиги тууралуу өзгөчө катуу талап коёт. Ушуга ылайык чыгарманын башкы идеясы төрт негизге таянып, биринчисинде бекем *адилеттүү мыйзам менен акыйкаттыкты* берүү менен, аны бийлик өкүмдүгүн ак өтөөгө милдеттүү, ак жолду жаза баспаган башкаруучу өкүмдар аким *Кунтууду* аркылуу чагылдырылат. Экинчиси мамлекеттеги *бакыт-таалай*, бул өкүмдар акимге *ырыс, дөөлөт* алып келчү башкы увазир адилеттүү *Айтолдунун* ысмына байланыштуу болот. Үчүнчүсү *акыл-эстүүлүк* деп аталып, ак караны айрып билген, дили ак таза адам увазирдин уулу *Акдилмиштин* ысмына байланыштырат. Ал эми төртүнчүсү *келечек* жөнүндө берилип, бул дүйнөдө ач-көздүккө алдырбастан каниеттүүлүк керектигин белгилеп, коомдогу жүрүм-турумдун болушун, байлыкка, мансапка кызыкпас, кумарга алданбас *Өткүрмүштүн* ысмына байланыштырат.

Ошентип, Жусуп Баласагын өзүнүн поэмасында ошол доордо жашаган социалдык катмарлардын баардыгына - акимге, увазирге, аскер башчысына, хажибге, катчыга, элчиге, казначыга, ашпозчуга, дарыгерге, түш жорутучка, жылдыз санагычка, соодагерге, устага жана башкаларга тиешелүү сапаттар жөнүндө толук чагылдырат. Ушуга байланыштуу, жашоо турмушта негизги маани таалим-тарбияда болуу керектигин, андагы жоопкерчилиги биринчи кезекте ата энеге тиешелүү экендигин баса белгилейт. Ата-эне балдарынын коомдогу ээлеген орду жакшы болушу үчүн, балдарын билим алууга тартып, илимге жана өнөрпоздукка тарбиялоо керектигин айтат [11,28-29]. Бул жерде эл башкаруучу элитанын калыптанышында, азыркы учурда абдан актуалдуу маселе болгон кадр саясаты ошол кезде эле орчундуу болгондугун байкаса болот.

Жусуп Баласагындын ою боюнча, мамлекетти башкаруу, өлкөнүн ишиндеги эң орчундуу нерсе болгондуктан, андагы өкүмдар, бек баш болуп, өлкөнү башкарууга катышкандардан төмөнкүлөргө өзгөчө көңүл буруусу керектигин белгилейт: биринчиден, эл үчүн өтө зарыл болгон баалуу иштерди жүргүзүү керектигин; экинчиден, анда абийирдүүлүктүн сакталышын; үчүнчүдөн, чындык үчүн күрөшүү жана анын жашоодо кепилдигин камсыз кылуу.

Ушуга ылайык, окумуштуу кимдин иши чындыкка, абийирдүүлүккө негизделсе, анын иши так боло тургандыгын, эл аны барктап урматтап, ал калк арасында атак-даңкка жетээрин, анын уяты, ар-намысы абийири сакталаарын, ошондой эле, мындай сапатка татыктуу адамдар айкөл, кеменгер болушаарын бел-

гилейт. Ошол эле мезгилде Жусуп ойчул катары, ар кандай терс сапаттардан алыс болуу, аларды жакындатпоо, аларды көнүмүш адатка айлантпоо тууралуу өз кеңешин берип, мындай начар сапаттарга – мактанчаактык, алдамчылык жана акмактарга таандык болгон ач көздүк кирээрин белгилейт.

Жусуп Баласагындын чыгармасы боюнча мамлекет башчысы болгон бек же болбосо өкүмдар негизинен алганда төмөнкүдөй мыкты сапаттарга ээ болууга тийиш, адегенде билимдүү болуу менен бирге илим жолун урматтап, ал үчүн кам көрүүсү абзел. Экинчиден - адилет болуп, эл камы үчүн күрөшүүсү керек, андан кийин калыс жана сабырдуу болуу менен өлкөдө жакшы мыйзам орнотууга тийиш. Үчүнчүдөн - эл камын ойлогон мыкты саясат жүргүзүп, эл үчүн эң баалуу иштерди алып баруусу керек. Төртүнчүдөн – абийирдүү болуу менен бардык иште чындыкты жактоого тийиш. Бешинчиден - өлкөсүндөгү жарды адамдар, кедейлер үчүн камкордук көрүүсүн турмуш талап кылат. Бул иштерди аткарууда терең ойлонуп, акылдуулук менен иш жүргүзүп, өз ишинде билимдүүлүктү дайыма илим менен айкалыштырып иш алып баруусу зарыл. Бек үчүн жалаң гана өз өлкөсү эмес, дүйнө элдери менен карым-катнаш, алакасын түзүп, тышкы саясатты да бекемдөөсү керек. Албетте, мунун баарын аткарууда бек үчүн такыбалык, сарамжалдык жана келечек урпактар үчүн камкордук көрүү өтө керек. Автордун ою боюнча, буга мыйзамды дайыма түз кармоо, таш боордукка жол бербөө, күнөөлүүнү өз эңчисине жараша жазалоо сыяктуу адилеттүү иштер аркылуу гана жетишүүгө болот. Ошондой эле өзү да адеп-ыймандуулукта болуп, өз напсисин тыйып, дайыма ак, адал жүрүү жана жакшылыкты акыл гана берээрин түшүнүп, аңдап билүүсү зарыл экендигин баса белгилейт.

Ошентип, окумуштуу көрүнүктүү мамлекеттик ишмер жана чыгаан саясат таануучу катары мамлекет башчысы - бектин мыкты сапаттарын айтуу менен анын өлкөнү башкарууда тоскоолдук кыла турган, терс көрүнүштөргө жол берүүчү айрым начар сапаттарга токтолуп, өкүмдарды андай терс сапаттардан алыс болуп, оолак жүрүүгө чакыруу менен, ошол мезгилдеги түрк элдеринин көчмөндөрү - кыргыздардын кулк-мүнөзүн, турмушка болгон чыйрактыгын, көздөгөн максатына жетүү үчүн бардык кыйынчылыктарды басып өтүүчү сапатын билүү менен көчмөндөрдү башкаруу боюнча турмуштук тажрыйбасы жаңы түптөлүп келе жаткан өкүмдарга терс сапаттардан качуу керек экендигин эскертет. Аларды: биринчиден – шашмалык, экинчиден – сарандык, үчүнчүдөн – зулумдук, төртүнчүдөн – бузукулук, бешинчиден – калпычылык түзөөрүн белгилейт. Коомдогу адептүүлүк, элдин ыймандуулукта болушу башкаруучунун адеп-ахлагына жараша боло тургандыгын Жусуп Баласагын мындай деп баса белгилейт: “Бектерге бузуктуктан качуу керек, Атак-даңкы ошондо өсүп-өнөт” [6,185-186].

Мамлекетти башкарууда бектин оң колу анын биринчи жардамчысы – увазири болууга тийиш экендигин Жусуп Баласагын өзгөчө белгилеп, увазир чоң жоопкерчиликке ээ болуу менен мамлекеттеги тартипти сактоого милдети бар экендиги тууралуу мындай дейт: “Бекке керек увазир ишке башчы, увазир – жакшы, бекте уйку жакшы. Увазир бектин жүгүн бүт көтөрөт, увазир - өлкөгө заң, тартип берет” [6,192]. Бул жерде кыргыз элинде айтылып калган “обозгер жакшы – хан жакшы” деген накыл сөз ылайыктуулугун байкаса болот.

Мындан сырткары, элдин арасында элдин камын ойлогон татыктуу адамдарды да мамлекеттик бийликке аралаштыруу керектигин акындын бул сөзүнөн байкоого болот: “Эл ичинде барктуусу уяттуулар, уяты бар кишилер – эл башкараар” [6,193]. Бул саптардан ошол мезгилдерде эле ыйманы таза, адеп-ахлактуу инсандар мамлекетти башкарууга аралашышы керектигине коом өзү муктаж болуп келгендиги байкалып турат. Албетте, акындын бул эл мыктыларына коюлган жоопкерчиликтүүлүктү жана мамлекетти башкаруудагы адеп-ахлактуулукту талап кылуу негиздери азыркы учурда да актуалдуулугун жоготпой келе жатат.

Ошол доордогу кыргыздардын мамлекети болгон Карахан кагандыгынын бийлик түзүлүшүндө экинчи орунду ээлеген увазир бийлик башчысы өкүмдарга таяныч тирек болуп мамлекеттин бардык ишине көз салып туруучу башчылык милдетти аткарып, бектин оор жүгүн аркалашып, мыйзам тартипке көз салчу адам, ошондуктан увазирдин акылы да билими да терең мухиттей болуусу зарыл. Демек, увазир дагы окумуштуунун пикири боюнча төмөнкүдөй мыкты сапаттарга ээ болууга тийиш. Ал биринчиден абийирдүү, ыймандуу болуу менен дин жолунда да такыба болуп, өз ишинде өтө так, эл ишинде өтө сак болуусу керек. Андан кийин турмушта топук кылып, токтоо болуу менен, адилеттүү жана сылык болуусу абзел. Ошону менен бирге увазир чынчыл, мүнөзү жумшак, терең ойлонуп, өз ишине өтө сак болуп, илим-билимге сугарылган, сүйлөөгө, жазууга өтө кылдат, эсеп-чоттуу мыкты билген, өз ишине тыкан өңдүү түстүү жоош мүнөз момун адам болууга тийиш экендигин белгилеп, окумуштуу мындай дейт: “Ал болсун такыба да, адилеттүү, ак көңүл, акыйкатчыл кереметтүү. Увазир боло алат көптү билген, илим, билим эң жакшы өздөштүргөн” [6,194].

Жусуп Баласагын мамлекетти башкарууда өкүмдарга жакын болуп мамлекет саясатын туура ишке ашырууда маанилүү иштерди аткаруучулар катары увазирден сырткары, аскер башчысын, иш башкаруучу болгон ордо башчысынын жана катчылык милдетти аткарган кеңсе башы тууралуу да белгилейт. Биринчиден, ал аскерин ар дайым көзөмөлгө алып туруу, экинчиден аскер үчүн керектүү нерселерди – курал-жарак, кийим-кече, тамак-аш менен үзгүлтүксүз камсыз кылуу жана үчүнчүдөн курал-жарактар менен дайыма машыктыруу, кылыч чапканга, жаа атканга ж.б. үйрөтүү иштерин жүргүзүү аскер башчысынын негизги милдеттери болууга тийиш экендигин айтат. Өтө кыраакы, күчтүү жана алдуу болуу менен көп чабыштарда өтө такшалган тажрыйбасы бар адам болууга тийиш. [3,199]

Албетте, мамлекетти коргоп, өлкөнүн биримдигин чыңдоодо, кошуна өлкөлөр менен эриш-аркак мамилелерди жүргүзүүдө, мамлекеттик түзүлүштө эң орчундуу орунду ээлеген аскер башчысы адамзатка ылайык айрым бир терс адаттардан, кулк мүнөздөрдөн, начар сапаттардан арылууга зарыл экендигин улуу ойчул баса белгилейт. Бул албетте, биринчиден текебердүүлүк, мактанчаактыктан алыс болуу. Жоокерлерди тескеп, кысым көрсөтүүдөн оолак болуу.

Жусуп Баласагын мындан сырткары, элитанын катарына кирген ордо башы же мамлекеттик иш башкаруучу кандай болуу тийиш экендигине токтолсок, бул кызматты аткарган инсан биринчи кезекте билимдүү, маданияттуу болуу менен элге камкор болушу зарыл. Ошону менен бирге ал өз ишине берилүү менен, анын иш маңызын ийне-жибине чейин терең

өздөштүргөн адис болушу керек. Кызматка чын дилин коюу менен, таң азандан күн батканга чейин ордодогу бардык ишти так жана өз учурунда жүргүзгөн, күн сайын аткарылуучу иштерди алдын ала билүү менен, аларды өз мөөнөтүндө так аткарган, азыркы тил менен айтканда бюрократтыка (мансапкорлукка) жол бербеген менеджер (иш алып баруучу) болуусу абзел. Адамгерчилик сапаты боюнча пейли ар дайым түз, ордонун салт-санаасын жана андагы колдонулуучу эрежелерди мыкты билип аткарууга дилгир адам болууга тийиш. Ойчулдун пикири боюнча анын иш милдетине төмөнкүлөр кирет: өкүмдар үчүн кабыл алууга келүүчүлөрдү даярдап, кабылдоого катышуу, жоокерлерди да кабыл алып, кызматчыларды өз учурунда ишке бөлүштүрүүдө өкүмдарга көмөк көрсөтүү. Жусуп Баласагын жогоруда белгилегендерден сырткары, мамлекеттик башкарууда дагы бир орчундуу баскычта турган кеңсе башчысы, катчы тууралуу да баса белгилейт. Кеңсе башчысы же катчынын негизги милдеттери менен инсан катарындагы мыкты сапаттарына, окумуштуунун пикири боюнча булар кирүүсү абзел болгон: ал бектин ишин кагазга түшүрүүчү адам болгондон кийин мамлекеттик сырды ичке ката билүүсү зарыл. Адилеттүү, чынчыл, убадага бек болуу сапаттарына ээ болууга тийиш. Анткени, ар убакта увазир менен чогуу иш жүргүзүп, аны менен акылдашып иш алып баргандыктан, дайыма бир калыпта болуп мамлекеттик сырды бекем сактаган адам болуусу абзел.

Мамлекетти башкарууда катчы же кеңсе башчысынын иши, ошол доордо өтө опурталдуу, оор болуп, ал абдан жоопкерчиликтүү кыйын иш өтөй тургандыгын ойчулдун бул айткандарынан байкаса болот: “Катчы адам сарандыктан болсун алыс, берилген, чынчыл жана иште калыс. ...Алтынга азгырылгыч болсо эгер, бекти да, өзүн дагы жеди дей бер” [3,226]. Албетте, бул саптар, азыркы мезгилде мамлекет ишине аралашып жүргөндөр үчүн да чоң сабак болуу менен бул сөз эч качан актуалдуулугун жоготпойт десек да болот.

Жусуп Баласагындын “Куттуу билим” поэмасы акылман хан менен бектин, аларды тоюндурган ашпозчунун, баатыр жол башчы менен катардагы жоокердин, дыйкан менен малчынын, эрди-катын, ата-баланын мамилелерине чейин, адеп ахлактын ар бир тамырын, үлгүсүн, таалимин, таасирин, коомдук түзүлүштүн мыйзамын, тартип эрежесинин калк аралык мамилелерин, адептүүлүктүн учугуна чейин баяндап бийлик ээси акылмандуулукта мамлекетти башкарууга багыт берген “башкаруу илими” катары тарыхый мааниге ээ десек болот. Анткени, бул ишке Жусуп Баласагын тарабынан кошкон тарыхый салымы үчүн өз учурунда бийлик тарабынан “Хасс хажиб” наамына ээ болуп башкы акылман даражасына жеткендиги да далилдеп турат [6,435].

Чыгармада коомдун социалдык курамын түзгөн казыначы, соодагерлер, ашпозчулар, дарыгерлер, аскер кызматкерлери, элчилер, акындар, дыйкандар, малчылар, кол өнөрчүлөр ж.б. жөнүндө кенен түшүнүк берилген. Маселенин эң негизги уюткусу мына ушунда турат, анткени ал мезгилде ушул биздин аймакта толук бойдон калыптанып дүркүрөп өнүккөн мамлекет болуп анын башкаруу аппараты да жогорку деңгээлде болгондугун чыгарма далилдеп турат.

Албетте, ойчул жашаган доор менен азыркы замандагы мамлекеттик түзүлүштүн бийлик жүргүзүү жолдорунда бир топ айырмачылыктар бар, бирок ошого карабастан, анын ак ниеттүү бийлик башкаруу-

га карата айткан акыл насааттары азыркы учурга чейин өзүнүн олуттуулугун жогото элек, анткени аны тагыры өзү тастыктоодо.

Жыйынтыктай келсек, бул улуу аалым ойчулдардын ой жүгүртүүлөрүнөн, ар бир социалдык курамдагы жарандардын өз милдеттерине мүнөздөмө бергендиги Жусуп Баласагындын эмгегинде кездешет. Анда мамлекеттеги өкүмдар башкаруучулардын, дегеле башкаруу тутумуна кирген бийлик деңгээлиндеги саясий элитанын өз иштерин туура жана так аткаруу жөнүндө жана ошондой эле мамлекеттин социалдык курамындагы көпчүлүк элдин катарындагы карапайым адамдардын да өз адистигин барктай билүүсү мамлекеттин гүлдөп өнүгүүсү менен андагы жарандардын гармонияда жашоого шарт түзө ала тургандыгы тууралуу ой пикирлер айтылат. Ошону менен бирге, анын ой жүгүртүүлөрүнөн социалдык стратификация боюнча да прогрессивдүү көз караштар байкалат. Мисалга алсак, карапайым калктын арасынан чыгып жеткиликтүү таалим тарбия алып илим менен билимге умтулган *изгиликтүү адамдардын* өзүнүн жөндөмдүүлүгү аркылуу, билимдүүлүктө ак ниеттүүлүгү менен мамлекет башкарууга саясий элитанын катарына кире алаарын, ошондой эле алар жашап турган мамлекеттеги жарандардын төмөнкү социалдык катмардан жогоркуга өтүүгө мүмкүнчүлүк берилген, касталык көз караштардан алыс пикирди байкоого болот. Жусуп Баласагындын Чыгыштын Кайра жаралуу доорундагы илимий теорияга киргизген рухий ак сөөктөрдөн чыккан, акылмандуулукка таянган *даанышман инсандардын* саясий бийликте ак ниеттүү өкүмдарлык кылышы тууралуу идеялары, азыркы доордо да актуалдуулугун жоготпой келе жатат. Бул аалымдын көз караштарын заманбап мезгилде “Оозу кыйшык болсо да байдын уулу сүйлөсүн” дебестен илимдүү, билимдүү рухий ак сөөктөрдөн чыккан элитанын ак ниеттүүлүктө эл башында туруусуна шарт түзүп ишке ашыруубуз абзел.

Адабияттар

1. Абдасулов С.М. Упорядоченность мира в философии “Төгөрөктүн төрт чарчысы” и основы управления государством по Жусупу Баласагину в поэме “Куттуу билим”//Кыргыз каганатынын түзүлгөндүгүнүн 1170 жылдыгына орналган “Кыргыз элинин фольклорунда жана жазуу эстеликтериндеги башкаруучулуктун суроолору” = “Вопросы управления в фольклоре и письменных памятниках кыргызского этноса” респ. Илимий-практ.конф. материалдарынын жыйнагы. -Б.:Алтын-Принт, -152б. (Б.5-14)

2. Бабатаев А.М. Жусуп Баласагындын башкаруу философиясындагы адилеттүүлүк концепциясы (Концепция справедливости в философии управления Ж.Баласагына)//Кыргыз каганатынын түзүлгөндүгүнүн 1170 жылдыгына орналган “Кыргыз элинин фольклорунда жана жазуу эстеликтериндеги башкаруучулуктун суроолору” = “Вопросы управления в фольклоре и письменных памятниках кыргызского этноса” респ. Илимий-практ.конф. материалдарынын жыйнагы. -Б.:Алтын-Принт, -152б. (Б.21-26)

3. Байтур А. Кыргыз тарыхынын лекциялары: 1-китеп. -Б., 1992. -128 б.

4. Бьюкенен П. Дж. Смерть Запада: Пер с англ. А Баширова / П.Дж. Бьюкенен. -М.:ООО “Изд-во АСТ”, -2004. -444 б.

5. Джаманкулов Ж. Политические идеи Ж. Баласагына и современный Кыргызстан// Материалы международной научно-практической Конференции. - Б., 2006.

6. Жусуп Баласагын. Куттуу билим. -М.,1993. -496 б.

7. Запад и Восток. Традиции и современность. Курс лекций для негуманитарных специальностей. -М.: О-во “Знание” Российской Федерации, 1993. - 240 б.

8. Исаев К. Азаттык сабактары. - Б., 2001. -240 б.

9. Исаев К. Кыргыз таануунун маселелери.: илимий-публ. Макалалар жыйнагы -Б.,2012. -476 б.

10. Исаев К. Падышанын башын жеген шайлоо. -Б.:”Бийиктик”, 2005. -112 б.

11. Исаев К. Политическая социология: становление и развитие. -Б., 1999. -192 б.

12. Мамонова М.А. Запад и Восток: традиции и новации рациональности и мышления. -М.: Изд-во МГУ, 1991. -120 б.

13. Рерих Н.К. Восток-Запад. /Составитель Л.В. Шапошникова. М.,Международный Центр Рерихов 1994. - 104 б.

14. Чоротегин Т. Жусуп Баласагын менен Махмуд Кашгари (Барскани) Карахандардын мамлекеттик башкаруусу тууралуу (Государственное управление Караханидского каганата в произведениях Ж.Баласагына и М.Кашгари)//Кыргыз каганатынын түзүлгөндүгүнүн 1170 жылдыгына орналган “Кыргыз элинин фольклорунда жана жазуу эстеликтериндеги башкаруучулуктун суроолору” = “Вопросы управления в фольклоре и письменных памятниках кыргызского этноса” респ. Илимий-практ.конф. материалдарынын жыйнагы. -Б.:Алтын-Принт, -152б. (Б.21-26)

15. Что такое дзен? (Паломничество в страну Востока) / Сборник: Пер с англ. - Львов: Инициатива, К.: Airland, 1994. 188 б.

16. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. 1. Гештальт и действительность /Пер. с нем., вступ. ст. и примеч. К. А. Свасьяна. — М.: Мысль, 1993. — 663 б.

17. Юнг К.Г. Йога и Запад (Паломничество в страну Востока) / Сборник: Пер. С нем. - Львов:Иніціатива; К.: Airland, 1994. -230 б.

КОНФЛИКТЫ СУВЕРЕННОГО КЫРГЫЗСТАНА

Макалада Кыргызстандын эгемендүү жылдарында болуп өткөн социалдык-саясий кагылышуулар жөнүндө сөз болот. Кыргызстанда ар түрдүү (парламенттик, өкмөттүк, конституциялык) саясий каатчылыктардан жана ошондой эле 2005, 2010-жж. ыңкылаптык окуялар сыяктуу бийлик менен элдин ортосунда болгон кагылыштардан түзүлгөн мамлекеттик-укуктук типтеги кагылышуулардын болуп өткөнү такталат. Булардан башка, Кыргызстанда 1990-ж. Ош окуясы жана 2010-ж. июнь окуясы сыяктуу этника аралык кагылышуулар дагы каралат.

Чечмелөөчү сөздөр: социалдык-саясий кагылышуу, мамлекеттик-укуктук кагылышуу, парламенттик каатчылык, өкмөттүк каатчылык, конституциялык каатчылык, этника аралык кагылышуу.

В статье рассказывается о социально-политических конфликтах, происходивших в Кыргызстане за годы его суверенного развития. Уточняется, что в Кыргызстане имели место государственно-правовые конфликты, к которым относятся различные политические кризисы (парламентские, правительственные, конституционные), а также конфликты между властью и народом, в частности, революционные события 2005 и 2010 гг. Помимо этих конфликтов, рассматриваются и другие происходившие в Кыргызстане конфликты межэтнического характера, к каковым относятся Ошские события 1990 года и июньские события 2010 года.

Ключевые слова: социально-политический конфликт, государственно-правовой конфликт, парламентский кризис, правительственный кризис, конституционный кризис, межэтнический конфликт.

За два с половиной десятилетия лет суверенного развития страны Кыргызстан пережил ряд серьезных социально-политических конфликтов, среди которых как государственно-правовые конфликты, так и межгрупповые (межэтнические) конфликты.

Государственно-правовые конфликты основываются на борьбе различных социальных групп за завоевание и использование государственной власти. Как считают ученые, «Государственно-правовой конфликт – это столкновение субъектов политики в их взаимном стремлении реализовать свои интересы и цели, связанные, прежде всего, с достижением государственной власти или ее перераспределением, а также с изменением их политического и правового статуса в обществе» [2, 114]. Государственно-правовые конфликты возникают из-за различий интересов, соперничества и борьбы различных институтов и государственных структур, а также по поводу разногласий между структурами государственной власти и народом, поэтому эти конфликты подразделяются на конфликты между ветвями власти, конфликты между различными звеньями управленческого аппарата и конфликты между народом и государственным управлением.

Конфликты между ветвями власти затрагивают саму основу политической системы – государственные институты, между которыми возникают разногласия по поводу осуществления государственной власти, и их накопление в недрах политической системы может породить новое качественное состояние последней – политический кризис. Политический кризис – это «переломное состояние политической системы общества, выражающееся в углублении и обострении имеющихся

конфликтов, в резком усилении политической напряженности и нестабильности» [1, 92]. Политические кризисы делятся на правительственный кризис, парламентский кризис и конституционный кризис.

Правительственный кризис в условиях парламентской системы правления возникает вследствие разногласий между парламентскими фракциями, которые легко могут вызвать разрывы существующих договоренностей и выход части министров из правительства, лишив последнее дееспособности. В президентской системе причиной правительственного кризиса становится конфликт законодательной и исполнительной власти (в лице президента), который приводит к вотуму недоверия президенту, следовательно, либо перестановки и отставки кабинета министров, либо отставки самого президента. Правительственные кризисы более характерны для трансформирующихся обществ, чем для стабильных. Например, в Кыргызстане правительственные кризисы возникают очень часто, доказательством чему служит тот факт, что за время суверенного развития страны поменялось около 30 правительств.

Парламентский кризис может возникать на фоне конфликтов между партийными фракциями; между парламентом и правительством; между парламентом и президентом; между парламентом и группами давления; между палатами парламента и т.д. При этом парламент не может выполнять свои законотворческие функции, или по причине отсутствия кворума, если имеет место преднамеренное пренебрежение какой-либо частью парламентского состава своих функций; или по причине патовой ситуации, когда из-за

противостояния внутри парламента не может быть достигнуто общего решения даже простым большинством голосов.

По мнению исследователей, одним из ярких примеров парламентского кризиса в Кыргызстане стала патовая ситуация в Жогорку Кенешев июле 1994 года, в ходе которой группа депутатов заявила о своем отказе принимать дальнейшее участие в работе парламента и озвучила требования о досрочном роспуске Жогорку Кенеша [3, 135]. Патовая ситуация заключалась в том, что по причине отсутствия кворума Жогорку Кенеш не мог собраться на сессию и самораспуститься, а Президент на основе существующей Конституции не мог распустить Жогорку Кенеш без назначения референдума. Выход из этой ситуации был найден с проведением всенародного референдума от 22 октября 1994 года, который утвердил конституционные поправки о создании двухпалатного парламента, на основе чего были проведены внеочередные выборы в ЖК.

Конституционный кризис – это «тяжелое положение, создавшееся в обществе и государстве в условиях противоборства различных общественно-политических сил, движений по ключевым положениям Конституции, их понимания, толкования, применения или вокруг необходимости полной или частичной замены Конституции в обстановке крутых социальных перемен» [5]. В Кыргызстане конституционный кризис также обычное явление, поскольку в период 1993–2010 гг. Конституция Кыргызской Республики подвергалась изменениям аж 9 раз.

Помимо этих конфликтов, происходящих в высших эшелонах власти Кыргызстана, существенную роль в недавней истории суверенного Кыргызстана играют и конфликты, происходящие в отношениях власти с народом. Эти конфликты возникают в том случае, когда государственная власть не отвечает интересам народа, и не обеспечивает эффективности управления, что приводит к падению авторитета государственных структур у населения. К таким конфликтам относятся Аксыйские события 2002 года, мартовские события 2005 года и апрельские события 2010 года.

Аксыйским событиям 2002 года предшествовали такие политические факторы, как усиление авторитарных тенденций, предпринятых А. Акаевым, жесткое давление со стороны действующей власти на оппозицию, в частности, уголовное преследование одного из лидеров оппозиции А. Бекназарова, уроженца Аксы, а также деятельность оппозиционных сил, в том числе и Бекназарова, по критике действий властных структур в сфере делимитации кыргызско-китайских государственных границ, точнее, по передаче части территории Узенги-Кууш Китаю. В итоге жители Аксыйского района Жалал-абадской области вышли в защиту А. Бекназарова, эти действия затем переросли в массовые волнения, против которых были использованы силы со стороны государственных структур. В ходе противостояния милиционеры открыли огонь, в ре-

зультате чего пролилась первая кровь: погибли 6 человек и ранены 29 человек [4, 178].

Аксыйские события 2002 года стали своего рода предтечей революции 2005 года. Основным поводом для начала революционных событий в стране стали парламентские выборы февраля-марта 2005 года. В ходе предвыборного процесса и во время выборов руководством страны в качестве избирательных механизмов были выбраны чрезвычайно грязные и безнравственные действия, что вызвало ожесточенное противодействие со стороны оппозиции. После выборов конфликт вступил в свою острую фазу, когда произошла эскалация конфликта, т.е. его переход в иное качественное состояние с применением более действенных по интенсивности и разрушительности методов. Митингующие перекрывали дороги, требуя отставки руководства страны, проведения повторных выборов, местами, в основном, на юге страны, захватывали административные здания и блокировали дороги. Вскоре весь Юг Кыргызстана фактически оказался в руках оппозиции, и колонны оппозиционеров двинулись в Бишкек. 24 марта произошел захват Дома правительства, Президент А. Акаев бежал из страны.

Почти по такому же сценарию произошли и апрельские события 2010 года, но были и отличия, основное из которых – наличие жертв в результате открытия огня по митингующим (всего 87 погибших и более 1500 раненых) [4, 206].

Кроме государственно-правовых конфликтов, в суверенном Кыргызстане произошли и межэтнические конфликты, к которым относятся Ошские события 1990 года и июньские события 2010 года. В обоих случаях конфликт произошел в южных областях республики между населением кыргызской национальности и населением этих областей узбекской национальности. И в обоих случаях имело место кровопролитие, число жертв исчислялось сотнями, а число раненых тысячами.

Таким образом, суверенное развитие Кыргызстана с самого начала сопровождается различного рода конфликтами, которые по большей части являются сопутствующими явлениями переходного периода развития государства. Но ряда социально-политических конфликтов можно было избежать, если были бы приняты в свое время необходимые превентивные меры для их предотвращения.

Литература

1. Глухова А., Рахманин В. Политическая конфликтология. - Воронеж, 2002.
2. Мухаметдинов Р.Х. Сущность государственно-правовых конфликтов в современной России. // Вестник Башкирского университета. 2007. №1.
3. Султанбеков К.Ч. Конфликтология: теория и практика разрешения. Б., 2006.
4. Феномен революции. Коллективная монография. - Б., 2015.
5. Халипов В.Ф., Халипова Е.В. Власть. Политика. Государственная служба. Словарь. - М.: Луч. 1996.

Эмильбекова З.,
магистрант БГУ им. К.Карасаева

К ПРОБЛЕМЕ ОБЕСПЕЧЕНИЙ СОЦИАЛЬНЫХ ГАРАНТИЙ В СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ ВЫПУСКНИКОВ ДЕТСКИХ ДОМОВ И ИНТЕРНАТОВ КР

Статья посвящена проблеме обеспечения социальных гарантий в системе образования выпускников детских домов и интернатов КР. В центре внимания - анализ сложившейся ситуации по социальной защите в сфере образования детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей, которые воспитываются в специальных учреждениях.

Ключевые слова: дети-сироты, социализация сирот, учреждения для сирот, интеграция в обществе, адаптация, дезадаптация, агрессия, условия для социализации.

Государство проводит политику социальной защиты детей-сирот в сфере образования. Так, в частности, согласно 30 Закона КР «Об образовании» от 30 апреля 2003 года №92, образование детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей (законных представителей), осуществляется на основе государственного обеспечения вплоть до их совершеннолетия. Кроме того, воспитанники детских домов после получения основного общего (среднего общего) образования имеют право на получение бесплатного начального и высшего профессионального образования. Так вне конкурса, в высшие учебные заведения (в рамках отбора для льготных категорий), зачисляются дети-сироты, инвалиды 1 и 2 групп, военнослужащие, уволенные в запас, отнесенные к категории льготников по признакам, установленным Правительством Кыргызской Республики. [1]

В целях сохранения и развития интеллектуального и творческого потенциала общества, обеспечения преемственности научных, культурных традиций Кыргызской Республики осуществляется система мер по поддержке талантливой молодежи. Так, государственная поддержка талантливой молодежи оказывается посредством: установления государственных, муниципальных, именных стипендий, премий, предоставления образовательных грантов. [2]

Однако в одном из отчетов ОФ «Моя семья» и данных ЮНИСЕФ указано, что меньше 1% выпускников детских домов Кыргызской Республики продолжают образование в колледжах или вузах. [4]

По мнению экспертов, право на образование детей-сирот обеспечивается не в полном объеме, так как во всех школах-интернатах и детских домах существует нехватка преподавателей, чаще всего не хватает учителей по таким предметам, как: английский язык, история, физика, информатика. Воспитанники детских домов, центров адаптации и реабилитации, центров бездомных детей посещают общеобразовательные школы вне территории детских учреждений.

Все это усугубляется отсутствием нормальной образовательно-воспитательной среды и должного внимания к интеллектуальному развитию ребенка, что может привести к серьезному отставанию в учебе. Так недостаточное интеллектуальное развитие ребенка приводит к ослаблению или несформированности, незрелости познавательных процессов, неустойчи-

вости внимания, слабой памяти, слабо развитому мышлению (наглядно-образного, абстрактно-логического, вербального и др.), низкой эрудиции и т.д.

Эксперты отмечают, что большинство воспитанников детских домов получают только девятилетнее школьное образование, и поэтому поступают в основном в средне-специализированные учреждения. В основном даже одаренные выпускники детских домов не могут получить высшее образование, так как всегда вынуждены бороться с тяжелыми жизненными ситуациями: отсутствием жилья, материальной и моральной поддержки и т.д. Таким образом, упущенные возможности в образовании могут означать упущенные возможности трудоустройства и трудности социальной адаптации в будущем. [4]

Все они после окончания учебных учреждений, по мнению экспертов, являются совершенно не адаптированными к взрослой самостоятельной жизни.

Таким образом, встает вопрос реального обеспечения социальных гарантий в системе образования выпускников детских домов и интернатов нашей страны.

Наиболее адекватен процессу социальной защиты детей в сфере образования синергетический подход, который предполагает отказ от регламентированного управления процессом социальной защиты детей и предусматривает создание условий для функционирования структур, способных к саморазвитию и самоорганизации.

Организация социальной защиты детей-сирот в сфере образования, определяется как сочетание целенаправленного и стихийного, зависящее от устойчивости социально-политической и социально-экономической ситуации в стране; взаимосвязь и взаимозависимость процесса социальной защиты детей в сфере образования и включенности самих детей в данный процесс, детерминированный социальными значимыми целями, задачами, содержанием деятельности; соотношение равенства и взаимодополняемости участия взрослых и детей в процессе социальной защиты детей в сфере образования; социальная защита детей в сфере образования, их самозащита эффективны, если достигается непротиворечивость интересов субъектов социальной защиты, которая способствует возникновению мотивации их активных действий в различных группах детей и взрослых; зависимость эффективнос-

ти психолого-педагогического сопровождения процесса социальной защиты детей и умения педагогов выявлять и опираться на положительные качества детей.

Процесс социальной защиты выпускников детских домов и интернатов в сфере образования должна базироваться на следующих принципах:

- опережающем характере действий системы социальной защиты;
- противодействию реальным факторам, угрожающим социальному становлению выпускников детских домов и интернатов;
- уровневой дифференциации ответственности и полномочий системы социальной защиты сферы образования;
- персонализации социально-педагогической помощи;
- интеграции действий всех субъектов социальной защиты;
- субъектной социальной помощи выпускников детских домов и интернатов;
- оптимистичной стратегии социальной защиты в сфере образования.

Принятие управленческих решений по проблеме социальной защиты выпускников детских домов и интернатов в сфере образования должно опираться на достоверную информацию, полученную по результатам мониторингов, которые должны осуществляться по следующим критериям:

- по описанию объекта мониторинга без каких-либо измерений;
- осуществление непосредственного измерения параметров объекта;

- измерение параметров объекта с использованием системы общепринятых критериев или индикаторов;

- измерение с привлечением технологий научного исследования, с использованием системы критериев и показателей.

Все это позволит реализации функции социальной защиты посредством взаимодействия социальных институтов, которое включает в себя ряд последовательно реализуемых, взаимосвязанных действий: анализ социальной ситуации, возможных моделей взаимодействия в интересах выпускников детских домов и интернатов; выработку, экспертизу программ действий в интересах выпускников детских домов и интернатов на различных уровнях; организацию, методическое обеспечение этих программ; мониторинг, оценку ситуации, самооценку и последующие практические шаги по устранению и предотвращению отдельных проблем обеспечения социальных гарантий в системе образования выпускников детских домов и интернатов КР.

Литература

1. Положение об общереспубликанском тестировании абитуриентов, претендующих на государственные образовательные гранты, утвержденное постановлением Правительства Кыргызской Республики от 2 июня 2006 года №404.
2. Статья 9 Закона Кыргызской Республики «Об основах государственной молодежной политики» от 31 июля 2009 года №256.
3. <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1327408080>
4. Выпускники детских домов Кыргызстана: оценка прав и потребностей. – Б., 2015. – 39 с.

Жумагидин уулу Алибек
магистрант БГУ им. К.Карасаева

СОЦИОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ КАК ИНСТРУМЕНТАРИЙ ПОЗНАНИЯ ПРОБЛЕМ СОЦИАЛЬНОЙ РАБОТЫ

В данной статье проанализированы отдельные виды социологических исследований, которые имеют ключевое значение для социальной работы. Описаны главные причины использования социологических исследований - необходимость располагать как можно более обширной, содержательной и актуальной информацией, отражающей стороны и нюансы социальных проблем нуждающегося пласта населения, которые требуется учитывать в социальной работе.

Ключевые слова: социологическое исследование, функции исследований в социальной работе, методология социологических исследований.

В исследованиях по социологии заключены большие возможности повышения научного уровня социальной работы, модернизации, обогащения и актуализации ее содержания. Ресурсы раскрываются по мере того, как методы социологического исследования и его разбора постоянно применяются для оценки состояния и результативности деятельности социальных служб.

Социологические исследования наряду с другими средствами позволяют достаточно ясно, глубоко и исчерпывающе оценить сложившуюся обстановку в работе социальных служб, определить степень эффек-

тивности разнообразных форм и методов социальной работы. Их результаты являются своеобразным индикатором, который отчетливо определяет достигнутые успехи, и имеющиеся недостатки в социальной работе. Более того, такие исследования, несомненно, можно назвать одним из разносторонних источников информации для социальных служб; они не только выявляют проблемы различного характера, но и подсказывают пути и механизмы для их устранения. [4]

Систематически проводимые социологические исследования в социальной работе помогают создавать условия для бесперебойной работы feedbacka,

пополняя и конкретизируя статистическую информацию реальными данными.

Выводы по социологическим исследованиям в социальной работе позволяют анализировать непосредственно качество социальной работы с населением.

Специалист социальной работы является профессионально подготовленным не только для индивидуальной или групповой терапевтической деятельности, но и для проведения исследований с целью их незамедлительной реализации в деятельности учреждения или ведомства. С данной точки зрения, для улучшения качества работы организации важно, во-первых, оценивать нужду непосредственных, уже известных клиентов; выявлять вероятных клиентов, не охваченных социальной службой. Также необходимо оценивать те пути, которые используются сотрудниками в достижении определенных результатов. Все это используется для оценивания вклада и компетентности сотрудников, представления отчетов о работе службы, выявления проблем, запросе дополнительного финансирования и демонстрации степени рефлексии, а также для прозрачности и подотчетности в управлении организацией социальной сферы.

Исследования в социальной работе, предполагают изучение социальной работы как профессиональной практики, анализа теоретических ошибок, путей и результатов вмешательства, социальных проблем и способов их решения, аспектов поведения индивидов и групп. Единственное условие, которое при всем этом должно быть исследованием для социальной работы, приносящее определенную пользу.

Сложность исследований в социальной работе характеризуется междисциплинарностью, то есть требуют привлечения знаний из разных научных областей - теории социальной работы, социологии, психологии, медицины, юриспруденции. [5]

К основным функциям исследований в социальной работе можно отнести следующее:

- диагностика – процесс установления состояния социального объекта в момент исследования;
- контроль достоверности информации - сбор информации о социальном объекте и его окружении с целью установить ее достоверность и в случае наличия искажений внести соответствующие коррективы;
- прогноз - то научно обоснованное суждение о возможных состояниях социального объекта в будущем и (или) об альтернативных путях и сроках их осуществления;
- проектирование - процесс выработки рекомендаций по тематике экспертизы социального объекта для социального проектирования и принятия управленческих решений;
- объяснение и анализ - выявление причин и природы социальных задач, рассмотрение этимологии социальных программ и поиск факторов их результативности, выработка принципов организаций социальной работы;
- внедрение - использование рекомендаций разработанных в итоге исследования, в практике социальной работы;
- информирование - универсализация информации о обнаруженных проблемах или положительном опыте их ликвидации;
- концептуализация – это процесс развития теоретических представлений, научной базы знаний социальной работы;
- развитие рефлексной практики - изучение, осмыс-

ление и критический пересмотр практики социальной работы;

- активизация - мобилизация социальных сетей, выявленных посредством исследований, объединение людей и наделение их полномочиями проводить исследования и осуществлять изменения;
- преобразование - проведение социальных изменений в ходе эксперимента. [5]

Развитие теории и методов практической социальной работы происходит благодаря исследованиям. Результаты, полученные специалистом в ходе работы с клиентами, представляют собой, ценность не только для целей интервенции, управления и планирования, но и в эмпирическом аспекте. Данные подвергаются обобщению и рассмотрению, публикуются в информационных, справочных и докладах, научных статьях и учебных пособиях. Тем самым распространяются знания о практике социальной работы, управлении организациями социальной сферы, способах решения социальных проблем.

Поскольку социальная работа имеет сложную организованную структуру с целым рядом направлений, необходим критический анализ всех этих аспектов, направленных на выработку знаний о конкретной проблеме и механизмах ее решения, а также на интеграцию этих знаний.

Исследования в социальной работе развиваются благодаря широким познавательным возможностям методологии: интервью, наблюдения, анализа текстов.

Исследование может быть агентурным, если предмет исследования мало изучен. Исследования также разделяются на разовые и периодические, а также мониторинговые, когда по данной схеме проводится исследование повторно или регулярно. Разновидностью повторных исследований оказываются исследования панельные, когда обращаются через определенный промежуток времени к одним и тем же людям.

По типу используемых для анализа данных исследования могут опираться на первичный анализ данных - здесь используются эмпирические данные, материалы, собранные самим исследователем в ходе собственного исследования.

Вторичный анализ данных делается с использованием материалов, собранных ранее, часто другими исследователями, в целях сравнения или проведения дополнительного анализа.

Таким образом, смысл любого социологического исследования - анализ проблем, которые имеют ключевое значение для социальной работы. Одна из главных причин использования социологических исследований - необходимость располагать как можно более обширной, содержательной и актуальной информацией, отражающей стороны и нюансы социальных проблем нуждающегося пласта населения, которые требуется учитывать в социальной работе.

Литература

1. Татарова Г.Г. Методология анализа данных в социологии. – М., 1999, - с. 47
2. Тощенко Ж.Т. Идеология и жизнь. Социологический очерк. – М., 1981.– с. 169
3. Ядов В.А. Стратегия социологического исследования. – М., 2001. – с. 62
4. Батыгин Г.С. Лекции по методологии социологических исследований. – М., 1995. – с. 113
5. Романов П., Ярская-Смирнова Е. Исследования в социальной работе. Оценка, анализ, экспертиза.- Саратов, 2004. – с. 17

А.К.Бекташева

ПЕРСПЕКТИВЫ ЕВРАЗИЙСКОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО СОЮЗА

В данной статье рассматривается перспективы Евразийского Экономического Союза и его место в мире.

Ключевые слова: Евразийский Экономический Союз, Кыргызстан, СНГ, Евразийская интеграция, Таможенный Союз, Перспектива.

Евразийский экономический союз (ЕАЭС) – новое международное интеграционное экономическое объединение, договор о создании которого на базе Таможенного союза и Единого экономического пространства в составе России, Казахстана и Белоруссии был подписан 29 мая 2014 г. Текст договора состоит из 28 разделов и 118 статей, сопровождается 32 приложениями к нему. ЕАЭС, как подчеркивается в документе, создается для укрепления экономик стран-участниц и сближения друг с другом, для модернизации и повышения конкурентоспособности стран на мировом рынке. Страны – участницы ЕАЭС берут на себя обязательства обеспечить свободное перемещение товаров, услуг, капиталов и рабочей силы, а также унифицировать регулирование в 19 сферах экономики и осуществлять согласованную политику в ключевых отраслях экономики – энергетике, промышленности, сельском хозяйстве, транспорте.

В ЕАЭС входит Россия, Белоруссия, Казахстан, Кыргызстан и Армения. Идеология евразийства, которую во второй половине XX в. сформулировали выдающиеся мыслители и политики В. Вернадский, Л. Гумилев, А. Сахаров, М. Горбачев, А. Акаев, Ч. Айтматов и другие, получила реальное воплощение в идее создания Евразийского экономического союза. Эта идея была выдвинута в 1994 г. президентом Казахстана Н.А. Назарбаевым во время выступления в МГУ им. М.В. Ломоносова.

Сравнивая ЕАЭС с ЕС в стадии их зарождения, мы обнаруживаем, что 6 стран-учредителей ЕС имели примерно одинаковый уровень экономического развития. Пять стран ЕАЭС не характеризуются такой гомогенностью (таблица 1). Напротив, здесь имеет место полярный разброс экономических параметров, где доминирует Россия с долей около 85% в ЕАЭС по любому из экономических параметров и входят Армения и Кыргызстан с долей в 0,4-0,6%.

Таблица 1. Размеры отдельных стран в ЕАЭС (2013г.)

Страна	Население Экономически активное население		Территория суши		Земли с/х назначения Пахотные земли		ВВП по ППС ВВП по обменному курсу	
	млн. чел.	доля, %	тыс. км ²	доля, %	тыс. км ²	доля, %	млрд. долл. США	доля, %
Казахстан	17,2 9,1	9,6 9,9	2 699,7	13,8	2 078,8 295	46,8 15,5	395,5 231,9	9,7 9,6
Беларусь	9,5 4,6	5,3 5,0	202,9	1,0	87,9 55,2	2,0 3,7	166,8 71,7	4,0 3,0
Россия	143,6 74,6	80,1 80,8	16 376,9	84,0	2 145,4 1 195,1	48,4 80,5	3 491,6 2 096,8	85,3 86,7
Армения	3,3 1,4	1,8 1,5	28,5	0,2	16,8 4,5	0,4 0,3	23,1 10,4	0,6 0,4
Кыргызстан	5,7 2,5	3,2 2,7	191,8	1,0	105,7 12,8	2,4 0,1	18,2 7,2	0,4 0,3
ЕАЭС	179,2 92,3	100 100	19 499,8	100	4 434,6 1 562,63	100 100	4 095,2 2 418,0	100 100

Источник: Всемирный банк (www.worldbank.org) и ООН (www.un.org).

Нынешнее положение ЕАЭС в мировой экономике характеризуется таблицей 2, из которой видно, что мировая доля объединения пока невелика – от 2,4% до 4%. ВВП ЕАЭС в 2013г. по обменному курсу достиг 2,4 триллиона долл. и составлял почти 3% мирового. По паритетному курсу, по последним данным International Monetary Fund (IMF), совокупный ВВП достиг 4 трлн долл. и составляет 4% от мирового в 101 трлн долл. Между тем в 1994 г. совокупный ВВП Казах-

стана, Беларуси, России (по тогдашнему курсу) составлял всего 1,6% мирового, т.е. за 20 лет доля стран будущего ЕАЭС удвоилась. Огромен энергетический потенциал ЕАЭС – добыча нефти, включая газовый конденсат, составляет 14,6% мировой добычи, добыча газа – 20,7%, производство электроэнергии – 9%. Значительна территория ЕАЭС – 15,4% мировой, в которой разведаны практически любые полезные ископаемые.

Таблица 2. Место в мире ЕАЭС (2013г.)

	Население, млн. чел.	Территория, млн. км ²	ВВП по ППС, трлн; долл.	Экспорт за пределы ЕАЭС, млрд. долл.
Значение показателя	170,3	20,031	3,977	659,9
Доля в мире (%)	2,4	15,4	4,0	3,6

Источник: Расчеты авторов на основе баз данных МВФ (www.imf.org), ООН (www.un.org) и Всемирного банка (www.worldbank.org).

Объем внешней торговли ЕАЭС с третьими странами-почти 1 трлн. Долл., что пока в 4,7 раза меньше, чем в ЕС. Крупнейшие торговые партнеры ЕАЭС: Китай-объем взаимной торговли около 90 млрд. долл., Нидерланды-70 млрд. долл., Германия- 65 млрд. долл.

Взаимная торговля стран будущего ЕАЭС прирастала с замедлением: в 2010г.-на 41,6%, в 2011 г.-на 31,9%, в 2012 г.-на 10,1%, в 2013 г.-на 0,3%. С 2010 г. по 2013 г. во взаимной торговле товарами увеличилась доля Белоруссии с 22,1% до 27,6% за счет уменьшения доли Казахстана с 12,7% до 9,1% и России с 65,2% до 63,3% (данные Евразийской комиссии). Очевидно, что необходимо интенсифицировать торговое и инвестиционное взаимодействие между странами-партнерами России по Союзу, которые обеспечивают чуть более 1% взаимного товарооборота стран ЕАЭС, остальные 99%-это российская торговля с членами ЕАЭС. Рейтинг условий для бизнеса Всемирного банка показывает, что у Белоруссии с 2006 г. он

стремительно улучшается, Россия до рейтинга 2014г. оставалась на 90-х местах, но в рейтинге 2015 г. сделала рывок на 62-е место, в то время как Казахстан, вышедший к 2014 г. на 50-е место, в рейтинге 2015 г. сестественно отступил. Условия для бизнеса в Армении Всемирный банк оценивает достаточно высоко, Кыргызстан по сравнению с 2006 г. ухудшил на два десятка мест свой рейтинг.

По оценкам экспертов, общий макроэкономический эффект от ЕАЭС видится в следующих факторах:

- стабильное и устойчивое увеличение ВВП, выравнивание уровня экономического развития стран-участниц;
- снижение цены на товары благодаря снятию взаимных торговых ограничений, уменьшению издержек перевозки необходимого сырья и экспорта своего готового товара;
- увеличение конкурентоспособности общего рынка ЕАЭС благодаря вхождению на рынок новых игроков из общего пространства;
- увеличение уровня заработной платы на основе уменьшения издержек и повышения производительности труда;
- наращивание производства благодаря увеличению спроса на товары;
- повышение окупаемости новых технологий и товаров благодаря увеличенному объему рынка;
- увеличение благосостояния народов стран ЕАЭС при росте занятости населения.

Общее представление об экономическом потенциале Евразийского экономического союза дают данные, представленные в таблице 4. Следует отметить, что выгоды от ЕАЭС распределяются между его участниками весьма неравномерно. Пока больше всего выигрывает Белоруссия, также в плюсе оказываются Казахстан, Армения и Киргизия, а России отводится почетная роль «спонсора» постсоветского интеграционного проекта.

Таблица 3. Динамика движения мест стран ЕАЭС в рейтинге Doing Business

Страна	2006 г.	2015 г.
Беларусь	106	57
Казахстан	86	77
Россия	79	62
Армения	46	45
Кыргызстан	84	102

Источник: Расчеты авторов на основе баз данных Всемирного банка (www.worldbank.org).

Таблица 4. Характеристика стран-членов Евразийского экономического союза

Страна	Население, млн чел.	Размер реального ВВП, млрд долл.	Размер ВВП на душу населения, тыс. долл. ^{*3}	Инфляция, % ^{*4}	Уровень безработицы, %	Экспорт, млн долл.	Импорт, млн долл.	Торговый баланс, млн долл.
Россия	143,7	2 111*	6,9	11,4	5,3	496,9 ^{*5}	286,0	210,9 ^{*2}
Беларусь	9,5	72,1*	4,9	16,2	0,5	36,4 ^{*6}	40,8 ^{*6}	-4,4 ^{*2}
Казахстан	17,4	241,9	11,5	7,4	5,0	78 237,8 ^{*7}	41 212,8 ^{*7}	37 025
Армения	3,0	10,7	2,3	4,6	17,9	1 519,3 ^{*8}	4 401,6	-2 882,3
Кыргызстан	5,8	7,5		10,5	2,4	1 879,9 ^{*9}	5 732,4 ^{*9}	-3 852,5

Источник: *1 По состоянию на 01.01.2015; *2 Млрд долл.; *3URL: <http://ru.tradingeconomics.com>; *4Межгосударственный статистический комитет Содружества Независимых Государств. URL: <http://cisstat.org>; *5URL: <http://bonds.finam.ru/news/item/fts-vneshnetorgovyy-oborot-rossii-za-2014-god-snizilsya-na-7>; *6URL: <http://ej.by/news/economy/2015/02/02/v-2014-godu-u-belarusisohranilos-otritsatelnoe-vneshnetorgovoe.html>; *7Комитет по статистике Министерства национальной экономики Республики Казахстан. URL:http://stat.gov.kz/faces/wcnav_externalId/homeNumbersCrossTrade?_afLoop=926032931928#%40%3F_afLoop%3D926032931928%26_adf.ctrl-state%3D91bkxbcdj_119; *8URL: <http://analitikaua.net/2015/vneshnetorgovyy-oborot-armenii-za-2014-god-vyiros>; *9Национальный статистический комитет Кыргызской Республики. URL: http://stat.kg/images/stories/docs/Express/Svod/EXPRES-1_15_.pdf.

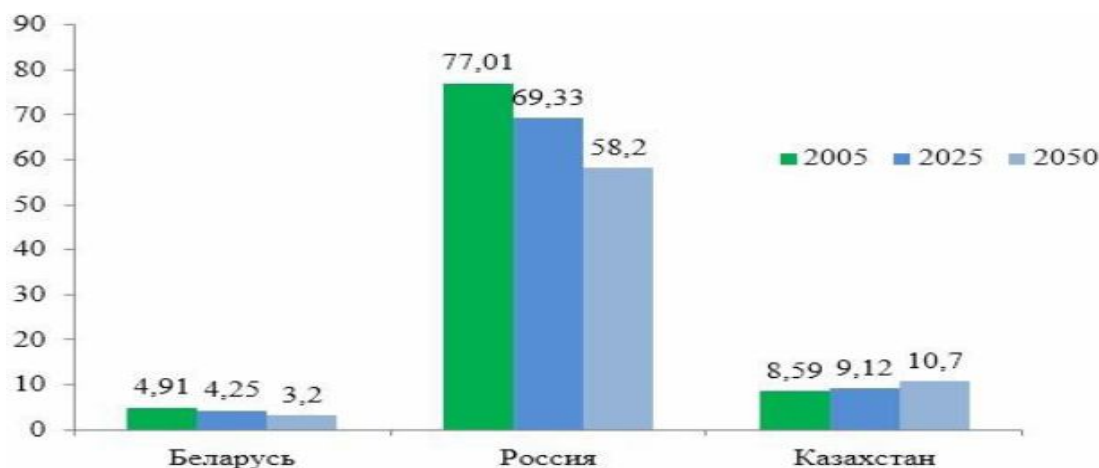
Прогнозы развития для стран ЕАЭС по основным факторам.

Человеческий капитал.

По данным Бюро цензов США (www.census.gov), значительное сокращение населения ждет две страны ЕАЭС: Беларусь - до 8,8 млн чел в 2030 г. и до 7,7 млн чел. в 2050 г. - и Россию - 124,1 млн чел. в 2030 г. и 109,2 млн чел. в 2050 г. В Казахстане ООН прогнозирует рост

населения: 20,4 млн чел. в 2030 г. и 22,2 млн чел. в 2050 г. Для экономического роста более важен темп роста (снижения) экономически активного населения. Результаты этих расчетов представлены на рис. 1, который показывает, что потери в этом факторе роста Беларусь и Россия могут компенсировать только за счет мигрантов и значительного повышения пенсионного возраста.

Рисунок 1. Экономически активное население в странах ЕАЭС в 2005г., 2025 г. и 2050 гг. млн. чел.

Источник: Расчеты авторов на основе баз данных МВФ (www.imf.org).

Сокращение рабочей силы в России и Беларуси более чем на 20% и рост продолжительности жизни даже при росте пенсионного возраста до европейского уровня создадут проблему уменьшения доли трудового населения с 62% в 2010 г. до 52% в 2050 г., что приведет эти страны к сложностям с пенсионным обеспечением стареющего населения. В Казахстане будет наблюдаться прирост трудовых ресурсов на 24%.

Физический капитал.

Динамика изменений нормы инвестиций в основ-

ной капитал за последние 6 лет приведена в табл. 6, а исходные значения (по данным www.worldbank.org) и один из вариантов темпов прироста капитала, которые зависят от нормы амортизации и нормы сбережений (приток иностранного капитала на длинных отрезках не вносит существенных корректив), приведены в табл. 7. Они взяты за основу при расчете темпов роста ВВП. Отметим, что Беларуси будет трудно удерживать в будущем существовавшую норму инвестиций, в то время как Казахстану и России нужно наращивать национальный инвестиционный капитал.

Таблица 5. Норма инвестиций в основной капитал, % ВВП

	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Казахстан	26,2	27,0	21,3	18,2	18,0	18,1
Беларусь	28,7	31,6	33,7	33,2	29,1	31,8
Россия	21,3	20,6	19,8	19,8	20,3	19,8

Источник: www.eurasiancommission.org

Таблица 6. Рост капитала стран ЕАЭС

Страна	Капитал, в постоянных млрд. долл. 2005			Темп роста, среднегодовой, %
	2010	2025	2050	
Мир	124 120	179 877	344 786	2,6
Россия	2547	3918	9466	3,3
Казахстан	205	388	1378	4,9
Беларусь	108	230	778	5,1

Источник: Расчеты авторов по данным www.cepii.fr

Совокупная производительность факторов (TFP).

Прогнозы роста TFP, которые зависят от скорости технологической конвергенции национальных экономик, а точнее, от успеха модернизации, - наиболее трудная задача. Большинство авторов исходит из концепции «догоняющей модернизации», согласно которой темп роста TFP замедляется по мере приближе-

ния ВВП на душу населения к ВВП США. Во многих прогнозах (табл. 7) авторы исходят из того, что страны ЕАЭС за счет накопленного научного потенциала, высокой грамотности населения, сумеют реализовать «обгоняющую модернизацию», т.е. совместить инвестиционную и инновационную фазы экономик (по Портеру).

Таблица 7. Прогнозы роста TFP

Страна	СЕПИ		BSU 2010-2050
	2010-2025	2025-2050	
Мир	1,1	1,5	1,1
Россия	4,2	3,2	4,2
Казахстан	4,3	3,5	4,3
Беларусь	4,9	4,2	4,9

Источник: Расчеты авторов по данным www.cepii.fr

Общая транспортная логистика.

Транзитный потенциал ЕАЭС - это создание трассы Западный Китай - Западная Европа. Доставка одного контейнера из ЮВА в Западную Европу через перегруженный Суэцкий канал стоит 3000 долл. при сроке 30-40 дней. При доставке по территории Казахстана, России, Беларуси это займет 13 суток и привлечет 15% общего грузопотока Западная Европа - Азия. Сухопутные коммуникации ЕС - Китай важны и с геополитической точки зрения - морские коммуникации США могут блокировать в любой момент обострения будущего противостояния с Китаем. Препятствием для интеграции транспортно-логистических систем и их динамического развития является сохраняющаяся по требованию России разрешительная система международных перевозок по территории ЕАЭС, которая ограничивает возможности автоперевозчиков из Беларуси и Казахстана. Сдерживают транзитные возможности ЕАЭС бюрократическая несогласованность по МДМ, сопровождению грузов и т.п., а также длительность таможенного оформления грузов автоперевозчиков на границе и, в силу этого, длинные очереди.

Общая аграрная политика.

Объем сельскохозяйственного производства за период с 1994 г. по 2013 гг. увеличился в 1,4 раза, в том числе в Беларуси - в 1,6 раза, в Казахстане - в 1,2 раза, в России - в 1,4 раза. Агропродовольственный комплекс (см. табл. 12) обладает огромным потенциалом для взаимных (8,2 млрд в 2013 г.) и экспортных поставок (8,7 млрд долл. в 2013 г.) в третьи страны (Персидского залива, Юго-Восточную Азию, Китай). Вместе с тем импорт продовольствия и сельхозсырья из третьих стран в 2013 г. вырос до значительных размеров - 37,3 млрд долл. Этому способствовало плановое снижение таможенных пошлин в силу обязательств России перед ВТО.

Одна из причин необходимости единой аграрной политики - значительная доля продовольственных товаров (12,8%) во взаимном товарообороте стран и сохраняющийся внушительный импорт из третьих стран (почти 40 млрд долл.). Концепция согласованной агропромышленной политики государств ЕАЭС, принятая в мае 2013 г., провозглашает, что основной ее целью является эффективная реализация ресурсного потенциала государств-членов с целью удовлетворения потребностей общего аграрного рынка и на-

ращивания экспорта сельскохозяйственного сырья и продовольствия. Нам представляется, что единая аграрная политики и единый аграрный рынок возможны только после обеспечения аграриев равными условиями доступа к энергоносителям, и только после этого возможно говорить о единой политике регулирования господдержки сельского хозяйства в пределах установленного лимита в 10% валового выпуска.

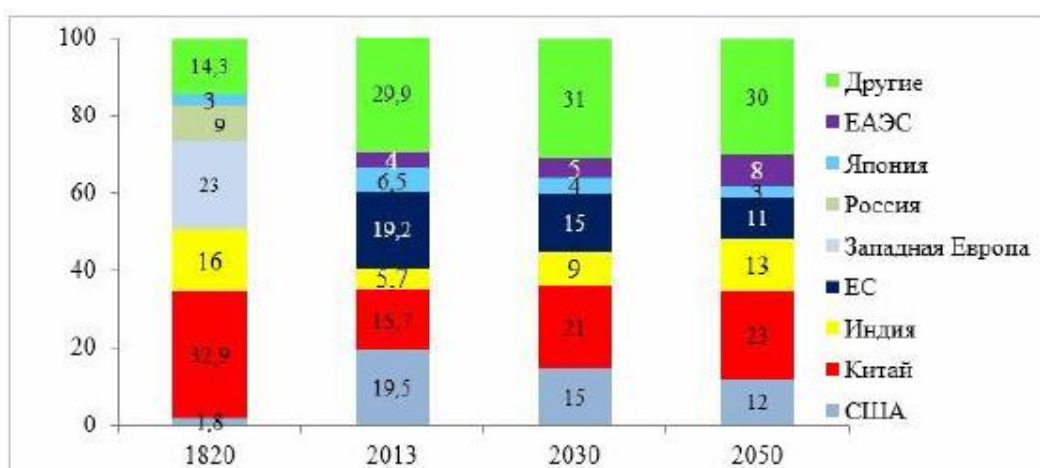
Что можно делать уже сегодня – создавать единое инновационное и информационное обеспечение будущего «умного» сельского хозяйства.

В табл. 8 сведены прогнозы экономического роста различных авторов и организаций в части, касающейся стран ЕАЭС. Очевидно, что для Казахстана и Беларуси прогнозы достаточно оптимистичны. Несколько хуже прогнозы для России.

Прогнозирующая организация	Горизонт прогноза	Беларусь	Россия	Казахстан	Мир
www.cepii.fr	2009-2050	5,9	4,6	6,1	2,8
www.harvard.edu (Harvard-MIT)	2009-2020	3,66	2,44	2,81	-
www.cmu.edu (Carnegie)		4,2*	3,3	3,8*	
www.asiandevelopmentbank.com	2010-2030	0,76 – 1,23	1,04 – 1,23	-0,05 – 0,81	-
www.hsbc.com (HSBC-Bank)	2010-2050	4,8	4,1	5,9	-
www.citibank.com	2010-2050	3,9*	3,2	5,0*	4,2
www.bsu.by Production mode 1	2010-2050	4,1	6,1	4,2	3,5
Econometric model	-2050	3,1	4,8	5,1	4,0
www.oecd.org (до 2060г.)	-2050	-	1,9	-	2,9
www.goldmansachs.com	-2050	-	4,9	-	-
www.pwc.com (PricewaterhouseCoopers)	-2050	4,9*	4,0	3,6*	3,1
Консенсус прогноз	2010-2050	4,8	3,6	4,2	3,0

* Расчеты авторов.

Рисунок 2. Сценарий долгосрочного изменения долей (%) стран и регионов в глобальном ВВП (консенсус прогноз).

Источник: расчеты авторов по данным www.ggdc.maddison.htm, www.oecd.org

Отметим, что приведенные прогнозы развития опираются на потенциальный рост, фактический же рост будет зависеть от качества экономической политики стран и общей стратегии в ЕАЭС.

Литература

1. Вардомский Л.Б., Зиядуллаев Н.С., Шурубович А.В. Евразийская интеграция и модернизация России // Модернизация и экономическая безопасность Российской Федерации. Т. 4 / отв. акад. Н.Я. Петраков. М., СПб: Нестор-История, 2014. С. 289–312.

2. Гринберг Р.С. Проблема нашей экономики – ее примитивная структура // Свободная Пресса: ежедневное интернет-издание. 21.04.2014.
URL: <http://svpressa.ru/society/article/85621/?rss=1>.
3. Handbooks of Economic Growth/ P.Aghion, S.N.Durlauf.- North-Holland, 2005.-827 p.
4. Ковалев, М. Стратегии модернизации экономик стран Евразийского союза\ М. Ковалев, Е.Господарик, С. Пасско\ Взаимодействие бизнеса, государства, науки: взгляд с трех сторон на экономическое развитие. В 2т. Т.1 Под ред. М. Ковалева.- Минск: Изд.центр БГУ. 2012.-С. 188-221.
5. Ковалев, М. Долгосрочное прогнозирование экономического роста стран ЕЭП\ М. Ковалев, Е. Господарик\ 2013.- №23 (604).-С. 7-14.
6. Бжезинский З. Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы / пер. с англ. М.: Международные отношения, 2010. 112 с.
7. Бекетов Н.В. Политико-экономические проблемы обеспечения безопасности Содружества Независимых Государств / / Национальные интересы: приоритеты и безопасность. 2009. № 6. С. 27–30.
8. Зиядуллаев Н.С. СНГ: Дорога в третье тысячелетие. Проблемы развития и укрепления Содружества / пред. акад. А.Д. Некипелова. М.: ИСПИРАН, 2002. 210 с.
9. Панаедова Г.И., Письменная Н.Е. Интеграция как доминанта развития валютных систем государств СНГ: факторы и моделирование этапов // Финансовая аналитика: проблемы и решения. 2012. № 45. С. 2–9.
10. Maddison, A. 2007. Contours of the world economy, 1-2030 AD. Oxford: Oxford University Press(русский перевод: Мэддисон, А. Контуры мировой экономики в 1-2030 гг. Очерки по макроэкономической истории. - М.: Изд-во Института Гайдара, 2014-584 с.).
11. Федорова Е.А. Разработка комплексных кризисных индикаторов для стран СНГ // Экономический анализ: теория и практика. 2014. № 42. С. 11–21.

Жакшылыкова К.Ж.
лаборатории педагогики и профессионального образования КАО

УПРАВЛЕНИЕ СТРАТЕГИЧЕСКОЙ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТЬЮ КОМПАНИИ

Ключевые слова: конкурентоспособность, конкуренция, оценка конкурентоспособности, стратегическая конкурентоспособность, управление стратегической конкурентоспособностью

Рыночная экономика в Кыргызстане набирает всё большую силу. Вместе с ней набирает силу и конкуренция, как основной механизм регулирования хозяйственного процесса. В современных экономических условиях деятельность каждого хозяйственного субъекта является предметом внимания обширного круга участников рыночных отношений, заинтересованных в результатах его функционирования. В связи с этим, актуальность конкурентоспособности предприятия очевидна: для того, чтобы обеспечивать выживаемость предприятия в современных условиях, управленческому персоналу необходимо, прежде всего, уметь реально оценивать финансовое состояние, как своего предприятия, так и существующих потенциальных конкурентов. Финансовое состояние – важнейшая характеристика экономической деятельности предприятия. Она определяет конкурентоспособность, потенциал в деловом сотрудничестве, оценивает, в какой степени гарантированы экономические интересы самого предприятия и его партнеров в финансовом и производственном отношении. Однако для успешного функционирования предприятия и достижения им поставленной цели одного умения реально оценивать финансовое состояние недостаточно.

Конкуренция – это цивилизованная и легализованная форма борьбы субъектов рынка, за наилучшие условия производства и сбыта своей продукции, с целью получения прибыли.

Понятие конкурентоспособность предприятия очень многогранно и распространяется на все составляющие деятельности предприятия, такие как товар и его основные характеристики, а также организационные, финансовые и производственные характеристики самого предприятия.

В экономической литературе представлено большое многообразие трактовок понятия термина конкурентоспособность. Приведем наиболее полные и точные определения. Г.Л. Азоев дает такое определение: «Конкурентоспособность – экономический процесс взаимодействия, взаимосвязи и борьбы между выступающими на рынке предприятиями в целях обеспечения лучших возможностей сбыта своей продукции, удовлетворения разнообразных потребностей покупателей».

Г.Я. Киперман конкурентоспособностью называет «процесс взаимодействия, взаимосвязи и борьбы изготовителей и поставщиков при реализации продукции, экономическое соперничество между обособленными товаропроизводителями или поставщиками товаров (услуг) за наиболее выгодные условия сбыта».

Чтобы создать конкурентоспособное предприятие, надо не просто модернизировать производство и управление, но и четко знать, для чего это делается, а какая цель должна быть достигнута. Главным при этом должно быть одно: умение определить, быстро и эффективно использовать в конкурентной борьбе свои сравнительные преимущества. Все усилия необходимо направить на развитие тех сторон, которые выгодно отличают вас от потенциальных или реальных конкурентов. Недаром многие ведущие фирмы сформулировали свои сравнительные преимущества в виде лозунгов, правил, которым должны следовать все ее работники.

Достижение конкурентоспособности – стратегическая цель каждой организации. Для решения этой задачи необходимо разработать концепцию управления конкурентоспособностью организации, которая в настоящее время является гарантом успешной пред-

принимательской деятельности. Для руководства организацией важно знать, какие факторы способствуют уровню повышения конкурентоспособности, чтобы уметь управлять или, наоборот, отказаться от бесперспективного соперничества в тех областях, где шансы на победу невелики. Необходимость оценки конкурентоспособности обусловлена рядом причин: во-первых, конкурентоспособность – показатель динамичный, поэтому имеет смысл изучать характеристики конкурентоспособности лишь применительно к конкретному моменту времени с учетом изменения рыночной конъюнктуры, соответственно должна изменяться стратегия управления; во – вторых, предприятие подвергается влиянию «пяти сил конкуренции», что заставляет постоянно сравнивать свои позиции и реальных конкурентов.

В современных условиях происходит усиление конкуренции, вследствие чего руководители предприятий находятся в постоянном поиске адекватных условиям конкуренции инструментов управления и рычагов повышения конкурентоспособности, а значит и предварительная оценка конкурентоспособности. Не все существующие методики оценки конкурентоспособности в полной мере подходят для конкретной организации. Следует также заметить, что выбор метода зависит не только от его применимости на той или иной организации, но и от финансовой составляющей данной организации. Ведь одни методы затратные, другие требуют приглашения экспертов для проведения оценки конкурентоспособности.

Еще одним критерием выбора метода является время, потому что не все методы оценки проводятся быстро. Важно не просто оценить конкурентоспособность, а выбрать метод, наиболее соответствующий положению и деятельности данной организации, а также рыночным условиям, в которых находится данная организация. Поэтому очень важно правильно выбрать именно тот метод, который наиболее подходит сложившейся ситуации.

Стратегическая конкурентоспособность, в отличие от оперативной, делает акцент на долгосрочную составляющую. В то же время при оперативной конкурентоспособности основной упор делается на маркетинговые составляющие, потому что основными критериями является более высокое качество продукции,

более низкие цены, более качественное оказание услуг и т.д. В стратегической конкурентоспособности нужно отталкиваться от долгосрочной стратегии организации, а также более широкого спектра показателей организации. Сюда входят и финансовые показатели, и качество персонала, и качество продукции, и уровень управления и т. д.

Повышение стратегической конкурентоспособности предприятия невозможно достигнуть случайным образом, необходима обоснованная система управления. Для этого руководство предприятия должно не только проводить системный анализ рынков, на которых оно функционирует, адекватно оценивать свой уровень конкурентоспособности и выявлять возможности и недостатки конкурентов, но также оказывать управляющее воздействие на собственную конкурентоспособность в целях ее повышения путем эффективного использования имеющихся конкурентных преимуществ. Управление конкурентоспособностью предприятия в условиях рынка заключается в рациональном использовании имеющихся конкурентных преимуществ, наращивании перспективных, выявлении и создании потенциальных, а также в оценке, анализе и учете факторов рыночной среды, повышающих или понижающих конкурентоспособность предприятия в процессе его хозяйственной деятельности по производству конкурентоспособной продукции, товаров, услуг, выборе и реализации соответствующей стратегии и тактики для достижения намеченной цели развития.

Литература

1. Баринов В. А. Развитие организации в конкурентной среде // Современная конкуренция. 2008. № 3.
2. Карл Штерн, Джорж Сток – мл. Стратегии, которые работают. Подход BCG. Изд-во «Манн, Иванов, Фербер», 2007.
3. Куренков Ю. А. Конкурентоспособность России в мировой экономике // Вопрос экономики. 2006. № 6.
4. Чайникова Л.Н. Формирование концепции стратегической конкурентоспособности предприятия как регионально системы конкурентоспособности; Научное издание. – 2010.
5. Рубин Р. Н. The Expansion of Firms//Jornal of Political Economic. – 2007.
6. Погонев С.В., Шендо М.В. Теоретические основы развития экономических систем в современных условиях. – Менеджмент в России и за рубежом. – 2010. – № 2.

Çınara Asanbaeva
Kocaeli Üniversitesi

KIRGIZISTAN VE TACIKISTAN SINIR SORUNLARININ DÜNYA VE BUGÜNÜ

GİRİŞ

1922 yılında Kırgızistan ve Tacikistan gibi bir kaç ülkeyi birlik içerisinde alan Sovyetler Birliği (SB) kuruldu. Birlik üyesi olan ülkeler zamanla egemenliklerini kazanmaya başladı. SB döneminde her şey merkez yönetime bağlı olduğu için bütün kararlar ülkelerin çıkarları dikkate alınmaksızın alınırdı. Bunun sonucu olarak bugünkü Orta Asya ülkelerinin sınırları da merkezden gelen bir emirle belirlendi. 1991 yılına kadar birbirleri ile fazla sorun yaşamayan bu ülkelerde yavaştan bazı konularda hoşnutsuzlular yaşamaya başladı.

Orta Asya ülkelerinin sınırları 1924-1927 yıllarında çizilip daha sonrası 1958-59 yıllarında ülkeler arasında da anlaşmalara imza atıldı. Fakat bu iki belge günümüzde hala sınır sorunların çıkmasına yol açmaktadır ve Fergana vadisinde güncelliğini korumaktadır. Özellikle son yıllarda sıklıkla yaşanan Kırgız-Tacik sınırları arasındaki sorunlar etniklerarası çatışmalara dönüşmektedir. Bu makalede o dönemde Sovyetler Birliğinin Merkez Yönetimi tarafından sınırları belirlenen, 1991 yılında birliğin dağılması ile egemenliğini kazanan Kırgızistan ve Tacikistan arasındaki sınır sorunları ve bunun iki ülke ilişkilerine nasıl yansıdığını ortaya koymaktadır. Buna ilaveten, yıllarca devamlığını sürdüren ve gittikçe tırmanan sınır çatışmalarının sona getirilmesi için çözüm yolları sunmaktadır.

Anahtar kelimeler: kendi kaderini tayin etme hakkı, sınır sorunları, Sovyetler Birliği, enklav, (enclave), Tacikistan-Kırgızistan ilişkileri.

1. Kırgızistan-Tacikistan İlişkileri

Kırgızistan 1991, 31 Ağustos'ta egemen ülke olarak ilan edildi. Kırgızistan'ın jeografik konumuna gelince denize çıkışı olmayan ve komşuları ile sınırının uzunluğu 4104 km olan bir Orta Asya ülkesidir. Kazakistan ile 1051 km, Çin ile 1084 km, Tacikistan ile 870 km ve Özbekistan ile 1099 km'dir sınırı vardır. Kırgızistan'ın bu komşu ülkeler ile daha çok Fergana vadisinde bulunan Özbekistan ve Tacikistan ile sınır sorunları mevcuttur. Çünkü Kazakistan ve Çin ile sınır anlaşmazlıklarını çözmüştür. Kırgızistan ile Çin arasında iki aşamalı anlaşma yapılması sonrası sınırlar çizildi. Birincisi 1996 yılında imzalanan iki taraflı anlaşmada Bedel kanyonunda bir arazi girmemişti. Bu yüzden 1999 yılında anlaşmada eklemelerle tekrardan imzalandı. Kırgızistan-Kazakistan sınır anlaşmaları 2001 yılında imzalanmasına rağmen Kırgızistan'daki muhalefetlerin karşı çıkması bu anlaşmanın yürürlüğe girmesini geciktirdi ve ancak 2008 yılında yürürlüğe girdi. (Alymbayeva ve Tagarev, 2014: 151)

Tacikistan eski SB ülkelerindeki İran dilinde konuşan tek ülkedir. Denize çıkışı olmayan Tacikistan batı ve kuzey batıdan Özbekistan, kuzeyinde Kırgızistan, Doguda Çin ve kuzeyinde Afganistan ile çevrilidir. 9 Eylül, 1991 yılında egemenliğini kazanan ve halkı 8 milyon civarında olan Tacikistan'ın başkenti Duşanbe'dir.

Kırgızistan ile Tacikistan arasında diplomatik ilişki 1993 yılında 14 Ocak'ta başladı. Bugüne kadar iki ülke arasında en yüksek ve diğer düzeylerde resmi ziyaretler, buluşmaların ve görüşmelerin gerçekleşmekte olması bölgesel güvenlik, ekonomik işbirliği, su ve enerji politikası konularında iki ülkenin yakınlığı ve benzerliklere sahip olduğunu belirtmektedir.

Tacikistan ile Kırgızistan ilişkilerin genişleme ve karşılıklı fayda ikili işbirliği derinleşmesi Astana'da 5 Temmuz 2010'da gerçekleşen 27. EurAsEC Interstate Konseyi oturumunda ve 25 Kasım 2010'da Duşanbe'de gerçekleşen ŞİÖ üyesi ülkelerin hükümet başkanlarının Konseyi'nde Tacikistan Cumhurbaşkanı İmamali Rahman ve Kırgızistan Cumhurbaşkanı Roza Otunbayeva arasında konuşuldu.

Tacikistan'ın Kırgızistan ile dostluk ilişkilerinin devam ettirmesini sağlayan bir kaç faktör söz konusudur.

- Kırgızistan'ın sınırdaş komşusu olması ve Tacikistan'ın kuzey-doğu cephesinin güvenliğini sağlamaktadır.

- Kırgızistan Tacikistan'ın Orta Asya bölgesinde su-enerji konusunda geleneksel bir ortaktır. Çünkü iki ülkenin iklim koşullarının benzerliği ve Sır ve Amu deryalarının ırmak kolları olması ortak noktaların olmasını koşullandırmaktadır.

- Kırgızistan Tacikistan için Rusya'ya çıkışında önemli yol oynamaktadır. Başka bir ifadeyle Tacikistan

Özbekistan'ın toprağını geçmeden Kazakistan ve Rusya'ya ulaşabilir. Buna ilave olarak Tacikistan'ın bu ülkelere çıkma sebebi de Tacikistan'da üretilen enerjinin Kırgızistan'ın toprağı ile gereken ülkelere aktarılmasıdır. (Umarov ve Umarova, 2010: 21-22)

Kırgızistan ile Tacikistan arasında ilişkiler hem ekonomi hem siyasi hem de kültürel açıdan iyi gitmektedir. Sadece sınır sorunlarını çözmede pek başarılı olamamaktadırlar. 1993 yılından bugüne dek 72 doküman imzalandı ve bu ise iki ülkenin işbirliği ortaklığı devam edeceği ve hatta pekiştirileceği anlamına gelmektedir.

Tacikistan ile Kırgızistan arasındaki egemenliği kazanmasından sonraki ilişkilerini dört safhada inceleyebiliriz.

Birinci safhada iki ülkenin de egemenliklerini kazanması ile bugünkü ilişkilerin devam ettirilmesine temeller atıldı. Örneğin, 27 Haziran'da Moskova'da imzalanan 'Tacikistan'ın barışı ve milli uzlaşma' anlaşmasında Kırgızistan kendisinin bir kefil olduğunu belirtti. 11 Eylül 2001 yılında ABD'nin Afganistan'a faaliyete başlaması ile Kırgızistan ile Tacikistan arasındaki ilişkilerde gelişmeler ikinci safhada gözlemlendi. Bu dönemde Kırgız-Tacik ilişkilerinde istikrarlığı sağlama ve daha çok ekonomi açıdan gelişmeler söz konusu oldu. Üçüncü safha ise Kırgızistan'ın içinde olan olaylara ilişkin oldu. Başka bir ifadeyle 2005 yılında Kırgızistan'da gerçekleşen Lale devriminden sonra iki ülke arasında daha çok enerji alanında gelişmeler oldu. Dördüncü safha ise 2010 yılındaki Kırgızistan'daki Nisan olaylarından sonra Tacikistan başkanı E.Rahmon bu gerçekleşen olaylar Kırgızistan'ın kendi iç işleri olduğunu ve zamanında Tacikistan da buna benzer olayları geçirdiğini belirterek, her zaman Kırgızistan'ın gelişmesini destek vereceğini vurguladı. (Umarov ve Umarova, 2010: 22-23)

2. Kırgızistan'ın Sınır Sorunlarının Oluşmasında Sebep Olan Etkenler

1876 yılında çok uluslu olan Kokan Hanedanlığının yıkılması ile Fergana vadisi koloni rejiminin kontrolü altına girdi. Hanedanlığın yıkılmasından öncesi de bugünlerde Tacikistan'ın Hojent oblasti olmakta olan bölge Rus Çarlığı tarafından feshedilmişti. Fergana vadisi bütün bir oblast olarak ilan edilip yeni bölgesel idari sisteme göre yeniden bölgelere (uyezdlere) ayrıldı. Böylece Fergana vadisi Andijan, Namangan, Kokand, Fergana ve Oş uyezdlerinden oluşturuldu. Andijan'da 22 volost, Namangan'da 28 volost, Kokand'da 23 volost, Fergana'da 19 volost ve Oş'ta 15 volost vardı. (Tom Everett-Heath, 2003: 45).

Bugünkü Kırgızistan'nın güncel sorunlarının biri olarak sayılan sınır sorunlarının temeline bakınca 1920'li yıllardaki Sovyet Birliğinin Orta Asya ülkelerine uyguladığı politika dikkatimizi çekecektir. Çünkü 1920 yılında Sovyet

yönetimi Orta Asya'daki ülkeleri etnik ve jeografik sınırlarına göre değil, bu bölgelerdeki halkların separatist eylemlerini önlemek için karışık olarak sınırları belirlemişti. SB'nin dağılmasından sonra Rusya, Çin, Özbekistan, Kırgızistan, Kazakistan ve Türkmenistan sınırlarını eski Sovyet döneminde nasıl belirlendiyse öyle kabul ettiler. Fakat bu sınırlar hiç bir zaman demarkasiya (sınırların çizilmesi) olamadı sadece sınırdaş ülkeler arasında ikili anlaşmalar yürütülerek çözülmekteydi. (ICG Asia Report No33, 2002: 1). 1991 yılında SB'in parçalanması ile yeni özerk Orta Asya cumhuriyetlerinde bu koşullar ülkelerarası sınır anlaşmazlıklara yol açtı.

1913 yılında Vladimir Lenin Rusya'nın etnik niteliklerine göre bölüneceğini belirtti. 1919, Mart ayında ise Lenin bu önerisini 'ulusların kendi kaderini tayin etme hakkı' olarak değiştirdi ve bu hakkı sadece 'sömürülen kitlelere' tanımaktaydı. 1920-1924 yıllarında Türkistan, Buhara ve Horezm Sovyet Cumhuriyetleri yerine Özbek SSR, Türkmen SSR, Özbek SSR'i sınırları içerisinde Tacik Otonom SSR'i, RSFSR'in içinde Kara -Kırgız otonom oblastı ve Kazak SSR'i içerisinde Kara-Kalpak Otonom oblastı oluşturuldu. Bu dönemdeki ülke sınırların belirleme politikasının sonucu olarak bir çok insanın kendi itibari devletlerin dışında kaldı. (Rahimov, <http://ia-centr.ru/expert/3934/>). Sovyetler Birliği tarafından yapılan bu sınır düzenlemeler Sovyetlerin bölgede "böl ve yönet" politikasını hayata geçirildiği ve Orta Asya'daki ülkelerin yabancılaşmayı kalıcı hale getirmeye çalıştıkları görülmektedir (Levent Demirci, 2012: 41-42)

SB'nin dağılması sonucu 20 yeni enklav ortaya çıktı. Bunların 9'u Fergana vadisinde bulunmaktadır. Bugünlerde dünya haritasında toplam 282 enklav vardır. Enklavların tanınlanması ve sorunların çıkma sebepler açısından beş ana faktör ele alınabilir.

1. Yerleşim: eğer enklav bulunduğu yabancı ülkenin merkezinde bulunmaktaysa anlaşmazlıklara ve çatışmanın çıkmasına yol açabilme ihtimali büyüktür.

2. Halk: bu enklavlarda yaşayan halkın kimliği aktörler arası ilişkilerde önemli rolü oynamaktadır. Eğer enclavlardaki halkın kimliği bulunduğu yabancı ülke ile bağlantısı varsa, o zaman iki temsilci ülke arasında düşmanca ilişkilere yol açabilmektedir.

3. Doğal kaynaklar: enklavlarda bulunan doğal kaynaklar da çatışmanın çıkmasına yol açan sebeplerdendir. Örneğin, enklavin bulunduğu ülkenin nehrini veya ırmağı enklavin topraklarından da geçebilir. Buna ilave olarak eğer enklavlarda bulunan doğal kaynaklar açısından zenginse onların özgürlük alma isteklerini canlandırabilmektedir.

4. Ekonomik: 3. Noktada belirtilen hususların tersi de olabilmektedir. Çünkü enklavların iş bulma, doğal kaynak yetersizliği bulunduğu yabancı ülkede iyi yaşam koşullarını aramalarına sebep olabilir. Bu ise enklavin yerleşim açısından etkisini artırabilmektedir.

5. Yasal/Tarihi: enklavların yasal anlaşmalara göre statüye sahip olmaları provokasyon ve spekülasyonu önlemektedir. Ancak kimi zaman enklavların yasal statüleri konusunda anlaşmazlıklar olabilir. Onların statüsü tarihin temelinde belirlenmektedir. Enklavlarda yasal statülerin olmaması onların statü için çatışmaları düzenlemelerine sebep olmaktadır. Yabancı ülkelerin enklavlar üzerindeki ilgisine her zaman doğal kaynaklar önemli rolü oynamamakta, en önemlisi de iki ülke arasındaki ilişkiler gerginlik niteliği taşıyorsa manipulasyon mekanizmasına hizmet edebileceğidir. (Rashid Gabdulhakov, 2014: 2)

2.1. Kırgızistan-Tacikistan Sınır Sorunlarının Dünü ve Bugünü

Yukarıda bahsedildiği gibi Özbekistan, Tacikistan ve Kırgızistan arasındaki temel sorunlar enklav meselesidir. Kırgızistan'ı örnek olarak alırsak, Özbekistan'ın Sokh ve Tacikistan'ın Vorukh enklavları önemli sorunların kaynağı olmaktadır. Sınırların belirlenmesinde Sovyet dönemindeki farklı dokümanların dikkate alınması gerektiği üç ülkenin prensiplerine uymamaktadır. Başka bir ifadeyle Tacikistan ve Özbekistan Kırgızistan ile sınır sorunlarını 1924-27 yıllarda kabul olunan dokümanlara göre çizmeyi önermektedir. Kırgızistan ise Özbekistan ile 1995 yılındaki Tacikistan ile 1958-59 ve 1989 yıllardaki iki taraflı komisyonun sonucuna göre belirlemek istemektedir. (Alymbayeva ve Tagarev, 2014: 152)

5 Aralık 1929 yılına kadar Tacikistan Özbek SSR'in kontrolü altındaydı. 1929 yılında Tacikistan SSR'in kurulması ile Tacikistan'a çözüme daha bağlanmayan bir kaç toprağı ile Leninabad bölgesi verildi. 1930 yıllarından itibaren kolhozlara toprakların yetiştirilmesi sorunu ortaya çıktı. Toprak, su ile ilgili çalışan komisyona itirazlar gelmeye başladı. Bu duruma Kırgızistan ile Tacikistan da dahildi. 28 Haziran 1949 yılında komisyon Tacikistan'ın 'Pravda', 'Mehnat', 'Tacikistan'ın Bolşevik'i' ve Kırgızistan'ın 'Özgörüş', 'Kızıl Ay' kolhozların arasındaki tartışmalı arazileri belirledi. Bu kolhozlar sınır olarak yakın kolhozlardı. Fakat sonrası Merkez yönetim böyle sorunlara çözüm bulmak için ülkelerarası sınırları çizmeye karar verdi. 1938-40 yıllarında Kırgızistan'ın Batken bölgesindeki 14 kolhoz Tacikistan toprakları içine katıldı. Hatta sonrası bitmeyen toprak anlaşmazlıklar Kırgız SSR'i ve Tacikistan SSR'i arasında 2. Komisyonun kurulmasına yol açtı. 1958 yılında komisyon tarafından belirlenen kararları hem her iki tarafta kabl gördü. 17 Mart 1959 yılında 3. Komisyon kurulup Kırgızistan'ın Leylek rayonu ile Tacikistan'ın Kanibadam, Leninabad, Proletar, Naus ve Ganç rayonların arasındaki toprakların kime ait olduğunu belirlediler. Bu karar Leninabad oblast karar alma komisyonu tarafından onaylandı. Fakat 1980 yıllarından itibaren herşey değişti. Tacikistan tarafı eski alınan kararların Tacikistan merkez karar alma komisyonundan onaylanmadığı iddiasına girdi ve tekrardan 1924-1927 yıllardaki çizilen sınırları kabul etmek istedi (Alamanov, 2010: 39-40). 2011 yılına kadar 23 kere parlamenterarası kurulan grubun oturumları oldu ve 13 kere iki tarafın topografya uzmanlarının görüşmeleri gerçekleşti. Hala bugünlerde bu faaliyetler yapılmakta ama neticesiz olmaktadır.

2.2. Vorukh Enklavı

Kırgızistan'ın Batken bölgesinde yer alan 130 km karelik araziye sahip Tacikistan'ın toprağıdır. Özbekistan'ın Sokh enklavı gibi Vorukh ile Batken bölgesinde yollarda sorunlar çok çıkar. Hatta yılda bir kaç kez iki tarafın halkı birbirlerine saldırdıkları olaylar mevcuttur. Örneğin, 27 Nisan 2013 yılında Kırgızistan'ın yaptığı tamirat işleri bu enklavdaki halkın memnuniyetsizliğine yol açtı. Bu ise çatışmalara yol açtı. Ayrıca son iki yılda Kırgızistan Tacikistan sınırında çatışma olaylarının sayısı arttı.

Vorukh'ta çatışmanın çıkma olasılığı büyüktür. Bu bölgedeki toprak su kaynaklı çıkan anlaşmazlıkların kökeni 1920'lere kadar gitmektedir. 1924-1927 yıllarında Fergana'da sınırların belirlenmesi ile mevcut olan bugünkü sınır çatışmalar bölgedeki halkı hem ahlaki hem de maddi açıdan zarara uğratmaktadır. Sürekli anlaşmazlıklardan dolayı 1958-1959 yıllarda tekrardan eşit yetkilere sahip komisyon kurulup, bu komisyon gereken işleri yürüttü.

Ancak komisyon tarafından alınan kararlar SB'nin o zamandaki kanunlarına göre onaylanmadı. Kırgız tarafı Sovyet döneminden sonraki zamandan itibaren bugüne kadar güncelliğini kaybetmeyen sınır sorunlarına 1958, 1959 ve 1989 yıllarındaki dokümanların uygulanmasını önermektedir. Çünkü o zamanda sınırları tekrardan belirleme işini yürüten komisyon gerçek anlamda taraflar tarafından kullanılmakta olan arazilere göre haritayı tekrardan çizdiler. Bu haritanın uygulanmasına imza atan Tacikistan bugünlerde o haritayı tanımakta geri çekilmektedir. Tacikistan'a göre 1924-1927 yılında alınan doküman SB'nin merkez komitesi sorumluları tarafından bütün hukuk normlarını dikkate alarak sınırları çizdikleri için hem Kırgızistan hem de Tacikistan bu belgeyi kabul etmesi gerektiğini öne çıkarmaktadırlar.

1980'li yıllardan bugüne dek Batken bölgesi Kırgız-Tacik çatışmasına sahne olmaktadır. Çatışmanın alevlenmesine sebep olan başlıca nedenler de toprak su kaynaklara olan taleptir. Örneğin, 1982 yılında Vorukh-Tangi ve 1988 yılında Match-Aktatır adlı yerlerde çatışma oldu. 1989 yılında bu çatışmalar etniklerarası çatışmaya dönüştü. İki ulusun arasında çıkan çatışmaya çözüm bulmak kolay olmadı. 1991 yılında çatışmalar tekrardan canlanıp Tacik taraf Kırgızistan'dan 10 hektar arazinin devamlı kullanılışa verilmesini talep etti. Bu olayda iki ülkenin cumhurbaşkanları birbirlerini suçlayıp, bu gerginlik bugünlerde de az da olsa yansımaktadır. Tacikistan'ın o dönemdeki başkanı Kahhar Makhamov Kırgızistan'ı 'tacik ulusunun eski topraklarını zorla ele geçirdi' diye suçlayıp, Bişkek'e olan ziyaretini iptal ettirmişti. (Alymbayeva ve Tagarev, 2014: 170)

15 Kasım 2014'de Kırgızistan'ın Sınır Hizmeti son 10 raporunu sundu. Bu rapora göre bu süre içerisinde 252 sınır kurallarını ihlal eden kişi yakalanmıştır. Gerçekleşen 40 olayın 32'si Kırgız-Tacik sınırında, Kırgız-Özbek sınırında 5, Kazakistan sınırında 2 ve Çin sınırında ise 1 olay tespit edilmiştir. Buna ilave olarak 2013 yılındaki sonuçlara göre 2014 yılındaki olaylarda artış olduğu vurgulanıp, Özbek sınırında olayların azalması gözlemlenmişken Tacik sınırlarında iki katı artış olduğu belirlendi. (İvashenko, <http://www.fergananews.com/articles/8323>)

11 Ocak 2014 yılında Ak-Say ve Kök Taş köylerinin arasında su bölüştürme yapılan yerde kırgız tacik sınırında çalışan kırgız ve tacik muhafızlar birbirlerine ateş çıkardılar. Ateş sonucu de kırgız tarafından 6 ve tacik tarafından 3 kişi yaralandı. Çatışmanın temel sebebi de Ak-Say, Tamdik ve Kök-Taş kasabaları arasında otoyolun kurulması oldu. Kırgızistan'ın Koruma, Güvenlik ve Sınır sorunlarını Vise Premyeri Tokon Mamytov olayı kısaca özetledi. Onun verdiği reportajda Tacik taraftan sınır muhafızlarının komandiri bir kaç diğer muhafızlarla (sınır koruyucularla) gelip tabanca ile kırgız sınır koruyucuları tehditte bulunup, yolun kurulmasının durdurulmasını istedi. Hatta Kırgızistan'ın sınırına 100 metre ileri geçip uluslararası anlaşmalara aykırı olan harç bombalarını kullanmışlardır. Tacikistan bu yolun kurulmamasını bir kaç kere talep ettil. Ancak Kırgız taraf bu yolun kurulması uluslararası hukuka aykırı gelmediği için devam etmekteydi. Bu olaydan sonra iki ülke 14 Ocak'ta görüştüler. Tacik taraf eski pozisyonunda olup kararını değiştirmede. Hatta görüşmeye Tacik sınır koruyucuları kurşun geçirmez yeleklerle hazırlıklı geldiler. 14 Ocak'ta Kırgız taraf Tacikistan'daki elçisini bu olaylardan dolayı kısa bir zaman için geri çağırdı. (Sabirbekova, 2014)

13 Mayıs 2014 yılında Kırgızistan'ın başbakan yardımcısı Abdırakman Mamtaliyev ile Tacikistan Başbakanı Kohir Rasulzoda Duşanbe'de görüştüler.

Kırgızistan başbakan yardımcısı konuşmasında Kırgızistan'ın Hükümeti hem bakanlık hem de bölgesel düzeyde kırgız-tacik sınırında çatışmanın önlenmesi için işbirliği yapmaya hazır olduğu belirtti. Kohir Rasulzoda ise Tacik Kırgız halkının asırlarca savaşımadan dostluk içinde komşu olarak yaşadıklarını vurgulayarak bundan sonra böyle bir çatışmaların olmasına taviz vermeyeceklerini söyledi. (Esenov, 2014:1)

Sınır sorunlarını araştıran ve Batken облusunun eski valisi Haitali Aykinov'a göre bu olayı kırgız hükümetinin zayıflığı ile yorumladı. Olayda kırgız vatandaşlarının hukuki olarak zedelenmesine rağmen kırgız taraf hiç bir şey yapmadığı belirtti. Aslında rehin alınan olaylarda dava açılması gerekiyordu. Fakat bizim taraf hiç bir çare uygulamadan sadece tutuklanan tacik vatandaşların Tacikistan tarafa verip yerine iki kırgız vatandaşını almakla yetindi. Bunun gibi olaylara bu kadar ilgisizle davranmak gelecekte olacak olaylara zemin hazırlamaktadır. Kırgızistan'ın bir pozisyonu olmalıdır.

22 Ağustos 2015'te Oş sınır işleri takımının bazında kırgız-tacik ve kırgız özbek sınırlarında çatışmaları önleme amaçlı bir özel grup faaliyete başladı. Bu grup sınırlara yakın yaşamakta olan hem kırgız hem özbek hem de tacik halkının sınırlarda kendilerinin nasıl davranmaları ve hangi kurallara uymaları gerektiğini öğretecekler. Çatışmaların çıktığı anlarda da durumun kontrol edilmesine yardımcı olacaktır. Bu grubu yerel yönetimdekiler, sınırlara yakın yaşamakta olan halk ve güç organları oluşturmaktadır. AGİT'in projesiyle kurulan bu grup Celal-Abad'da faaliyette ve Talas oblastında'da kurulacağı planlanmaktadır. (www.azattyk.org , 22.08.2015). Kırgızistan ile Tacikistan sınır uzunluğu 970 km olup ve bunun 470 km'si tartışılmaktadır. Özbekistan ile Kırgızistan sınır uzunluğu ise 1378km ve bunun 320 km sorunlu bölgedir.

SONUÇ

Kırgızistan ile Tacikistan sınır sorunlarının çıkış sebeplerini analiz etmede temel sebepleri ortaya koyabiliriz. Çatışmaların çoğunluğu doğal kaynakların paylaşılmasından kaynaklanmaktadır. Örneğin, yayla, odun ve su üzerinde anlaşmazlıklar iki milletin çatışmasına yol açmaktadır. Sovyet döneminden kalan su paylaşım sistemleri Sovyet dönemindeki Kırgız SSR'inin çıkarlarını tam karşılamadı. Bunlar birlik dağıldıktan sonra Tacikistan ile Kırgızistan'ın arasındaki sorunlara dönüştü. Örneğin, İsfara, Kojo-Bakırın deryalarının hangi tarafa ait olduğu net bir şekilde belirlenmemiştir.

İki ülke arasındaki oto yolların da çatışmaların çıkmasına neden olmaktadır. Çünkü Sovyet döneminde kurulan bu yollar artık egemen ülkelere kontrol edilmektedir. Yük taşıyan arabaların sınırları geçtiklerinde insan haklarının ihlali gibi konular iki komşu ülkenin sınır konusunda anlaşmaların yürütülmesine engeller oluşturmaktadır. Sınırların zaman zaman kapatılması da alışkanlık hale getirildi. Böyle bir davranış iki halkın birbirlerine güvenini azaltmaktadır.

Gittikçe halkın sayısının artışı toprak yetersizliğine neden olmaktadır. Özellikle sınırlara yakın yaşayan halkın yiyeceklere olan talebi arazi, orman, yayla gibi toprak kaynakların kıtlığına yol açmaktadır. Son günlerdeki çatışmaların çoğunluğunu net bir şekilde çizilmeyen sınırlardan dolayı yalnızlıkla arazilere sahip olma ya da kullanma gibi olaylar yer almaktadır. Buna ilave olarak ev hayvanlarının sınırları geçmesi ve diğer taraf tarafından tutuklanması günlük çatışmalar listesindedir.

Kırgızistan ile Tacikistan arasında yüksek düzeyde sınırlar konusunda iyi bir anlaşmanın olmadığı sürece bu

çatışmaların sona ermesini söylemek zordur. Anlaşılan bu topraklarda, başka bir ifadeyle enklavlarda eski zamandan beri yaşamakta olan Tacik vatandaşları ve sınırdaş yaşayan kırgız vatandaşlarına sınırlarda ne yapılması gerektiğini ve kuralları öğretmek gekeklidir. Benim fikrime göre iki ülke iki tarafın de çıkarlarını dikkate alarak bir fikir birliğinin oluşması lazımdır. 1991 yılından beri iki tarafın bu sorunu çözmede farklı belgelere dayanması yalnistır. İlk olarak bu belgelerin hangisinin uygun olup olmadığını net bir şekilde belirlemelerinde fayda vardır. Bu belirsizliği çözdükten sonra sınırların belirlenmesinde kolaylıklar sağlanacaktır. İki tarafın bir grup oluşturup olayın özünü iyi inceleyip ve sonuçlara bağanmaları gereklidir. Fakat iki tarafın de bu konular ile yakından ilgilenmedikleri için 20 yıldır zaman zaman sorunlarla karşılaşılıyor. Bu sorunlar daha çok halkı etkilemekte olup can kaybına sebep olan olaylara sahne olmaktadır. Aslında Hükümette çalışanlar bu problemin ne kadar ciddi olduğunu bilmedikleri için, bölgede kendileri yaşamadıkları için oradaki halkın ne kadar günlük problemlerle yaşadıklarından haberi olmadıkları için ele almıyorlar. Kırgızistan Tacikistan sınır sorunları yakın zamanlarda çözülmesi lazım. Su damlaya damlaya göl olur atasözünde denildiği gibi küçük çatışmalar bir gün daha da ciddi çatışmaya sebep olabilir.

КАУНАҚСА

1. Alymbayeva, Aida ve Tagarev, Todor. Kırgız Cumhuriyetinin kriz dönemindeki kontrol etmesindeki tecrübeleri: geleceğe ders. Jeneva, Bişkek, Riga, Sofia. 2014. DCAF, OñOO «Printhouse» (Kırgız Республикасынын кризистик кырдаалдарды тескөөдөгү тажрыйбасы: келечек үчүн сабак)

2. Demirci Levent. Özbekistan, Kırgızistan ve Tacikistan'ın Kesişimindeki Sorunlu Vadi: Fergana. The Journal of Defense Sciences, . 2012. November Volume 11, Issue 2, 33-69.

3. Esenov, A. Kırgız Tuusu, 2014, 19 Mayıs, '36 (203825), (2014-жылдын 16-майы №36 (203825), Kırgız Tuusu)

4. Everett-Heath, Tom. Central Asia: Aspects of Transition. London and New York. RoutledgeCurzon. 2003.

5. İvashenko, Ekaterina. Kırgızistan: Sınırlar sorun ve çatışmalar kaynağıdır. (Kırgızistan: Границы как источник проблем и конфликтов), <http://www.fergananews.com/articles/8323>, 10.08.15

6. International Crisis Group. Asia Report N° 33. 4 April. 2002. Osh, Brussels.

7. Gabdulhakov Rashid. Geographical Enclaves of the Fergana Valley: Do Good Fences Make Good Neighbors?. Central Asia Security Policy Briefs #14.

8. Kerim. N. Kırgızistan-Tacikistan: bölgesel iletişim kontekstinde işbirliğin pekiştirilmesi. (Kırgızistan-Tadzhikistan: курс на укрепление партнерства в контексте региональных связей). Umarov, H ve Umarova, Z. Kırgızistan ile Tacikistan ticari-eonomi ilişkileri. Bişkek. 2010.

9. Kerim. N. Kırgızistan-Tacikistan: bölgesel iletişim kontekstinde işbirliğin pekiştirilmesi. Alamanov, Kırgız-Tacik sınırının tarihi, bugünü ve hukuki perspektifi. Об истории, современном состоянии и перспективах юридического оформления кыргызско-таджикской государственной границы. Бишкек. 2010.

10. Rahimov, Mirzohid. Orta Asya'daki Ülke Arası Sınırlar Ve Güvenlik Sorunları (Межгосударственные границы и проблемы безопасности в Центральной Азии), <http://ia-centr.ru/expert/3934/>, erişim tarih 27.06.15

11. Sabirbekova, Gulmayram. Tacikistan'ın müdahalesine rağmen yol inşaatı devam edecektir, <http://www.super.kg/mobile/article/?article=26421>, (Тажикстандын Каршылыгына Карабай Жол Салуу Улантылат), 19.08.15, №585 17-январь-23-январь, 2014.

12. Sınırdaki çatışmalar için özel bir grup işe başladı. www.azattyk.org. 22.08.2015 (Чек арадагы чыр-чатактар боюнча атайын топ ишке кирди).

Жакшылыкова К.Ж.

лаборатории педагогики и профессионального образования КАО

КЛАССИФИКАЦИЯ РИСКОВ: ПРИНЦИПЫ И КРИТЕРИИ

Ключевые слова: *риски, классификация, предприятие, банки, финансовые средства.*

Под *классификацией* понимают систему соподчиненных понятий какой-либо области знания или деятельности человека, используемую как средство для установления связей между этими понятиями. Таким образом, классификация рисков означает систематизацию множества рисков на основании каких-то признаков и критериев, позволяющих объединить подмножества рисков в более общие понятия.

Вопросами поиска оптимальных критериев занимаются до сих пор. Так, одним из первых классификацией рисков занялся Дж.М.Кейнс. Он подошел к этому вопросу со стороны субъекта, осуществляющего инвестиционную деятельность, выделив три основных вида рисков:

- предпринимательский риск – неопределенность получения ожидаемого дохода от вложения средств;
- риск “заимодавца” - риск невозврата кредита, включающий в себя юридический риск (уклонение от

возврата кредита) и кредитный риск (недостаточность обеспечения);

- риск изменения ценности денежной единицы – вероятность потери средств в результате изменения курса национальной денежной единицы (рыночный риск).

Кейнс отмечает, что указанные риски тесно переплетены – так заемщик, участвуя в рисковом проекте, стремится получить как можно большую разницу между процентом по кредиту и нормой рентабельности; кредитор же, учитывая высокий риск, стремится также максимизировать разницу между чистой нормой процента и своей процентной ставкой. В результате риски “накладываются” друг на друга, что не всегда замечают инвесторы.

В настоящий момент практически в каждой книге, посвященной вопросам риска приводится один из вариантов классификации рисков. В большинстве случаев выбранные критерии не позволяют охватить все мно-

жество рисков, однако ряд основных рисков в экономической литературе фигурирует. Исходя из этого, достаточно частыми являются попытки классифицировать подмножества рисков, входящих в эти общие понятия.

Так, подавляющее большинство зарубежных авторов выделяет следующие риски:

- операционный риск (operationalrisk);
- рыночный риск (marketrisk);
- кредитный риск (creditrisk).

Подобного подхода придерживаются ведущие западные банки, специалисты Базельского комитета, разработчики систем анализа, измерения и управления рисками, а также российские специалисты.

К этим базовым рискам добавляют еще несколько вариантов, встречающихся в той или иной последовательности:

- деловой риск (businessrisk);
- риск ликвидности (liquidityrisk);
- юридический риск (Legalrisk);
- риск, связанный с регулирующими органами (regulatoryrisk).

Как было сказано ранее, последние 4 риска фигурируют не во всех разработках. Так, *риск, связанный с регулирующими органами* наиболее актуален для банковских организаций, поэтому он чаще встречается в сферах, связанных с банковской деятельностью. Риск ликвидности некоторые авторы включают в понятие рыночных рисков.

Спецификой западной классификации рисков является то, что в этих странах существует устойчивая банковская система, а также развитые рынки: валютный и ценных бумаг. Таким образом, большинство работ, посвященных вопросам риска неразрывно связано с указанными институтами, а также органами, их регулирующими.

Таким образом, уже на начальном этапе возможно первое деление рисков на риски, свойственные финансовым институтам и риски, им несвойственные.

Проблематика и методология рисков, свойственных банкам и банковским организациям, проработана за рубежом достаточно тщательно. Наиболее полно классифицирующими рисками являются «Основные положения по управлению рисками деривативов». В соответствии с этим документом, организация встречается со следующими видами рисков:

- Кредитный риск (включая риск погашения).
- Рыночный риск.
- Риск потери ликвидности.
- Операционный риск.
- Юридический риск.

Под *операционным риском* понимается риск, связанный с недостатками в системах и процедурах управления, поддержки и контроля.

Кредитный риск – риск того, что участник-контрагент не исполнит свои обязательства в полной мере либо на требуемую дату, либо в любое время после этой даты.

Рыночный риск – риск потерь, зафиксированных на балансовых и забалансовых позициях, из-за изменения рыночных цен; это риск изменения значений параметров рынка, таких как процентные ставки, курсы валют, цены акций или товаров, корреляция между различными параметрами рынка и изменчивость (волатильность) этих параметров.

Риск потери ликвидности – риск того, что фирма не сможет в конкретный момент погасить свои обязательства имеющимся капиталом.

Юридический риск – риск того, что в соответствии с действующим на данный момент законодательством партнер не обязан выполнять свои обязательства по сделке.

Каждый из вышеозначенных рисков включает в себя значительное количество конкретных рисков, например: операционный риск – риск обмана, риск аварий, риск стихийных бедствий; кредитный риск – риск невозврата основной суммы кредита, риск заемщика; рыночный риск – процентный риск, валютный риск и пр.

Используя вышеозначенную классификацию, учитываются и коммерческие и финансовые риски, которые «разбросаны» по всем категориям.

Классификация рисков предприятия. Спецификой банковской организации является то, что объектом ее деятельности являются финансовые средства и потоки. Для предприятия же данная классификация может быть несколько урезанной, поскольку в ней в неполной мере учтены так называемые промышленные, производственные риски, которые зачастую выделяют в отдельную категорию [7.С. 24]. Несколько особняком стоят инвестиционные риски, которые в силу своей специфики включают значительную часть вышеуказанных рисков.

Таким образом, очевидно, что четко разработанной классификации рисков не существует. Более того, насчитывается более 40 различных критериев рисков и более 220 видов рисков, так что в экономической литературе нет единого понимания в этом вопросе.

Однако, отталкиваясь от вышеуказанных критериев, можно построить базовую классификацию рисков в зависимости от того, в какой области деятельности они проявляются. Формируя подобную классификацию, понятие операционных рисков делится на 2 части: риски, связанные с производством (они формируют понятие производственных рисков) и риски, связанные с непроизводственной деятельностью компании. В итоге, это позволяет выделить следующие риски:

1. Организационные риски: в этот пункт можно включить риски, связанные с ошибками менеджмента компании, ее сотрудников; проблемами системы внутреннего контроля, плохо разработанными правилами работ и пр., то есть риски, связанные с внутренней организацией работы компании.

2. Рыночные риски – это риски, связанные с нестабильностью экономической конъюнктуры: риск финансовых потерь из-за изменения цены товара, риск снижения спроса на продукцию, трансляционный валютный риск, риск потери ликвидности и пр.

3. Кредитные риски – риск того, что контрагент не выполнит свои обязательства в срок. Эти риски существуют как у банков (классический риск невозврата кредита), так и предприятий, имеющих дебиторскую задолженность и организаций, работающих на рынке ценных бумаг

4. Юридические риски – это риски потерь, связанных с тем, что законодательство или не было учтено вообще, или изменилось в период сделки; риск несоответствия законодательств разных стран; риск некорректно составленной документации, в результате чего контрагент в состоянии не выполнять условия договора и пр.

5. Техничко-производственные риски – риск нанесения ущерба окружающей среде (экологический риск); риск возникновения аварий, пожаров, поломок; риск нарушения функционирования объекта вследствие ошибок при проектировании и монтаже, ряд строительных рисков и пр.

Данная классификация наиболее полно охватывает множество рисков и, соответственно, позволит наиболее грамотно подойти к проблеме выявления рискообразующих факторов и исследования рисков.

Помимо вышеприведенной классификации, риски можно классифицировать по другим признакам. По последствиям принято разделять риски на три категории:

- *допустимый риск* - это риск решения, в результате неосуществления которого предприятию грозит потеря прибыли; в пределах этой зоны предпринимательская деятельность сохраняет свою экономическую целесообразность, т.е. потери имеют место, но они не превышают размер ожидаемой прибыли;

- *критический риск* - это риск, при котором предприятию грозит потеря выручки; иначе говоря, зона критического риска характеризуется опасностью потерь, которые заведомо превышают ожидаемую прибыль и в крайнем случае могут привести к потере всех средств, вложенных предприятием в проект;

- *катастрофический риск* - риск, при котором возникает неплатежеспособность предприятия; потери могут достигнуть величины, равной имущественному состоянию предприятия. Также к этой группе относят любой риск, связанный с прямой опасностью для жизни людей или возникновением экологических катастроф.

Основой для следующей классификации рисков также является характер воздействия на результаты деятельности предприятия. Так, риски делятся на два вида:

- *чистые* - означают возможность получения убытка или нулевого результата;

- *спекулятивные* - выражаются в вероятности получить как положительный, так и отрицательный результат.

Очевидно, что вышеприведенные классификации взаимосвязаны между собой, причем вторая несет более общий характер.

Существует большое количество классификаций в зависимости от специфики деятельности компании. Отдельно классифицируются инвестиционные риски, риски на рынке недвижимости, риски на рынке ценных бумаг и пр.

Резюмируя вышесказанное, следует отметить, что проблемой рисков и их классификации экономисты занимаются давно. Устоявшихся критериев, позволяющих однозначно классифицировать все риски, не существует по ряду причин: специфике деятельности хозяйственных субъектов, различных проявлениях рисков и их различных источниках. Тем не менее, теория риска позволяет выделить наиболее общие группы рисков:

1. Организационные риски
2. Рыночные риски
3. Кредитные риски
4. Юридические риски
5. Техничко-производственные риски

В той или иной мере они присутствуют в деятельности всех хозяйствующих субъектов. Данная базовая классификация дополняется частными классификациями, основывающимися на специфике хозяйствующих субъектов.

Литература

1. Словарь иностранных слов и выражений. - М.: Олимп, 1998. 608 с.
2. Большая энциклопедия Кирилла и Мефодия, 2 CD, 1998.
3. Рубенчик А. Словарь терминов риск-менеджмента. Депозитариум, №7(16) август-сентябрь 1999.
4. Волков И.М. Грачева М.В. Проектный анализ. -М.: Банки и Биржи, Юнити, 1998. 423 с.
5. Банки и банковские операции. /Под ред. Жукова Е.Ф. - М.: Банки и Биржи, Юнити, 1997. 471с.
6. Черкасов В.В. / Проблемы риска в управленческой деятельности. - М.: Рефл-бук, К.: Ваклер, 1999. 288 с.
7. Хохлов Н.В. Управление риском. -М.: Юнити - Дана, 1999. 239 с.

Эргешова Г.С.
Кыргыз-Турк Манас Университети

КЫРГЫЗСТАНДА КИЧИ ЖАНА ОРТО БИЗНЕСТИН ӨНҮГҮҮСҮ ЖАНА КӨЙГӨЙЛӨРҮ

Бул макалада Кыргыз Республикасында кичи жана орто бизнестин өнүгүү тенденциясы жана өнүгүүгө жолтоо болгон көйгөйлөр анализденген.

Ачкыч сөздөр: *Кичи жана орто бизнес, салык, насыя, үстөк пайыз*

В этой статье проанализирована тенденция развития Малого и среднего бизнеса в Кыргызской Республике и проблемы препятствующие развитию бизнеса.

Ключевые слова: *Малый и средний бизнес, налог, кредит, процент.*

Кыргызстан экономикасын жакшыртуу боюнча перспективдүү багыттардын бири – бул кичи жана орто бизнестин өнүктүрүү аркылуу керектөө рыногун товар менен камсыз кылуу, жаңы иш оорундарын түзүү. Рыноктун өзгөрүү шарттарына, жаңы технологиялардын киришине карата бул мекемелер жогорку мо-

билдүүлүккө ээ. Кичи жана орто бизнес сегменти Кыргызстан үчүн стратегиялык түрдө маанилүү. Бул сферада жүргүзүлүүчү иш чаралардан мамлекеттин социалдык –экономикалык өнүгүү процесси байланыштуу.

2.1-Диаграмма : Кичи жана орто ишкерлердин өнүгүү динамикасы

Булак: Кыргыз Республикасынын Улуттук Статистика Комитети.

Статистикалык маалыматтарга караганда Кыргызстанда 1991 ден баштап кичи жана орто бизнес өтө жогору деңгээлде өскөн. Негизи кичи жана орто бизнести өнүгүүсүндө 4 этап бөлүүгө болот: 1990-1993 ж.ж. - кичи ишкерлердин өтө тез өсүүсү, 1993-1999 ж.ж. өнүгүүсүнүн туруктуулук этабы, 2000-2004 ж.ж., экономикалык жеңилдиктердин кыскартуусу жана макроэкономикалык абалдын жамандашы менен орто жана кичи бизнестин өсүү темпинин кыскаруусу, 2004-2014 ж.ж. - кичи жана орто бизнестин темпинин стабилдүү түрдө өсүшү байкалууда¹. Ичинен э? чо? өсүш дыйкан чарбада байкалган 1991-жылдан 2014 жылга карата 84 эсеге өскөн, жеке ишкерлердин өсүү динамикасы 45 эсеге тактап айтсак 1991-жылы 7700 жеке

ишкер катталган болсо 2014 жылы 350 688 жеке ишкер катталган. Кичи ишкерлердин өсүү деңгээли болсо 5,6 эсеге өскөн.

Кичи жана орто ишканалар Кыргызстанда аймактар арасы тегиз эмес өнүгүүдө. Негизинен Чүй, Жалал-Абад жана Ош областтарыда кеңири өнүккөн. Кыргызстанда агро сектор тармагынын өнүгүүсүндө кичи жана орто ишканалардын орду чоң. Дүйнөдө өнүккөн өлкөлөрдүн тажрыйбасы көрсөткөндөй - жеке жана чакан айыл чарба ишканалары көпчүлүк учурда күчтүү адандаштыкка туруштук бере алышпайт. Ошондуктан айыл чарба секторунда кооперативдердин түзүлүшү эффективдүү өнүгүү методу.

2.1-Таблица : Кичи жана орто мекемелер жана ал жерде иштегендер саны

Субъекттердин саны	2011	2012	2013	2014	2014ж. 2011ж. карата %
Чакан ишканалар	11 371	11 127	11 749	12 712	111
Орто ишканалар	840	804	800	793	94,4
Жеке ишкерлер	267 776	297 895	329 737	350 688	130,9
дыйкан (фермер) чарбалары	344 492	356 642	382 883	384 318	111,5
Иштегендердин саны, миң адам	353,8	385,4	417,7	439,2	124
Чакан ишканалар	46,0	50,0	51,0	52,0	113
Орто ишканалар	40,0	37,4	37,0	36,5	91
Жеке ишкерлер	267,8	297,9	329,7	350,7	130,9
Экономикада иштегендердин жалпы санындагы иштегендердин салыштырма салмагы, пайыз менен	15,5	16,9	18,5	19,1	122,7
Чакан ишканалар	2,0	2,2	2,3	2,3	111,8
Орто ишканалар	1,8	1,6	1,6	1,6	90
Жеке ишкерлер	11,8	13,0	14,6	15,2	129,5

Булак: Кыргыз Республикасынын Улуттук Статистика Комитети.

Таблицадан алынган маалыматтарга карата 2014-жылы Кыргызстан аймактарында 13505 ишканалар, анын ичинен 12700 чакан, 800 орточо ишкана иштеген. Жеке ишкерлер саны болсо 350 688 жеткен, 2011-жылга салыштырмалуу 130,9% өскөн. Бирок акыркы жыл-

дары экономикалык кризиске байланыштуу өсүү темпи бироз солгундаган. Мисалы: 2014-жылы 2013-жылга салыштырмалуу 6% өскөн болсо, 2013 –жылы 2012 –жылга салыштырмалуу 10 % өскөн.

2.2-Таблица: Кичи жана орто ишкерлердин ИДПгы үлүшү

	2011	2012	2013	2014	2014ж. 2011ж. карата %
Кошумча дүң нарктын көлөмү, миллион сом	113 131,3	124 072,1	138 042,9	155 485,4	137,4
Чакан ишканалар	19 580,6	23 724,7	26 519,8	30 779,9	157
Орто ишканалар	13 860,6	13 561,5	16 074,6	17 606,	127
Жеке ишкерлер	48 062,7	55 367,30	62 540,4	70 515,9	146,7
дыйкан (фермер) чарбалары	31 627,4	31 418,6	32 908,1	36 583,6	115,6
ИДПга кошумча дүң нарктын көлөмүнүн салыштырма салмагы, пайыз менен	39,5	39,9	38,9	39	98,7
Чакан ишканалар	6,8	7,6	7,5	7,7	113
Орто ишканалар	4,8	4,4	4,5	4,4	91,6
Жеке ишкерлер	16,8	17,8	17,6	17,7	105
дыйкан (фермер) чарбалары	11,1	10,1	9,3	9,2	82,8

Булак: Кыргыз Республикасынын Улуттук Статистика Комитети.

2011–2014-жылдардагы чакан жана орто ишкердик субъекттери тарабынан өндүрүлгөн орточо эсеп менен кошумча дүң наркынын үлүшү ИДПга карата 40 га жакын пайызды түзгөн. 2014-жылдын жыйынтыгы боюнча анын көлөмү 155485,4 млн сом өлчөмүндө ИДПга карата 39 пайызды түзүлгөн.

Кыргызстандагы кичи жана орто ишкердүүлүктү өнүктүрүүдөгү жолтоо болгон тоскоолдуктар негизинен потенциалдык ишкерлердин кантип эл аралык стандарттарга ылайык жаны иш баштоо, ишке ашуучу реалдуу бизнес-пландарды даярдоо жагынан билимдик жетишсиздик же аз билимге ээ болгондугу, өндүрүштүк техника жана технологияларды жабып туруучулар, базарлар, мыйзамдар, стандарттар, жөнүндө жеткиликтүү маалыматтын жоктугу. ишканалардын иш алып баруусуна көптөгөн расмий органдардын өкүлдөрүнүн кийлигишүүсү, чет өлкөлүк партнерлор менен байланыш куруунун кыйындыгы, салык салуунун татаалдашкан тутуму жана салык жана жыйымдардын жүгү.

Заманбап учурда кичи жана орто бизнес өнүгүүсүндө коммерциялык банктардын орду өтө чон. Эң негизги капитал жетишсиздиги биринчи орунду ээлейт. Бирок тилеке каршы кичи жана орто ишкердик коммерциялык банктар үчүн рисктүү сегмент болгондуктан кредиттердин жогорку пайыздык ставка, күрөөлүк камсыздыктын жогору пайыздуулугу сыяктуу татаал шарттар насыя каражаттардын берилүүсү ишкерлер үчүн кол жеткизсиздик жаратууда. Төмөнкү диаграммада Кыргызстанда финансылык жогорку кинституттар тарабынан берилүүчү кредиттер пайызынан да байкаса болот. Эң эле жогорку пайызда БФКМи тагыраак айтсак микро финансылык уюмдар тарабы-

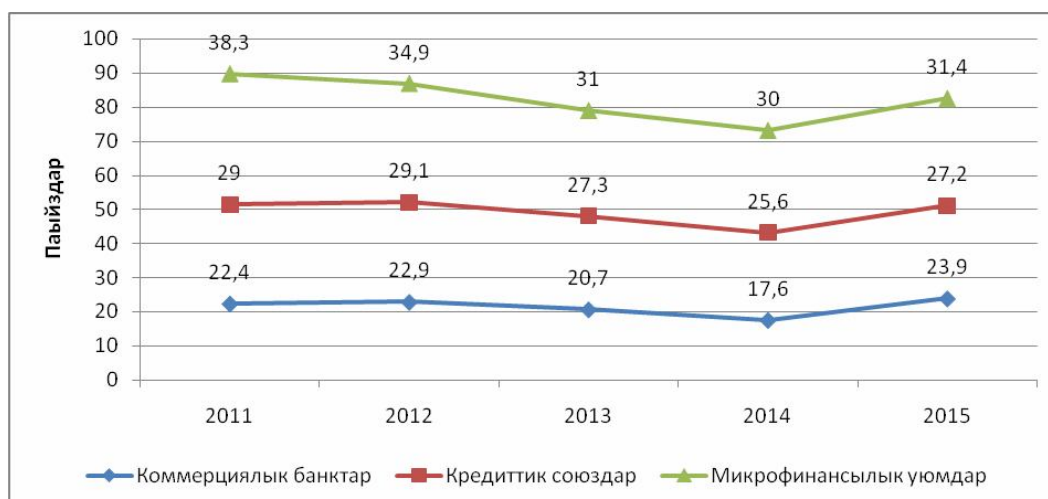
нан берилүүчү кредиттер саналат. Бул уюмдар жогорку пайыз кою менен кредит рисктерини жабышат, андан сырткары коммерциялык банктарга салыштырмалуу талап кылган документтер саны төмөн, кредит алуу шарттары оңой. БФКМ тарабынан кичи жана орто бизнеске берилүүчү кредиттери негизинен 50 000-250 000 сом аралыгында түзүлөт, себеби кичи жана орто бизнестин бул катмары негизинен жаңы ачылган бизнес ишкерлери жана бул топтун көпчүлүгү коммерциялык банктын талаптарына жооп бербегендиктен же болбосо ликвидүү күрөөсү жок болгондуктан БФКМне кайрылышат.

Коммерциялык банктар үчүн кичи жана орто бизнестин кредиттөөсү рисктүү сегменте катары саналгандыктан узак мөөнөттүү кредит берүүдөн чочулашат. Негизги каражаттарды жаңылоо, ишкердикти кеңейтүү үчүн инвестициялык салымдар узак мөөнөткө каралгандыктан түзүлгөн бул жагдай ишкерлер үчүн терс таасирин берүүдө. Ошондуктан коммерциялык банктар кредит мөөнөттөрүнүн узартылышы кичи жана орто ишкерлер үчүн жагымдуу абал түзүлмөк.

Акыркы 10 жылда кичи жана орто ишкердикти каржылоо жолдору өтө кеңейген, ЕБРР тарабынан сунушталган камсыздоо шарттары учурданы кичи жана орто ишканалардын өнүгүү шарттарына ийкемдүү болуп эсептелинет. Бирок кээ бир тараптан иштетилбеген жактарын төмөнкү сунуштоолор менен белгилеп кетсек болот.

- насыя берүү шарттарын жеңилдетүү, күрөөнү ортодон калтырып, кепилдик негизинде насыя берүү. Бирок ошол эле учурда кепилдик милдеттерин жогорулатуу да кардарларга билдирүү;

2.1-Диаграмма : Кичи жана орто бизнеске берилүүчү кредиттердин орточо пайызы

Булагы: Улуттук банк * улуттук валютадагы пайыздык чендери

- Бажы менен бирге бир маалымат базасын иштетүү. Насыя төлөбөй качып жаткан кардаарга мамлекеттен чыгуу жолдорун жабуу;

- Базар администрацияларын окшотуп жасалган справка бергендерине жаза салуу, милдеттерин жогорулатуу. Салык кызматкерлердин милдеттенмелерин жогорулатуу, патент жаздырып жатканда жеке ишкерлер менен маектешүү, түшүндүрүү жол менен, патент алгандын артыкчылыктарын түшүндүрүү;

- Банк тарабынан минималдуу 6 ай иштетилген патенттер кабыл алынуусу сунушталат (патент баасы төмөндөгөн учурда). Ошондо банк рисктери азаят, пайыз көлөмүнүн азайтууга жол ачылат, өз кезегинде мамлекетте кичи жана орто ишканалардын санын так сүрөтүн көрсөтөт.

Бул иштин жыйынтыгында көрүнүп тургандай көпчүлүк көйгөйлөр саясий, каржылык жана уюшту-

руучулук болуп саналат. Кичи жана орто ишкердүүлүктү өнүктүрүү келечек экономиканын фундаментин куруу менен барабар, анткени бекем кичи жана орто ишкердүүлүк болгон болсо, экономика өнүгүү менен өнүккөн өлкө болоору талашсыз.

Адабияттар

1. Койчуев.Т. Экономика Кыргызстана на переломном этапе. //Избр.соч.-т.III.-Б., 2007
2. Основные характеристики систем государственно –общественной поддержки развития малого и среднего предпринимательства зарубежных стран . www.giac.ru
3. Югай Лариса. Развитие малого и среднего предпринимательства в КР//www.nisi.kg/ 2014г.Улуттук банктын электрондук сайты www.nbkr.kg
4. Статистика комитетининэлектрондук сайты www.stat.kg

УДК 631.1.016

Акылтаев Б. Б., магистрант
Мырзалиева З. К.,

Южно-Казахстанский государственный университет имени М. Ауэзова, Казахстан

ЗЕМЕЛЬНЫЕ ОТНОШЕНИЯ В УСЛОВИЯХ НЕЗАВИСИМОСТИ

(на примере Южно-Казахстанской области)

В статье рассматривается история организации аграрной сферы Южно-Казахстанской области от советского времени до наших дней. В частности показано, как введение новых форм и видов собственности на землю сделало сельскохозяйственные предприятия региона более конкурентноспособными, прибыльными и рентабельными.

Ключевые слова и фразы: земельные отношения; земельный вопрос; право собственности на землю; изменения в аграрной сфере; реорганизация советских хозяйств; реформирование сельского хозяйства; сельскохозяйственные предприятия.

The article discusses the history of the organization agrarian sphere of South Kazakhstan region from the Soviet era to the present day. In particular, we show how the introduction of new forms and types of land ownership has made the agricultural enterprises of the region more competitive, profitable and viable.

Key words: land relations; the land question; land ownership; changes in the agricultural sector; reorganization of state farms; the reform of agriculture; agricultural enterprises.

Республика Казахстан – это государство, располагающее крупнейшими земельными ресурсами, в связи с этим земельный вопрос в Казахстане весьма актуальный.

Несмотря на то, что в последнее время в Казахстане совершенствование правовых аспектов позволяет решить земельные вопросы на достаточно высоком уровне, теория и практика земельных отношений требует довольно пристального внимания.

В силу специфических особенностей земля относится к наиболее сложным объектам экономической деятельности, к тому же имеющиеся нормативно-правовые документы не соответствовали требованиям земельного кодекса страны. Теперь в Республике Казахстан разработан земельный кодекс и приняты многочисленные законодательные акты устанавливающие разнообразные формы и виды изменения и прекращения права собственности на землю и землепользование. Эти изменения напрямую касаются проблем использования и охраны земельных ресурсов, соблюдения прав землепользователей, укрепления законности в вопросах землепользования. Земельный кодекс законодательно закрепил основные принципы равноправия всех видов собственности.

Земля – «божий дар», сохранение ее в первозданном виде, передача из поколения в поколения с соблюдением всех мер бережного отношения к ней как главного природного ресурса – основа основ жизнедеятельности населения любого государства. Умелое пользование земельным фондом, с учетом ее особой роли, с соблюдением экологической безопасности, а также выстраивание совершенно новых отношений в этом вопросе есть приоритетность этой отрасли.

Как и для всего мира, для Казахстана, вопрос о земле — наиважнейший, от того, как он будет решаться, зависит успешность остальных сегментов экономики страны.

Общая площадь земельных ресурсов РК составляет 222 485,9 тыс. га, они представлены в виде разнообразных земель по категориям таким образом, что на каждого жителя страны приходится по 18,1 га земель, в том числе 13 га сельскохозяйственного назначения [1, с. 21]. В соответствии с Законом о Земле в республике весь земельный фонд включает:

- 1) земли сельскохозяйственного назначения;
- 2) земли населенных пунктов (городов поселков и сельских населенных пунктов);
- 3) земли промышленности, транспорта, связи, обороны и иного, не сельскохозяйственного назначения;
- 4) земли особо охраняемых природных территорий, земли оздоровительного, рекреационного и историко-культурного назначения;
- 5) земли лесного фонда;
- 6) земли водного фонда;
- 7) земли запаса;

В Казахстане выделяются 10 зон земель: 1) лесостепная; 2) степная; 3) сухостепная; 4) полупустынная; 5) пустынная; 6) предгорно-пустынно-степная; 7)

субтропическая пустынная; 8) субтропическо-предгорно-пустынная; 9) среднеазиатская горная; 10) южносибирская горная [7, с.13].

Созданные за годы независимости полноценные конституционные преобразования позволили каждому жителю иметь наделы, что дало возможности для реорганизации советских хозяйств; внедряются новые взаимоотношения с банками в виде возврата банковского кредита, основанных на новых подходах в вопросе налогообложения аграрного сектора РК; демополизируются и изменяются все формы управленческих механизмов.

Казахстан – аграрная страна и во многом социально-бытовой уровень, обеспеченность сельхозпродукцией населения страны тесно связаны с состоянием сельского хозяйства. В аграрном секторе, благодаря глубоким изменениям в вопросах о земле, наблюдается пусть медленный, но верный и неуклонный рост производительности.

Постсоветское развитие наложило свой отпечаток на формирование структуры экономики. В основном перспективы роста всех отраслей экономики зависят от успехов нефтегазодобывающих отраслей. Еще полностью не сложились векторы внутреннего развития, есть специфические трудности стабильного выхода к внешним рынкам. Сельское хозяйство страны финансируется по остаточному принципу, многие виды сельхозпродукции ввозятся в большом объеме из-за рубежа, в связи с чем в ВВП страны продукция сельскохозяйственной отрасли занимает всего лишь 8,5%, и перспективы изменения в сторону увеличения в ближайшее время не трудно предсказуемо. Данное обстоятельство во многом связано с отсталостью отрасли в плане агротехнического перевооружения и с конкурентоспособностью продукции различных видов как на внутреннем рынке, так и на внешнем.

В аграрном развитии страны своеобразное место занимает Южный регион страны, что связано с ограниченностью земельного фонда и густонаселенностью (население Южно-Казахстанской области составляет 2,8 млн. человек) [4, с.43].

К настоящему времени проведены глубокие реформы, пересмотрены проблемы, полностью изменились формы и виды сельхозпредприятий. Приватизация, процесс введения иных взаимоотношений в аграрном секторе, создали необходимую законодательную основу для полноценного внедрения соответствующих отношений и новых видов собственности: если по региону в 2006 г. зафиксировано 74 349 сельхозформирований, то в 2012 г. их количество уменьшилось до 71 120. Таким образом в системе удержались наиболее крепкие и выдержавшие тяжесть и трудности переходного периода крестьянские хозяйства, что является показателем соответствующих изменений [6, с.32].

В новых реалиях не все сельхозпредприятия выдерживают конкуренцию. Наблюдаются новые обстоятельства рыночной борьбы с крупными фирмами, у товаропроизводителей более мелкого уровня издер-

жки большие, агротехнические возможности более низкие, финансирование слабое, не проработаны до конца вопросы обеспечения мелких товаропроизводителей материально-технической базой.

Новые формы развития сельскохозяйственных предприятий должны развиваться свободно, добровольно. Рынок должен выявить сильных и конкурентоспособных, а мелкие не выдержавшие конкуренцию должны будут вынуждены сойти с пути, либо объединиться с крупными кооперативами, вот тогда они могут подняться на уровень устойчивости. Сложившаяся система использования сельхозугодий направлена на сохранение форм коллективных владений. 12,3% или 1126,6 тыс. га у него в секторе, 9,7% или 1206,5 тыс. га у сельских кооперативов, у акционерных обществ - 10% или 936,3 тыс. га, 4,7% или 649,9 тыс. га у хозтовариществ. Во владении государства сельхозугодья составляют 3,3% или 212,9 тыс. га., у лесного фонда 2453,2 тыс. га. Остальные земли — это земли запаса: 53,8% или 3066,6 тыс. га [2, с.17].

О развитии новых форм хозяйствования, основанной на частной форме собственности, свидетельствуют крупные земельные фонды у фермерских хозяйств. Практика владения землей в коллективной и в частной форме и продолжающееся уменьшение государственной собственности на землю в Южно-Казахстанской области есть динамика развития рыночного механизма в регионе.

Коренные преобразования в экономике могут послужить доказательством того, что большинство крестьян создали благодаря приватизации свои сельхозпредприятия, соответствующие институту частной собственности, что проведенные Правительством Казахстана земельная реформа, принятые земельные отношения, развитие товарных сельхозпроизводств, в особенности через создание кооперативов, есть верный путь развития аграрного сектора экономики республики. Этот процесс никогда не идет гладко, как показывает мировой опыт, разорение или укрупнение — естественный процесс: выдюжит тот, кто более конкурентоспособен.

Показатели сельскохозяйственного производства свидетельствуют о том, что сельское хозяйство региона отвечает требованиям времени, их товары увеличиваются для экспорта в достаточных объемах. Если в 1997 г. 491 крестьянские хозяйства Южно-Казахстанской области оказались отстающими, то в 2012 году этот показатель сократился вдвое, до 238 [5, с.78]. Количество прибыльных сельхозпредприятий практически во всех районах ЮКО имеет динамику роста.

По-особому складывается ситуация по Мактааральскому району. В советские годы район был хлопкосеющим, а это, в свою очередь, требовало создания крупных производственных объединений. Поэтому своеобразие ведения работы в хлопкосеющих регионах показало целесообразность развития новых сельхозпредприятий. Именно новые формы сельхозпредпри-

ятий эффективны в этом районе.

Индекс доходности предприятий сельского хозяйства как показатель эффективной деятельности наглядно демонстрирует положительные факты в виде роста с 8% до 9,8%, уже со второй десятилетки нашего века районы области вышли на уровень прибыльности. Анализ динамики деятельности предприятий крестьянских хозяйств демонстрирует тенденцию роста, что означает необходимость постоянного укрепления на качественно новом уровне всех достигнутых позитивных результатов. Ради достижения более глубокого и качественного преобразования всей системы отрасли необходимо постепенно, но неуклонно усиливать положительный опыт реформирования сельского хозяйства в целом [3, с.2].

Несмотря на существование проблем и недостатков, в основном система аграрных отношений страны развивается и улучшается благодаря осуществлению глубоких изменений в аграрной сфере, что отразилось на двух моментах: в вопросе обеспечения населения страны и региона сельскохозяйственной продукцией и в росте благополучия сельского населения. Необходимость дальнейшего планомерного роста аграрного сектора требует формирования ряда факторов для конкурентоспособности субъектов сельского хозяйства, а также осуществления комплекса мер, направленных на интенсификацию организационных работ по объединению сельскохозяйственных товаропроизводителей в более высокие формы производственных кооперативов.

Литература

1. Земельный кодекс Республики Казахстан от 20 июня 2003 года №442-III (с изменениями и дополнениями по состоянию на 24.11.2015 г.) [Электронный ресурс]. URL: http://online.zakon.kz/document/?doc_id=1040583 (дата обращения: 29.02.2016).
2. Мамыров Н.К., Саханова А.Н., Ахметова Ш.С., Брузати Л. Государство и бизнес. Теория государственного ценообразования. Книга 4: Учебник. - Алматы: Экономика, 2002. 404 с.
3. Об установлении базовых ставок платы за земельные участки при их предоставлении в частную собственность, при сдаче государством или государственными землепользователями в аренду, а также размера платы за продажу права аренды земельных участков: Постановление Правительства Республики Казахстан от 2 сентября 2003 г. N 890 URL: http://adilet.zan.kz/rus/docs/P030000890/_history (дата обращения: 29.02.2016).
4. Отчет по разработке базовых ставок платы за земельные участки. / Агентство Республики Казахстан по управлению земельными ресурсами Государственный научно-производственный центр по землеустройству. Астана, 2002.
5. Оценка земель в Республике Казахстан. Методика оценки земельных участков города Алматы (Алматыградкадастр). Отчет по разработке базовых ставок платы за земельные участки. / Агентство Республики Казахстан по управлению земельными ресурсами. Астана, 2002, 38 с.
6. Финансовый отчет Алматинского филиала государственного дочернего предприятия АлматыНПЦзем. / Алматы, 2003.
7. Экономика недвижимости: учебное пособие. / Под ред. д.т.н., проф. Байболова С.М. - Кызылорда, 2003 г.

TÜRKİYE'DE BİREYSEL EMEKLİLİK SİSTEMİ: PROBLEMLER VE ÇÖZÜM ÖNERİLERİ (2007—2015)

Toplum yaşlandıkça, sosyal güvenlik sistemini kendi dinamikleri içerisinde devam ettirmek için başvuru alan önlemlerin ilk basamağında «bireyin gereksinimleri» yer almaktadır. Lisans derslerinde öğrendiğimiz Abraham H. Maslow'un İhtiyaçlar Hiyerarşisi Kuramı'na göre; insanın en alt düzeydeki ihtiyaçlarının karşılanması ardından bir üst düzeydeki ihtiyaçlar kategorisine yönlendiği savunulmuş ve dolayısıyla insan davranışlarına yön veren bu gereksinimler olduğu ortaya çıkmıştır. Bu gereksinimlerin her daim karşılanabilmesi isteği sonucu dünyanın çeşitli ülkelerinde var olan "özel emeklilik fonu", «özel emeklilik sigortası», «bireysel emeklilik hesabı», «tamamlayıcı sosyal güvenlik kurumu», «emeklilik sandığı», «munzam sandık», «gönüllü emeklilik tasarruf programı», «süper emeklilik planı» ve bunlar gibi çeşitli adlar altında düzenlenen ancak büyük farklar ihtiva etmeyen bu planların ortak özelliği, insanlara emeklilik dönemindeki gelirlerini takviye edecek ikinci bir gelir kaynağı sağlayabilmek yani insan ihtiyaçlarının karşılanabilmesinin sağlanabilmesidir. Çünkü, genel olarak emeklilik durumunda bireyin gelir düzeyinde azalma söz konusu olmak ve alışılan hayat standardının altına inildiğinde de insan sağlığını olumsuz etkileyen sıkıntılar meydana gelmektedir. Bu planlar bireyin yaşlandığında kendisini ve statüsünü korumak için etkili birer silah haline gelmişlerdir. Ancak, ülkemizde sosyal güvenlik sisteminin sorunu gelişmiş ülkelerdeki gibi nüfusun yaşlanması ve hayatta kalma beklentisinin yükselmesi gibi demografik kökenli değildir. Temel sorun genç bir toplum olmamıza rağmen aktüeryal dengelerin yeterince gözetilmemesi ve kurumsal yetersizlikler gibi nedenlerden kaynaklanmaktadır. Aktüeryal dengelerin yeterince gözetilememesi ve kurumsal yetersizlikler gibi nedenleri somutlaştıracak olursak, ülkemizdeki sosyal güvenlik sistemimizin sorunları;

- Çalışan sigortalı sayısı ile emekli sayısı arasında dengenin kurulamamış olması
- İşgücüne katılım oranının düşüklüğü
- Kayıtdışı istihdamın yüksekliği
- Prim tahsilat oranlarının düşüklüğü
- Erken yaşta emeklilik uygulamaları
- Ödenmeyen primlerin gecikme cezalarına uygulanan aflar ve cezaların caydırıcı nitelikte olmamaları
- Kurumsal yetersizlikler; kalifiye yönetici sayısının azlığı şeklinde özetlenebilir.

Uygulamada sosyal güvenlik bakımından yükün büyük kısmı zorunlu sosyal sigorta sistemine (birinci ayak tabir edilen) bırakılmıştır. Mevcut sosyal sigorta sistemimiz siyasi popülizme kurban edilmiş ve günümüzde bütün dengelerini ve fonlarını kaybederek devletten sürekli kaynak aktarılmasını gerektirecek bir duruma düşürülmüştür. 2002 Mali yılında sosyal sigorta kuruluşlarına devletin garantör sıfatı ile aktarmak zorunda kaldığı kaynak 7,9 katrilyona ulaşmıştır. Bunda başta siyasi popülizme kapı açan siyasiler ve siyasi iktidarlar kadar; siyasilerin bu zaafından azami istifade ederek günü

kurtarmak peşinde olan sigortalıların ve hak sahibi emeklilerin de payının olduğunun unutulmaması gerekmektedir. Şu halde elbirliği ile sosyal sigorta sistemi bugünlere getirilmiştir. Son on yıl içerisinde sosyal güvenlik sistemimizin bu durumdan nasıl kurtarılabilceği hususundaki araştırmalar, günümüze kadar gelmiş olan bu düzenin artık böyle devam edemeyeceğini göstermektedir. Mevcut sosyal sigorta sistemimizin meseleleri çözülmüş olsa bile tatmin edici bir sosyal güvenlik sisteminin tek başına sosyal sigorta sistemi ile yakalanamayacağı aşikârdır. Öte yandan insanlık tecrübesi de devletin sosyal güvenlik alanında belirli bir seviyenin üzerinde yük almasının mümkün ve de uygun olmayacağı yönündedir. Vatandaşların ve toplumun (belediyeler, işletmeler, aile v.s. yolu ile) sosyal güvenliğe daha fazla yük alması ve daha fazla fedakârlık üstlenmesi gerekmektedir. Devlet'in, sosyal sigorta ve kamu sosyal yardım ve sosyal hizmet sistemi yolu ile asgari seviyede sosyal güvenlik sağlaması; fertlere ise bu asgari garantiyi kuvvetlendirecek tamamlayıcı sistemleri ve alternatifleri ile birlikte tamamlayıcı sosyal güvenlik tekniklerini ve planlarını sunması, daha fazla tatmin edici ve sürdürülebilir bir sosyal güvenlik sistemi için alınan ek tedbirlere tamamlayıcı sosyal güvenlik sistemleri denilir. Tamamlayıcı sosyal güvenlik sistemleri işletme bazındaki özel emeklilik sistemlerinden, hayat sigortalarına kadar çok çeşitli planlardan oluşmaktadır. 28 Mart 2001 tarih ve 4632 sayılı «Bireysel Emeklilik Tasarruf ve Yatırım Sistemi Kanunu» ile Türk sosyal güvenlik sisteminde tamamlayıcı sosyal güvenlik sistemleri alanında diğer ülkelere nazaran geç kalınmış olsa bile önemli ve yeni bir adım atılmıştır. 4632 sayılı Bireysel Emeklilik Tasarruf ve Yatırım Sistemi Kanunu ile getirilen Bireysel Emeklilik Sistemi, bireylere aktif çalışma yaşamlarının sonunda bir ek gelir sağlamaya yönelik, katkılarının her bir katılımcı adına ayrı hesaplarda takip edildiği ve herkesin kendi birikimleri oranında gelir alacakları, kamunun gözetim ve denetiminde ancak bütünüyle özel emeklilik şirketleri tarafından uygulanan, gönüllü katılıma dayalı, kamu emeklilik sistemlerini tamamlayıcı bir sistem olarak tanımlanabilir. Bu sistem isteğe bağlı olarak katkı payı ödenmesi esasına dayanmakta olup, kanunla kurulan sosyal güvenlik kurumlarının ve şahıs sigorta sisteminin alternatifi olarak görülmemelidir. Bireysel Emeklilik Sisteminin son yıllarda göstermiş olduğu gelişim çizgisi incelendiğinde; 30 Nisan 2009 tarihi itibarıyla sistemdeki katılımcıların toplam fon tutarı 7.233,3 milyon TL, emeklilik şirketlerinde toplam katılımcı sayısının 1.810.155 kişiye yükseldiği görülmektedir. Bireysel Emeklilik Sistemi (BES)'nden çıkanların oranı ise 2007 sonu itibarıyla 377.951 kişidir. Sistemin başından itibaren katılımcı sayısı 2.029.627 kişi ile 2007 sonu itibarıyla BES'ten çıkanların payı, ne yazık ki yüzde 21'i bulmaktadır. Kısacası 2007 sonu itibarıyla yaklaşık olarak sisteme giren her beş kişiden biri sistemden çıkmayı tercih etmiştir. Genel olarak emeklilik politikalarına yönelik sosyal güvenlik sistemi kapsamında emeklilik

sisteminin çok ayaklı bir yapıya kavuşturulması önerilmektedir. Temelde önerilen sistem 3 aşamalı geçiş sürecini kapsamaktadır. Dünya Bankası tarafından model olarak sunulan bu çok aşamalı sistemin ilk ayağını; kamu tarafından yönetilen, PAYG ve belirli fayda esasına göre işleyen programlar oluşturmaktadır. Sistemin ikinci ayağını; özel sektör tarafından yönetilen, belirli katkı esasına göre işleyen ve katılımın zorunlu olduğu programlar oluşturmaktadır. Ülkemizde ek emeklilik geliri sağlama işlevini “«hayat sigortaları» aracılığıyla üstlenen kuruluşların da bulunmasının yanında ekonomik gelişmelere bağlı olarak bireylerin maaş veya katkı getiri yerine fonlu sistemleri tercih etmesi, kendi tasarrufları üzerinde söz sahibi olma ve yatırım riski üstlenme konusundaki duyarlılığı, geleneksel araçların yeterli ve sürekli gelir sağlayamaması, ayrıca ekonominin uzun vadeli fon ihtiyaçlarına yeterli kaynak oluşturmaması sebebiyle ülkemizde sosyal güvenlik reformunun bir parçası olan ve kamu emeklilik sistemini tamamlaması amaçlanan Bireysel Emeklilik Tasarruf ve Yatırım Sistemi Kanunu, TBMM tarafından 28 Mart 2001 tarihinde kabul edilmiş, 7 Nisan 2001 tarih ve 24366 sayılı Resmi Gazete’de yayımlanmıştır. Kanunun yürürlüğe girdiği 7 Ekim 2001 tarihinden sonra tamamlayıcı mevzuat çalışmaları devam etmiş, ilgili süreçte Hazine Müsteşarlığınca on emeklilik şirketine hayat sigorta şirketinden emeklilik şirketine dönüşüm ve bir şirkete emeklilik şirketi kuruluş izni ile on bir şirkete emeklilik branşı faaliyet ruhsatı verilmiştir. İlk emeklilik planlarının tasdiklenmesiyle, 27 Ekim 2003 tarihinde bireysel emeklilik sistemi fiilen başlamıştır. Ülkemizde meydana gelen son gelişmelerden bir diğeri de sosyal güvenlik kurumlarını tek çatı altında birleştiren Sosyal Güvenlik Yasası’nın TBMM Genel Kurulu’nda 13 Nisan 2006 tarihinde yasalaştırılmış olduğudur. İlgili yasayla her üç sosyal güvenlik kurumu kaldırılarak yerine Sosyal Güvenlik Kurumu oluşturulmuştur. SGK; yönetim kurulu, genel kurul ve başkanlıkta oluşan bir birimdir. En yüksek karar organı 10 üyeli yönetim kurulundan oluşan SGK’nın başkan ve başkan yardımcısı dışındaki yönetim kurulu üyelerinin görev süresi 3 yıl ile sınırlıdır. Genel Kurul da 3 yılda bir toplanacaktır. SGK’nın kuruluş amaçlarından biri, herkese eşit kalitede hizmet sunulmasıdır. Bu taslağın birinci maddesine göre kanunun amacı şu şekilde ifade edilmektedir: «Kanunun amacı; malullük, yaşlılık, ölüm, iş kazalarıyla meslek hastalıkları, hastalık ve analık hallerinde bu Kanun’da yazılı sosyal sigorta yardımlarını sağlamaktır. Sosyal sigorta yardımlarından sigortalılar ve bunların ölüm halinde bu Kanun’a göre hak sahibi olan kimseler yararlanırlar». Daha başka bir ifadeyle, emeklilik ödemeleriyle tedavi ödemelerinin aynı yapı içerisinde bulunmasının önüne geçilememiştir. Türkiye, sağlıklı bir emeklilik ve tedavi yapılmasını niyet ediyorsa ki amaç budur, genel sağlık sigortasının kapsamını çok iyi belirlemek zorundadır. Muayene ve tedavi masraflarının karşılanması anlamında hastalık, analık, iş kazaları ile meslek hastalıkları hallerine ilişkin ödemelerin genel sağlık sigortasından karşılanmasının doğru olacağı; malullük, yaşlılık ve ölüm sigortasından yapılacak emeklilik ödemeleriyle geçici iş görmezlik geliri ödemelerinin ise emeklilik sigortası sisteminden yapılmasının isabetli olacağı düşünülmektedir. Türkiye, ilgili uygulamaları oluştururken, kurumsal yapılanma bakımından «“sil baştan» yapılanmaların ek maliyetlerine katlanmak zorunda kalmamalıdır. Ayrıca Türkiye, sosyal güvenlik

kurumlarının tek çatı altında toplanmasını sağlayacak sağlıklı verilere de sahip değildir. Örneğin, ülkemizde 5 yılda bir yapılan nüfus sayımlarına rağmen nüfusla ilgili verilerimiz netlik kazanamamıştır. Pekçok kişi kayıt dışı çalışmaktadır. Vatandaşlık numarası henüz kamu kurumlarından istenen ilave bir bilgi olmaktan öteye herhangi bir fonksiyon taşımamaktadır. Bireysel Emeklilik Sistemi’nin getirilmesinde amaç; kamu sosyal güvenlik sisteminin tamamlayıcısı olarak, bireylerin emekliliğe yönelik tasarruflarının yatırıma yönlendirilmesi ile emeklilik döneminde ek bir gelir sağlanarak refah düzeylerinin yükseltilmesi, ekonomiye uzun vadeli kaynak yaratarak istihdamın artırılması ve ekonomik kalkınmaya katkıda bulunulmasını teminen, gönüllü katılıma dayalı ve belirlenmiş katkı esasına göre oluşturulan bireysel emeklilik sisteminin düzenlenmesi ve denetlenmesidir. Zorunlu kamu sosyal güvenlik kuruluşlarının sağladığı güvencenin yanı sıra özel sigorta tekniği kullanılarak bireylerin yaşlılık riskini kendi tasarruflarıyla güvence altına almak, amaçlardan bir diğeridir. Bireylerin bu tasarrufları ile sağlanan sosyal amacın yanı sıra biriken fonlarla oluşacak sermayenin yatırıma yönlendirilmesi ile ekonomik amaç da gerçekleştirilmektedir. Bireysel emeklilik sistemi; yasal alt yapısı ve sistemde yer alan kurumların yapısı itibarıyla ekonomik, sosyal ve siyasi istikrarın sağlandığı koşullarda emeklilik döneminde ek gelir sağlayarak refah seviyesini yükseltmeyi, sosyal güvenliğin kapsamını genişletmeyi, kamunun sosyal güvenlikten kaynaklanan yükünü azaltmayı amaçlamaktadır. Ayrıca, ekonomiye uzun vadeli kaynak yaratarak istihdamı artırmak, mali sektörde uzun vadeli fonların artması ile kurumsal yatırımcıların gelişmesine olanak sağlamak ve sermaye piyasalarının derinleşmesine fayda sağlamak da sistemin diğer amaçları arasındadır. 18 yaşını dolduran ve kanuni ehliyetle haiz herkes bireysel emeklilik sistemine girebilecektir. Sisteme katılacak kişiler emeklilik şirketi ile emeklilik sözleşmesi imzalamak mecburiyetindedirler. Sözleşmeyi imzalayan taraflar arasında her şey şeffaf olmak zorundadır ancak uygulamada bir takım aksaklıklar yaşanmaktadır. Özellikle katılımcı sistemden erkenden ayrılmak istediğinde bu aksaklıklar belirgin hale gelmektedir. Ülkemizde Bireysel Emeklilik Sistemi, kamu sosyal güvenlik kurumları tarafından sağlanan sosyal güvenliğin alternatifi değil, tamamlayıcısıdır. Başka bir deyişle, bireysel emeklilik sisteminin esas kuruluş amacı bireylere emeklilik dönemlerinde ek gelir sağlayarak refah düzeylerini artırmaktır, bu yönüyle kamusal emeklilik sistemini tamamlayıcı özelliğe sahiptir. Bireysel emeklilik sistemi, tamamlayıcılık fonksiyonunu gönüllü katılım esasına dayalı olarak gerçekleştirmektedir. Sistem katılım tamamen bireylerin iradesine bırakılmıştır. Bu sebeple katılımdaki çekimserliğin nedeni halk tarafından iyi anlaşılamamış olmasındandır. Ülkemizde hayat standartlarında yaşanan farklılıklar bireysel emeklilik sisteminin başarısını olumsuz etkileyecek nedenler arasındadır. Ayrıca, birinci ayak sosyal güvenlik kurumlarında işçi ve işveren primlerinde herhangi bir indirim olanağı sağlanmaması, düşük ve orta gelirli kesimlerin bireysel emeklilik sistemine katılmasını kısmen önlemiştir. Bireysel emeklilik sistemi tasarruf yöntemi ile işlediğinden bir sigortacılık faaliyeti değildir. Sistem, genel olarak tasarruf yapma imkânı olan kişilere yönelik olup onları emekliliklerinde daha rahat bir yaşam sürmeleri için tasarrufa teşvik etmektedir. Sözü edilen tasarruflar, katılımcının risk/getiri özellikleri doğrultusunda fonlara yönlendirilerek değerlendirilmektedir. Bunun dışında, katılımcının

işgörmeklik riski ile karşı karşıya kalması halinde kendisi, vefatı halinde lehtarları veya kanuni mirasçıları birikimleri alabilmektedir. Bu durum dolaylı da olsa sigortacılık esaslarının kullanıldığını göstermektedir Bireysel emeklilik sisteminin temel özelliklerini şöyle özetlemek mümkündür:

- Emeklilik hakları belirlenmiş katkı esasına göre, başka bir ifadeyle yatırılan katkı payları ile katkı paylarının yatırım gelirlerinin toplamına göre belirlenmektedir.

- Birikimler, bireysel hesaplarda takip edilmekte ve Sermaye Piyasası Kurulu (SPK) tarafından uygun görülen bir saklama kuruluşunca (Takasbank) saklanmaktadır.

- Emeklilik yatırım fonları, Sermaye Piyasası Kanunu'na tabi portföy yönetim şirketleri tarafından, uzman ekiplerce yönetilmektedir.

- Katılımcıların sürekli bilgilendirilmesi ve şeffaflığın sağlanması için mevzuatta yer alan düzenlemelere paralel, Emeklilik Şirketlerince gerekli önlemlerin alınması sağlanmıştır ancak bu önlemler kâğıt üzerinde kalmaktadır.

- Hazine Müsteşarlığı, SPK, EGM, Takasbank, bağımsız denetim şirketleri ve iç denetim organları aracılığıyla etkin gözetim ve denetim altyapısı oluşturulmuştur. Ancak bu alt yapı derinliğinin ne derece yeterli olduğu tartışılması gereken bir konudur. Sermaye Piyasası Kurulu'nun görev ve yetkileri ise daha çok sistemin finans yönünü ilgilendiren emeklilik yatırım fonları, portföy yönetim şirketleri ile takas ve saklama hizmetine yöneliktir.

- Sistemin her aşamasında katılımcılara çeşitli seçenekler sunularak, yatırımların yönlendirilmesinde tercih yapabilmelerine olanak sağlanmaktadır. Aslında sistemin her aşamasında çeşitli seçeneklerin sunulduğunu belirtmek yanıltıcıdır. Çünkü uygulamada katılımcıyla sisteme ilk girişte ilgilenilip daha sonrasında aynı performans söz konusu olamamaktadır.

- Katkı payı ödeme, birikim ve emekliliğe hak kazanım aşamalarında vergi teşvikleri sağlanmaktadır (Çalışmayan kesim bu teşvikten yararlanamadığı gibi çalışan kesim de sistemden çıkmak istediğinde sistemde kaldığı süreye göre vergi kesintisine tabi olmaktadır.

- 4632 sayılı Bireysel Emeklilik Tasarruf ve Yatırım Sistemi Kanunu'nun 1. maddesinde «kamu sosyal güvenlik sisteminin tamamlayıcısı olarak, bireylerin emekliliğe yönelik tasarruflarının yatırıma yönlendirilmesi ile emeklilik döneminde ek bir gelir sağlanarak refah düzeylerinin yükseltilmesi, ekonomiye uzun vadeli kaynak yaratarak istihdamın artırılması ve ekonomik kalkınmaya katkıda bulunulmasını teminen, gönüllü katılıma dayalı ve belirlenmiş katkı esasına göre oluşturulan sistem» olan bireysel emeklilik sistemi, esas itibarıyla bir tasarruf ve yatırım sistemi olması sebebiyle hem ekonomik hem de sosyal güvenlik boyutu olan bir yapıdır. 4632 sayılı Kanun'un gerekçesinde, «SSK, Bağ-Kur ve Emekli Sandığı aracılığı ile sunulan emeklilik hizmetleri sistemin birinci ve ikinci ayağını karşılamaktadır» denilmesine karşın, belirtilen kamu sosyal güvenlik kuruluşları sosyal güvenlik sisteminin birinci ayağını

oluşturmaktadır. Çünkü Türkiye'de Ordu Yardımlaşma Kurumu, Amele Birliği, İlkokul Öğretmenleri Sağlık ve Sosyal Yardım Sandığı ve bazı banka ve sigorta şirketlerinin kurmuş olduğu yardım sandıkları dışında, ikinci ayağı oluşturan genel nitelikli tamamlayıcı sosyal güvenlik kurumları yoktur. Bu nedenle ülkemizde, 4632 sayılı Kanun'un gerekçesinde belirtilenin aksine bireysel emeklilik sistemi üçüncü değil ikinci ayak kapsamındadır. Özel emeklilik fonları (private pension funds), çalışanların çalışma yaşamı süresi içerisinde elde ettikleri gelirden tasarruf ederek, ileri yaşlarda sürdürülebilir bir yaşam düzeyi sağlamalarına olanak tanımaktadır. Kamu sosyal güvenlik sistemi gelirin yeniden dağıtımını esasına dayandırmakta olup, çalışanların emeklileri finanse etmesi temeline dayanmaktadır. Oysaki bireysel emeklilik sisteminde, kişiler gelecekte ek gelir elde etmek ve aktif çalışma hayatındaki yaşam koşullarını korumak için tasarruf etmektedirler. Başka bir ifadeyle, bireyler aktif çalışma hayatlarındaki düzenli tasarruflarıyla emeklilik yıllarında yapacakları giderleri karşılamak için tasarruf Sosyal güvenlik sistemimizin içinde bulunduğu durum, Türkiye'yi birtakım yeni arayışlara itmiştir. Geçmiş yıllarda, kamu sosyal güvenlik kurumlarını tamamlayan mesleki nitelikteki sosyal güvenlik programlarının oluşturulması gündeme gelmiş ancak OYAK dışında pek başarı sağlanamamıştır. Mevcut sosyal güvenlik sistemimizin sosyal, ekonomik, demografik sorunları çözüme kavuşturulsa dahi tek başına sosyal güvenlik ihtiyacını sağlayamayacağını dünyadaki tecrübeler göstermiştir Türkiye'de de doğum artış hızı düşmesine karşın hayatta kalma süresi uzamıştır. Bu nedenle, genç ağırlıklı nüfusumuz sonraki yıllarda yaşlı ağırlıklı nüfusa dönüşecektir. Şu anki sosyal güvenlik sisteminde aktif-pasif dengesi sağlanamazken gelecek yıllarda yaşlanan nüfus nedeniyle ciddi sorunlarla karşılaşılması ve bireylerin emeklilik dönemlerinde, alışılmış olunan hayat standardını bile yakalayamamaları mümkün olabilecektir.

Kaynaklar

Altuntepe, Derya. "Bankasüransın Potansiyeli Bankalar ve Sigorta Şirketlerini Hareketlendirdi", Banka ve Sigorta Dergisi, Ağustos,.

Anadolu Hayat Emeklilik Anonim Şirketi. Bireysel Emeklilik Sistemi, İstanbul, 2004.

Arıcı, Kadir. «Sosyal Güvenlik Sistemimiz İçin Yeni Bir Tecrübe: Özel Emeklilik Fonları», Çimento İşveren Dergisi, C XL, S. 3, Aralık, 2001.

Bağcı, Mustafa. Bireysel Emeklilik Hukukunun Esasları, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Beykent Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Ana Bilim Dalı, İstanbul, 2006.

Başterzi, Fatma. Yaşlılık Sigortası, Yorum Basın Yayın Sanayi LTD. ŞTİ., Ankara, Eylül, 2006.

Bireysel Emeklilik Tasarruf ve Yatırım Sistemi Kanunu. Kanun No:4632, Resmi Gazete No: 24366, Resmi Gazete Tarihi: 07.04.2001.

Blake, David. "Two Decades of Pension Reform In The UK, One Are The Implications for Occupational Pension Schemes?"

Турдакун к.А.,
БГУ им. К. Карасаева

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ОБУЧЕНИЯ СТУДЕНТОВ

В статье рассматриваются психологические особенности обучения студентов. Обучение студентов - это воздействие на их психику и деятельность с целью вооружения знаниями, умениями, навыками.

Термин “студент” латинского происхождения в переводе на русский язык означает усердно работающий, занимающийся, т.е. овладевающий знаниями. Студент – это представитель специфической социальной категории людей, готовящихся к производственному труду.

Термин “студент” обозначает собственно студентов как социально-демографическую группу, характеризующуюся определенной численностью, половозрастной структурой, особую фазу, стадию социализации (студенческие годы), которую проходит значительная часть молодежи, которая характеризуется определенными социально - психологическими особенностями.

В ходе обучения у студента должно быть сформированы необходимые для этого качества, знания, навыки, умения. Главное направление в жизни студента- учителя, развивать свой интеллект, расти духовно, нравственно, физически, эстетически, овладевать профессией. Поскольку личность студента проявляется и формируется в учебной деятельности, то изучение ее личностных особенностей является актуальным к ключевым моментом в решении других психологических проблем высшего образования.

Студенчество – отдельная возрастная категория.

Студенческий возраст представляет собой особый период жизни человека. Заслуга самой постановки проблемы студенчества как особый социально-психологической и возрастной категории принадлежит психологической школе Б.Г. Ананьева.

Студенческий возраст, по утверждению Б.Г.Ананьева [1, с.312], является сензитивным периодом для развития основных социогенных потенций человека. Высшее образование оказывает огромное влияние на психику человека, развитие его личности. За время обучения в вузе, при наличии благоприятных условий у студентов происходит развитие всех уровней психики. Они определяют направленность ума человека, т.е. формируют склад мышления и внимания, который характеризует профессиональную направленность личности. Для успешного обучения в вузе необходим довольно высокий уровень общего интеллектуального развития, в частности восприятие, памяти, мышления, внимания, уровня владения определенным кругом логических операций. При массовом переходе на многоуровневую структуру под-

готовки в вузе специалистами вузовского образования отмечается, что для достижения высокого уровня научно-практической подготовки студентов необходимо решить две главные проблемы: обеспечить возможность получения студентами глубоких фундаментальных знаний и изменить подходы к организации учебной деятельности с тем, чтобы повысить качество обучения, развить творческие способности студентов, их стремление к непрерывному приобретению новых знаний, а также учесть интересы студентов в самоопределении и самореализации (А. Вербицкий, Ю. Попов, Е. Андреев).

Студент как человек, определенного возраста и как личность психологами характеризуется с трех сторон: 1. С социальной в которой воплощаются общественные отношения, качества, порождаемые принадлежностью студента к определенному классу, национальности, группе.

2. С психологической которая представляет собой единство психических процессов, состояний, образования к свойств личности. Главные в психологической стороне – психические свойства (направленность, темперамент, характер, способности), от которых, зависит протекание психических процессов, возникновение психических состояний, проявление психологических образований. Однако, изучая конкретного студента, надо учитывать вместе с тем особенности его психических процессов и состояний.

3. С биологической, которая включает тип высшей нервной деятельности, строение анализаторов, безусловные рефлексы, инстинкты, физические силу, положение, черты лица, цвет кожи, глаз, рост и т.д. Эта сторона в основном предопределена наследственностью и врожденными задатками, но в известных пределах изменяется под влиянием условий жизни. Изучение этих сторон раскрывает качества и возможности студента, его возрастные и личностные особенности.

Рассматривая студенчество как “особую социальную категорию, специфическую общность людей, организованно объединенных институтом высшего образования”, И.А. Зимняя выделяет основные характеристики студенческого возраста, отличающие его от других групп населения высоким образовательным уровнем, высокой познавательной мотивацией, наивысшей социальной активностью и доста-

точно гармоничным сочетанием интеллектуальной и социальной зрелости. В плане общепсихического развития студенчество является периодом интенсивной социализации человека, развития высших психических функций, становления всей интеллектуальной системы и личности в целом.

На основе исследования психологов можно отметить, что возраст 18-20 лет - это период наиболее активного развития нравственных и эстетических чувств, становления и стабилизации характера и, что особенно важно, овладения полным комплексом социальной ролей взрослого человека: гражданских, профессионально- трудовых и т.д.

Ю.А.Самарин положивший начало углубленному психологическому изучению студента, указал на несколько разного плана противоречий присущих студенческому возрасту:

1. Между возросшими потребностями и экономическими возможностями не удовлетворения.

2. Между стремлением к самостоятельному и жесткими методами и формами подготовки специалиста определенной профессии.

3. Между огромным количеством получаемой в вузе информации и недостаточностью времени и желания переработать и усвоить личность студента – развивающаяся и изменяющаяся личность.

Социальная ситуация развития студенчество характеризуется тем, что человек выходит в самостоятельную жизнь, начинает осуществлять свои жизненные планы.

Студенческий возраст характерен и тем, что в этот период достигаются многие оптимальные моменты развития интеллектуальных и физических сил.

Человек в этом возрасте сам создает свою среду общения, и от этого зависит развитие одних его качеств и пренебрежение других. Приобретая статус взрослого, он еще не имеет жизненного опыта и круг общения, крайне важен для осознания и оценки новых впечатлений и нового социального положения.

В.И.Слободчиков, Е.И.Исаев [5, с.312-317] называют этот период “становление авторства собственной жизни”. Это обдумывание смысла жизни, построение более реальных жизненных планов с учетом собственных возможностей, освоение ролей взрослого, поиск спутника жизни, включение во все виды общественной деятельности.

Ведущей деятельностью становится профессиональная или учебно- профессиональная. Большую и все увеличивающуюся молодых составляют студенты. Б.Г.Ананьев считает возможным выделить студенческий возраст особый период психического развития как период интенсивного профессионального самообразования.

Оригинальную концепцию учебной деятельности предложил В.В.Давыдов. В процессе освоения учебной деятельности человек воспроизводит не только знания и умения, но и саму способность учиться, возникающую на определенном этапе развития общества.

Главным результатом учебной деятельности в собственном смысле слова является формирование у учащегося, студента теоретического сознания и мышления, памяти и внимания.

Содержательный анализ учебной деятельности студентов дан в коллективной монографии сотрудниками кафедры педагогики и педагогической психологии факультета МГУ. По определению И.И. Ильева, деятельность учения есть самоизменение, саморазвитие

субъекта, превращение его из не владеющего определенными знаниями, умениями, навыками овладевшего ими. Предметом учебной деятельности выступает исходный образ мира, который уточняется, обогащается или корректируется в ходе познавательных действий. Учебная деятельность как целое включает в себя ряд специфических действий и операций разного уровня. К исполнительным учебным действиям первого уровня И.И.Ильев [4] относит: а) действия выяснения содержания учебного материала; б) действия обработки учебного материала. Кроме исполнительных действий по выяснению и обработке материала, параллельно с ними протекают контрольные действия, характер и состав которых зависят от тех же условий, что и состав исполнительных действий. (источник и форма получения учебной информации).

Время учебы в вузе совпадает со вторым периодом юности или первым периодом зрелости, который отличается сложностью становления личностных черт, процесс, проанализированный в работах таких ученых, как Б.Г.Ананьев, А.В.Дмитриев, И.С.Кон, В.Т.Лисовский и др. Характерной чертой нравственного развития в этом возрасте является усиление сознательных мотивов поведения. Заметно укрепляются те качества, которых не хватало в полной мере в старших классах- целеустремленность, умение владеть собой.

Студентский возраст, по утверждению Б.Г.Ананьева, является сенситивным периодом для развития основных социогенных потенций человека. Высшее образование оказывает огромное влияние на психику человека, развитие его личности. За время обучения в вузе, при наличии благоприятных условий у студентов происходит всех уровней психики. Они определяют направленность ума человека, т.е. формируют склад мышления, внимание, который характеризует профессиональные направленности личности. Для успешного обучения в вузе необходим довольно высокий уровень общего интеллектуального развития, в частности восприятия, представлений, памяти, мышления, внимания, эрудиционности, широты познавательных интересов, уровня владения определенным кругом психических операций.

Интеллектуальное развитие в студенческом возрасте исследовано под руководством Б.Г.Ананьева. На основе исследований, как главная закономерность была выявлена неравномерность, гетерохронность развития разных функций интеллекта, пики одних показателей при снижении других и наоборот. Так в период с 18-23 лет повышается объем поле зрения, глазомер, дифференцированные узнавание, пространственное представление, константность опознания. Но в это время снижается острота зрения, кратковременная зрительная память и остается стабильной наблюдательность.

В целом 18-25 лет – период усиленного развития всех психических функций, особенно памяти и мышления, долговременной памяти. Корреляционный и факторный анализ полученных данных позволили Б.Г.Ананьеву представить общую картину взаимосвязи познавательных функций. Выявлена положительная корреляция между чувствительностью нервной системы и эффективностью запоминания, между динамичностью возбуждения и мнемическими функциями, между его избирательностью и концентрацией.

Итак Б.Г.Ананьев на основе данных исследований раскрыл активизации интеллекта после 20 лет.

Необходимым условием успешной деятельности студента также является освоение новых для него

особенностей учебы в вузе, устраняющее ощущение внутреннего дискомфорта и блокирующие возможность конфликта со средой. На протяжении начальных курсов складывается студенческий коллектив, формируются навыки и умения рациональной организации умственной деятельности, осознается признание к избранной профессии, вырабатывается оптимальный режим труда, досуга и быта устанавливается система работы по самообразованию и самовоспитанию профессиональных качеств личности.

На основе исследований психологов следует отметить, что успешность обучения зависит от многих факторов, среди которых одним из важнейших является интеллектуальное развитие как показатель умственной деятельности и **внимание** – функция регуляции познавательной деятельности. Обучение студентов – это воздействие на их психику и деятельность с целью вооружения знаниями, умениями, навыками. Однако последние не исчерпывают результатов обучения. В ходе обучения на основе его содержания развиваются различные стороны психики студентов. Обучение играет важную роль в формировании личности будущего специалиста в целом. Оно имеет непосредственное значение для совершенствования научного мировоззрения, развития интеллектуальных и других качеств.

Знания, умения в области своей профессии – стержневая часть подготовки и развития студента. Для становления студента как специалиста нужны соответствующие предпосылки основными индикаторами которых могут быть профессиональное направление соответствующая довузовская подготовка молодежи. Обычно под профессиональной направленностью подразумевают положительное отношение, интерес к профессии, склонность заниматься ею.

Успех освоения профессии будет зависеть от того, насколько у студента разобьется потребность в освоении профессии. В процессе учебы под влиянием различных у них может появиться интерес получаемой профессии.

На процессе обучения студентов влияют новые условия деятельности их в вузе – это качественно новая система отношений ответственности зависимости, где на первый план выступает необходимость самостоятельной регуляции своего поведения, наличие тех степеней свободы к организации своих занятий и быта.

Следует отметить, что личность студента – это в основном личность будущего интеллигента. Студентство при всей его “самозначимости” есть лишь пе-

реходной этап к более значимой деятельности строителя нового общества. В личности студента объединяются не только те характерные черты, которые наиболее типичны для воспитанников всех вузов, но и те требования, которые выдвигает жизнь для будущих высококвалифицированных кадров, а также для полноценной культурной жизни в семье, в быту.

Итак, студенческий возраст (18-23-25) – период наибольших возможностей развития психических функций, период расцвета интереса к теоретическим знаниям и их практическому, профессиональному применению, период высокой социальной активности и личностного самоопределения (идентичности), создания смысловых систем, жизненных принципов и реальных профессиональных планов, период поиска утверждения себя к другим.

Усвоение знаний, выработка навыков, умений основываются главным образом на познавательной деятельности, но в ходе обучения проявляются интересы, способности, темперамент, характер и другие стороны психики студентов. Поэтому, приступая к обучению, преподавателям необходимо уяснить, от каких психических процессов, состояний и свойств зависит достижение главной цели, как использовать учебный материал и условия обучения для всестороннего развития студентов, их теоретической практической подготовки.

Скорость и прочность овладения знаниями, навыками, умениями, трудности, ошибки, обнаруживающиеся в ходе обучения, зависят от индивидуальных особенностей как познавательных процессов, так и особенностей свойств внимания в свойств личности студента.

Литература

1. Ананьев Б.Г. Воспитание внимания школьников – М., Педагогик. 1999. с312.
2. Давыдов В. В. О понятии развивающего обучения : сб. статей / Сиб. ин-т развивающего обучения. — Томск : Пеленг, 1995. — 142 с. — (Библиотека развивающего обучения / под общ.ред. В. В. Давыдова и В. В. Репкина ; вып. 13). — Ред. серии указаны на с. 144.
3. Зимняя И.А. Педагогическая психология. Учебник для вузов, Изд.2-е, М., 2000.
4. Ильясов И.И. Структура процесса учения. М: 1986.
5. Слободчиков В.И., Исаев Е.И. Психология человека. Введение психологию субъективности, Учеб. для вузов.- М., Школа - ПР с 312-317.
6. Самарин Ю.А. Очерки психологии ума. Изд: Издательство Академии Педагогических Наук. РСФСР.1962.

ОТДЕЛЬНЫЕ МЕТОДЫ СБОРА СОЦИОЛИНГВИСТИЧЕСКОГО МАТЕРИАЛА ПОЛИЛИНГВАЛЬНОГО ХАРАКТЕРА

Данная статья посвящена изучению структуры и развития языка в социальном контексте многоязыкового сообщества. Рассматриваемая лингвистическая тематика охватывает область, которую обычно называют методикой «полилингвизма» или «полиглотства» в социологии.

Ключевые слова: социолингвистика, полилингвизм, методика.

За последние годы разработан подход к лингвистическому исследованию, сфокусированный на функционировании языка в сообществе его носителей и целью которого является создание языковой теории, пригодной для объяснения соответствующих фактов. Исследования такого типа иногда называли «социолингвистическими».

Одна из областей исследований, включавшаяся в «социолингвистику», названа, впрочем, более точно, «социологией языка». Она изучает социальные факторы с широкой сферой действия и их взаимоотношение с языками. [1]

Данная статья посвящена изучению структуры и развития языка в социальном контексте многоязыкового сообщества. Рассматриваемая здесь лингвистическая тематика охватывает область, которую обычно называют методикой «полилингвизма» или «полиглотства» в социологии.

Применяемые методы специфические для социолингвистического полилингвизма делятся на методы: сбора материала, обработки и оценки достоверности полученных данных и их содержательная интерпретация.

1. Сбор – из социологии, социальной психологии и диалектологии. Преобладают методы математической статистики.

В социолингвистике активно используется письменное анкетирование, устное интервью, тесты. Эти методы используются, чтобы исследовать речевое поведение максимально большой группы полиязычного населения.

2. Анкета остается одним из широко используемых инструментов социолингвистического обследования? Достоинство анкеты – в ее массовом характере. Анкета состоит обычно из социологической части и собственно лингвистической. Социологическая часть – вопросы о социальных характеристиках анкетруемого. Лингвистическая часть содержит языковые факты.

3. Запись спонтанной речи на магнитофон.

Для преодоления «микрофонного эффекта»:

1) создавалась обстановка непринужденного общения;

2) информантами являлись близкие знакомые, друзья;

3) запись производилась в привычной информантам обстановке.

4. Беседа с опрашиваемым.

В социолингвистике имеет место специфика исследования. В социологии целью является получение

содержательной информации о людях, социальных явлениях, и здесь нежелательно стремление к «дружеской обстановке», а в социолингвистике лучше установить дружеские отношения.

5. Включенное наблюдение.

Исследователь выступает не в роли интервьюера, а в качестве одного из непосредственных участников коммуникативного акта. Этот метод наиболее эффективен при изучении полиязыкового поведения в малых группах неформального характера.

Объектом наблюдения может быть не только объективная стороны речевой деятельности информантов, но и ее субъективная сторона, связанная с их ценностными установками относительно тех или иных языковых явлений.

Социолингвист видит объектом своего исследования языковой ситуации определенного социума. Генеральная совокупность – все члены данного социума. В зависимости от поставленной задачи размер группы может сильно различаться. Исследование малых групп не представляет труда. При исследовании же больших групп генеральная совокупность становится трудно-обозримой. Пример – исследование особенностей полилингвизма в социальной психологии. В этом случае исследователи прибегают к отбору типичных представителей генеральной совокупности, формируя выборку. Чем она меньше, тем легче ее исследовать, но главное качество выборки – репрезентативность. Те, кто попадает в выборку должны представлять собой модель генеральной совокупности. Главная задача – отобрать те параметры, по которым идет отбор в выборку. Для полилингвизма важны: этническая принадлежность, место проживания, возраст, пол, уровень образования, отличный уровень владения несколькими языками и более мелкие параметры. Каждый индивид обладает специфическим набором параметров. Надо смотреть соотношение параметров, которое будет отображать особенности генеральной совокупности.

С проблемой выборки лингвисты сталкивались задолго до того, как появилась социолингвистика. Например, при подборе информантов для неисследованного ранее языка. Информант должен был обладать определенными качествами, например, очень трудно найти информантов, которые являются хорошими грамматистами и могут даже на начальном уровне включиться в грамматические изыскания. В основном такие информанты ищутся интуитивно, учитываются некоторые психологические характеристики, например, насколько быстро информант утомляется. В конце концов, исследователь останавливается на несколь-

ких основных информантах и иногда прибегает к контрольным проверкам языковых фактов у других представителей. Такой тип выборки называется целевая выборка. Ведущим этот тип является для описательной лингвистики и применяется в социолингвистике – для выявления языковых характеристик социума в целом. Преимущества данных методов – экономичность, недостаток – невысокая достоверность, полученных социолингвистических данных. Причем увеличение размеров выборки не помогает, т.к. когда информанты отбираются только с опорой на исследовательское чутье, невозможно обосновать достоверность данных для всей генеральной совокупности.

Некоторые социолингвистические задачи не предполагают статистической обработки материала и для решения таких задач целевая выборка оказывается оптимальной.

Целевой выборке противостоят различные виды вероятностных выборок. Наиболее точной и трудоемкой является случайная выборка. При случайном выборе любой элемент генеральной совокупности имеет равные вероятности попасть в выборочную совокупность. Чтобы идеально соблюсти требования простой случайной выборки, необходимо иметь полный список элементов генеральной совокупности, и выбирать номера элементов по таблице случайных чисел.

Часто случайную выборку заменяют систематической. Облегчить процесс выборки помогает клас-

терная выборка, которая предполагает разбиение генеральной совокупности на территориальные кластеры. Выборка индивидов идет в последствии в пределах каждого кластера. Для некоторых исследований достаточно одного кластера.

Стратифицированная случайная выборка. Ее проводят в том случае, если известна структура генеральной совокупности, и исследователь может разделить ее на некоторые страты. Чтобы быть уверенным, что в выборку попадет нужное количество представителей каждой страты, проводят случайную выборку внутри каждой страты, потом выборки объединяют. При стратификационной выборке проще соблюсти принцип представления информантов с нужным набором социальных параметров. Собранные данные подвергаются обработке.

В последнее время ручная используется редко. Затем следует математико-статистическая оценка полученного материала, а затем самый важный этап – интерпретация использования языка и социальных характеристик его носителей.

Литература

1. William L a b o v. The Study of Language in its Social Context. In «*Studium Generale*», 23, 1970, p. 30—87.
2. Белл Роджер. Социолингвистика: Цели, методы и проблемы. – М.: Международные отношения, 1980.
3. Швейцер А.Д., Никольский Л.Б. Введение в социолингвистику. — М., 1978.

УДК 94(575.2)

Солтобаева М. Б.
Ж. Баласагын атындагы КУУ

ОКУМУШТУУ ПРОФЕССОР А.ХАСАНОВДУН ИЛИМИЙ ЭМГЕКТЕРИНДЕ УЛУТТУК–БОШТОНДУК КӨТӨРҮЛҮШҮНҮН ИЗИЛДЕНИШИ

Чыгаан тарыхчы, окумуштуу А.Х. Хасановичтин эмгектеринде улуттук-боштондук көтөрүлүштүн изилдениши жана көтөрүлүшкө берген мүнөздөмөлөрү камтылды. Анварбек Хасановичтин эмгектеринин негизги өзөгүн, кыргыз элинин көз каранды эместиги, эркиндиги тендиги үчүн күрөштөрү түзгөнү, окумуштуу өмүр бою, жадакалса идеологиялык чектөөлөр өтө жогору чегине жеткен кезде дагы, тарыхчылардын, республикалык жетекчиликтин Союздук борборго жагынуу өтө күчөгөн чактадагы өз оюнан кайтпаган тарыхчы катары көрсөтүлдү.

Кыргызстандын тарыхында ХХ кылымдын башында болуп өткөн 1916-жылкы Улуу Үркүн, кыйла кылым карыткан кыргыз элинин башына түшкөн кайгылуу окуялардын бири. Ошол күндөн тартып бул теманы изилдеп келе жаткан окумуштуулар көп. Алардын бири окумуштуу профессор Хасанов Анварбек Хасанович 1916-жылкы улуттук-боштондук көтөрүлүштү изилдөөгө чоң салым кошкон чыгаан тарыхчыларыбыздын бири. Окумуштуунун көтөрүлүшкө арналган илимий эмгектерин негизинен үч топко бөлүп карасак болот. Биринчи топко Анжиян көтөрүлүшү анын келип чыгышы мүнөзүнө кеңири токтолгон. Анжиян көтөрүлүшү кыргыздар менен өзбектердин падышачылыкка каршы улуттук эркиндиги болгондугун баса көрсөткөн. Улуттук-боштондук көтөрүлүшү жөнүндө көптөгөн эмгектерди жаратып, өзүнөн өзгөчөлөнгөн ойлорун айтканы илимий коомчулукка белгилүү. Окумуштуунун көтөрүлүшкө арнаган эмгектеринин экинчи бөлүгү Кокон хандыгына каршы көтөрүлүш.(1873–1876). Кыргыз эли XIX кылымдын 30-жылдарынан тартып 70-жылдардын ортосуна чейин Кокон хандыгынын эзүүсүнө каршы бир канча жолу көтөрүлүш жасаган жана алардын ичинен Кыргызстандын түштүгүндөгү 1873–1876-жылдардагы көтөрүлүштүн маанисин ачык көрсөткөн. Ал эми үчүнчү топтогу эмгектерине 1916-жылдагы кыргыз элинин улуттук-боштондук көтөрүлүшүнө арнаган.

Анварбек Хасановичтин эмгектеринин негизги өзөгүн, кыргыз элинин көз каранды эместиги, эркиндиги тендиги үчүн күрөштөрү түзгөнү шексиз. Окумуштуу өмүр бою, жадакалса идеологиялык чектөөлөр өтө жогору чегине жеткен кезде дагы, тарыхчылардын, республикалык жетекчиликтин Союздук борборго жагынуу өтө күчөгөн чактадагы өз

оюнан кайткан эмес. Кыргызстан өз ыктыяры менен Россияга кошулган деген тыянакты эч качан колдогон эмес жана ага каршы көтөрүлүштөрдү улуттук-боштондук деп атаган. Эч бир эл эч качан өзүнүн эркиндигинен бекерден-бекер баш тартып, бөлөк-бөтөн элге өлкөлөргө көз каранды болууну каалабайт, Россия Кыргызстанды басып алган деген оюн коргоп, ишенимдүү далилдер менен тастыктап келген [1].

Х.А.Хасанович 1873–1876-жылдардагы Кокон көтөрүлүшүнүн изилдөөгө көп күч жумшаган, бул жаата илимий эмгектеринде Кокон көтөрүлүшүнүн социалдык-экономикалык, саясий өбөлгөлөрү менен себептери конкреттүү тарыхый булактардын, көбүнчө архивдик документтердин негизинде кеңири чечмеленген жана тактаган [2]. Кокон көтөрүлүшүнүн жүрүшүн эки этапка бөлүүнү туура көргөн. Анын көз карашы боюнча биринчи этап 1873–1874-жылдарды камтыйт. Бул этапта элдин кыймылы жек көрүндү Кудаярхандын бийлигине жана анын жан-жөөкөрлөрүнө, ач көздүгү жагынан хандан алда канча ашып түшкөн бектерге, феодалдык төбөлдөргө каршы багытталганы окумуштуу Анварбек Хасановдун эмгектеринде ырааттуу баяндалат. Экинчи этап 1875–1876-жылдардагы элдин чечкиндүү күрөшүн кучагына алат. Экинчи этапта көтөрүлүшкө чыккан эл Кокон ханына ачыктан ачык колдоо көрсөткөн орус аскерлерине да каршы күрөшкөнүн жана анын жетекчиси Полот хандын тарыхтагы ордун тастыктаган. Көтөрүлүштүн жеңиши, анын себептери, элдик мүнөзү жана тарыхый мааниси да профессор А.Хасановдун эмгектеринде жетиштүү деңгээлде чечмеленген деп айтууга толук негиз бар. Окумуштуу Кокон көтөрүлүшүнүн тарыхына биринчилерден болуп кайрылып, ал элдик кыймылга алгачкы жолу адилет баа берүүгө аракет жазаган. Анын жыйынтыктап айткан оюна караганда эки этап тең прогрессивдүү мүнөздө өткөн. Эгерде биринчи этапта (1873–1874) карапайым эл Кудаяр хандын бийлигине каршы күрөшсө, экинчи этапта (1875–1876) кош душманга Кокондун канкор, ач көз ханына жана ага колдоо көрсөткөн орус падышасынын аскерлерине каршы күрөшкөн. Профессор көтөрүлүштүн жетекчилери тууралуу маселеге токтолуп, Анжияндык кыргыздарга Мамыр Мерген, Чаткалдык кыргыздарга Момун Шамурзак уулу жол башчылык кылганын баса көрсөтөт. Кокон көтөрүлүшүнүн экинчи мезгилин

1875–1876-жылдар деп жазат окумуштуу. Бул көтөрүлүштү Кыргызстандын кээ бир тарыхчылары рекциячыл көтөрүлүш деп эсептеп келишкен. Ага карабастан, архивдик жана фольклордук матириалдарды терең изилдеп көрсөк, бул көтөрүлүш рекциячыл мүнөздө эмес жалпы элдик боштондук мүнөздө болгону көрүнөт. Кээ бир окумуштуулар бул көтөрүлүштүн бир гана жагын карап, аны рекциячыл деп көрсөткөн болсо, окумуштуу аны далилдеп көтөрүлүштүн экинчи мезгили да Кокондун Кудаяр ханына каршы багытталган. Бирок падыша өкмөтү Кудаяр хандын бийлигин жактагандыктан көтөрүлүш тез эле падыша өкмөтүнө да бет алат [3].

Кыргызстандын тарыхында узак талаш маселе жараткан бул Анжиян көтөрүлүшү. Анжиян көтөрүлүшүн динчил эшен башкарса дагы дыйкандар көтөрүлүшүнө окшош. Эзилген улуттардын улут эркиндиги үчүн көтөрүлүшү болгон. Башка замандаштары ал маселеге кайрылуудан баш тартып, чочулап жаа бою качып, а түгүл аны диний мүнөздөгү рекциячыл кыймыл катары тескери мүнөздөп келишсе, профессор Хасанов А.Х. ар дайым аны элдик көтөрүлүш деп так кесе айтып келгени маалым. Баса белгилеп айта кете турган нерсе окумуштуунун 80-жылдарда История Киргизской ССР үчүн жазган Анжиян көтөрүлүшү деген бөлүмү аталган академиялык басылыштын 2-томуна кирбей калганы кандай өкүнүчтүү. А бирок “ак ийилет, бирок сынбайт” демекчи азыркы күндө агайдын ошондогу концепциясы окуу китептерден ордун тапканы мыйзам ченемдүү көрүнүш. Окумуштуунун 1898-жылкы Анжиян көтөрүлүшү тууралуу мындай деп жазганы бар Анжиян көтөрүлүшүнүн башында эзүүчү таптардын өкүлү Мадали эшен турган, ошондой болсо дагы Анжиян көтөрүлүшүнүн мезгилинде өзбек кыргыз эмгекчилери эзүүчүлөргө каршы күрөштөрү күчөгөндүгүн ачык айкын көрсөтүш керек [4].

Ал эми андан кийин дагы бир макаласында “Анжиян улуттук-боштондук көтөрүлүшү падышачылыктын Туркстандагы колониялдык режимине каршы багытталган”, Анжиян көтөрүлүшүнүн диний көбүгү анын прогрессивдүү мүнөзүн жокко чыгара албайт. Көтөрүлүштүн кыймылдаткыч күчтөрү колониялдык эзүүгө каршы күрөшкөн Орто Азиянын эмгекчи эли болгон деп белгилеген [5]. Окумуштуунун дагы бир көңүлүн өйүгөн маселе 1916-жылдагы улуттук-боштондук кыймылы. Ири чыгаан окумуштуу Кушбек Усенбаевдин “Восстание 1916 года в Киргизии” 1967 г. деген монографиясынын жоопту редактору катары Анварбек Хасанович ал монографияга көптөгөн түзөтүүлөрдү, теориялык изилдөөлөрдү тыянактарды киргизиптир. Өзү да бир катар макалаларды жазып, илимий конференцияларда терең мазмунду баяндарды жасап жалтак илимпоздордон кескин айырмаланган ойлорун айтчу экен.

Кыргыз тарыхына терең из калтырган 1916-жылдагы улуттук-боштондук көтөрүлүш ж.б. темалар боюнча эч кимди кайдыгер калтырбас популярдуу талдоолорду жасоо менен бирге XIX-кылымдын эң бир талылуу проблемасы болгон Евразия континентиндеги түрдүү цивилизациялардын агымынын улуттук-этносдук мамилелерге таасир этүүсү, ал процесстин өзгөчөлүктөрү менен келечегине өз көз караш, пикирлерин конкреттүү тыянактар менен билдирген [6]. Көчмөн турмушта жашаган элдердин сырттан жасаган кысымга чыдабай аргасыз жер которуп көчүүсү бул накта боштондук үчүн күрөштүн эң бир мүнөздүү белгилеринин бири экенин, дал ушундай кадам жасоого туш келген кыргыз калкынын кандуу 1916-жылдагы

Үркүнү улуттук-боштондук көтөрүлүш деп атоого туура келе турганын далилдеп, ушунчалык эсте калаарлык кылып, жандуу мисалдар менен айткан. Тактоо иретинде баса белгилеп айта кете турган дагы бир окуя профессор Кушбек Усенбаевдин ал жөнүндө эскерүүсү; “Жарыктык киши ошондо көгөрүп туруп албадыбы, бу 1916-жылдагы кыргыз кыргыны Улуттук-боштондук көтөрүлүш болчу деп”. Не бир менменсиген кишилер кысымга алганда да айткан сөзүнөн кайткан жок. Ойлосом кыргызстанда мындай позицияны ээлеген алгачкы окумуштуулардын бири Анварбек Хасанович болуптур Азамат Баракелди деген экен [7].

Эл журтка көөнөрбөс мурас калтырган дагы бир окуя же тарых барактары андан бетер ырастайт. Кезегинде кыргыз поэзиясынын патирархы Аалы Токомбаевдин “Кандуу жылдар” романына биринчи илимий кеңешчи жана рецензент болуп, илимий чөйрөсүндө 1916-жылдагы Үркүндү “Улуттук боштондук көтөрүлүш” деген аныктама ат менен бекемдөөгө биринчилерден болуп чечкиндүүлүк көрсөткөн Анварбек Хасанович Хасанов болгон. Ырас, 1916-жылдагы Үркүндө орус баскынчылары элибизди аёосуз кырды жерибизди басып алды, мамлекеттик алкакта империалистик саясатты жүргүздү, бирок жалпы тарых контекстин алганда каталарынын көбүн Россия өзү оңдогонун кантип моюнга албайбыз, Алыкул акын айткандай “жарга кулап күпдей түшөөрдө” кыргыз генефондун аман сактап калганы жана аны СССР элдеринин сабында өз алдынча мамлекет кылганын эстебей коюучу факты бекен? [8]. Биз биринчи иретте Россия менен “киши болуп” Россия менен гана эл болуп жашай алаарыбызды эгемендүүлүккө жетишкен кийинки жылдарда ырастап турат. Анварбек Хасановичтин асты кийин жазылган эки жүздөн ашык эмгектеринин көпчүлүк бөлүгү кылыч менен чийилип, кызыл канга жуурулган кыргыз тарыхынын бир доордон экинчи доорго өтүү алдындагы жана анын учурундагы эң бир өзөктүү маселелерине арналган.

Анварбек Хасановдун илимий тыянактарын канчалык тансак да, чансак да, караманча жокко чыгарып тоскоолдук келтирип “байкот” жарыяласак да аны дайым кебелбей кала берүүчү бир чындык-кыргыз жана орус элдеринин улуу достугу, мусулман Куранга тизе бүккөндөй эле, өзүнүн турмуштук зарылдыгы менен терең ынандырып алыптыр. Өзү казак болуп туруп алакандай кыргыз журтуна качан болбосун орус эли гана тирек боло алаарын бизге коңшулаш жашаган кытайда немец да арабдар да, анчалык күйүптүтпөй турганын жеринин өзүнүн орошон маданияты, калыптанып калган интеллектуалдары бар, ары казса да түгөнбөс табият байлыгы, экономикалык күч-кубаты ченемсиз улуу орус мамлекетинин мисалына да көз алдыга далилдейт. Чындыгында ири окумуштуу, белгилүү тарыхчы Хасанов Анварбек Хасанович өзүнүн бүтүндөй чыгармачылык өмүрүндө көөнөрбөс тарых барактарын, илимий изилдөөлөрүн, түбөлүккө өчпөс мурас кылып жазып калтырган. Нечендеген окумуштуулардын изилдөөлөрүн толуктап, кыргыз элинин эң бир көйгөйлүү маселелерине кайрылып, окуянын чоо жайын аягына чыгарып, маани-маңызын терең изилдеген. Көөнөрбөс тарых барактары аалымдын эмгегин азыркы күнгө чейин өз ордун жоготпой түбөлүк тарых бетинде каалуусун далилдеп турат.

Мына ошол себептүү, андай адамдар ар качан басмырт, ар качан мээнеткеч, ар качан өздөрүнө өздөрү канааттанбас!...

Анварбек Хасанович Хасановдун ушундай артыкчылыгы үчүн ыраазы болосун, арбак кадыры алдында аз жашап көп максат өтөгөн жана дагы өтөөгө ниеттенген жигерине тилектештик билдирип сыймыктуу асыл сезимди жүрөккө түнөтөсүн! Анварбек агайды акыркы сапарга узатып жатканда университеттин аза саатына коштошуу үчүн ооруканадан келген калчылдаган кары Аалыкени укканым бар. Себеби Анварбек Хасанович акындын ыр менен жазылган “Кандуу жылдар” романын кенешчиси да рецензенти да болгон [9].

Жыйынтыктап айтканда, чыныгы талант, чыгаан окумуштуу, тарыхчы профессор Хасанов А.Х. Кыргызстандын колониялдык доордогу тарыхын, өзгөчө кыргыз элинин боштондук үчүн күрөшүн изилдөөгө олуттуу салым кошкон белгилүү тарыхчы болуп эсептелет. Окумуштуунун тарых илиминде татыктуу орду бар, кыргыз тарых наамесинин калыптанышындагы эмгегин эч ким, эч качан унуткан жок.

Адабияттар

1. Хасанов А.Х. Народные движение в Киргизии в период Кокандского ханство- М., 1977. 102-бет.
2. Кыргыз элинин 1873-1876-жылдардагы көтөрүлүштүн мүнөзү жөнүндө.- “Мугалимдерге жардам”, 1957, №11, 61-64-б.
3. Хасанов А.Х. Кокон хандыгынын мезгилинде Кыргызстандагы элдик кыймылдар. -М.: ”Наука”, 1977, 94-бет.
4. Анжиян көтөрүлүшүнүн историографиясы-КМУнун эмгектери, тарых сериясы, XII чыг., Ф., 1972. 3-12-беттер.
5. Взаимоотношение кыргызов в Коконским ханством в России в 50-70гг XIX века» Фрунзе 1961..Экономические политические связи Киргизии с Россией – Фрунзе 1960 . Из истории Киргизии XIX века –Ф., 1959. 256-бет.
6. 1916-жыл: Азаттык көтөрүлүшү. 1916-жылдагы улуттук-боштондук көтөрүлүшүнүн 95-жылдыгына арналган илимий конференциянын матиралдары. – Б.: Бийиктик, 2012. 308-256-бет.
7. “Ачуу тамырдын таттуу мөмөсү” Мундузбек Тентимисhev. Тарыхчы Анварбек Хасанов. Б., 2011. 33-36 бб.

Женк Демиркыран
КТМУ

ТҮРКИЯ ЖАНА ДҮЙНӨ ТЕЛЕВИДЕНИЕСИНИН КЕЧЭЭГИСИ, БҮГҮНКҮСҮ ЖАНА КЕЛЕЧЕГИ*

Телевизор 1926 жылы ойлоп чыгарылгандан бери көп убакыт өттү. Өзү кичинекей жана көрүнүсү силүэт болгон алгачкы экран эволюция жыйынтыгында азыркы кенен жана жогорку сапаттагы экранга айланды. 2 өлчөмдүү болгон телевизорлор 3 өлчөмдүү телевизорлорго айланды. Телевизордун көрүнүшү күн өткөн сайын чындыкка (реалдуулукка) жакын болуп атат. Голограммалык көрүнүштү өзүнө камтыган телевизор түрлөрү бүгүнкү күндөгү технологиялык жаңылык катары белгилүү. Технологиялык өнүгүүлөр 1926 жылдан берки телеберүүлөргө аябагандай чоң өзгөрүүлөрдү алып келди. Бул макала телевизордун дүйнөдөгү басып өткөн жолун: кечээгисин, бүгүнкү жана келечегин изилдеп, Түркиядагы телевидениенин өнүгүү жолун ачып берүүнү максаттайт.

Телевизор 1926-жылы Джон Лоуги Бэрд тарабынан Англияда ойлоп чыгарылган. Берд алгачкы силүэт түрүндөгү көрүнүштү телевидениеден Лондон шаарында көрсөткөн.

Алгачкы системалуу телеберүү 1936-жылы Англияда бериле баштаган. Андан соң алгачкы телеберүүлөр: Англия, АКШ, СССР, Франция, Германия өлкөлөрүндө ишке кирген. Бирок, экинчи дүйнөлүк согуш учурунда телеберүүлөр үзгүлтүккө учураган. Алгачкы телеберүүлөр ак-кара түстө болгон. Ошол эле учурда түстүү телеберүүлөрдүн эксперименттери жүрүп да жаткан эле. Ошентип, алгачкы түстүү телеберүүлөр 1945-жылы башталган.

1950-жылдары кинематографияда 3 өлчөмдүү фильмдер тартыла баштап, бул көрүнүш телевидениеде дагы колдонулууга өткөн. Телевидениедеги көрүнүш сапаты скринингдөө системасы аркылуу түзүлөт. Дүйнөдө 3 скрининг түрү жана түс стандарты колдонулат. Американын стандарты: 525 сап-ntsc, Германиянын стандарты: 625 сап- pal, Франциянын стандарты: 819 сап-sesam түс стандартты болуп саналат. Мамлекеттер саясий түзүлүшүнө жараша ылайыктуу системаларды тандашкан.

Азыркы мезгилдеги HD телевизорлор жогорку деңгээлде көрсөтөт. Эмне үчүн эски телевизорлор «төрт бурчтуу» эле. Ал эми HD телевизорлор «тик бурчтуу»? Үйдө чоң экрандан көрүп жаткандай сезим жаратыш үчүн...

АКШда телеберүүлөр башынан эле жеке менчиктердин колунда эле. Ал эми Европада болсо мамлекет тарабынан колдоого алынган. Европанын биринчи жеке менчик каналы 1955-жылы Англияда курулду. Эң биринчи жеке менчик канал Италияда 1976 -жылы, Германияда жана Францияда 1984-жылы ал эми Испанияда 1988-жылы курулган.

Бельгиялык аскер учагы Люксембургдан трансляция жасаган «RTL» каналынын өткөрүүчүсүн кыйраткан. Бул окуядан кийин «RTL» каналы 1983-жылы Бельгияда французча сүйлөгөн калк үчүн телеберүүлөрдү трансляциялоо укугун алган. Бул телеберүүлөр 1987-жылы Бельгияда RTL-TVI аттуу жеке менчик каналынын ачылышына себеп болот.

1980-жылдары CNN INTERNATIONAL, MTV жана TV5 MONDE аттуу каналдар коммуникация спутниктери аркылуу эл аралык телеберүүлөрүн көрсөтө башташты. 2007-жылы спутникалык телеберүүлөрдүн жалпы саны: 13 570 (1)

ТҮРКИЯДА ТЕЛЕБЕРҮҮЛӨР

Түркияда биринчи телеберүү 1952-жылы Стамбул техникалык университети тарабынан ITU (итү) телевидениеси деген ат менен башталган. Ал мезгилде Американын Түркия телеберүүлөрүнө кызыгы арта баштады. NBC телекомпаниясы багдад пактынын мүчө мамлекеттерине трансляция кылган телевидение куруу максатында Түркияга кайрылышты. Бирок бул долбоор ишке ашкан эмес.

Анкарада 1964-жылы ЭТУ телеберүүлөрү көрсөтүлүп жаткан учурда, буга чейин бир гана радио берүүлөрүн даярдап келген Түркия Радио-Телевидениеси (ТРТ), 1968-жылы телеберүүнү бере баштаган. ЭТБ, 1970-жылдын 13-мартында баардык берүүлөрүн токтотуп, техникалык жабдыктарын ТРТга өткөрүп берген. (2). ТРТ телеберүүлөрү алгачы жолу чоң шаарларда көрсөтүлө баштаган. Ал эми Түркиянын башка шаарларына болсо пакеттик берүүлөр гана жүргүзүлгөн. 70-жылдардын жарымында Түркиянын телевидениеси борборлоштурулуп, бүтүн өлкөгө Анкарадан көрсөтүүлөр бериле баштаган.

1984-жылы ТРТ каналы толугу менен түстүү берүүлөргө өттү. ТРТ 1986-жылдан баштап канал-

*Бул макала, 5 Декабрь 2013 жылы Кыргыз -Түрк Манас Университети, коммуникация факультетинде уюштурулган “Кыргыз телевидениесинин өнүгүү тенденциялары” аттуу конференцияда сунулду.

дардын санын көбөйттү. 1990-жылы ТРТ, Европада жашаган түрктөргө багытталган ТРТ-INT телеканалын ачты. 1993-жылы Орто Азияда ТРТ Евразия каналы ачылды. ТРТ Евразия телеканалынын ысымы 2002-жылы ТРТ Аваз болуп өзгөрдү. Бүгүн ТРТнын Улуттук жана эларалык деңгээлде трансляция кылган 15 каналы бар. 1990-жылы Түркияда жеке менчик телеберүүлөр ишине баштаган.

ТҮРКИЯДА ЖЕКЕ МЕНЧИК КАНАЛДАР

1990-жылы Түркиянын президенти Тургут Өзал чет өлкөдөн түркчө берүүлөргө тыюу салган мыйзамдын жок деп билдирген. Ушул эле жылы биринчи жеке менчик телеканалы «MAGIC BOX STAR 1» Германиядан берүүлөрүн көрсөтө баштады. Ошентип, ТРТнын монополиясы кыйроого учурады. (3)

1991-жылы Түркиянын экинчи жеке менчик каналы «Мега 10» ачылды. 1992-жылы MAGIC BOX телеканалына караган TELEON аттуу телеканал ачылды. Ошол эле жылы SHOW TV Франциядан телеберүүлөрүн берип баштаган. 1993-жылы Түркиядагы алгачкы абоненттик система менен телеберүүлөрүн берип баштаган CINE 5 телеканалы иштеп баштады.

Жеке менчик телеберүүлөр 1993-жылы Конституциянын 133 беренесине өзгөртүүлөр киргизилгенден кийин мыйзамдаштырылды. 1994-жылы 3984 санындагы Радио Телевидениенин курулушу жана берүүлөрү жөнүндөгү мыйзам кабыл алынды. Бул мыйзам аркылуу бир канча башаламандык абалга туш болгон берүүлөр түзөлүп баштаган. Бул учурда жаңы чыккан мыйзамга каршы иш алып барган бир канча телеканал жабылды жана кээ бирлери телеберүүлөрүн токтотуу дуушар болду.

Азыркы учурда Түркияда аналогдук берүү жүргүзгөн 247 телеканал жана 1057 радио, спутник аркылуу телеберүү жүргүзгөн 205 телеканал жана 63 радио, кабелдик телеберүү жүргүзгөн 101 телеканал болуп бардыгы 553 телеканал жана 1120 радио иштеп келет. (4)

Мындан сырткары «KANAL D» жеке менчик телеканалынын румын тилине трансляция жасаган «KANAL D РУМЫНИЯ» аттуу телеканалы бар.

СЕРИАЛ

Сериалдар көрүүчүлөрдүн көз карандылыгын жаратат. Сериалдардын биринчи спонсорлору жууптазалоочу каражаттарды чыгарган фирмалар болгондугунан, аларды «самын көбүгү» деп аташкан. Түркияда 80 - 90 - жылдары АКШ, Бразилия, Аргентина жана Мексика сериалдары популярдуу болчу. 2000-жылдан кийин жергиликтүү сериалдарга болгон талап көбөйдү. 2000-жылдан кийин Түркияда сериалдарды тартуу индустриянын бир секторуна айланды.

«Даңазалуу кылым» сериалы 46 мамлекетте көрсөтүлүп, аны болжол менен 200 миллион адам көрүшүүдө. Түркия 2011-жылы 10 миң 500 сааттык сериал чыгарган. (5)

IP TV

Интернет телевидениеси, телеберүүлөрдүн келечеги катары үмүт туудурууда. IPTV берүүлөрүн токтотуп, кайра көрүү мүмкүнчүлүгү бар. Каалаган программаңызды, каалаган убакытта көрө аласыз. IPTV көрүүчүнүн табитине жараша жеке телевидение кызматын камсыз кылат. IPTV телевидение менен көрүүчү арасындагы өз ара байланышуу мүмкүнчүлүгүн берет. Түркияда бул кызмат «TIVIBU EV» аты менен «TTNET» тарабынан камсыз кылынат.

IPTV берүүлөрү телефон, телевидение жана интернет кызматын бирге камсыз кылган куту аркылуу жүзөгө ашат. Бул процессти «TRIPLAY» деп аташат.

Бүгүнкү күндө адамдар компьютер, смартфондордон жана планшеттердин жардамы менен мезгил жана мейкиндикке көз каранды болбой телевизор көрө алышат. 3G технологиясы аркылуу каалаган жерден түз эфирге чыгууга болот жана интернет аркылуу индивидуалдуу телевидение куруу мүмкүнчүлүгү да берилет. Технологиядагы жаңы жетишкендиктер телевидениенин формасын дагы өзгөртүп жатат. Бүгүн дүйнөдө 3 өлчөмдүү телевидение жайылууда. Жакын арада көз айнеги жок көрүлгөн 3 өлчөмдүү телеберүүлөр көбөйүп, голограммалык телевидение чыгат.

Голограммалык телевидение 80-жылдардан бери кыялда гана жашап келген технология болчу. Голограмма технологиясы студияда айрым телепрограммаларда сыналдууда. Бирок үйдөн көрүү үчүн дагы убакыт керек.

Телевидение пайда болгон күндөн тартып азыркы күнгө чейин чыныгы жашоонун имитациясын бизге көрсөтүп келет. Келечекте телевидение интерактивдүү болуп бизди виртуалдуу чындыктын кучагына алат.

Адабияттар

1. Albizu, J. A. (2007). "Geolinguistic Regions and Diasporas In The Age of Satellite Television", Gazette: The International Journal For Communication Studies., C. LVIX, No:3, 2007, p. 242, <http://gaz.sagepub.com/cgi/content/refs/69/3/239>, 29
2. Aziz, A. (1999). Türkiye'de Televizyon Yayıncılığı'nın 30 Yılı, 1999, TRT Yayınları, Ankara.
3. <http://bianet.org/bianet/medya/160908-ozal-in-sinyaliyle-kurulan-ilk-ozel-televizyonlar>
4. <http://www.ahaber.com.tr/gundem/2012/04/14/turkiyede-kac-tv-kanali-var>
5. Bir Bakışta Türk Medyası, BYEGM, 2013.

PROPAGANDA SİNEMASI VE POTEMKİN
ZIRHLISI FİLMİNE BİR BAKIŞ

ÖZET

İcadının hemen ardından çok geçmeden fark edilen sinemanın gücü onu çok geçmeden ideolojik bir araç haline getirdi. Özellikle iki dünya savaşı sırasında ve arasında sinema bir propaganda silahı olarak etkili konumlandırıldı. Bu çalışmada halen en etkili ideolojik araçlardan biri olan sinemanın bu rolü ve Dünya Sinemasının önemli bir filmi olan Potemkin Zırhlısı filmi genel hatlarıyla ele alınmaktadır.

Propaganda filmleri Birinci Dünya Savaşı sırasında ortaya çıkmış görünse de aslında savaştan daha önce de içinde propaganda öğeleri taşıyan filmler gösteriliyordu. Batının gözüyle Yeni Dünya olarak adlandırılan, ancak uygarlığın, Batı'nın keşfi öncesinde de zaten yüksek derecede var olduğu Amerika kıtasına 15. Yüzyıldan itibaren başlayan göçmen akını sırasında Amerika'ya Anglosakson Amerikan kültürü yerleştiriliyordu. Bu süreçte filmlere de bazı görevler yüklenmişti.

ABD'de yalnızca film gösterimi için düzenlenmiş olan "nickelodeon" adlı mekanlar bulunuyordu. Zaman içinde bu mekanlar öteki kentlere de yayılmaya başladı. İlk salonun Pittsburgh'da açılışı, bu kentin göçmen işçilerin yaşadığı bir sanayi merkezi olmasıyla ilintilidir. Bu salon ve daha sonra açılanlar, dil sınırlamalarını ortadan kaldıran sessiz filmler aracılığıyla İngilizce bilmeyen Avrupalı göçmen maden işçilerinin yeni ülkelerine uyum sağlamalarına yardımcı olmuştur. ABD, göçmenlere Amerikan kültürünü ve yaşam biçimini özümsetmek amacıyla hazırladığı programlarda gereken önemi verdiği sinemadan başarılı biçimde yararlanıyordu. Bu politikanın hedefleri, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra daha da genişletildi ve yabancı ülkelere satılan filmler aracılığıyla, aynı yaşam biçiminin dünya seyircisine cazip kılınması amaçlandı. (1)

Nickelodeonlarda Amerikan yaşam tarzını anlatan filmler 1900'lü yılların hemen başında gösterilmiştir. Birinci Dünya Savaşı sonrasında Fransa'nın dünya sinemasındaki endüstriyel hakimiyeti çöktüğünde ortaya çıkan Hollywood sistemi bu yaşam tarzını dünyaya benimsetmede en büyük araç olmuştur.

ABD yapımı propagandist öğeler taşıyan önemli bir film de, dramatik açıdan sinemanın önemli bir baş yapıtı olarak görülen ancak ırkçı mesajları dolayısıyla da büyük eleştiri alan ve birçok ülkede o dönem gösterimi yasaklanan "Bir Ulusun Doğuşu" adlı filmidir. Film, 1915 yılında D.W. Griffith tarafından çekilmiştir. Bir roman uyarlaması olan filmde, Amerikan İç Savaşı'nın öncesi, savaş sırasındaki durum, siyahların ayaklanması ve siyah karşıt Ku Klux Klan adlı örgütün siyahlara yönelik saldırıları anlatılmaktadır. Filmdeki bazı sahneler Amerikan ulusunda siyahların konumlandırılmaları açısından dikkat çekici bulunmuştur. Ku Klux Klan örgütündeki kahraman tipi, beyaz kızın siyah adam tarafından öldürülmektense intihar etmesi gibi sahneler büyük tepki çekmiştir.

Görüldüğü gibi, izleyicileri belli bir inanç ya da ideolojiye ikna etme niyetiyle üretilen propaganda filmleri 20. Yüzyılın başından beri hükümetler tarafından tüm dünyada kullanılmaktadır. Belgesel, propaganda için en popüler biçim olmasına rağmen, dram da bir "mesaj" aktarmak için

kullanılıyordu. Birinci Dünya Savaşı sırasında ise savaşa dahil olan ülkelerin tümü düşmanlarını olumsuz gösteren resmi filmler sipariş etmeye başladılar. (2)

Bu dönemde Almanya, Britanya, Fransa ve ABD propaganda filmleri hazırlayan ülkeler arasındadır. Osmanlı İmparatorluğu da filmlerle propagandanın önemini fark etmiştir.

Savaş sırasında, savaşa katılan tüm ülkelere sinemanın yerine göre etkili bir silah olarak kullanımı ve işlevi Harbiye Nazırı ve Başkumandan Enver Paşa'nın da dikkatini çekmiştir. Enver Paşa'nın Almanya'ya yaptığı bir gezi sırasında orduya ilişkin sinema kolunu görmesi üzerine Merkez Ordu Sinema Dairesi kurulmuştur. Bu kuruluşun yaptığı çekimler arasında Galiçya cephesindeki Türk askerlerinin savaş görüntüleri de bulunmaktadı. (3)

Sovyetler Birliği'nde ise 1917 devriminin ardından yeni rejimin benimsenmesinin sağlanması için hızlı hareket edilip, devrimin hemen ardından propaganda filmleri çekilmiştir. Propaganda filmlerinin İkinci Dünya Savaşı ile birlikte daha da önem kazandığı görülmektedir.

İngiltere'de John Grierson'un Büyük Britanya İmparatorluğu'nun varoluş nedeni olarak işçi sınıfını göstermesi ve propagandasını yapmasıyla görülen propaganda filmleri İtalya'da özellikle Mussolini döneminde çok rastlanır olmuştur. Sinema ve film sanatı açısından başarısızlıkla nitelendirilen Mussolini dönemi İtalyan belgesel filmlerinin bu tür filmler için pek önemli örnekler sayılamamaktadır. (4)

1933'te Almanya'da Nasyonal Sosyalistlerin iktidara gelmesiyle birlikte sinema tarihinde propaganda Nazi Filmleri ile öne çıkmıştır. Propaganda bakanı Goebbels özellikle belgesel anlatımın kullanıldığı filmlerin çekilmesine ağırlık vermiştir.

Hitler yönetimi ele geçirdiğinde yapılan Dr. Mabuse'nin Vasiyeti adlı filmdeki Nazilere yakın duygular besleyen çılgın kötü adam karakteri Goebbels' i rahatsız etmiş; Goebbels, yönetmen Fritz Lang'a filmin son makarasını değiştirmesini söylediğinde Lang reddedip ülkeyi terketmiştir. (5)

Goebbels'in ve Hitler'in istediği tarzda filmleri yönetmen Leni Riefenstahl çekmiştir. Riefenstahl'in 1935 yılında çektiği Nurenberg Nazi Kongresini anlatan İradenin Zaferi ve 1938'de tamamladığı 1936 Berlin Olimpiyatlarını konu alan Olympia adlı belgesel tarzındaki filmler sinema tarihinde propaganda sineması dalında örnek oluşturan filmlerdendir. Bu filmlerin malzemesinin gerçek görüntüler olması kitleleri inandırmak açısından önemli bir güce sahipti. Gerçek görüntülere inanan izleyici manipülasyonla ikna edilmekteydi. Filmlerde yer alan ihtişamlı ve yüceltilmiş Nasyonal Sosyalizm mesajı bu manipülasyonu sağlıyordu.

SOVYET PROPAGANDA SINEMASI

Birinci Dünya Savaşı sırasında Rusya'daki çarlık rejimine karşı sosyalistler tarafından yapılan ve 1917 Bolşevik İhtilali olarak da bilinen sosyalist devrimle birlikte sanat, yeni kurulan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nde (SSCB) propaganda aracı olarak kullanılmıştır. Sanat dalları içinde özellikle sinema önemli bir propaganda silahı olarak bilinçli bir şekilde kullanılmıştır. Ancak bu politikayı yürütmek hiç de kolay olmamıştır. Devrim gerçekleşmiş ancak bu sefer de iç savaş başlamıştır. Sosyalist Kızıl Ordu ile monarşi yanlısı, Bolşevik karşıtı vatanseverler olarak kendilerini adlandıran Beyaz Ordu'nun savaşı 1922 yılına kadar sürmüştür. Devrimin ülke geneline yayılması zaman almıştır. Devrim sonrası sinema alanında sosyalistlerin karşılaştığı durum şöyledir:

Birçok oyuncu, yönetmen ve teknisyen, Fransa ve Almanya'ya gitti. Kalanlardan yeni oluşuma katılanların sayısı çok azdı. Bu sırada kurulan, Halkın Eğitim Komiserliği (Narkompros) sinema işlerinden de sorumlu kılındı. İç savaşla birlikte açık baş göstermiş, kaotik bir döneme girilmişti. Ortada birçok engel vardı ve bunların başında özel girişimcilerin tutumu geliyordu. Yapımcılar, millileştirmeye giden yolu ellerinden geldiğince engellemeye çalışıyorlardı. Bunların bir kısmı, Beyazların saflarına geçerek Güney'e inerek karşı devrimci bir yapımcılar birliği kurmuş ve devletin salonlarına film vermeyerek boykot uygulamaya başlamıştı. (6)

Görüldüğü üzere, sosyalist rejim, henüz sinemayı tam anlamıyla kontrol altına almış değildi. Rejimin ihtiyacı olan sinema filmlerini üretmek için hem teknik operatörlere hem de yaratıcı ekibe ihtiyaç duyuluyordu. Bunların hepsi bir yana, film materyali de kısıtlıydı.

Eski yapımcıların aygıtları ve ham film stoğunu ülke dışına kaçırışı neredeyse gözler önünde gerçekleşiyor, o günlerde çok kıymetli olan film makaralarını yanlarına alamayanlar bunları imha ediyordu. Ham filmin ülkede imal edilememesi bir yana ithalat da Batılı ülkelerin blokajıyla engelleniyor; bu koşullar, büyük önem verilen devrim için sinemadan yararlanma planlarını sınırlıyordu. Bütün sıkıntılara karşın, ham film tümüyle tükeninceye dek film yapımı devam etti. (7)

SSCB, bu koşullar içinde sosyalist ideolojiyi ülkenin geniş topraklarının en uca köşesine kadar ulaştırmak amacıyla trenlerden faydalandı. Trenler, Sovyet ideolojisini sanat ve eğlence aracılığıyla halka ulaştırma misyonunu üstlenmiştir. Bu trenler "ajitasyon trenleri"ydi. Bir yandan çeşitli sanat ve eğlence etkinlikleri düzenleniyor bir yandan da filmler gösteriliyordu.

Devrimin henüz gerçekleştiği ülkede bir yandan çarlık yanlılarıyla iç savaş devam ederken diğer yandan trenlerle birlikte halkın ayağına götürülen ve eğlence gösterisiyle yumuşatılan propagandanın algılanmasıyla kolaylaştırıldığı düşünülebilir. Ajitasyon trenleri devrimin bir parçasıymış gibi görünse de bir yandan da iç savaşta propaganda silahı olarak kullanılmaktadır. Ajitasyon trenleriyle ülkenin en uca köşelerini dolaşan sinema "Sovyet Kimliği"nin oluşturulmasında önemli bir araç olarak değerlendirilebilir. Sinema yeni rejimin gerekliliği, önemi, avantajları, kamu yararına getirdiği yeniliklerin aktarılması açısından önemlidir.

1919 yılında sinema eğitimi devlet tarafından kurumsallaştırılmış, Moskova'da Devlet Sinema Enstitüsü kurulmuştur. Daha önce birçok kentte kurulmuş olan sinema komiteleri sinema örgütü Goskino'nun altında birleştirilmiştir. Bu kurumun adı 1925 yılında Sovkino adını alacaktır. Böylece sinema tamamiyle devlet denetimine alınmıştır.

27 Ağustos 1919'da Lenin'in sinema endüstrisini devletleştirmesinden sonra kurulan sinema okulu, sinemanın ve belgesel filmciliğin propagandacı bir işlev yüklenmesini ilke edinmiştir. Halkın günlük yaşamıyla ilgili sorunları görüntüleyerek bu görüntülerin içine propagandası yapılacak konuları katan Sovyet filmcileri okuma yazma oranı zaten çok düşük olan SSCB halkını Sovyet devrimi ve sosyalizmin konusunda bilgilendirme, aydınlatma ve her konuda onları yönlendirme sürecine girmişlerdir. (8)

POTEMKİN ZIRHLISI FİLMİ-1925

Sergei Eisenstein'ın yönetmenliğini yaptığı Potemkin Zırhlısı adlı film, konusunu gerçek bir olaydan alır. Bu olay çarlık döneminde 1905'te gerçekleşen bir isyandır. Potemkin Zırhlısı İsyanı, Çarlık döneminde örgütlenmeye başlayan ve sık sık isyan eden Bolşevik devrimcilerin önemli bir isyanıdır.

Daha önceden bir isyan kararı alan devrimci gemicilerden oluşan Tsentralka isimli gizli örgütün taraftarlarının da içinde bulunduğu Potemkin zırhlı gemisi Tendra'ya torpido ikmal yapmak için uğrar. İkmalde ayrıca kurt basmış sığır eti de gemiye yüklenir. Ertesi gün kurtlu ve kokuşmuş etlerle yapılmış yemeğin yenmesi için askerler zorlanır. Sadece 12 denizci emre uyarak kokuşmuş eti yer. Diğerleri ise tam bir isyan içindedir. 30 Tseltralka üyesi devrimci denizci geminin motor odasını ele geçirir. Artık geri dönülmez bir noktaya gelinmiştir. Gece saat on sularında Odesa'ya ulaşana kadar gemideki yönetim el değiştirmiştir. Devrimci gemicilerin arasından Grigory Vakulinçuk çatışmalar sırasında öldürülmüş, naaşı Odesa'da sergilenmiş, halk ölen devrimciye büyük bir itibar yüklemiştir. İsyan edilen gemideki subaylardan ise 7'si ölmüş 12'si ise tutuklanmıştır. Grigory Vakulinçuk'un cenazesi büyük bir siyasi gösteri ile defnedilir.

Çarlık hükümeti isyan nedeniyle Potemkin üzerine 3 gemilik bir filo gönderir. Ancak bu gemilerin askerleri Potemkin'e saldırmayı reddeder. Potemkin zorlu bir yolculuk sonucunda Rus deniz sahasından Romanya sularına yol alır. Olaylar durulmak bilmeyince devrimciler gemiyi Romanya'ya teslim ederler. (9)

Potemkin Zırhlısı adlı film başlangıçta 1905 yılında birçok yerde yaşanan ayaklanmaları anlatacak bir film projesinin küçük bir bölümünden ortaya çıkmıştır. 1925 yılında yapılan film, aslında başarısızlıkla sonuçlanan Potemkin Zırhlısı olayın yücelterek bir başarı hikayesi olarak anlatan bir propaganda filmidir. Filmde klasik anlatı sinemasındaki gibi alışlageldik baş kahraman bulunmamaktadır. Başrol oyuncularına yerine "kitlelerin hareketi" kullanılmıştır. Filmin başrolü aslında devrimci tayfalar ve katledilen devrimci Odesa halkıdır. Devrimin 8. yılında çekilmiş olan film ile halka, yeni rejimde kitlelerin önemli olduğu; bireyselliğin yerine toplumun birliğinin değerli olduğu mesajı verildiği gözlemlenmektedir.

Oldukça dinamik bir kurgu ve çekim ile sunulan film sessizdir ve tüm sessiz filmler gibi ara yazılarla anlatım desteklenmiştir. Ancak bu filmdeki ara yazılar, diğer filmlerden farklı olarak daha manipülatif, devrime hizmet veren ve sloganvari cümlelerden ve mesajlardan oluşmaktadır. Filmin propagandist özelliği filmin başındaki yazıda hemen göze çarpmaktadır: Film, Lenin'in 1905 yılında söylediği bir söz ile açılır: **"Devrim savaştır. Tarihte bilinen tüm savaşların içinde en meşru olanı, en haklı ve gerçekten büyük bir savaştır... Rusya'da bu savaş ilan edilmiş ve başlamıştır."** Bu yazının ardından Potemkin Zırhlısı gösterilir ve bu gemide iki tayfa, Matyuşenko ve Vakulinçuk görülür. Aralarındaki hararetili

konuşma ara yazıda şu şekilde verilir: **“Biz, Potemkin’in denizcileri kardeşlerimiz olan işçileri desteklemeliyiz. Devrimin ön saflarında yer almalıyız!”**

Görüldüğü üzere filmin ilk sahnesi de propaganda mesajı ile verilir. Bu ilk sahnede emekçi dayanışması ve devrimin dayanışmayla, birlik olarak yapılabileceği mesajı direkt olarak seyirciye iletilmektedir.

Ertesi gün tayfalar uyandırılır ve Vakulinçuk tayfalara heyecanla seslenir: **“Yoldaşlar! İsyan zamanımız geldi. Neyi bekliyoruz? Bütün Rusya ayaklandı. En son ayaklanan biz mi olacağız?”** Bu replikte seyirciye isyanın tüm Rusya’da başladığı ve Potemkin’deki isyanın bunun bir parçası olduğu mesajı verilmek istenmektedir. Hatta Potemkin mürettebatı geç bile kalmıştır. Tayfalar güvertede asılı duran etleri yoklarlar ve **“Artık yeteri kadar kurtlu et yedik! Bunlar domuzlara bile uygun değil.”** derler. Bu replikte çarlık yönetiminin tayfaların insan onuruna yakışmayan şekilde beslenmeye zorlandıkları itelisini taşır. Burada tayfaların geminin “emekçileri” olmaları da verilmek istenen “işçi hareketi”yle özdeşleşmektedir. Tayfalar geminin “emekçi” kimlikleridir ve ezilen kimlik “emekçiler”dir. Ezilenlerin isyanı ancak “ezilenlerin birliği” ile başarıya ulaşabilir. İsyancı emekçilere göre çarlık yönetimi “öteki”dir. “Öteki”yi temsil edenler gemideki subaylardır. Subaylara ve çarlık yönetimine göre de “öteki” olan tayfalardır. Subaylar burada “elit” kesimdir. Aynı zamanda Potemkin gemisi ülkeyi temsil eder. Subayların tayfaları ezmesi, onlara kurtlu et yedirmeleri, çarlık yönetiminin halkı yoksulluk içinde bırakması ve baskı uygulamasına karşılık gelmektedir.

Tayfaların etin kurtlu olduğunu söylemeleri üzerine eti incelemeye gelen gemi doktoru Smirnov gözünü çıkartır ve onu mercekle kullanarak etin üstüne yakından bakar. Kurtlar detay çekimle net olarak gözükmektedir. Hatta gözle bakmaya bile gerek yoktur. Ancak Smirnov: **“Bunlar kurt değil, sadece larva. Deniz suyuyla yıkayın.”** der. Bu repliğin çarlığın halkı kandırmasını da ifade ettiği düşünülebilir. Tayfaların tepkisi Japon-Rus savaşına bir göndermedir: **“Japonya’daki Rus esirler daha iyi besleniyorlar.”**

Smirnov etin iyi olduğu konusunda son noktayı koyup uzaklaşır. Geminin kaptanı Golikov, tayfaları güvertede toplar ve: **“Çorbalarını beğenen herkes öne çıksın!”** der. Subaylar ve bir kısım tayfa öne çıkar. Kaptan sinirlenir: **“Geriye kalanınızın hepsini direğe asacağım.”** der.

Komutan yemeği beğenmeyenlerin üstüne tente attırır. İsyancılar kurşuna dizilecektir. Bir papaz görürüz. Elinde haçıyla dua eder Tayfalar isyan ederek günah işlemişlerdir. Onların son duaları papaz tarafından yapılır. Komutan askerlere vur emri verir. Askerler namlularını isyancılara doğrulturlar. Bu sırada papazı görürüz. Rutin duasını etmiştir, elindeki haçı diğer elinin avucuna vurarak bekler. Her vuruşta haç güneşin etkisiyle ışıldar. Komutanın tetiği çekme emriyle birlikte askerler tetiği çeker. Paralel kurguyla papazın elindeki haç, geminin adının yazılı olduğu can simitleri, borazan ve tentenin altındaki isyancılardan yere diz çökenler verilir. Ateş emriyle isyancı ateşleyen Vakulinçuk hareketi geçer ve askerlere bağırır: **“Siz kime ateş ediyorsunuz?”** Askerler tereddüt ederler. Komutan onlara sinirlenir defalarca ateş emir verir. Ateş etmekten vazgeçerler. Vakulinçuk’un bu çağrısı askerlerin de halkın bir parçası olduğu ve halkına silah çevirmemesi gerektiğini hatta onların da “emekçi” olduğunu vurgular niteliktedir. Askerlerin ateş etmemesi üzerine Vakulinçuk’un **“Silahlarınızı alın arkadaşlar! Diye bağırması ile birlikte isyan başlar. İsyancılar subaylara saldırırlar. Tayfalar silah deposundan silahlarını alırlar. Bu sırada bir köşeye**

gizlenmiş papaz, kendini isyandan korumak için haçını kaldırır. Bu sahnede papazın isyancıların Tanrı ve İsa’dan korkarak kendisine dokunmayacaklarını düşündüğü şeklinde yorumlanabilir. Haça yapılan yakın plan kesme ile haç üstündeki İsa belirgin bir şekilde vurgulanmaktadır. Papaz elindeki haçı kendisine adeta kalkan ederek onu köşeye kısıran isyancılardan birinin üzerine yürür ve **“Tanrı’yi hatırla!”** der. Komünizmin ateizm vurgusu burada belirgin şekilde öne çıkar. Papaz, Tanrı’nın adını vererek isyancıyı “kandıracaktır.” Papaz elindeki Haçı kalkan yapmaya devam ederek geminin alt kısmından dışarıya çıkan merdivenlerde dışarı doğru ilerlerken isyancıya **“Yolumdan çekil!”** der. Tayfa papazın üstüne yürür ve onu yere yıkar. O sırada başka bir subay ona saldırır boğuşma esnasında yerden müdahale etmeye çalışan papazın haçı havada uçar ve geminin ahşap zeminine ters bir şekilde saplanır. Bu “Dinin düşüşü”nü simgeler niteliktedir. İsyan o kadar haklıdır ki; din isyanın haklılığını engelleyen bir öge olarak verilir. Haçını kaybeden papaz alt kata içeriye doğru geri geri kaçır. Güçsüzleşmiştir. Adeta gücünü yitirmiştir.

Burjuvazinin yok edilmesi ise filmde ilginç bir sahne ile verilir. Başka bir subay, subayların kamarasına giren tayfaya karşı kendini savunmak için kamaradaki piyanonun üstüne çıkar ve tayfaya ateş eder. Piyanonun tuşlarına ayakkağılarıyla basışı detay çekimle verilir. Piyanonun tuşları kirlenir. Kirlenen onların elit, lüks yaşamıdır. Kirlenen burjuvazidir. Aslında zaten hep kirlidir. Subayı piyanonun üstünden indirenler de başka isyancı tayfalardır. Burjuvazi tahtından indirilmiştir.

Doktor Smirnov’u tayfalar yaka paça, sürükleyerek götürürlerken papaz, aynı şey kendisinin de başına gelmesin diye bir köşede ölü numarası yapmaktadır. İsyancılar Dr. Smirnov’u denize atarlar. Hemen ardından kurtlu etlere kesmeyle geçilir. Tayfalar: **“Balıkları beslemeye gitti”** diyerek alay ederler. Kurtlara bakıp da larva dediği gözünü halatta asılı kalır. İsyancılar tam kazandıklarını ilan ettiklerinde öfkeli bir subay Vakulinçuk’u vurur. Vakulinçuk deniz doğru düşer ve bir halatta denizin üstünde asılı kalır. Arkadaşları bunu fark eder ve onu kurtarmak için suya atarlar. Yaralı Vakulinçuk halatta daha fazla tutunamaz denize düşer. Gemiye çıkarılan Vakulinçuk ölmüştür.

Ara yazı isyanda bayraklaşan kişiyi vurgular: **“O bir isyan için ilk çağrıyı yapan kişiydi, bir kasabın ellerinde öldü.”** Sahne burada karar mayla son bulur. Ardından küçük bir buharlı tekneyle Vakulinçuk’un naaşının kıyıya doğru götürüldüğünü görürüz. Tayfalar büyük bir saygıyla naaşın yanında ve tekne boyunca dizilmişlerdir. Ara yazıda: **“Odesa limanının Vakulinçuk’un son demirleyeceği yer”** olduğu yazılır. Tekne Odesa limanına yanaşır.

Vakulinçuk’un naaşı limana konulur. Sabahla birlikte haber kente yayılır. Kenttekiler Potemkin’in isyanını duyarlar limandaki ölü denizciyi görmeye akın akın gelirler. Ara yazılar burada şiirsel kullanılır: **“Haber güneşin doğuşuyla kente ulaşır. Potemkin’de bir isyan vardır. Bir isyan ve bir ölü denizci kıyıda yatıyor.”** Vakulinçuk’un naaşının yanında duran kepinin içine çocuklar bozuk para atarlar. Liman dolup taşar. Mendirekte ve limanda uzun kuyruklar oluşur. Halk limana doluşur.

Bir genç kadın: **“Unutmayacağız!”** der. Naaşın elindeki kağıtta **“Bir çorba için öldürüldü”** yazar. Tayfalardan biri mürettebatın bildirisini halka okur: **“Odesa halkı, burada Potemkin Zırhlısı’nın subaylarından biri tarafından hunharca öldürülen bir denizci Vakulinçuk yatıyor. Zalimlere ölüm! İntikam alacağız! Gemi**

mürettebatı.” Kadınlar ağlar, erkekler üzüntülüdür. Şapkalarını çıkartarak Vakulinçuk’u selamlarlar. Genç kadın devam eder: **“Anneler, kızkardeşler, erkek kardeşler, hiçbir şey bizi bölemez.”** Kalabalıkta burjuva tipli bir adam: **“Yahudileri öldürün.”** der. İnsanlar hiddetlenirler ve tam kaçmaya çalışırken ona saldırırlar, kalabalığın arasında yok olur. Devrimde antisemitizme yer yoktur.

Kitleler akın akın şehre yürürken slogan cümleler ara yazıda verilir: **“Omuz omuza, ülke bizimdir, gelecek bizimdir.”** Odesa’da çarlık kuvvetleri tarafından halka yönelik katliam başlar. Çocuk, kadın, sakat, yaşlı herkes hunharca katledilir. Potemkin Zırhlısı’nın topları katliama karşı Odesa Opera binasına çevrilir. Burası düşmanın müstahkem yeri olarak ara yazıda vurgulanır.

Film, bu bölümdeki ünlü Odesa Merdivenleri sahnesiyle sinema tarihinde ayrı bir üne sahiptir. Bir çocuk arabasının merdivenlerden aşağıya doğru inişi sinema tarihinin önemli ünlü sahnelerindendir. Film, Potemkin’e saldırı için gönderilen gemilerin Potemkin’e destek vermesiyle sona erer. Oysa gerçek olayda bu andan sonra Potemkin Zırhlısı bir süre sonra Romanya’ya teslim edilmiştir.

Potemkin Zırhlısı filminde gerçek olaydan yola çıkılmış, olaya tamamıyla sadık kalınmadığı, devrim propagandasında işlevsel olabilecek bir senaryo ve film ortaya çıkarıldığı gözlemlenmektedir. Filmin gerçek olaylarla ilişkisi üzerine Barna (2000) bazı bilgiler vermektedir:

Kurtlu-çürümüş et bölümü, senaryoda olduğu gibi gerçekleşmiştir. Tanıklardan biri olan Matuşenko’nun hatırladıklarına dayandırılarak olay gerçekçi bir şekilde yansıtılmıştır. Bunun yanı sıra denizcilerin ve Dr. Smirnoff’un otantik konuşmaları gerçeğe uygun bir

şekilde oluşturulmuştu. Benzer olarak papazın düşerek ölmesi de gerçeğe uygun bir taslaktır fakat Eisenstein bu rol için seçtiği bahçıvanın ölmesine izin vermez, onun bir gözü aniden kımıldar. Bu, sahneye güçlü bir hiciv etkisi katmaktadır. (10)

SONUÇ YERİNE

Potemkin Zırhlısı filmi, sinemanın daha ilk dönemlerinde, sinemanın manipülatif gücünün ortaya çıktığını gösteren önemli örneklerden biridir. Başarısız olmuş bir isyanın sinema aracılığıyla başarılı olarak gösterilmesi ve seyircinin ikna edilmesi buna en iyi kanıttır. Klasik anlatı sinemasında özdeşleşmenin başı çektiği unsurlarla verilen bu ikna gücü, bu filmde kitlelerin hareketi aracılığıyla sağlanmaktadır. Potemkin Zırhlısı filmi propaganda sinemasının ünlü bir örneği olmasının yanı sıra Eisenstein’ın kurgu kuramının güçlü bir yansımasıdır. Bir propaganda filminin önemli ve hala kullanılan bir sinema kuramının uygulama örneği olması ise tarihin cilvelerinden biri olsa gerektir.

KAYNAKLAR

- (1) (6) (7) Abisel, N. (2003). Sessiz Sinema. İstanbul: Om Sinema.
- (2) Bergan, R. (2008). Film. İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- (3) Evren, Burçak. (1995). Sigmund Weinberg. İstanbul: Milliyet Yayınları.
- (4) (8) Gündüş, S. (1991). Belgesel Filmin Yapısal Gelişimi Ve Türkiye’ye Yansıması. İstanbul: Der Yayınları.
- (9) <http://www.gunceltarih.org/2011/06/devrime-iki-kala-27-haziran-1905.html>
- (10) Barna, Y. (2010). Eisenstein, Yaşam Öyküsü ve Yapıtları. (İ.Şener, Çev). İstanbul: İzdüşüm Yayınları.

УДК 612.821/83:591.543+577.15/.17

М.Ё.Холбеков.

ТГМУ им Абуалиибли Сино, Душанбе, Таджикистан

М.Б.Устоев

ТНУ, Душанбе, Таджикистан.

СЕЗОННЫЕ ИЗМЕНЕНИЯ ФУНКЦИЙ ВЫСШЕЙ НЕРВНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ У ЯЩЕРИЦ - ЖЕЛТОПУЗИКОВ (*PseudopusApodus P.*) В РАЗЛИЧНЫЕ СЕЗОНЫ ГОДА

В статье изложены сезонные изменения функций высшей нервной деятельности у ящериц-желтопузиков в различные сезоны года и в различных физиологических состояниях. Установлено, что в активный период жизнедеятельности пищевые условные рефлексы у желтопузиков вырабатываются и стабилизируются легко, в период вхождения в эстивацию наблюдаются значительные нарушения условно-рефлекторной деятельности, и возникновение признаков невротически состояний, после выхода животных из состояния глубокого гипобриоза, положительные и отрицательные условные рефлексы образуются и восстанавливаются быстрее по сравнению с контрольными животными.

Ключевые слова: желтопузик, условный рефлекс, эстивация, гипобриоз, дифференцировочное торможение, физиологическое состояние.

The article presents the seasonal changes in the functions of the higher nervous activity in - glass-lizard lizards in different seasons and in different physiological states. It is set that in an active period of vital functions food conditional reflexes for glass-lizards are produced and stabilized easily. In the period of including in estivation there are considerable violations of conditionally reflex activity, and origin signs neurotically the states. After the exit of animals from the state of deep dormancy, positive and negative conditional reflexes appear and restored quicker as compared to control animals.

Key words: glass-lizard, conditional reflex, estivation, hypobiosis, differential inhibition, physiological conditions

Актуальность. Животный мир высокогорных регионов давно привлекает внимание многих исследователей. Большой вклад в изучение фауны позвоночных Таджикистана внесли Исаков С.И (1975, 2000), Сатторов Т (1993), Саидов А (2012) и другие исследователи, которые занимались изучением видовой принадлежности, распространения биологии и экологии животных. Однако изучение животных ограничивалось описанием морфологических признаков, и их распространением, сведениями о физиологических и тем более эколого-физиологических особенностях животных, особенно у зимоспящих, не только высокогорных популяций, но предгорных и равнинных встречаются лишь в отдельных работах [1,2]. В работах Х.М.Сафарова (1985) и Нуриддинов (1992) изучались некоторые морфофизиологические и биохимические особенности сусликов, серого варана, обитающих в разных условиях Республики Таджикистана.

Известно, что морфофизиологические, биохимические и другие сдвиги в организме диких позвоночных, особенно у зимоспящих животных строго зависят от сезонов года. В работах (Устоев, 1996; Собиров

и др., 1998; Чориев 2012) и др. были высказаны положения о том, что в генотипе и фенотипе зимоспящих-млекопитающих сохраняются признаки сна, характерные как для гомойотермных позвоночных в активный период их жизнедеятельности, так и для пойкилотермных позвоночных (при вхождении в зимнюю спячку).

Представителем этой категории животных является желтопузик (*PseudopusApodus P.*) который обитает в глинистых пустынях и предгорных пустынях Средней Азии и Казахстана. В Таджикистан желтопузик встречается в условиях равнин этот вопрос изучен недостаточно, о нём имеются только отрывочные сведения [3, 4].

Цель исследования: изучение сезонных изменений функций высшей нервной деятельности у ящериц-желтопузиков, обитающих в разных эколого-физиологических зонах РТ, в различные сезоны года и в различных физиологических состояниях.

Материал и методы. Опыты проводились в лаборатории кафедры физиологии человека и животных Таджикского национального университета в апреле-июле месяц. Эксперименты были проведены на 40 ящерицах-желтопузиках в норму, в активный период

жизнедеятельности, в период вхождения в эстивацию, на фоне гипобии и после естественного пробуждения из гипобии.

В активный период жизнедеятельности опытов условные рефлексы вырабатывались в апреле-мае месяце, когда животные полностью пробуждались из зимней спячки. Установлено, что условные положительные рефлексы в этот период появились после $16,4 \pm 0,5$ и упрочились после $42,1 \pm 1,4$ сочетаний условного раздражителя с безусловными. Величина адекватных ответов на зажигание правой лампочки в среднем составляла $75,1 \pm 1,8\%$. Средний латентный период общеповеденческой двигательной реакции в ответ на условный стимул был $23,0 \pm 0,5$ с., время подхода к кормушке составляет $25 \pm 0,8$ с., время возвращения в стартовый отсек составляло $35,1 \pm 0,3$ с.

После выработки и укрепления положительного условного рефлекса и достижения критерия выработки в опыт подключили дифференцировку. Эксперименты показали, что дифференцировочное торможение на предъявление налево лампочки проявляется после $26,5 \pm 0,8$ и упрочивается после $70,5 \pm 1,5$ применения. Величина дифференцировочного торможения носила волнообразный характер, и не достигала 75%-ного критерия осуществления.

Таким образом, в активный период жизнедеятельности пищевые условные рефлексы у желтопузиков вырабатываются и стабилизируются легко. Величина положительных условных рефлексов в среднем достигает 80-85%. Дифференцировочное торможение составляет до 65-70%-ного критерия.

Характерной особенностью поведения желтопузиков в этот период является их высокая двигательная активность и пищевая мотивация.

В период вхождения в эстивацию температура в экспериментальной камере после нагревания колебалась в пределах $40,0 \pm 2,3^\circ\text{C}$. Животные становились вялыми, мало подвижными, пищевая мотивация снизилась, наблюдается постепенное замедление ориентировочных рефлексов, тактильная чувствительность повысилась. При соприкосновении экспериментатора с телом животных вызывало спонтанную двигательную активность. В этот период величина условных положительных рефлексов падала до $15,2 \pm 0,2\%$. Изменялся сам характер двигательной условной реакции. Животные неадекватно реагировали на условные положительные сигналы и в подавляющем большинстве случаев в ответ на условные стимулы не покидали стартовый отсек. Для выработки положительного условного рефлекса потребовалось большое количество сочетаний, которое в среднем составляло $65,1 \pm 1,5$ с., по сравнению с животным в активный период жизнедеятельности, который составляла $42,1 \pm 1,4$ с. Возникли явления извращения условной положительной реакции. Животные после подачи условного сигнала уползали в противоположный отсек камеры, т.е. наблюдалась пространственная дезориентация. Латентный период двигательной реакции в среднем составлял $36,1 \pm 0,4$ с. Время подхода к кормушке составляет $39,1 \pm 1,2$ с. В связи с тем, что животные самостоятельно не возвращались в стартовый отсек данные не приведены. Отмечаются парадоксальные и ультра парадоксальные отношения.

На предъявление отрицательного стимула – левой лампочки ящерицы реагировали двигательной реакцией как на положительный стимул, и уползали в правый или левый отсек камеры. Последнее свидетельствует о том, что дифференцировочное торможение

полностью было расторможено. Величина правильных ответов в этом случае составляла $18,2 \pm 0,2\%$.

Опыты показали, что в период эстивации условно-рефлекторная деятельность была полностью нарушена, наблюдались парадоксальные отношения, которые чаще всего проявлялись в конце опыта.

Таким образом, в период вхождения желтопузиков в эстивацию наблюдаются значительные нарушения условно-рефлекторной деятельности, и возникновение признаков невротических состояний.

В лабораторных условиях в период гипобии желтопузики находились в искусственных норах, где температура колеблется в пределах $12 \pm 1,4^\circ\text{C}$. В этот период врожденные реакции глубоко заторможены. С целью проведения экспериментов и изучения особенностей ВНД в этот период подопытных спящих животных предварительно за 4 часа переводили в теплое помещение (температура $20-22^\circ\text{C}$). Наблюдается постепенное пробуждение животных из гипобии, в результате появлялись ориентировочно-исследовательские рефлексы и некоторая двигательная активность. Было показано, что по сравнению со 2-й и тем более с 1-й сериями опытов условные рефлексы отсутствовали, и животные не реагировали на условные положительные и отрицательные раздражители. После нагревания экспериментальной камеры до $40-42^\circ\text{C}$, животные начали движение и заползали в правый или левый отсек камеры, где и оставались постоянно. Вынужденное перемещение животных в стартовый отсек приводило к тому, что они покинули его, возвращались в правый или левый отсек, и не реагировали на условные сигналы.

Таким образом, показано, что состояние гипобии оказывает глубокое влияние на ВНД желтопузиков в виде полного подавления условных рефлексов.

После 8-ми месячного перерыва и выхода животных из гипобии опыты были возобновлены. Этот период совпадает с массовым выходом желтопузиков на поверхность (температура воздуха в этот период достигала $25-30^\circ\text{C}$) и наблюдается их повышенная двигательная активность. Показано, что после пробуждения желтопузиков из гипобии на 12-15-е сутки заторможенные ранее выработанные условные рефлексы летом появляются и упрочиваются значительно быстрее, чем у контрольных животных. В качестве контрольных использовались желтопузики, пробуждавшиеся после гипобии и не находившиеся в опытах. У этих животных, условные положительные рефлексы проявлялись после $10,4 \pm 0,2$ и упрочивались после $42,5 \pm 1,3$ сочетаний. Дифференцировочное торможение проявляется после $25,4 \pm 0,6$ и упрочивались после $68,5 \pm 1,3$ применений.

Следует отметить, что по мере пробуждения желтопузиков из гипобии существенно укоротилось время латентного периода условно-рефлекторной реакции и время возвращения в стартовый отсек. Полученные данные показывают, что латентный период в среднем составляло $10,1 \pm 0,2$ с., время подхода к кормушке $16 \pm 1,4$ с., а время возвращения на исходное место $22,1 \pm 0,2$ с., соответственно, что почти на половину меньше по сравнению с активным периодом в прошлом году. Это дает основание считать, что повторная выработка условных положительных и отрицательных реакций происходит значительно быстрее.

После пробуждения наблюдалась высокая двигательная активность, животные становились строго координированными, четко реализовались ориентиро-

вочные пищевые безусловные рефлексы. У животных с ранее выработанными и упроченными условными рефлексами после 8-ми месячного перерыва постепенно восстанавливалась и стабилизировалась условно-рефлекторная деятельность.

Однако, в отличие от контрольных животных у желтопузиков ранее находившихся в состоянии гипобии, процент осуществления положительных условных реакций был ниже и достигал лишь 65-70%. Это правомерно и в отношении отрицательных условных реакций.

Таким образом, результаты этой серии опытов, показывают, что после выхода желтопузиков из состояния глубокого гипобии положительные и отрицательные условные рефлексы образуются и восстанавливаются быстрее, по сравнению с контрольными животными. Двигательная активность повышена, что находит свое отражение в укорочении латентных периодов – время выхода и возвращения в стартовый отсек.

В качестве контрольных использовали 10 желтопузиков, пробуждавшихся после гипобии и ранее не использованных в экспериментах. Было обнаружено, что у контрольной группы животных появление и укрепление положительных условных реакций происходит значительно медленнее, чем у ящериц, у которых эти рефлексы были ранее образованы. Так, положительные условные реакции проявлялись после $17,1 \pm 0,5$ с. и укрепились после $56,1 \pm 1,2$ с. сочетаний условных раздражителей с безусловными. Дифференцировочное торможение проявляется после $24,2 \pm 0,2$ с. и укрепляются после $37,5 \pm 1,2$ с. применений.

Однако динамика образования положительных и отрицательных условных рефлексов у контрольной группы в весенний период года существенно не отличается от таковой у подопытных животных. У контрольных животных стабилизация условно-рефлекторной деятельности произошла через два месяца после начала опытов.

Более значительно различались временные параметры условно пищевые рефлексы, которые у подопытных животных после естественного пробуждения были значительно короче и составляли $10,1 \pm 0,2$ с (время латентного периода) и $22,1 \pm 0,2$ с (время возвращения), в то время как эти величины у контрольных животных были значительно длиннее $16,4 \pm 0,4$ и $26,2 \pm 1,3$ с, соответственно.

Заключение: Опыты показали, что, одним из экогенных факторов, вызывающих эстивацию и гипобию у желтопузиков, является температура окружаю-

щей среды. Показано, что в весенне-летнем периоде при температуре воздуха в пределах $20-24^{\circ}\text{C}$ до 35°C проявляется активный период жизнедеятельности, который продолжается до середины лета. Период эстивации у животных соответствует середине июля, когда с увеличением температуры окружающей среды до $42-44^{\circ}\text{C}$ они впадают в эстивацию.

Условные рефлексы вырабатываются на протяжении 2-2,5 месяцев в результате непрерывной тренировки. Однако динамика образования условно-рефлекторной деятельности включает в себя четыре этапа: 1-й – этап начального обучения (апрель); 2-й – этап укрепления положительных и отрицательных условных рефлексов (апрель-май); 3-й – этап относительной стабилизации условно-рефлекторной деятельности (конец мая и начало июня) и, наконец, 4-й – начальный этап нарушения условно-рефлекторной деятельности (середина июля), связанный с наступлением эстивации.

Таким образом, изложенные данные свидетельствуют об определенных особенностях формирования условно-рефлекторной деятельности у желтопузиков в различных физиологических состояниях. В период активной жизнедеятельности условные положительные пищевые рефлексы образуются с трудом, несмотря на высокую пищевую мотивацию и двигательную активность подопытных животных в весеннем периоде. Выработка дифференцировочного торможения носит волнообразный характер, и выработать абсолютную дифференцировку не удалось, несмотря на большое количество неподкреплений. Критерий ее осуществления достигает 70-75%.

Литература

1. Сапарова А.С., Хозацкий Л.И. Явление летней спячки у ящериц пустыни Каракум/А.С.Сапарова, Л.И.Хозацкий // Мат. VII Всесоюз. конф. По экологич. физиол. - Ашхабад: - Илым, 1989. - С. 270-271.
2. Сафаров Х.М. Влияние поэтапной экстирпации различных участков переднего мозга на условно-рефлекторную деятельность ящериц/Х.М.Сафаров, Э.Н. Нуриддинов // Изв. АН Тадж.ССР. - 1981. - N 4 (85). - С. 78-82.
3. Устоев М.Б. Сравнительно-физиологическое исследование роли гиппокампа в интегративной деятельности мозга позвоночных животных: автореф. дис. ... доктор. биол. наук / М.Б. Устоев. - Д., 2000. - 45 с.
4. Холбеков М.Ё. Эколого-физиологические механизмы торпидности в сравнительном ряду позвоночных / М.Ё. Холбеков, Э.Н.Нуриддинов, М.Б.Устоев. - Душанбе, ОАО Сифат, 2014. - 200 с.

М.Ё. Холбеков

ТГМУ им Абуали ибни Сино, Душанбе, Таджикистан

М.Б. Устоев

ТНУ, Душанбе, Таджикистан

РОЛЬ НЕЙРОПЕПТИДА ДЕРМОРФИНА (ДМ) В РЕГУЛЯЦИИ МЕХАНИЗМОВ ВЫСШЕЙ НЕРВНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УШАСТОГО ЁЖА (*Hemiechinus auritus*)

В работе изложены данные о влиянии опиоидного нейропептида дерморфина на процессы высшей нервной деятельности ежей. Системное введение дерморфина (0.1 мкг/кг, подкожно) сопровождается падением температуры тела, урежением фоновых вегетативных показателей, погружением животного в сноподобное состояние. Обсужден вопрос о возможной роли дерморфина в интегративной деятельности мозга торпидаторов.

Ключевые слова: ушастый ёж, нейропептид дерморфин, условно-рефлекторная деятельность, поведенческие изменения, латентный период, вегетативные показатели.

In this article influence of neuropeptide dermorphin on conditional-reflexive activity of big ears hedgehog are shown. Injection of dermorphin (0.1mg/kg, subcutaneously) induced a drop of body temperature, deceleration of initial vegetative parameters and development of hibernation like in big ears hedgehog. A possible specific role of the dermorphin in the mechanisms of hibernation is been discussed.

Key words: eared hedgehog, neuropeptide dermorphin, conditional-reflection activity, behavioural changes, latent period, vegetative marks.

Актуальность. Среди нейропептидов наименее исследован дерморфин (ДМ) – опиоидный нейропептид, выделенный в 1980 г. из кожи южноамериканской лягушки рода *Phylomedusa*. Он характеризуется сильной и продолжительной морфино-подобной активностью и считается одним из самых активных природных опиоидов, обладающих уникальной структурой. ДМ представляет собой гептапептид с уникальной для пептидов особенностью строения – присутствием остатка в Д-конфигурации: Tyr-D-Ala-Phe-Gly-Tyr-Pro-Ser-NH₂ [1, 2].

В настоящее время установлено, что ДМ снижает частоту сердечных сокращений и угнетает дыхательные движения, влияет на деятельность желудочно-кишечного тракта, участвует в регуляции эндокринных функций организма, терморегуляции [3,4]. Роль ДМ в регуляции поведенческой деятельности животных изучена крайне недостаточно. Перечисленные фармакологические эффекты ДМ возможно обусловлены взаимодействием его с опиатными рецепторами, так как они полностью подавляются при введении антагониста опиатов – налоксона [5].

Цель исследования: Изучить влияние нейропептида дерморфина (ДМ) на условно-рефлекторную деятельность представителя грызунов – ёжа наиболее низко организованных зимоспящих млекопитающих.

Материал и методы: После предварительного образования у животных и предъявлении им трудных условно-рефлекторных задач: абсолютная дифференцировка и запаздывающие условные реакции с временем отставания свыше 35с - в двух вариантах опытов интактными и предварительно невротизирован-

ным ежам подкожно вводили нейропептид дерморфин.

Препарат ДМ (фирмы «Serva») в физиологическом растворе вводили подкожно в дозе 0,1 мг/кг непосредственно за 10 мин перед опытом. Статистическую обработку данных производили по блокам, усредняя данные из 3 опытов. Достоверность различий устанавливали в зависимости от характера распределения с использованием критериев Стьюдента-Фишера.

Результаты исследования. Подкожное введение дерморфина вызывало значительные поведенческие изменения, которые условно были подразделены на три периода.

Первый период - период максимальных изменений (от 10 мин до 4-й часов после введения дерморфина) характеризовался выраженными вегетативными, соматическими и поведенческими нарушениями. Они заключались в первоначальном (10 - 15 мин после введения) появлении симптоматических эффектов, как-то : тахинное ($p < 0/05$) и гиперемии ушных раковин. Через 30 мин после инъекции дерморфина частота дыхательных движений (ЧДД) и сердечных сокращений (ЧСС) статистически достоверно начали уменьшаться. Значительно урежалось ЧДД на 50% и ЧСС на 37%. Это свидетельствует о том, что в первые периоды после введения дерморфина выявляются симпатические эффекты, которые через 30 мин сменяются парасимпатическими. Животные погружались в сноподобное состояние: ёжи забивались в угол стартового отсека и не реагировали на предъявление условных сигналов, несмотря на длительную пищевую депривацию. Тактильная чувствительность снижалась; ре-

акция на прикосновение к животному руки экспериментатора значительно была ослаблена. В этот период температура тела градуально падала от 37-36°C в норме до 20-17°C к первому часу после введения. Пищевая мотивация отсутствовала. Следует отметить, что первый период изменений в обеих группах ежей был в целом однонаправленным. Однако у невротизированных ежей по сравнению с интактными, выраженность и длительность эффектов значительнее.

На фоне введения дерморфина у ежей выявляется выраженный анальгетический эффект. Так, порог ноцицептивного раздражения передней конечности ежа с последующей её реакцией отдергивания повышался в 5-7 раз по сравнению с до инъекционным периодом и оставался на этом высоком уровне в течение 4-х часов после введения дерморфина.

Второй период у интактных ежей выражен незначительно. В то время как у невротизированных животных имеют место яркие нарушения условно-рефлекторной деятельности, нашедшие отражение в усилении невротических состояний. Второй период характеризовался частичным восстановлением заторможенной в первый день условно-рефлекторной деятельности, восстановлением безусловных пищевых реакций, появлением и усилением невротических состояний, которые были особенно выражены с 6-ых по 10 сутки после введения дерморфина. Усиление паталогических нарушений в высшей нервной деятельности заключалось в значительном укорочении латентного периода времени ежей из стартового отсека до 2-3с - при неврозе по возбудительному типу или же удлинении до 14-16с - при неврозе по тормозному типу. Появились парадоксальные и ультрапарадоксальные отношения; значительно увеличилось числа межсигнальных реакций до 25 в один опытный день. Дифференцировочное торможение в этот период, как правило, отсутствовало.

Одной из интересных особенностей нарушений высшей нервной деятельности во втором периоде было появление бесконечных чесательных реакций. Так, в ответ на условный сигнал ежи выбегали из стартового отсека, подходили к подкрепляемой кормушке, совершали пищедобываемую реакцию, однако пищу не поедали. Или же, скачками подойдя к пищесодержащей кормушке останавливались около неё, пищу не брали и совершали интенсивные чесательные реакции.

В этот период наблюдалось также усиление ориентировочно-исследовательской деятельности. Так, ежи "обследовали" экспериментальную камеру, принимали вертикальные стойки, которые не имели места у животных до введения дерморфина. Одной из характерных особенностей влияния дерморфина является значительное нарушение процессов внутреннего торможения: запаздывающего, угасательного, дифференцированного.

Дифференцировочное торможение было полностью расторможенным. Выработка угасательного торможения значительно затруднена. Это в особенности наглядно демонстрируется в первые 2-3 суток после введения дерморфина. Так, у трех ежей нами была изучена динамика угасательного торможения до введения нейропептида дерморфина и на его фоне 1-3 сутки после инъекции. Обнаружено, что после введения дерморфина наблюдается значительное затруднение в формировании угасательного торможения. В отличие от интактных животных, применение звуковых сигналов без подкреплений до 20 неподкреплений не приводило к удлинению временных параметров условной реакции: время выхода подопытных ежей из стартового отсека продолжало оставаться коротким - 1-2 с. Наблюдалось

лишь постоянное укорочение времени возвращения ежа в стартовый отсек, которые к 14-15-му неподкреплению укорачивались до 10-13 с, вместо 40-50, имеющих место при первых неподкреплениях. Учащение наступало лишь после 40 неподкреплений.

Таким образом, установлено, что на фоне введения нейропептида дерморфина значительно нарушаются процессы внутреннего торможения. Запаздывающие условные рефлексы в этот период были полностью восстановлены, анальгетический эффект отсутствовал. Температура тела у животных была в пределах нормы.

Третий период после введения дерморфина характеризовался нормализацией условно-рефлекторной деятельности, некоторым общим успокоением животных. Невротические нарушения полностью не исчезали, они имели место, однако не в такой яркой степени, как это наблюдалось после введения дерморфина на 6-9-й день. Чесательные безусловные реакции были единичными. Пищевая мотивация была полностью восстановлена. Терморегуляционные и вегетативные показатели были на уровне интактных животных. Антиноцицептивный эффект отсутствовал. Последовательность восстановления условно-рефлекторной деятельности следующая: положительные условные рефлексы восстановились до исходного уровня на 8-е сутки после введения препарата, угасательные - на 10 сутки. Что касается дифференцировочного торможения, оно было нарушено в течение 12-14 суток, запаздывающее - до 22-24 дней.

Таким образом, изложенные данные указывают на то, что введение опиоидного пептида - дерморфина, помимо типичного анальгетического эффекта, оказывает значительное влияние на функциональное состояние у насекомых. На фоне инъекции дерморфина обнаруживаются значительные изменения со стороны врожденных и приобретенных форм нервной деятельности. В большей степени страдают процессы внутреннего торможения.

Установлено, что на ежах системное введение дерморфина в дозе 0,1 мг/кг приводит к ярким поведенческим изменениям, одним из проявлений которого является заторможенность животных и впадение (в первые 4 часа после инъекции) в сноподобное состояние. Особый интерес представляют данные, указывающие на то, что эффекты дерморфина более выражены у невротизированных животных по сравнению с интактными.

Таким образом, изложенные данные свидетельствуют о том, что введение дерморфина у насекомых сопровождается значительными поведенческими, условно-рефлекторными, вегетативными и соматическими изменениями. Его влияние особенно выражено на процессе внутреннего торможения.

Литература

- [1] Ашмарин И.П., Гомазков О.А. Длительное изменение физио-логического и биохимического статуса организма посредством иммунизации эндогенными регуляторами // Изв. АН СССР, серия биологическая. - 1989. - № 1. - С. 11-18.
- [2] Коршунова Г.А., Сумбатян Н.В. Дерморфин: Синтез аналогов и структурно-функциональные отношения // Журн.: Биоорганическая химия. - 1989. - Т. 15. - № 7. - С. 869 - 903.
- [3] Карамян А.И., Соллертинская Т.Н., Нуридинов Э.Н. Дерморфин и процессы высшей нервной деятельности у насекомых // ДАН СССР. - 1990. - Т. 313. - № 4. - С. 1010 - 1015.
- [4] Broccardo M, Erspamer V, Falconieri D, Erspamer G., Importa G., Linari G., Melchiorri P., Montecucchi P.C. Pharmacological data on dermorphin, a new class of potent opioid peptides from amphibian skin // Br. J. Pharmacol. - 1981. - 73. - P. 625 - 631.
- [5] Lipman F., Clare G. Science. - 1971. - V. 13. - N 3. - P. 875-884.

МАЗМУНУ

ТИЛ ИЛИМИ

Усмамбетов Б.Ж. Махмут Кашгаринин «Дивану лугат ат-турк» эмгегиндеги айрым сөздөргө этнолингвистикалык анализ	3
Ибрагимов С. К. К. Юдахин жана кыргыз лексикографиясынын бүгүнкү абалына сереп	5
Нургазина А.Б. Фрейм как способ репрезентаций знаний в концепте «жизнь»	10
Токошева Ж.А. Махмуд Кашкаринин «Дивани лугат ат-турк» эмгегиндеги жер - суу жана башка географиялык маанидеги аталыштар	12
Усмамбетов Б.Ж. Махмуд Кашгаринин «Диваны» жана кыргыз тилине болгон катыштыгы	16
Нургазина А.Б. К вопросу о синонимической связи концептов «жизнь» и «смерть» с репрезентантом концепта «душа» в поэтическом тексте А. Блока	18
Койчукулова Ж., Исабаева Ы. Влияния экономического роста на развитие образования	20
Кожокулова К.С. Английские фразеологизмы с цветовым компонентом в русском языке	22
Токошева Ж.А. Махмуд Кашкаринин «Диван лугат ат-турк» сөздүгүндөгү астрономиялык түшүнүктөр	25
Sarimsakova N. Defining Political Discourse Analysis	27
Мырзакулова К.Ш., Келешбаева А.Д. Значение метафор для полного понимания читателем в произведениях Роберта Бернса	29
Шамурзаева Т.Т. О некоторых приемах обучения русскому языку в неязыковых группах	32
Мырзакулова К.Ш., Келешбаева А.Д. Некоторые особенности в орфографии английского языка в процессе правописания и чтения	34
Болотова Ч.М. Компетентностный подход при обучении синтаксиса русского языка	36
Сулайманов М.Ж. Понятие «ситуация» в лингвистической литературе	39
Khamzaeva G. English borrowings in modern Kyrgyz language	42
Турдубаева А.М. К.Жантөшевдин «Каныбек» романындагы тексттик антонимиялар	43
Турганбаева У.Ж. «Махмуд Кашгаринин «Дивану лугати-т турк» сөздүгүнүн изилденишине сереп	46
Турдубаева А.М. К.Жантөшевдин «Каныбек» романындагы бир уңгулуу антонимдердин колдонулушу	48
Узбекова С.М. Методы классификаций простых предложений по распространенности	51
Абышбаева А.А. К. Жакыповдун «Кут китеп» жыйнагында берилген накыл сөздөрдүн жаш муундарды тарбиялоодогу ролу	52
Узбекова С.М. Структура простых предложений в немецком и кыргызском языках в сравнительном аспекте	53
Сыдыкова Ч.Т. Фразеологическая репрезентация национального характера кыргызов и русских	55
Шакенбаева Г.К. Тыш кийимдеринин аталыштары этнолингвистикалык аспектиде	59
Мухамед Рызк Амин Фатхи. Использование наглядности на занятиях арабского языка в русскоязычной аудитории	61
Шакенбаева Г.К. Кыргыз элинин материалдык маданияты жөнүндө	64
Мамбаева С.К. Медиалингвистика и мобилография в обучении перевода	67

Абдыкалыкова А.А. К.Тыныстановдун грамматикаларынын теориялык жана практикалык маселелери	69
Japarova G.T. THE IMPORTANCE OF CULTURE IN TRANSLATION	72
Өзлем Өзюрт. Локативдик предикаттар жана локализаторлордун кырдаалдык типтери	74
Сыдыков А.Н. Кыргыз алфавитин реформалоо зарылчылыгы	77
Жумакеева Э.Б. К вопросу о методологии и методике сопоставительного анализа функционально-семантической экспликации неодобрения и недовольства в английской и кыргызской разговорной речи	80
Кенеш кызы Айнура. Лингвокультурный анализ образа горы в устойчивых единицах китайского и кыргызского языков	83
Турдакун кызы А. Особенности проявления личностной направленности выбора профессии в старшем школьном возрасте	85
Sultana Begzada Kayumoghli. The sentence structure in modern English language	87
Өзлем Өзюрт. М.Кашгаринин “Дивану лугат-т турк” сөздүгүнүн изилдениши	91
Zholdoshbaeva Y.K., Duishembieva Z.S. Cooperative learning for developing Studies	95
Козуев Д.И., Бейшенова Ж.Б. Лингвистический анализ подлежащего в английском и кыргызском языках	97
Аймира Марат кызы. Чагатайчанын сонку дооруна таандык үч дастан	99
Арапбаева Г.М., Кочкорова Ф.Ж. Немис тилин окуп үйрөнүүдө ырларды окутуунун өзгөчөлүктөрү	104
Myrzakulova K.SH., Kerimberdieva A.D. Peculiarities of celebrating New Year in Kyrgyz and American culture	105
Эсенова А.Г., Набижанова Г.Н. Характерные особенности антропонимов в немецком языке при переводе	107
Satybaldieva G.A., Mirzahidova M.I. Grammatical meaning and it's problems in translation	109
Торомаматова М.М., Мамасидикова М. Проблемы художественного стихотворного эквивалентного перевода	111

АДАБИЯТ

Текешова М.Б. Я.Кавабатанын “Тоонун онтоосу” менен Ч.Айтматовдун “Тоолор кулаганда” романындагы социалдык-руханий маселелер	113
Илларионова К.А. Автобиографические мотивы в цикле рассказов Ю. Буйды «Прусская невеста»	115
Ногойбаева Г.А. Жусуп Баласагындын «Кут алчу билим» дастаны билимдин булагы	117
Маданова К.Ж. “Манас” эпосундагы байыркы диний ишенимдердин көркөм чагылдырылышы	119
Кайыпова К.О. Кыргыз адабиятындагы Асан Жакшылыковдун чыгармаларындагы жанрдык башаты	124
Ерболат Баят. Түркі-моңгол жырларындагы каһармандык образ	126
Устабаева Г.К. Байыркы жана орто кылымдагы адабий мурастар үчүн талаш-тартыштын сынчы К.Артыкбаевдин эмгектеринен орун алышы	128

Ерболат Баят. Қазақ -моңғол эпостарындағы батырдың ғажайып жаратылысы	131
Текешова М.Б. “Деніз бойлой жортқон ала-Дөбөт”: тарых жана тағдыр	133
Әділбекова Ж., Тасполатов Б., Ырсымбетова Н. Алыптар достығы	135
Чыйбылова Б.А. Какен Алмазбековдун лирикасынын идеялык-тематикалык өзгөчөлүктөрү	137

ПЕДАГОГИКА

Макиевский И.М., Судоргин Е.П., Тотошов Б.К. Конструктивная деятельность – одна из важных педагогических способностей	140
Көлбаева Г.И. Башталгыч класстардын жазуу маданияты	143
Тынаев А.С., Имаров А.К., Шербатов Т.С. Влияние варьированных физических нагрузок на занятиях физвоспитания студентов БГУ на педагогические результаты	145
Болжирова Р.Ш., Казиева С.К., Корсакова И.Н. Влияние физических нагрузок на умственную работоспособность студентов-спортсменов БГУ в различные периоды	147
Кенжешов К. Орто мектептерде кыргыз адабиятын этнопедагогикалык негизде окутуунун методикасы жана анын милдеттери	149
Мамбетказиева А.Т., Халилова Т.Т. Влияние современных IT технологий на подрастающее поколение Кыргызстана	151
Усарова Г.О. Кредиттик технологиянын негизинде окутууда студенттердин чыгармачылык ой жүгүртүүсүн жогорулатуунун психологиялык-педагогикалык негиздери	153
Туркманов Ж.К., Кенжекулова Н.Э. Применение мультимедийных средств в самостоятельных работах студентов на уроках информатики	155
Куршад ДЕГЕР. Түркиянын билим берүү системасы ...	158
Исакулова Ж.Т. Кыргыз тилиндеги этиштин методикалык эмоционалдык-экспрессивдүү өзгөчөлүгү	160
Куршад ДЕГЕР. Мевлана тажрыйба алмашуу программасы	163
Мусабекова Г.Т. Самостоятельная работа студентов в самообразовательном процессе	165
Исакулова Ж.Т. Тилдеги компетенттүүлүктү жана “Кейс ыкмасы” өнүктүрүүнүн методикасынын негиздери	167
Маматова К.Б. Көп тилде билим берүү шартында кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун абалы жана аны өркүндөтүүнүн багыттары	170
Мусабекова Г.Т. К вопросу о формировании познавательного интереса младших школьников в условиях современной школы	173
Акматалиева С., Анаркулов Х.Ф. Профилактика компьютерной зависимости младших школьников	174
Маматова К.Б. Көп тилде билим берүү шартында кыргыз тили менен англис тилин салыштырып окутууда котормонун кээ бир ыкмалары	176
Алымбаева Б.Б., Сабырова Э.С. Балдарды тарбиялоодо педагогикалык ойлордун өнүгүшү	179
Тажибасва У.К. Акын Шайлообек Дуйшеевдин поэзиясы аркылуу келечек муундарды патриоттуулукка тарбиялоо	181
Вальваков Р.В. Основные тенденции использования метода проектов при обучении иностранным языкам на современном этапе	183

Качиева А.Е. О школьных конфликтах	186
Токтобаев А.Т. О патриотическом самосознании студентов	188
Илларионова К.А. Проблемы развития воспитательного процесса в современном вузе	190
Маткасымова М.О. Балдарды мектепке даярдоодогу үй-бүлөнүн орду	192
Мамаева Д.А., Акыбаев Ш.Т. Элементы коммуникативной методики обучения английскому языку в неязыковых вузов	194
Таабалдиева А.А. Окутуу тарбиялоо иштериндеги педагогикалык шарттар	195
Мамаева Д.А., Акыбаев Ш.Т. Использование видеоматериалов с помощью мультимедийных средств в обучении иностранному языку студентов неязыковых вузов	196
Кушуева Р.С. Стратегии критического мышления в обучении русскому языку как иностранному	198
Ибраимова Ж.Т. Тоголок Молдонун чыгармаларын интерактивдүү окутуу жана көркөм сөз каражаттарынын колдонулушу	201
Токтоназарова К.А. Использование интерактивных методов обучения на занятиях по английскому языку	203
Токтоназарова К.А. Иностранный язык как способ профессиональной подготовки студентов - юристов ...	205
Кудайкулов А. Девианттык жүрүш-туруштун айрым маселелерине карата	207
Ашимбаева Т.А. Инклюзивное образование (Общее, частное, единичное)	209
Супатаева Э.А. Модернизация качества образования в Кыргызстане	212

СОЦИОЛОГИЯ-ПОЛИТОЛОГИЯ

Амира Дамирбек. Центральнo-азиатский регион как единый геополитический комплекс	216
Тимур Абдижалил уулу. Особенности внешней политики стран Аравийского полуострова	218
Çetin Murat Hazar, ROBERT EZRA PARK VE TOPLUMSAL YAŞAM	221
Тимур Абдижалил уулу. Роль финансовой сферы в развитии стран Аравийского полуострова на современном этапе	223
Амира Дамирбек. Геополитическая особенность Центральной Азии	225
Абдрахманов Б.Д. О деятельности органов государственной безопасности Кыргызстана в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.)	227
Çetin Murat Hazar, Niyazi Ayhan, Karl Mannheim ve Perspektivizm	230
Мухамед Исмаил Каюмогли. Рахманкул хандын мезгили жана саясий ролу	233
Фан Линг Лин. Перспективы организации и координации отношений КНР и КР в ШОС	236
Çetin Murat Hazar, Hakkı İşcan, CHARLES HORTON COOLEY VE “BEN”	239
Мухаммад Исмаил Каюмогли. Афган жана кыргыз элдеринин тарыхый мамилелери	241
Маткеримов М. Социальная политика как философская категория	242
Сейитбаев Б.Т., Джинлиров Р. Ш. Түрк ойчулу Жусуп Баласагын – ак ниеттүү башкаруу тууралуу саясий көз караштары	244
Кичикенов А. Конфликты суверенного Кыргызстана ...	249
Эмильбекова З. К проблеме обеспечений социальных гарантий в системе образования выпускников детских домов и интернатов КР	251
Жумамидин уулу А. Социологические исследования как инструментальный познания проблем социальной работы	252

ЭКОНОМИКА

Бекташева А.К. Перспективы Евразийского экономического союза	254
Жакшылыкова К.Ж. Управление стратегической конкурентоспособностью компании	259
Çınara Asanbaeva. Kırgızistan ve Tacikistan Sınır Sorunlarının Dünü ve Bugünü	260
Жакшылыкова К.Ж. Классификация рисков: принципы и критерии	264
Эргешова Г.С. Кыргызстанда кичи жана орто бизнестин өнүгүүсү жана көйгөйлөрү	266
Акылтаев Б.Б., Мырзалиева З.К. Земельные отношения в условиях независимости	269
ONUR ERDOĞAN. TÜRKİYE’DE BİREYSEL EMEKLİLİK SİSTEMİ: PROBLEMLER VE ÇÖZÜM ÖNERİLERİ (2007—2015)	272

ПСИХОЛОГИЯ

Турдакун к.А. Психологические особенности обучения студентов	275
Семетеева С. Отдельные методы сбора социолингвистического материала полилингвального характера	278

ТАРЫХ

Солтобаева М.Б. Окумуштуу профессор А.Хасановдун илимий эмгектеринде улуттук-боштондук көтөрүлүшүнүн изилдениши	280
---	-----

ЖУРНАЛИСТИКА

Женк Демиркыран. Түркия жана дүйнө телевидениесинин кечээгиси, бүгүнкүсү жана келечеги	283
Pınar AKÇAY DEMİRKIRAN. PROPAGANDA SINEMASI VE POTEMKİN ZIRHLISI FİLMİNE BİR BAKIŞ	285

БИОЛОГИЯ

Холбеков М.Ё., Устоев М.Б. Сезонные изменения функций высшей нервной деятельности у ящериц - желтопузиков (PseudopusApodus P.) в различные сезоны года	289
Холбеков М.Ё., Устоев М.Б. Роль нейропептида дерморфина (ДМ) в регуляции механизмов высшей нервной деятельности ушастого ёжа (Hemiechinus auritus)	292

ЖУРНАЛГА ЖАРЫЯЛАНУУЧУ МАТЕРИАЛДАРГА КОЮЛУУЧУ ТАЛАПТАР

«БГУнун жарчысы» журналы кыргыз жана орус тилдеринде гуманитардык илимдер боюнча илимий макалалар: социология, политология, философия, укук, тарых, кыргыз тили жана адабияты, маданият таануу, информатика, педагогика жана психология; усулдук окуу куралдарын, библиографиялык баяндоолорду жана рецензияларды, республика боюнча илимий конференциялардын жана симпозиумдар тууралуу маалыматтарды жарыялоо менен авторлордон кол жазмаларга коюлуучу төмөнкү талаптарды эске алууну өтүнөт:

- Материалдарга рекомендация же рецензиянын болушу милдеттүү.
- Кол жазманын көлөмү бир басма табактан (40000 белги, аралыгы менен кошо) ашпоо керек.
- Кол жазма ак баракка 1 экз. компьютерге терилип 14-шрифт, 1,5 интервал менен басылып дискети менен кошо берилсин.
- Шилтеме алынган адабияттар материалдын акырында тизмеленип, библиографиялык көрсөткүчтөр өз эрежеси менен берилиши керек.
- Шилтемеде көрсөтүлгөн библиографиялык көчүрмөлөр так берилсин.
- Автордун аты-жөнү, материалдын аталышынан өйдө, барактын оң бурчунда берилет.
- Автордун аты-жөнү иштеген мекемесинин (бөлүмүнүн) аталышы, кызматы, окумуштуулук наамы, даражасы, толук адреси тууралуу маалыматтар өзүнчө бир баракка басылып, материалга тиркелип берилиши керек.
- Материалда таблицалар, схемалар жана сүрөт так жана даана аткарылып ал номерленип, материалдын кайсы жеринен орун алганы тууралуу көрсөтүлүшү зарыл.

Кол жазмалар жана башка материалдар авторлорго кайтарылып берилбейт.

Автор макаладагы негизги мазмунуна, фактыларга, келтирилген цитаталарга, статистикалык жана башка маалыматтардын, энчилүү аттардын так берилишине жооп берет.

К СВЕДЕНИЮ АВТОРОВ СТАТЕЙ

В журнале «Вестник БГУ» публикуются научные статьи по гуманитарным наукам: социологии, политологии, философии, праву, истории, филологии, информатике, культурологии, педагогике и психологии; учебно-методические материалы по гуманитарным дисциплинам; библиографические обзоры и рецензии, информация о научных конференциях и симпозиумах в республике и т.д. Авторами публикуемых материалов могут быть преподаватели, аспиранты и стажеры БГУ и других вузов, а также ученые, работающие в других отраслях народного хозяйства республики.

Присылаемые в журнал статьи должны отвечать следующим требованиям:

- иметь научный отзыв или рекомендацию руководителя кафедры или отдела;
- объем рукописи статьи не должен превышать 1 печатного листа (40 тысяч знаков, включая пробелы);
- рукописи должны быть выверены после компьютерного набора и подписаны автором;
- рукописи должны быть представлены в 1-м экземпляре в печатном (компьютерный набор) виде 14 шрифта через 1,5 интервала и на дискете;
- список использованной литературы дается в конце статьи в порядке упоминания в тексте, по всем правилам библиографического описания;
- все источники должны иметь библиографические ссылки;
- на отдельной странице следует дать авторскую справку с упоминанием Ф.И.О., места работы, должности, ученой степени, номера телефона; эти сведения нужно предоставлять с каждой новой статьей, направляемой в журнал;
- таблицы должны быть пронумерованы, озаглавлены и даны на отдельных листах;

Рукописи и иные материалы авторам не возвращаются.

Авторы несут ответственность за содержание материала, достоверность изложенных фактов, цитат, точность статистических данных, имен собственных и других сведений.

TO DATA OF AUTHORS OF ARTICLES

Scientific articles are published in magazine "Bulletin BHU" on the humanities: sociology, political science, philosophy, right, history, philology, computer science, cultural science, pedagogics and psychology; educational-methodical materials on humanitarian disciplines; bibliographic reviews, the information on scientific conferences and symposiums in republic etc. Authors of published materials can be teachers, post-graduate students and trainees of BHU and other universities, and also the scientists working in other fields of a national economy of republic.

Articles sent in magazine have to meet following requirements:

- to have a scientific response or the recommendation of the head of chair or department;
- the volume of the manuscript of article haven't to excee 1 printing paper (40 thousand signs, including blanks);
- manuscripts have to be verified after a computer set and are signed by the author;
- manuscripts have to be presented in 1 copy in printing (a computer set) and on a diskette;
- the type of the font 14 and 1,5 intervals have to;
- the list of the used literature is given at the end of article as a mention in the text,

Duly the bibliographic description;

- all sources have to have bibliographic references;
- on separate page it is necessary to give the author's inquiry with a mention First name, middle, last name, place of Work, position, a scientific degree, phone number; it is necessary to give these data with each new article directed to magazine;

o tables have to be numbered, entitled and given on single sheets.

Manuscripts and other materials don't be back to authors.

Authors maintenance should have responsibility bear of a material, reliability of the stated facts, citations, accuracy of the statistical data, proper names and other data.

For more detailed information to address in Publishing department, 18 office BHU after K.Karasaev. Ph.: (0312) 21-89-61

Редакциянын дарегі:
722044. Бишкек шаары, Тынчтык проспекти 27
К. Карасаев атындагы БГУ
Тел.: 21-87-11, 21-89-61.

Электрондук почта: vestnik_bgu@mail.ru

Редакцияга келип түшкөн материалдарды талкуулоо иретинде
жарыялоого укуктуу. Кол жазмалар авторго кайтарылып
берилбейт жана рецензияланбайт.

Редакторлор:
К.Ж. Качкынбаева, Г.К. Садырова

Тех. редактор: ***К.Ж. Качкынбаева***

Компьютердик калыпка салган:
Эрнис Талканов

Басууга 02.05.2016-ж. берилди. Офсет кагазы.
«Таймс» гарнитурасы. Форматы А4 (210x297 мм). Көлөмү 37,75 б.т.
Нускасы 500 экз. Заказ № 34.

«Мега Формат» басмасында басылды.